

Archiva Moldaviæ

X (2018)

Editor-in-Chief

Dorin Dobrincu

Associate Editor

Mihai Chiper

Editorial Board

Alexandru-Dumitru Aioanei, Mihai-Cristian Amărieuței,
Ludmila Bacumenco-Pîrnău, Cătălin Botoșineanu, Ligia Dobrincu, Mihai Mîrza

International Advisory Board

Viorel Achim (Bucharest)	Lucian Nastasă (Cluj-Napoca)
Ovidiu Buruiană (Iași)	Petru Negură (Chișinău)
Maria Bucur (Bloomington, Indiana)	Marian Olaru (Rădăuți)
Igor Cașu (Chișinău)	Virgil Pâslariuc (Chișinău)
Adrian Cioflâncă (Iași)	Alexandru-Florin Platon (Iași)
Mihai Cojocariu (Iași)	Leonidas Rados (Iași)
Valentin Constantinov (Chișinău)	Oliver Jens Schmitt (Vienna)
Florin Curta (Gainesville, Florida)	Grigory Shkundin (Moscow)
Andrei Cușco (Chișinău)	Flavius Solomon (Iași)
Dennis Deletant (Washington, DC)	Victor Spinei (Iași)
Marius Diaconescu (Bucharest)	Mihai D. Sturdza (Paris)
Vasile Docea (Timișoara)	Svetlana Suveică (Regensburg)
Alexander Drace-Francis (Amsterdam)	Igor Șarov (Chișinău)
Emil Dragnev (Chișinău)	Silviu Andrieș-Tabac (Chișinău)
Armand Goșu (Bucharest)	Victor Taki (Edmonton/Moscow)
Ion Gumenăi (Chișinău)	Vladimir Tismăneanu (Washington, DC)
Radu Ioanid (Washington, DC)	Valentin Tomuleț (Chișinău)
Florea Ioncioaia (Iași)	Ottmar Trașcă (Cluj-Napoca)
Constantin Iordachi (Budapest)	Marius Turda (Oxford)
Charles King (Washington, DC)	Virgiliu Țârău (Cluj-Napoca)
Gail Kligman (Los Angeles, California)	Octavian Țicu (Chișinău)
Ștefan Lemny (Paris)	Florin Țurcanu (Bucharest)
Hans-Christian Maner (Mainz)	Constantin Ungureanu (Chișinău)
Paul Michelson (Huntington, Indiana)	Daniel Ursprung (Zürich)
Nicolae Mihai (Craiova)	Ion Varta (Chișinău)
Andi Mihalache (Iași)	Vitalie Văratie (Bucharest)
Bogdan Murgescu (Bucharest)	Petru Vicol (Chișinău)
Sergiu Musteață (Chișinău)	

Desktop Publishing

Mihaela Răducă

Cover

Romeo Cîrjan, Iulian Constantin Copăcel, Adrian Solomon

Archiva Moldaviæ

X (2018)

Revistă publicată sub egida
Societății de Studii Istorice din România

This journal is published under the auspices of the
Romanian Society for Historical Studies

Iași

Lucrare apărută grație unei finanțări nerambursabile acordate de
Consiliul Județean Iași potrivit Legii nr. 350/2005

Adresa redacției

Str. Nicolae Gane, nr. 25, Corp C, ap. 18,
cod poștal 700110, mun. Iași, jud. Iași, România
email: editor@archivamoldaviae.ro
website: www.archivamoldaviae.ro

© **Archiva Moldaviæ**

ISSN: 2067-3930

Cuprins

<i>Abrevieri</i>	11

Studii de istorie

Moldova, Veneția și Polonia în secolele XV-XVII: discurs politic, diplomatie și jocuri politice interne

Ovidiu CRISTEA, <i>Venise et la Moldavie: discours parallèles sur la guerre sainte</i>	15
Cristian Antim BOBICESCU, <i>Considerații preliminare privind negocierea dintre Jan Potocki și Sigismund al III-lea din 1601-1602. Poziție în dezbaterile privind afinitatea lui Jan Zamoyski și fidelitățile multiple</i>	31

Ctitori, pașoptiști și regionaliști în Moldova secolelor XVIII-XIX

Mihai MÎRZA, <i>Contribuții la istoria începuturilor mănăstirii Sf. Spiridon din Iași</i>	45
Mihai-Cristian AMĂRIUȚEI, Benone DORNEANU, <i>Spătarul Sandu Miclescu de la Șerbești (1804-1877). Schiță de portret a unui „pașoptist” uitat, pe baza unor documente și amintiri de familie</i>	69
Simion-Alexandru GAVRIȘ, <i>Conservatorismul moldovenesc în interludiul „federalist” (1859-1862): Lascăr Catargiu</i>	91
Mihai CHIPER, <i>„Valahii ne-au înșelat”. Chestiunea compensațiilor Iașului în acțiunea politică moldovenească după unire (1862-1874) (I)</i>	111

Basarabia, Bucovina și Transnistria: colonizare, emigrare, experimente politice, diplomatie de confirmare și preluări de patrimoniu cultural

Ion GUMENĂI, <i>Evoluția demografică a comunității armenesti din Basarabia sub stăpânirea rusă</i>	175
Daniel Florin PREDOIU, <i>Un moment-clé dans l'évolution de la communauté roumaine de Montréal: la reconnaissance juridique de son existence par le Parlement du Québec (février 1914) – avec, en annexes, les deux versions (anglaise et française) de la loi du 19 février 1914</i>	191

Mihai ȚURCANU, <i>Diplomația românească și problema recunoașterii unirii Basarabiei de către Statele Unite (1930-1933)</i>	267
Philippe Henri BLASEN, <i>Terrorisme légionnaire et ordonnances anti-sémites. La Région Suceava d'octobre 1938 à septembre 1940</i>	301
Flavius SOLOMON, <i>Oportunism și colaboraționism intelectual în timp de război. Pe urmele „expedițiilor academice” românești la Odesa în anii 1941-1944</i>	341

Documente

Petronel ZAHARIUC, <i>Câteva case din Iași (Adamachi, Bosie, Cerchez) în 50 de documente de istorie ieșeană din secolul al XVIII-lea</i>	363
Dorin DOBRINCĂ, <i>Propuneri de descentralizare în favoarea Moldovei după unirea cu Valahia. Memoriul generalului Teodor Balș (1867)</i>	423

Dezbateri istoriografice

Maria BUCUR, „Femeia”, „bărbatul” și identitatea națională la români	441

In memoriam

Șerban Papacostea, <i>in memoriam</i> (Dennis Deletant)	455

Recenzii

<i>Acta et epistolae. Transilvania în relațiile cu Moldova și Țara Românească (sec. XVII)</i> [Transylvania's Relations with Moldavia and Wallachia (17th Century)], ed. Susana Andea, Avram Andea, Cluj-Napoca/Gatineau, Editura Argonaut/Symphologic Publishing, 2016, 358 p. (Petronel Zahariuc)	461
<i>Departamentul Criminalicesc în Moldova. Condiții de sentințe (1799-1804)</i> , editori Silviu Văcaru și Cătălina Chelcu, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2017, 360 p. (Petronel Zahariuc)	466
<i>Documente privitoare la istoria Țării Moldovei în perioada războiului ruso-turc (august 1808 – iunie 1809)</i> , vol. întocmit de Demir Dragnev, Larisa Svetlicinai, Teodor Candu, Tudor Ciobanu, București/Brăila, Editura Istros, 2017, 884 p. (Petronel Zahariuc)	468
Ioan Scurtu, Ionuț Cojocaru, <i>Ion I. C. Brătianu</i> , București, Editura Enciclopedică, 2017, 322 p. (Bogdan Caranfilof)	473

- Gerhard Velburg, *În spatele frontului. Marele război așa cum l-am văzut eu: decembrie 1916 – iunie 1918. Însemnările unui soldat german în România ocupată*, traducere din germană, introducere și note de Ștefan Colceriu, București, Editura Humanitas, 2018, 356 p. (Ionuț Biliuță) 477
- Alberto Basciani, *Dificila Unire. Basarabia și România Mare 1918-1940*, prefață de Keith Hitchins, traducere din italiană de George Doru Ivan și Maria Voicu, Chișinău, Editura Cartier, 428 p. (Bogdan Caranfilof) 480
- Oliver Jens Schmitt, *Căpitan Codreanu. Aufstieg und Fall des rumänischen Faschistenführers*, Wien, Zsolnay, 2016, 336 p., și idem, *Corneliu Zelea Codreanu. Ascensiunea și căderea „Căpitanului”*, traducere de Wilhelm Tauwinkl, București, Editura Humanitas, 2017, 456 p. (Philippe Henri Blasen) 484
- Armin Heinen, *România, Holocaustul și logica violenței*, traducere de Ioana Rostaș, prefață de Alexandru-Florin Platon, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2011, 238 p. (Bogdan Caranfilof) 486
- Ion Popa, *The Romanian Orthodox Church and the Holocaust*, Studies in Antisemitism, Bloomington, IN, Indiana University Press, 2017, 256 p. (Lucian Turcescu) 490

Note bibliografice

- Charles King, *Marea Neagră. O istorie*, traducere de Dorian Branea și Cristina Cheveresan, Iași, Editura Polirom, 2015, 296 p. (Radu Filipescu) 493
- Sebastian-Dragoș Bunghez, *Parlamentul și politica externă a României (1899-1914)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2018, 458 p. (Simion-Alexandru Gavriș) 495
- Dinu Ghika, *Lungul drum al nopții către zi. Memorii 1948-1978*, București, Editura Vremea, 2017, 432 p. (Codruț Constantinescu) 497

Contents

<i>Abbreviations</i>	11

History Studies

Moldavia, Venice, and Poland from the Fifteenth to the Seventeenth Century: Political Discourse, Diplomacy and Internal Political Maneuvers

Ovidiu CRISTEA, <i>Venice and Moldavia: Parallel Discourses on Crusade (15th Century)</i>	15

Cristian Antim BOBICESCU, <i>Preliminary Considerations Regarding the Negotiation between Sigismund III and Jan Potocki During 1601-1602. A Debate Regarding Jan Zamoyski's Affinity and Multiple Fidelities</i>	31

Founders, Forty-Eighters, and Regionalists in Moldavia during the Eighteenth and Nineteenth Century

Mihai MÎRZA, <i>Contributions to the Early History of the St. Spyridon Monastery of Iași</i>	45

Mihai-Cristian AMĂRIUȚEI, Benone DORNEANU, Sandu Miclescu <i>of Șerbești (1804-1877). Portrait Sketch of a Forgotten "Revolutionary", based on some Documents and Family Memories</i>	69

Simion-Alexandru GAVRIȘ, <i>Moldavian Conservatism in the "Federalist" Interlude (1859-1862): Lascăr Catargiu</i>	91

Mihai CHIPER, <i>"The Wallachians Deceived Us". The Issue of Compensations in Moldavia's Political Actions after the Union (1862-1874) (I)</i>	111

Bessarabia, Bukovina, and Transnistria: Colonization, Emigration, Political Experiments, Diplomacy, and Transfers of Cultural Heritage

Ion GUMENÂI, <i>The Demographic Evolution of the Armenian Community of Bessarabia under Russian Rule</i>	175

Daniel Florin PREDOIU, <i>A Key Moment in the Evolution of the Romanian Community of Montreal: Its Legal Recognition by the Quebec Parliament (February 1914)</i>	191

Mihai ȚURCANU, <i>Romanian Diplomacy and the Issue of United States' Recognition of Bessarabia's Union with Romania (1930-1933)</i>	267
Philippe Henri BLASEN, <i>Legionary Terrorism and Anti-Semitic Decrees. Suceava Region from October 1938 to September 1940</i>	301
Flavius SOLOMON, <i>Intellectual Opportunism and Collaborationism in Wartime: The Romanian "Academic Expeditions" to Odessa in 1941-1944</i>	341

Documents

Petronel ZAHARIUC, <i>Several Houses in Iași (Adamachi, Bosie, Cerchez) within 50 Documents on the 18th Century History of Iași</i>	363
Dorin DOBRINCUI, <i>Moldavian Proposals for De-Centralization after the Union with Wallachia. The Memorandum of General Teodor Balș (1867)</i>	423

Historiographic Debates

Maria BUCUR, <i>"Woman", "Man", and National Identity among the Romanians</i>	441

In memoriam

Șerban Papacostea, <i>in memoriam</i> (Dennis Deletant)	455

Reviews

<i>Acta et epistolae. Transilvania în relațiile cu Moldova și Țara Românească (sec. XVII)</i> [Transylvania's Relations with Moldavia and Wallachia (17th Century)], ed. Susana Andea, Avram Andea, Cluj-Napoca/Gatineau, Editura Argonaut/Symphologic Publishing, 2016, 358 p. (Petronel Zahariuc)	461
<i>Departamentul Criminalicesc în Moldova. Condici de sentințe (1799-1804)</i> , editori Silviu Văcaru și Cătălina Chelcu, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2017, 360 p. (Petronel Zahariuc)	466
<i>Documente privitoare la istoria Țării Moldovei în perioada războiului ruso-turc (august 1808 – iunie 1809)</i> , vol. întocmit de Demir Dragnev, Larisa Svetlicinai, Teodor Candu, Tudor Ciobanu, București/Brăila, Editura Istros, 2017, 884 p. (Petronel Zahariuc)	468

- Ioan Scurtu, Ionuț Cojocaru, *Ion I. C. Brătianu*, București, Editura Enciclopedică, 2017, 322 p. (Bogdan Caranfilof) 473
- Gerhard Velburg, *În spatele frontului. Marele război așa cum l-am văzut eu: decembrie 1916 – iunie 1918. Însemnările unui soldat german în România ocupată*, traducere din germană, introducere și note de Ștefan Colceriu, București, Editura Humanitas, 2018, 356 p. (Ionuț Biliuță) 477
- Alberto Basciani, *Dificila Unire. Basarabia și România Mare 1918-1940*, prefață de Keith Hitchins, traducere din italiană de George Doru Ivan și Maria Voicu, Chișinău, Editura Cartier, 428 p. (Bogdan Caranfilof) 480
- Oliver Jens Schmitt, *Căpitan Codreanu. Aufstieg und Fall des rumänischen Faschistenführers*, Wien, Zsolnay, 2016, 336 p., și idem, *Corneliu Zelea Codreanu. Ascensiunea și căderea „Căpitanului”*, traducere de Wilhelm Tauwinkl, București, Editura Humanitas, 2017, 456 p. (Philippe Henri Blasen) 484
- Armin Heinen, *România, Holocaustul și logica violenței*, traducere de Ioana Rostaș, prefață de Alexandru-Florin Platon, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2011, 238 p. (Bogdan Caranfilof) 486
- Ion Popa, *The Romanian Orthodox Church and the Holocaust*, Studies in Antisemitism, Bloomington, IN, Indiana University Press, 2017, 256 p. (Lucian Turcescu) 490

Bibliographic Notes

- Charles King, *Marea Neagră. O istorie*, traducere de Dorian Branea și Cristina Cheveresan, Iași, Editura Polirom, 2015, 296 p. (Radu Filipescu) 493
- Sebastian-Dragoș Bunghez, *Parlamentul și politica externă a României (1899-1914)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2018, 458 p. (Simion-Alexandru Gavriș) 495
- Dinu Ghika, *Lungul drum al nopții către zi. Memorii 1948-1978*, București, Editura Vremea, 2017, 432 p. (Codruț Constantinescu) 497

Abrevieri

„Arhiva”	= Arhiva. Organul Societății Științifice și Literare din Iași
„Boabe de Grâu”	= Boabe de Grâu. Revistă de cultură, București
„Candela”	= Candela. Revistă teologică și bisericească, Cernăuți
„Carpica”	= Carpica. Muzeul de Istorie Bacău
AAR	= Analele Academiei Române, București
AAR.MN	= Analele Academiei Române. Memorii și Notițe, București
AAR.MSI	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, București
AAR.MSL	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare, București
AARSR	= Analele Academiei Republicii Socialiste România, București
AB	= Arhivele Basarabiei
ACNSAS	= Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității
AERC-Iași	= Arhiva Episcopiei Romano-Catolice Iași
AFTO	= Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă, Universitatea București
AHR	= The American Historical Review
AIAC	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj, Cluj
AIIAI	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol”, Iași
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie din Cluj, Cluj
AIINC	= Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj, Cluj
AIIX	= Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol”, Iași (fost AIIAI)
AIR	= <i>Arhiva Istorică a României</i> (ed. B.P. Hasdeu)
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice
ALIL	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
AM	= Arheologia Moldovei
AMAE	= Arhivele Ministerului Afacerilor Externe – București
AMM	= Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui
AMN	= Acta Musei Napocensis
AMP	= Acta Musei Porolissensis
AMR	= Arhivele Militare Române (București, Pitești)
AMS	= Acta Moldaviae Septentrionalis, Botoșani
AN-Bacău	= Serviciul Județean Bacău al Arhivelor Naționale
AN-Bihor	= Serviciul Județean Bihor al Arhivelor Naționale
AN-Botoșani	= Serviciul Județean Botoșani al Arhivelor Naționale
AN-Cluj	= Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale
AN-Galați	= Serviciul Județean Galați al Arhivelor Naționale
AN-Iași	= Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale
ANIC	= Serviciul Arhive Naționale Istorice Centrale – București
AnM	= Analele Moldovei
ANM-București	= Serviciul Municipiului București al Arhivelor Naționale
AN-Mehedinți	= Serviciul Județean Mehedinți al Arhivelor Naționale

AN-Neamț	= Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Neamț
ANR	= Arhivele Naționale ale României
ANRM	= Arhivele Naționale ale Republicii Moldova
AN-Timiș	= Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Timiș
AN-Vaslui	= Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Vaslui
AOSPRM	= Arhivele Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova
APR	= Analele Parlamentare ale României
AR	= Arhiva Românească
AR.MSI	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice, București
ARBSH	= Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique
ArchM	= Arhiva Moldaviae, Iași
Arh. St.-Cernăuți	= Arhiva de Stat din regiunea Cernăuți
ArhGen	= Arhiva Genealogică, Iași
ARMSI	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice, București
ARMSL	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Literare, București
ARMSȘ	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Științifice, București
AS	= Analele Sighet
ASRI	= Arhivele Serviciului Român de Informații – București
AȘRS	= Arhiva pentru Știința și Reforma Socială, București
AȘUI	= Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza”, Iași
AT	= Arhivele Totalitarismului, București
ATMI	= Arhivele Tribunalului Militar Iași
AUB	= Analele Universității București, București
BAR-București	= Biblioteca Academiei Române, București
BBRF	= Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCIR	= Buletinul Comisiei Istorice a României, București
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București și Vălenii de Munte
BCU	= Biblioteca Centrală Universitară
BI	= Buletin Istorice, Iași
BIFR	= Buletinul Institutului de Filologie Română „A. Philippide”, Iași
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BNB	= Biblioteca Națională București
BOR	= Biserica Ortodoxă Română. Buletinul oficial al Patriarhiei Române, București
BRV	= Bibliografia Românească Veche
BS	= Balkan Studies, Thesaloniki
BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române
CC	= Codrul Cosminului. Buletinul „Institutului de Istorie și Limbă”, Universitatea din Cernăuți
CC, Serie nouă	= Codrul Cosminului, Serie nouă, Universitatea „Ștefan cel Mare” – Suceava
CDM	= <i>Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului (Direcția Arhivelor Centrale)</i>
CDM. S.1	= <i>Catalogul documentelor moldovenești din Direcția Arhivelor Centrale, Supliment I (1403-1700)</i>
CDȚR	= <i>Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului (Arhivele Naționale)</i>
cf.	= <i>confer</i>
CI	= Cercetări Istorice. Revistă de istorie românească, Iași
CL	= Cercetări Literare
CMRS	= Cahiers du Monde Russe et Soviétique

CR	= Cuget Românesc
CvL	= Convorbiri Literare
DAD	= Dezbaterile Adunării Deputaților
DEX	= <i>DEX. Dicționarul Explicativ al Limbii Române</i>
DGAS	= Direcția Generală a Arhivelor Statului
DI	= Dosarele Istoriei
DIR	= <i>Documente privind istoria României</i>
doc.	= document
DR	= Dacoromania, Freiburg I. Br.
DRH	= <i>Documenta Romaniae Historica</i>
EN	= Economia Națională. Revista economică, statistică și financiară, București
f.	= fila, filele
FF	= Făt-Frumos. Revistă de literatură, artă, știință, viață socială
FHDR	= Fontes Historiae Dacoromanae
GB	= Glasul Bisericii, București
IN	= „Joan Neculce”, Buletinul Muzeului Municipal Iași
inv.	= inventar
JGO	= Jahrbücher für Geschichte Osteuropas
LA	= Literatura și Arta
LC	= Lumina Creștinului, Iași
LL	= Limba și Literatura, București
LR	= Limba Română, București
MA	= Mitropolia Ardealului
MB	= Mitropolia Banatului
MC	= „Miron Costin”. Revistă de Mărturii Istorice, Bârlad
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice
MEF	= <i>Moldova în Epoca Feudalismului</i>
MemAnt menț.	= Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț = mențiune
MI	= Magazin Istoric, București
MM	= Mitropolia Moldovei
MMS	= Mitropolia Moldovei și Sucevei, Iași
MO	= Mitropolia Olteniei
MOF	= Monitorul Oficial, București
ms. rom.	= manuscris românesc
ms. sl.	= manuscris slavon
MSȘIA	= Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române, București
NEdH	= Nouvelles Études d'Histoire, București
nr.	= număr
NRR	= Noua Revistă Română, București
op.	= opis
p.	= pagina, paginile
pach.	= pachet
r.	= recto
RA	= Revista Arhivelor, București
RdI	= Revista de Istorie, București
REB	= Revue des Études Byzantines, Paris
REI	= Revue des Études Islamiques, Paris
RER	= Revue des Études Roumaines, Paris

RES	= Revue des Études Slaves, Paris
RESEE	= Revue des Études Sud-Est Européennes, București
RFR	= Revista Fundațiilor Regale, București
RH	= Revue Historique, Paris
RHSEE	= Revue Historique du Sud-Est Européen, București
RI	= Revista Istorică, București
RIAB	= Revista Istorică Arheologică Bisericească, Chișinău
RIAF	= Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie, București
RIR	= Revista Istorică Română, București
RIS	= Revista de Istorie Socială
RITL	= Revista de Istorie și Teorie Literară, București
RM	= Revista Muzeelor, București
RMM	= Revista Muzeelor și Monumentelor, București
RRH	= Revue Roumaine d'Histoire, București
RSIABC	= Revista Societății Istorico-Arheologice Bisericești din Chișinău, Chișinău
Rsl	= Romanoslavica, București
SAHIR	= Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae, București
SAI	= Studii și Articole de Istorie, București
SAMBN	= Studia et Acta Musei „Nicolae Bălcescu”
SAO	= Studia et Acta Orientalia, București
SCB	= Studii și Cercetări de Bibliologie, București
SCI	= Studii și Cercetări Istorice. Buletin al Institutului de Istorie Națională „A. D. Xenopol”, Iași (ultimele din CI, seria veche)
SCIA	= Studii și Cercetări de Istoria Artei, București
SCILF	= Studii și Cercetări de Istorie Literară și Folclor, București
SCIM	= Studii și Cercetări de Istorie Medie, București
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche, București
SCIVA	= Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București
SCN	= Studii și Cercetări de Numismatică, București
SCȘI	= Studii și Cercetări Științifice, seria Istorie, Iași
SEER	= The Slavonic and East European Review, Londra
SMIC	= Studii și Materiale de Istorie Contemporană, București
SMIM	= Studii și Materiale de Istorie Medie, București
SMMIM	= Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară
SODF	= Südostdeutsche Forschungen, München
SOF	= Südost-Forschungen, München
SRdI	= Studii. Revista de Istorie, București
ST	= Studii Teologice, București
SUBB	= Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj
TC	= „Teodor Codrescu” (revistă editată de Gh. Ghibănescu)
TD	= Thraco-Dacica, Institutul Român de Tracologie, București
tr.	= transport
TV	= Teologie și Viață, Iași
v.	= verso
VR	= Viața Românească, Iași

Venise et la Moldavie : discours parallèles sur la guerre sainte

Ovidiu CRISTEA*

1. Introduction

« Le Valaque appuyé par les Hongrois, Bohèmes et Russes a vaincu 90.000 Turcs ; parmi ceux-ci 40.000 sont morts et 4.000 ont été faits prisonniers, dont un pacha et un fils de Turc »¹. C'est ainsi, d'une manière lapidaire et assez confuse, que les Annales vénitiennes de Domenico Malipiero racontent la défaite subie par Soliman pacha en Moldavie, le 10 janvier 1475. L'apparition en scène de la Moldavie se fait sans aucune mention des contacts diplomatiques vénéto-moldaves, sans aucune référence aux raisons qui ont déterminé Etienne le Grand de joindre le camp hostile à la Porte. Le seul détail ajouté par Malipiero est que « les peuples turques n'ont jamais subi une pareille défaite »², mais il s'agit plutôt d'une formule stéréotype, visant à entretenir l'optimisme dans le camp vénitien qui était à l'époque en quête d'une conclusion honorable de la guerre contre l'Empire Ottoman.

Même si le texte cité comporte un bon nombre d'inexactitudes, il est, toutefois, suggestif à plus d'un titre. D'abord, le caractère embrouillé de la narration de Malipiero est moins le résultat d'une documentation lacunaire, que la conséquence d'une manière de penser et d'écrire histoire dans la cité de Saint Marc³. Les œuvres historiques de l'époque sont plutôt des annales ou des journaux parsemés de documents officiels – instructions du Sénat vénitien remises à ses ambassadeurs, rapports des représentants de la République, ou

* Dr., chercheur scientifique à l'Institut d'Histoire « Nicolae Iorga », Bucarest, Académie Roumaine ; email: cristeano@gmail.com.

¹ Domenico Malipiero, *Annali Veneti dall'anno 1457 al 1500*, ed. Francesco Longo, I, Firenze, 1843, p. 110 : « [...] che'l Valaco con ajuto de Onghari, Bohemi e Russi, ha rotto 90.000 Turchi dei quali 40.000 ne è morto, e 4000 e resta presoni ; tra i quali è un Bassa e un fio del Turco ».

² *Ibidem*, p. 112 : « [...] le genti turchesche non ha mai habudo la maggior rotta » ou « la rotta delle zente turchesche in Valachia e sta molto molesta al Signor Turco ».

³ Voir à cet égard les nombreuses études de Șerban Marin notamment son dernier volume *Il mito delle origini. La cronachistica veneziana e la mitologia politica della città lagunare nel Medio Evo*, Roma, Aracne, 2017.

lettres arrivées en lagune – de sorte que, finalement, c’est toujours la voix de Venise, la perspective vénitienne, qui se retrouve derrière tous les récits, exprimant la manière de penser et de raconter la guerre contre les infidèles.

On peut remarquer encore que l’on trouve dans le fragment de Malipiero certains traits semblables aux annales moldaves contemporaines. Selon les *Letopiseșul de la Putna nr. I* [Annales de Putna no. I].

En 6983 (1475), janvier 10, Etienne voïévode a vaincu les armées turques à Vaslui et un grand nombre [des ennemis] a été tué et beaucoup d’entre eux ont été capturés et exécutés. Seul le fils de Sac pacha a été épargné. Et [Etienne] a capturé plus de 40 bannières⁴.

Comme Malipiero, l’anonyme moldave insiste surtout sur les éléments qui confirment la victoire : le tribut de sang payé par l’adversaire, le nombre des prisonniers, et le détail supplémentaire concernant les bannières capturées. L’annaliste se fait ainsi l’écho de la manière dont le souverain a essayé de présenter ses exploits contre les Turcs. La relative ressemblance de deux fragments est due soit au hasard, soit, plus probablement, aux informations concernant la bataille de Vaslui qui circulaient à l’époque⁵. En même temps, les similitudes invitent à une analyse plus profonde de la manière dont Venise et Moldavie, engagées dans un combat acharné contre Mehmed II le Conquérant, ont conçu la guerre contre les Turcs. Il n’est pas superflu de vérifier si les deux puissances ont utilisé les mêmes méthodes pour légitimer leur lutte contre les infidèles, si elles ont fait recours à des stratégies rhétoriques semblables et si ont réussi à imposer l’idée que leur combat est une véritable croisade.

La réponse à toutes ces multiples questions n’est pas facile, d’abord à cause d’une forte disproportion de documentation, à la fois quantitative et qualitative, en faveur de Venise. Si pour le cas vénitien on dispose d’un bon nombre de documents officiels, les textes concernant les discours du prince moldave relatifs à la guerre contre les infidèles sont peu nombreux ; en plus, on peut même se demander si tous ces documents expriment le point de vue d’Etienne le Grand ou, plutôt, d’un chroniqueur quelconque⁶. Ensuite, faut-il tenir compte des traditions politiques différentes des deux Etats. Les historiens

⁴ *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ioan Bogdan* [Les chroniques roumaines en langue slave publiées par Ioan Bogdan], ed. par P. P. Panaitescu, Bucarest, 1959, p. 50.

⁵ Voir, par exemple, les informations sur le même événement contenues dans *Cronaca di Anonimo Veronese*, ed. par Giovanni Soranzo, Venezia, 1915, p. 307 : « Maumeth turco, havendo mandato grandissima giente in Valachia e credendo quella possedere, li Valachi valenti strinse li Turchi a certi passi e stretti, poi dette fra l’oro et tandem fo rotto el campo del Turcho e morti de l’oro piu de L millia e fra questi grann quantita de valenti homeni ». Pour l’analyse de l’information de la chronique concernant les Pays Roumains fragment voir Andrei Pippidi, *Noi izvoare italiene despre Vlad Tepeș și Ștefan cel Mare* [Nouvelles sources italiennes sur Vlad l’Empaleur et Etienne le Grand], dans SMIM, XX (2002), p. 15-21.

⁶ Voir les exemples rassemblés par Maria Magdalena Székely, *Dixit Waywoda*, dans le volume *Ștefan cel Mare și Sfânt 1504-2004. Portret în istorie*, Putna, 2003, p. 104-117.

ont observé de longue date la méfiance des orthodoxes à l'égard de la croisade occidentale ; même si du XIVe jusqu'au XVIe siècle, l'on constate des tendances de convergence et des moments de collaboration, il reste à savoir si les partenaires ont partagé la même perspective sur la guerre sainte. On doit aussi tenir compte que, dans la seconde moitié du XVe siècle, Venise avait déjà une longue tradition de la guerre contre les Turcs, tandis que pour la Moldavie il s'agissait d'une expérience nouvelle, si l'on ignore quelques escarmouches du début du siècle⁷.

Un autre élément qui doit être pris en considération concerne le décalage chronologique de dix ans qui sépare le début des opérations militaires contre l'Empire Ottoman (1463 pour Venise, 1473 pour la Moldavie). Cet écart a joué son rôle surtout en ce qui concerne les relations bilatérales et sur l'échec final de la tentative des deux partenaires d'aboutir à une action conjointe contre la Porte.

Ensuite, il ne faut pas perdre de vue le fait que les discours ont été des constructions dynamiques qui ont connu des modifications au fur et à mesure que les opérations militaires se développaient. Certains thèmes surgissent dès le début du conflit, d'autres pendant le déroulement de la guerre ; le destinataire, les intérêts politiques et militaires et les conjonctures ont pesé, à leur tour, sur la composition des discours, sur la construction du plaidoyer par les partenaires du dialogue. On peut supposer que la façon générale de présenter la guerre contre les Turcs, adressée à toute la chrétienté, a connu des variations importantes dans le cas où le destinataire était une puissance déjà engagée dans la lutte contre l'Empire Ottoman. Dans le premier cas le discours insiste surtout sur le rôle de Venise ou de la Moldavie au sein de la chrétienté, sur la nécessité d'une action concertée des fidèles contre les ennemis de la Croix, sur le danger qui menaçait l'ensemble de la communauté chrétienne. Dans le second cas, les discours prennent en considération les intérêts particuliers, les buts politiques et militaires, la stratégie de l'interlocuteur. On peut se demander aussi si Venise et la Moldavie, alliés sans alliance, ont bien compris les intentions de l'autre et, par conséquent, si les deux partenaires ont tenu compte de cette prise de conscience lors de l'élaboration de leurs démarches diplomatiques.

Il convient enfin de réfléchir sur la signification du mot discours. Doit-on prendre en considération seulement les textes, les pièces oratoires destinées à persuader l'interlocuteur, ou peut-on ranger aussi dans cette catégorie les festivités, les cérémonies visant à donner un plus grand poids aux paroles, de les transposer en gestes symboliques ? Une étude comparée des cérémonies organisées au début de la guerre par le gouvernement vénitien, ainsi que par le prince de la Moldavie, semble donner une réponse affirmative à cette question.

⁷ Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Szekely, *Old questions, old clichés. New approaches, new results? The case of Moldavia*, dans *The Ottoman Conquest of the Balkans. Interpretations and Research Debates*, ed. par Oliver Jens Schmitt, Vienne, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2015, p. 207-240.

2. Les discours sur la guerre sainte

Le syntagme *Siamo veneziani poi cristiani* a connu une extraordinaire fortune historiographique⁸. Souvent citées, ces paroles sont, toutefois, introuvables dans les documents vénitiens et Kenneth M. Setton attirait attention que ces mots rassemblent beaucoup aux paroles de Paolo Sarpi « *Siamo cristiani quanto il papa* », prononcées dans les années du pontificat de Paul V (1605-1621), quand les relations entre Saint Siège et Venise étaient très tendues. Donc, l'historien américain a supposé, probablement à juste titre, qu'il s'agit d'une distorsion qui serait le fait des ennemis de la République. Quoi qu'il en soit, le syntagme est contredit par le discours politique vénitien qui, du Moyen Âge jusqu'à la fin de la Renaissance, insistait sur le dévouement de la République de Saint Marc envers la croisade, sur les relations privilégiées avec le Saint Siège ou sur les sacrifices faits pour la défense de la foi catholique. À travers les siècles, les Vénitiens se sont efforcés non seulement de prouver que les actions de la République ont toujours servi la cause de la vraie foi, mais que la richesse et la prospérité, signes de la bénédiction divine, sont, en dernier lieu, indispensables à toute la chrétienté. « La prospérité de Venise », précisait la chronique attribuée d'Enrico Dandolo, « n'est pas nécessaire seulement à ses sujets, mais elle est très utile à toute la chrétienté »⁹. Les Vénitiens rejetaient de la sorte les critiques qui leur reprochaient les relations parfois amicales avec la Porte et notamment le commerce avec les infidèles. Pour la cité des lagunes, ce type d'argument est dénoué de fondement car la ferveur religieuse n'avait rien à voir avec le trafic de marchandises. Le dernier aspect était définitoire pour la cité adriatique et les chroniques soulignent maintes fois que « sans celui [= le commerce] il est toujours impossible de préserver Venise, tout aussi comme il est impossible de soutenir le corps sans nourriture car [Venise] ne peut vivre autrement que par ses trafics et ses marchandises »¹⁰. S'il est juste que les rapports économiques avec les infidèles sont une nécessité, il est tout aussi vrai que dans les discours de la *Serenissima* les Turcs sont souvent présentés comme des « ennemis mortels et persécuteurs de la foi chrétienne »¹¹ (*mortali nemici e persecutori della Cristiana Fede*), tandis que les actions militaires dirigées contre

⁸ Sur cet aspect voir Ovidiu Cristea, *Siamo Veneziani, poi cristiani : Serenissima și problema cruciadei*, dans RI, XI, 2000, 1-2, p. 17-29.

⁹ *El stado bon de Venexia non e solo ali abitanti de quella utile, ma anchor el xe molto utile a tutta Christianitade*, Biblioteca Nazionale Marciana (BNM), mss. it. cl. VII, 559, f. 6 recto ; pour la chronique d'Enrico Dandolo voir Silvana Collodo, *Temi e caratteri della cronachistica veneziana in volgare del tre-quattrocento (Enrico Dandolo)*, dans « Studi Veneziani », 9 (1967), p. 127-151. Une édition de la chronique de Dandolo a été réalisée par Roberto Pesce, *Cronica di Venexia detta di Enrico Dandolo. Origini-1362*, Venise, Centro di Studi medievali e rinascimentali « E. A. Cicogna », 2010.

¹⁰ Chronique de Gian Giacomo Carollo, BNM, mss. it. cl. VII, 128b (= 7443), f. 251 : *senza di quali era sempre impossibile conservar Venetia, come chi volesse sostentar il corpo senza nutrimento, quale non poteva vivere per altra via che de' traffichi e con mercantili*.

¹¹ *Ibidem*, f. 383.

eux par la cité de lagunes sont des véritables croisades destinées à « l'honneur et la ferveur de la sainte foi catholique » (*per honor e zelo dela santa fede catholica*)¹². Dans cette perspective il n'est pas étonnant que les sources narratives vénitiennes considèrent leurs succès contre l'Empire Ottoman comme des victoires remportées pour la chrétienté toute entière. C'est le cas de la bataille de Gallipoli (1416) qui, selon les chroniqueurs vénitiens, a été une véritable réponse aux calomnies diffusées par les adversaires de la République, et non moins une preuve de sa force militaire et de sa détermination de défendre la vraie foi : « Venise fut célébré par toute la chrétienté », affirme la chronique attribuée à Niccolo Trevisan, « comme sa seule colonne [défensive] contre les Turcs »¹³.

Tous ces thèmes présents dans la première moitié du XVe siècle ont connu un sursaut à la veille de la longue guerre contre l'Empire Ottoman 1463-1479, dans une conjoncture complexe où la cité de Saint Marc s'efforçait de maintenir un équilibre entre ses intérêts en Levant et les tentatives pontificales d'organiser une croisade. Les préparatifs du Congrès de Mantoue et notamment l'insistance du pape Pie II pour attirer Venise dans la croisade, mettaient en question la paix que celle-ci avait conclue avec les Turcs au lendemain de la chute de Constantinople. Dans ce contexte, le discours vénitien essayait de camoufler les doutes de la République concernant l'opportunité de la guerre sainte en insistant, en même temps, sur ses rapports privilégiés avec le Saint Siège et sur son zèle catholique. « Nous et nos ancêtres », précisait la réponse du Sénat à l'ambassade pontificale dirigée par Bernardo del Bosco (1457), « nous avons toujours été pleins de ferveur et prêts pour tout ce qui concerne la gloire de Dieu, la défense de la croyance, la gloire et la diffusion de la religion chrétienne ». Les Vénitiens affirmaient donc leur disponibilité de suivre l'exemple de leurs prédécesseurs mais, en même temps, exprimaient leurs inquiétudes concernant la croisade. L'expédition militaire envisagée par le pape posait beaucoup de problèmes et la détermination de la plupart des puissances catholiques de prendre la Croix était douteuse. Pire encore, la proximité de l'Empire Ottoman imposait une conduite prudente car une action hâtive du gouvernement de la République pouvait provoquer l'effondrement de la Romanie vénitienne.

Un an plus tard, l'ambassadeur vénitien à Rome renouvelait ces idées en insistant sur les enseignements du passé. De nouveau, le plaidoyer était

¹² BNM, microfilm 164 (= mss. it. cl. VII, 519, collocazione 8438), f. 81 *recto* ; pour la chronique attribué à Trevisan voir Freddy Thiriet, *Les chroniques vénitiennes de la Marcienne et leur importance pour l'histoire de la Romanie gréco-vénitienne*, dans *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire publiés par l'Ecole Française de Rome*, 1954, p. 262-266 ; idem, *L'importance de la chronique de Niccolo Trevisan*, dans *Miscellanea Marciana di studi Bessarionei*, 1976, p. 407-414 ; Silvana Collodo, *Temi e caratteri...*, p. 150 rejette l'attribution proposé par Fr. Thiriet ; voir aussi Antonio Carile, *Note de cronachistica veneziana : Piero Giustinian e Niccolo Trevisan*, dans « Studi Veneziani », 9 (1967), p. 120-124.

¹³ BNM, microfilm 164 (= mss. it. cl. VII, 519, collocazione 8438), f. 168 *recto* ; presque les mêmes paroles dans un autre chronique vénitienne, BNM, mss. it. cl. VII, 1274-1275 (collocazione 9274-9275), f. 569 : « Fuo molto magnificada per tuta la christiantade come unica colonna, sola speranza dela christianitade contra li infideli ».

construit sur quelques idées fortes : les services rendus à la chrétienté par les actions militaires de la République contre les Turcs, les sacrifices consentis, au cours de l'histoire, dans l'intérêt de la Croix, l'indifférence des puissances chrétiennes qui ont laissé Venise seule face au danger ottoman au temps du pape Eugène IV, la déférence de la cité des lagunes à l'égard des initiatives pontificales, la sécurité permanente des routes maritimes vers le Levant assurée par les galères portant la bannière de Saint Marc¹⁴. Tous ces arguments se retrouvent dans les instructions remises par le Sénat aux ambassadeurs députés au Congrès de Mantoue, Orsatto Giustinian et Lodovico Foscari. L'enjeu de tous ces thèmes répétés *ad nauseam* était de masquer le manque d'enthousiasme de la cité de Saint Marc pour la croisade contre les Turcs. La lutte de Venise contre les infidèles disaient-ils « n'a pas comme but la défense ou l'expansion de notre Etat mais, au contraire, la sauvegarde de la chrétienté et la prospérité de la croyance catholique »¹⁵ ; par conséquent il n'est pas surprenant que les Vénitiens exigeaient un engagement ferme de la part de toutes les puissances catholiques pour éviter de se trouver toute seule face à un ennemi beaucoup plus puissant qu'elle. C'est exactement ce qui se passa cinq ans plus tard, quand la conquête de la ville d'Argos par Mehmed II a rendu la inévitable la guerre. Pendant les seize ans d'affrontements qui ont suivi, les thèmes du discours vénitien déjà mentionnés ont connu de faibles variations ; centrale semble l'idée de l'intérêt commun des chrétiens de repousser la menace turque, point de vue admirablement exprimé dans une lettre envoyée, le 20 août 1470, au roi Ferdinand de Naples : « nous sommes tous sûr le même navire et, en cas de naufrage, ceux qui se trouvent à la poupe ou au milieu du bateau, tout autant que les gens qui se trouvent à la proue, même si ceux-ci semblent plus proches du rivage, sont vouées à être engloutis par les flots de la mer »¹⁶. Le texte est une variation sur le thème de la guerre menée par Venise au profit de toute la chrétienté, mais avec un changement significatif. Un éventuel désastre aurait eu des conséquences néfastes non seulement pour la République de Saint Marc, mais pour l'Europe entière.

On peut se demander dans quelle mesure les arguments vénitiens ont été acceptés par les contemporains. Comme toujours, les prises des positions semblent partagées. À l'époque du Congrès de Mantoue, le marquis de Varèse

¹⁴ G. B. Picotti, *La dieta di Mantova e la politica de' Veneziani*, Venise, 1912, doc. XVIII, p. 427 : « [...] tenuimus tamen continue et tenemus etiam in presenti mari quamplures triremes nostris solis expensis armatas ad oppositum ipsorum Turcorum, ne cum eorum navigiis et fustis armatis Elespontum exeant ad damna christianorum ».

¹⁵ *Ibidem*, doc. IV, p. 401 : « [...] non tantum pro defensione sive augmento alicuius status nostri, quantum pro salute christianorum et proprio zelo sancta catholice fidei ».

¹⁶ Enrico Cornet, *Le guerre dei veneti nell'Asia 1470-1474. Documenti cavati dall'archivio di Frari in Venezia*, Vienna, 1856, doc. I, p. 1; cf. Nicolae Iorga, *Veneția în Marea Neagră*, III, *Originea legăturilor cu Ștefan cel Mare și mediul politic al dezvoltării lor* [Venise et la Mer Noire, III, L'origine des rapports diplomatiques avec Etienne le Grand et le contexte politique de leur développement], dans idem, *Studii asupra evului mediu românesc*, ed. par Șerban Papacostea, București, Editura Științifică și Enciclopedică, p. 231.

approuvait les arguments vénitiens¹⁷, tandis que, quelques ans plus tard, en 1463, le bourguignon Geoffroi de Thoisy était d'avis que les Vénitiens n'agissaient qu'en vue de leur propre profit et qu'ils étaient toujours prêts à conclure la paix avec le sultan¹⁸. Ces types d'interprétation n'est pas isolée, mais il convient de se demander si des opinions pareilles reflète une analyse attentive des arguments vénitiens ou, plutôt, la sympathie ou l'antipathie du locuteur. Tout aussi décevante s'avère la tentative de mesurer l'impact du discours vénitien en rapportant l'effort diplomatique aux résultats concrets de ces démarches. Il est bien évident que l'option d'un souverain quelconque pour la paix ou pour la guerre contre l'Empire Ottoman était plutôt le résultat d'un calcul politique précis et moins la conséquence de la persuasion vénitienne. Pour le royaume hongrois, par exemple, la croisade était un moyen efficace pour obtenir le concours pontifical à l'égard de la politique du roi Mathias Corvin en Europe Centrale¹⁹. Les historiens hongrois ont remarqué que, pour le royaume de Saint-Étienne, la deuxième moitié du XVe siècle est caractérisée plutôt par l'usage des idées de croisade que par des actions militaires concrètes²⁰. Les interventions militaires contre les Turcs ont eu une portée limitée; leur but essentiel était d'assurer la frontière méridionale du royaume²¹.

Même dans le cas de la Moldavie qui, pendant une décennie, a combattu, à côté de Venise, les armées du sultan, il est difficile de saisir l'impact de la rhétorique vénitienne. En 1477, l'ambassadeur d'Etienne le Grand dans la cité des lagunes exaltait Venise pour ses exploits au service de la chrétienté et pour ses efforts d'anéantir la puissance des mécréants²², mais il semble qu'il s'agit

¹⁷ Pour le marquis, la bonne volonté des vénitiens était indiscutable mais il soulignait que Venise « non volere comenzare per fare qualche asalto che da poy solla rimanesse a le botte in su la guerra, secondo dise gli inervenette al tempo de papa Eugenio et poi de papa Nicolla » voir G. B. Picotti, *La dieta*, doc. XVI, p. 422.

¹⁸ En effet ce point de vue se retrouve dans deux mémoires rédigés par Thoisy en 1463 à la demande du duc Philippe le Bon : Henri Taparel, *Geofroy de Thoisy. Une figure bourguignonne au XVe siècle*, dans « Le Moyen Age », 94 (1988), p. 392. Pour autre opinions critiques contre Venise voir Robert Schwoebel, *The Shadow of the Crescent : the Renaissance Image of the Turk (1453-1517)*, Nieuwkoop, Editions B. De Graaf, 1967, p. 179.

¹⁹ Benjamin Weber, *Lutter contre les Turcs. Les formes nouvelles de la croisade pontificale au XVe siècle*, Rome, Ecole Française de Rome, 2013 ; Alexandru Simon, *Pământurile crucii. Românii și cruciada târzie* [Les terres de la croix. Les Roumains et la croisade au Bas Moyen Age], Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, 2012.

²⁰ János M. Bak, *Hungary and Crusading in the Fifteenth Century*, dans *Crusading in the Fifteenth Century. Message and Impact*, ed. par Norman Housley, New York, Palgrave-MacMillan, 2004, p. 116.

²¹ Pál Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary 895-1526*, Londres/New York, I. B. Tauris, 2001, p. 307-308; Gyula Rázsó, *Die Türkenpolitik Matthias Corvinus*, dans « Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae », 32 (1986), no. 1-2, p. 1-50 ; idem, *Hungarian strategy against the Ottomans (1365-1526)*, dans *From Crecy to Mohacs. Warfare in the Late Middle Ages*, Vienne, 1997, p. 226-237 ; János M. Bak, *Hungary and Crusading...*, p. 124-126 pour le règne de Mathias.

²² Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor* [Documents concernant l'histoire des Roumains], VIII (1376-1650), Bucarest, 1894, doc. XXVII, p. 23.

plutôt d'un artifice diplomatique destiné à convaincre les Vénitiens de poursuivre le combat. La supposition est appuyée par la dernière partie du message qui exprimait la détermination du prince moldave de récupérer les cités de Crimée, Caffa et Chersonèse. Etienne s'efforçait ainsi de maintenir vif l'intérêt de la République pour la guerre contre les Turcs, vu que la Mer Noire avait encore un certain poids dans la politique orientale vénitienne.

Enfin, la difficulté de juger l'impact de la propagande vénitienne est due au fait que la plupart des thèmes utilisés par la diplomatie de la République sont des lieux communs dans les discours de la croisade au Bas Moyen Âge. Par rapport aux siècles précédents, aux anciens motifs concernant la sauvegarde des chrétiens d'Orient, la barbarie des musulmans, la vengeance pour la destruction des reliques ou des églises, s'ajoutent de nouveaux thèmes dont l'ampleur dépend de la portée accordée à la croisade dans les desseins politiques d'un souverain quelconque. Malgré les différences, le langage diplomatique des Etats comporte presque les mêmes formules sur la croisade et certains arguments sont utilisés simultanément par plusieurs souverains.

C'est le cas du syntagme « rempart de la chrétienté », qui revient dans les textes de l'époque chaque fois que la menace turque surgissait de nouveau. Utilisée à Venise²³, la formule trouve un écho en Hongrie²⁴, mais aussi en Moldavie. Plusieurs lettres envoyées par Etienne le Grand au pape Sixte IV, à Venise et « à tous les souverains chrétiens », montrent que, au moins après le début de la guerre contre les Turcs, le langage diplomatique d'un prince orthodoxe comportait de nombreuses similitudes avec celui usité dans les autres chancelleries de l'époque. La comparaison avec les discours de Venise dévoile des arguments, des préoccupations et des stratégies de persuasion semblables. Par exemple, la lettre adressée au souverain pontife (le 29 novembre 1474) exprime la volonté de combattre les Turcs par tous les moyens et jusqu'au but; la disproportion des forces entre la Moldavie et l'Empire Ottoman; la nécessité de recevoir des renforcements militaires; le rôle de rempart de la chrétienté joué par la Moldavie et, non en dernier lieu, le danger qui résulterait par l'éventuelle conquête du pays par la puissance ottomane²⁵.

On retrouve les mêmes idées, mais avec des nuances significatives, dans le texte adressé par Etienne, en 1477, aux Vénitiens. Dans ce cas, le rôle défensif s'exprime notamment par rapport à la Hongrie et à la Pologne qui, selon le prince moldave, ont été épargnées parce que le sultan s'est heurté pendant quatre ans contre la Moldavie. Pour donner plus de poids à son argument,

²³ Aux exemples cités auparavant on peut ajouter les paroles de Girolamo Priuli : « Se il signor Turcho se farà signore del Stato di Venetiani (quod absit) tutta la Italia et la christianitade senza dubbio sara in breve spatio di tempo sottoposta a infidelli, perche li Venetiani sono le mure de la christianitade » voir *I Diarii di Girolamo Priuli (aa. 1494-1512)*, II, ed. par Roberto Cessi, Bologne, 1933, p. 14.

²⁴ János M. Bak, *Hungary and Crusading...*, p. 125.

²⁵ Ioan Bogdan (ed.), *Documentele lui Ștefan cel Mare* [Les documents d'Etienne le Grand], II, București, Socec, 1913.

Etienne y ajoute l'importance particulière des deux cités marchandes – Kilia et Moncastro – pour la défense du pays, et par extension, de toute la chrétienté : « ces deux contrées sont toute la Moldavie et la Moldavie avec ces deux contrées est un bastion de l'Hongrie et de la Pologne »²⁶. Mais la mention des deux centres commerciaux de la région comportait aussi un autre enjeu. Kilia et Moncastro étaient des points d'appui indispensables à la reconquête de la Crimée, région d'où les marchands occidentaux ont été expulsés après 1475. Ainsi, Etienne proposait le renouvellement du dessein stratégique vénitien des années 1470-1475 qui envisageait la reconquête de Caffa et de Tana par l'appui militaire de la Grande Horde²⁷. Même si, en 1477, un tel projet n'était plus réalisable vu la décision de Venise de mettre un terme à son conflit avec la Porte, il semble que les arguments d'Etienne ont eu un certain écho. C'est ainsi que s'explique pourquoi en 1484, la chute de Kilia et Moncastro entre les mains de Bayezid II a été interprétée par certaines sources vénitiennes comme un coup mortel portée non seulement à la Moldavie mais aussi à toute la chrétienté *perche li esta tolto quelle do terre che era la vita soa*²⁸.

Il est intéressant de constater que les échanges diplomatiques entre Etienne le Grand et les puissances occidentales ne font pas la moindre allusion à l'appartenance de la Moldavie au monde orthodoxe. Si le silence du prince peut être interprété comme un moyen de persuasion destiné à obtenir les secours sollicités, il est toutefois étonnant que ni les réponses du Saint Siège, ni celles de Venise ne contiennent la moindre allusion à cet aspect. Dans les deux lettres que le pape Sixte IV lui adresse, le prince de la Moldavie est désigné, à l'instar des souverains catholiques, comme *dilectus filius*, ses actions contre les ennemis de la foi sont couvertes de louanges et, finalement, le pape promet d'appuyer les efforts d'Etienne. L'historiographie roumaine a longtemps considéré que ces paroles sont restées sans lendemain, mais des recherches accomplies dans les dernières années semblent changer la perspective. En effet, on a remarqué que par les bulles *Pastoris aeterni* (9 avril 1476) et *Redemptor noster* (13 janvier 1477) la Moldavie obtenait de privilèges matériels et spirituels spécifiques aux croisades et que le pays d'Etienne le Grand était considéré comme une partie de la *Respublica Christiana*²⁹. Les Vénitiens, à leur tour, ont favorablement reçu le discours du prince. L'intérêt particulier pour le « front danubien » a déterminé

²⁶ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente*, p. 25 : *queste do terre sono tuta la Valachia, e la Valachia cum questo do terre sono un muro del Hungharia et Pollana*.

²⁷ Șerban Papacostea, *Venise et les Pays Roumains au Moyen Âge*, dans idem, *La Mer Noire carrefour des grandes routes intercontinentales 1204-1453*, București, Institutul Cultural Român, 2006, p. 367-373 ; Nagy Pienaru, *Proiectul scitic. Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Hoarda Mare* [Le projet « scythe »]. Les relations d'Etienne le Grand avec la Grande Horde], dans RI, 14 (2003), no. 5-6, p. 121-135.

²⁸ 22 *dispacci da Costantinopoli al doge Giovanni Mocenigo*, ed. Giuseppe Calo, Venise, Corbo e Fiore, 1992, doc. 34a, p. 174.

²⁹ Liviu Pilat, Ovidiu Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading on the Eastern Border of Christendom during the 15th Century*, Leiden/Boston, Brill, 2018, p. 165 et 180.

la République de déployer tous les moyens pour maintenir la Moldavie dans le camp anti-ottoman, ce qui explique la décision du Sénat d'envoyer à la cour d'Etienne un ambassadeur malgré la forte opposition du roi Mathias qui considérerait le prince un simple représentant de la couronne hongroise. L'établissement d'un contact diplomatique direct montre que Venise a accepté finalement le point de vue d'Etienne qui se considérerait comme un souverain, non pas un vassal du roi.

En guise de conclusion on peut remarquer qu'au niveau du discours sur la guerre contre les Turcs, Etienne le Grand a utilisé presque les mêmes thèmes que les Vénitiens, bien que la Moldavie était dépourvue d'une tradition de la « guerre sainte » et qu'en dernier lieu, le pays appartenait au monde orthodoxe. Si au niveau du langage on constate une compatibilité, voir une ressemblance entre Venise et la Moldavie, on peut se demander si des traits semblables se retrouvent aussi dans d'autres aspects concernant la guerre sainte.

3. Du langage diplomatique aux gestes symboliques

Dès les premières croisades, les sources narratives utilisent dans leurs récits sur les luttes contre les infidèles un bon nombre de merveilles, prodiges, signes prémonitoires menés à souligner le caractère légitime de la guerre, de mettre en valeur la liaison particulière entre les *milites Christi* et la divinité. Le rôle intercesseur des saints, notamment des saints militaires, et la fonction protectrice des reliques sont deux aspects fondamentaux des guerres contre les ennemis de la foi. Le XVe siècle ne fait pas exception à la règle. A plusieurs occasions dans les confrontations avec les Turcs, l'intervention céleste s'avère décisive. C'est le cas du siège de Rhodes en 1480 où la défaite de l'armée de Mesih pacha est considérée une véritable merveille. « C'est ne pas une chose vaine à affirmer », écrivait un chroniqueur anonyme vénitien, « que Rhodes a été sauvée grâce non aux forces humains qu'à l'aide divin »³⁰.

L'intervention de la divinité se fait par l'entremise des saints qui, sous le masque d'un chevalier ou d'un vénérable personnage, repoussent les infidèles soit par la force, soit simplement par la menace. Marco Guazzo, auteur d'une histoire publiée à Venise en 1545, rappelle l'épisode de 1480 en invoquant un dialogue imaginé entre Mehmet le Conquerant et Mesih pacha, le général vaincu à Rhodes. Ce dernier expliquait au sultan que la forteresse était pratiquement conquise quand un chevalier doué d'une puissance surnaturelle est intervenu d'une manière décisive à côté des chrétiens³¹. Le dialogue ne fait aucune allusion à l'identité du personnage, mais Marco Guazzo précise qu'il

³⁰ N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, V (1476-1500), Paris, Emile Leroux éditeur, 1915, doc. XCVI, p. 87: *non e cosa vana affermare non solo con humane forze, ma con divino aiuto, Rodi essersi salvato*.

³¹ *Historie di Messer Marco Guazzo*, Venetia, 1545, p. 19 *recto* : pour Mesih pacha le « coupable » de la défaite Ottomane était un « *huomo armato a Cavallo che niuna arma offendere lo puotea* ».

s'agit de Saint Jean, le patron de l'Ordre de l'Hôpital : « la cagione di cio (= la défaite des Turcs) fu detto esser stato Santo Giovanni ch'ivi all'incontra loro era comparso tutto armatto, confaloniero della fraternità di Gierusalemme per il che tutti stavano sbigottiti ove i cristiani ripigliando la quasi fuggita virtù cargarono a dosso i loro nemici »³².

Autres témoignages sur le siège de Rhodes offrent des versions différentes. Certaines exaltent l'intervention de la Vierge³³, d'autres invoquent l'intervention de Saint Pierre et Saint Paul³⁴.

Dans le cas de la guerre turco-vénitienne, l'invocation de la protection des saints s'est manifestée surtout au début du conflit quand l'effort diplomatique était redoublé par la tentative de souligner le rôle de Venise en tant que défenseur de la foi et l'appui accordé par Dieu à ses actions militaires. Quelques témoignages contemporains montrent comment, par l'entremise des gestes symboliques et par des processions solennelles (le rassemblement de reliques, la distribution de farine aux pauvres, les cérémonies occasionnées par le départ du corps expéditionnaire vénitien vers l'Orient), les dirigeants de la République s'efforçaient d'exprimer le rapport étroit entre Dieu et la cité de Saint Marc.

La période qui précède l'éclatement du conflit correspond à un accroissement de l'intérêt vénitien pour l'achat des reliques de l'Orient. En 1462 les instructions du Sénat au capitaine générale de la mer, Vettor Capello, et aux autres représentants de la République au Levant, contenaient l'ordre de procurer « d'une manière prudente et sans violence » la fameuse relique de la tête de Saint George³⁵. En même temps, la *Serenissime* a négocié à Mytilène l'achat de deux autres reliques importantes : une partie du vêtement du Sauveur et un fragment de la couronne d'épines. Domenico Malipiero, qui rassemble ces morceaux d'informations dans ses « Annales », ne fait malheureusement aucun commentaire sur la portée accordée par le Sénat vénitien à cette véritable « chasse » aux reliques³⁶.

³² *Historie di Messer Marco Guazzo*, p. 18 verso. Une apparition semblable a eu lieu un siècle et demi auparavant pendant un combat entre une armée chrétienne et les infidèles à Smyrne. Le document a été publié par Nicolae Iorga, *Une lettre apocryphe sur la bataille de Smyrne (1346)*, dans « Revue de l'Orient latin », 3 (1895), p. 27-31. Dans ce cas aussi l'intervention de Saint Jean a eu lieu à un moment où les chrétiens semblaient vaincus.

³³ N. Iorga, *Notes et extraits*, V, doc. LXXVIII, p. 66.

³⁴ *Ibidem*, doc. XCVI, p. 87 reproduit un passage d'une chronique vénitienne : « Dicesi como doppo s'intese da Turchi che, tutto il tempo che durò l'assedio, erano due homini di venerabile aspetto, che facevano di notte la guardia su le mura con facelle accese, e, quando la città era in pericolo di venire nelle mani de'Turchi, quelli essere venuti armati incontra agli nemici con minacievole faccia. Onde i Turchi, per quella visione spaventati, cedevano a quelli. Credete il vulgo che fosse l'immagine di Pietro, prencipe degli apostoli, et di Paulo ».

³⁵ Roberto S. Lopez, *Il principio della Guerra Veneto-Turca nel 1463*, dans « Archivio Veneto », 54 (1934), p. 48.

³⁶ Quelques exemples du XIIe sont signalés par Șerban Marin, *Un precedent al cruciadei a patra. Campania antibizantină a dogelui Domenico Michiel din 1122-1126 în reprezentarea cronisticii venețiene* [Un précédent de la IVe croisade. La campagne contre Byzance du doge Domenico Michiel en 1122-1126 selon le témoignage des chroniques vénitiennes], dans SMIM,

On peut supposer que les vestiges associés à la passion du Christ devaient renforcer la protection divine sur la cité des lagunes et que, en même temps, elles symbolisaient la « passion » de Venise dans la lutte contre les ennemis mortels de la vraie foi. Ce double enjeu est accompli, à son tour, par la tête de Saint George, apportée à Venise en 1462 par l'escadre revenue de la Mer Egée³⁷. Au XVe siècle le saint « tropeophore » occupait déjà – comme Edward Muir l'a montré dans son ouvrage *Civic Ritual in Renaissance Venice* – une place importante dans la dévotion vénitienne³⁸. En 1462 sa tête déposée à *San Giorgio Maggiore* devait, d'une part, donner plus de poids au lien entre le saint et la cité des lagunes, et d'autre part établir un rapport symbolique entre la lutte du Saint George contre le dragon et le combat de Venise contre l'Empire ottoman. Fort probablement, l'intérêt vénitien pour toutes ces reliques correspond aussi à l'effort de la République de présenter la guerre contre les Turcs comme une véritable croisade.

La même préoccupation se dégage de la cérémonie organisée au moment du départ du corps expéditionnaire vénitien vers la Grèce. Selon le témoignage de la *Cronica Zena* le 5 mars 1463, après la célébration d'une messe solennelle dans la basilique de Saint Marc, en présence du cardinal Bessarion, la bannière de Saint Marc – un magnifique étendard doré – a été bénie et remise au capitaine général, Alvise Loredan. Sur l'étendard on avait figuré une croix d'or, l'effigie du saint et la devise *In hoc signo vinces* parce que – ajoute le chroniqueur – « fu deliberato de tuor la cruciata contra Turchi ». On peut saisir dans tout cet effort d'établir une équivalence entre la guerre contre les Ottomans et la croisade, une sorte de réponse aux nombreuses critiques exprimées à l'égard de la *Serenissime* par les contemporains. Il s'agit peut-être aussi d'une tentative de renforcer la cohésion de la cité à un moment où les partisans de la paix avec le sultan étaient assez nombreux³⁹. Le problème se posait d'autant plus dans les colonies vénitiennes du Levant où les rapports entre les dirigeants vénitiens et les sujets grecs ont été parfois assez tendus. On comprend ainsi pourquoi au moment de l'arrivée de la flotte vénitienne à Négrepont, les

24 (2006), p. 158 (pour le transfert des reliques de St. Isidore de Chios à Venise) et p. 160 (pour les reliques de St. Donato emportés de Céphalonie).

³⁷ Domenico Malipiero, *Annali Veneti*, I, p. 11-12.

³⁸ Edward Muir, *Civic Ritual in Renaissance Venice*, Princeton University Press, 1981, p. 95-96.

³⁹ Domenico Morosini, *De Bene Instituta Re Publica*, a cura di Claudio Finzi, Milan, 1969, p. 49-50 se fait l'écho de ceux qui considère à l'époque que la guerre était un moyen extrême et dangereux. Sur le débat entre les adversaires et les partisans de la paix avec l'Empire ottoman voir aussi Domenico Malipiero, *Annali Veneti*, I, p. 28 présente le discours des partisans de la guerre *E sta opposto a quelli che voleva trattar de pase, che i è homeni di poco cuor, che i no ha speranza in Dio, e che i teme troppo della mala volonta del Duca de Milan e de Fiorentini*. Par contre, les partisans de la paix insistent dans leur argumentation sur les conséquences désastreuses de la guerre: *le borse de particolari è [sic !] vuote e le facultà destrutte; non ghe è danari da pagar refusura, ne da mantegnir l'armada; i galioti vien tumultuariamente a cridar a le scale; no ghe è modo da mantegnir 40 galie armade, non che quel numero si grandò che e necessario a tante potenzie* (*ibidem*, p. 109).

représentants de la République ont organisé une nouvelle cérémonie qui a rassemblé tous les sujets de l'île, Grecs et Latins à la fois.

Selon l'histoire de Marco Guazzo, qui donne une relation détaillée de l'événement, le capitaine vénitien Alvise Loredano a superposé, à cette occasion, deux processions différentes: une fête célébrée chaque année par la population orthodoxe de l'île et une cérémonie *ad hoc* dédiée à Saint Marc. La procession réunit gens d'armes et ecclésiastiques, Grecs et Latins, patriciens et simples sujets. Le protagoniste de cette mise en scène est – encore une fois – la bannière de Saint Marc. Celle-ci est escortée de la place centrale de la ville vers les navires vénitiens; ensuite l'insigne se retourne de nouveau vers la ville et est dirigée jusqu'à l'Eglise patriarcale. Après la célébration d'une messe solennelle *con suoni e canti in greco et in italiano*, l'étendard poursuit son trajet vers l'Eglise de Saint Marc où l'archevêque de Négrepont bénit la bannière *con gran cerimonia* et puis il la remet à Alvise Loredan. A son tour le capitaine général confie *il gonfalone* à ses subordonnés et, puis, la bannière reprend la route vers la flotte vénitienne *con tanti gridi d'humane voci et con tanti suoni di trombe et di tamburi e d'altri strumenti che tutto il Cielo, la terra et il mare fero no segno d'incomparabile allegrezza*⁴⁰.

Toute la cérémonie a été donc organisée autour de l'étendard de Saint Marc, le saint patron de Venise. L'insigne militaire semble accomplir, selon le témoignage de Guazzo, une sorte de pèlerinage aux centres spirituels de la ville orthodoxes et catholiques à la fois. Après la bénédiction prononcée par les gens de l'Eglise, la bannière se retourne vers les navires vénitiens où elle est déposée solennellement sur la galère capitaine. Il semble que Saint Marc assure en même temps la protection de la flotte de la *Serenissime* et la fidélité des sujets grecs envers Venise⁴¹. Le dernier élément est important car, située *in visceribus locorum Turci*⁴², l'île de Négrepont était, au début de la guerre, l'une des plus vulnérables possessions vénitiennes.

Des attitudes pareilles se dégagent de l'analyse du cas moldave. Des études récentes ont insisté sur la dévotion d'Etienne le Grand envers les saints militaires et sur la place du « merveilleux » dans le déroulement d'un règne de 47 années⁴³. Pour la présente communication je me borne de faire un bref

⁴⁰ *Historie di Messer Marco Guazzo*, p. 3 recto.

⁴¹ Pour les rapports entre Vénitiens et Grecs voir Alain Major, *Un héritage de la quatrième croisade. Les Vénitiens à Nauplie et Argos au XVe siècle* dans le vol. *Pèlerinages et croisades. Actes du 118e congrès national annuel des sociétés historiques et scientifiques*, Paris, 1995, p. 290-292, qui souligne les bonnes relations entre les Latins et les Grecs. Pourtant il y a des cas, notamment en Crète, qui semble appuyer une perspective contraire v. Dimitris Tsougarakis, *Venetian Crete and the Myth of Novel Ideas*, dans « *Thesaurismata* », 31 (2001), p. 43-64 notamment p. 54-57. A son tour l'histoire de Marco Guazzo souligne que la trahison d'un prêtre grec a permis aux Turcs la conquête d'Argos au début de la guerre de 1463-1479 (*Historie di Messer Marco Guazzo*, p. 2 verso).

⁴² G. B. Picotti, *La dieta*, doc. IV, p. 406.

⁴³ Notamment Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, *Semne și minuni pentru Ștefan voievod. Note de mentalitate medievală* [Merveilles et miracles pour Etienne le Grand. Notes de

commentaire sur la cérémonie qui a marqué le début de la guerre contre les Turcs. Sans donner beaucoup de détails la chronique « officielle » du pays consigne qu'avant de pénétrer dans le territoire ennemi, le prince a remis à ses troupes des « étendards ». Le geste, accompli le 8 novembre 1473, c'est-à-dire la fête des archanges Michel et Gabriel, les capitaines des armées célestes, suggère une cérémonie sans correspondance jusque-là sous la plume du chroniqueur. Le caractère succinct du paragraphe rend impossible toute tentative d'analyse. On peut tout de même supposer que, comme à Venise en 1463, la cérémonie organisée par Etienne le Grand visait la légitimation de la guerre et le renforcement des liens entre le prince et ses sujets. Par rapport aux conflits antérieurs qui, selon les chroniques internes, ont été inspirés par le diable et qui, par l'effusion du sang chrétien ont déchaîné la colère divine, en 1473 Etienne a associé au franchissement des confins du pays les signes distinctifs d'une guerre sainte.

Si l'on compare les cérémonies organisées en 1463 par le gouvernement vénitien à celle d'Etienne le Grand dix ans plus tard on peut identifier quelques traits communs:

– l'effort d'identifier la lutte de Venise contre l'Empire ottoman à une véritable croisade. L'étendard utilisée par la *Serenissime* au début de la guerre ne laisse le moindre doute: sur la bannière de Venise, à côté du lion de Saint Marc, on a fait figurer la Croix et les paroles qui ont annoncé à l'empereur Constantin la victoire du *Pons Milvius*, pour souligner que le combat des Vénitiens est un combat pour toute la chrétienté. Les dirigeants de la République s'efforçaient ainsi de rejeter toutes les critiques exprimées par ses adversaires à l'égard de l'intérêt vénitien pour la lutte contre les Turcs⁴⁴. Dans le cas moldave la manque des détails ne permet pas trop des commentaires mais il est toutefois significatif le caractère exceptionnel du fragment dans le récit du règne d'Etienne tel quel est enregistré dans la chronique « officielle » du pays. La seule différence importante concerne l'absence de toute référence aux gens de l'Eglise qui, dans le cas vénitien ont joué un rôle important.

mentalité médiévale], dans SMIM, 16 (1998), p. 49-64 ; Ștefan S. Gorovei, *Gesta Dei per Stephanum Voievodam*, dans Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine, Putna, 2004, p. 389-414 ; Maria Magdalena Székely, *Am mers împotriva dușmanilor creștinătății* [On a combattu les ennemis de la chrétienté], dans *Ideologii politice și reprezentări ale puterii în Europa*, ed. par Alexandru-Florin Platon, Bogdan-Petru Maleon, Liviu Pilat, Iași, Editura Universității « Al. I. Cuza », 2009, p. 119-138 ; Petre Ș. Năsturel, *Le surnaturel dans les sources médiévales roumaines*, dans *L'empereur hagiographe. Culte des saints et monarchie byzantine et post-byzantine*, textes réunis et présentés par Petre Guran, București, New Europe College, 2001, p. 122-136 (surtout p. 125-130 pour le règne d'Etienne) ; Matei Cazacu, *Minuni, vedenii și vise premonitoare în trecutul românesc* [Merveilles, visions, rêves et présages dans le passé roumain], București, Sigma, p. 54-70; Bogdan-Petru Maleon, *Ștefan cel Mare și ritualurile războiului* [Etienne le Grand et les rituels de la guerre], dans AȘUI, 51, 2005, p. 37-67 ; Ovidiu Cristea, *Guerre, Histoire et Mémoire en Moldavie au temps d'Etienne le Grand (1457-1504)*, dans *Histoire, mémoire et dévotion. Regards croisés sur la construction des identités dans le monde orthodoxe aux époques byzantine et post-byzantine*, ed. par Radu G. Păun, Seyssel, Le Pommier D'Or, 2016, p. 305-344.

⁴⁴ L'intervention des ambassadeurs de Venise à Mantoue est un echo de nombreuses critiques qui ont circulé à l'époque v. G. B. Picotti, *La dieta*, p. 407.

– l'appel à la protection divine par l'intercession de la bannière de Saint Marc. Carl Erdmann a montré que la figuration d'un saint sur les bannières militaires assure la protection du saint pour les fidèles⁴⁵. Le dossier rassemblé par l'historien allemand contient aussi quelques pièces justificatives pour le cas vénitien qui montrent que déjà vers 1000 la République de Saint Marc utilise les bannières sacrées dans ses actions militaires⁴⁶. En 1463, donc, la cérémonie du départ de la flotte vénitienne vers le Levant avait déjà une longue histoire.

– la tentative du gouvernement vénitien d'attirer l'attention sur l'importance particulière du moment et l'effort de renforcer la cohésion politique vénitienne tant dans la métropole que dans les possessions du Levant. D'une manière semblable Etienne le Grand à essayer de renforcer les rapports avec ses sujets, de s'assurer l'appui de son peuple face à une menace hors de pair.

Après l'épisode de 1463 les sources vénitiennes restent muettes à l'égard de l'intervention de forces surnaturelles dans le déroulement des affaires humaines. Saint Marc protège toujours la *Serenissime* mais il ne semble intervenir ni aux moments très difficiles de la guerre (la chute de Négrepont, par exemple), ni dans le cas des victoires vénitiennes parce que, en dernier lieu *se questo stato (=Venise) è vegnudo a tanta grandezza, questo è processo per volonta de Dio, più che per nostro senno e per le nostre forze*⁴⁷.

Par contre, dans le cas moldave, toute la guerre contre les Turcs se déroule sous les signes de la divinité et ce sont notamment ceux-ci qui, selon les chroniqueurs, ont imposé à l'Etienne le Grand la conclusion de la paix avec la Porte en 1486. Malgré les différences de nuance, les discours sur la guerre sainte de deux puissances, une catholique, l'autre orthodoxe, présentent à la fin du XVe siècle des similitudes frappantes.

Venice and Moldavia: Parallel Discourses on Crusade (15th Century)

(Abstract)

Keywords: political discourse, crusade, Venice, Moldavia, Ottoman Empire.

The paper focuses on the political discourses (including not only the texts but also symbolic gestures or ceremonies) forged by the Venetian Republic and Moldavia in the second half of the 15th century during their war against the Ottoman Empire. Although there are significant differences between the two political actors in terms of their institutions, customs or tradition of engagement in a „Holy War”, an analysis of their

⁴⁵ Carl Erdmann, *Alle origini dell'idea di crociata*, trad. a cura di Roberto Lambertini, Spoleto, Fondazione CISAM, 1996, p. 25-48.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 50 cite l'exemple de l'expédition de Pierre Orseolo contre la Dalmatie en 1000 et l'action contre les Sarrasins de Bari (1003).

⁴⁷ Domenico Malipiero, *Annali Veneti*, I, p. 21.

political strategies underlines some common features. Both Venetian government and Stephen the Great, the prince of Moldavia, elaborated their discourses around some major topics. They emphasised the role of their realms as ramparts of Christendom, the mortal danger represented by the infidels or the duty of all Christian leaders to fight against a common foe. The latter argument strengthened also their common effort to present the war against the Turks as a Crusade, a fight for the triumph of the Cross.

Such topics, along with many others used to convince potential allies to join the fight against the Ottomans, suffered a dynamic process of reconfiguration during the conflict. They fluctuated according to the evolution of war or in connection with changes of political aims. The paper inquires also the efficiency of the aforementioned discourses as there is a certain gap between the diplomatic actions and the concrete results.

**Considerații preliminare privind negocierea dintre
Jan Potocki și Sigismund al III-lea din 1601-1602.
Poziție în dezbaterile privind afinitatea
lui Jan Zamoyski și fidelitățile multiple**

Cristian Antim BOBICESCU*

În memoria lui Petre P. Panaitescu

Articolul de față¹ se înscrie în continuarea unor preocupări mai vechi și mai noi ale istoriografiei polone și ale noastre² și privește deplasarea (pe cât de semnificativă pe atât de imperceptibilă) unor solidarități politice și sociale de tipul patron-client-broker între anturajul unui monarh și cel al unui ministru.

În general, în Europa monarhiilor „absolutiste” se observă, de la un moment dat înainte, o scădere a anturajelor marilor nobili, „compensată și condiționată” de creșterea celor ale monarhilor. Pentru cazul francez, fenomenul a fost studiat printre alții de Sharon Kettering, care a observat un declin al anturajelor marilor nobili în a doua parte a secolului al XVII-lea³. Pendularea membrilor anturajelor avusese loc și înainte. Dacă Ludovic al XIII-lea se întreba de ce „oamenii lui” îl părăsesc pentru a intra în slujba lui Richelieu, noi ne vom întreba de ce și cum oamenii lui Jan Zamoyski, marele cancelar și marele hatman al Coroanei, se îndepărtau de acesta, pentru a se apropia de regele Sigismund al III-lea⁴.

* Drd., secretar științific, Academia Română, București; email: cbobicescu@acad.ro.

¹ Prezentul articol reprezintă varianta dezvoltată a comunicării cu același titlu susținute la sesiunea anuală a Institutului de Istorie „Nicolae Iorga”, în decembrie 2016.

² *Raporturile dintre familiile Potocki și Movilă 1595-1606*, comunicare susținută la sesiunea anuală a Muzeului Bucovinei din 25-26 noiembrie 2011.

³ Sharon Kettering, *The Decline of Great Noble Clientage During the Reign of Louis XIV*, în „Canadian Journal of History”, vol. 24, nr. 2, 1989, p. 157-177.

⁴ Raporturile dintre regii poloni și marii lor hatmani au fost mai degrabă tensionate. I se atribuie lui August cel Puternic următoarea butadă: „[...] dacă aș fi știut ce putere are marele hatman al Coroanei, m-aș fi străduit să devin hatman, nu rege”. Situația nu fusese diferită nici cu o sută de ani mai devreme când, după moartea lui Zamoyski din 1605, Sigismund a numit un mare hatman abia în 1618 (Stanisław Żółkiewski), iar după moartea acestuia din 1620, l-a numit pe Stanisław Koniecpolski hatman abia în anul morții sale (1632), obținându-i astfel sprijinul pentru alegerea fiului său Władysław, ca rege.

Procesul declinului clientelilor este inversat în Republica polono-lituaniană în comparație cu cazul francez. În Polonia celei mai mari părți a secolului al XVI-lea, monarhul era cel mai mare patron, iar magnații, care încă nu constituiseră dinastii, nu puteau rivaliza cu el. Vom da câteva cifre care, deși oarecum incongruente, vor lămuri problema. Un observator italian de la curtea lui Sigismund August (1548-1572) menționa că în jurul acesteia se aflau 1.500 de curteni nobili care nu dețineau funcții, ci doar așteptau prilejul de a obține o demnitate laică sau religioasă de la rege⁵. Władysław Czapliński, cercetând curtea lui Władysław al IV-lea (1632-1648), menționa că nominal aceasta ar fi trebuit să fie alcătuită din trei sute de persoane. Numărul celor prezenți la curte era însă foarte mic, necesitând, ca în momente ceremoniale, să fie crescut pentru ridicarea rangului monarhului. O altă cifră, cu care Czapliński ilustrează acest fapt, este cea a secretarilor lui Władysław al IV-lea. Nominal, titlul era deținut de 100 de persoane, dar la curte nu se aflau niciodată mai mult de zece⁶. Cele două cifre mari (1.500 și maximum 300) indică un declin al puterii de atracție a curții monarhilor polono-lituanieni, care însă, cum vom vedea, a fost unul sinuos. Vom prezenta mai jos un scurt episod al acestei sinuozități.

Deplasarea solidarităților menționată mai sus își face apariția pe parcursul și în urma unei negocieri purtate între regele Sigismund al III-lea și pisarul de câmp⁷ al oștii Coroanei, Jan Potocki, personaj care colabora instituțional atât cu regele, cât și cu marele hatman. La sfârșitul acesteia, cele două părți implicate se vor situa una în raport cu cealaltă, dar și cu un terț – marele cancelar și hatman Jan Zamoyski –, într-un mod diferit de cel de până atunci. Deși, la prima vedere, interacțiunea dintre cei doi dă naștere unei situații oarecum încurcate, aceasta poate fi decriptată cu ajutorul a două concepte: cel de *fidelități-loialități multiple*⁸,

⁵ *Relacje nuncjuszów apostolskich* [Relatările nunțiilor apostolice], vol. I, p. 140. N. Ruggeri, an 1565: „Lângă rege se găsesc mulți nobili, numiți curteni, din care fiecare ține de la patru la cinci cai. Numărul lor poate ajunge la 1.500. Nu stau în această slujbă pentru bani, ci, în funcție de abilitățile lor, ajung prelați, voievozi și castelani” (*apud* Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa Polski* [Istoria statului și dreptului polon], Warszawa, t. II, PWN, 1966, p. 113).

⁶ Władysław Czapliński, *Na dworze Władysława IV* [La curtea lui Vladislav al IV-lea], Warszawa, Książka i Wiedza, 1959, p. 141, 158. Autorul acestei cărți este considerat până astăzi cel mai bun specialist în domnia acestui rege, fiind și autorul biografiei acestui monarh, apărută în anii '70. Aceasta, după cum am putut să verific în manuscrisul cărții aflat în posesia unui anticariat din Cracovia, fusese terminată în 1944.

⁷ *Notarius campestris* – conducea administrația oștii înlocuindu-l pe hatman, verifica oastea, îi ținea evidența pe care o prezenta Seimului la începutul fiecărei cadente, plătea solda, supraveghea și avea grijă de armament, cu privire la lipsurile căruia îl informa pe rege, verifica castelele din Podolia și Ucraina. Vezi Zbigniew Góralski, *Urzędy i godności w dawnej Polsce* [Oficii și demnități în vechea Polonie], Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1983, p. 176-177.

⁸ Kristen B. Neuschel, *Word of Honor. Interpreting Noble Culture in Sixteenth-Century France*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1989, p. 69-72, 93; Ariane Boltanski, *Les Ducs de Nevers et l'état royal. Genèse d'un compromis (ca 1550-ca 1600)*, Drotz, 2006, p. 275-327; Mack P. Holt, *Patterns of Clientèle and Economic Opportunity at Court during the Wars of Religion: The Household of Francois, Duke of Anjou*, în „French Historical Studies”, 13, 1984, p. 305-322, Andzej Pośpiech, *W służbie króla czy Rzeczypospolitej? Włoscy sekretarze Jana III*

precum și cel de *curte virtuală*⁹.

Baza documentară¹⁰ pe care se bazează investigația noastră este constituită de corespondența activă (paisprezece scrisori) și pasivă (o scrisoare a lui Sigismund al III-lea necunoscută istoricilor poloni), purtată de Jan Potocki și de fratele său Andzej (o scrisoare)¹¹ cu regele Sigismund al III-lea, în perioada septembrie 1601-septembrie 1602. Ea are, pentru noi, meritul de a nu fi atras decât marginal atenția istoriografiei polone, care a văzut în aceste scrisori doar niște „rapoarte” ale situației militare și diplomatice din Țara Românească.

În această perioadă, Republica Celor Două Națiuni se afla angajată în două războaie, unul la Dunăre, prin care urmărea menținerea pe tronul Munteniei a lui Simion Movilă, celălalt în Livonia, purtat cu Suedia lui Carol de Sudermania, unchiul lui Sigismund, care îl detronase pe acesta în 1599.

Cei patru frați Potocki s-au alăturat celor două fronturi: Jan – cel mai în vârstă – și Andzej în sud, iar Stefan și Jakub în nord, ultimii pe frontul unde se aflau atât monarhul polono-lituanian, cât și marele hatman și cancelar al Coroanei, Jan Zamoyski, în calitate de comandant al operațiunilor. Jan Potocki era comandantul unei importante părți a oștii care îl susținea pe Simion Movilă.

Cele două războaie purtate concomitent au pus sub presiune atât finanțele Republicii polono-lituaniene, cât și resursele umane și financiare ale unora din nobilii angajați în ele, fapt care va deveni vizibil și din sursele analizate.

Problematica în care ne înscriem, cea a supraviețuirii nebuloasei¹² clientelare care îl înconjură pe Jan Zamoyski în perioada finală a vieții sale, a mai fost atinsă de noi și în alte locuri¹³.

Istoriografia polonă a răspuns până acum în două feluri la întrebarea privind evoluția anturajului marelui cancelar și hatman al Coroanei, în perioada

Sobieskiego [În slujba Republicii sau a regelui? Secretarii italieni ai lui Jan Sobieski], în *Władza i społeczeństwo w XVI i XVII wieku* [Putere și societate în secolele XVI-XVII], Prace ofiarowane Antoniemu Mączakowi w sześćdziesiąt rocznicę urodzin, Warszawa, 1989, p. 151-165.

⁹ Jean Boutier, *Adresser ses vœux au grand-duc. Pratiques épistolaires entre recherche de la grâce et expression de la fidélité dans l'Italie du XVIIe siècle*, în Jean Boutier, Sandro Landi, Olivier Rouchon (ed.), *La politique par correspondance*, Rennes, PUR, 2009, p. 262-263.

¹⁰ *Documente privitoare la istoria românilor*, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki (în continuare, Hurmuzaki-Bogdan-Skupiewski, *Documente*), s. II, coordonate, adnotate și publicate de Ioan Bogdan, cu traducerea franceză a documentelor polone de I. Skupiewski, vol. II, *1601-1640*, București, Socex & Co, 1895, *Jan Potocki către Sigismund al III-lea*, 8 septembrie 1601, p. 63; 10 decembrie 1601, p. 77; 1 ianuarie 1602, p. 92-93; 21 februarie 1602, p. 102-104; 4 mai 1602, p. 145-147; 1 iunie 1602, p. 164; 2 iunie 1602, p. 165-166; 20 iunie 1602, p. 168-169; 12 iulie 1602, p. 180-181; 22 iulie 1602, p. 183-184; 12 august 1602, p. 189; 18 august 1602, p. 195-196; 8 septembrie 1602, p. 210; 19 septembrie 1602, p. 218-220.

¹¹ *Ibidem*, *Andzej Potocki către Sigismund al III-lea*, 14 august 1602, p. 193-194.

¹² Am utilizat acest termen în momentul susținerii comunicării fără să știu că acesta fusese introdus în literatura de specialitate de către Jean Duma, *Les Bourbon-Penthievre (1678-1793): une nébuleuse aristocratique au XVIIIe siècle*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1995.

¹³ Cristian Bobicescu, *Notă pe marginea raporturilor lui Jan Zamoyski cu Țările Române*, în SMIM, 2002, p. 201-206; idem, *Tyranny and Colonization. Preliminary considerations about the Colonization Plans of Moldavia during the Time of Jan Zamoyski*, în RESEE, tomul LIV (nr. 1-4), 2016, p. 99-118, precum și în alte lucrări ale noastre.

finală a vieții acestuia. O opinie care corespunde unei priviri pe care noi o numim „optimistă” susține că „sistemul” a supraviețuit, cealaltă pe care o numim „pesimistă” susține că „sistemul prezenta disfuncționalități” – deci se afla într-o criză. Această perioadă corespunde și unei crize a raporturilor dintre Sigismund al III-lea și Jan Zamoyski.

Locul ocupat de frații Potocki în această dispută istoriografică este unul central, ei fiind menționați, pe baza cercetărilor noastre, în nouă lucrări de diferite dimensiuni care ating chestiunea tratată de noi. Le vom aminti mai jos doar pe cele mai importante.

Optimiștii consideră că cei patru frați Potocki i-au fost credincioși marelui cancelar și hatman până la sfârșitul vieții sale în anul 1605. Ei aduc în discuție raportul nunțiului Rangoni, care, în anul 1604, îl trecea pe Jan Potocki printre cei mai credincioși oameni ai lui Zamoyski¹⁴. Pesimiștii sunt de părere că, încă din anii 1601-1603, aceștia au părăsit tabăra cancelarului pentru cea a regelui, acuzându-l printre altele pe Zamoyski, pe parcursul seimului din 1603, deci în mod public, că a încercat să răzvrătească oastea Republicii polono-lituaniene împotriva regelui în timpul campaniei din Livonia¹⁵. Această din urmă poziție se bazează pe două pasaje controversate din cronica lui Paweł Piasecki¹⁶.

Polemica Barbarei Janiszewska-Mincer cu Wojciech Tygielski a fost continuată în ultimii ani de Marta Kupczewska și Marian Wolski. Acesta din urmă a pus sub semnul întrebării credibilitatea pasajului „incriminat” din cronica lui Piasecki (care, având procese cu Stefan Potocki, îl denigra transformându-l într-un adversar al lui Zamoyski)¹⁷, în timp ce Marta Kupczewska a adus noi

¹⁴ Wojciech Tygielski, *Listy-ludzie-wladza Patronat Jana Zamoyskiego w świetle korespondencji* [Scrisori-oameni-putere. Patronajul lui Jan Zamoyski în lumina corespondenței], Warszawa, Viator, 2007, nunțiul Rangoni „cu siguranță obiectiv”: *Relatione del Regno di Polonia 1604*, unde îl trece printre „cei mai importanți partizani și aliați ai cancelarului” pe Jan Potocki, staroste de Camenița, p. 86. Deși lucrarea a apărut în 2007, ea reprezintă teza de doctorat susținută de autor sub conducerea lui Antoni Mączak în 1980. La publicare, autorul a adăugat un capitol suplimentar (p. 413-437), în care, făcând o trecere în revistă a opiniilor pesimiștilor, își susține punctul de vedere din 1980, privind supraviețuirea clientelei lui Zamoyski.

¹⁵ Barbara Janiszewska-Mincer, *Rzeczpospolita Polska w latach 1600-1603* [Republica Polonă în anii 1600-1603], Bydgoszcz, WUWUSPB, 1984, p. 111-112.

¹⁶ Paweł Piasecki, *Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego* [Cronica lui Paweł Piasecki, episcopul de Przemyśl], traducere de Antoni Chrzyszczewski, 1870: „[...] mai ales frații Potocki, deși ridicați la un grad mai mare al averii datorită lui, mai înainte au devenit concurenții lui, și l-au acoperit cu suspiciuni, că ar fi vrut să-l facă pe rege să se întoarcă repede din Livonia, că îndemna cavalerii la revoltă și urzea noi amestecături în Republică” (p. 33), pasaj ignorat de M. Wolski, care consideră că B. Janiszewska-Mincer a inventat povestea tulburării ostiilor. Critica făcută de M. Wolski, *Potoccy herbu Pilawa* [Potocki, herbul Pilawa], Kraków, Societas Vistulana, 2013, p. 267-268, nota 35, se bazează doar pe cunoașterea celui de-al doilea pasaj: „Dar succesele militare ale lui Zamoyski erau urmărite de cei invidioși pe el care i s-au opus cu viclenie. Mai ales Ștefan Potocki, starostele de Felin, pe vremea când el se afla încă în Livonia, se străduiau să-l scoată din favorurile regelui, și mai mult în apropierea seimului, se străduiau ca mijlocirea lui pentru cei care doreau să obțină oficii vacante să nu reușească” (p. 172).

¹⁷ Marian Wolski, *Potoccy*, p. 267-268.

argumente în sprijinul „trecerii” fraților în „tabăra” regelui în anii 1601-1603¹⁸. Ea pune accent pe rolul jucat de Jakub și Stefan, cei care au luptat în Livonia, pierzându-și considerația pentru planurile nordice ale lui Zamoyski.

Pentru a înțelege mai bine de unde plecăm și unde vom ajunge cu interpretarea noastră, ni se pare necesară prezentarea actorilor principali și a celui secundar – cancelarul Jan Zamoyski –, precum și a raporturilor dintre aceștia în prețuia debutului corespondenței menționate mai sus.

Cei cinci, apoi patru frați (după moartea lui Mikołaj, la începutul anului 1596, sau pe parcursul campaniei din Moldova), se aflau în siajul politic al lui Jan Zamoyski făcând parte din clientela-afinitatea¹⁹ lui. Ei au sprijinit acțiunile politice ale acestuia chiar în momentele în care fuseseră îndreptate împotriva lui Sigismund al III-lea, fiind alături de cancelar și pe parcursul acțiunilor lui militare. În campaniile din 1595 și 1600, frații Potocki conduc unități militare care cuprind 500 de oameni, cifră care reprezintă 7% din efectivele oștilor conduse de Zamoyski. Semnificativ pentru statutul lor este faptul că roatele de cavalerie în fruntea cărora se aflau erau compuse din husari²⁰.

Ei joacă, de asemenea, un rol politic important în angrenajul Republicii polono-lituaniene, fiind aleși deputați la mai multe seimuri care s-au ținut în această perioadă (1593-1605). Averea lor o putem aprecia ca situându-se între cea a unui magnat și cea a unui nobil înstărit în cazul fiecăruia²¹. Oficiile deținute de frați precum și căsătoriile lor, până la cea a lui Stefan cu Maria Movilă în 1606, nu depășesc cadrul provincial²². Legătura lui Zamoyski cu frații Potocki nu a fost inițiată de numirea lui Jan Potocki ca pisar de câmp al oștii Coroanei la 12 ianuarie 1588, ea fiind moștenită în familie. Tatăl lui Jan Zamoyski avusese legături politice cu tatăl acestora, Mikołaj Potocki, general al Podoliei și staroste de Camenița, fapt menționat într-o recomandare a lui Jan Potocki, adresată de cancelar lui Marcin Kromer în 1584²³.

Cum am menționat, în scrisorile lui Jan Potocki se găsește un substrat care nu este doar sau, mai degrabă, nu este deloc informativ. El se constituie în jurul a șase teme principale: dificultățile întâlnite pe parcursul misiunii din Țara Românească, menționarea rolului jucat acolo de Andzej Potocki,

¹⁸ Marta Kupczewska, *Potoccy herbu Pilawa – mechanizmy kariery rodu w XVI-XVII wieku* [Potocki herbul Pilawa – mecanismele carierei neamului în secolele XVI-XVII], în „Przegląd Historyczny”, vol. 13, 2012, z. 2, p. 290.

¹⁹ Înclinăm pentru utilizarea termenului afinitate, care este mai larg decât cel de clientelă și care o înglobează pe aceasta.

²⁰ Hurmuzaki-Bogdan-Skupiewski, *Documente*, s. II, vol. I, 1510-1600, București, 1893, *Lupta lui Mihai Viteazul cu Ioan Zamoyski lângă Bucov și condițiunile impuse de Zamoyski lui Ieremie și Simeon Movilă ca vasali ai Poloniei: descrise de însuși Ioan Zamoyski, 12-14 octomvrie 1600*, p. 639-643 între care se află: *Spisek wojska co do Multan szło*, p. 643; Marian Wolski, *Potoccy*, p. 164-165.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*.

²³ Wojciech Tygielski, *W poszukiwaniu patrona* [În căutarea unui patron], în „Przegląd Historyczny”, 78/2, 1987, p. 207.

consemnarea sănătății șubrede și a eforturilor depuse de Jan Potocki însuși, lansarea întrebării cu privire la persoana căreia regele îi va încredința „provincia” în momentul în care el se va retrage, apelul la recunoștința regelui pentru slujbele oștenilor și precizarea faptului că el, Jan Potocki, luptă pentru gloria regelui, pentru demnitatea lui și pentru siguranța și binele Republicii.

Merită subliniat faptul că ne aflăm în prezența unui discurs despre merite („*zasługi*”) acumulate pe câmpul de luptă, pe care monarhul polon este „obligat” să le răsplătească, el având la dispoziție oficiile și demnitățile, precum și pământurile „publice”, cunoscute în epoca premodernă polono-lituaniană sub denumirea de „pane bene merentis” („*chleb dobrze zasłużonych*”).

Diferitele dificultăți întâmpinate în îndeplinirea misiunii, amintite de Jan Potocki, privesc întârzieri ale plăților datorate oștenilor, numărul lor insuficient, menționarea lipsei fortificațiilor din Muntenia și diversele amenințări militare și diplomatice cărora trebuia să le facă față, pentru a-l menține pe tron pe Simion Movilă. Enumerarea acestora nu urmărește doar necesitatea trimiterii banilor și trupelor, ci și crearea imaginii unui comandant care acționează „in adversibus”.

În repetate rânduri, Jan Potocki îl menționează pe fratele său Andzej (de șase ori²⁴ până la scrisoarea din 20 iunie 1602), precum și rolul jucat de acesta în rezolvarea unor chestiuni de ordin militar. Oriunde apare o problemă, Jan îl trimite – în lumina acestei corespondențe – pe fratele său. În nici o scrisoare nu este menționat vreun eșec militar al acestuia. Să ne amintim că Nicolae Iorga îl considera pe Andzej Potocki un incompetent! Cu alte cuvinte, Jan Potocki nu îl „informează” pe rege doar cu privire la propriile merite, ci și cu privire la cele ale fratelui său, care, de asemenea, ar trebui, în lumina dobândirii acestora, să fie premiat de rege. Ne aflăm în fața manifestării unei solidarități de familie.

Jan nu uită să menționeze sănătatea lui șubredă²⁵, precum și faptul că ea se degradează. Face apel la recunoștința regelui pentru „slujbele” oștenilor. Precizează că a sprijinit campania din averea lui personală care se topește pe parcursul ei. De asemenea, el luptă pentru susținerea și ridicarea gloriei („să dăm înapoi cu păstrarea gloriei Măriei Voastre Regale nu se poate”) și demnității²⁶ („s-a petrecut... *cum dignitate* Măriei Voastre Regale”) regelui, precum și pentru „binele” sau siguranța „Republicii” sau „patriei”²⁷. Gloria regelui nu reprezintă, așa cum s-a scris, „prestigiul regatului”, deoarece în epocă „regatul” era alcătuit din „Rege și Republică”, prin acest ultim termen înțelegându-se atunci fie comunitatea tuturor nobililor polono-lituanieni, fie nobilimea adunată în cadrul unui

²⁴ Hurmuzaki-Bogdan-Skupiewski, *Documente*, s. II, vol. II, *Jan Potocki către Sigismund al III-lea*, 1 ianuarie 1602 (o dată), p. 92-93; 21 februarie 1602 (de două ori), p. 102-104; 4 mai 1602 (de două ori), p. 145-147; 20 iunie 1602 (o dată), p. 168-169.

²⁵ *Ibidem*, până la 20 iunie 1602 o menționează de cinci ori: *Jan Potocki către Sigismund al III-lea*, 1 ianuarie 1602 (p. 92-93), 21 februarie 1602 (p. 102-104), 4 mai 1602 (p. 145-147), 1 iunie 1602 (p. 164), 20 iunie 1602 (p. 168-169).

²⁶ Nu intenționăm să facem aici o analiză a teologiei politice în spiritul lui Kantorowicz, pe care o păstrăm pentru un alt loc, ci doar o analiză a utilizării terminologiei politice.

²⁷ Avem în pregătire o analiză comparativă a discursului monarhic și a celui republican prezent în scrisorile lui Jan Potocki și în cele ale lui Ieremia și Simion Movilă.

Seim. „Gloria” regelui reprezintă reputația personală a monarhului – măreția lui²⁸ –, pe durata vieții lui, dar și postumă, fapt care dă o tușă și mai personală corespondenței și mesajului transmis.

O mică statistică va putea aduce o lumină asupra acestei probleme. „Gloria” regelui apare în corespondență singură de cinci ori. „Demnitatea” regelui apare singură numai o dată. „Demnitatea” regelui se mai întâlnește de patru ori, însoțită în două cazuri de „binele Republicii”, o dată de „binele patriei”, a treia oară de „gloria Coroanei”. „Gloria” regelui mai apare și ea însoțită de două ori, o dată de „binele patriei”, iar a doua oară de „siguranța Republicii”. În sumă, terminologia „strict” monarhică se regăsește de șase ori singură, și încă de șase ori însoțită, iar terminologia „republicană” se întâlnește doar de șase ori și o însoțește urmând-o pe cea regală. Constatăm, așadar, prezența unei preeminențe considerabile a terminologiei „monarhice”²⁹.

Cum să interpretăm acest lucru? Sigur că, „regele și Republica” erau „oarecum valori legate între ele, ca și cum ar fi fost două fațete ale aceleiași realități”³⁰. În același timp, ele puteau fi disjuncte: „Eu nu separ pe Măria Voastră Regală de Republică, căci trebuie să fie una, și merg mereu împreună, și cine vrea să le separe, rău face” – i-a spus Zamoyski regelui la seimul din 1605, când era el însuși în pragul declanșării unei revolte³¹.

Pentru a ne apropia de o posibilă semnificație a utilizării cu precădere a gloriei regale, vom recurge la relatarea lui Krzysztof Opaliński, făcută fratelui său Łukasz, unde îi prezenta felul în care i-a dat să înțeleagă regelui Władysław al IV-lea că este nemulțumit de el. I-a spus regelui că va veni la următorul seim „în slujba Republicii, nimic mai mult. Nu adaug și a ta”³². Este evident că Jan Potocki răstoarnă demersul lui Krzysztof Opaliński, vrând să-i transmită regelui, pe această cale, mai întâi că vrea să devină, și apoi că este, „omul lui”.

Încercând să ne apropiem de sensul trimiterii către rege a unui asemenea mesaj, ar trebui să ne amintim că etica unui nobil, după Mathieu Lemoine, „rezidă într-o tensiune între fidelitatea față de suveran și căutarea *de la fortune personnelle* în sens propriu și în sens figurat”³³. Jan Potocki se creionează pe sine,

²⁸ Mieczysław Morka, *Polski nowożytny portret konny i jego europejska geneza* [Portretul ecvestru premodern polon și geneza lui europeană], Wrocław, Ossolineum, 1986, p. 8, 33 și *passim*. În această carte se află tipărită o reproducere a unui portret al lui Alexandrel Movilă, pe care avem în intenție să-l publicăm.

²⁹ Semnificația completă a acestui din urmă fapt este dată de comparația cu corespondența purtată de Jan Szczesny Herburt, marele sol al Regelui și Republicii la Poartă, cu Ieremia Movilă, în care solul trece Republica pe primul loc: „Cred că e în interesul Republicii și al regelui Măriei Sale stăpânul meu” (Petre P. Panaitescu, *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 50-51: *Jan Szczesny Herburt către Ieremia Movilă*, august 1598). Ieremia Movilă nu îndrăznește să-l corecteze, scriindu-i la fel (*ibidem*, p. 52-54).

³⁰ Władysław Czapliński, Józef Długosz, *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku* [Viața cotidiană a magnaților poloni în secolul al XVII-lea], Warszawa, PIW, 1976, p. 178.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*, p. 186.

³³ Mathieu Lemoine, *La faveur et la gloire. Le maréchal de Bassompierre mémorialiste (1579-1646)*, Paris, Centre Roland Mousnier, 2012, p. 351.

precum și pe fratele său ca pe un nobil bine-meritos („*dobrze zasłużony*”), care se sacrifică pentru Rege și Republică, fiind astfel îndrituiți să primească o semnificativă răsplată din partea monarhului.

Utilizarea cu precădere a terminologiei monarhice ne face pe alocuri martorii unei personalizări aproape totale a „statului”: Jan îi spune regelui că luptă pentru el și îi transmite că tot de la el așteaptă o răsplată pe măsură („sufăr în sănătatea mea stricată pentru gloria Măriei Voastre Regale”, fără a fi amintită „Republica”!)³⁴. Discursul darului și contra darului prezent în aceste scrisori se înscrie atât în cadrul generozității monarhului, cât și în cel al obligativității: „Fiind sigur că Măria Voastră Regală, domnul nostru milostiv, vei primi cu recunoștință... de la acești cavaleri („*od tego rycerstwa*”) munca și truda nemaiauzite, și slujbele făcute sub amenințarea sănătății”³⁵.

Aceste mesaje apar în mod repetat între sfârșitul anului 1601 și luna mai 1602. Urmează apoi câteva momente asupra cărora vom insista mai mult. La 4 mai 1602, Jan Potocki îl „informează” pe rege că va pleca acasă și îl roagă să desemneze în locul lui pe cineva mai „bogat” și mai „sănătos”: „[...] tot ce am făcut cu ruda mea [Andzej Potocki – n.n.] am făcut pe cost propriu”³⁶. La 20 iunie 1602, din Camenița, îi menționează regelui că a plecat acasă din cauza problemelor de sănătate și adaugă că Moldova și Țara Românească, unde a rămas fratele său, vor fi pierdute³⁷.

Următoarele două scrisori sunt datele 12 iulie 1602 și 22 iulie 1602. Mesajul lor este unul diferit de cele precedente. În prima, îi scrie regelui că „nu mă mai pot scuza cu problemele mele de sănătate în fața Maiestății Voastre”, adăugând că „mă pregătesc [...] am strâns oameni, deja o mie, pe banii mei (*za swój grosz*)”, încheind cu: „[...] pentru slava Măriei Voastre Regale și binele patriei nu voi scuti nimic”³⁸. Iar în 22 iulie 1602 menționează că se pregătește să plece în Muntenia „cu oamenii mei, adunați pe banii mei”. Amintește, de asemenea, de infanteria sa și a „prietenilor” săi, adăugând: „Sunt și câțiva prieteni care s-au anunțat [că intră în expediție – n.n.], dar sunt greu de amintit [acum – n.n.], până când vor fi prezenți”. [...] „Am înțeles prea-bine porunca Maiestății Voastre”³⁹.

Ultimele două scrisori stau mărturie pentru o atitudine diferită privind angajarea sa în Țara Românească. Dacă până atunci era „reticent”, de atunci încolo a devenit mai „maleabil”. Ce se petrecuse între timp?

Răspunsul la această întrebare ne poate fi devoalat de singura scrisoare a lui Sigismund al III-lea adresată lui Jan Potocki în toată această perioadă, care ni s-a păstrat datorită eforturilor lui Ilie Corfus. Este o scrisoare lungă, datată

³⁴ Hurmuzaki-Bogdan-Skupiewski, *Documente*, s. II, vol. II, *Jan Potocki către Sigismund al III-lea*, 21 februarie 1602, p. 102.

³⁵ *Ibidem*, p. 103.

³⁶ *Ibidem*, p. 145-147.

³⁷ *Ibidem*, p. 168-169.

³⁸ *Ibidem*, p. 180-181.

³⁹ *Ibidem*, p. 183-184.

13 iunie 1602, deci după primirea scrisorii prin care pisarul oștii Coroanei îl anunța pe rege că va părăsi Muntenia și va pleca acasă. În finalul acesteia, se găsește un pasaj în care Jan Potocki a primit un răspuns care privea viitorul său și al familiei sale: „Vom ținea să avem în vedere aceste osteneli ale domniei tale, dacă le vei face cu rânduială și bunăvoința, asemenea și pe cele ale fratelui domniei tale”⁴⁰. Sigismund al III-lea îi promite nu numai că îl va premia pe el, dacă își va continua demersurile privind sprijinirea lui Simion Movilă, ci și pe fratele său Andzej, pentru care, după cum am văzut, Jan Potocki intervenise cu insistență.

Părerea noastră este că, prin primirea acestor două rânduri, Jan Potocki devenise „deținătorul” unei promisiuni regale, în virtutea căreia reținerile sale privind angajarea sa la Dunăre dispăruseră. Orice „sumă” ar fi urmat să „investească” în viitoarea campanie avea promisiunea regelui că va fi „acoperită”, prin răsplătirea lui și a fratelui său Andzej, de către monarh.

Tot această promisiune determină și menționarea ulterioară a „prietenilor” săi, care ar fi urmat să îl însoțească în Muntenia. Considerăm că, dacă până la primirea scrisorii regelui, Jan Potocki negocia obținerea unei răsplăți de la monarh, după primirea ei, negocia deja dimensiunile acesteia. Menționarea „prietenilor” avea în vedere o viitoare premieră a acestora de către rege, în cazul participării lor la expediția plănuită. Tot în scrisoarea din 22 iulie 1602 îl recomandă pe substarostele Boryslawski⁴¹. Este de presupus că, încercând să-și convingă „prieteni” să i se alăture, Jan Potocki le-a menționat că are un canal de comunicare cu monarhul. Acest lucru a continuat deoarece, într-o scrisoare din 13 septembrie 1603, Jan Potocki intervine la rege pentru rotmistrul Hotinului și pentru un anume Kobilniczki⁴². Aceste intervenții pentru oșteni, care stăteau în gestiunea marelui hatman, nu sunt întâlnite înainte de scrisoarea pe care a primit-o de la rege, și senzația noastră este că se bazează pe ea. Consider că, după primirea acesteia, corespondența purtată de el cu regele capătă valențele unui *semm* al apartenenței la o rețea⁴³. Cum ar spune Arlette Jouanna, *creditul local* al lui Jan Potocki începe să se bazeze și pe *creditul lui central*, pe relația încă firavă, dar directă, nemediată de Zamoyski, cu regele⁴⁴.

Îl vedem astfel pe pisarul de câmp al oștii Coroanei, subordonatul formal și clientul marelui hatman al Coroanei, începând să joace, în raport cu regele

⁴⁰ Ilie Corfus, *Documente privitoare la domnia lui Simion Movilă în Țara Românească*, Cernăuți, 1939, *Sigismund al III-lea către Jan Potocki, starostele Cameniței*, dată la Cracovia, 13 iunie 1602, p. 194-196.

⁴¹ Hurmuzaki-Bogdan-Skupiewski, *Documente*, s. II, vol. II, *Jan Potocki către Sigismund al III-lea*, 22 iulie 1602, p. 183-184.

⁴² *Ibidem*, *Jan Potocki către Sigismund al III-lea*, 13 septembrie 1603, p. 296-298.

⁴³ Sebastien Schick, *La correspondance comme signe d'appartenance à un réseau: sur la fonction symbolique de l'échange épistolaire (Saint-Empire romain germanique – XVIIIe siècle)*, în Claude Gauvard (dir.), *Appartenances et pratiques des réseaux*, Paris, Edition électronique du CTHS, 2017, p. 98-107.

⁴⁴ Arlette Jouanna, *Des réseaux d'amitié aux clientèles centralisées: les provinces et la Cour (France, XVIe-XVIIe siècle)*, în Charles Giry-Deloison, Roger Mettam (ed.), *Patronages et clientélismes 1550-1750 (France, Angleterre, Espagne, Italie)*, 1995, p. 21-38.

și față de „prietenii” și de membrii propriei familii, același rol pe care Jan Zamoyski îl jucase față de el însuși, în raport cu Sigismund al III-lea, mai întâi cu mai mult, apoi cu mai puțin succes. El începe, cu ajutorul regelui, să aibă rolul patronului unei afinități.

Care au fost urmările imediate ale acestei corespondențe? O primă consecință a constituit-o premiarea de către rege a doi dintre cei patru frați. Nu a lui Jan și Andzej, care luptaseră în Muntenia și cărora regele le promisese o răsplată, ci a lui Stefan și Jakub, care participaseră la campania din Livonia alături de monarh și de Zamoyski. Stefan, care se evidențiasse pe parcursul campaniei, dar și la ocuparea Felinului, a devenit staroste de Felin, iar Jakub, staroste de Piatra Albă (Biała Kamień). Răsplătirea celor doi s-a făcut în septembrie-octombrie 1602, cu toate că, de exemplu, cucerirea Felinului a avut loc în mai 1602⁴⁵. Faptul că a fost ulterioară legării „dialogului” cu Jan Potocki, ne face să presupunem că a fost și o consecință a acestuia. Regele și-a ținut și, în același timp, nu și-a ținut cuvântul. Pe de o parte, Jan și Andzej, cărora le făcuse promisiunea, nu au fost răsplătiți. Pe de alta, a răsplătit doi frați, care au participat la o campanie victorioasă, iar în împărțirea răsplății a fost și un aspect pedagogic: au fost premiați frații care au stat lângă monarh, nu cei care s-au aflat la distanță de acesta.

Ne putem întreba dacă marele hatman, care avea rolul de a evidenția oștenii merituosi în fața regelui, a jucat vreun rol în această premieră. Poate că Zamoyski nu a pierdut ocazia să o facă și în cazul lui Stefan și Jakub, pe care îi considera „oamenii săi”. Totuși, chiar și în această situație, în opinia noastră, raporturile *in statu nascendi* dintre rege și Jan Potocki au dus la răsplătirea celor doi frați ai acestuia, iar modul în care a acționat și a gândit cancelarul nu a jucat vreun rol în noile raporturi dintre rege și frații Potocki.

De ce a transmis Jan Potocki aceste mesaje către rege? Pe de o parte, fiecare nobil care se evidențiază în luptă dorește să fie răsplătit de monarh. Totuși, insistența lui Jan merge mai departe decât atât. Ea este expresia nemulțumirii lui cu privire la rezultatele palpabile ale „colaborării” cu marele hatman. Marta Kupczewska consideră că eșecurile cancelarului de a obține premiarea lor cu oficii și pământuri regale, fapt remarcat și de alți cercetători⁴⁶, i-a făcut să se îndepărteze de acesta⁴⁷.

O consecință a nemulțumirii celor patru frați a fost, într-o primă fază, exprimarea ei, așa cum rezultă din scrisoarea lui Jan Potocki adresată, în august 1600, unui anume Porudynski, cămăraș regal, în care pisarul de câmp al Coroanei a menționat „slaba răsplată” primită de el în ciuda „eforturilor” depuse până atunci⁴⁸. Nu am reușit până acum să identific acest personaj. După titlul purtat, era un curtean, dar al cui om era el? Dacă era omul regelui, atunci

⁴⁵ M. Wolski, *Potoccy*, p. 265.

⁴⁶ W. Sokołowski, *Schylek działalności*, p. 393.

⁴⁷ M. Kupczewska, *Potoccy herbu Pilawa*, p. 74-75.

⁴⁸ Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, București, Editura Academiei RSR, 1979, Ioan Potocki către Ioan Porudynski, 4 august 1600, p. 411-412.

înseamnă că Jan Potocki a căutat încă din 1600 un contact direct cu regele, mărturisindu-și implicit nemulțumirea față de relația cu marele hatman. Dacă Porudynski era omul lui Zamoyski, atunci Jan începuse să-și manifeste nemulțumirea în „interiorul” facțiunii acestuia. Un indiciu în acest sens ne este dat de asocierea lui Jan Potocki cu succesele marelui hatman în broșura lui Stanisław Bartholan – un client al marelui hatman – apărută la Cracovia în 1601, care descria luptele din Muntenia din anul 1600⁴⁹. Hieronim Otwinowski i-a dedicat de asemenea un poem publicat tot în 1601⁵⁰. O asemenea activitate publicistică ar fi putut fi inspirată de marele hatman pentru a-l împinge pe rege să-l premieze pe Jan și pentru a nu pierde un susținător.

Deși Jan Potocki (și frații lui) aveau o legătură cu regele, ei nu îl părăsiseră în totalitate pe Jan Zamoyski. Mărturia nunțiului Rangoni din 1604, menționată anterior, constituie o dovadă în acest sens. Totuși, pe baza documentației utilizate de Sokołowski și a observațiilor de mai sus, se poate susține teza că această legătură a fost slăbită. Astfel, în anul 1604 marele hatman încheie două „acorduri-înțelegeri” cu Jan și Jakub. La sfârșitul aceluiași an, mijlocește încheierea unei înțelegeri între ei și vechiul lor adversar, Hieronim Jazłowiecki⁵¹. Vizibil, ei erau încă legați de cancelar, fapt observat de nunțul Rangoni. Dar, în același timp, ei erau legați și de cuvântul regelui precum și de perspectiva colaborării cu el. *Fidelitatea lor era multiplă, nu unică*. De ce însă Rangoni nu a observat și legăturile lor cu Sigismund? Pentru că legătura lor cu monarhul părea că se înscria în cadrul a ceea ce Jean Boutier a numit „curtea virtuală” a servitorilor prințului: ea este alcătuită din cei care scriu prințului, sunt „organizați” de răspunsurile primite de la el, și nu are o existență vizibilă. Nu se confundă cu curtea, dar dovezile de fidelitate oferite de corespondenți contribuie la întărirea poziției prințului⁵².

Un indiciu în plus al existenței unei legături personale cu regele a fost și atitudinea pe care au avut-o cei patru frați la debutul *rokoszului* din Sandomir, când au luat partea regelui de la bun început: s-au dus acolo unde știau că vor fi primiți.

Încercând să ne explicăm evoluția politică a celor patru frați, uităm adesea că Sigismund al III-lea a fost, pentru o perioadă relativ scurtă, în fruntea unor

⁴⁹ Izvor publicat de Constantin Rezachevici, *Luptele lui Jan Potocki cu Mihai Viteazul după broșura necunoscută a căpitanului Stanisław Bartholan din 1601*, în St. Iachimovschi (ed.), *Polonia și România – de la vecinătatea istorică la parteneriatul european*, Suceava, Editura Wieruszewska-Calistru, 2009, p. 61-69: „*Valachicae Victoriae Ioannis Potocii Coronis. Per Stanislaum Bartholanum scripta*”.

⁵⁰ Marek Wagner, *Hieronim Otwinowski i jego poemat patriotyczny z 1601 roku: Powodzenia niebezpiecznego, ale szczęśliwego wojska J.K.M. przyz Panu J.M. Staroście Kemienieckim w Multaniech, opisanie prawdziwe, przez Jarosza Otwinowskiego Roku 1600*, [Succesul încercatei, dar norocoasei oști a Măriei Sale Regelui, conduse de Domnia Sa, Domnul Starostę de Camenița, descriere adevărată a lui Jarosz Otwinowski anno 1600], Kraków, 1601. Doresc să-i mulțumesc profesorului Marek Wagner pentru trimiterea articolului Domniei Sale.

⁵¹ W. Sokołowski, *Schylek działalności*, p. 397-398.

⁵² Jean Boutier, *Adresser ses vœux au grand-duc*, p. 262-263.

monarhii compozite. Nu este vorba doar despre Republica polono-lituaniană, ci și despre regatul Suediei și de Moscova, asupra căreia a vrut să domnească. În consecință, modul în care el domnea sau nu domnea asupra lor, precum și modul în care percepeau, unii sau alții, domniile multiple ale regelui, se răsfrângea asupra felului în care supușii dintr-una sau cetățenii din alta se raportau la el. Această chestiune se înscrie în problematica funcționării și crizelor monarhiilor compozite.

Antoni Mączak consideră că dezvoltarea rețelilor de patronaj ale magnaților în defavoarea patronajului regal, în perioada de care ne ocupăm, a avut loc datorită schimbării strategiei nobililor care făceau politică, fie în calitate de actori, fie în cea de suporteri ai altora, am adăuga noi. Aceștia ar fi încetat să vadă în regi, după articolele henriciene⁵³ și pacta conventa⁵⁴, un bastion al stabilității și s-ar fi îndreptat către magnați în căutarea acesteia⁵⁵. De aici decurge o creștere a „afinităților” magnaților și o descreștere a celor ale regilor, care s-ar lăsa oarecum surprinse în cifrele amintite mai sus (1.500, 300). Vom încerca să aducem câteva date privind evoluția acestui proces în ultima parte a vieții marelui hatman și cancelar al Coroanei, Jan Zamoyski. Astfel, dacă privim bagajul cu care monarhii electivi poloni se „încărcaseră” în urma „fugii” în Franța a lui Henri de Valois – fugă care a făcut din monarhii următori pentru unii, dacă nu pentru foarte mulți dintre nobilii poloni, potențiali fugari –, putem înțelege de ce cariera – individuală sau a unui neam – construită pe baza unei strategii pro-regale nu mai era vizată *à la longue* de către nobilii poloni. Sigismund al III-lea, care urma să moștenească, apoi a și moștenit tronul Suediei (1592), a devenit pentru ei un potențial fugar peste graniță, iar magnații locali păreau și deveniseră în acest context stâlpii, pe care nobilul provincial se baza pentru avansul pe scara socială, a averii și a demnităților, care adesea se întrepătrund.

Zamoyski a jucat această carte, din întâia clipă a întâlnirii cu Sigismund al III-lea, pe care l-a numit în fața anturajului, după o primă audiență, „un monstru tăcut”⁵⁶. Un nunțiu papal menționează că marele cancelar și hatman se purta cu regele ca și cum ar fi vrut să-l facă să plece⁵⁷, ceea ce Sigismund a și

⁵³ Urszula Augustyniak, *Historia Polski 1572-1795*, Warszawa, PWN, 2008, p. 70-71. Actul cuprindea principiile instituționale ale Republicii și avea, după unii cercetători, un caracter „semiconstituțional”.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 71-72. Constituiau un acord „de drept privat” încheiat între nobilime și noul rege ales.

⁵⁵ Antoni Mączak, *Klientela, Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI-XVII w.* [Clientela. Sisteme informale de putere în Polonia și Europa în secolele XVI-XVII], Warszawa, Semper, 1996, p. 143.

⁵⁶ Henryk Wisner, *Zygmunt III Waza*, Ossolineum, 1991, „*Et quid tandem daemonium nobis mutum ex Suaeciae addixit?*”, cuvinte despre care autorul spune că au fost repetate și că au avut un puternic ecou, p. 30.

⁵⁷ Jan Dziegielewski, *Stan szlachecki w życiu publicznym Rzeczypospolitej w pierwszym stuleciu po unii lubelskiej*, în *Tradycje polityczne dawnej Polski* [Starea nobiliară în viața publică a Republicii, în primul veac de după Uniunea de la Lublin], pod. red. Anny Sucheni-Grabowskiej

încercat să facă. Este de înțeles că mesajul care pornea de la Zamoyski găsea un auditoriu înclinat să-l creadă, cu atât mai mult cu cât și acțiunile regelui lăsau această impresie. Cum să construiești o carieră individuală sau, și mai dificil, cariera unui neam, bazându-te pe un monarh care poate la un moment dat va pleca precum Henric de Valois?

Sigismund a fost însă detronat în Suedia de unchiul său, Carol de Sudermania, în anul 1599. Paradoxal, dar, în opinia noastră sustenabil, pierderea tronului Suediei – locul în care ar fi putut să plece „fără a-și lua la revedere” – a întărit poziția acestui remarcabil monarh în Republica polono-lituaniană. El a devenit astfel, pentru orice doritor, un partener mult mai viabil, mai stabil – fie nu mai avea unde să plece, fie pentru a-și recupera tronul trebuia să negocieze acordarea sprijinului său carierei și averii nobililor poloni și lituanieni, care ar fi fost dispuși să o negocieze cu el. Acest factor a fost dublat de un altul. Pe de o parte regele era relativ tânăr, pe de alta cancelarul era bătrân și starea sănătății lui putea ridica semne de întrebare⁵⁸. Astfel, parteneriatul cu regele a devenit mai dezirabil și pe fondul nesiguranței care se putea naște privind viitorul marelui cancelar și hatman al Coroanei. Pentru o clipă, în viziunea unor nobili, raportul siguranță-nesiguranță dintre monarh și cancelar a fost astfel răsturnat.

Este posibil ca Jan Potocki și frații lui să fi fost conștienți de acest lucru. Jan – deși avea ambiții personale – urmărea, cum am văzut prin menționarea lui Andrzej Potocki în scrisori, și „ridicarea” fraților săi. El nu urmărea obținerea unui singur gest de grație, cât a unei serii de gesturi, care nu puteau fi făcute într-un singur moment, ci de-a lungul timpului, pe măsura vacantării unor funcții și demnități ș.a.m.d. Un rege tânăr, care nu mai avea unde „să fugă” după 1599, era mai viabil ca partener, decât marele cancelar și marele hatman al Coroanei, mai ales în contextul în care cei doi erau în conflict.

Semnificativ pentru această evoluție a anturajului monarhului polono-lituanian este drumul parcurs de Stefan Potocki. La începutul domniei lui Sigismund, devine curtean al regelui. În scurt timp, își oferă serviciile lui Zamoyski și apoi părăsește curtea pentru a veni lângă Jan Potocki, care era legat de cancelar⁵⁹. Tot el, dacă ar fi să-l credem pe Piasecki – care scrie decenii mai

i Alicji Dybkowskiej, Warszawa, Editionas Spotkania, p. 86: Jan Zamoyski începe să-l discrediteze pe Sigismund al III-lea când observă că „nu dorește să fie prințul unui singur partid și intenționează cu orice preț să se elibereze de sub protecția cancelarului”; Henryk Wisner, *Jan Zamyoski*, în *Rzeczpospolita Wazów. Czasy Zygmunta III i Władysława IV* [Republica familiei Waza. Timpurile lui Sigismund al III-lea și Vladislav al IV-lea], Warszawa, Wyd. Neriton, 2002, p. 218-219. Merită adăugat că Zamoyski a avut conflicte cu doi oameni pe care el însuși i-a pus pe tron, Sigismund al III-lea și Ieremia Movilă, fapt care ne face să căutăm la el „vina” pentru această stare de lucruri, nefăcându-i nici o problemă lui Stefan Bathory, care l-a făcut mare cancelar și mare hatman.

⁵⁸ Ilie Corfus, *Mihai Viteazul și Polonia*, București, Cultura Națională, 1937-1938, *Stanisław Żółkiewski către Mikołaj Zebrzydowski*, 21 octombrie 1600, p. 344. I-am menționat acest din urmă aspect colegului Ovidiu Cristea, precum și profesorului Andrei Pippidi pe parcursul conferinței consacrate lui Ieremia Movilă de la Sucevița din anul 2005.

⁵⁹ Marian Wolski, *Potoccy*, p. 261-262.

târziu –, s-ar fi ridicat împotriva acestuia în Livonia. Posibilitatea de a-i vedea pe cei doi – rege și cancelar/hatman – unul lângă celălalt pe frontul dur din Livonia, precum și posibile gesturi ale regelui, îndreptate către Stefan și Jakub – făcute pe fondul corespondenței cu Jan – ar fi putut juca, de asemenea, un rol în reorientarea politică a celor patru frați.

Apariția legăturilor cu regele printre diverși membri ai anturajului moștenit – deci cel mai stabil – al marelui hatman și cancelar al Coroanei, pare să constituie un simptom al „crizei” cel puțin a unor părți ale acestuia. Nu mai puțin, apariția acestor fidelități multiple permite o comparație cu situația din vestul Europei, în care trecerea membrilor afinităților de la marii aristocrați la monarhi se făcea deschis, vizibil, pe fondul prevalării legăturii cu prințul⁶⁰.

**Preliminary Considerations Regarding the Negotiation
between Sigismund III and Jan Potocki During 1601-1602.
A Debate Regarding Jan Zamoyski's Affinity and Multiple Fidelities
(Abstract)**

Keywords: Affinity, Sigismund III, Jan Potocki, Jan Zamoyski, fidelity, *cour virtuelle*, multiple fidelities.

The purpose of this paper is to shed a new light on the precise moment of appearing of a personal bond between one of the Potocki brothers and the king Sigismund III. The five, latter four brothers, where part of Jan Zamoyski's affinity and their links with the great chancellor and great hetman of the Crown where old, being a heritage of the link between Zamoyski's father and their father. Giving that, their intention to open a *lieson* with Sigismund III, an adversary of the chancellor, is more significant for the Polish historiography debate regarding the survival or the crisis of the Zamoyski's entourage during his final years of life, and during the conflict with the king.

⁶⁰ Ariane Boltanski, *op. cit.*, *passim*.

Contribuții la istoria începuturilor mănăstirii Sf. Spiridon din Iași*

Mihai MÎRZA**

Monument reprezentativ al Iașului, mănăstirea Sf. Spiridon pare să fi intrat într-o nemeritată uitare. Din strălucirea ei de altădată au mai rămas biserica neoclasică și turnul, încadrat de cele două bazine de piatră cu cișmele și inscripții turcești, care străjuiește falnic poarta și adăpostește clopotele. Date istorice despre trecutul acestui lăcaș de închinare putem găsi, dar nu prea multe și nici prea exacte, în sintezele de istoria medicinei, în cele privitoare la istoria orașului Iași și istoria românilor sau în studiile biografice dedicate voievozilor care au domnit în Moldova veacului al XVIII-lea¹. Ne-am aștepta ca monografiile dedicate Epitropiei spitalelor Sf. Spiridon să conțină ceva mai multe informații. Din nefericire nu vom găsi. Istoricii care au scris despre trecutul așezămintelor Sf. Spiridon au acordat aproape în totalitate atenție așezământului spitalicesc, lăsând mănăstirea deoparte. E adevărat, istoria acesteia s-a întrepătruns într-o simbioză aproape perfectă cu aceea a așezământului de îngrijire a bolnavilor și tot adevărat este că, pe măsură ce spitalul s-a dezvoltat și societatea a înaintat pe drumul modernității, biserica și-a pierdut importanța, devenind mai mult o capelă spitalicească decât un așezământ mănăstiresc. Poate că înaintașii noștri nu ar fi trebuit să uite că mănăstirea a avut propria individualitate în cadrul Epitropiei și, mai mult decât atât, a asigurat baza economică și suportul juridic de funcționare a spitalului în primul secol de

* This work was supported by a grant of Ministry of Research and Innovation, CNCS – UEFISCDI, project number PN-III-P1-1.1-TE-2016-1312, within PNCI III.

** Arhivist la Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale, e-mail: mihai_mrza@yahoo.com.

¹ V. Gomoiu, *Biserica și medicina*, Brăila, 1940, p. 75-76; Generalul Mihail Racoviță-Cehan, *Familia Racoviță-Cehan, genealogie și istorie*, vol. I, București, 1942, p. 124-136; Paul Pruteanu, *Contribuție la istoricul spitalelor din Moldova. Spitalele din Moldova dependente de Epitropia generală a Casei Sf. Spiridon, de la primele începuturi până la unirea serviciilor sanitare ale Moldovei și Munteniei*, București, Editura Medicală, 1957, p. 5-8; N. A. Bogdan, *Orașul Iași. Monografie istorică și socială, ilustrată*, Iași, Editura Tehnopress, 2004, p. 225-227; Ligia Livadă-Cadeschi, *De la milă la filantropie. Instituții de asistare a săracilor din Țara Românească și Moldova în secolul al XVIII-lea*, București, Editura Nemira, 2001, p. 181-183; Mihai-Cristian Amărieuței, *Grigore al III-lea Alexandru Ghica. Cronica unui principe din secolul al XVIII-lea*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2017, p. 144-150.

existență. De altminteri, spitalul va deveni subiect de drept, în detrimentul mănăstirii, abia după modernizarea legislației românești în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Contribuțiile lui Gh. Băileanu domină istoriografia referitoare la mănăstirea și spitalul Sf. Spiridon din Iași, chiar dacă sunt depășite în privința documentării și interpretării². Firește că există lucrări monografice mai vechi și mai noi decât cele scrise Băileanu. Cele mai vechi sunt dări de seamă întocmite de personalul administrativ al Epitropiei cu ocazia unor momente jubiliare sau pentru a susține cu argumente istorice anumite chestiuni de ordin juridic³. Cele mai noi sunt, în majoritatea lor, compilații după monografiile istorice scrise de Băileanu⁴. Sunt și contribuții care semnalează și corectează anumite erori de interpretare sau ipoteze care se dovedesc lipsite de suport documentar⁵.

Pornind de la aceste considerații, credem că este timpul ca istoria așezămintelor mănăstirii Sf. Spiridon din Iași să fie reevaluată, iar rolul mănăstirii în cadrul istoriei acestora ar trebui scos mai mult în evidență. Având în vedere că multe dintre interpretările lui Gh. Băileanu sunt contestabile, în rândurile care urmează ne-am propus să le analizăm pe cele privitoare la începuturile mănăstirii. Atenția noastră se va concentra, în mare, în patru direcții: 1) vechimea lăcașului de rugăciune; 2) contribuția jîtnicerului Ștefan Bosie la zidirea mănăstirii și a spitalului; 3) vechimea lazaretului pentru ciumați de la schitul lui Tărăță și 4) motivele pentru care Constantin Racoviță a decis ca spitalul din Iași să fie întemeiat sub patronajul modestei ctitorii a lui Ștefan Bosie, într-un oraș ca Iașul, în care existau atâtea alte mănăstiri mai vechi, mai mari și mai bogate.

² Gh. Băileanu, *Fondarea Epitropiei Sf. Spiridon și crearea persoanelor juridice în vechiul drept privat*, I, *Contribuții la studiul fondațiilor*, extras din CI, V, 1929, 1, 27 p. (în continuare, Gh. Băileanu, *Fondarea...*); idem, *Evoluția juridică a Epitropiei Sf. Spiridon de la 1757 la 1800*, II și III, *Contribuțiuni la studiul persoanelor morale*, Iași, Institutul de Arte Grafice „Presa Bună”, 1929, 87 p. (Gh. Băileanu, *Evoluția...*); Gh. Băileanu et alii, *Istoricul Spitalului Orășenesc Clinic de Adulți din Iași în cadrul evolutiv al fostelor așezăminte Sf. Spiridon*, vol. I, București, Editura Medicală, 1956, p. 9-25, 161-207 (Gh. Băileanu et alii, *Istoricul Spitalului...*).

³ Vezi, de exemplu, C. B. Pennescu, *A 150-a aniversare de la înființarea așezămintelor Sf. Spiridon 1757-1907*, Iași, 1907, 85 p.; T. C. Victor, *Acte relative la biserica Precista-Mare din Roman, biserica de piatră de la Bodești, biserica de la Români și biserica profetului Samuil de la Focșani, metoace ale Cassei Sf. Spiridon din Iassy*, Iassy, 1870.

⁴ Eugen Târcoveanu, Ion Chiriac, Mihai Lițu, Oana Epure, *Epitropia „Sfântul Spiridon” Iași. De la origini la glorie, desființare și noi începuturi*, vol. I, Iași, 2000; Două sute de ani de la întemeierea așezămintelor spitalicești „Sfântul Spiridon” din Iași, în BOR, LXXV, 1957, 1-2, p. 105-113; *Epitropia Generală a Casei Spitalelor Sfântul Spiridon Iași, 1824-1948*, inventar arhivistic, întocmit de Virginia Isac, Dumitru Ivănescu et alii, București, DGAS, 1971, p. 5-29.

⁵ Valerian Brânzei, *Precizare în legătură cu data zidirii bisericii „Sf. Spiridon” din Iași*, în MMS, XXXIV, 1958, 7-8, p. 661-662; idem, *Inscripții pe obiecte de cult de la biserica Sf. Spiridon din Iași*, în MMS, XXXV, 1959, 9-12, p. 683-688; Sorin Ifțimi, *Turnul bisericii „Sfântul Spiridon”, un monument între două lumi*, în Laurențiu Rădvan (ed.), *Orașul din spațiul românesc între Orient și Occident. Tranziția de la medievalitate la modernitate*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2007, p. 165-182; republicat în vol. idem, *Cercetări privitoare la istoria bisericilor ieșene*, Iași, Editura Trinitas, 2008, p. 108-123 (în continuare, S. Ifțimi, *Turnul bisericii „Sfântul Spiridon”...*); Sorin Grigoruță, *Boli, epidemii și asistență medicală în Moldova (1700-1831)*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2017, p. 226-230.

1. Vechimea lăcașului de rugăciune

Pe frontonul actualei biserici Sf. Spiridon poate fi citită următoarea pisanie:

La anul 1704, 1758 și 1807 s-au zidit din nou în locul alte(ia) mai vechi mănăstiri, iar acum, în zilele prea înălțatului domn Mihai Sturza v(oe)v(od), s-a întocmit turn și frontoane, sub epitropia boierilor Alecu Sturza vist(iernic) și spatar Iacovachi Veisa, prin calfa Andrei Caridi, 1842.

Observăm, deci, că, din cele patru etape de existență a lăcașului de cult, pisanian nu indică semnificația primilor doi ani. Încercând să explice semnificația acestora, unii cercetători au avansat ipoteza că anul 1704 ar corespunde cu prima atestare documentară a bisericii, iar anul 1758 cu sfințirea lăcașului de piatră construit de cămărașul Ștefan Bosie. Astfel, Gh. Băileanu susține, și se străduiește chiar să demonstreze, că într-adevăr cămărașul a construit mănăstirea pe locul unui paraclis, în care se găsea o icoană ferecată în argint a Sf. Spiridon, datată în anul 1704. Acest din urmă an – spune Băileanu – este inscripționat pe spatele icoanei amintite. Monograful Epitropiei spitalelor Sf. Spiridon induce, de fapt, ideea că mănăstirea a fost construită în acea parte a orașului, unde sfântul era cinstit mai din vechime și că hramul a fost preluat de la acea icoană, care a intrat în posesia mănăstirii; în felul acesta având loc un transfer de patrimoniu între paraclis și noul lăcaș de rugăciune. Potrivit lui Gh. Băileanu, existența paraclisului este confirmată de un zăpis din 20 aprilie 1723, în care se arată că un anume Mihai bucătarul a cumpărat de la Vasile (de fapt, Vasilca) casa lui Ilie bucătarul din Muntenime, „lângă colțul lui Spiridon, din deal”⁶. Această tranzacție se face în contextul în care Ilie bucătarul și soția sa au murit și vânzătorul avea nevoie de bani pentru a-i îngropa: „[...] tâmplându-să de au murit și el și e (Ilie bucătarul și soția lui – n.n.) și nu avem cu ce-i scoate din casă și, aflându-să acest Mihai bucătar, au dat acești bani (13 lei – n.n.) pe casă de i-am grijit”⁷. Documentul este deci o afacere tipică de breaslă, în care membrii „corporației” bucătarilor se îngrijesc de înmormântarea unui confrate, decedat odată cu soția sa. Mergând cam departe cu speculațiile, Gh. Băileanu afirmă că monahii de la schitul din Codrul Iașului (schitul lui Tărăță) veneau în oraș la paraclisul bucătarilor Mihai și Vasile din Iași cu scopul de a strânge milostenie de la locuitorii orașului, pentru nevoile lazaretului de la schit. De asemenea, Băileanu mai susține că lazaretul era opera lui Grigore II Ghica și ar fi fost făcut odată cu schitul în 1732⁸. Tot atunci,

⁶ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. III, *Acte interne (1691-1725)*, editate de Ioan Caproșu, Iași, Editura Dosoftei, 2000, p. 547, nr. 629 (în continuare, I. Caproșu, *Documente Iași*, III); ediție după Gh. Ghibănescu, *Documente*, în „Ioan Neculce”, IX/1, 1931, p. 86, nr. VII.

⁷ I. Caproșu, *Documente Iași*, III, p. 547, nr. 629.

⁸ Gh. Băileanu spune că schitul a fost făcut în 1734; an în care Grigore II Ghica domnea în Țara Românească. Schitul a fost ridicat de fapt în 1732. La 1 decembrie 1732, Grigore II Ghica

Grigore II Ghica l-a desemnat pe Ștefan Bosie episcop al schitului și al lazaretului, considerându-l probabil ctitor de vreme ce era fiul lui Dimitrie Bosie, boiernașul de la Hârlău, care, în 1721, donase bucata de pământ pe care a fost zidit schitul pentru a fi înmormântate victimele epidemiei de ciumă din acel an. Ba chiar acest Dimitrie Bosie – susține Băileanu – zidise pe acel loc și o bisericuță modestă de lemn⁹.

Putem admite presupunerea că Ștefan Bosie și-a ridicat ctitoria pe fundațiile sau în apropierea locului unde anterior ar fi existat un paraclis particular, cum erau atâtea altele la curțile boierilor din Iași. Realmente nu avem vreun motiv să nu o luăm în considerare. Nu ar fi prima dată când o mănăstire este ridicată pe locul unui lăcaș de cult mai vechi, fie el paraclis, biserică sau schit¹⁰. Dar demonstrația lui Gh. Băileanu este neconvingătoare. Datarea paraclisului pe baza unei însemnări neclare de pe o icoană evident că nu se poate face. Unii cercetători și-au dorit să vadă cu ochii lor însemnarea în cauză, dar ferecătura de argint le stătea în cale. Preotul Valerian Brânzei a trecut peste acest impediment și, desfăcând învelișul de argint, a constatat că nici icoana și nici ferecătura nu conțineau vreo însemnare relativă la anul 1704. Cădea, astfel, primul mit din istoria mănăstirii Sf. Spiridon și, odată cu el, ar fi trebuit să cadă și ipoteza existenței paraclisului, dar nu s-a întâmplat așa. Articolul preotului Brânzei a fost publicat la secțiunea de însemnări a revistei Mitropoliei Moldovei și Sucevei și a trecut cvasi neobservat. Chiar și dacă ar fi avut înscris pe verso

emite un hrisov de privilegii „pentru o sfântă beserică săhăstrie cu cheltuiala noastră făcută, care iaste deasupra Socolii la codrul Eșilor, unde iaste hramul Bunavestire a Presfintei Precuratei Fecioarei Marii”. Pentru „deschidere acei bisereci”, ctitorul miluiește pe călugării așezați acolo cu dreptul de a lua în fiecare an câte 12 mierțe de grâu de la beciul domnesc și „o giumătate de vin de 30 vedre de la pivnița gospod”, precum și câte o oacă de untdelemn, 12 litre de tămăie și câte șase oacă făclii din Vama cea Mare a Iașului. Hrisovul original conține, pe fața filei a doua, un izvod din 1738, în care sunt inventariate odăjdiiile și cărțile de la schitul făcut de Grigore II Ghica „cu a mării sale milă și cu sâlnța popii lui Tărăță” (AN-Iași, Documente Spiridonie, V/2). Până acum s-a crezut că denumirea de „schitul lui Tărăță” vine la un „popă Tărăță”, trăitor în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Vedem deci că a mai existat un preot cu acest nume sau poreclă, care a trăit în prima jumătate a veacului al XVIII-lea și care, de fapt, a avut un rol important la construirea schitului. Este posibil ca denumirea de „schitul lui Tărăță” să vină tocmai de la acest preot (*ibidem*, V/3-5; Th. Codrescu, *Uricariul*, 1889, XII, p. 271-273). La 28 iunie 1754, Matei Ghica mărturisește că tatăl său făcuse o mică biserică de bărne, că obștea călugărilor a început să o zidească din piatră cu ajutor financiar de la tatăl său, care era domn în Țara Românească, și de la alți creștini și că el, după ce a venit cu domnia în Moldova, a reușit să o termine (AN-Iași, Documente Spiridonie, V/6; Th. Codrescu, *op. cit.*, p. 273).

⁹ Dimitrie Bosie este de negăsit în documente și, în consecință, nu figurează în spița genealogică a familiei Bosie (*Familiiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol. II, Boian – Buzescu, coordonator și coautor Mihai Dim. Sturdza, București, Editura Simetria, 2011, p. 81 sqq. (în continuare, *Familiiile boierești din Moldova și Țara Românească...*). Gh. Băileanu spune că acest Dimitrie Bosie ar fi tatăl lui Ștefan Bosie, ceea ce este o greșală. Tatăl lui Ștefan Bosie a fost un anume Vasile, fiul lui Pavăl (BAR, Documente istorice, CLI/192). Numele de botez Dimitrie nu pare să fi făcut parte din patrimoniul onomastic al Bosieștilor din secolele XVII-XVIII. Deocamdată nu am identificat niciunul.

¹⁰ C. Bobulescu, *O viață trăită, viața de paraclise*, în „Revista Societății Istorico-Arheologice Bisericești”, Chișinău, XXII, 1932, p. 7-17.

acel an și icoana tot nu putea fi luată în considerare ca sursă credibilă; pentru simplul motiv că este mult ulterioară anului 1704. Știm că ea a fost pictată în 1757 de un pictor liovean și ferecată în argint pe banii hatmanului Ioan Cantacuzino, în 1768¹¹.

Având în vedere că ipoteza în cauză are ca fundament o sursă inexistentă, discuția în jurul ei ar trebui să se oprească aici. Credem însă că este important ca toate dovezile favorabile să fie demontate. După cum bănuiam, nici zăpisul din 20 aprilie 1723 nu confirmă existența paraclisului. Documentul a fost datat greșit de primul său editor, Gh. Ghibănescu¹², și conține informații referitoare la o altă perioadă istorică. Anul corect este 1793¹³. Integrate la timpul lor, faptele și personajele din cuprinsul zăpisului nu mai par atât de bizare. Casa lui Ilie bucătarul, vândută de Vasilca (după lecțiunea lui Gh. Ghibănescu: Vasile) lui Mihai bucătarul, aflată „lângă colțu lui Speredon, din deal”, se afla, deci, lângă mănăstirea Sf. Spiridon, care, în această perioadă, avea ziduri împrejmuitoare de piatră și turnul actual, dar mai mic și cu altă fizionomie, iar în curte se găsea spitalul. Martorul „Vasile, bucătar la Sfetii Spiridon”, era bucătarul egumenului, după cum rezultă dintr-un izvod de cheltuieli din 1796¹⁴. Așadar, înaintea mănăstirii Sf. Spiridon, pe acel loc, nu se poate documenta că ar fi existat un alt lăcaș de rugăciune dedicat acestui sfânt.

2. Legământul lui Ștefan Bosie

Personalul administrativ al Epitropiei Spitalelor Sf. Spiridon a pus în circulație ipoteza că jitnicerul Ștefan Bosie și-ar fi manifestat pentru prima dată „intenția” de a zidi o mănăstire la Iași în 1742. În felul acesta – susține Gh. Băileanu – boierul își extindea „ideea ctitorială” de la schitul de pe dealul Pietrăriei (schitul lui Tărăță) pe ulița Hagioaiei din Iași¹⁵. Această supoziție are la bază tot un zăpis, datat greșit de Băileanu însuși. Este vorba despre zăpisul din 16 octombrie 1742 (la Băileanu, 1743), prin care Ștefan Bosie obține, printr-un

¹¹ Este vorba despre o icoană de strană, expusă spre adorație pe stâlpul din dreapta al naosului, în fața altarului. Preotul Valerian Brânzei arată că pe icoană pot fi citite numai două inscripții. Una în partea de jos, unde este gravată în argint inscripția în limba greacă (redau aici numai traducerea românească): „Primește Spiridoane darul fericit al lui Ioan Cantacuzino hatmanul, 1768 dec(embrie) 12”. Sub îmbrăcămintea de argint, în partea dreaptă, dar nu prea jos, stă inscripția: „M(a)tei Duanaev(s)chii zugr(av) de la Lvov, vă let 1757” (Valerian Brânzei, *Precizare...*, p. 661-662). Din inventarele publicate rezultă că această icoană este cea mai veche din patrimoniul bisericii Sf. Spiridon (idem, *Inscripții pe obiecte de cult...*, p. 683-688; Lucia Ionescu, *Donății și donatori în colecția de argintărie a bisericii mănăstirii „Sf. Spiridon” din Iași*, în TV, VI (LXXII), 1996, 1-6, p. 121-127).

¹² Gh. Ghibănescu, *Documente*, în IN, IX/1, 1931, p. 86, nr. VII; I. Caproșu, *Documente Iași*, III, p. 547, nr. 629. Această greșeală de datare mi-a fost semnalată de Sorin Grigoruță. Îi mulțumesc pentru amabilitate.

¹³ AN-Iași, Documente, 95/104; *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, IX, *Acte interne (1791-1795)*, editate de Ioan Caproșu, Iași, Editura Dosoftei, 2007, p. 147, nr. 157.

¹⁴ I. Caproșu, *Documente Iași*, IX, p. 333, nr. 349.

¹⁵ Gh. Băileanu et alii, *Istoricul Spitalului...*, p. 12-13.

schimb, de la Apostol peveț¹⁶, un loc de casă pe Ulița Hagioaiei¹⁷. La originea acestei ipoteze stă însăși prezența zăpisului în pachetul cu actele pământurilor care, adunate, formau în secolul al XIX-lea incinta mănăstirii. În susținerea acestei supoziții, Gh. Băileanu ne atrage atenția asupra unei precizări pe care Apostol peveț o face în cuprinsul respectivului zăpis: „fiind locul meu *trebuiitor* dumisali Ștefan log(o)fet, mi-au mai dat și bani 40 lei”¹⁸. După Băileanu, lui Ștefan Bosie locul îi era *trebuiitor* tocmai pentru a zidi o biserică închinată Sf. Spiridon, interpretare cu care nu putem fi de acord, iar mai jos vom arăta și de ce.

În 1742, viitorul ctitor al mănăstirii Sf. Spiridon era încă la vârsta tinereții; lupta cât putea pentru a aduna avere și era preocupat să-și facă o gospodărie în Iași pe măsura ambițiilor sale¹⁹. Cândva în jurul anul 1740, în urma unei tranzacții cu vornicul Manolache Costache, intră în posesia unei case cu pivniță de pe Ulița Hagioaiei, care valora 400 de lei. În această casă, pe care, ulterior, probabil că a mai lărgit-o și reparat-o, jitnicerul a locuit până la sfârșitul vieții, lăsând-o moștenire copiilor săi. La 10 octombrie 1744, jitnicerul Ștefan Bosie – atunci era cămăraș – cumpără de la Apostol căpitanul și de la soția acestuia, Catrina, un loc de casă „ce iaste din dos, alături cu casele dumisale, carele le-au luat de la dum(nealui) vor(nicul) Manolache”, lărgindu-și, astfel, substanțial ograda casei. La un colț din ograda sa acum lărgită va renunța în favoarea fratelui său, Constantin, care și-a făcut acolo „casă”²⁰.

Zăpisul privitor la schimbul făcut de Ștefan Bosie cu Apostol peveț nu figurează în condica de documente a boierului, alcătuită de el însuși în vara anului 1751 și nici în catastiful din 1756, unde sunt menționate numele persoanelor de la care au fost luate locurile care formau curtea mănăstirii²¹. De aici deducem că locul obținut de Ștefan Bosie de la Apostol peveț în 1742, care nu era prea mare, a fost inclus în incinta mănăstirii mai târziu; deci la o dată ulterioară anului 1756.

Tranzacțiile enumerate indică faptul că atât înainte, cât și după schimbul făcut cu Apostol peveț, Ștefan Bosie a intrat pe diferite căi în posesia mai multor curți cu case și bucăți de pământ fără case situate pe Ulița Hagioaiei. În niciunul dintre zăpisele care documentează aceste achiziții, nici chiar în cel luat cu schimbul de la Apostol peveț, nu se amintește că Ștefan Bosie ar fi avut gânduri ctitoricești. Dimpotrivă, în zăpisele prin care Ștefan Bosie obține

¹⁶ Peveț sau cântăreț la biserică.

¹⁷ La Gh. Băileanu documentul este datat greșit cu anul 1743 (*ibidem*, p. 13-14). Anul corect este 1742 (*Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. V, *Acte interne (1741-1755)*, editate de Ioan Caproșu, Iași, Editura Dosoftei, 2001, p. 179-180, nr. 335. Publicat după Gh. Ghibănescu, *Documente*, în IN, IX/1, 1931, p. 147-148, nr. CVIII; pentru original, vezi AN-Iași, Documente Spiridonie, LXXXII/10).

¹⁸ AN-Iași, Documente Spiridonie, LXXXII/10; I. Caproșu, *Documente Iași*, V, p. 179-180, nr. 335; Gh. Băileanu *et alii*, *Istoricul Spitalului...*, p. 14-15.

¹⁹ Sever Zotta, *Documente*, în IN, I/2, 1922, p. 299-300.

²⁰ BAR, Documente istorice, MCCXI/14, f. 100-102.

²¹ Sunt menționate locurile de casă cumpărate sau obținute prin schimb de la Gheorghe Carp, vornicul Vasile Ruset, Sava ceașul, popa Toader și casa ungurului (*ibidem*, CLIII/141).

locurile de care avea nevoie pentru a înjgheba ograda mănăstirii, începând chiar cu cel din 25 decembrie 1751, intențiile sale ctitoricești sunt consemnate explicit. Nu știm deci la ce îi era „trebuitor” lui Ștefan Bosie, în 1742, locul luat de la Apostol peveț. Bănuim că mai degrabă pentru a-și lărgi ograda casei. Dacă l-ar fi achiziționat, cum spune Gh. Băileanu, pentru a construi pe el biserica Sf. Spiridon, atunci locul acesta ar fi fost menționat în catastiful din 1756 și în zăpăsul de cumpărare credem că scopul achiziției ar fi fost arătat mai explicit.

Interpretările lui Gh. Băileanu relative la intențiile ctitoricești pe care le avea Ștefan Bosie în 1742 sunt invalidate de o mărturie a acestuia din urmă, care recunoaște că, în anul 1750, i-a promis lui Constantin Racoviță, domnul Moldovei, „că va faci un schit, adică o biserică întru numeli svântului și de minuni făcătorului Spiridon” pe moșia Zlodica de la Cotnari²².

Să ne oprim asupra contextului în care Ștefan Bosie își asumă un astfel de angajament, pentru că astfel vom putea explica mai ușor cum a ajuns el să aleagă pentru ctitoria sa hramul Sf. Spiridon. Cu câțiva ani mai înainte – nu știm exact când, dar bănuim că în 1746 sau 1747 – Ioan Mavrocordat îi dăruise lui Ștefan Bosie o jumătate din satul Tătărași, moșie din hotarul târgului Botoșani, obligându-l ca în schimbul acestui beneficiu să repare biserica Sf. Nicolae Popăuți, ctitoria lui Ștefan cel Mare, situată în acel sat. Cealaltă jumătate a satului este dăruită bisericii în cauză, dar a fost lăsată în posesia cămărașului, pentru ca acesta să-și recupereze cheltuielile făcute cu restaurarea. Ioan Mavrocordat nu stabilește un termen de execuție al lucrărilor și nici perioada de timp cât Ștefan Bosie putea să păstreze jumătatea de sat care aparținea bisericii. Jitnicerul avea, totuși, obligația să dea socoteală în fiecare an mitropolitului de veniturile moșiei și de cheltuielile făcute cu reparațiile lăcașului de rugăciune²³. Dispozițiile lui Ioan Mavrocordat devin caduce la începutul anului 1750, când Constantin Racoviță se angajează să restaureze ctitoria lui Ștefan cel Mare, cu gândul de a o transforma în mănăstire și de a o închina la patriarhia Antiohiei.

Preocupat să-și înzestreze ctitoria, Constantin Racoviță se gândește să-i dăruiască întregul sat Tătărași. În acest scop, apelează la cămărașul Ștefan Bosie, cerându-i să renunțe la jumătatea sa de sat, în schimbul moșiei domnești de la Zlodica, din hotarul târgului Cotnari, în suprafață de 750 de stânjeni²⁴. Nu ne putem gândi că boierul era în măsură să-l refuze pe vodă, chiar dacă, probabil, bănuia că din această afacere el va fi cel păgubit. Schimbul este consfințit prin hrisovul lui Constantin Racoviță, din 15 septembrie 1750; dar tranzacția s-a încheiat cu câteva luni mai devreme²⁵. Textul hrisovului nu ne este cunoscut; s-a

²² *Ibidem*, MCCXI/7, f. 39 r.

²³ AN-Botoșani, Documente, II/3.

²⁴ *Ibidem*, II/5.

²⁵ Printr-un zăpăsin din 4 aprilie 1750, Ștefan Bosie dăruiește mănăstirii Popăuți jumătatea sa din satul Tătărași, morile de pe apa Sitnei, aflate pe un fost loc domnesc, o „dugheană de cărciumă” din Botoșani, șase boi, patru vaci cu vițe, 50 de oi cu miei, 40 de stupi și patru iepe cu mânji (BAR, Documente istorice, CXLI/98). În schimb, Constantin Racoviță dă lui Ștefan Bosie moșia Zlodica de la Cotnari, prin hrisovul din 15 septembrie 1750 (*ibidem*, MCCXI/7, f. 39 r.).

păstrat însă un rezumat în condica de documente a boierului. La finalul rezumatului, cămărașul a ținut să menționeze făgăduiala pe care i-a făcut-o lui Constantin Racoviță²⁶. Această promisiune este, spunem noi, prima mențiune documentară privitoare la intențiile lui Ștefan Bosie de a construi un lăcaș de rugăciune dedicat Sf. Spiridon²⁷. Ea a fost făcută, cel mai probabil, în luna aprilie 1750.

Este greu de spus ce l-a determinat pe Ștefan Bosie să facă o astfel de promisiune. Avea oare vreo datorie față de vodă? Poate că da! Doar stăpânise în întregime satul Tătărași, timp de trei sau patru ani, și nu există dovezi că ar fi făcut vreo cheltuială pentru restaurarea ctitoriei lui Ștefan cel Mare. Bănuim că Ștefan Bosie era conștient – dacă nu cumva i s-a reamintit explicit – că, atâta vreme cât stăpâna o moșie domnească în virtutea daniei lui Ioan Mavrocordat, condițiile de care era grevată aceasta rămâneau valabile. Odată ce Constantin Racoviță a luat pe cheltuiala sa restaurarea bisericii Sf. Nicolae Popăuți, Ștefan Bosie era obligat, probabil, să propună în compensație un alt gest ctitoricesc.

Până să se apuce efectiv de zidirea bisericii, jitnicerul se răzgândește în privința locului unde avea să-și ridice ctitoria. La 25 decembrie 1751, cumpără de la căpitanul Gheorghe Carp un loc de casă de pe Ulița Hagioaiei cu scopul de a face acolo „o svîntă rugă, pominire Svântului Spiridon”²⁸. *Aceasta este cea de-a doua declarație de intenție a ctitorului*. Se pare că nu era încă decis să facă o mănăstire; sintagma „svântă rugă” credem că are mai mult semnificația de biserică modestă decât de mănăstire. Dacă este așa, atunci oricum nu va mai dura mult până se va răzgândi și în această privință. Peste nici jumătate de an, la 2 iunie 1751, când lucrările de zidire a bisericii erau începute, se cunoștea deja că Ștefan Bosie va clădi pe locul luat de la polcovnicul Gheorghe Carp o mănăstire²⁹.

Nu știm de ce jitnicerul a renunțat la gândul inițial de a-și dura ctitoria pe moșia Zlodica și e greu de crezut că vom putea afla vreodată. Poate că din anumite motive acel loc i s-a părut nepotrivit sau poate că și-a dorit mai mult să o facă lângă propria casă³⁰. Merită spus însă că bisericuța de lemn de pe această

Ce deducem de aici? Pentru a face înțelegerea inatacabilă din punct de vedere juridic, știind că bunurile făcute danie bisericii erau inalienabile (nu și cele vândute sau date la schimb), Ștefan Bosie dăruiește mănăstirii Popăuți acea jumătate de sat. În replică, domnul îi dăruiește moșia de la Cotnari. Bosie dăruiește și alte bunuri care nu făceau obiectul înțelegerii, desigur pentru a fi menționat la pomelnic ca binefăcător al mănăstirii.

²⁶ *Ibidem*, MCCXI/7, f. 39 r.

²⁷ După cum rezultă din titlu, condica a fost scrisă începând cu data de 20 iulie 1751. Probabil că redactarea ei nu i-a luat mai mult de câteva săptămâni (BAR, Documente istorice, MCCXI, f. 2 r.).

²⁸ AN-Iași, Documente-Spiridonie, LXXXII/12; I. Caproșu, *Documente Iași*, V, p. 433, nr. 674; Gh. Ghibănescu, *Documente*, în IN, IX/1, 1931, p. 85, nr. 628.

²⁹ I. Caproșu, *Documente Iași*, V, p. 433, nr. 674.

³⁰ Jitnicerul Ștefan Bosie avea unele motive de nemulțumire în legătură cu moșia primită de la Constantin Racoviță. Tânase Petrache Măcărescul arată în mărturia hotarnică făcută de el că moșia nu atingea suprafața de 750 de stânjeni promisă lui Ștefan Bosie. Actele de volnicie date de Constantin Racoviță lui Ștefan Bosie atestă că acesta din urmă avea dificultăți în a se înțelege cu

moșie, cu hramul Sf. Arhangheli, nu este ctitoria sa. Nu este exclus ca existența ei și numărul mic de locuitori din sat să-l fi determinat să se răzgândească. Însemnarea „sfânta biserică a dumisale ce iaste în satul Zlodica”, pusă pe Evanghelia tipărită la Râmnic în 1745/1746³¹, dăruită de jtnicer acestei biserici, nu sugerează că el ar fi ctitorul, ci numai calitatea sa de stăpân al satului din care decurgea un anumit drept de stăpânire și asupra bisericii.

3. Hramul

Alegerea hramului este o chestiune asupra căreia merită să reflectăm, cu atât mai mult cu cât ipoteza construirii mănăstirii pe locul paraclisului în care se găsea o icoană a Sf. Spiridon nu s-a confirmat. Deci hramul nu a fost preluat de la un lăcaș de închinare preexistent, ci a fost ales de ctitor.

La mijlocul secolului al XVIII-lea, în Moldova, bisericile cu hramul Sf. Spiridon erau cu totul rare. De fapt, documentar nu am identificat niciuna mai veche de anul 1750. Totuși, este greu de crezut că această mănăstire a fost cel dintâi lăcaș de închinare din Moldova dedicat Sf. Spiridon³². Ca și în alte situații, pentru Gh. Băileanu lucrurile par destul de clare. Ștefan Bosie l-a preferat pe Sf. Spiridon, cunoscut ca protector al bolnavilor, străinilor și orfanilor, pentru că, de la bun început, a intenționat să construiască în curtea mănăstirii o bolniță³³. Înțelegem de aici că zidirea mănăstirii a fost un pretext pentru construirea bolniței. Pentru Sorin Iftimi este dificil de explicat de ce a fost ales ca hram tocmai Sf. Spiridon, din moment ce la Iași, la data zidirii bisericii, erau disponibile toate celelalte hramuri de sfinți vindecători: Haralambie, Pantelimon, Cozma, Damian³⁴. Mai aproape de adevăr este ipoteza sugerată de Elena Chiaburu, care consideră că tipărirea la Iași, în 1750, în tipografia lui Duca Sotoriovici, a variantei românești a *Canonului Sf. Spiridon* a exercitat o influență atât de mare asupra contemporanilor, „încât Ștefan Bosie,

localnicii, care refuzau să-și achite obligațiile pe care le aveau față de el, ca stăpân al moșiei. De asemenea, jtnicerul a avut la Zlodica mai multe dispute de hotar cu stăpânii moșiilor învecinate, în special cu boierii din familia Cantacuzino și cu călugării de la metocul mănăstirii Sucevița (ANI, Documente, 605/2-3, BAR, Documente istorice, CLI/15; ANI, Documente-Spiridonie, II/47-52). În final, renunță la această moșie, dăruind-o mănăstirii Sf. Spiridon, la 1 ianuarie 1758 (AN-Iași, Documente-Spiridonie, II/49).

³¹ Gh. Ghibănescu, *Inscripții și notițe pe cărți*, în IN, VIII, 1930, p. 161.

³² Mănăstirea Sf. Spiridon din Iași este unul din primele lăcașuri de închinare din Moldova cu acest hram. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, odată cu apariția acestuia și extinderea Epitropiei, acest sfânt a devenit o opțiune de hram și în Moldova. Majoritatea bisericilor care au primit hramul Sf. Spiridon au fost însă construite pe moșiile Epitropiei spitalului Sf. Spiridon (N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, *passim*; ierom. Marcu Petcu, pr. Adrian Pintilie, Nicolae Lihănceanu, Ramona-Anca Crețu, *Pagini din istoria monahismului ortodox în revistele teologice din România*, vol. II, *Așezăminte monahale*, București/Putna, Editura Bibliotecii Naționale a României, Editura „Mitropolit Iacov Putneanul”, 2011, *passim*).

³³ Gh. Băileanu *et alii*, *Istoricul spitalului...*, p. 16-17.

³⁴ S. Iftimi, *Turnul bisericii „Sfântul Spiridon”...*, p. 111.

logofăt de Vistierie, a cumpărat un loc «ca să facă o sfântă rugă pomenire Sfântului Spiridon», adică să înalțe o biserică cu acest hram³⁵. Totuși, este puțin forțat să spunem că apariția acestei cărți l-a determinat pe Ștefan Bosie să-și asume construirea bisericii – motivele credem că au fost de fapt altele –, dar cu siguranță că l-a putut influența la alegerea hramului. În esența ei, ipoteza Elenei Chiaburu este justă și merită reținută. Cele două evenimente, apariția *Canonului* și promisiunea lui Ștefan Bosie, s-au consumat la mică distanță una de alta, probabil că ambele în primăvara anului 1750.

Sf. Spiridon devine tot mai popular în Țările Române, îndeosebi în Moldova, începând cu mijlocul secolului al XVIII-lea. Această schimbare de paradigmă se datorează, credem noi, mai mult lui Constantin Mavrocordat și mai puțin domnilor din familia Ghica, a căror predilecție pentru acest sfânt pare ceva mai târzie³⁶. Probabil că un rol în această schimbare l-a avut și patriarhul Silvestru al Antiohiei, originar din Cipru, la fel ca sfântul. Acest patriarh vizita adesea Țările Române, în calitate de protejat și colaborator apropiat al lui Constantin Mavrocordat. Uneori, patriarhul rămânea la Curtea acestui domn vreme de mai multe luni, însoțindu-l pe acesta în domnia țării vecine, ca în 1748. Patriarhul a cultivat relații de bună colaborare inclusiv cu domnii din familiile Racoviță și Ghica, dar și cu fruntea aristocrației fanariote. Toți l-au ajutat cât au putut în acțiunile sale de contracarare a propagandei catolice din Orient³⁷. De altfel, sfinții vindecători s-au bucurat de o cinstire aparte în Țările Române pe tot parcursul secolului al XVIII-lea, pe fondul amenințării aproape permanente a molimelor și în condițiile în care medicina era aproape absentă.

Cucernic și iubitor de înțelepciune, Constantin Mavrocordat era un cititor asiduu al scrierilor sfinților părinți și cunoștea calitățile tămăduitoare ale Sf. Ierarh Spiridon³⁸. La 1736, pe vremea când era domn al Țării Românești, la București,

³⁵ Elena Melinte <Chiaburu>, *Duca Sotiriovici, tipograful de la Thassos – primul editor particular din Țările Române*, în CI, XVI, 1997, p. 152.

³⁶ Radu Ciuceanu sesiza o anumită predilecție a membrilor familiei Ghica pentru acest sfânt, „care le era patron tuturor, dovadă fiind atâtea lăcașuri zidite cu același hram, atât în Moldova, cât și în Țara Românească” (Radu Ciuceanu, *Autocrație și naționalism. Destinul unei dinastii*, București, 2001, p. 212, 237, 244). Ctitoriile enumerate de istoricul bucureștean sunt ulterioare fondării mănăstirii Sf. Spiridon din Iași. Predilecția Ghiculeștilor pentru acest sfânt începe să fie vizibilă mai degrabă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. În prima domnie din Moldova, Grigore III Ghica (1764-1767) termină de zidit spitalul Sf. Spiridon de la Iași, unde face și un turn clopotniță (Mihai-Cristian Amărieuței, *op. cit.*, p. 148 sqq.). În 1767, Scarlat Ghica începe zidirea mănăstirii Sf. Spiridon Nou din București, terminată de fiul său, Alexandru Scarlat Ghica, la 30 septembrie 1768 (Radu Ciuceanu, *op. cit.*, p. 237-238; N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, Editura Academiei, 1961, p. 297-298).

³⁷ Detalii despre legăturile acestui patriarh cu Țările Române vezi la Vasile Radu, *Mănăstirea Sf. Spiridon și patriarhul Silvestru al Antiohiei*, în RIR, III/1, 1933, p. 11-28; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 298-299 și Gheorghe Diaconu, *Relațiile Patriarhiei de Antiohia cu Țările Române și închinarea mănăstirii Sfântul Nicolae Domnesc Popăuți (I)*, în TV, XXVI (XCII), 2016, 9-12, p. 150-191.

³⁸ După mărturia cronicarului Ghiculeștilor, Constantin Mavrocordat prefera scrierile lui Vasile cel Mare, Ioan Gură de Aur și Macarie egipteanul (*Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754*, ediție îngrijită de Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, București,

se tipărește o carte cuprinzând rugăciunile către sfinții Haralambie, Matrona din Chios și Spiridon, episcopul Trimithundeii. Din cei trei editori, care au participat la tipărirea cărții, întâmplător sau nu, doi erau colaboratori apropiați ai lui Constantin Mavrocordat, logofătul al II-lea Constantin Gheorghiu Z. din Sotirio-Zagora și Constantin Daponte, cel de-al treilea este tipograful³⁹. Peste aproape un deceniu și jumătate, la Iași (în 1750) apare *Canonul Sf. Spiridon*, despre care am amintit mai sus; carte tradusă în românește și tipărită de Duca Sotiriovici⁴⁰; și acesta un apropiat al lui Constantin Mavrocordat. Probabil că el l-a și adus în Moldova⁴¹. Tipărirea acestei cărți a fost susținută financiar de marele vornic Costache Razu, boier cu rădăcini sud dunărene. În anul apariției *Canonului*, domn al Moldovei era Constantin Racoviță, dar munca de tălmăcire și tipărire începuse cu ceva timp înainte; probabil că pe vremea domnului precedent, nimeni altul decât același Constantin Mavrocordat. Este posibil, deci, ca inițiativa tipăririi acestor cărți să-i fi aparținut chiar acestui domn. După cum vedem, sunt destule indicii care ne conduc înspre el. De altminteri, știm că tot el a luat măsuri concrete, mai ales în Moldova, în direcția instruirii preoților și dezvoltării tiparului⁴².

Alături de vornicul Costache Razu și logofătul Iordache Cantacuzino Deleanu, Ștefan Bosie făcea parte din grupul de boieri iubitori ai tiparului, care roiau la Curte, aveau bune legături cu mitropolitul și care îl cunoșteau pe Duca Sotiriovici. Pe cheltuiala lui Ștefan Bosie, tipograful grec așezat la Iași va tipări în 1751 o *Adunare de rugăciuni*⁴³. Făcând parte din acest „club select”, Ștefan Bosie cunoștea nevoile pentru care tipograful de la Thassos tipărea anumite cărți și era la curent cu preferințele domnilor pentru unii sfinți. Cu siguranță că în 1750, la Iași, grație tipăririi *Canonului*, Sf. Spiridon era unul dintre sfinții preferați. Angajându-se să facă o „sfântă rugă” cu hramul acestui sfânt, Ștefan Bosie urmărea să-și atragă bunăvoința lui Constantin Racoviță, domnul Moldovei, simpatia marilor boieri și a vecinilor săi din Muntenime, dar și protecția sfântului. Dorința de asociere a unor boieri și a negustorilor la zidirea mănăstirii, precum și decizia lui Constantin Racoviță de a înființa sub patronajul acestui sfânt lăcaș cel dintâi spital din Moldova sunt indicii care demonstrează că strategia „boiernașului cucernic”, cum îl denumea N. Iorga pe Ștefan Bosie⁴⁴, a fost câștigătoare.

Editura Academiei, 1965, p. 621). Fără îndoială că citea și viețile sfinților și alte genuri literare la modă în epocă.

³⁹ C. Erbiceanu, *Bibliografia greacă*, în BOR, XXVI, 1902-1903, 2-3, p. 193-206, nr. LII.

⁴⁰ Ion Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche, 1508-1830*, vol. II, București, 1910, p. 112, nr. 272 (în continuare, BRV, II).

⁴¹ Elena Chiaburu, *Carte și tipar în Țara Moldovei până la 1829*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2005, p. 152, 153, 237, *passim*.

⁴² Mihai Mirza, *Tipografia Mitropoliei Moldovei la mijlocul secolului al XVIII-lea: ipoteze, îndreptări, considerații*, în AP, X, 2014, 2, p. 49-72 (vezi aici și bibliografia subiectului).

⁴³ BRV, II, p. 119, nr. 278.

⁴⁴ N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, vol. II, București, Editura Ministerului de Culte, 1930, p. 154.

În anii 1746-1747, Constantin Mavrocordat face unele lucrări de înnoire și extindere la mănăstirea bucureșteană Sf. Spiridon Vechi, pe care apoi o înzestrează și o închină la patriarhia Antiohiei, motivând că acest „scaun apostolic se află mai prejos decât celelalte trei scaune patriarhicești și că nu are nici o mănăstire care să-i fie închinată deosebit”⁴⁵. Închinarea s-a făcut la insistențele patriarhului Silvestru, despre care știm că a supravegheat îndeaproape restaurarea acestei mănăstiri și a insistat la ctitor pentru obținerea anumitor danii și scutiri⁴⁶.

Nu ne îndoim că patriarhul Silvestru a cerut o favoare similară și în Moldova, invocând același argument: patriarhia Antiohiei era săracă și nu avea în această țară nici o mănăstire care să-i asigure un venit permanent. Solicitarea patriarhului survine, probabil, în 1748, când Constantin Mavrocordat se întoarce la Iași cu a treia domnie în Moldova. Vodă, la rândul său, apelează, credem noi, la sprijinul proaspetelor sale rude din familia Racoviță. Bănuim că pretențiile patriarhului Silvestru au fost luate în discuție la nunta Smarandei, fiica lui Constantin Mavrocordat, cu Ioniță, unul dintre cei patru fii ai lui Mihai Racoviță, petrecută la Iași, la sfârșitul lunii august 1749. Cronicarul epocii, Enache Cogălniceanu, relatează anecdotic că evenimentul s-ar fi desfășurat chiar în ziua în care tatăl miresei a primit știrea că pierduse domnia în favoarea fratelui cel mare al mirelui⁴⁷. Probabil că nuntașii, printre alte chestiuni legate de nuntă, au pus la cale și cererea patriarhului, care – este posibil – să fi participat și el la nuntă. Cum prezența unei fețe bisericești atât de alese era onorantă, este de la sine înțeles că solicitările acestuia nu puteau fi trecute cu vederea. Părțile s-au înțeles deci ca biserica Popăuți de la Botoșani să aibă aceeași soartă ca mănăstirea Sf. Spiridon Vechi de la București. Ceea ce a făcut Constantin Mavrocordat la București trebuia să facă Constantin Racoviță la Botoșani. Aici, mama mirelui, doamna Ana, care a fost probabil prezentă și ea la nuntă, era ctitor și, în felul acesta, puteau fi evitate complicațiile juridice, pe care începuseră de la o vreme să le stârnească în Moldova aceste închinări⁴⁸. Ajuns la Iași, Constantin Racoviță s-a grăbit astfel să se achite de angajamentele luate de rudele sale față de patriarh. Este posibil ca, în contextul în care a fost pusă la cale această înțelegere, Mihai Racoviță să fi promis și el patriarhului că va dăruia mănăstirii Popăuți câteva din moșiile pe care le avea în Moldova. În 1752, Silvestru intervenea la Constantin Racoviță, indirect, prin postelnicul Iordache

⁴⁵ Vasile Radu, *op. cit.*, p. 11-28; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 298-299. Alte informații despre această mănăstire vezi la Gh. D. Florescu, *Din istoricul bisericii Sfântului Spiridon cel Vechiu din București*, în GB, XXI, 1962, 1-2, p. 136-150.

⁴⁶ Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopisețul Țării Moldovii de la domnia întâi și până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat voevod (1733-1774)*, ediție critică de Aurora Ilieș și Ioana Zmeu, București, Editura Minerva, 1987, p. 47-48.

⁴⁷ Vasile Radu, *op. cit.*, p. 23.

⁴⁸ Pseudo-Enache Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 47-48.

⁴⁹ Al. H. Simionescu, *Mănăstirea Popouți, în prezent biserica parohială „Sf. Nicolae Popouți” din Botoșani*, Botoșani, 1912, p. 40; Mihai Mîrza, „Portretele doamnelor române”. *Ana Racoviță, doamna lui Mihai Racoviță vodă*, în „Acta Bacoviensia”, VIII, 2013, p. 33-58.

Geanetul, să-l îndemne pe bătrânul voievod să-și țină promisiunea⁴⁹. Se vede că patriarhul nu știa că Mihai Racoviță și fiul său nu trăiau în bună înțelegere și că moșiile făgăduite fuseseră dăruite de primul, încă de la 12 iunie 1750, mănăstirii Sf. Ecaterina de la Muntele Sinai⁵⁰.

4. Contribuția lui Ștefan Bosie la zidirea mănăstirii Sf. Spiridon

Același Gh. Băileanu caută să demonstreze că mănăstirea și spitalul Sf. Spiridon, în forma lor incipientă, sunt aproape în totalitate opera ctitoricească a jitnicerului Ștefan Bosie. Potrivit lui, prin hrisovul de înființare a spitalului, Constantin Racoviță șterge ctitorului meritele, îi ia din mână ctitoria și o transformă din fundație cu caracter particular, în „instituție publică”, dependentă de voința autorității domnești. În felul acesta, spune Băileanu, domnul și-ar fi luat revanșa față de jitnicer, cu care avea unele neînțelegeri din pricina unui peci⁵¹ de 5.700 de lei al postelnicei Smaranda Geanet. Mai mult decât atât, Gh. Băileanu scrie că între schitul lui Tărăță și mănăstirea Sf. Spiridon ar exista o legătură de continuitate, în sensul că Ștefan Bosie, făcând spitalul la mănăstire, și-ar fi extins „ideea ctitorială” de la primul înspre cea de-a doua; epitropia spitalului fiind deci o dezvoltare a epitropiei de la schit, în cadrul căruia funcționa lazaretul pentru ciumați, întemeiat de Grigore II Ghica⁵².

Contribuțiile hatmanului Vasile Ruset și negustorului Anastasie Popahristu Celehur (Anastasie lipscanul) la ctitorirea mănăstirii Sf. Spiridon au fost decisive, fapt observat și de Gh. Băileanu. Potrivit unei dări de seamă din 1756, numai pentru ridicarea și înzestrarea bisericii s-au cheltuit 11.093 lei. Din această sumă, contribuția lui Ștefan Bosie și asociaților săi se ridică la 9.913 lei și 70 de bani. Restul, de aproape 1.200 de lei, sunt ajutoare primite de la breasla negustorilor (480 lei), boierii din familia Palade (250 lei), Ioniță Cantacuzino Pașcanul (150 lei), un boier din familia Costachi (100 lei), hagi Chiriatic (100 lei) și Pascal zaraf (100 lei). Șetrarul Vasile Cozma, presupusul tată al mult mai cunoscutului Toma Cozma, a participat la achiziția catapetesmei și a plătit

⁴⁹ N. Iorga, *Textes post-byzantins, I, Chronique de Constantin Maurocordato et de son fils Alexandre, II, Lettres des patriarches d'Antioche aux princes roumains du XVIII-e siècle*, București, 1939, p. 63-64, nr. 8.

⁵⁰ Mihai Mîrza, *Daniile lui Mihai Racoviță vodă la mănăstirea Sf. Ecaterina de la Muntele Sinai (studiu și documente)*, în Petronel Zahariuc (ed.), *Relațiile românilor cu Muntele Athos și cu alte locuri sfinte (secolele XIV-XX). In honorem Florin Marinescu*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2017, p. 341-384.

⁵¹ Act scris pe a patra parte dintr-o foaie de hârtie A4, pe care erau aplicate semnătura și stampila emitentului. Aici, cu sens de poliță sau factură. Domnul luase împrumut de la postelniceasă suma arătată și nu i-a mai restituit-o. Postelniceasa l-a tras la răspundere pe Ștefan Bosie, logofătul care a scris peciul fără a consemna împrumutul în sama Vistieriei. Astfel, împrumutul era considerat o afacere între două persoane particulare, postelniceasa și Constantin Racoviță. Boieroaica reclama un aranjament între domn și Ștefan Bosie (BAR, Documente istorice, CLII/151).

⁵² Gh. Băileanu *et alii*, *Istoricul Spitalului...*, p. 13-21, 25; idem, *Fondarea...*, p. 12-14, 24-25; idem, *Evoluția juridică...*, p. 3-4.

poleirea acesteia cu aur⁵³. Dintr-o eroare de citire a unui document, acestui Vasile Cozma i-a fost atribuit un rol mult mai important la ctitoria mănăstirii Sf. Spiridon decât cel avut în realitate⁵⁴. Cei trei ctitori asociați participă la ridicarea și înzestrarea bisericii cu sume aproximativ egale; Ștefan Bosie cu 3.595 lei și 40 bani, Vasile Ruset cu 3.568 de lei și Anastasie lipscanul cu 3.750 lei și 50 de bani⁵⁵.

În forma inițială, mănăstirea Sf. Spiridon se dovedește a fi o ctitorie colectivă, tipică pentru secolul al XVIII-lea. Poate surprinzător, dar documentele arată că breasla negustorilor și-a adus cea mai consistentă participație. Ajungem la această concluzie dacă adunăm ajutoarele acordate de negustori în numele breslei lor, ca grup socio-profesional, și contribuțiile venite de la unii dintre aceștia în nume propriu. Unul dintre ctitori este Anastasie lipscanul, negustor de lipscănie, desigur. Așadar, nu întâmplător, acestei bresle i s-a conferit, prin actul de înființare a spitalului, privilegiul deosebit de onorant de a ține epitropia mănăstirii.

Ca oricare alt boier, Ștefan Bosie avea legături vechi cu breasla negustorilor, și nu doar de afaceri; doar fusese ginere de negustor⁵⁶. Se vede că a existat o anumită solidaritate între persoanele implicate în această acțiune ctitoricească, mulți dintre negustori locuind în Muntenime, adică în mahalaua unde Ștefan Bosie locuia de cel puțin două decenii. Vasile Ruset, Vasile Cozma și Anastasie lipscanul locuiau în această mahala și erau poporenii mănăstirii Dancu. Chiar și Gavril Gherghel, cel care a supravegheat lucrările de zidire a bisericii, și Constantin Bosie, care a contribuit și el cu cât a putut, erau locuitori ai Muntenimii. Este vorba deci despre o triplă solidaritate pe criterii de înrudire, apartenență la aceeași vecinătate și la aceeași ocupație. Asocierea ctitorilor este un indicator al solidarității existente în comunitatea mahalagiilor din Muntenime, care, indiferent dacă erau negustori sau boieri, colaborau și se ajutau la nevoie. Mănăstirea a fost făcută în mahalaua lor și sub ochii lor, amănunt care nu trebuie trecut cu vederea⁵⁷. Efortul lui Ștefan Bosie nu trebuie, totuși, subestimat; el a fost inițiatorul, factorul coagulant și, probabil, că tot el a fost cel care a sacrificat cel mai mult din averea personală pentru înălțarea și înzestrarea lăcașului, chiar dacă, poate, documentele nu o arată suficient de explicit.

⁵³ Alexandru Lapedatu, *Cât a costat zidirea bisericii Sf. Spiridon din Iași?*, în BCMI, V/18, 1912, p. 95; pentru original, vezi BAR, Documente istorice, CLIII/41.

⁵⁴ Sorin Iftimi, *Banul Toma Cozma și biserica sa din Păcurari*, în idem, *Cercetări privitoare la istoria bisericilor ieșene*, Iași, Editura Trinitas, 2008, p. 143-180; idem, *Turnul bisericii „Sfântul Spiridon”*..., p. 110.

⁵⁵ Alexandru Lapedatu, *op. cit.*, p. 95.

⁵⁶ Prima soție a lui Ștefan Bosie a fost Ilinca, fiica lui Sandu Toma, unul dintre negustorii prosperi din Iași (*Familiele boierești din Moldova și Țara Românească*..., p. 85).

⁵⁷ Detalii despre sistemul de solidarități existent în comunitatea mahalagiilor din Muntenime înainte de 1831, despre importanța bisericii în viața mahalagiilor și despre implicarea acestora în activitatea de construire și reconstruire a bisericilor din propria mahala vezi la Iuliana Brătescu, *Mahalaua Muntenimii. Iașii de la jumătatea secolului al XVIII-lea până la 1831*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2016, p. 287 sqq.

5. Zidirea bisericii, amenajarea și înzestrarea mănăstirii

Pentru a înainta pe firul demonstrației noastre este momentul să rememorăm principalele etape ale construirii mănăstirii. Lucrările de zidire a bisericii au început efectiv în primăvara anului 1752 și s-au finalizat, în mare parte, în cursul anului 1756. Piatra de temelie a fost pusă de mitropolitul Iacov Putneanul, care a fost remunerat pentru serviciul său cu 20 de lei⁵⁸. Bănuim că biserica a fost sfințită, tot de el, în ziua praznicului Sf. Spiridon (12 decembrie), cel mai probabil în anul 1756⁵⁹.

Până acum s-a considerat că lucrările de zidire ale bisericii Sf. Spiridon ar fi început la data de 2 iunie 1752⁶⁰. Zapisul pe baza căruia se face această datare ne spune de fapt că la acea dată mănăstirea „să urzisă”, ceea ce înseamnă că fundațiile erau deja croite. Prin urmare, începerea lucrărilor trebuie plasată cu câteva săptămâni mai devreme⁶¹. Șantierul a fost supervizat, se pare, de căpitanul Gavril Gherghel, probabil vreun colaborator apropiat al lui Ștefan Bosie. Gavril Gherghel a fost plătit pentru munca sa cu 150 de lei pe sezonul de lucru, care dura șase luni (din aprilie până în septembrie)⁶². Cele mai mari cheltuieli s-au făcut în 1752, ceea ce înseamnă că în cursul acestui an lucrările au înaintat foarte mult⁶³.

Jitnicerul Ștefan Bosie și asociații săi au înălțat o biserică de piatră de dimensiuni nu prea mari, despre care nu știm cum arăta, dar bănuim că nu era diferită cu mult de bisericile construite în aceeași perioadă: 40 de Sfinți, Metocul Maicilor și Sf. Teodori. Toate aceste trei biserici ieșene au ceva în comun cu mănăstirea Sf. Spiridon: faptul că vornicul Vasile Ruset a fost ctitor la toate patru. Vătămată grav de cutremurul din 14 octombrie 1802, biserica mănăstirii Sf. Spiridon a fost demolată în 1804 și reconstruită în anii imediat următori⁶⁴.

⁵⁸ BAR, Documente istorice, CLIII/141.

⁵⁹ În catastiful din 1756 figurează numai cheltuielile cu începerea zidirii. Dacă sfințirea s-ar fi făcut până atunci, cu siguranță că ar fi fost incluse și cele realizate cu această ocazie (*ibidem*).

⁶⁰ Gh. Băileanu *et alii*, *Istoricul Spitalului...*, p. 15.

⁶¹ Este vorba despre zapisul din 2 iunie 1752, prin care fostul polcovnic Gheorghe Carp dă rudelor sale din familia Buhuș satul Bivolari, din ținutul Dorohoi, în schimbul locului de case de pe Ulița Hagioaiei din Iași, vândut lui Ștefan Bosie, la 25 decembrie 1751. În zapis se arată că Ștefan Bosie dorea să construiască pe acel loc o „svântă rugă”. Frații Buhuș au contestat vânzarea, cerând „a opri locul să nu s(e) zidească mănăstirea”, susținând că acea bucată de pământ și casa erau vechi moșteniri Buhușești și că tatăl polcovnicului intrase pe nedrept în posesia lor (I. Caproșu, *Documente Iași*, V, p. 451-452, nr. 701; după ediția lui Sever Zotta, *Documente*, în IN, I/2, 1992, p. 296-300; pentru original, vezi AN-Iași, Documente-Spiridonie, LXXXII/12).

⁶² BAR, Documente istorice, MCLVIII/272. Gavril Gherghel a fost o vreme mare căpitan și apoi vistiernic al doilea. A avut un loc de dugheană în Muntenime și un loc de casă pe Ulița Sârbească, pe care l-a vândut unui alt fost vistiernic al doilea, Constantin Gândul (I. Caproșu, *Documente Iași*, V, p. 294-295, nr. 507; p. 364, nr. 588).

⁶³ BAR, Documente istorice, CLIII/141, MCLVIII/272.

⁶⁴ Dan Bădărau, Ioan Caproșu, *Iașii vechilor zidiri până la 1821*, ed. a II-a, revăzută, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2007, p. 385-388.

Până la finalul anului 1756, Ștefan Bosie și asociații săi au reușit să termine biserica și să o înzestreze cu inventarul trebuitor desfășurării activității liturgice obișnuite. Din cele câteva case și acareturi cumpărate pentru constituirea curții mănăstirii, probabil că măcar o parte dintre ele au fost păstrate pentru adăpostirea celor câțiva călugări aduși aici și bunurilor mobile dobândite de mănăstire la scurt timp după înființarea ei. Ansamblul mănăstiresc, așa modest cum era el, începe să devină un reper în Muntenime, încă din 1755. De pildă, la 11 mai 1755, Ioan Meleghi și Tănase Meleghi, vornici de poartă, indicau într-o mărturie hotarnică faptul că un loc de casă din Muntenime, hotărnicit de ei la porunca marelui logofăt Iordache Cantacuzino, era situat „din gios de mănăstire(a) Sfeti Spiridon și de unde vine ulicioara din Ulița Hagioaiei și merge la dial la Târgul Boilor și în colțul ulițelor de la vale”⁶⁵.

Începând din primăvara anului 1757, Ștefan Bosie începe să simtă tot mai mult apăsarea datoriilor. Imediat ce ajunge domn, Scarlat Ghica, succesorul lui Constantin Racoviță, constată anumite lipsuri din Vistierie, pe care le impută marelui vistiernic Dumitrașcu Palade și logofătului de Vistierie Ștefan Bosie. Cronicarul Enache Cogălniceanu, văr cu acesta din urmă, spune că Scarlat Ghica a luat de la cei doi, în contul acestor lipsuri, suma de 30 de pungi de bani⁶⁶; o sumă considerabilă pentru acea vreme. Să nu uităm că biserica Sf. Spiridon a fost ridicată și împodobită cu aproximativ 12.000 de lei. Pentru a scăpa de persecuțiile lui Scarlat Ghica, jitnicerul este nevoit să apeleze la împrumuturi. Bănuim că datoriile contractate în acest scop nu au fost chiar mici și s-au adăugat celor pe care le avea deja. În aceeași perioadă, postelniceasa Smaranda Geanet avea pretenția ca Ștefan Bosie să-i plătească datoriile pe care le avea la ea Constantin Racoviță, trecute în peciul de 5.700 de lei. Presiunea datoriilor și procesele cu postelniceasa Smaranda Geanet, care îl hărțuiește neconținut cu jalbe și procese, îi vor întunece jitnicerului ultimii ani de viață. Într-o scrisoare adresată vărului său, Enache Cogălniceanu, în 1763, mărturisește că de șase ani trăia sub teroarea postelnicesei, care făcea asupra sa presiuni insuportabile, iar din acest motiv „în toate zilele vieții noastre nu lipsăscu lacrimile din ochii noștri din pricina aceasta”⁶⁷. Apela deci la vărul său să intervină la Constantin Racoviță să-și plătească datoriile, pentru ca el să scape de persecuțiile postelnicesei⁶⁸.

Mănăstirea s-a bucurat încă de la început de generozitatea ctitorilor și a altor credincioși, majoritatea poporeni din Muntenime. Hatmanul Vasile Ruset îi hărăzește șase boi și două vaci cu viței, Anastasie lipscanul îi dăruiește 22 de cărți de cult, obiecte bisericești și veșminte preoțești, iar Ștefan Bosie o miluiește cu moșiile Zlodica de la Cotnari⁶⁹ și Bogdănești pe Prut, lângă Zagarancea⁷⁰.

⁶⁵ Gh. Ghibănescu, *Documente*, în IN, IX/1, 1931, p. 92-93, nr. XXIII.

⁶⁶ Pseudo-Enache Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 76.

⁶⁷ BAR, Documente istorice, CLII/151.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ AN-Iași, Documente-Spiridonie, II/49.

⁷⁰ BAR, Documente istorice, CLII/242-243.

Dintre credincioșii care au făcut milă cu noul așezământ monastic, Vasile Caraiman și Ioniță Călmașul au fost mai generoși. Cel dintâi i-a dăruit o moșie din satul Hânceni, ținutul Hârlău, iar cel de-al doilea o cârciumă și o casă de locuit din târgul Botoșanilor⁷¹.

Domnul care avea să-i marcheze destinul, Constantin vodă Racoviță, acordă mănăstirii Sf. Spiridon cele dintâi scutiri și venituri, prin hrisoavele din 15 mai 1756 și 21 ianuarie 1757⁷². Cu aceste beneficii și cu patrimoniul de care dispunea în 1756, aceasta era sortită unei existențe modeste. Dar spre finalul anului 1756, Constantin Racoviță ia hotărârea de a întemeia, sub patronajul ei, cel dintâi spital din Moldova. Această decizie îi va schimba complet destinul, ridicând-o din condiția de mănăstire modestă dintr-o mahala de margine, oricând expusă unei închinări la Locurile Sfinte, la rangul de așezământ de frunte al țării. Actul fondator este dar la 1 ianuarie 1757⁷³, cu câteva săptămâni înainte ca emitentul să-și piardă domnia și să părăsească pentru totdeauna țara natală a părinților săi. Misiunea construirii spitalului revenea astfel succesorilor săi.

6. Contribuția lui Ștefan Bosie la întemeierea spitalului

În ceea ce privește rolul lui Ștefan Bosie la întemeierea spitalului, Gh. Băileanu afirmă următoarele: „Imediat după terminarea bisericii Sf. Spiridon, care se transformă în mănăstire, unde bolnavii veneau pentru rugăciuni de tămăduire, între 1753-1755, Ștefan Bosie începe clădirea bolnițelor în jurul acestei biserici”⁷⁴. Am spus deja că, până în 1756, acest boier și asociații săi abia au reușit să construiască, să împodobească și să sfințească biserica. Mănăstirea va fi amenajată și înzestrată efectiv în anii imediat următori. Nu sunt informații care să arate că ctitorii ar fi construit vreun alt imobil în incinta mănăstirii; altul decât biserica. Știm numai că, în 1761, epitropii lucrau la înălțarea zidului de incintă⁷⁵. Între timp, începuseră și lucrările de zidire ale spitalului. Până în vara anului 1765, Grigore III Ghica (1764-1767, 1774-1777) termină de construit spitalul, zidul de incintă și turnul de pe poartă⁷⁶.

Nu știm dacă Ștefan Bosie și-a dorit de la bun început să facă o bolniță pe lângă ctitoria sa; *știm însă sigur că nu a făcut-o*. De asemenea, știm că spitalul a fost construit cu greu în decurs de mai mulți ani de Ioan Th. Calimah (1758-1761) și Grigore III Ghica (1763-1767), cu implicarea activă a postelnicului Nicolae Suțu și a fraților săi, capuchehăile Callimăcheștilor⁷⁷.

⁷¹ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, VI, *Acte interne (1756-1770)*, editate de Ioan Caproșu, Iași, Editura Dosoței, 2004, p. 244-247, nr. 284; AN-Iași, *Documente-Spiridonie*, II/49; BAR, *Documente istorice*, CLII/243-244.

⁷² I. Caproșu, *Documente Iași*, VI, p. 24, nr. 28; p. 64, nr. 65.

⁷³ *Ibidem*, p. 59-61, nr. 70.

⁷⁴ Gh. Băileanu *et alii*, *Istoricul Spitalului...*, p. 17.

⁷⁵ I. Caproșu, *Documente Iași*, VI, p. 282-283, nr. 328.

⁷⁶ S. Ifțimi, *Turnul bisericii „Sf. Spiridon”* ..., p. 115; N. Stoicescu, *Repertoriul Moldova...*, p. 521; Gh. Băileanu *et alii*, *Istoricul Spitalului...*, p. 84-85.

⁷⁷ Sorin Grigoruță, *op. cit.*, p. 230-233.

Din moment ce nu Ștefan Bosie este cel care a făcut spitalul, ipoteza apariției epitropiei înainte de 1 ianuarie 1757 nici nu ar mai trebui luată în discuție. Gh. Băileanu susține că, în scopul administrării așezământului spitalicesc, Ștefan Bosie ar fi creat o fundație al cărei epitrop era el însuși; fundație care, pentru a funcționa legal, „trebuia să obțină hrisov domnesc, care în speță a fost dat de Matei Ghica Vodă la 1855”⁷⁸. Hrisoavele lui Matei Ghica din 2 septembrie 1754 și 18 iulie 1755 nu confirmă aceste ipoteze (așa cum susține Gh. Băileanu). Prin cel dintâi document, Matei Ghica vodă dispune ca „bucatele” dăruite schitului de ctitori, printre care se număra și domnul, să fie chivernisite de Ștefan Bosie, în calitate de epitrop, pentru ca ele să nu se piardă și averea schitului să sporească. Boierul avea obligația să dea anual socoteală „la patru boieri mari ce vor fi după vreme”, adică marelui logofăt, hatmanului, postelnicului și marelui vistiernic. Acești boieri, „după sama ce vor lua, să facă izvod de toate bucatele de vaci, boi, cai, iepe, stupi, oi, carile iscăbind acei boieri să să puie și pecete domnească și să se de la mâna lui Bosiie”. Matei Ghica mai stabilește ca schitul să nu fie închinat „nicăiuri și niciodată”, iar egumenul să fie ales de boierii care dețin după vreme dregătoriile amintite, cu știrea domniei și cu binecuvântarea mitropolitului. Banii ce vor prisosi din veniturile schitului trebuiau adunați „și când s-a tâmpla vreo lipsă de pâine în țară atunce cu acei bani să să cumpere pâine să să împartă la săraci, la cei lipsiți iarăși cu izvod și cu sama boierilor de mai sus arătați”⁷⁹. Prin cel de-al doilea document, adică hrisovul din 18 iulie 1755, Matei Ghica dăruiește schitului din Codrul Iașilor moșia domnească din hotarul Târgului Frumos. Totodată, domnul așază în subordinea schitului biserica domnească din acel târg, aflată la „stricăciune, lipsindu-i și acoperemântul și boltele fiind surpate și din năontru lipsită de toată podoaba ce să cuvine unui lăcaș dumnădzăescu”. Schitul și biserica, cu toate averile lor, sunt date în epitropia lui Ștefan Bosie, care avea datoria, ca și la Popăuți, de a fi „purători de grijă și să ea sama din an în an, și cu venitul ce va cuprinde dintr-aceste mile, să se chivernisească amândouă aceste biserici cu trebuințele lor și să se dregă și biserica din Târgu Frumos de stricăciune încât să află, și cu cele dinăuntru să se împodobească”⁸⁰.

După cum se poate vedea, nicăieri în cuprinsul acestor două documente nu se face referire la mănăstirea Sf. Spiridon, spitalul de aici sau despre existența vreunui lazaret la schitul lui Tărăță. Totuși, Matei Ghica instituie la schit o epitropie cu o dublă misiune, pentru a gestiona corect averile dăruite, care deducem din context erau mai mari decât nevoile pe care le avea acesta și pentru economisirea veniturilor suplimentare în scop caritabil, achiziția de hrană pentru săraci la vreme de foamete. Epitropia instituită de Matei Ghica este

⁷⁸ Gh. Băileanu *et alii*, *Istoricul Spitalului...*, p. 18.

⁷⁹ AN-Iași, Documente Spiridonie, V/9.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 166; pentru original, vezi ANI, Documente Spiridonie, V/8. Mai multe informații despre această danie și despre urmările ei vezi la Marius Chelcu, *Târgu Frumos: un câmp al disputelor juridice din timpul modernității timpurii (1755-1815)*, în *Monografia orașului Târgu Frumos* (sub tipar). Mulțumesc autorului care mi-a pus la dispoziție contribuția sa.

similară, ca instituție, cu aceea pe care Constantin Racoviță o va înființa la mănăstirea Sf. Spiridon, la 1 ianuarie 1757. Chiar și boierii care supravegheau activitatea epitropului erau aceiași.

Nu am reușit să aflăm pe ce se baza Gh. Băileanu când susținea că lazaretul exista la 1755 de 21 de ani și că Ștefan Bosie a început să zidească un spital la mănăstirea Sf. Spiridon, imediat după ce a terminat de zidit biserica. Dacă acest lazaret ar fi existat, cu siguranță că în hrisoavele lui Matei Ghica ar fi fost menționat. Până acum nu am reușit să depistăm nici o sursă, care să documenteze existența lazaretului mai devreme de luna aprilie a anului 1761, când Ioan Th. Calimah hotărăște, de fapt, înființarea lui. În actul de naștere a lazaretului, dat de acest domn, se arată fără echivoc că un asemenea stabiliment nu existase în Iași până atunci și că mitropolitul și boierii au sesizat necesitatea existenței acestuia, pentru ocrotirea sănătății publice și pentru protejarea celor bolnavi de ciumă. Iată ce spune mai exact documentul:

Și încă deosăbitu prin arătare sfinții sale părintelui mitropolit a toată țara, chir Gavriil, și a dumilorsale tuturor veliților boieri ne-am încredințat că aice la orașul acesta a Iașilor ieste foarte de maré trebuință a să pune la cale și a să face un spital pentru cei ce să vor întâmpla cu primejdie de boala ciumii, de care Dumn(e)dzău să ferească și să păzască, căci până acum nefiind pus la cale lucrul acesta nu numai că aceea ce să întâmpla ciumași și smoliți de ciumă nu știe unde vor merge, nici a ave loc rânduit unde să vor duce, ce încă cei mai mulți carii să primejduia cu boala aceasta fugiia care încotro pute(a), și cei mai mulți prin locuri pustii. Și căroră li să întâmpla moarte nu numai că acolo îi mânca fiarăle și pasările, ce încă rămânea ca niște dobitoace neispoveduiți și nepriceștuiți după pravoslavnica legea creștinească. Și alții, carii să amesteca cu alți oameni sănătoși, iarăși să da o pricină de să mai înmulțiia boala de cum era. Și pentru aceasta, cu sufletul de obște am hotărât domniia mea că iaste bine să să puie la cale lucrul acesta atâta pentru rânduitul locu unde să fie, cât și pentru trebuincioasă cheltuială a spitalului ciumașilor.

Și iată printr-acestu al nostru domnescu hrisov arătăm și întemeiem pentru toate, precum mai gios arată anume, adică schitul dumisale jitnicerului Ștefan Bosie ce ieste aice în codrul Iașilor, fiind și cu voie sa, ca un ctitor îl afierosim ca să fie spitalu pentru ciumași, dar să fie suptu purtare de grijă și ascultarea mănăstirii Sfântului Spiridon. Și acolo la schit, unde s-a socoti prin pregiur pe la izvoară, aproape de schit, să să facă și casă câte s-or socoti pentru trebuința ciumașilor, fiind locul acela a schitului mai în laturi de alți lăcuitori și iaste și loc înalt cu aer bun și îndestulat, adecă cu multe ape și lemne cele mai mari lucruri și mai de trebuință la aceia ce să vor întâmpla a să primejdui cu acea boală⁸¹.

Așadar, sfătuit de mitropolit și de boieri, Ioan Th. Calimah dispune ca „spitalul ciumașilor” să fie organizat la schitul din Codrul Iașilor (schitul lui Tărăță), epitropisit de Ștefan Bosie, care, între timp, vedem că obținuse și calitatea de ctitor. Noul așezământ este pus sub purtarea de grijă a mănăstirii

⁸¹ ANIC, Suluri, I/90. Dispozițiile din acest hrisov sunt reluate într-un altul emis ulterior. Textele și forma celor două hrisoave sunt aproape identice. Pentru varianta editată, vezi I. Caproșu, *Documente Iași*, VI, p. 269-271, nr. 314.

Sf. Spiridon, care avea să susțină financiar construirea casei, fântânii și altor amenajări „ce vor fi de trebuință ciумаșilor acolo la schit”. Schitul practic era închinat mănăstirii Sf. Spiridon, ceea ce era o încălcare a dispozițiilor ctitorului, care, după cum am arătat, a dispus să nu fie nicăieri și niciodată închinat⁸². În situația în care epidemia avea să lovească Iașul, mănăstirea avea obligația să se îngrijească de „toate trebuințele ciумаșilor” adăpostiți în acest loc. Acest hrisov era destinat mănăstirii Sf. Spiridon, scopul emiterii lui fiind asigurarea unor venituri suplimentare pentru plata personalului medical, care urma să fie angajat și pentru construirea caselor lazaretului⁸³. Făcând lazaretul separat de spital, dar în subordinea acestuia din urmă, Ioan Th. Calimah urma modelul creat de Grigore II Ghica la Sf. Pantelimon.

Observațiile de mai sus nu scad cu nimic meritele lui Ștefan Bosie, care în toată povestea fondării mănăstirii și spitalului rămâne personajul-cheie; el este ctitorul mănăstirii în care s-a zămislit așezământul spitalicesc și epitropul schitului, unde trebuia făcut lazaretul. Formal, bănuim că atât Constantin Racoviță, cât și Ioan Th. Calimah i-au cerut permisiunea de a întemeia spitalul la mănăstire și lazaretul la schit. Bănuiala noastră este confirmată de hrisovul lui Ioan Th. Calimah în care se spune explicit că lazaretul se va face la „schitul dumisale jitnicerului Ștefan Bosie, ce iaste aice în Codrul Iașilor, fiind și cu voie sa, ca un ctitor”⁸⁴. Potrivit dreptului de ctitorie, acordul ctitorului era necesar, pentru că odată cu înființarea celor două așezăminte la statutul mănăstirii și schitului se schimba substanțial, chiar și în ceea ce privește raporturile cu ctitorii lor. Oricum, atât timp cât aceste inițiative erau susținute de arhierul locului, ca să nu mai vorbim de vodă, consimțământul ctitorilor nu era greu de obținut.

De altminteri, atât Constantin Racoviță, cât și Ioan Th. Calimah au căutat să menajeze sensibilitățile lui Ștefan Bosie și ale asociaților săi, lăsând breslei negustorilor epitropia mănăstirii⁸⁵. Breasla negustorilor a epitropisit mănăstirea până în 1765, când Grigore III Ghica a numit o epitropie formată din patru boieri și patru negustori. Până când își va da obștescul sfârșit în 1764, Ștefan Bosie a fost aproape în permanență unul dintre cei doi epitropi desemnați de

⁸² Nu va fi singura situație de încălcare a dispozițiilor ctitorului în favoarea mănăstirii Sf. Spiridon. Știm că la fel s-a procedat și în cazul închinării mănăstirii Precista Mare din Roman și metocurilor acesteia. Pentru mai multe detalii, vezi studiu nostru: Mihai Mîrza, *Încălcări ale dreptului de ctitorie: procesele dezînchinării mănăstirii Precista Mare din Roman (secolele XVIII-XIX)*, în *AIIX*, LII, 2015, p. 101-153.

⁸³ ANIC, Suluri, I/90; I. Caproșu, *Documente Iași*, VI, p. 269-271, nr. 314.

⁸⁴ I. Caproșu, *Documente Iași*, VI, p. 269-271, nr. 314.

⁸⁵ Constantin Racoviță dispune ca breasla negustorilor să țină epitropia, care urma să rânduiască un purtător de grijă. Acesta avea datoria să prezinte anual o dare de seamă, în fața unei comisii formate din marele logofăt, marele postelnic, marele spătar și marele vistiernic (I. Caproșu, *Documente Iași*, VI, p. 59-61, nr. 70). Ioan Th. Calimah decide ca epitropia să fie ținută tot de breasla negustorilor, care vor numi doi purtători de grijă, ce aveau datoria să dea seamă de activitatea lor în fiecare an în fața celor patru mari boieri nazări. Marele spătar era înlocuit în cadrul acestei comisii de către hatman (*ibidem*, p. 217-220, nr. 254). Grigore III Ghica păstrează inițial așezământul lui Ioan Th. Calimah, după care revine și numește opt epitropi, patru mari boieri, printre care hatmanul Vasile Ruset, și patru negustori. Această epitropie era obligată să dea anual seamă de activitatea sa direct domnului (*ibidem*, p. 545-551, nr. 626).

breasla negustorilor să administreze mănăstirea⁸⁶. Acest lucru reiese dintr-un alt document al lui Ioan Th. Calimah, în care se spune că „la m(ă)n(ă)stire aceasta [Sf. Spiridon – n.n.] epitrop și la cele mai multe trebi ale m(ă)n(ă)stirii și bolniții este purtătoriu de grijă jitniceriu Ștefan Bosie”⁸⁷. Pentru aceste motive, dar și pentru că era unul din ctitorii mănăstirii, pentru că slujise din copilărie la Curtea domnească și fiindcă ajunsese într-o situație financiară dificilă, domnul îi încredințează jitnicerului, pe viață, privilegiul de a strânge în folos propriu venitul pârclăbiei de la Soroca. Avea însă datoria ca din acest venit să ofere în fiecare an mănăstirii Sf. Spiridon, pentru întreținerea spitalului, suma de 120 de lei. După moartea lui Ștefan Bosie, privilegiul urma să rămână mănăstirii. Acest venit îi rotunjea veniturile lui Ștefan Bosie, pe lângă cele aduse de moșia Bojorouca și podul de peste Prut, amândouă situate în proximitatea târgului Soroca⁸⁸.

Luându-se după hrisovul lui Ioan Th. Calimah din 1760/1761, în care se arată că Ștefan Bosie „din oarecare pricini cu nedreptate au venit la proastă stare supus robii datoriilor”⁸⁹, unii istorici au considerat că, spre bătrânețe, acesta a ajuns la sapă de lemn din cauza datoriilor. Această afirmație, folosită de domn pentru a motiva privilegiul dat lui Ștefan Bosie, credem că este mai mult un artificiu retoric, decât o realitate istorică concretă. În 1761, Ștefan Bosie nu era nicidecum un om sărac și nici nu avea perspective să devină. El dispunea de o avere funciară importantă, concentrată în jurul satelor Berbești, din ținutul Cârligătura, și Mânzătești, din ținutul Iași. Cărciumile pe care le avea în satele pe care le stăpânea la Botoșani și la Iași, prisăcile și podurile de la Mânzătești și Soroca îi aduceau suficiente venituri încât să nu poată fi considerat un om sărac. Datoriile pe care le avea, e adevărat, destul de mari nu erau de natură să-l ruineze. Până să părăsească această lume, se pare că a reușit să scape de ele, lăsând copiilor săi – majoritatea minori – o moștenire importantă⁹⁰.

7. De ce spitalul a fost înființat la mănăstirea Sf. Spiridon?

Credem că motivele pentru care Constantin Racoviță și sfătuitoarii săi au ales mănăstirea Sf. Spiridon, atunci abia zidită, ca loc de întemeiere a primului spital din Moldova, sunt relativ ușor de aflat. Dacă analizăm situația juridică în care se găseau mănăstirile din Iași, la 1 ianuarie 1757, vom găsi relativ repede răspunsul. Spitalul trebuia să funcționeze într-una din mănăstirile neînchinat din oraș. Călugării greci din mănăstirile închinat nu puteau și nici nu voiau să desfășoare acte de caritate în Țările Române. În opinia lor, mănăstirile închinat aveau misiunea să ajute așezămintele din Orient unde erau închinat și nu școlile și spitalele din Țările Române. La mijlocul secolului al XVIII-lea, toate

⁸⁶ *Ibidem*, p. 217-220, nr. 254; p. 225-226, nr. 295; p. 282, nr. 328.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 271-272, nr. 315.

⁸⁸ BAR, Documente istorice, CXLI/104.

⁸⁹ I. Caproșu, *Documente Iași*, VI, p. 271-272, nr. 315.

⁹⁰ BAR, Documente istorice, CXLI/104.

mănăstirile din Iași erau închinat la Locurile Sfinte, cu excepția uneia singure, ctitoria jitnicerului Ștefan Bosie. Domnul avea opțiunea să construiască o mănăstire nouă pe lângă care să facă și un spital, la fel cum făcuse Grigore II Ghica la mănăstirea Sf. Pantelimon. Constantin Racoviță a preferat însă ca spitalul să fie construit în oraș, la mănăstirea Sf. Spiridon. Dacă mănăstirea era sortită de la începutul conceperii ei pentru a adăposti o bolniță, credem că atât Ștefan Bosie, într-una din declarațiile sale de intenție amintite mai sus, cât și domnii care au contribuit la înființarea și reorganizarea spitalului n-ar fi omis să menționeze acest important amănunt.

Concluzii

Observăm, aşadar, că nu există dovezi documentare pentru a susține că Ștefan Bosie ar fi avut intenții ctitoricești mai devreme de primăvara anului 1750, când i-a promis lui Constantin Racoviță, în contextul arătat mai sus, că va face o *biserică cu hramul acestui sfânt pe moșia Zlodica* de la Cotnari. Până la finalul anului 1751, boierul se răzgândește în privința locului unde avea să-și ridice ctitoria. La 25 decembrie 1751, îl vedem decis să facă o „sfântă rugă”, probabil o biserică, în apropierea locuinței sale de pe Ulița Hagioaiei din Iași. La 2 iunie 1752, se știa că Ștefan Bosie construiește o mănăstire. Acesta și-a dat seama, probabil, înainte de a se apuca de lucru, că nu dispune de suficiente mijloace pentru a construi mănăstirea singur și a apelat la sprijinul negustorilor și boierilor cu care colabora sau cu care era vecin în mahalaua Muntenimii. În asociere cu vornicul Vasile Ruset și negustorul Anastasie lipscanul, identificat de Sorin Iftimi cu Anastasie Popahristu Celehur, Ștefan Bosie construiește o biserică modestă de piatră începând din primăvara anului 1752 și până în 1756, care, vătămată de cutremurul din 1802, a fost demolată în 1804. Pe locul ei a fost construită biserica actuală, sfințită în 1807. Mănăstirea este amenajată în jurul bisericii și înzestrată cu „bucatele” necesare funcționării, în anii care au urmat. În 1761, epitropii lucrau la înălțarea zidului de incintă.

Mănăstirea Sf. Spiridon este în chip evident o ctitorie colectivă, ctitorii săi fiind jitnicerul Ștefan Bosie, hatmanul Vasile Ruset și negustorul Anastasie lipscanul. La alegerea hramului, Ștefan Bosie a fost influențat de tipărirea în 1750, la Iași, a *Canonului Sf. Spiridon, episcopul Trimitundei*, probabil la inițiativa lui Constantin Mavrocordat, domn care a dovedit o oarecare predilecție pentru acest sfânt. Alegerea hramului s-a făcut într-o conjunctură în care acest sfânt se bucura de o cinstire aparte și nu are nimic de-a face cu icoana de argint a Sf. Spiridon, care s-a dovedit că nu are inscripționat pe verso anul 1704.

Nici ipoteza susținută de Gh. Băileanu, precum că spitalul Sf. Spiridon ar fi fost construit de Ștefan Bosie la scurtă vreme după zidirea mănăstirii, adică prin 1755, nu este confirmată documentar. Spitalul s-a născut la inițiativa lui Constantin Racoviță, cu efortul constructiv al succesorilor acestuia: Ioan Th. Calimah, Grigore Callimachi și Grigore III Ghica, între anii 1759 și 1765. Documentele atestă că lazaretul pentru bolnavii de ciumă de la schitul lui Tărățu

nu a existat înainte de 1761. Acesta a fost înființat, de fapt, de Ioan Th. Calimah, printr-un hrisov din aprilie 1761, în care se arată explicit că până atunci nu existase în Iași un astfel de stabiliment. Având în vedere cele arătate, devine caducă inclusiv supoziția că Matei Ghica i-ar fi confirmat lui Ștefan Bosie statutul de epitrop al spitalului. Am văzut că niciunul dintre documentele emise de acest domn nu face referire la mănăstirea Sf. Spiridon sau la vreun spital construit în curtea acesteia, ci numai la schitul lui Tărăță și epitropia instituită de el aici. Această epitropie, despre care nu se știa până acum, avea misiunea de a chivernisi averea schitului și de a economisi veniturile excedentare cu scopul de a cumpăra alimente pentru săraci la vreme de foamete. Epitropia instituită de Matei Ghica a servit probabil de model lui Constantin Racoviță, atunci când acesta a înființat-o pe aceea de la mănăstirea Sf. Spiridon, la 1 ianuarie 1757.

Contributions to the Early History of the St. Spyridon Monastery of Iași

(Abstract)

Keywords: Iași, St. Spyridon Monastery, Constantin Racoviță, Ștefan Bosie, Tărăță's skete, monastery, lazaretto.

Hidden behind the massive brick gate tower amongst the trees in the yard, the church of the former St. Spyridon monastery goes almost unnoticed by passers-by. Few know it is the church of the monastery under whose patronage the oldest and largest hospital establishment in Moldavia ran for a century and a half. We might expect to find out more about it in history books, of all places – a dashed hope, for even historians, distracted by the hospital's social importance, forsook the monastery in their studies, despite its fundamental role in the hospital establishment's existence. This is why the monastery's history is quasi-unknown, while what we do know is often warped by wrong interpretations of the sources. Our goal in the present study is to re-discuss the stereotypes regarding the monastery's founding history. Most of these stereotypes were started by the hospital's administrative staff and the clergy in the nineteenth and twentieth centuries and were supported by Gh. Băileanu, the author of the first monograph on St. Spyridon's monastery's hospital establishments.

Upon critical examination, the documents clearly show, no pedantic explanations needed, that Ștefan Bosie was not the only monastery founder and that his foundational plans were no older than the spring of 1750, when he promised Constantin Racoviță to build a church dedicated to St. Spyridon on the Zlodica estate. The monastery's patron saint was not borrowed from a pre-existing chapel or place of worship, but was chosen by Ștefan Bosie himself the year *St. Spyridon's Canon* was printed in Iași, probably at Constantin Mavrocordat's suggestion, as the prince apparently had a penchant for this healing saint. Moreover, Ștefan Bosie cannot be considered the hospital founder – this is the work of several Moldavian princes, starting with Constantin Racoviță, who founded it, continuing with Ioan Th. Calimah and Grigore III Ghica, who built and opened it. The hypothesis of the existence of a plague lazaretto at the Pietrărie Hill outside Iași (Tărăță's skete) earlier than its foundation in 1761 by Ioan Th. Calimah is also not confirmed. Last but not least, the author shows that the hospital was founded on St. Spyridon monastery grounds while its construction was still underway (only the church had been erected) due to the fact that it was the only Iași monastery not dedicated to the Holy Places.

**Spătarul Sandu Miclescu de la Șerbești (1804-1877).
Schiță de portret a unui „pașoptist” uitat,
pe baza unor documente și amintiri de familie***

Mihai-Cristian AMĂRIUȚEI
Benone DORNEANU*****

Comentând aforismul englez: „Înțelept e pruncul ce-și cunoaște părintele”, un scriitor de talia lui Jorge Luis Borges concluziona, întrebându-se retoric: „Cu atât mai înțelept trebuie să fie cel care cunoaște originea strămoșilor săi, nu-i așa?”¹ Animați de un imbold de această natură, dublat de conștiința datoriei față de strămoșii lor, doi dintre ultimii purtători ai numelui Miclescu, domnii Sandu și Radu Miclescu, și-au propus să pună la dispoziția cercetării istorice, prin editare, fondul documentar aflat în păstrarea familiei. În cele ce urmează, ne propunem ca, pe baza acestor surse istorice păstrate în arhiva familiei, unele deja publicate², altele inedite, să schițăm portretul spătarului Sandu (Săndulache) Miclescu, călător prin această lume în veacul al XIX-lea, implicat, după credințele și puterile sale, în viața politică a Moldovei din acele vremuri. Despre acest personaj se cunosc astăzi puține lucruri, dar familia i-a păstrat o amintire luminoasă, iar scurtele fragmente de amintiri, „sedimentate” în conștiința strănepotului său, arhitectul Sandu Miclescu, redate în cuprinsul textului nostru, dovedesc acest lucru cu prisosință.

Despre familia Miclescu, una „din marile familii boierești ale Moldovei – nu una dintre cele mai sus-puse, în sensul «protipendadei», adică al ierarhiei

* Lucrarea de față reprezintă o variantă revăzută a comunicării cu titlul *Un pașoptist uitat: spătarul Sandu Miclescu de la Șerbești*, prezentată în ședința din 14 octombrie 2014 a Comisiei Naționale de Heraldică, Genealogie și Sigilografie a Academiei Române, Filiala Iași.

** Dr., cercetător științific la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iași, e-mail: mihai.amariutei@gmail.com.

*** Senior Expert in Automotive Software Engineering, Research and Innovation, Bruxelles, e-mail: benone.dorneanu@gmail.com.

¹ *Ideea de frontiere și de națiuni mi se pare absurdă*, un interviu inedit cu scriitorul Jorge Luis Borges, în CvL, anul CXLI, iulie 2007, nr. 7 (139), p. 9.

² Până acum a apărut un prim volum care valorifică prin editare documentele păstrate în arhiva familiei: *Documentele familiei Miclescu. Colecția Emil S. Miclescu*, I, volum întocmit de Petronel Zahariuc și Lucian-Valeriu Lefter, cuvânt înainte de Sandu Miclescu, Iași, Institutul Român de Genealogie și Heraldică „Sever Zotta”, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014.

fixate în epoca fanariotă, dar desigur una dintre cele mai vechi”³, după cum ne încredințează și Dimitrie Cantemir⁴, s-a scris relativ puțin. Nu ne propunem să oferim evaluări noi legate de istoria neamului Miclescu înainte de veacul al XVII-lea, nefiind aici locul pentru asemenea considerații și neavând, încă, nici date noi, nici interpretări diferite într-o chestiune relativ complicată, trimițând pe cei interesați la alte două contribuții recente la acest subiect, semnate de Mircea Ciubotaru⁵ și Tudor-Radu Tiron⁶. Câteva repere ni se par, în schimb, necesare.

Cel care aduce neamul Miclescu în prim-planul vieții politice este Grigore, slujitor devotat al lui Vasile vodă Lupu, care a ajuns până la dregătoria de mare paharnic (1661-1665). Dacă nu ne înșelăm prea tare, un document puțin folosit pare să indice că Grigore stăpâna deja părți din Șerbești (ținutul Vaslui), pe când era comis, astfel explicându-se prezența sa ca martor la o vânzare de ocini din această moșie, la 18 iunie 1656⁷. Dintre copiii săi, Gavril, primul care poartă în documente, alături de numele de botez, și numele de neam *Miclescu* („derivat din denumirea celei mai mari proprietăți cumpărate de postelnicul Gligore, satul Miclești”⁸), a făcut carieră sub fanarioții primei jumătăți de veac XVIII, ajungând mare logofăt, lucru care i-a permis „să stabilească pentru descendenții săi un statut prestigios”⁹. Din căsătoriile cu Catrina și Bălașa, fiicele lui Tudosie Dubău și, respectiv, Moreanul hatman, a avut nouă copii, dintre care Constantin, pitar în 1738, moștenește părțile din Șerbești ale tatălui său, prin testamentul acestuia din 22 noiembrie 1741¹⁰, părți care se alegeau la 19 mai 1715¹¹. Constantin a fost căsătorit de două ori; de la Nastasia, fiica lui Manolache Ruset,

³ Andrei Pippidi, *Genealogia familiei Miclescu, după un izvor necunoscut*, în ArhGen, VI (XI), 1999, 1-4, p. 157 (articol reeditat în vol. *Andrei Pippidi, mai puțin cunoscut. Studii adunate de foștii săi elevi cu prilejul împlinirii vârstei de 70 de ani*, ediție îngrijită de Marian Coman, Ovidiu Cristea, Ovidiu Olar, Radu G. Păun și Andrei Timotin, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2018, p. 274-285).

⁴ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, traducere după originalul latin de Gh. Guțu, introducere de Maria Holban, comentariu istoric de N. Stoicescu, studiu cartografic de Vintilă Mihăilescu, indice de Ioana Constantinescu, cu o notă asupra ediției de D. M. Pippidi, București, Editura Academiei, 1973, p. 283.

⁵ Mircea Ciubotaru, *Deslușiri la începutul neamului boierilor Miclescu*, în „Prutul”, s.n., anul V (XIV), 2015, nr. 1 (55), p. 155-165.

⁶ Tudor-Radu Tiron, *Din ascendența Micleștilor. Note despre purtătorii numelui Borcea*, în „Istros”, XX, 2014, p. 773-808 (text rom. și trad. engl.).

⁷ Gheorghe Ghibănescu, *Surete și izvoade*, IV, Iași, Tipografia „Dacia” Iliescu, Grossu & Comp, 1908, p. 162-163.

⁸ Mircea Ciubotaru, *op. cit.*, p. 156.

⁹ Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 165. Pentru amănunte legate de acest personaj istoric, vezi Mihai-Bogdan Atanasiu, *Familia și cariera marelui logofăt Gavril Miclescu*, în Lucian-Valeriu Lefter, Mihai-Bogdan Atanasiu (editori), *In honorem Mircea Ciubotaru*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015, p. 61-71; idem, *Din lumea cronicarului Ioan Neculce. Studiu prosopografic*, cuvânt înainte de Ștefan S. Gorovei, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015, p. 436-444.

¹⁰ Document din arhiva familiei (*Colecția Emil S. Miclescu*).

¹¹ Teodor Codrescu, *Uricariul*, XVII, Iași, 1891, p. 147-149.

avându-l pe Sandu, mare ban, care, la începutul anilor '70 ai secolului al XVIII-lea, stăpâna Șerbeștii¹². La rândul său, din căsătoriile cu două Safte, una fiind fiica lui Iordache Costache, cealaltă a lui Ioniță Iamandi, a avut șase copii, dintre care Constantin, viitor mare vornic, căsătorit cu Zoița Vârnăv, fiica banului Toader Vârnăv, va asigura prin descendența sa ramura botoșeneană a familiei, în vreme ce paharnicul Manolache, moștenitorul Șerbeștilor¹³, unde se pare că s-a și născut prin anul 1775, va fi considerat începătorul ramurii vasluiene.

Manolache s-a căsătorit în anul 1797 cu Smaranda Sturdza, fiica marelui spătar Iordache Sturdza și a Ilenei Roset, care îi aducea o zestre frumoasă (o moșie la Lăpușna, vii la Putna, robi țigani, două dughene în Iași, animale, bijuterii și altele), al cărei izvod s-a păstrat¹⁴. Ei sunt părinții personajului nostru, mezinul alături de care au mai avut trei copii, Elena (căsătorită cu Panaite Panu), călugărită cu numele Eufrosina, Profîra, însoțită cu Dimitrie Manu, și Ioan, călugărit Irinarh (arhimandrit, a murit la mănăstirea Secu, fiind arhiereu *in partibus* de Diocleea)¹⁵.

Sandu (Săndulache) Miclescu s-a născut, cel mai probabil, în 1804, la Șerbeștii stăpâniți de tatăl său¹⁶. În februarie 1812, moartea părinților săi, pricinuită, se pare, de ciumă, îl smulge brutal din atmosfera casei părintești. Din povestirile de familie, Șerbeștii au fost părăsiți de groaza molimei, moșia a fost prădată, iar vechiul conac a ars. Fetele și Săndulache au fost duși la Călineștii de Botoșani, sub tutela unchiului său după tată, marele vornic Constantin Miclescu¹⁷ (alături de acesta a stat în exercitarea epitropiei vornicul Constantin Costache). Aici, desigur sub atenta supraveghere a epitropilor săi, și-a desăvârșit educația cu profesori particulari chemați în acest scop la curțile unchiului său¹⁸.

¹² MEF, I, alcătuit de P. G. Dmitriev, Chișinău, Editura „Știința”, 1975, p. 177 și 221.

¹³ *Condica Vistieriei Moldovei din anul 1803*, editată de Corneliu Istrati, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2010, p. 167.

¹⁴ Document din arhiva familiei (*Colecția Emil S. Miclescu*).

¹⁵ Tradiția familiei, prin vocea arhitectului Sandu Miclescu, consemnează: „Dintre descendenții banului Sandu Miclescu, fiul său Manolache este primul al cărui trai începe în veacul al XVIII-lea și se termină în veacul al XIX-lea. [...] Născut în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în timpul domniei lui Ludovic al XV-lea, cu un an după nașterea lui Ludovic al XVI-lea, Manolache a apucat Revoluția franceză, anii Terorii, și a murit în timpul Primului Imperiu Francez, în 1812 (16 decembrie, la Șerbești), fiind încă tânăr, răpus de nimicitoarea ciumă zisă «a lui Caragea». El s-a dus din viață odată cu soția sa Smaranda, fiica lui Iordache Sturdza și a Ilenei Roset, lăsând în urma sa patru copii orfani, două fete și doi băieți. Om luminat, el a fost un mare admirator al Franței enciclopediștilor. Să fi fost mai mult de-atât? Să fi fost mediul casei părintești în care au crescut copiii săi influențat de «secolul luminilor», de preceptele Revoluției franceze și de cele ale Declarației Drepturilor Omului și ale Cetățeanului? Nu putem ști. Dacă ne luăm însă după atitudinea și după viața mezinului familiei, Săndulache, s-ar putea să fi fost astfel”.

¹⁶ Astăzi satul Șerbești, comuna Ciortești, județul Iași.

¹⁷ Pentru date legate de acest membru al familiei, vezi mai recent Lucian-Valeriu Lefter, *Din viața și judecățile vornicului Constantin Miclescu*, în vol. *Mihai Dim. Sturdza la 80 de ani. Omagiu*, editori Mircea Ciubotaru, Lucian-Valeriu Lefter, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014, p. 361-377.

¹⁸ Îndrumare putea găsi la unchiul său după tată, Iordache și Ioniță, știutori de carte, probabil chiar de multă carte. Primul dintre aceștia copia vechi letopisețe prin anii 1781-1782, un exemplar

În anul 1816, satul Șerbești apare în registrele Vistieriei ca fiind în stăpânirea „casei paharnicului Manolachi Miclescu”¹⁹, expresia indicând existența unei epitropii asupra moștenirii celor patru copii ai paharnicului. Conform legilor în vigoare (*Manualul lui Andronache Donici și Codul Calimach*, începând cu 1817) privind administrarea de către epitropi a averilor orfanilor²⁰, considerați minori până la 25 de ani, Sandu Miclescu ar fi urmat să primească, în principiu, stăpânirea moșiei sale în anul 1830, dar lucrul acesta se întâmplă mai devreme. La 27 februarie 1824, o comisie de trei mari boieri (Andronache Donici mare logofăt, Vasile Roset hatman și Vasile Miclescu vornic) cercetează felul în care epitropia a administrat averea copiilor lui Manolache, a înzestrat-o pe Elenco, în 1817 (bijuterii, argintărie, dugheană, vie, robi și vite), împărțind acum restul moștenirii la ceilalți trei copii (fiecare primind câte 85.986 de lei și 70 de bani, „avere mișcătoare și nemișcătoare”, cu izvoade minuțioase). Sandu, care se îndrepta spre împlinirea a 20 de ani, rămâne stăpân la baștină: „Dintru așezare părintească, moșia Șărbeștii, de la ținutul Vasluiului, celui mai mic fiu, Sandul, după obiceiul vechiu ce s-au legiuit în patria noastră, ca așezare părintească să rămâie la fiul cel mai mic parte bărbătească”²¹.

Între timp (poate încă de prin anii 1820-1822), Săndulache plecase de la Călinești la Iași, unde a locuit la unchiul lui (mai exact, vărul tatălui său), spătarul Iancu Miclescu, în casele acestuia din Muntenimea de Sus²². Acesta, căsătorit cu Ruxandra Rosetti-Roznovanu, a avut mai mulți copii, printre care și pe Smaranda, verișoară de gradul II cu Săndulache, cam cu 10 ani mai în vârstă, și care îi va deveni soacră tânărului de la Șerbești. Tot cam în această perioadă se

dăruindu-l fratelui său, Constantin, în anul 1785 (Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, I, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978, p. 52, 65), în vreme ce Ioniță, la rândul său, termină de copiat, la 15 iulie 1819, *Letopisețul* lui Miron Costin (*ibidem*, IV, București, Editura Științifică, 1992, p. 124). Pe un manuscris de la începutul veacului al XIX-lea, conținând, printre altele, o traducere a unei tipărituri rusești din 1782 (*Pravoslavnică învățătură, adică creștinească bogoslovie în scurt...*), găsim următoarea însemnare, la început: „Am început a tălmăci mai jos iscălitul la 1816, noemvrie 8. Sandulachi Miclescu”; iar la finalul traducerii: „Am sfârșit de scris la let 1817, martie 27, în săptămâna luminată, marți după învierea Domnului nostru Iisus Hristos. Sandulachi Miclescu” (*ibidem*, II, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983, p. 13). Nu credem însă că este vorba despre personajul care ne stă acum în atenție: o asemenea activitate intelectuală ar fi fost cu mult peste posibilitățile unui copil de numai 12-13 ani. Cum manuscrisul în cauză a stat multă vreme în biblioteca mitropolitului Calinic Miclescu, credem că traducătorul de texte rusești este unchiul său, viitorul mitropolit Sofronie (vărul lui Săndulache), care la botez primise tot numele de Sandu.

¹⁹ Corneliu Istrati, *Condica Vistieriei Moldovei din anul 1816*, Iași, Editura Academiei RSR, 1979, p. 72.

²⁰ Pentru câteva sumare elemente ale acestui aspect, vezi Mihai-Cristian Amărieuței, Ludmila Bacumenco-Pîrnău, *Un aspect al modernizării societății românești în Moldova Regulamentului Organic. Documente privitoare la activitatea Comisiei epitropicești în ținutul Bacău*, în ArchM, V, 2013, p. 346-349.

²¹ *Documentele familiei Miclescu...*, I, nr. 318, p. 353-356.

²² *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, X (1796-1800), editate de Ioan Caproșu, Iași, Editura „Dosoftei”, 2007, nr. 184, p. 169-170; nr. 221, p. 203-204.

pare că l-a cunoscut pe Ionică Tăutu²³ și s-a pasionat de ideile celor ce alcătuiseră „constituția cărvunarilor”²⁴, oarecum în opoziție cu membrii familiei sale²⁵.

Prin anii 1826-1827, în Șerbești s-au produs unele tulburări²⁶, în urma unor neînțelegeri ale sătenilor cu stăpânul moșiei, după cum arată un raport al autorităților vremii. Trimișii isprăvniceiei ținutului Vaslui, veniți să-i silească pe sătenii din Șerbești a-și împlini obligațiile prevăzute în „ponturi”, nu-și pot îndeplini misiunea. Treizeci de locuitori pleacă la Iași cu jalbă la domnie împotriva proprietarului. Încercând să închidă pe unul dintre conducătorii țăranilor, ceilalți se opun strigând cu toții: „decât să închidă pe săteanul lor, mai bine pe toți”. Ispravnicul ținutului, venit pentru a curma împotrivirea țăranilor,

²³ Ionică Tăutu, care învățase, alături de frații săi, meseria de hotarnic, alcătuia, în 1815, planuri de moșii aparținând căminarului Iordache Miclescu, unchiul patern al lui Săndulache. Vezi Anastasie Iordache, *Principatele Române în epoca modernă*, I, *Domniile pământene și ocupația rusească (1821-1831)*, București, Editura Albatros, 1996, p. 81.

²⁴ În 1824, printre boierii „persecutați” de Ioniță Sandu Sturdza („exilés sur leurs terres”), în urma eșuării trimerii unei delegații cu plângerile marilor boieri la sultan, se afla și vornicul Vasile Miclescu (Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, supl. I, vol. IV (1802-1849), documente adunate, coordonate și publicate de D. A. Sturdza, D. C. Sturdza și Octavian Lugoșianu, București, 1891, nr. XXV, p. 37; vezi și Anastasie Iordache, *op. cit.*, I, p. 134-135). „Încrângăturile de rudenie explică, în parte, multe din afilierile politice ale epocii. Spre exemplu, mai mulți «cărvunari» moldoveni erau înrudiți între ei (Cuza, Vârnăv, Donici, Râșcanu) [...]” (Cristian Ploscaru, *Originile „partidei naționale” din Principatele Române*, I, *Sub semnul „politicii boierești” (1774-1828)*, cuvânt înainte de Mihai Cojocariu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2013, p. 300). În anii 1826-1827, în Moldova se constată o revigorare a „partidei naționale” boierești, „moștenire politică a «cărvunarilor»”, ostilă Rusiei și oligarhismului „marilor familii”, „cu un nucleu format din câteva familii ale marii boierimi de neam, dar din afara protipendadei (Cuza, Miclescu, Crupenschi, Râșcanu, Vârnăv, Carp, Sion, Roset, ramura Baston, Sturdza, ramura «cadetă» etc.), având o pondere politică minoritară, dar o forță politică mult mai mare, rezultând din ideile prinse în «proiecturi», din organizarea și mijloacele de «propagandă» cu elemente moderne, din capacitatea de a cuceri mințile și inimile oamenilor și, nu în ultimul rând, din orientarea explicit națională, limpezită în contextul resentimentelor față de Rusia și a rafinării treptate a capacităților sale discursive, a «politicii» prin «cuvânt»” (*ibidem*, p. 698-699).

²⁵ Din nou, consemnarea tradiției de familie (arhitect Sandu Miclescu): „Sandulache poate fi considerat ca fiind reprezentant tipic al mentalității unei însemnate părți a tinerilor boieri, a celor având în privința evoluției relațiilor sociale idei novatoare inspirate de revoluția franceză, poreclii apoi drept «bonjouristi». Viața lui se desfășoară pe cuprinsul a trei sferturi din acel secol XIX care, în istoria alcătuirii Europei moderne și implicit în istoria etniilor ce o alcătuiesc, deci și cea a țării noastre, a fost de importanță hotărâtoare. Umanist răzvrătit, entuziasmat de romantismul inovator al vremii sale, a eliberat robii săi de pe moșie (din povestirile tatii despre Sandulache, aflate de la tatăl său). A fost de partea lui Ioniță Sandu Sturdza (sora acestuia, Ruxandra Rosetti-Roznovanu, era căsătorită cu unchiul lui Sandulache, Iancu Miclescu). Sandulache, filofrancez, nu aprecia înclinarea pro-otomană a lui vodă, era însă de aceeași parte cu dânsul în privința atitudinii antirusești. Soarta a voit ca soția fiului său Emil să-l aibă bunic pe un rus, pe contele Pavel Dmitrievici Kisselev (se poate spune că a fost înrudit «post mortem») cu un descendent al puterii rusești). Sandulache, adept al Constituției Cărvunarilor, s-a opus apoi unchiului său Mihail vodă Sturdza, văr de al doilea cu marele paharnic Iordache Sturdza, bunicul său matern. În 1839 a luat parte la conjurația lui Leonte Radu. Apoi, și-a continuat activitatea fiind între tinerii boieri «pașoptiști» deportați în Turcia”.

²⁶ *Istoria României*, III, București, Editura Academiei RSR, 1964, p. 917.

poruncește să pună pe capii răzvrătirii la „falangă”, dar întreg satul sare și „împingând pe slujitorii isprăvniciei” îi eliberează pe cei prinși²⁷. Știm sigur că, în această perioadă, Săndulache Miclescu locuia la Șerbești, unde primea, la 27 decembrie 1826, o scrisoare de la Dumitrachi Sturza logofăt, ce întorcea către „cinstit al meu iubit nepot” felicitările de Crăciun trimise anterior de acesta²⁸.

În 1829, printre „numele binevoitorilor prenumerați din carii o samă a dat și osăbit agiutoriu” la apariția primului număr, cel din 1 iunie, al „Albinei românești”, apare și spătarul Săndulache Miclescu²⁹, cel pe care *vidomostia* boierilor aflați în țară în acel an îl înregistrează având 22 de ani³⁰ și locuind la Șerbești³¹, proprietatea sa, potrivit catagrafiei fiscale din 1831³². Aici, Săndulache se îngrijește de revitalizarea unei moșii aflate, se pare, în paragină. Cu siguranță el este cel care se îngrijește de pictarea pomelnicului³³ din biserica satului³⁴, a cărui pioasă întocmire trebuie plasată în anii 1834-1835³⁵ (la secțiunea „vii” nu apare și numele primei sale soții, de care divorțase pe la începutul anului 1833). Dacă în izvodul scutelnicilor sfertului al patrulea (iulie-septembrie) din 1827 încă apare menționată „casa paharnicului Manolachi Miclescu”, în situația întocmită pentru următoarele trei luni ale aceluiași an îl găsim printre boierii spătari „caftanlâi” ce încă nu apucaseră a intra în „izvodul cu peceti” și pe Săndulache Miclescu, cu moșie (Șerbești) și un număr de scutelnici³⁶.

²⁷ Valerian Popovici, *Cauzele mișcării țărănești din Moldova oglindite în rapoartele comisiilor de anchetă din anii 1831-1833*, în „Studii și cercetări științifice”, Iași, seria III, Științe sociale, V, 1954, nr. 3-4, p. 444. „Răzvrătirea” din acei ani este amintită și într-un document de la începutul anului 1826, când locuitorii din Dolhești se plâng de încălcarea moșiei lor de către boierii Miclești de la Șerbești, anume „cuconul Vasile Miclescu” și spătarul Iordache Miclescu, care, probabil, stăpâneau încă părți de moșie aici (*Documentele familiei Miclescu...*, I, nr. 332-333, p. 368-370).

²⁸ *Documentele familiei Miclescu...*, I, nr. 335, p. 370-371.

²⁹ „Albina românească”, nr. 1, 1 iunie 1829, p. 3.

³⁰ Vezi *infra*, nota 94.

³¹ Alexandru V. Perietzianu-Buzău, *Vidomostie de boierii Moldovei aflați în țară la 1829* (II), în *ArhGen*, I (VI), 1994, 3-4, p. 297.

³² *Catagrafia fiscală a Moldovei din anul 1831*, editată de Corneliu Istrati, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2009, p. 141.

³³ Pomelnic pictat pe lemn, aflat în păstrarea familiei (*Colecția Sandu Miclescu*), publicat de Lucian-Valeriu Lefter, *Ctitoriile familiei Miclescu. Zidiri, inscripții, pomelnice*, în „Monumentul”, XVI, Partea 1, 2015, p. 255-256.

³⁴ *Marele dicționar geografic al României*, V, București, 1902, p. 515: „o biserică, făcută de Sandu Miclescu la 1808, deservită de 2 cântăreți” (evident, biserica nu putea fi făcută de un copil de numai patru ani, tradiția legând însă numele celui care a stăpânit moșia o vreme atât de îndelungată de ctitoria familiei).

³⁵ Tradiția familiei consideră că pomelnicul a fost întocmit pe la 1850; or, Irinarh, care apare în pomelnic printre pomeniții aflați în viață, trece în lumea celor dreți în 1847.

³⁶ *Boierii Moldovei în izvoare de scutelnici, 1821-1827*, volum editat de Marius Adumitroaei și Mircea Ciubotaru, introducere de Mircea Ciubotaru, Iași, Casa Editorială „Demiurg Plus”, 2014, p. 253, 268. Din această perioadă avem și primele documente ce dovedesc implicarea directă a stăpânului de la Șerbești în treburile moșiei: la 21 iunie 1829, spătarul Săndulache Miclescu reclamă o pricină pentru o moară pe apa Vasluiului, „de pe moșie me, Șerbești”, cu spătarul Alecu Roset, stăpân la Pribești (*Documentele familiei Miclescu...*, I, nr. 351, p. 381-382).

În anul 1832, Săndulache era nu doar căsătorit, ci deja în conflict cu mult mai tânăra sa soție, Nastasia Rosetti, fiica, născută pe la 1815, a lui Matei Rosetti și a Smarandei Miclescu, cum am văzut mai sus. Impresionată inițial, poate, de romantismul stăpânului de la Șerbești și de reputația sa de bun călăreț și spadasin (în 1835 Săndulache va ajunge cadet³⁷), Nastasia s-a trezit brusc la realitate, alături de un bărbat ce nu s-a dovedit la înălțimea așteptărilor. Din anii 1832-1833 s-au păstrat câteva scrisori schimbate între personajele principale ale scandalului, căci scandal în toată legea a fost. Săndulache („cel ce cu nimică nu mă știu vinovat”, după cum singur declară) reproșează soacrei că Nastasia (cu care se „însoțise” la 6 ianuarie 1832) nu vrea „să se supue ca o fimei la nimică și mai ales în vremi ci sânt bolnav, să aflu vreo mângâeri”, cerând soacrei să o aducă pe nevastă înapoi acasă, de unde plecase, prilej de a strecura și câteva amenințări voalate legate de o eventuală restituire a zestrei. Soacra se plânde unei fețe bisericești că, luându-și nevasta cu sine („pe la Ieși și în sus din Ieși”), „pe undi au fost tot răsuri boerilor au făcut. Nu să răbda, ocărând pe Nastăsăica în tot feliul. La Miclăușeni, câtă mascara au fost, acum nu au fost îndestul”, poruncind și slugilor să nu-și asculte stăpâna. Fata nu mai vrea să se întoarcă (oricum, „când au purces copila de la Șărbești, i-au zis să nu se mai întoarcă înapoi că o da-o afară, și nici vroeste să o mai vadă în ochi”), „fiindcă i-a făcut atâte mascaralături, care nu s-au mai auzit nici la un evghenist. O trahtarisit-o ca pe o țigancă, nu ca pe o fată de evghenist și ca pe o copilă ci esti, nevrăsnică”. Nici soția ultragiată, nici maica sa nu mai doresc reconcilierea („Răutățile și cusururile dumnealui nu sânt eu datoare și fata me să le răbdăm”). Vorniceasa Ruxandra Roset, bunica miresei, intervine la rândul-i, plângându-se mitropolitului „de sălbăticiunile lui Săndulachi”, care a cerut și a obținut, prin hotărâre bisericească, închiderea fugitei soții la Văratice („eu jalnica văd închidere sângelui meu, văd casa iubitei fiicei mele că să pierde și hula că i să înalțe”). Dar nici soțul nu pregetă a se plânde, tot la mitropolit, invocând, cum altfel, „legea și pravilile”: „Preosfințite stăpâne, dacă la noi, astăzi, au ajuns ca pentru deșartele capriții a unora din fimei să se batjocurească cel mai tare canon a legii, apoi ce nădejde de statornicie ne mai poate rămâne într-altile?” Hotărât lucru, mariajul nu avea nici un viitor, așa încât acesta se desface după ianuarie 1833 (Nastasia trecuse împreună cu maică-sa, cu „pasport” de la Departamentul din Lăuntru, în Basarabia, „și cearcă să se cunune cu altul”, pe când încă nu se desfăcuse vechea însoțire cu Săndulache, care cerea prin jalbă la Pavel Kisselev „cu convoiu să o triimată aicea, la urma sa, în Moldova”)³⁸, dar să spunem că, dincolo de tot „zgomotul” despărțirii, ne putem gândi și la faptul că soacra lui

³⁷ Dumitru Ivănescu, Virginia Isac, *Alexandru Ioan Cuza. Acte și scrisori*, Iași, Editura Junimea, 1973, p. 117.

³⁸ Pentru întreaga poveste, vezi *Documentele familiei Miclescu...*, I, nr. 359-363, p. 391-396. Din povestea acestei despărțiri, așa cum a fost ea așternută pe hârtia scrisorilor și jaltelor, reiese că Săndulache, temperament vulcanic, se certase și cu alte rude: „Dumnealui să sfădești cu rudile dumnealui. La Ieși când au fost au știut tot Ieșul, când s-au sfădit cu sora dumnealui”.

Săndulache nu putea tolera activitatea conspirativă a ginerelui ei, pe care îl crezuse, altminteri, hărăzit unei cariere strălucite.

După despărțire, Săndulache întreprinde o primă călătorie la Paris, locuind în Place de Cambrai, tradiția de familie susținând că tot cam în această perioadă a devenit și mason³⁹. În Parisul anului 1839, după cum povestește Ion Ghica într-o scrisoare către Vasile Alecsandri, studenții moldoveni și munteni din capitala Franței întăresc legăturile între ei, adunându-se duminicile la Mavrocordat, la Dumitru Brătianu, la Săndulache Miclescu sau Ion Docan, discutând despre „interesele țării și viitorul ei”, cu promisiunea ca la întoarcerea în țară să înființeze un ziar „pentru propagarea ideilor liberale și patriotice”⁴⁰. Întors în patrie, animat de atmosfera pariziană pe care tocmai o părăsise, se implică în activitățile conspirative ale vremii. În toamna anului 1839 era descoperită conspirația lui Leonte Radu (*Sistema de conjurație confederativă*), în care Săndulache era membru⁴¹, iar într-o scrisoare din 21 iunie 1841, schimbată între consulii britanici de la Iași și București, se arată că se descoperise o asociație secretă din care făceau parte un ofițer, un preot ortodox și un boier de importanță secundară, „Miclescu, locuind în vecinătatea Vasluiului, el însuși un om cu avere foarte modestă, dar înrudit cu respectabila familie al cărei nume îl poartă”⁴², aserțiune care ne îngăduie să judecăm că măcar o parte a familiei nu mai putea menține legături cu răzvrătitul Săndulache, periculoase pentru propriile interese.

În 9 ianuarie 1842, „ca un sămn a dragostii frățăști”, spătarul dăruiește Elenei Panu, sora sa, un loc din Iași, în Târgul de Sus, de la vale de biserica Sfinții Teodori, cumpărat anterior de epitropii averii lăsată de tatăl lor⁴³. Dincolo de dragostea frățească, pe care nu trebuie să o punem la îndoială, în ciuda unor posibile neînțelegeri mai vechi, la această donație vor mai fi stat și

³⁹ Arhitectul Sandu Miclescu consideră că: „Tot cam atunci bănuie că a devenit mason. Admirator al Franței, al Secolului luminilor, al enciclopediștilor și al lui Diderot, Săndulache Miclescu a lăsat descendenților săi o ediție a faimoasei *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences et des arts*, arsă de trupele sovietice pentru a se încălzi”.

⁴⁰ Ion Ghica, *Opere*, I, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, glosar, bibliografie de Ion Roman, București, Editura pentru Literatură, 1967, p. 212.

⁴¹ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, supl. I, vol. VI (1827-1849), documente adunate și coordonate de D. A. Sturdza și C. Colescu-Vartic, București, 1895, nr. XXXVI, p. 110.

⁴² Cornelia Bodea, *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, I, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982, p. 179. Societatea se numea „Fiii coloniei lui Traian despre nord-est a provinciei Moldova” (*ibidem*, p. 183), iar Săndulache Miclescu era considerat chiar lider al conjurațiilor (Gh. Sibechi, *Alexandru Fotino*, în ALIL, XXXIV, 1994-1995, B. Istorie literară, p. 315).

⁴³ Documentul urmează să fie publicat de Lucian-Valeriu Lefter (editor și coautor), *Miclescu. Memorie istorică și moștenire culturală*, volum în lucru. Locul fusese cumpărat de „cătră epitropii rămasii noastre averi prin soltan mezat de la răposata mătușa noastră Safta Râșcanu, ce și ea îl ave de la răzbuna noastră băneasa Safta Rosăt, și care loc fiind tot într-o îngădătură cu alt asămenea loc a dumisale mai marii mele surori, căminăreasa Elencu Panu, ce are de zestre de pe maica noastră Smaranda, ce i-au fost dat și ei tot de cătră răposata răzbună Safta Rosăt”.

alte motive, legate de proiectata plecare în Franța. Într-adevăr, într-un raport către Mihail Sturdza din 11 mai 1842, relatându-se despre întâlnirile opozanților regimului, se arată că unul dintre cei mai îndârjiți este Sandu Miclescu, despre care se spune că a făcut „une démonstration prononcée. Ayant affirmé ses terres pour trois ans, il s’est procuré une somme de trois mille ducats, et demanda son passeport pour l’étranger”. Intențiile lui Miclescu sunt privite cu ironie: „Je ne sais si cette démarche n’est pas plus avantageuse pour la société qu’il quitte, en tout cas il était impossible de l’en empêcher [...]”, și se mai adaugă că, întrucât proiectele sale nu sunt cunoscute, nu trebuie, totuși, „pierdut din vedere”⁴⁴. Pleacă, într-adevăr, spre Franța, la 9 iulie (stil nou) 1842, fiind remarcat la trecerea prin München, unde trăsesse la hotelul Bayerischer Hof⁴⁵.

La Paris se recăsătorește cu Marie Joséphine Ernestine Guinier, fiica lui Jacques Guinier⁴⁶ și a Mariei-Anne Nicolas. Născută la 16 februarie 1829, la Paris⁴⁷, botezată la 2 martie în biserica Saint-Sulpice, tână Ernestine s-a lăsat cucerită de moldoveanul revoluționar ajuns la Paris (care, galant, îi dăruia franțuzoaicei un exemplar din *La Marseillaise*, la 24 septembrie 1844, pe care scria câteva rânduri, rugând-o să păstreze acest imn al zeiței libertății lângă inima ei⁴⁸). La începutul aceluiași an 1844, cronica juridică dintr-o gazetă de specialitate din Paris publicase, la 18 ianuarie, sub titlul *Education d’un jeune Valaque*, povestea lui „Sando Miklesco, appartenant à l’une des familles les plus élevées de la Valachie”, care, venind la Paris pentru completarea studiilor și pentru a-și îngriji sănătatea precară, a avut un conflict cu gazda sa, soluționat în instanță, legat de condițiile de trai și plata pentru găzduire, dar și de faptul că același proprietar se angajase să predea tânărului nostru, puțin familiarizat cu franceza, lecții de limbă și alte cursuri („sur l’histoire philosophique ou des révolutions des nations les plus remarquables, sur les constitutions des principaux Etats, sur les droits des gens et sur l’économie politique”, obligații neîndeplinite)⁴⁹.

După o vreme pentru care nu avem date despre proaspătul cuplu, acesta încearcă să revină în Moldova. Neprimind permisiunea de a intra în țară, Săndulache Miclescu lasă pe tânăra sa soție să plece cu primul lor băiețel, Alexandru (născut la Viena în primăvara anului 1846), la Șerbești. Se va întoarce apoi și el în țară, prin Austria.

Evenimentele se precipită însă pentru revoluționarul Miclescu. În primăvara anului 1848, la Iași, Ion Ghica povestește că „vodă Sturdza, profitând de o adunare de tineri la Alecu Mavrocordat (Ursu), trimite toată armata sa, înconjoară

⁴⁴ Teodor Codrescu, *op. cit.*, X, Iași, 1888, p. 319-320.

⁴⁵ *Münchener politische Zeitung: Mit allerhöchstem Privilegium*, München, 1842, p. 883 (nr. 165, 12 iulie 1842).

⁴⁶ Născut în jurul datei de 22 octombrie 1790 în Saint-Laurent, fiul pantofarului Jacques Guinier și al Mariei Yvonneau (Archives Départementales d’Indre-et-Loire, Image 11, cote 6NUM6/224/075).

⁴⁷ Archives de Paris, Naissances, Guinier/V3N 1101.

⁴⁸ Document din arhiva familiei (*Colecția Emil S. Miclescu*).

⁴⁹ „Gazette des tribunaux”, Jeudi, 18 janvier 1844, p. 3.

casa și arestează pe câți poate pune mâna”. Sandu Miclescu, alături de alți șase „revoltanți” (frații Rosetti – Răducanu, Lascăr și Mitică –, Manolache Epureanu, Ioan Cuza și Zaharia Moldovanu), la care se adăuga un alt grup de șapte, este trimis peste Dunăre, după multe peripeții, dat „pe mâna turcilor la Tulcea și internat la Brusa”⁵⁰.

Din această perioadă s-au păstrat câteva scrisori adresate de Săndulache Miclescu celor de acasă, care dau mărturie despre personalitatea acestuia, copleșit de griji pentru bunul mers al treburilor la moșie, la care se adaugă durerea pierderii unui copil, Săndulache, în septembrie, ce abia văzuse lumina zilei spre sfârșitul lui aprilie. Din când în când, un gând răzleț despre starea țării, după cum vedem în epistola trimisă de la Constantinopol, în septembrie 1848, cumnatului Panaite Panu⁵¹:

După a d(umita)li scrisoari din 7 avgust am înțales că nu ai priimit nici una dintre scrisori ce Ț-am triimes, dar și eu altile nu am priimit decât una de la d(umnea)ta, și tot atunce alta de la nevasta me. Dorescu dar ca aciaastă scrisoari să nu aibă soarta acelor pierdute. Mișcat de recunoștință pentru interesul ce îm(i) purtat(i), vă mulțănescu foarte de a d(umnea)v(oastră) dragoste; nu mai puțin, î(i) mulțănescu pentru relațiile ce îm(i) dat(i) despre stare(a) familii și a gospodării. Neputând prevede timpul întoarcerii meli acasă din pricina evenimentilor țărilor noastre și a toatei Evropii, cari să complică din mult în mai mult, uitând greutatea în care î(i) pot închipui că mă găsăscu în poziție me de față, ace(e)a ce mai mult mă neliniștești esti cugetare(a) la datoriile ce am să plătescu. Așadar, bădiță, î(i) împărtășăscu următoriu proiect spre a mă ușura de aciaastă sarcină; ie-l, te rog, în videri și după <ce> cred că îl vei încuviința nu vei faci ce mai mică întârziere a-l și ezechuta, fiind deplin puternic a modifica în el ce(e)a ci împrejurările vremii de acolo ar ceri și chibzuire(a) d(umita)li, în care am deplină încredere, ar găsi cu cale: adică să să puie în vânzari producturile anului trecut, dacă nu s-ar fi vândut, ce să alcătuiescu din grâu, popșoi și vin; producturile anului acestuia, cunoscute d(umita)li; toate vitile, fără osăbire: boi, vaci, cai, oi; căldările velnițăi, în număr de șasă cu tot iedecul lor ce esti întregu, și tot(i) stupii, spre a să acoperi suma datorii meli totală aproapi de 2.000 #⁵² aflătorii la vlădica, la G. Cuza, la D. Miclescu, Popescu, prin vechil, Cuza și P. Vrabii. Îmi pui apoi în vederi că dacă cu toate celilalte articole, afară de stupi și căldări, s-ar apropie suma datorii aș dori să-m(i) rămâi acesti doi pe moșai, iar când vânzare(a) ar mai ceri unile din aceste obiecti vei protimisî⁵³ să propești⁵⁴ stupii. Iar ce mai de pe urmă, când nevoie nici pe aceste nu ar vre să scutiască, mai bine vreu să rămâi sărac și curat.

⁵⁰ Ion Ghica, *Opere*, I, ed. Ion Roman, București, 1967, p. 459; pentru detalii legate de acest episod, vezi Constantin Ardeleanu, *Exilarea revoluționarilor moldoveni și incidentele de la Galați și Brăila (martie-aprilie 1848)*, în *Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Professoris Ionel Căndea*, editori Valeriu Sîrbu, Cristian Luca, Brăila, Muzeul Brăilei/Editura Istros, 2009, p. 537-556.

⁵¹ Scrisoare din arhiva familiei (*Colecția Emil S. Miclescu*).

⁵² Semn grafic pentru „galbeni”.

⁵³ Aici, cu sensul de a da prioritate.

⁵⁴ Corect: „să poprești” = să reții, să oprești.

Dacă, după cum zăc, stupii îm(i) vor rămâne, atunci nu să vor bate⁵⁵ decât acei ce vor fi slabi și bezmetici⁵⁶. Tot din pricina întunericii ci stă denainte(a) viitorului, m-am hotărât a da moșăie în posesăi⁵⁷, pentru că cine să o caute, nefiind eu acolo? Aice am găsat pe oarecine care s-au arătat muștereu, având un tovarăș la Gălaț(i), să o iei, sau în posesăi, sau de veci, dar nerezămându-mă numai pe făgăduința acestuie te rog și pe d(umnea)ta ca să binevroiești a vorovi și altor neguțători cari ar dori să fii posesori. Condițiile sânt aceste: moșăie esti de dat pe 3 ani, afară de ogradă cu toate heiurile⁵⁸ cuprinsă înlăuntru îngrăditurii ogrăzai, afară de păduri, cu osăbiri numai de cee(a) ce va trebui pentru trebuința moșai și pentru foc, de pe jos, și afară de stupi, dacă vor rămâne nevânduț(i); pădurarii, prisăcarii cari sânt și țăgani cari sânt spre slujba ogrăzai vor rămâne în locurile lor nesupăraț(i); banii să vor plăti în trii căștiuri⁵⁹, adică pe fieștecare an înaintea. Cât pentru preț, rămâne ca să mă înștiințezi cât vreu să dei acei ci ar fi mușterei, pentru ca să-ți pot spune de-m(i) vine la socotială sau ba. Vătavul cari ai avut bunătate a-l așăza va rămâne, de va vroi, din parte(a) me spre purtare di grijă a ogrăzai, a pădurii și ce mai am pe moșai, dându-i liafa hotărâtă ci o va priimi din căștiu. Aciastă dispozițai ce fac în interesurile meli pentru că, așa precum stau astăz(i) lucrurile, nu pot vini în țară ca să le regulez însum(i), iar dacă vor lua prefaceri în bine, prin venire(a) me te voiu ...⁶⁰ scuti de toate trudele la care te pui. Am scris părintelui vlădica să-m(i) triimată doi sute galbeni, pentru cari îț(i) spun d(umita)li că, aflându-să banii gata în casă, mi să vor triimeti din acie, fără a supăra pe preosf(inția) sa⁶¹.

Într-o altă epistolă⁶², trimisă în aceeași vreme („Le 26 8-bre/7 9-bre 1848”), tot de pe țărmul Bosforului, soției sale, în limba maternă a acesteia, tonul se schimbă:

Cher amie!

Tes dernières nouvelles sont bien accablantes, la providence nous éprouvent de toute les manières, en nous frappant sur ce que nous avons de plus cher, ces enfants. Mais malgré tous nos malheurs je ne me laisserai nullement accablé et fort de mon droit je conserverai ma santé et mon moral pour toi, cher ami, pour te consoler de tes peines et nous unir afin de donner à l'enfant qui nous reste les bons sentiments d'humanité qui conduisent l'homme dans le sentier de l'honneur. Tu me marque sur une de tes lettres que je manque de confiance en toi; tu sais cependant toute l'estime et l'amitié que j'ai pour toi, et sur mes premières lettres je t'ai donné tous les détails nécessaires pour que tu puisses faire ce qui était convenable dans nos interets. Il parait que tu n'es pas reçu mes premières

⁵⁵ E vorba de operațiunea culegerii mierii.

⁵⁶ „Stup bezmetic” = stup fără regină (matcă).

⁵⁷ A da în posesie = a da în arendă.

⁵⁸ Dependințe, anexe.

⁵⁹ Termene.

⁶⁰ Pătat.

⁶¹ Scrisoarea continuă, probabil, pe altă filă, care nu s-a păstrat.

⁶² Scrisoare din arhiva familiei (*Colecția Emil S. Miclescu*). Peste tot, am păstrat „particularitățile” limbii franceze folosite de Săndulache Miclescu.

<lettres>⁶³ et n'ayant pas de réponse j'ai prié mon beaufrère de nous être utile dans nos affaires; cependant avant mon départ tu connaissais ma manière de penser dont le seul but était de rembourser notre débit afin de conserver à nos enfants notre bien intact. J'ai peu oublié de te donner des nouvelles de ma santé ainsi que le lieu de mon séjour, mais tu ne dois attribuer cela qu'à mon moral un peu troublé par toutes nos mauvaises affaires, et lorsque je t'écris il me semble que je te parle et je voudrais faire comme toi me glisser dans ma lettre. Tu es jalouse du bonheur de Mme Catargie. Qui, jusqu'à présent, ta (*sic!*) empêché, cher amie, de venir me rejoindre; cela serait un grand plaisir pour moi de pouvoir presser sur mon cœur, ma chère Ernestine. Si telle est ton désir, prend notre voiture et fait toi accom<pa>gner par Mr Vrabie et l'intendant jusqu'à Galatz, adresse toi au consul de France qui te fera avoir ton passeport pour toi et ton fils, ainsi que ta servente, n'oublie pas de prendre tous tes papiers qui prouveront que tu es française, telle que ton contrat de mariage et ton acte de naissance, si toute fois tu l'as; avec ces pièces je pense que l'on ne pourra en aucune manière te refuser ton passeport, et dont par la présente j'autorise et prie Mr le consul de Galatz de bien vouloir t'être utile pour te faire avoir ton passeport pour me rejoindre en mon séjour à Constantinople. Avant ton départ tu mettra sous notre cachet tous nos effets qui ne craignent (?) pas de s'abîmer, et ceux dont tu pourrais craindre tu les consignera à l'intendant qui te fera une note des dis (?) objets dont tu lui feras signer. Je remercie mes amis des bons conseils qu'il m'en donnent de ne pas affermer la propriété, et je les approuve; tu auras la complaisance d'en prévenir mon beaufrère et de le prier de vendre de nos produits jusqu'à concurrence des fonds nécessaires pour payer l'intérêt de notre dette jusqu'à la fin de cette année. Comme les produits sont plus que nécessaires pour payer les intérêts je désire que l'on ne vende pas les ruches et à mon retour je m'en presserai d'acquitter le montant de cette dette. J'ai reçu l'argent que tu m'as envoyé montant à cent ducats. Je désire que la présente te trouve en bonne santé ainsi que mon fils. Quand à moi, cher amie, je me porte bien, et dans l'espérance de te presser bientôt sur mon cœur, reçois les plus tendres amitiés de ton dévoué ami et époux⁶⁴.

Din conținutul acestor două scrisori se conturează caracterul personajului nostru, regăsit ca atare și în alte pagini ale corespondenței sale din acea vreme. Câteva scrisori ale lui Săndulache Miclescu au fost destinate lui Grigore Cuza⁶⁵.

⁶³ Cuvânt omis.

⁶⁴ Scrisoarea continuă cu un fragment adresat „bădișului P. Panu”, în limba română, conținând indicații de gestionare a treburilor curente ale moșiei sale și mulțumiri pentru banii trimiși prin „Mme Catargiu”, care „mi i-au adus d(u)mn(ea)ei însuș(i) întocmai”. În privința viitoarei corespondențe, Săndulache Miclescu adaugă: „Scrisorile către mine poț(i) să mi le trimiț(i) sau prin consulatul francez din Iaș(i), adresate franțuzăști pe numele vărului Teodor Râșcanu, și de acolo să vor eșpedui la ambasada, pentru cari sfă<r>șat alăturez un răvaș către Vârnăv, sau, di voi ave nădejdi în starostile austriecescu de la Huș(i) că li va trimeti la consulatu din Galaț(i), cu siguranță vor veni prin ambasada austriecă”.

⁶⁵ Grigore Cuza era frate cu Arghirie, a cărei fiică, Marghioala, era căsătorită cu Iancu Miclescu, fiul lui Iordache Miclescu, așadar văr primar cu Săndulache. Cuzeștii aveau o „frumoasă” tradiție de familie a răzvrătirii, încă din secolul al XVIII-lea, așa încât nu este de mirare faptul că, la 1824, alături de alți 34 de mari boieri, „toți din familii de neam prestigioase”, frații Arghirie și Grigore Cuza, alături de vornicul Vasile Miclescu, protestează față de politica lui Ioniță Sandu Sturdza (Cristian Ploscaru, *op. cit.*, I, p. 535-537, 689).

Într-una dintre acestea, scrisă în Constantinopol, la 26 octombrie/9 noiembrie⁶⁶, exilatul Săndulache arată:

Băd(iță) Grigori Cuza, îț(i) mărturisăscu că scrisoare(a) d(umita)le, oricât de trist esti cuprinsul ei, m-au bucurat. Nu mi-am închipuit niciodinioară că soarta noastră esti mai grè decât a d(umnea)v(oastră), că aflaț(i) în țară pătimind suptu asprimile sâlniciilor dictate di pizmă și a nedreptățâlor, ci întâmplările dau prilej stricațâlor noștri oameni ca să lucrezi mai cu îmbelșugare decât altă dată. Pentru aciasta, jălesc pe întriaga Moldovă, și ce mă trezești câteodată din mahnicioasăle gândiri esti nădejdi poți că în viitori, în întregul evenimentilor ce ațâțati în toată Evropa, stă însămnată și o fericiri pomăzuită⁶⁷ Prințaptilor noastre.

Și continuă cu încredințarea că „ocupație locurilor noastre de cătră trupile rusăști și jacurile ci acești ni fac sânt foarte nemulțumitoare cabinetului nostru, dar nu știu cum s-ar pute desface de o greșală ce însuș(i) au făcut”. În sfârșit, câteva informații despre unele personaje ale vremii încheie răvașul către „bădița” Grigore Cuza⁶⁸: „Vărul Ioan Cuza s-au pornit în țară, cu toate opririle ci i-am făcut, așâjdere și Filipescu, cu o săptămână mai pe urmă; pe acel dintâi am auzât că în carantină să gășă mărginit (?), și apoi cu convoiu era să triimată la țară ceelanți compatrioț(i)”.⁶⁹

Începutul anului 1849 îl găsește pe Săndulache Miclescu pe țărmul Mării Egee, la Smirna (Izmir), de unde expediază două scrisori, la 2/14 februarie⁶⁹. Prima era destinată cumnatului Panaite Panu, cu instrucțiuni privind chestiunile curente ale moșiei și anunțarea intenției de a petrece sărbătorile pascale la Ierusalim („În timpul de față mă gășăscu la Zmirna spre a mergi di Paști la Ierusalim, de unde întorcându-mă voi veni la Gălaț(i), cam pe la începutul lui mai”). Într-o altă scrisoare, îl ruga pe Grigore Cuza să vegheze la interesele sale legate de moșie: „Știu că vreme(a) d(umita)li esti consacrată unor ocupații mai presus di aceli ordinare. Nu am uitat cee(a) ci me-i scris, că dacă împrejurările nenorocitei noastre patrii nu să vor prefaci pâr(ă) în primavară, îi veni să ne

⁶⁶ Scrisoare din arhiva familiei (*Colecția Emil S. Miclescu*).

⁶⁷ Consacrată, destinată.

⁶⁸ Câteva rânduri de final, destinate vătafului moșiei sale, dau seamă despre mahnirile casnice ale lui Săndulache și despre speranța reîntâlnirii cu soția sa într-o proiectată călătorie a acesteia la Constantinopol: „[...] Ci m-au mahnit mai mult esti moarte(a) copilului, rămâindu-mi spre mângâieri nevasta mē, cari esti acum sănătoasă, și copilul ci mi-au rămas. Am numai puțin de bucurie că d(umnea)ta și toată familie d(umita)le esti bine, și cărie ti rog să-i arăț(i) ale meli închinăciuni. [...] Am scris nevastă meli ca să vii aice; dacă trebile te vor îngădui, binevoiești a o întovărăși pâr(ă) în Gălaț(i), de unde te vei întoarce cu trăsura mē”. De altminteri, Săndulache îi scrie, peste doar două zile (28 octombrie), și Ernestinei: „Ma chère Amie, sur deux lettres que je t'ai envoyé, l'une par le grec qui a accompagné Mme Catargie et l'autre par le canal du consulat d'Autriche de Galatz, un mois avant, je n'ai reçu aucune réponse de toi et par consequent ton silence m'a donné une inquiétude mortelle. Je t'engage donc a me donner le plutôt de nouvelle de toi et de notre fils ainsique l'explication sur le silence. Reçois les embrassements sincères de ton dévoué Ami et Epoux” (Scrisoare din arhiva familiei, *Colecția Emil S. Miclescu*).

⁶⁹ Scrisori din arhiva familiei (*Colecția Emil S. Miclescu*).

găsăști pe noi, dar cu toate aceste nu încetez a te ruga să jărtfești și pentru interesele meli, mai nenorocite încă, o puțână luari aminte [...]”.

Toate aceste evenimente sunt pe larg precizate în scrisoarea adresată Ernestinei, din Constantinopol, la 15/27 martie 1849⁷⁰:

Ma cher Amie!

Des circonstances m’<a>yant empêché d’aller à Jerusalem, je suis revenu à Constantinople. Je suis fâché maintenant de t’avoir écrit que tu ne viennes pas avec le premier bateau à vapeur. Je m’en presse de t’avertir que tu partes le plutôt pour Galatz, où il est bien possible que tu me rencontre à bord, mais en cas que je n’y puisse pas venir – vu qu’il y a beaucoup de difficultés –, embarques toi de suite sur le premier bateau et m’arrivant à Constantinople je viendrai à bord te prendre. Prend avec toi tous les objets les plus précieux et les plus nécessaires, comme bijoux et argenterie, et en fait d’habits à moi, prend ce que j’aurais de mieux, y compris les cravates, <le> manteau et l’habit. Tu confiera à l’intendant actuel, ou autre qui sera à sa place, tous ce que se trouve dans la maison, en faisant deux registres de tous les objets qui se trouvent, dont l’un il le gardera lui, et l’autre tu l’apportera avec toi, et enfin je crois superflu de repeter sur ce que tu dois faire en partant de là. Caches de te munir au moins de 200 ducats, et prier M. Vraguie (*sic!*) de t’accompagner jusqu’à Galatz.

Reçois les embrassements les plus sincères de ton devoué Ami et epoux.

S. Miclescu <m. p.>.

P. S. Până a nu pecetlui carte(a) am priimit scrisoare(a) ta di la 1 fev(ruarie). M-am bucurat că tu și Alecsandru sântet(i) sănătoș(i), iar asupra interesurilor grăbescu a te înștiința că, fiind la Zmirna la începutul lui fevr(uarie), am scris țae, cumnatului și lui Vrabii că dacă vataful Anastasâi nu poate să mai șadă pe moșai să-m(i) așază altul și toate producturile și arama să să vînză, cum s-a putè, ca să să plătiască din datorie, lucru di care mi-i mai mult aminte. Cred că pâr(ă) acum veț(i) fi priimit aceli scrisori, după care vă veț(i) povățui, iar pentru linie ce trebui a să trage între Șârbești și Brădicești, neavând acum vremi de a scrii, fiindcă vaporul pornești, rămâni ca cu al 2-le vapor să scriu vlădicăi și lui Vrabii, cărora arată-le căzutele complimenti. Mă razâm, în sfârșât, asupra bunii chibzuii a cumnatului și a prietinelor ca să dirijăzî lucrurile acolo precât să va poate în împrejurările aceste. Dar tu, di poț(i) și vrei să vii aice, te aștept cu nerăbdare. Pe vapor vei lua locul întâi pentru tine – copilul fiind mic întră fără plată –, iar pe slujnică pe pod, luând de mâncare pentru dânsa din Galaț(i), ca să nu plătești în vapor pre(a) scumpu. De nu vei avè îndestule gemândani pentru strai(e), slujăști-te și de aceli trii lăzî a butcei⁷¹, de dinnapoi cutii pălării meli, pistolazî-le (?) celi mici stricate, doi portfeul (*sic!*), caftiera⁷², sacul de noapte, aceste să mi le aduci cînd îi veni. Vă îmbrățoșăz pe amândoi și vă aștept cu nerăbdare ca să vă strâng la inima acee(a) ce totodiauna vă dore. Arată complimentele meli la surori, cumnaț(i), nepoț(i) și nepoati, și la prietini cei adevăraț(i), carii vor fi, din nenorocire, pre(a) puțan(i). Sărută pe Alecuțu din toată inima din parte(a) mē.

Al tău prietin,

Miclescu <m. p.>.

⁷⁰ Scrisoare din arhiva familiei (*Colecția Emil S. Miclescu*).

⁷¹ Caleașcă.

⁷² Cafetieră.

Înainte de întoarcerea în țară, Săndulache Miclescu mai expediază două scrisori cumnatului Panu, din Constantinopol⁷³:

1849 Mart(ie) 15/27

Cumnatu[lu]lui Panaiotachi.

Întru neștiința mē di ci să petreci acasă, mă mir cum vor mergi trebile meli de acum, în lipsa vataului ci ai fost așăzat și a nevestii meli, care esti să vii încoaci. Nu știu d(umnea)ta, în carile toată nădejde(a) mē stăruī, ci chivernisală vei putē faci moșai acei ca să să aliagă ceva din venitul anului curgătoriu și de producturile aceluī trecut; și nici știu ce să-ț(i) zăc să faci, decât mă mărginescu a te ruga să nu-m(i) lepez(i) interesurile, ci, precum le-i priveghiet pâr(ă) aice, să te îngrijăști de iale și în viitor. Poate nu va mai fi lungu și voi putē intra în țară. Alăturez scrisoare(a) aciasta cătră pâr(intele) vlădica, împreună cu o vechilemē⁷⁴ în pricina tragerii linii dintre ...⁷⁵. Te rog să o dai presf(inției) sali.

<Constantinopol, aprilie 1849>

Bădiță Panaiotachi,

Cu venire(a) nevestii meli, încredințându-mă că vă gășăt(i) sănătoș(i), m-am bucurat. Îț(i) sânt pre(a)recunoscătoriu că ai binevroit a întovărăși pe Ernestina. Negreșăt că vinem și eu la Gălaț(i) să te întâlnescu, mai ales că având acē dorință mă și pregătisām, însă s-au ivit împrejurări cari nu m-au iertat. Sânt câteva săptămāni de când am priimit o scrisoari a d(umita)li din 12 mart(ie), prin care îm(i) spui de o altă scrisoare di mai înaintē, pe care nu am luat pâr(ă) acum; să vedi să s-au pierdut. Îț(i) mulțānescu și cu aciastă ocazii de bunătate(a) ce ai a ocārmui interesurile meli. Sânt mulțāmit că vātavul au rămas căutători pe moșai(e). Eu iarăș(i) viind în hotărāri a vinde moșāie pe trii ani, începători de la Sf(ân)t(ul) Gheorghii viitori 1850, te rog să binevroiești a căuta un muștereu carile să-m(i) plătiascā banii pe toț(i) anii înaintē, și gășāndu-sā un asāmine muștereu, te rog să mă înștiințāz(i) ce preț vroiești să dei, plătind pe toț(i) anii, și ce preț ar da pe fieștecari an înaintē. Întru aciasta scriu și vātavului, adāogānd și alte condițāi cari trebuie să cunoascā muștereu(l). Pārā atunce, avānd în vederi sarcina datorii, vreu să să vānzā cu orici preț toate producturile și toate vitile, afarā de stupi, cai, și bivolițāle, și de cāt(i) boi de plug ori fi trebuitori pentru lucru(l) moșai, căci vreu să să gășāscā, la întâmplare(a) când să nu să poată vinde moșāie, și după ce să va face alcātuire cu posesorul s-or vinde și boi(i) acie. Cu toț(i) banii cāt(i) s-or prinde și cu cāt(i) să gășāscu în casā, să să plătiascā mai întâi Popescului, al 2-le lui Vrabii și al 3-le Cuzii, iar preosfīnțāi(i) sali să va plăti din venitul anului acestui, în nădejdi că pārintele vlădica va fi endiujent⁷⁶ cătră mine în întâmplările acește. Aratā-i, mă rog, din parte-m(i), respectiuoasāle complimenti și că, cu vaporul viitori, îi voi răspunde, vrānd a mă înforma bine despre celi ci m-au însărcinat.

Surori-mē, Elenco, sārut mānile; nepoatilor și nepoțālor, complimenti.

A d(umita)li frati mai mic și plecatā slugā.

⁷³ Scrisori din arhiva familiei (*Colecția Emil S. Miclescu*).

⁷⁴ Împuternicire.

⁷⁵ Un cuvânt neclar.

⁷⁶ Indulgent.

Adresul celui din Gălaț(i): comisul Constantin Papazoglu Prasin; a celui di<n> Cons(tantino)poli: Alecsi Caravasîli Cursuhan.

Revine în țară în august 1849, după o carantină îndelungată la Galați, unde dăduse peste alte necazuri, căci Consulatul rusesc din Iași comunica Secretariatului de Stat, la 30 iulie, că boierul Sandu Miclescu a avut cu sine o carte, *Album moldovalaque*, pe care direcția carantinei și vama, împotriva pravilei, i-au permis să o introducă în țară⁷⁷.

Acasă, în ajutorul soților Miclescu vine chiar Jacques Guinier. Pensionat în 6 octombrie 1840, după un serviciu militar (caporal în corpul de pompieri din Paris) de 37 de ani, patru luni și 13 zile, din care șase ani în campanii⁷⁸, socrul lui Miclescu obține, la 2 mai 1851, din partea autorităților franceze, prin decret, permisiunea să rezideze temporar în Șerbeștii din Moldova⁷⁹. În 1859 se afla încă la moșia ginerelui său (după cum vom vedea mai jos), dată după care nu mai știm nimic despre fostul soldat, în afara faptului că, la un moment dat, s-a lăsat portretizat într-un tablou care a ajuns până la noi. Între timp, în mai 1854, Ernestina se convertește la ortodoxie, în aceeași zi în care se și cunună cu Săndulache, conform certificatul eliberat de un protopop de Vaslui⁸⁰:

Din poroncă a preosfinței(i) sale, iscălitul de gios, veind la satul Șărbeștei, întâi am botezat pi dum(nea)ei c(u)c(oana) Erstina în botezul Besericei a Răsăritului, soței a dum(i)sali c(u)c(onului) Sandulachi Miclescul, și tot în acesta zi i-am și cununat pi amândoi, boierul de sus cu dum(nea)ei c(u)c(oana) Erstina, cetindu-le cununiei după legi, având naș(i) la cununie pi dum(nea)lor boierei aga Panaitachi Panu și soței(a) a dum(i)sale, c(u)c(oana) Elenco, fațe fiind preot(ul) satului, Necolae, și dascal(ul) Simeon și diiacon(ul) Ioniți Agapi din Pocre(a)ca.

Spre șteință am adevărit cu a mē iscălitură.

1854 mai 16.

Irimie Folescu ...⁸¹ potropop a o parte de ț(i)n(u)t(ul) Vaslui <m. p.>.

Dezlegat și de această grijă, Săndulache Miclescu participă activ la toate evenimentele politice ale vremii. În 1857, la 1 martie, semnează petiția unioniștilor către consuli Puterilor garante în privința abuzurilor administrației centrale a țării⁸², iar în toamna aceluiași an se regăsește printre cei 28 de membri reprezentanți ai marilor proprietari funciari în Divanul ad-hoc al Moldovei, ca deputat de Vaslui (votat de 26 din cei 54 de electori⁸³), alături de Nicolae Carp⁸⁴.

⁷⁷ Radu Rosetti, *Despre censura în Moldova (IV)*, în AAR.MSI, s. II, t. 30, 1907-1908, p. 13.

⁷⁸ *Bulletin des lois du Royaume de France*, IXe série, partie supplémentaire, tome dix-huitième, Paris, 1841, p. 406.

⁷⁹ *Recueil des actes administratifs de la Préfecture du Département de la Seine*, nr. 7, 1851, p. 357.

⁸⁰ Act din arhiva familiei (*Colecția Emil S. Miclescu*).

⁸¹ Un cuvânt neclar.

⁸² *Acte și documente relative la istoria renascerei României*, IV, publicate de Ghenadie Petrescu, Dimitrie A. Sturdza și Dimitrie C. Sturdza, București, Tipografia Carol Göbl, 1889, p. 6.

⁸³ *Ibidem*, V, București, 1890, p. 610.

⁸⁴ A. Ubicini, *La question des principautés devant l'Europe*, Paris, 1858, p. 213.

La 5 februarie 1859, după dubla alegere a lui Alexandru Ioan Cuza, înflăcăratul Săndulache Miclescu rostește celor prezenți în biserica din Șerbești un scurt discurs, după cum urmează:

Ținutul Vasluiului, satul Șerbești

1859 februarie 5

Dragi români,

V-am chemat a(i)ci, în lăcașul cel sfânt al Domnului, în biserica Mântuitorului nostru Hristos ca să vă spun o veste bună. Dumnezeu, în marea și sfânta lui înțelepciune, s-a îndurat ca să unească țara fraților noștri munteni cu Moldova. Astăzi, amândouă țările române sânt un trup și un suflet. Alexandru Ioan I este domnul lor. Să aducem dar laudă și mărire lui Dumnezeu pentru acest dar ceresc ce s-a milostivit ca să ne dăruască. Însă, fraților, trebuie să aflați că pentru această mare facere de bine, de la care atârnă toată fericirea României, sântem datori o veșnică cunoștință lui Dumnezeu, care nu ne părăsește niciodată; Franței, care și-a vărsat sângele ca să ne scape de supt robia păgânilor, precum și pe alte popoare asuprite de vrăjmașii cei răi; și, în sfârșit, marelui și puternic împărat Napoleon III, care sprijină, strașnic, drepturile noastre strămoșești la judecata cea mare ce s-a deschis acum între toți împărații lumii pentru ca să facă dreptate și să dea fiecăruia ce este a lui.

Așadar, voi care ați venit la aceasta mare sărbătoare a țări(i) voastre, bătrâni, bărbați, femei, flăcăi voinici, fete și copii ce v-ați împodobit cu steagul unirii, sfințit și blagoslovit de preotul vostru, voi toți, zic, rugați pe Dumnezeu în toate zilele vieții voastre ca să binecuvinteze pe acest popor franțuz de viteaz și mare, cari el s-a sculat pentru slobozenia noastră. De aici înainte, limbi streine nu vor mai călca peste holdele noastre. Dumnezeu să-l ție în veci puternic ca să calce în picere pe cei nedrepți și vicleni!

Frații mei, să strigăm dar cu glas mare din tot sufletul și din toată inima noastră:

Să trăiască Franța!

Să trăiască puternicul ei împărat Napoleon III și cu toată casa sa!

Să înălțăm glasul nostru la cer și să strigăm iară: Să trăiască în vecii vecilor unirea României!⁸⁵

Pe valul entuziasmului general, satul Șerbești trimite un mesaj de felicitare domnului ales de ambele Principate:

Țânutul Vasluiului, satul Șărbeștii, 1859 fev(ruarie) 5

Să trăiască unirea ambele (*sic!*) Principate Române!

Măria Ta!

Noi venim cu cel mai profund respect a depune înaintea mării tale tributul nostru de recunoștință pentru buna sosârea mării tale pe tronul ambelor Principate Române. Îndemnați nu de vreo zădărnici de etichetă, ci de un adevărat amor național, te felicităm cu sinceritatea de frumoasele speranțe ce ai făcut să nască în inimile tuturilor românilor prin proclamarea înaltelor virtuți la suirea mării

⁸⁵ BAR, Arhiva Cuza, mapa XII, f. 10; Constantin C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza Vodă*, București, Editura Științifică, 1966, p. 73, nota 1 (menț.).

tale pe tronul României. Astăzi(i), eroii noștri, Ștefan și Mihaiu, prin glasul patriei îți strigă din cer: „Cu stiajul tricolor vei birui”. Franța, care ne crește fiii noștri, Franța, care și-a vărsat sângele pentru libertatea noastră, augustul ei imperator, care sprizine drepturile noastre înaintea Evropii, națtea română, care te-a încoronat, în sfârșit, opinia democratică a lumii civilizate, toate sânt în favoarea ta. Subt auspiciile atâtor puteri morale, mergi dar mândru și cu curagiu pe calea strămoșască și popoul român va fi ferice.

Să trăiască Franța!

Să trăiască Napoleon III!

Să trăiască prințul nostru Alecsandru Ioan I!

Să trăiască doamna Elena!⁸⁶

Activitatea politică a lui Săndulache Miclescu a continuat apoi în cadrele epocii. În ianuarie 1863, Miclescu, în vârstă de 58 de ani, apare pe listele electorale ale alegătorilor direcți din ținutul Vaslui, cu un venit funciar anual de 1.050 de galbeni⁸⁷. Înainte de decesul său⁸⁸, nepotul Anastasie Panu, fiul lui Panaiotache Panu și al Elenei Miclescu, lasă cu limbă de moarte „moșului” Săndulache („spijinitorului și tovarășului său de luptă pentru progres, pentru unire, libertate și neatrănare”) un ceas de buzunar⁸⁹. În aprilie 1868, Săndulache este ales deputat al colegiului II Vaslui, o alegere care a fost contestată⁹⁰. La 4 august 1875, printr-o scrisoare a lui Săndulache Miclescu către redacția ziarului „Românul”, preluată în „Alegătorul liber”, se denunță un împrumut din Austria pentru construirea liniei de cale ferată Bârlad – Vaslui, ocazie cu care se depune și o rezoluție împotriva acestui demers. Printre semnatori se regăsesc, în calitate de alegători, și cei doi fii mai mari, Alecu și Ștefan⁹¹. Sandu Miclescu candidează din nou, în aprilie 1877, pentru alegerile din colegiul I din Vaslui,

⁸⁶ BAR, Arhiva Cuza, mapa XII, f. 2; Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 73, nota 1 (menț.); *Documente privind domnia lui Alexandru Ioan Cuza*, I (1859-1861), vol. întocmit de Dan Berindei (resp.), Elisabeta Oprescu și Valeriu Stan, București, Editura Academiei, 1989, p. 17 (ediție cu unele îndreptări tacite de transcriere). Un mesaj colectiv de felicitare, separat, a fost semnat de către Sandu Miclescu, Ioan T. Curius, profesor de limba franceză și revoluționar în 1848, de un fost deputat în divanul ad-hoc și de către J. Guinier (Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 72).

⁸⁷ „Monitorul. Jurnal oficial al Principatelor Unite Române”, 1863, nr. 3, p. 11.

⁸⁸ Anastasie Panu a murit la Viena la 26 iulie/7 august 1866: „El petrecea aici pentru vindecarea durerilor de cap, căroră însă urma descompunerea sângelui” („Albina”, I, nr. 48, Vineri, 29 iulie/10 august 1866, p. 2). Corpul „balsamat” al „acestui martir al despotismului” a fost trimis, după instrucțiunile guvernului, mai întâi la București (*ibidem*, I, nr. 51, Duminică, 7/19 august 1866, p. 4), fiind înmormântat apoi la Iași, cu „pompă straordinară”, pe 22 septembrie (*ibidem*, I, nr. 70, Vineri, 23 septembrie/5 octombrie 1866, p. 2).

⁸⁹ Aflat în *Colecția Sandu Miclescu*.

⁹⁰ „Monitorul. Jurnal oficial al României”, 1868, nr. 95, p. 605.

⁹¹ Scrisă în tonuri „tari”, scrisoarea lui S. Miclescu, contrasemnată de o „mână de oameni”, „tari și nestrămutați în principiile noastre”, se încheie cu denunțarea mișcării prefectului, care obligase slujbașii și funcționarii județului să semneze în favoarea acțiunilor guvernului: „Preoții de pe la biserici, dascălii, paracliserii, ba poate chiar și morții de prin pomelnice, toți strigă: «osana celor atotputernici, carii vând țara austro-ungarilor»” („Alegătorul liber”, I, nr. 75, Luni, 4 august 1875, p. 2-3).

primind doar 11 din cele 29 de voturi, astfel încât senator devine Dimitrie D. Rosetti. O înfrângere amară înainte de decesul său, care va surveni în toamnă.

Săndulache Miclescu a fost legat toată viața de moșia sa, Șerbești⁹², și aici se va petrece din viață, înainte de a apuca să-și vadă țara independentă *de jure*, la 72 de ani, după cum se arată în anunțul mortuar tipărit de familie:

Sandu Miclescu!

În etate de 72 ani, încetând din viață în noapte de la 24 spre 25 <noiembrie (1)877>⁹³, la opt ore. D-na Ernestina Miclescu, soția sa, fiei sei Alecu, Stefan, Emilu, Constantin, Eugeni și D-rele Smaranda, Ortansa, Ernestina au onoare de a vă anonsa această pierdere ireparabilă pentru ei și sora defunctului, Maica Elencu Panu⁹⁴.

Adunarea Deputaților, întrunită în sesiunea extraordinară din 6 februarie 1878, evocă memoria „mult regretatului Sandu Miclescu, persoana atât de stimată dincolo de Milcov, pentru că a fost unul din veteranii luptători ai liberalismului încă de la 1830. Acest venerabil cetățean era președinte al biurolui; vă citez acest nume atât de respectat încât nu se poate bănuî de pasiune [...]”⁹⁵.

Ernestina a supraviețuit soțului ei șase ani, murind la începutul anului 1883, puțin înainte de a împlini 54 de ani. Cuplul a avut 14 copii, dintre care

⁹² La un moment dat, o parte din venitul moșiei se realiza și din vânzarea viermilor de mătase, după cum arată un anunț de mică publicitate din 1866: „De vânzare cu garanția. O oca de frumoasă și bună sămânță de gândaci de mătase de Japonia, cu coconi albi, pentru întâia dată crescuți în Moldova cu cea mai mare îngrijire și de abia pentru a patra oară reproduși în Europa. A se adresa la D. Sandu Miclescu proprietari la Șerbești, districtul Vasluiului” („Românul”, anul X, sâmbătă, 23 aprilie 1866, p. 4 (220)). La Șerbești a viețuit și un personaj de un „pitoresc desăvârșit”, bucătarul Iordache, care și-a găsit loc până astăzi în povestirile de familie. După 1884, proaspăt căsătorit cu Alexandrina Grecianu, Emil Miclescu, fiul lui Săndulache, îl mai găsea pe Iordache slujind pe stăpânii moșiei de pe Vaslui, „moșia de baștină, în casa familială unde locuiau frații și surorile tatii și unde odihneau în paraclis oasele părinților și moșilor lui”, după cum povestește fiul său, Paul Emil Miclescu. Iordache, „bucătar din moși strămoși, căci neam de neamul lui, atâția câți putea să-i numere privind în urmă-i, hrăniseră, ca și dânsul, cinstite burți ale multor generații de boieri Miclești, stăpâni ai Șerbeștilor”. Stăpânind și „arta de a găti cea mai rafinată bucătărie franțuzească”, căci fusese școlit de tânăr la „școala celebrului *maître queux* al Roznovanului de la Roznov”, Iordache avea o personalitate puternică, potențată de gustarea constantă din „plosca cu tescovină” de la brâu, urmând și „în privința darului beției tradiția celor mai de soi bucătari de curte mare” (Paul Emil Miclescu, *Din Bucureștii trăsurilor cu cai. Povestiri desuete*, ed. a III-a, București, Editura Vremea, 2013, p. 84-85).

⁹³ Completare de mână, cu cerneală neagră.

⁹⁴ Act din arhiva familiei (*Colecția Emil S. Miclescu*). Potrivit tradiției familiei, Săndulache s-a născut în 1804, an acceptat și de noi, în lipsa unor date mai precise. Ferparul anunță că decedatul ar fi avut 72 de ani, socoteală care poate indica că Săndulache nu împlinise încă 73 de ani (să se fi născut în decembrie?). Conform certificatului de deces (de altfel, singurul document oficial), întocmit la 25 noiembrie, ora 10 dimineața, Sandu Miclescu, „în etate de șaptezeci ani”, „de profesiune proprietar”, a murit „alaltăieri, la orele nouă sara, în casa sa din cotuna Șerbești”, martori fiind doi „plugari” din sat, „vecini cu casa mortului”. Așadar, dacă acordăm deplină încredere acestui act oficial (întocmit, totuși, pe baza declarațiilor de la acel moment, care puteau fi imprecise, în lipsa unor acte de stare civilă), Săndulache s-ar fi născut în 1807 (ceea ce ar corespunde cu data din *vidomostia* din 1829!).

⁹⁵ MOF, nr. 29, 7 (19) februarie 1878, p. 705.

cinci (trei botezați Sandu, Smaranda și Ernestina) au murit la vârste fragede. Dintre ceilalți, Alexandru (Alec), Ștefan și Emil au urmat colegiul Louis le Grand din Paris, în uniforma căruia se fotografiau cam cu un secol și jumătate în urmă⁹⁶.

Alexandru Miclescu (1846-1924), fiul cel mare, care urmas cursuri universitare la Paris (Școala națională de Agronomie de la Grignon)⁹⁷, fiind „inițial destinat administrării moșiei părintești de la Șerbești”, a rămas în memoria familiei asociat imaginii unui risipitor boem⁹⁸, care a moștenit singur și a pierdut trupuri de moșie din Șerbești, un prim pas spre înstrăinarea ulterioară a vechii baștini a părintelui său⁹⁹.

Ștefan Miclescu (1850-1881), cel ce fusese, „datorită inteligenței și cumințeniei sale, nădejdea părinților că le va lua locul în capul familiei”, întors în țară, din Franța, după încheierea studiilor, a murit răpus de o boală de plămâni.

Emil Miclescu (1851-1940) a fost căsătorit cu Alexandrina Grecianu, fiica lui Ștefan D. Grecianu și a Elenei, aceasta fiind fiica lui Pavel Dmitrievici Kisselev și a principesei Alexandra (Sașa) Bagration (soția prințului Alexandr Kirilovici Bagration). Licențiat în arhitectură, s-a îndreptat spre inginerie, ajungând director general al Căilor Ferate Române. A purtat corespondență cu M. Costăchescu și Gh. Ghibănescu și a adunat toată viața documente privitoare la familia sa¹⁰⁰.

Ultimul născut¹⁰¹ al lui Săndulache Miclescu a fost Ernestina (Nini), la 9 mai 1870, botezată astfel în amintirea celeilalte Ernestine, moartă câteva luni mai devreme, la 26 decembrie 1869, în vârstă de cinci ani. Nașterea celei de-a doua fete cu numele Ernestina trebuie că a mai adus ceva bucurie părinților săi, căroră moartea le mai răpise un copil, pe Sandu (al treilea băiat botezat astfel care moare la o vârstă fragedă, după cel născut la Huși în 29 aprilie 1848 și mort în 5 septembrie același an; un alt Sandu, născut la Șerbești în 1853, moare și el după doar aproape doi ani)¹⁰².

⁹⁶ Fotografie din arhiva familiei (*Colecția Emil S. Miclescu*).

⁹⁷ „Journal d'agriculture pratique”, Paris, 30e année, 1866, tome II, Juillet à Décembre, p. 391.

⁹⁸ „S-a reîntors apoi în țară «amețit de fumuri inovatoare, care izbutiseră în scurta vreme să compromită într-atât bunul mers al exploatării încât tot avutul lor ajunsese de-a binelea să se ducă de răpă». Lipsit de aceea de dreptul de moștenire a Șerbeștilor, și-a luat un «petec de pământ, cu o parte împădurită» și acolo, într-o colibă sărăcăcioasă, boscorodind poate franțuzește cu «o frumoasă țigancă», și-a sfârșit zilele” (arhitect Sandu Miclescu, cu trimitere la cele povestite de tatăl său, Paul Emil Miclescu).

⁹⁹ Informațiile se cer însă verificate cu grijă, întrucât nu par a fi întru totul corecte: Alexandru ar fi moștenit doar un trup de moșie din Dănești din apropiere (nu știm în ce împrejurări), în vreme ce la Șerbești au rămas proprietari frații săi: Constantin, Eugen și Emil.

¹⁰⁰ La 4/17 noiembrie 1907, o rudă a sa din Miclești îi scrie că: „M-am gândit mereu să caut documentele familiei. [...] La Iași, librarul Șaraga mi-a dat o listă cu 13 documente privitoare la familie, dar a avut îndrăzneala să ceară 500 de franci” (Document din arhiva familiei, *Colecția Emil S. Miclescu*).

¹⁰¹ Ceilalți patru copii care au trăit au fost: Constantin, Gavril, Eugen și Ortansa.

¹⁰² AN-Iași, Registrul Stării Civile, comuna Ciortești, nr. 39/1869, nr. 23/1870 și nr. 53/1870.

Chipul lui Săndulache Miclescu ne este cunoscut, întrucât portretul său în ulei, o copie realizată de nepoata sa de fiu (fiica lui Constantin și a Aspaziei Miltiade Sturdza), Marie-Jeanne, născută în 1897, pictoriță și profesoară de desen, a ajuns până astăzi¹⁰³, alături de copiile altor portrete (al Ernestinei, al lui Jacques Guinier și al lui Alexandru), originalele fiind realizate, de un artist necunoscut, după anul 1870. Modelul acestui portret a fost o fotografie făcută în jurul anului 1870, pe care o publicăm în finalul acestei lucrări (fig. 1)¹⁰⁴.

Spătarul Săndulache Miclescu a lăsat o amintire luminoasă în memoria urmașilor săi¹⁰⁵, după cum stau mărturie gândurile exprimate recent de strănepotul său, cel care îi poartă numele, arhitectul Sandu Miclescu:

Cred că străbunică-meu Săndulache, mare admirator al Franței, om care nu suporta să-l calce cineva pe bățatură, îndrăgostit de libertate, considerând cu respect pe cei cu care intra în contact, dar cerând să fie, la rândul-i, respectat, [...] s-a adăpat în mare măsură la spiritul de revoltă împotriva oricărei forme de înjosire a omului [...]. Axiologia lui Săndulache situa credința în Dumnezeu în vârful piramidei. Imediat urmau – trebuie spus, chiar dacă astăzi pare de neînțeles, ba chiar ridicol –, pe același plan, onoarea și dragostea de țară. Veneau abia apoi familia, prietenii, cei care împărtășeau aceleași năzuințe și valori, și cei de care se simțea total răspunzător, adică țaranii și răzeșii cu care se învecina. Valorile materiale erau de departe lipsite de interes și contau pentru dânsul în măsura în care erau necesare pentru a-i da putința de a-și respecta celelalte îndatoriri.

De-o fi fost așa, pe deplin sau nu chiar întru totul, doar o sistematică cercetare ulterioară poate fi în măsură să redea istoriografiei epocii figura pe deplin conturată a personajului care ne-a stat în atenție.

¹⁰³ Portret păstrat în arhiva familiei (*Colecția Emil S. Miclescu*). Reproduse parțial ale portretului în Paul Emil Miclescu, *op. cit.*, ed. cit., fig. 16 de la sfârșitul volumului, și în *Documentele familiei Miclescu...*, I, p. 101, fig. 3.

¹⁰⁴ Fotografia, păstrată de asemenea în arhiva familiei Miclescu, a fost realizată în atelierul lui Franz Duschek, celebru fotograf bucureștean din secolul al XIX-lea, ce a activat între anii 1862 și 1874. Dovada stă în compararea fotografiei cu cea a maiorului Constantin Barozi, aflată astăzi în custodia Muzeului Militar Național „Ferdinand I” (<http://clasate.cimec.ro/Poza.asp?k=721724A1E09246958F944CF43078C67F>), având un decor identic, cu mențiunea pe spate că a fost realizată în atelierul fotografic de pe Strada Nouă – astăzi, Edgar Quinet – al lui Franz Duschek, fotograf al „Curții domnitorului Carol I”.

¹⁰⁵ Altminteri, nu știm din ce motive, Mihai Eminescu arată că proprietarul de la Șerbești era supranumit „Păgânul” (Mihai Eminescu, *Mofturi științifice*, în „Timpul”, IV, nr. 7, 11 ianuarie 1879, p. 3).

**Sandu Miclescu of Șerbești (1804-1877).
Portrait Sketch of a Forgotten “Revolutionary”, based on some
Documents and Family Memories
(Abstract)**

Keywords: Sandu Miclescu, biography, Moldavia, 19th century, family documents, family memories.

The aim of this paper is to sketch the “portrait” of Sandu (Săndulache) Miclescu, who was an enthusiastic participant at many moments of the moldavian political life in the 19th century. To achieve this goal, we used a part of the documentary fund preserved in the Miclescu family archive. Sandu Miclescu was born, probably in 1804, in Șerbești (county of Vaslui), as a descendant of one of the most prestigious family of the country. Sharing the Ionică Tăutu’s political ideas ever since his youth, S. Miclescu has traveled two times in France (1839 and 1842); returned to the country, he was involved in the conspiracy activities of the time. Consequently, he was arrested, in Iași, in the spring of 1848, and exiled over the Danube, in Brusa and Constantinople. Back to the country since August 1849, Sandu Miclescu returned to the country in August 1849 and actively participated in all political events of the time, including here the “battle” for the unity of Romanian Principalities. Until his death, Sandu Miclescu participated in the political life of the country being elected several times as a deputy in the electoral college of Vaslui. He died in November 1877 at Șerbești, the estate to which he was bound all his life, before seeing his country gain its independence. Little is known about this historical character today, but the family kept alive his memory, which is proved by the short fragments of memories included in our work, “sedimented” in the conscience of his descendants.

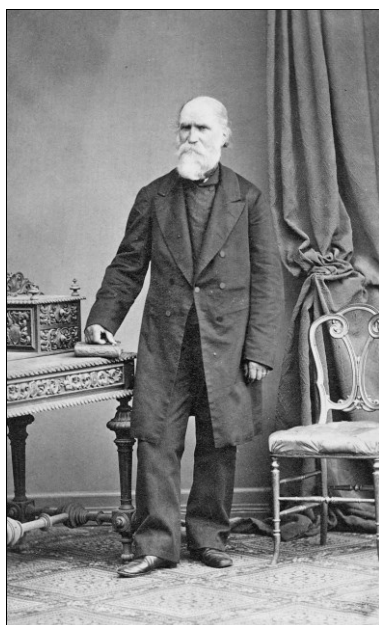

Fig. 1

Conservatorismul moldovenesc în interludiul „federalist” (1859-1862): Lascăr Catargiu

Simion-Alexandru GAVRIȘ*

Primii ani ai „noului regim” instituit odată cu semnarea Convenției de la Paris (7/19 august 1858) și dubla alegere a lui Alexandru Ioan Cuza (ianuarie 1859) au fost puțin studiați în de altfel bogata istoriografie a unirii Principatelor. Cu excepțiile notabile ale lui A. D. Xenopol¹ și Paul E. Michelson², istoricii interesați de domnia lui Cuza au tratat perioada de dinaintea centralizării administrative (cel puțin în ceea ce privește aspectele de politică internă și legislație) ca pe o simplă etapă premergătoare a „desăvârșirii unirii”. Ceva mai multă atenție i-au acordat doar autorii unor studii punctuale, referitoare la situația financiară a anilor 1859-1866³ sau la înființarea și funcționarea Comisiei Centrale de la Focșani⁴, ori biografii unor personalități politice pașoptiste⁵. Această aparentă amnezie științifică are o dublă explicație. Indiferent de preferințele ei ideologice, doctrinare, teoretice sau metodologice, istoriografia română a manifestat un indiscutabil atașament pentru arhetipul „unității naționale”⁶, având drept corolar statul centralizat. Din această perspectivă, istoria Valahiei și Moldovei între 1859 și 1861 (când cele două Principate au avut guverne și

* Dr., asistent cercetare științifică la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iași.

¹ A. D. Xenopol, *Domnia lui Cuza-vodă*, vol. I, Iași, Tipografia Editoare „Dacia”, P. Iliescu & D. Grossu, 1903, p. 74-225.

² Paul E. Michelson, *Romanian Politics 1859-1871. From Prince Cuza to Prince Carol*, Iași, Oxford, Portland, The Center for Romanian Studies, 1998, p. 51-106.

³ Victor Slăvescu, *Finanțele României sub Cuza-vodă*, vol. I-III, București, Editura Fundației Culturale Magazin Istoric, 2003.

⁴ Constantin C. Angelescu, *Dezvoltarea constituțională a Principatelor Unite de la 1859 la 1862*, în SCȘI, fasc. 1-2, 1959, p. 151-174; idem, *Comisia Centrală de la Focșani (1859-1862)*, în AIIAI, XVI, 1979, p. 239-269; idem, *Proiectul de Constituție din 1859 al Comisiei Centrale de la Focșani*, în AIIAI, XVII, 1980, p. 363-404. Toate trei textele au fost republicate în Constantin C. Angelescu, *Scriseri alese: drept, istorie și cultură*, ediție și studiu introductiv de Dumitru Vitcu, Iași, Editura Junimea, 2005, p. 251-353.

⁵ Simion-Alexandru Gavriș, *Ipostazele unei biografii politice: Manolache Costache Epureanu*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2013, p. 97-194; idem, *Viața și opiniile prințului Grigore Mihail Sturdza*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015, p. 157-200.

⁶ Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*, ediția a IV-a, București, Editura Humanitas, 2005, p. 214-250.

instituții parlamentare proprii) nu putea apărea decât ca o etapă tranzitorie. Chiar și unii dintre autorii care au tratat-o mai „generos” au ales, astfel, fie să se concentreze asupra instituțiilor comune Principatelor (Constantin C. Angelescu), fie să insiste asupra paralelismelor – de altfel, deloc neglijabile – existente în guvernarea și viața lor politică (A. D. Xenopol). În al doilea rând, sistemul politic instituit prin Convenția de la Paris a îngreunat semnificativ legiferarea. Puține reforme au fost adoptate până în 1862; mai mult, unele dintre ele au devenit efective doar prin interpretări largi (și adesea contestate în epocă) ale numitei Convenții. „Ineficiența” anilor 1859-1861 a făcut să scadă încă și mai mult interesul istoricilor, preocupați mai ales de legislație și de prefacerile instituționale.

Pentru cercetătorul specializat în istoria politică a secolului XIX românesc, importanța intervalului cronologic imediat următor adoptării Convenției de la Paris este invers proporțională cu percepția sa istoriografică. Anii 1858-1862 consemnează schimbări majore în spațiul public al Principatelor: aplicarea principiului separărilor puterilor în stat; apariția primului organism deliberativ (Adunarea Electivă-Legislativă) cu indiscutabile trăsături parlamentare, ales prin vot cenșitar⁷ și ale cărui dezbateri au fost consemnate pe larg în procese verbale; instituirea unor guverne responsabile față de Adunare⁸; apariția și continuitatea unor periodice devenite, în cel mai scurt timp (după cum o demonstrează procesele de presă deschise de guverne și polemicele parlamentare stârnite de anumite articole), un element esențial al dezbaterii politice moldo-valahie. În același timp, primii ani ai domniei lui Alexandru Ioan Cuza au fost bogăți în inițiative și proiecte legislative, concretizate, în parte, mai târziu. În sfârșit, din perspectiva istoriei regionale, intervalul studiat reprezintă ultima perioadă de existență a Principatului Moldovei și singura în care el a beneficiat de instituții specifice guvernării constituționale.

Viața politică a Moldovei și Valahiei a fost caracterizată, pe toată durata domniei lui Cuza, de o accentuată fragmentare. Atât conservatorismul, cât și liberalismul s-au definit treptat și cu mare dificultate, atât în ceea ce privește aspectele doctrinare, cât și asocierile partinice. În consecință, scena politică a fost caracterizată de numeroase reasezări tactice, de alianțe care nu au depășit, uneori, durata unei sesiuni parlamentare, „pliate” pe o sociabilitate politică încă puternic marcată de solidarități de familie, de avere și de memoria rangurilor boierești abia recent abolite. Cariera politică a lui Lascăr Catargiu dintre 1859 și 1862 oferă, în toate aspectele enumerate mai sus, material pentru un interesant studiu de caz: este ceea ce am încercat să conturez în rândurile următoare.

⁷ Vezi legea electorală anexată Convenției de la Paris, în *România la 1859: Unirea Principatelor Române în conștiința europeană. Documente externe*, vol. I, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984, doc. 98, p. 281-282, 289-291.

⁸ Conform prevederilor articolului 15 al Convenției de la Paris (*ibidem*, p. 276, 285). Despre aplicarea principiului responsabilității ministeriale sub domnia lui Alexandru Ioan Cuza, vezi Constantin C. Angelescu, *Dezvoltarea constituțională a Principatelor Unite de la 1859 la 1862*, p. 163-164.

În momentul alegerii lui Alexandru Ioan Cuza, Lascăr Catargiu avea în jur de 35 de ani⁹. Era fiul marelui vornic Ștefan Catargiu „cel bătrân” (1777-1842), nepotul lui Constantin Catargiu – mare logofăt în timpul domniei lui Ioan Sandu Sturdza (1822-1828) – și vărul primar al altui mare logofăt și caimacam al Moldovei – Ștefan Catargiu „cel tânăr”¹⁰. Din partea mamei sale, Bălașa, Lascăr Catargiu se înrudea cu un fost domn moldovean, Mihail Sturdza (1834-1849)¹¹. Acest descendent de mari boieri participase la evenimentele anului 1848; apoi, ca mulți alți membri ai generației sale, își făcuse ucenicia politică în cadrul aparatului birocratic regulamentar, ca ispravnic de Neamț (1850-1851), pârcălab de Covurlui (1853-1854) și șef al poliției Iașilor (1854-1855). Educația sa formală era, pe de altă parte, destul de rudimentară. Se știe cu precizie că el a urmat, în anii 1836-1837, cursurile Academiei Mihăilene din Iași¹²; după anumite informații mai târzii, neconfirmate documentar, Catargiu ar fi studiat și în instituții private de învățământ¹³.

Între 1858 și 1862, Lascăr Catargiu i-a reprezentat pe alegătorii direcți din ținutul Covurlui în Adunarea Electivă-Legislativă de la Iași. Înrudirile ilustre, relațiile personale și contextul prielnic l-au făcut să devină, la finalul anului 1858, candidatul conservatorilor unioniști la domnia Moldovei. După alegerea lui Cuza, Catargiu a rămas unul dintre liderii „drepte” din Adunarea Electivă-Legislativă. La 27 aprilie/9 mai, el a devenit ministru de Interne în guvernul condus de Manolache Costache Epureanu. La originea numirii sale au stat considerații politice: încercarea domnului (și a grupării politice care prindea un contur din ce în ce mai clar în jurul său) de a obține sprijinul reticentei majorității conservatoare a Camerei. Colaborarea dintre Cuza și Catargiu a fost de scurtă durată; la 21 septembrie/3 octombrie, ministrul a demisionat. Motivul oficial al retragerii sale a fost refuzul colegilor săi de a aduce în discuția Camerei protocolul semnat la 25 august/6 septembrie, care stabilea condițiile recunoașterii dublei alegeri a lui Cuza de către Poartă și puterile garante¹⁴.

⁹ Data exactă a nașterii lui Catargiu nu poate fi stabilită în acest moment. Evocările mai târzii afirmă, în unanimitate, că el ar fi venit pe lume în 1823, informație confirmată de un document de epocă (o cerere de pașaport din 1852). Alte surse pun însă sub semnul îndoielii această dată. În faza actuală a cercetării, se poate afirma cu precizie doar că viitorul lider conservator s-a născut în prima jumătate a celui de-al treilea deceniu al veacului XIX (Moise N. Pacu, *Cartea județului Covurlui. Note geografice, istorice și în deosebi statistice*, partea I și II, București, Stabilimentul Grafic I. V. Socec, 1891, p. 87; „Lui Lascăr Catargi”, [2 aprilie 1900], p. 3; AN-Iași, fond Secretariatul de Stat al Moldovei, dosar 1392, f. 89; *ibidem*, dosar 1751, f. 227v.).

¹⁰ Simion-Alexandru Gavriș, *Din istoria familiei Catargiu: marele vornic Ștefan (1777-1842)*, în AIIX, LII, 2015, supliment: *Istoriografia în secolul XXI: noi generații, alte abordări*, coordonatori: Ioan Aurel Pop, Gheorghe Cliveti, p. 91-103.

¹¹ Vezi arborele genealogic al Sturdzeștilor, publicat de Alexandre A. C. Sturdza, *Règne de Michel Sturdza, prince régnant de Moldavie 1834-1849*, Paris, Plon-Nourrit, 1907 (anexă).

¹² AN-Iași, fond Academia Mihăileană, dosar 2/1836, f. 5-6; fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice – Moldova, dosar 28/1837, f. 17-18.

¹³ Moise N. Pacu, *op. cit.*, p. 87; Radu Rosetti, *Amintiri*, prefată de Neagu Djuvara, București, Editura Humanitas, 2013, p. 587.

¹⁴ „Tribuna română”, nr. 39, 29 septembrie/11 octombrie 1859, p. 1.

Cauzele reale ale demisiei lui Catargiu par să fi fost, însă, tot de natură politică: apartenența la contestatul guvern Costache Epureanu amenința să îl izoleze de grupările conservatoare – baza sa de susținători¹⁵ – fără a-i asigura, în schimb, sprijinul domnului și al anturajului său.

Reconstituirea detaliilor administrative ale scurtei perioade în care fostul candidat la domnie a condus Ministerul de Interne de la Iași depășește obiectul prezentului studiu, centrat asupra istoriei politice. Trebuie totuși precizat că Lascăr Catargiu și-a legat numele de înființarea direcției de statistică a Moldovei¹⁶ și că a elaborat un proiect de reformă a jandarmeriei Principatului¹⁷. Faptul că organizarea și finanțarea serviciului statistic s-au făcut prin decret, fără aprobarea Adunării Elective-Legislativă, dar și alte decizii asumate de guvern prin aceeași procedură neconstituțională, în perioada în care Catargiu a fost ministru (modificarea legislației privind întreținerea șoselelor, secularizarea averilor mănăstirilor neînchinăte, înființarea unui batalion de geniu)¹⁸, au pus serios la încercare concordia dintre omul politic și majoritatea Adunării Elective-Legislativă.

Retragerea lui Lascăr Catargiu din guvern s-a petrecut în timpul vacanței parlamentare. În acel moment, singurul mijloc de manifestare în spațiul public de care dispunea „dreapta” moldoveană (cu excepția membrilor Comisiei Centrale de la Focșani) era tribuna Adunării Elective-Legislativă: nici un ziar conservator nu apărea la nord de Milcov. În consecință, pentru Catargiu a urmat o perioadă de expectativă. Abia dizolvarea Camerei, petrecută imediat după începutul sesiunii din decembrie 1859, a dat semnalul reînțepirii competiției politice. Catargiu a candidat în fieful său – colegiul marilor proprietari din ținutul Covurlui, care îl mai trimisese deja, de două ori, în Adunare – fiind reales la 21 februarie/6 martie 1860¹⁹. Majoritatea de 10 voturi pe care a obținut-o era mai mult decât confortabilă în condițiile în care corpul electoral al districtului era format din doar câteva zeci de electori. Mai mult, influența câștigată în perioada în care condusesese administrația moldoveană i-a permis să se implice în campania electorală a fostului său director de minister, Dimitrie Grigoriu. La 16/28 februarie 1860, el i-a telegrafiat colonelului Neculai Mavrichi (pe care îl numise prefect de Ismail chiar înaintea demisiei sale din guvern)²⁰, cerându-i să îl informeze despre eventuala alegere a lui Grigoriu în ținutul basarabean, „ca să

¹⁵ La 5/17 august, reprezentanții conservatori din Comisia Centrală de la Focșani votaseră „în bloc” (alături de toți ceilalți colegi prezenți) o adresă către domn prin care mai multe acte ale guvernului moldovean erau declarate contrare Convenției de la Paris („Protocoloalele Comisiunii Centrale a Principatelor Unite”, sesiunea I, 1859-1860, Focșani, protocolul XXXVIII, ședința din 5/17 august 1859, p. 16).

¹⁶ *Documente privitoare la istoria economică a României*, vol. I, *Statistică*, București, Direcția Generală a Arhivelor Statului, 1960, doc. 63, p. 104-105.

¹⁷ AN-Iași, fond Departamentul Treburilor din Lăuntru – Moldova, dosar 541/1859, f. 3-5.

¹⁸ Simion-Alexandru Gavriș, *Ipostazele unei biografii politice*, p. 106-114, 125.

¹⁹ ANIC, colecția „Documente Moldovenești”, pachet 17, doc. 22.

²⁰ AN-Iași, fond Ministerul de Interne al Moldovei, tr. 1772, op. 2020, dosar 45700, f. 446-447.

nu-l alegim aice”²¹. În fine, opinia publică îi atribuia un rol central în noua Cameră (dominată, ca și precedenta, de conservatori). La 27 februarie/10 martie, „Tribuna română” îl enumera printre liderii opoziției, alături de Anastasie Panu, Mihail Kogălniceanu, Grigore Mihail Sturdza, Ștefan Catargiu sau Răducanu Rosetti²².

Până la demisia cabinetului Manolache Costache Epureanu, situația lui Lascăr Catargiu s-a dovedit totuși mai complicată decât lăsau să se înțeleagă succesul său electoral și percepția publică favorabilă. Politicianul a fost obligat să se solidarizeze cu actele executivului din perioada în care se aflase pe banca ministerială; în plus, statutul de fost membru al cabinetului i-a complicat relația cu membrii opoziției. În consecință, atitudinea deputatului față de foștii colegi din guvern și relația sa cu majoritatea Adunării au fost oscilante.

În ședința Camerei din 16/28 martie 1860, după validarea mandatelor deputaților, Catargiu a propus o moțiune, susținută de o coaliție pestriță de aleși conservatori și liberali (Panait Balș, Dimitrie Cornea, Mihail Kogălniceanu, Alexandru Grigoriu-Văsescu, G. Cuciureanu și D. Dăscălescu), prin care se declara că „Adunarea Legislativă a Moldovei descuviințază amestecul și nelegala înrâurire a administrației în operațiile electorale”. Guvernul era îndemnat, de asemenea, „să-i comunice cât mai curând [Adunării] proiectul elaborat de Comisia Centrală, pentru deslușirea legii electorale, unificarea instrucțiilor, și incompatibilitatea unora din funcționarii publici cu mandatul de deputat”. Manolache Costache a răspuns amintind că Adunarea se pronunțase deja asupra validității alegerilor și afirmând că moțiunea lui Catargiu chema la un „vot de mustrare” la adresa cabinetului, fără a respecta „calea însemnată de lege”. De asemenea, prim-ministrul a dat de înțeles că guvernul nu agreea proiectul de lege electorală al Comisiei Centrale de la Focșani; acesta nu putea fi adus oricum în dezbateră Camerei fără ca mai întâi să fi fost adoptată „legea impozitelor, singura bază după care s-ar putea povățui o reformă electorală”. După o scurtă discuție, Adunarea a decis ca moțiunea să fie tipărită și împărțită deputaților, urmând ca dezbateră ei să aibă loc ulterior²³. Propunerea a ajuns la ordinea zilei la 23 martie/4 aprilie: Catargiu a cerut însă amânarea discuției²⁴. În cele din urmă, la 21 aprilie/3 mai, deputatul și-a retras moțiunea²⁵.

Scurta istorie a propunerii din 16/28 martie rezumă atitudinea prudentă și ambiguă pe care Lascăr Catargiu a păstrat-o până la demisia cabinetului. La

²¹ AN-Iași, colecția „Documente”, pachet 896, doc. 80. Grigoriu a fost, în cele din urmă, ales deputat. „Principatele Unite. Monitorul Oficial al Moldovei” (în continuare, *MOF* al Moldovei), nr. 112, 22 februarie/5 martie 1860, p. 333.

²² „Tribuna română”, nr. 70, 27 februarie/10 martie 1860, p. 1.

²³ *MOF* al Moldovei, nr. 139, 28 martie/9 aprilie 1860, proces verbal (în continuare, pr. vb.) V, ședința Adunării Elective a Moldovei din 16/28 martie 1860, p. 487.

²⁴ Idem, nr. 152, 12/24 aprilie 1860, pr. vb. IX, ședința Adunării Elective a Moldovei din 23 martie/4 aprilie 1860, p. 491.

²⁵ Idem, nr. 167, 30 aprilie/12 mai 1860, pr. vb. XIII, ședința Adunării Elective a Moldovei din 21 aprilie/3 mai 1860, p. 552.

19 aprilie/1 mai, după întoarcerea Camerei din vacanța de Paște, deputatul a subscris o moțiune a lui Mihail Kogălniceanu, cerând darea în judecată a prefectului de Roman pentru nereguli electorale²⁶. Peste două zile, în calitate de raportor al secțiunii a II-a (secțiunea financiară a Adunării), Catargiu a prezentat concluziile acesteia asupra proiectului de buget al guvernului. Membrii secțiunii constatau o situație problematică din punct de vedere constituțional: proiectul supus dezbaterii era fundamentat pe aplicarea unor legi încă neadoptate de Adunare. În consecință, deputații cereau „dezlegarea” plenului Camerei; până la decizia finală, ei aveau să se ocupe de „sămile anilor trecuți”²⁷. Sublinierea caracterului neconstituțional al unor măsuri de adoptarea cărora nu era, în parte, străin reprezenta un act de cinism politic din partea lui Lascăr Catargiu; în același timp însă, calitatea de fost ministru a raportorului întărea veridicitatea afirmațiilor sale. Abandonându-și (pentru moment) prietenii politici de altădată, deputatul sprijinea ofensiva opoziției împotriva unui cabinet deja demisionar, care își aștepta, din moment în moment, înlocuitorul²⁸. A urmat o lungă dezbateră, din care nu au lipsit polemicile între Lascăr Catargiu și șeful guvernului. În final, Camera a adoptat o propunere de compromis a lui Petre Mavrogheni, care permitea dezbateră bugetului pe bazele propuse de guvern, menținând totuși rezerve cu privire la legalitatea lor²⁹. Mai moderat, dar la fel de pragmatic, s-a dovedit Catargiu la discutarea proiectului de răspuns la mesajul tronului (25 aprilie/ 7 mai), votând pentru adoptarea unor paragrafe din proiect în care guvernul era învinuit de ilegalități electorale, dar și în favoarea unui amendament al lui Kogălniceanu, care tempera acuzații, precum „uzurparea atribuțiilor puterii legislative”³⁰.

Asocierea lui Lascăr Catargiu cu amendamentul liderului liberal nu a fost, nici pe departe, un gest singular de solidarizare cu guvernul. Incertitudinea politică din primele luni ale noii legislaturi îl adusese deja pe Catargiu în situația de a-și justifica recentul episod ministerial, apărând, implicit, politicile cabinetului Manolache Costache. La 18/30 martie, prim-ministrul a prezentat o dare de seamă a guvernării începute cu aproape un an în urmă. Catargiu a citit un raport separat, prin care legitima deciziile pe care le „subscrisesse” în calitate de membru al executivului, prezentate ca „un mijloc pentru a dobândi realizarea marelui dorinți naționale” (unirea Principatelor). Scopul declarat ar fi justificat,

²⁶ Propunerea a fost adoptată de deputați (idem, nr. 163, 26 aprilie/8 mai 1860, pr. vb. XII, ședința Adunării Elective a Moldovei din 19 aprilie/1 mai 1860, p. 536).

²⁷ Idem, nr. 166, 29 aprilie/11 mai 1860, pr. vb. XIII, ședința Adunării Elective a Moldovei din 21 aprilie/3 mai 1860, p. 547.

²⁸ Guvernul demisionase la 3/15 aprilie (*Documente privind domnia lui Alexandru Ioan Cuza*, vol. I, 1859-1861, volum întocmit de Dan Berindei, Elisabeta Opreșcu și Valeriu Stan, București, Editura Academiei, 1989, doc. 157, p. 139).

²⁹ *MO* al Moldovei, nr. 166, 29 aprilie/11 mai 1860, pr. vb. XIII, ședința Adunării Elective a Moldovei din 21 aprilie/3 mai 1860, p. 547-549; nr. 167, 30 aprilie/12 mai 1860, urmare la același, p. 551-552. Vezi și Victor Slăvescu, *op. cit.*, vol. I, p. 215-225.

³⁰ *MO* al Moldovei, nr. 174, 9/21 mai 1860, urmarea pr. vb. XIV, ședința Adunării Elective a Moldovei din 25 aprilie/7 mai 1860, p. 581.

astfel, lipsa de rigoare constituțională a fostului ministru: „Nu căutați vă rog în scurta me participare la trebi stricta îndeplinire a formelor constituționale, vedeți în ea urmărirea numai a celui mare țal național”³¹.

Declarația de unionism a lui Catargiu și explicațiile din darea de seamă a prim-ministrului nu i-au convins pe membrii comisiei parlamentare ad-hoc întrunite pentru a evalua guvernarea lui Manolache Costache Epureanu. La 27 aprilie/9 mai, raportorul Constantin Hurmuzachi a dat citire unui veritabil rechizitoriu al cabinetului demisionar, încheiat printr-o propunere tranșantă. Pentru numeroasele încălcări ale Convenției de la Paris și „răsipiri de bani publici” ale miniștrilor, comisia cerea darea lor în judecată și înlăturarea „din funcțiunile ce ocupă sau ar mai pute ocupa”³². Lascăr Catargiu și-a pronunțat apărarea în următoarea ședință (28 aprilie/10 mai). Alegând să se adreseze mai degrabă sensibilității, decât subtilității logice a colegilor săi, deputatul afirma că „poate să mă fi înșălat în aplicarea unor măsuri pe calea constituționalismului; nu pot însă îngădui nimănui dreptul de a mă numi, pe plac numai, răsăpitor de banii statului și călcător instituțiilor țării mele”, pentru a face apoi apel la „solidaritate aristocratică”: „Noi, cari din străbuni slujim țerei aceștiea, începând, nu cu ministerii, ci, de multe ori cu funcții de atributul celui de pe urmă jandarm”. Camera a adoptat, în final, o propunere a lui Mihail Jora, prin care comportamentul membrilor guvernului Manolache Costache era, o dată în plus, declarat ilegal, fără a se reitera totuși cererea privind darea lor în judecată³³. Lascăr Catargiu a depășit cu bine primul impas serios al carierei sale politice, evitând trimiterea în fața justiției, dar și înstrăinarea de aliații săi conservatori. În schimb, el l-a avut ca adversar pe unul dintre vechii săi prieteni politici: Anastasie Panu³⁴, care a făcut parte din „comisia Hurmuzachi” și a votat împotriva propunerii lui Mihail Jora. Dar imprevizibilitatea lumii politice moldovene a anului 1860 avea să îi aducă, în curând, pe cei doi în situația de a colabora din nou.

În urma demisiei guvernului Manolache Costache Epureanu, Alexandru Ioan Cuza a luat în calcul rezolvarea succesiunii sale prin numirea lui Ștefan Catargiu în funcția de prim-ministru³⁵. Această „combinație” foarte favorabilă

³¹ Idem, nr. 142, 29 martie/10 aprilie 1860, pr. vb. VI, ședința Adunării Elective a Moldovei din 18/30 martie 1860, p. 489; adaos la nr. 144, 31 martie/12 aprilie 1860, anexa C la pr. vb. VI, p. 27.

³² *MOF* al Moldovei, nr. 176, 11/23 mai 1860, pr. vb. XV, ședința Adunării Elective a Moldovei din 27 aprilie/9 mai 1860, p. 588-589.

³³ Idem, nr. 184, 24 mai/5 iunie 1860, pr. vb. XVI, ședința Adunării Elective a Moldovei din 28 aprilie/10 mai 1860 (urmare), p. 625-632; Victor Slăvescu, *op. cit.*, vol. I, p. 244-246; Simion-Alexandru Gavriș, *Ipotezele unei biografii politice*, p. 153-154.

³⁴ Catargiu și Panu erau legați de o veche prietenie politică. În 1847, în preajma alegerilor pentru Obicinuita Obștească Adunare moldoveană, ei făcuseră parte dintr-un mic grup de presiune care îl susținuse pe candidatul opoziției, Lascăr Rosetti APR, tomul XV, partea II, Obicinuita Obștească Adunare a Moldovei, legislatura IV, sesiunea I (XVI), 1847-1848, București, 1908, anexa nr. 23, p. 800).

³⁵ „Steaua Dunării”, nr. 74, 26 aprilie/8 mai 1860, p. 1; A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 150; N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. XVIII, *Scrisori și alte acte privitoare la Unirea Principatelor*, București, Socec & Comp., 1910, p. 81.

lui Lascăr Catargiu (vărul primar al prezumtivului șef de guvern) nu a avut nici o finalitate. În schimb, domnul l-a însărcinat cu formarea cabinetului pe Mihail Kogălniceanu, un vechi antagonist al fostului ministru de Interne³⁶. Catargiu a primit noul guvern cu o ostilitate pe care avea să o păstreze, aproape fără nuanțe, până la retragerea acestuia³⁷. La 4/16 mai, Grigore Cuza a interpellat astfel cabinetul cu privire la prezența pe banca ministerială a arhimandritului Melchisedec Ștefănescu (Culte și Instrucțiune Publică), pe care deputatul o considera inoportună din pricina apartenenței celui în cauză la cinul monahal. Atunci când Manolache Costache Epureanu a cerut trecerea la ordinea zilei, Lascăr Catargiu s-a numărat printre cei 20 de deputați care au votat „împotrivă”. Propunerea fostului premier a fost respinsă³⁸, iar Melchisedec a demisionat. Catargiu a rămas apoi în expectativă vreme de mai mult de o lună, revenind în „ofensivă” cu prilejul dezbaterii proiectului de buget. Momentul ales era, în aparență, favorabil: deputatul se pronunța acum în calitate de membru al secțiunii financiare a Adunării, combătând un cabinet minoritar, condus de un politician „suspect” pentru mulți dintre aleșii conservatori. Cu toate acestea, rezultatele au fost mai mult decât dezamăgitoare.

La 11/23 iunie, Catargiu a subscris o propunere a lui Anastasie Panu, prin care se cerea: 1) alocarea unei sume de bani pentru plata datoriilor statului și acoperirea cheltuielilor curente din banii rămași; 2) mărirea lefilor doar pentru micii funcționari („până la sameși și directori, afară de directorii de la ministerii”). Propunerea a fost respinsă cu o mare majoritate (32 de voturi „pentru”, 9 „împotrivă” și o abținere)³⁹. Lascăr Catargiu a fost în dezacord cu cei mai mulți dintre colegii săi și la votarea unor sporuri în bugetul Ministerului de Interne (printre care se numărau creșteri de lefuri pentru lucrătorii poliției

³⁶ Antipatia dintre cei doi data cel puțin de la începutul anilor 1850. La 3/15 octombrie 1851, Kogălniceanu amintea, într-o scrisoare adresată lui Lascăr Catargiu, despre mai vechi neînțelegeri de natură „privată”. Mai târziu, în campania pentru alegerea domnului Moldovei și în perioada în care Catargiu a condus Ministerul de Interne, corifeul liberal s-a numărat printre cei mai ireductibili adversari ai săi („Analele Academiei Române. Partea administrativă și debaterile”, seria II, tomul XXXVII, 1914-1915, ședința de la 5/18 mai 1915, p. 150-151; Marta Anineanu, colonelul Alexandru Ioan Cuza domn al Moldovei, în MI, 1/1969, p. 2-9; „Steaua Dunării”, nr. 191, 22 septembrie/4 octombrie 1859, p. 1; nr. 195, 28 septembrie/10 octombrie 1859, p. 1-2; nr. 198, 1/13 octombrie 1859, p. 1-2).

³⁷ Singurul „compromis” al lui Catargiu s-a înregistrat în ședința din 19/31 mai 1860, când Anastasie Panu a înaintat o moțiune prin care cerea ca funcționarii chemați în fața comisiilor de anchetă parlamentară să poată fi convocați de acestea fără medierea guvernului. Liderul conservator a susținut atunci o contramoțiune de trecere la ordinea zilei, propusă de Grigore Mihail Sturdza (*MOF* al Moldovei, nr. 197, 8/20 iunie 1860, pr. vb. XXII, ședința Adunării Elective a Moldovei din 19/31 mai 1860, p. 680-681; nr. 198, 9/21 iunie, urmare la același, p. 683-684; Simion-Alexandru Gavriș, *Viața și opiniile prințului Grigore Mihail Sturdza*, p. 186-187).

³⁸ *MOF* al Moldovei, nr. 188, 28 mai/9 iunie 1860, pr. vb. XVIII, ședința Adunării Elective a Moldovei din 4/16 mai 1860, p. 643-644.

³⁹ Idem, nr. 265, 3/15 septembrie 1860, pr. vb. XXXII, ședința Adunării Elective a Moldovei din 11/23 iunie 1860, p. 962; nr. 267, 6/18 septembrie 1860, urmare la același, p. 970; Victor Slăvescu, *op. cit.*, vol. I, p. 401-413.

judiciare și pentru prefectul de poliție al Iașilor)⁴⁰. Politicianul a intervenit și cu prilejul dezbaterii bugetului Ministerului de Finanțe, observând deficitul înregistrat de sistemul poștal moldovean și subliniind necesitatea reformării sale. Catargiu a votat, până la urmă, capitolul privitor la „vistierie” (alături de toți deputații prezenți)⁴¹, doar pentru a reveni, cu mult mai multă vehemență, la discutarea bugetului Ministerului Lucrărilor Publice. Fostul titular al Internelor a combătut sporul de cheltuieli cerut de guvern, atrăgând atenția că adoptarea sa ar fi însemnat epuizarea fondurilor pentru plata datoriilor statului. Răspunsul lui Kogălniceanu, care a afirmat că datoriile aveau să fie acoperite din veniturile unor noi impozite (încă nevotate de Comisia Centrală de la Focșani), a fost cu totul neconvingător pentru opoziție. Atunci când mai mulți deputați au cerut votarea în ansamblu a majorării solicitate, Lascăr Catargiu și Grigore Costache Epureanu au amenințat cu părăsirea sălii de ședințe, considerând propunerea contrară regulamentului Camerei. Cei doi deputați au avut, în cele din urmă, câștig de cauză în ceea ce privea procedura de vot, dar nu și rezultatul final: sporul cerut de cabinet a fost aprobat de Adunare⁴².

Nici acest insucces nu l-a convins pe Lascăr Catargiu să accepte „împăcarea” cu guvernul Kogălniceanu. La 17/29 iunie, deputatul a votat împotriva proiectului de lege pentru exterminarea lăcustelor, prezentat de executiv și deja adoptat de Comisia Centrală de la Focșani⁴³. Cinci zile mai târziu, cu prilejul dezbaterii bugetului Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, Catargiu a obținut, în sfârșit, un succes parțial. În calitate de raportor al comisiei financiare, el a cerut cabinetului să le impună municipalităților acordarea de salarii preoților de mir din orașe, dar și trecerea administrării veniturilor bisericilor urbane de parohie din competența episcopilor particulari în aceea a unor „case comune”. Cu toate că prim-ministrul a răspuns că asemenea măsuri erau de competența Comisiei Centrale de la Focșani, Adunarea a autorizat întreprinderea de „măsuri administrative pentru controlarea acelor averi”⁴⁴. Catargiu a exprimat rezerve și în ceea ce privea cumpărarea unui imobil pentru universitatea din Iași, votând însă, în final, alături de toți parlamentarii prezenți, paragraful din buget care autoriza Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice să negocieze achiziționarea sa⁴⁵. În sfârșit, liderul conservator a încercat (fără a

⁴⁰ *MOF* al Moldovei, nr. 268, 7/19 septembrie 1860, pr. vb. XXXIII, ședința Adunării Elective a Moldovei din 13/25 iunie 1860, p. 974-976; Victor Slăvescu, *op. cit.*, vol. I, p. 413-416.

⁴¹ *MOF* al Moldovei, nr. 279, 22 septembrie/4 octombrie 1860, pr. vb. XXXV, ședința Adunării Elective a Moldovei din 15/27 iunie 1860, p. 1018-1020; nr. 280, 23 septembrie/5 octombrie 1860, urmare la același, p. 1021; Victor Slăvescu, *op. cit.*, vol. I, p. 420.

⁴² *MOF* al Moldovei, nr. 280, 23 septembrie/5 octombrie 1860, urmare la pr. vb. XXXV, ședința Adunării Elective a Moldovei din 15/27 iunie 1860, p. 1022-1024; Victor Slăvescu, *op. cit.*, vol. I, p. 425-428.

⁴³ Adaos la *MOF* al Moldovei, nr. 20, 25 octombrie/6 noiembrie 1860, urmare la pr. vb. XXXVI, ședința Adunării Elective a Moldovei din 17/29 iunie 1860, p. 11.

⁴⁴ *Idem*, nr. 26, 2/14 noiembrie 1860, pr. vb. XXXIX, ședința Adunării Elective a Moldovei din 22 iunie/4 iulie 1860, p. 101.

⁴⁵ Adaos la *idem*, nr. 27, 3/15 noiembrie 1860, urmare la același, p. 20.

izbuti) să prevină adoptarea unei propuneri a lui Grigore Mihail Sturdza, prin care se solicita mărirea sumelor alocate salariilor și cheltuielilor de reprezentare ale miniștrilor⁴⁶.

„Conservatorismul fiscal” probat de Lascăr Catargiu în întreaga perioadă a dezbaterii bugetului nu era, desigur, motivat de o preocupare exagerată pentru buna întrebuințare a banului public – puțin probabilă la un fost ministru care înființase o importantă instituție publică (direcția de statistică) fără aprobare parlamentară. Luările de poziție ale deputatului au avut la bază o simplă strategie politică – încercarea de a face cât mai dificilă funcționarea cabinetului condus de un constant și incomod adversar. Insuccesul lui Catargiu a fost aproape total: majoritatea Camerei s-a arătat, pentru moment, dispusă să tolereze prezența lui Kogălniceanu pe banca ministerială. Până la sfârșitul sesiunii parlamentare, opoziția a fost formată dintr-o coaliție puțin numeroasă și destul de pestră din punct de vedere politic, cuprinzând conservatori (Lascăr și Ștefan Catargiu, Răducanu Rosetti), liberali (Anastase Panu), foști separatiști (Lascăr Cantacuzino-Pășcanu)⁴⁷ ori vechi susținători ai candidaturii la tron a lui Grigore Mihail Sturdza (Grigore Balș)⁴⁸. În plus, acest mic grup de opoziție nu s-a remarcat printr-o coerență deosebită, membrii săi votând, ocazional, în favoarea propunerilor agreate de guvern sau refuzând să susțină inițiative ale aliaților politici⁴⁹. Pe durata primei sesiuni a Camerei moldovene alese în 1860, Catargiu nu a izbutit decât să stârnească iritarea prim-ministrului⁵⁰ (lucru, de altfel, deloc dificil). Fostul candidat la tron a păstrat, totuși, simpatia majorității Adunării: alegerea sa, la 30 iunie/11 iulie, cu susținerea a mai mult de jumătate dintre deputați (38 de voturi), într-o comisie ad-hoc pentru examinarea proiectelor de lege privitoare la instituirea de noi impozite⁵¹, apărea ca un semnal limpede în acest sens. Poziția lui Lascăr Catargiu în rândurile conservatorilor moldoveni nu era, așadar, prin nimic amenințată în momentul suspendării lucrărilor Camerei (8/20 iulie 1860). Ea avea să îi fie reconfirmată odată cu previzibila erodare a sprijinului Adunării pentru cabinetul Kogălniceanu.

⁴⁶ Idem, nr. 30, 7/19 noiembrie 1860, pr. vb. XL, ședința Adunării Elective a Moldovei din 23 iunie/5 iulie 1860, p. 119; nr. 31, 9/21 noiembrie 1860, urmare la același, p. 122.

⁴⁷ Mihai Cojocariu, *Primul proces de presă în Moldova: Mihail Kogălniceanu împotriva lui Dimitrie Danu*, în *Zimbrul și vulturul. Cercetări privitoare la unirea Principatelor*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2010, p. 155-181 (159 pentru prezenta trimitere).

⁴⁸ Simion-Alexandru Gavriș, *Viața și opiniile prințului Grigore Mihail Sturdza, passim*.

⁴⁹ Dacă Lascăr Catargiu nu a susținut moțiunea privind convocarea funcționarilor în fața comisiilor de anchetă parlamentară (vezi mai sus, nota 37), Panu și Răducanu Rosetti au votat în favoarea adoptării bugetului Secretariatului de Stat, deși ceilalți deputați din opoziție prezenți la ședință s-au abținut (*MOF* al Moldovei, nr. 276, 15/27 septembrie 1860, urmare pr. vb. XXXIV, ședința Adunării Elective a Moldovei din 14/26 iunie 1860, p. 1007).

⁵⁰ Mihail Kogălniceanu îi scria soției sale, Catinca, la 23 iunie/5 iulie: „Pano et Lascar Catardji m'ont fait une opposition infâme, mais à la fin je les ai réduits à l'impuissance” (N. Iorga, *Mihail Kogălniceanu. Scriitorul, omul politic și românul*, București, Editura Fundației I. V. Socec, f. a., anexa VII, p. 172).

⁵¹ Adaos la *MOF* al Moldovei, nr. 42, 23 noiembrie/5 decembrie 1860, pr. vb. XLIII, ședința Adunării Elective a Moldovei din 30 iunie/12 iulie 1860, p. 31.

Imediat după reunirea legislativului (4/16 decembrie 1860), Catargiu și-a reluat ofensiva antiguvernamentală. La 7/19 decembrie, el s-a pronunțat împotriva validării alegerii ca deputat a lui Costache Costăchescu, prefectul de Tutova⁵². Două zile mai târziu, reprezentantul marilor proprietari din Covurlui a anunțat două interpelări, privind întârzierea prezentării proiectului de buget pe anul 1861 și, respectiv, plata lefurilor „soldaților tocmiți” de sate după vechea lege a recrutării. Prim-ministrul a anunțat că avea să răspundă abia în cadrul dezbaterii proiectului de răspuns la mesajul tronului, stârnind o discuție contradictorie la care au mai participat, în afară de Kogălniceanu și Catargiu, Grigore Balș și Grigore Mihail Sturdza⁵³. Deși Costăchescu a fost primit printre deputați (cu 27 de voturi „pentru” și 19 „împotrivă”), iar incidentul interpelărilor nu a avut nici un fel de finalitate, Lascăr Catargiu a devenit și mai agresiv, fără a se „formaliza” nici măcar în ceea ce privea persoana șefului statului. La 13/25 decembrie, secțiunea I a Camerei a prezentat un raport referitor la o delapidare comisă de fostul colonel de jandarmi Dimitrie Fote, între 2 aprilie și 9 octombrie 1859. Membrii secțiunii au propus identificarea și punerea sub acuzare a comandantului armatei moldovene care „îngăduise” comiterea infracțiunii. Afirmând că suma delapidată de Fote ar fi fost prea mare pentru a fi sustrasă în întregime în perioada constatată de secțiune, Catargiu a opinat că și „generalii-inspectorii”, aflați în funcție înainte de 2 aprilie 1859, ar fi trebuit culpabilizați pentru abaterile ofițerului. Declarația deputatului era un foarte transparent atac la adresa lui Cuza, „hatmanul” provizoriu de până în ianuarie 1859⁵⁴. Este, desigur, mai mult decât improbabil ca sensul „ieșirii” lui Catargiu să fi fost o încercare, de la început sortită eșecului, de a provoca o anchetă parlamentară avându-l ca obiect pe domn. Foarte probabil, deputatul încerca să îi angajeze pe miniștri într-o delicată polemică referitoare la principe, riscând să-i trezească acestuia susceptibilitatea și să grăbească destituirea guvernului. Kogălniceanu și colegii săi nu au căzut însă în „capcana” lui Catargiu, iar majoritatea Adunării a preferat, prudentă, să amâne continuarea discuției⁵⁵. Nici atacul frontal nu s-a dovedit, deocamdată, mai eficient decât manevra parlamentară subtilă. La 17/29 decembrie, Răducanu Rosetti a formulat o interpelare privind furnizarea postavului pentru îmbrăcămintea armatei moldovene de către fabrica de la Târgu-Neamț, aflată în proprietatea lui Mihail Kogălniceanu. Lascăr Catargiu s-a asociat „șarjei” fostului președinte al Comisiei Centrale de la Focșani, criticând atât prețul, cât și calitatea stofei

⁵² Supliment extraordinar la *MOF* al Moldovei. Procesele verbale ale Adunării Elective din Moldova, sesiunea 1860-1861, pr. vb. III, ședința din 7/19 decembrie 1860, p. 16-20.

⁵³ *Ibidem*, pr. vb. IV, ședința din 9/21 decembrie 1860, p. 22.

⁵⁴ D. Ivănescu, *Contribuții la biografia lui Alexandru Ioan Cuza înainte de domnie*, în *Cuza vodă. In memoriam*, coordonatori L. Boicu, Gh. Platon, Al. Zub, Iași, Editura Junimea, 1973, p. 51-86 (83-84 pentru prezenta trimitere); Mihai Cojocariu, *Alexandru Ioan I Cuza: câteva aspecte privind alegerea și primele zece zile de domnie*, în *op. cit.*, p. 145-154.

⁵⁵ Supliment extraordinar la *MOF* al Moldovei. Procesele verbale ale Adunării Elective din Moldova, sesiunea 1860-1861, pr. vb. V, ședința din 13/25 decembrie 1860, p. 39-40.

vândute de prim-ministru, doar pentru a înregistra o nouă înfrângere: numai trei deputați (Catargiu, Grigore Balș și Grigore Costache Epureanu) au votat împotriva moțiunii de trecere la ordinea zilei prin care s-a încheiat discutarea interpelării lui Rosetti⁵⁶.

Lascăr Catargiu a avut, totuși, satisfacția de a contribui decisiv la căderea vechiului său rival. Politicile guvernului Kogălniceanu îi uzaseră, în doar câteva luni, baza parlamentară⁵⁷. În plus, cu scurtă vreme înainte de începutul sesiunii Camerei, se petrecuse un incident cu un deosebit impact politic și emoțional: suspendarea mitropolitului Sofronie Miclescu. Vechi unionist, înaltul ierarh intrase însă în conflict cu elita „noului regim” moldovean încă dinaintea alegerii domnului. Disputele privind politica eclezială a guvernului de la Iași (secularizarea averilor mănăstirilor neînchinat, reforma seminariilor teologice fără consultarea chiriarhului, desființarea mai multor mănăstiri și schituri etc.) îndepărtaseră orice perspectivă de conciliere. În toamna anului 1860, Cuza decisese înlăturarea mitropolitului: la 7/19 noiembrie, el fusese suspendat, trimis în judecată și condus, sub pază, la mănăstirea Slatina⁵⁸. Acuzațiile oficiale aduse prelatului erau patronarea de divorțuri necanonice, hirotonisiri ilegale de preoți, dar și caterisirea unor clerici numiți de guvern „a îngriji de trebile materiale a mai multor monastiri”⁵⁹.

Impactul parlamentar al „afacerii Sofronie” nu s-a lăsat așteptat: la 9/21 decembrie, Adunarea Electivă-Legislativă a desemnat o comisie însărcinată să examineze faptele. Prezența lui Lascăr Catargiu printre membrii săi (alături de Costin Catargiu, Dimitrie Cornea, G. Cuciureanu și Răducanu Rosetti)⁶⁰ era un indiciu clar că guvernul se putea aștepta la dificultăți⁶¹. Într-adevăr, încă dinainte ca raportul privitor la mitropolit să ajungă la ordinea zilei, deputatul a interpellat cabinetul, pe un ton patetic și acuzator, despre situația chiriarhului, atât în ceea ce privea întreținerea, cât și libertatea sa de mișcare în locul de exil stabilit de autorități⁶². În sfârșit, la 17/29 ianuarie 1861, Catargiu a dat citire, în calitate de

⁵⁶ *Ibidem*, pr. vb. VII, ședința din 17/29 decembrie 1860, p. 71-78. Cu privire la interpelarea lui Rosetti, vezi și A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 177.

⁵⁷ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 180-184.

⁵⁸ Radu Rosetti, *Conflictul dintre guvernul Moldovei și mănăstirea Neamțului* (II), extras din AARMSI, seria II, tom XXXII, 1910, p. 865-1005; Angela Covașă, *Un episod al relațiilor stat – biserică. Conflictul Alexandru Ioan Cuza – Sofronie Miclescu*, în *Ipostaze ale modernizării în Vechiul Regat*, vol. IV, București, Editura Universității din București, 2007, p. 153-160.

⁵⁹ *MOF* al Moldovei, nr. 30, 7/19 noiembrie 1859, p. 117.

⁶⁰ Catargiu a fost ales în comisie cu 37 de voturi (Supliment extraordinar la *MOF* al Moldovei. Procesele verbale ale Adunării Elective din Moldova, sesiunea 1860-1861, pr. vb. IV, ședința din 9/21 decembrie 1860, p. 22).

⁶¹ Catargiu nu era doar un adversar politic al cabinetului, ci și un vechi cunoscut al prelatului pus sub acuzare. Dintr-un codicil la testamentului mitropolitului Sofronie, datat 1/13 august 1858, rezultă că Lascăr și Nicolae Catargiu îi împrumutaseră, la 15/27 noiembrie 1855, considerabila sumă de 3.000 de galbeni (*Urmașilor mei...*, vol. I, *Testamente din anii 1859-1862*, antologie și precuvântare de Liviu Papuc și Olga Iordache, Iași, Tipo Moldova, 2011, p. 232-234).

⁶² Supliment extraordinar la *MOF* al Moldovei. Procesele verbale ale Adunării Elective din Moldova, sesiunea 1860-1861, pr. vb. X, ședința din 12/24 ianuarie 1861, p. 106.

raportor al comisiei alese cu mai mult de o lună mai înainte, unor concluzii cu totul defavorabile atât deciziei guvernului, cât și manierei în care ea fusese pusă în aplicare. Mai întâi, raportul „demonstră” acuzațiile aduse înaltului prelat. Problema divorțurilor ar fi precedat cu mult păstoria lui Sofronie Miclescu, fiind cauzată de deficiențe legislative și de „obicinuita lipsă de concură din partea guvernămintelor întru sprijinirea canoanelor bisericești”. Chestiunea preoților necanonice fusese discutată în Adunarea Electivă-Legislativă încă din 1859⁶³; membrii comisiei afirmă că nu ar fi avut cunoștință ca practica să fi continuat după acel moment. În ceea ce privea a treia acuzație, deputații considerau că Sofronie fusese îndreptățit să sancționeze „insubordonarea” clericilor-funcționari. Suspendarea mitropolitului ar fi fost, de asemenea, ilegală: articolul 413 din Regulamentul Organic, „pe care se razemă ministeria la procedura adoptată”⁶⁴, se referea la membrii aparatului birocratic, și nu la un prelat ales, asemenea domnului însuși, „de cătră țară”. Procedura adoptată de cabinet se baza, în consecință, pe „o teorie pernicioasă demnității și independenței Bisericei, fără care Biserica nu poate eczista”. Și mai lipsite de legitimitate ar fi fost arestarea și exilarea mitropolitului, prin care guvernul ar fi încălcat „drepturile Camerii legislative”, al cărei președinte de drept era prelatul⁶⁵, prevederile articolului 352 din Regulamentul Organic și ale articolului 46 al Convenției de la Paris privind siguranța domiciliului și a persoanei⁶⁶, dar și însăși ordonanța de suspendare a chiriarhului, care nu justifica în nici un fel adoptarea unor „măsuri de forță” împotriva sa. În consecință, comisia a propus, în unanimitate, eliberarea și reinstalarea în funcție a mitropolitului și punerea sub acuzare a miniștrilor răspunzători de ilegalitățile semnalate⁶⁷.

⁶³ La 30 martie/11 aprilie 1859, Mihail Kogălniceanu îi adresase o interpelare lui D. A. Sturdza (în acel moment ministru al Cultelor și Instrucțiunii Publice), referitoare la primirea în cinul preoțesc a unor candidați care nu absolviseră seminarul. Kogălniceanu a acceptat, nu fără ezitări, răspunsul ministrului, care a afirmat că îl anunțase deja pe mitropolit cu privire la practica supusă dezbaterii, și și-a exprimat speranța că aceasta avea să înceteze. Trebuie precizat că Lascăr Catargiu l-a susținut pe Sturdza pe toată durata discuției, cerând trecerea la ordinea zilei (*MO* al Moldovei, nr. 54, 1/13 mai 1859, pr. vb. XX, ședința Adunării Elective a Moldovei din 30 martie/11 aprilie 1859, p. 3-4).

⁶⁴ Articolul 413 al Regulamentului Organic al Moldovei stabilea condițiile în care mitropolitul și episcopii eparhioți puteau fi înlăturați din „dregătorii” (*Regulamentul Organic al Moldovei*, ediție integrală realizată de Dumitru Vitcu și Gabriel Bădărau, cu sprijinul lui Corneliu Istrate, Iași, Editura Junimea, 2004, p. 561-562).

⁶⁵ Conform articolului 18 al Convenției de la Paris (*Români la 1859*, doc. 98, p. 277).

⁶⁶ Articolul 352 din Regulamentul Organic lăsa autorităților posibilitatea de a proceda, „când nevoia ar ceri o grabnică rădicare”, la arestări expeditivă, care rămăneau, însă, în competența puterii judecătorești, mai exact a Tribunalului Criminalicesc (*Regulamentul Organic al Moldovei*, p. 538). Articolul 46 al Convenției de la Paris garanta „libertatea individuală” a „moldovenilor și valahilor”, care nu puteau fi „reținuți, arestați, sau urmăriți decât conform legii” (*Români la 1859*, doc. 98, p. 280).

⁶⁷ „Viitorul”, nr. 2, 21 ianuarie/2 februarie 1861, p. 2. Vezi și A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 177-178; Radu Rosetti, *Conflictul dintre guvernul Moldovei și mănăstirea Neamțului* (II), p. 880; idem, *Pentru ce s-au răsculat țărani*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Z. Ornea, București, Editura Eminescu, 1987, p. 221; Paul E. Michelson, *op. cit.*, p. 95.

Guvernul Kogălniceanu și-a dat demisia chiar în ziua prezentării raportului comisiei. Succesorul său, Anastasie Panu, s-a grăbit să aplaneze conflictul dintre puterea executivă și chiriarih, obținând retragerea din scaun a acestuia, în schimbul unei pensii viagere, a încetării oricărei urmăriri împotriva sa și a autorizației de a purta în continuare titlul de mitropolit⁶⁸. Nu este locul aici pentru analiza detaliată a acuzațiilor aduse prelatului și a contraargumentelor membrilor „comisiei Catargiu”: ea este, mai degrabă, de competența specialiștilor în drept canonic sau istorie ecleziastică, depășind cu mult obiectul prezentului studiu. Nu se știe nici dacă guvernul era la curent cu protestele adresate de Sofronie mai multor înalți oficiali ruși cu privire la politica bisericească a autorităților de la Iași⁶⁹, situație în care înlăturarea sa expeditivă ar deveni explicabilă. Cu totul diferită este însă situația în ceea ce privește implicațiile politice ale „afacerii”. Prin arestarea și exilarea prelatului, Mihail Kogălniceanu arătase lipsă de tact în rezolvarea unei probleme foarte sensibile pentru opinia publică moldovenească. Mai mult, șeful guvernului își asumase o situație riscantă din punct de vedere constituțional. Deși Convenția de la Paris nu conținea referiri exprese la imunitatea parlamentară, atribuțiile largi conferite Adunărilor Elective-Legislativă (printre care se număra inclusiv punerea sub acuzare a miniștrilor)⁷⁰ făceau autonomia deputaților – și, cu atât mai mult, a președinților Camerelor de la Iași și București – față de puterea executivă indispensabilă pentru funcționarea sistemului. Privarea lor de libertate printr-un simplu ordin administrativ apărea, în acest context, mai mult decât problematică. Folosind forța publică împotriva mitropolitului, Kogălniceanu pusese, implicit, în discuție relația dintre puterile statului, expunându-se suspiciunii membrilor legislativului, de care depindea, în fond, supraviețuirea cabinetului său și „oferindu-le” lui Lascăr Catargiu și aliaților săi o victorie facilă.

Imediat după demisia guvernului Kogălniceanu, Lascăr Catargiu a primit o nouă confirmare a statutului său de „copil favorit” al conservatorismului moldovenesc. La 20 ianuarie/1 februarie, el a fost ales, cu 28 de voturi, vicepreședinte al Adunării Elective-Legislativă⁷¹. Funcția obținută de deputat era cu atât mai importantă cu cât poziția de președinte al Camerei devenise vacantă odată cu demisia mitropolitului, ale cărui atribuții parlamentare urmau să fie „împărțite” de doar doi vicepreședinți (Catargiu și Vasile Sturdza, ales cu 26 de voturi). Politicianul s-a dovedit, în noua sa calitate, foarte activ în ceea ce privea

⁶⁸ Radu Rosetti, *Conflictul dintre guvernul Moldovei și mănăstirea Neamțului* (II), p. 881.

⁶⁹ Istoricul și memorialistul Radu Rosetti, editorul acestor scrisori, a opinat că: „Guvernul începu să bănuiască că mitropolitul ar fi lucrând în contra intereselor țării pe lângă guvernul Rusiei și domnul hotărî să-l înlăture” (*ibidem*, p. 879). Rosetti nu a adus probe în sprijinul afirmației sale. Mult mai târziu, în 1865, Kogălniceanu a pretins că mitropolitul ar fi susținut pe lângă guvernul rus instalarea pe tron a unui principe străin ortodox, fără a-și dovedi însă acuzația (A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 179).

⁷⁰ Prin articolul 15 al actului din 7/19 august 1858 (*România la 1859*, doc. 98, p. 276).

⁷¹ Supliment extraordinar la *MOF* al Moldovei. Procesele verbale ale Adunării Elective din Moldova, sesiunea 1860-1861, pr. vb. XIII, ședința din 20 ianuarie/1 februarie 1861, p. 138.

problemele administrative și disciplinare. În ședința imediat următoare alegerii sale, Catargiu a anunțat afișarea prevederilor regulamentare referitoare la „poliția Adunării” în tribunele rezervate publicului, propunând, totodată, angajarea a încă doi ușieri, „spre a se pute priveghe mai bine” audiența⁷². La 14/26 martie, vicepreședintele a propus trimiterea unui „tânăr” în străinătate, pentru a studia stenografia. Cel astfel instruit avea să fie angajat apoi de Adunarea Electivă-Legislativă (urmând să lucreze la redactarea proceselor-verbale ale ședințelor). La propunerea lui Grigore Cozadini și cu acordul lui Lascăr Catargiu, Camera a decis, în cele din urmă, ca viitorul stenograf să fie pregătit de un profesor ieșean (Pop)⁷³. În fine, la 27 martie/8 aprilie, Catargiu a cerut (și obținut) efectuarea unui apel nominal al deputaților la sfârșitul fiecărei ședințe a Camerei și publicarea numelor celor care părăseau sala de ședințe în timpul dezbaterii⁷⁴. Trebuie precizat că practica nu i-a impresionat pe deputații absenteiști; interesul scăzut al aleșilor pentru lucrările Camerei avea să afecteze atât actul legislativ, cât și calculele tactice ale vicepreședintelui.

Până aproape de sfârșitul sesiunii parlamentare, Lascăr Catargiu nu a mai avut decât intervenții punctuale în dezbaterile semnificative din punct de vedere politic sau administrativ. El nu a mai arătat nici un fel de preocupare pentru soarta foștilor miniștri din cabinetul Kogălniceanu, neimplicându-se în dezbaterile ulterioare privind guvernul căzut. Catargiu a făcut, astfel, din nou, dovadă de pragmatism, ferindu-se să își utilizeze considerabilul capital politic împotriva unui adversar pentru moment „neutralizat”. În schimb, deputatul a consemnat singura sa luare de poziție cât de cât notabilă cu privire la statutul Moldovei în cadrul din ce în ce mai centralizatorilor Principate Unite. La dezbaterile proiectului de lege pentru alegerea mitropoliților și a episcopilor, Catargiu a combătut ca „afară din chestiune” amendamentul colonelului Grigore Sturdza, prin care se solicita înlocuirea termenului de „mitropoliți” prin acela de „mitropolit” – o desființare *de facto* a chiriarhiei de la Iași. Deși propunerea lui Sturdza a fost respinsă cu o mare majoritate (29 de voturi „împotriva”, 6 „pentru” și 2 abțineri)⁷⁵, Lascăr Catargiu a sfârșit prin a vota împotriva proiectului, nemulțumit, probabil, de neacceptarea unor modificări pe care le susținuse⁷⁶. Catargiu a combătut, de asemenea, moțiunea lui I. Cantacuzino, prin care domnul era îndemnat să întrunească Adunările de la Iași și București, sub pretextul discutării legii

⁷² *Ibidem*, pr. vb. XIV, ședința din 26 ianuarie/7 februarie 1861, p. 148.

⁷³ *Ibidem*, pr. vb. XXX, ședința din 14/26 martie 1861, p. 77.

⁷⁴ *Ibidem*, pr. vb. XXXVI, ședința din 29 martie/10 aprilie 1861, p. 38.

⁷⁵ *Ibidem*, pr. vb. XXIX, ședința din 11/23 martie 1861, p. 61-64.

⁷⁶ Era vorba despre un amendament al lui Ioan Sturdza, prin care se cerea ca mitropoliții să poată fi aleși doar dintre episcopi, iar episcopii doar dintre episcopi vicari, arhimandriți, profesori de teologie, stareți și egumeni (*ibidem*, p. 68-71), și un altul, propus de Panait Balș, solicitând ca doar episcopii și episcopii *in partibus* să fie eligibili pentru demnitatea de mitropolit (*ibidem*, pr. vb. XXX, ședința din 14/26 martie 1861, p. 74-75). Pentru votul final asupra proiectului de lege (care a fost respins la limită de Adunare, cu 16 voturi „pentru”, 16 „împotriva” și 2 abțineri), vezi *ibidem*, pr. vb. XXXII, ședința din 17/29 martie 1861, p. 91.

agrară⁷⁷. După mai puțin de două luni însă, deputatul avea să folosească, la rândul-i, din nou, „inepuizabila” sursă de capital politic a retoricii unioniste.

La 15/27 mai 1861, Lascăr Catargiu a anunțat o triplă interpelare, prin care îi solicita guvernului să confirme autenticitatea unui memoriu trimis de „ministeriul nostru” guvernului otoman, a notei adresate, „drept răspuns”, de Poartă puterilor garante, precum și a știrilor privind apropiata întrunire a unor conferințe care urmau să repună în discuție problema Principatelor. Cabinetul era, de asemenea, întrebat dacă întreprinsese, în perspectiva viitoarelor negocieri internaționale, demersuri pentru „nejiignirea” autonomiei „țărilor” și pentru îndeplinirea „dorințelor” exprimate de Divanurile Ad-hoc, în anul 1857⁷⁸. Memoriul la care făcea trimitere Catargiu fusese elaborat de însuși Cuza, în iunie 1860; la sfârșitul aceluiași an, domnul îl trimisese Turciei și puterilor garante. Textul, foarte critic la adresa majorităților conservatoare din Adunările Elective-Legislativă, cerea, pe lângă unificarea guvernelor și Camerelor Principatelor, revizuirea legii electorale pe baza unui cens mai scăzut⁷⁹. Solicitățile exprimate în memoriu fuseseră asumate, parțial, de către guvernul otoman printr-o notă trimisă, la 1 mai 1861, reprezentanților turci din capitalele puterilor garante⁸⁰. Interpelarea din 15/27 mai era, așadar, replica grupării conservatoare moldovene la „internaționalizarea” tensiunilor politice din Principate, iar agresivitatea sa era pe măsura provocării. Dacă principele pusese sub semnul întrebării preponderența parlamentară a „dreptei”, Catargiu răspundea aducând în discuție legitimitatea prezenței lui Cuza pe tron: evocarea „dorințelor Divanului Ad-hoc” era o prea puțin subtilă aluzie la unificarea administrativă imediată a Principatelor și (mai ales) la eventuala înlocuire a șefului statului printr-un domn străin⁸¹. Faptul că Lascăr Catargiu era, în acel moment, vicepreședintele Adunării Elective-

⁷⁷ *Ibidem*, pr. vb. XXXV, ședința din 27 martie/8 aprilie 1861, p. 2-16.

⁷⁸ *Ibidem*, pr. vb. XLVII, ședința din 15/27 mai 1861, p. 101-102.

⁷⁹ Pentru textul memoriului, vezi *Documente privind domnia lui Alexandru Ioan Cuza*, vol. I, doc. 181, p. 157-167. Conținutul și implicațiile documentului au fost analizate în mai multe lucrări, printre care trebuie amintite: A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 203-207; Nicolae Corivan, *Relațiile diplomatice ale României de la 1859 la 1877*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984, p. 76-80; Valeriu Stan, *Desăvârșirea Unirii Principatelor Române pe plan administrativ (1859-1864)*, în „Studii și Materiale de Istorie Modernă” (SMImod), vol. VII, 1983, p. 7-60 (14 pentru prezenta trimitere); Gheorghe Cliveti, *România și puterile garante 1856-1878*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1988, p. 60; T. W. Riker, *Cum s-a înfăptuit România. Studiul unei probleme internaționale 1856-1866*, traducere de Alice I. Bădescu, cu un cuvânt înainte de generalul R. Rosetti, Iași, Editura Alfa, 2000, p. 283-285; Dumitru Ivănescu, *Alexandru Ioan Cuza în conștiința posterității*, Iași, Editura Junimea, 2001, p. 87-91; idem, *Rolul lui Alexandru Ioan Cuza în înfăptuirea Unirii*, în *Toți în unu: Unirea Principatelor la 150 de ani*, volum coordonat de Dumitru Ivănescu și Dumitru Vitcu, Iași, Editura Junimea, 2009, p. 31-43.

⁸⁰ T. W. Riker, *op. cit.*, p. 305; Dumitru Ivănescu, *Alexandru Ioan Cuza în conștiința posterității*, p. 94-95.

⁸¹ Paraschiva Căncea, Mircea Iosa, Apostol Stan (coord.), *Istoria parlamentului și a vieții parlamentare din România până la 1918*, București, Editura Academiei, 1983, p. 128-129; N. Iorga, *Istoria românilor*, volumul IX, *Unificatorii*, volum îngrijit de Gheorghe Cliveti, Mihai Cojocariu, Cristian Ploscaru, București, Editura Enciclopedică, 2010, p. 245.

Legislative conferea, desigur, mai multă autoritate discursului său, transformând o simplă poziționare partinică într-o veritabilă problemă instituțională și sporind presiunea exercitată asupra domnului și a guvernului său.

Impactul interpelării din 15/27 mai a fost (după cum era de așteptat) rapid și considerabil. Presa conservatoare din ambele Principate s-a grăbit să o prezinte și să o comenteze favorabil⁸², în timp ce liberalii l-au acuzat la fel de prompt pe Catargiu de „fumuri domnești”⁸³. Incidentul a luat proporții atunci când „dreapta” munteană a decis să aducă subiectul pe ordinea de zi a dezbatărilor Camerei din București. Barbu Catargiu (vărul deputatului moldovean) a propus să se voteze „mulțumire Adunării surori pentru deputatul său”, iar George Știrbey a reluat, într-o formă, ce e drept, mai moderată, interpelarea colegului de la Iași⁸⁴. Cuza și partizanii săi au răspuns printr-o campanie politică susținută: comunicate oficiale, articole de presă, întruniri, petiții⁸⁵. La Iași, guvernul Panu a fost „salvat” de la o dezbatere dificilă și imprevizibilă de absenteismul parlamentar, care a provocat închiderea prematură a sesiunii Camerei⁸⁶. Totuși, Lascăr Catargiu nu a renunțat la polemică. La 23 mai/4 iunie 1861, liderul conservator a publicat, în paginile ziarului ieșean „Viitorul”, o propunere care ar fi urmat să fie citită în Adunare, în cazul în care lucrările legislativului ar fi putut continua. În primul paragraf al motiunii, Catargiu afirma că „Divanurile Ad-hoc din 1857 au arătat adevăratele dorințe ale nației” și cerea „cârmuirii” să insiste pentru realizarea lor. Deputatul lăsa, pe de altă parte, deschisă posibilitatea „reformelor interioare”; nu modificarea legii electorale, ci presupusa încălcare a „vechilor și neprescriptibilelor drepturi ale Principatelor”, prin apelul la puterea suzerană și la „garanți”, făcea obiectul protestului formal prin care vicepreședintele Adunării Elective-Legislativă moldovene își încheia „motiunea”⁸⁷. O propunere asemănătoare, prezentată, probabil nu întâmplător, tot la 23 mai/4 iunie și subscrisă de mai mulți deputați conservatori, a fost votată, în aceeași zi, de Camera munteană⁸⁸.

Retorica incisivă a lui Lascăr Catargiu era ruptă atât de realitatea constituțională a Principatelor Unite, cât și de propriile poziții, recent exprimate în

⁸² „Viitorul”, nr. 40, 20 mai/1 iunie 1861, p. 2; „Unirea”, nr. 25, 20 mai/1 iunie 1861, p. 97.

⁸³ „Trecutul”, nr. 30, 17/29 mai 1861, p. 1. Puțin mai târziu, într-o conversație cu agentul britanic de la Iași, Henry A. Churchill, Cuza specula și el asupra aspirațiilor liderilor conservatori de a obține tronul pentru unul dintre ei. Domnul nu pronunța totuși numele nici unui „candidat” (*Documente externe privitoare la domnia lui Alexandru Ioan Cuza. Corespondență diplomatică engleză*, vol. I (1859-1862), culegerea documentelor, introducere, regeste și note de Beatrice Marinescu și Valeriu Stan, București, Editura Academiei Române, 2001, doc. 200, Henry A. Churchill c. Henry L. Bulwer, 23 mai/4 iunie 1861, p. 273-275).

⁸⁴ Supliment la Monitorul Oficial al Țării Românești, nr. 111, 20 mai/1 iunie 1861, Adunarea Legislativă a Țării Românești, ședința XI de la 16 mai, p. 6-7; *ibidem*, ședința XII de la 18/30 mai, p. 14.

⁸⁵ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 198-200.

⁸⁶ Supliment extraordinar la *MOF* al Moldovei. Procesele verbale ale Adunării Elective din Moldova, sesiunea 1860-1861, pr. vb. LII, ședința din 22 mai/3 iunie 1861, p. 111.

⁸⁷ „Viitorul”, nr. 41, 23 mai/4 iunie 1861, p. 1-2.

⁸⁸ „Unirea”, nr. 27, 27 mai/8 iunie 1861, p. 106.

cadrul dezbaterilor parlamentare. O lege electorală ai cărei termeni fuseseră stabiliți de Turcia și de puterile garante putea fi, desigur, modificată tot prin decizia lor, fără ca „drepturile” tânărului stat nord-dunărean să fie încălcate. Credibilitatea deputatului era subminată și de lipsa de entuziasm pe care el o arătase, la votarea moțiunii lui I. Cantacuzino (adoptată cu mai puțin de două luni în urmă), față de radicalismul unionist. Paradoxul poate fi explicat prin caracterul eminent politic al interpelării lui Catargiu, care urmărea, de fapt, scopuri cu mult mai modeste decât ar fi putut lăsa să se înțeleagă agresivitatea sa de suprafață. După cum a observat istoricul Paul E. Michelson, interpelarea vicepreședintelui Adunării era o simplă tactică de „hărțuire”, iar ambițiile sale nu puteau depăși zădărnicierea adoptării unei noi legi electorale⁸⁹. De altfel, evenimentele din următoarele luni au dovedit că domnul și Catargiu erau departe de a fi angrenați într-o confruntare „existențială”, arătându-se mai mult decât dispuși la conciliere și compromis.

La sfârșitul lunii iunie 1861, Lascăr Catargiu s-a asociat cu mai mulți notabili moldoveni și francezi (printre care se numărau I. A. Cantacuzino și consulul Victor Place), în vederea concesiunii pietruirii șoselei Panciu – Galați⁹⁰. Participarea deputatului la această „întreprindere” care presupunea acces la fonduri publice, a fost urmată, în luna septembrie, de un gest de bunăvoință de natură politică din partea guvernului de la Iași. Lascăr Catargiu a fost, astfel, numit în comisia legislativă mixtă, un organism ad-hoc format din opt membri moldoveni și opt munteni, care urma să lucreze la elaborarea proiectelor de unificare a legislației și a regulamentelor administrative ale Moldovei și Valahiei⁹¹. Chiar dacă înființarea noii comisii nu pare să fi avut nici un impact practic⁹², numirea deputatului conservator printre membrii săi este un indiciu clar că relațiile dintre acesta și Alexandru Ioan Cuza se îmbunătățiseră considerabil înaintea centralizării politice și administrative a Principatelor Unite. În sfârșit, la începutul ultimei sesiuni a legislativului moldovean, grupul parlamentar conservator i-a confirmat lui Catargiu popularitatea de care se bucura în rândurile sale, realegându-l vicepreședinte al Adunării care urma să își înceteze,

⁸⁹ Paul E. Michelson, *op. cit.*, p. 100. O opinie asemănătoare avea și consulul Churchill, care considera că aducerea în discuție a problemei prințului străin ar fi avut la origine ostilitatea conservatorilor față de Cuza, mai degrabă decât dorința de a grăbi realizarea dezideratului Divanurilor Ad-hoc. „Dreapta” ar fi fost conștientă de imposibilitatea obținerii avizului marilor puteri, urmărind, pur și simplu, discreditarea șefului statului (*Documente externe privitoare la domnia lui Alexandru Ioan Cuza*, vol. I, doc. 198, Henry A. Churchill c. Henry L. Bulwer, 18/30 mai 1861, p. 270-271).

⁹⁰ Apostol Stan, *Grupări și curențe politice în România între Unire și Independență (1859-1877)*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1979, p. 47; ANIC, fond Cantacuzino – familial, 1834-1940, pachet V, dosar 177, f. 1-5.

⁹¹ *MO* al Moldovei, nr. 271, 12/24 septembrie 1861, p. 1098-1099.

⁹² Pentru informații mai detaliate despre comisia legislativă mixtă, vezi Constantin C. Angelescu, *Unificarea legislației Principatelor-Unite române sub domnia lui Alexandru Ioan Cuza, în Cuza vodă. În memoriam*, p. 363-408 (370-372 pentru prezenta trimitere); Anicuța Popescu, *Unificarea și modernizarea legislației în timpul domniei lui Alexandru I. Cuza*, în *SMImod*, vol. VII, 1983, p. 61-114 (80-81 pentru prezenta trimitere).

în curând, existența⁹³. Regimul centralist inaugurat la începutul anului 1862 era, cu siguranță, promițător pentru Catargiu, care intra în noul sistem politic conciliat cu domnul și păstrându-și poziția printre liderii „drepte” de la Iași.

Anii 1859-1862 au însemnat o perioadă confuză în istoria conservatorismului moldovenesc. Lipsită de coeziune politică și doctrinară și pusă în fața unui domn adesea ostil, „dreapta” nu a reușit să profite de majoritatea permanentă pe care sistemul electoral i-a asigurat-o în Adunare pentru a câștiga o influență comparabilă la nivelul executivului. Cu excepția ultimelor trei luni și jumătate de existență ale Principatului Moldovei, conservatorii nu au făcut parte decât individual din numeroasele cabinete care s-au succedat la Iași, fiind obligați să se mulțumească adesea cu ingrata poziție de cenzor al guvernelor princiare. Traseul politic al lui Lascăr Catargiu s-a identificat, în mare măsură, cu succesele și, mai ales, cu eșecurile conservatoare. După scurta perioadă petrecută pe banca ministerială (aprilie-septembrie 1859), politicianul a revenit, în urma alegerilor din februarie 1860, pe băncile Adunării Elective-Legislativă. Dacă până la demisia guvernului Manolache Costache Epureanu, deputatul a fost pus într-o poziție oarecum echivocă din pricina statutului de fost ministru al contestatului cabinet, el a trecut, din mai 1860, într-o hotărâtă atitudine de opoziție, pe care nu a mai părăsit-o vreme de mai bine de un an. Lascăr Catargiu a câștigat, în acest timp, un solid prestigiu, care i-a adus o dublă alegere în funcția de vicepreședinte al Camerei și l-a făcut obiectul unor speculații de presă privind o viitoare numire la șefia guvernului moldovean⁹⁴. În același timp, prin interpelarea sa din 15/27 mai 1861, el a reușit să devină cunoscut printre conservatorii munteni – fapt nu lipsit de însemnătate în perspectiva unificării Camerelor și a preponderenței pe care aleșii Valahiei aveau să o câștige în viitorul aranjament politic. Catargiu nu a excelat prin oratorie, preferând intervențiile concise în debaterile Adunării, chiar și în momentele de mare tensiune politică. Pe de altă parte, deputatul a dovedit o rară disciplină parlamentară, lipsind de la o singură ședință în sesiunea februarie-iulie 1860⁹⁵ și fiind prezent la toate ședințele sesiunii următoare (decembrie 1860-mai 1861)⁹⁶. Luările de poziție ale lui Lascăr Catargiu dezvăluie un politician pragmatic, care a preferat să speculeze oportunitățile momentului, mai degrabă decât să se remarce prin coerență intelectuală. Ca mulți alți oameni politici de la nord de Milcov, el a utilizat cu succes retorica unionistă, neacordând, pentru moment, un interes prea mare posibilelor consecințe ale centralizării administrative. Poziția elitei moldovene unioniste (și a lui Catargiu) s-a nuanțat odată ce acestea s-au făcut efectiv simțite: pasivitatea anilor 1859-1862 avea să influențeze însă decisiv poziția pe care vechiul principat al Moldovei a ocupat-o în cadrul statului național.

⁹³ *MO* al Moldovei, nr. 339, 7/19 decembrie 1861, p. 1381.

⁹⁴ „Românul”, nr. 144, 24 mai/5 iunie 1861, p. 461.

⁹⁵ *MO* al Moldovei, nr. 49, 1/13 decembrie 1860, p. 196.

⁹⁶ Supliment extraordinar la *MO* al Moldovei. Procesele verbale ale Adunării Elective din Moldova, sesiunea 1860-1861, pr. vb. LII, ședința din 22 mai/3 iunie 1861, p. 112.

Moldavian Conservatism in the “Federalist” Interlude (1859-1862):

Lascăr Catargiu

(Abstract)

Keywords: conservatism, Paris Convention, Elective-Legislative Assembly, government, elections.

The last years of the history of the Moldavian Principality (1859-1862) were little studied by the historians, in contrast to the years after the administrative centralization of the Romanian state. The political role played, in this period, by Lascăr Catargiu – influential political leader and former candidate of the unionist conservative faction to the throne – also remained obscure. After quitting his post as minister of the Interior in the government Manolache Costache Epureanu (September 21/October 3 1859), Catargiu disappeared for several months from the public life. In February 1860, he was re-elected to the Elective-Legislative Assembly. Until the resignation of the Manolache Costache cabinet, the deputy adopted a cautious attitude. His association with the controversial Moldavian government forced him, more than once, to give explanations to his colleagues in the Chamber; at the end of April, Catargiu was even threatened with legal action. After the designation of Mihail Kogălniceanu, an old adversary of the former minister of the Interior, as prime minister (April 30/May 12 1860), Catargiu became a systematic opponent of the government. Nevertheless, until the end of the legislative session (July 1860), he did not manage to cause serious difficulties to the cabinet. But the policies of Kogălniceanu, and, most of all, the suspension and arrest of the Metropolitan Sofronie Miclescu, soon eroded the executive's support in the Assembly. At January 17/29 1861, Catargiu presented, in the name of a parliamentary commission, a report condemning unequivocally the management of the „affair Sofronie” by the prime minister; the same day, Kogălniceanu presented his resignation. Three days later, Lascăr Catargiu achieved another political success, being elected vice president of the Chamber (office in which he was confirmed in December 1861). Before the administrative centralization of the United Principalities, the deputy had one more significant intervention in the debates of the Assembly. In May 1861, a Parliamentary Question of the politician regarding the enthronement of a foreign prince (one of the sensitive subjects of debate, at the time) had a considerable impact. Its reception among the conservatives in the Wallachian Chamber brought Catargiu „national” notoriety, assuring him a favorable political situation in view of the upcoming unification of the two Assemblies. Even though the almost permanent tensions between the parliamentary majority and the reigning Prince Alexandru Ioan Cuza limited the political influence of Lascăr Catargiu, he consolidated his position in the ranks of the „right”. Thus, the conservative leader remained relevant after the transition of the Romanian state from the „federalism” of the first years of Cuza's reign to the centralism which decisively marked its existence from 1862 onwards.

„Valahii ne-au înșelat”. Chestiunea compensațiilor Iașului în acțiunea politică moldovenească după unire (1862-1874) (I)

Mihai CHIPER*

În ultimul studiu care se referă tangențial la chestiunea compensațiilor, Gh. Iacob afirma că „este dificil de stabilit ce și cât a primit orașul Iași în urma cererilor din primii ani, după pierderea statutului de capitală”, menționând numai legea votată în aprilie 1880, mai exact prima ei formă, privind cedarea unui număr de nouă moșii dimprejurul Iașilor¹. Așadar, de la apariția cărții lui N. A. Bogdan², în urmă cu un secol, istoricii nu au mai aprofundat problema compensațiilor, mai exact natura litigiilor și realitatea disputelor post-unire dintre valahi și moldoveni. Subiectul a fost trecut fie pe lista subiectelor disruptive pentru coeziunea națională și confortul memoriei colective, fie a intrat automat în unghiul mort al istoriografiei din cauza grilei de lectură naționaliste, apoi național-comuniste a istoriei. Cu alte cuvinte, ignorarea temei nu ține atât de curiozitatea științifică ingenuă, cât de încurajarea amneziei colective despre subiecte care nu figurează între favoritele discursului academic și politic românesc. În acest context, nu putem să nu remarcăm cum subiectul compensațiilor și, în general, problemele Moldovei după unire au fost „securizate” prin amplasarea unui adevărat câmp minat de stereotipuri ideologice³ care au reușit să țină la distanță istoricii și apetitul pentru dezbateri, în ciuda apariției unor studii curajoase și remarcabile cu adevărat sub raport științific, scrise în scopul de a le deconstrui⁴.

* Dr., cercetător științific la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iași; e-mail: mihaichiper75@yahoo.com.

¹ Gheorghe Iacob (coord.), *Iași – memoria unei capitale*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2008, p. 136.

² N. A. Bogdan, *Orașul Iași. Monografie istorică, socială, ilustrată*, ed. a II-a, Iași, Tipografia Națională, 1913, p. 377.

³ Ne vom referi mai pe larg la Dumitru Vitcu, *Iașii și unirea Principatelor*, în Gh. Buzatu, A. Karetchi, D. Vitcu (coord.), *Aspecte ale luptei pentru unitate națională. Iași: 1600-1859-1918*, Iași, Editura Junimea, 1983, p. 61-142.

⁴ Adrian Cioflâncă, *Naționalism și parohialism în competiție. Note pe marginea dezbatărilor politice privind unirea Principatelor Române*, în *Vârstele Unirii. De la unitatea etnică la conștiința națională*, ed. Dumitru Ivănescu, Cătălin Turliuc, Florin Cântec, Iași, Fundația Academică „A. D. Xenopol”, 2001, p. 109-134.

Un asemenea demers nu a avut ecou istoriografic⁵, întrucât universitățile românești, deși au orgoliul reprezentativității regionale (Iași, Cluj-Napoca, Timișoara), concurează toate, de fapt, pe terenul cultivării unei memorii istorice centraliste, în care conceptul de „național” îl înlocuiește complet pe cel de „regional”. Prin urmare, canonul istoriografic nu concepe posibilitatea existenței unei istorii a Moldovei după 1859-1862 în cadrul României⁶, deși problemele și particularitățile ei rămân menționate distinct, precum nu există monografii ale Transilvaniei ori ale Banatului referitoare la perioada ulterioară anului 1918⁷.

De ce este importantă în sine problema compensațiilor? Cu toate că legea din 1880-1882⁸ s-a soldat cu unul dintre cele mai mari transferuri de bunuri pe care statul român l-a făcut în favoarea unei autorități locale, acest litigiu moldovalah nu a beneficiat de o abordare coerentă și unitară, iar informațiile încă rămân incomplete și superficial prezentate⁹. Datele se regăsesc împrăștiate în

⁵ Excepția o face Lucian Boia, *De la Dacia antică la Marea Unire. De la Marea Unire la România de azi*, București, Editura Humanitas, 2018, p. 42-48, capitolul *Au pierdut moldovenii partida?*

⁶ O asemenea „convenție academică” face imposibilă deocamdată, de pildă, redactarea unor istorii economice comparative a regiunilor românești după uniri. Unificarea direcțiilor de statistică a exclus colectarea distinctă și interpretarea datelor pentru reliefarea unei dinamici a dezvoltării și a investițiilor publice în județele din Moldova și Valahia după 1862. Studiile au încercat compararea Moldovei și Valahiei ori Transilvaniei dar numai în perioada medievală și modernă timpurie. Vezi Bogdan Murgescu, *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)*, Iași, Editura Polirom, 2010.

⁷ Volumul editat de Victor Neumann, *Istoria Banatului. Studii privind particularitățile unei regiuni transfrontaliere*, București, Editura Academiei, 2015, caracterizat ca un prim volum de „istorie regională”, se oprește la anul 1918. În cazul Transilvaniei, perioada de după 1918 este expeditată în câteva pagini, precum în volumul publicat de Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, *Istoria Transilvaniei*, ed. a II-a, revăzută și adăugită, Cluj-Napoca, Editura Școala Ardeleană, 2016.

⁸ Este vorba de un total de 10.010 fâci (14.314 hectare). Vezi Legea votată, la 11/23 aprilie 1880, „a celor 10 milioane” și *Legea pentru modificarea unor dispozițiuni din legea de la 11 aprilie 1880, relativă la lichidarea și întrebuintarea celor 10.000.000 de lei vechi, votați de constituantă orașului Iași, în ședința de la 29 iunie 1866* (MOF, nr. 281, 17/29 martie 1882, p. 8865-8866).

⁹ A. D. Xenopol rămâne, pentru perioada 1862-1866, cel mai detaliat și aplicat istoric care tratează chestiunea compensațiilor (*Istoria românilor din Dacia Traiană. Domnia lui Cuza Vodă 1859-1866*, vol. XIII, ed. a III-a, partea I, București, Editura Cartea Românească, 1925, p. 117, 134-136; vol. XIV, ed. a III-a, partea a II-a, București, Editura Cartea Românească, 1925, p. 203-213). N. A. Bogdan depășește perioada 1866 și oferă o perspectivă mult mai largă și corelată cu revendicările moldovene, atingând și anii 1880-1882, fără însă ca să ordoneze informațiile aparținând acestui dosar (N. A. Bogdan, *Regele Carol I și a doua sa capitală. Relații istorico-politice scrise din inițiativa primarului Iașului G. G. Mărzescu*, București, Institutul de Arte Grafice C. Sfetea, 1916; p. 130-131, idem, *Orașul Iași...*, p. 377). Alte monografii de referință surprind doar ceea ce se întâmplă în intervalul domniei lui Al. I. Cuza (T. W. Riker, D. Litt Oxon, *Cum s-a înfăptuit România. Studiul unei probleme internaționale. 1856-1866*, Iași, Editura Alfa, 2000, p. 331; Constantin C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza Vodă*, București, Curtea Veche, 2000, p. 113-114). Unii autori rămân tributari unei grile de lectură naționalist-comuniste (N. Grigoraș, *Alexandru Ioan Cuza și Iașii*, în *Cuza Vodă, în memoriam*, coord. L. Boicu, Gh. Platon, Al. Zub, Iași, Editura Junimea, 1973, p. 478-502). De pildă, Vasile Russu agreează perspectiva „intereselor naționale majore” invocate de majoritățile parlamentare centraliste când compensațiile sunt respinse (Vasile Russu, *Viața politică în România (1866-1871)*, vol. II, *De la liberalismul radical la conservatorismul autoritar*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2001, p. 18-19). Singurul care

mii de pagini de dezbateri parlamentare și de consiliu local, interpelări, acte normative guvernamentale survenite într-un interval de aproximativ patru decenii. Paradoxal, istoricii nu au fost atenți ori interesați să consemneze etapizarea dosarului ori finalitatea lui, iar din punct de vedere conceptual se observă mari confuzii – atât în epocă, cât și acum – asupra ideii de compensație, mai exact ce a însemnat în termeni juridici, politici, economici și istorici.

Scoase din zona triumfalismului și denaturării, neînțelegerile pe tema compensațiilor ne oferă o imagine crudă a realităților post-unire, în special incapacitatea statului și a elitei politice de a gestiona echitabil pentru Moldova succesul de la 1859. Dosarul aduce la lumină legăminte încălcate între moldoveni și valahi, o nesfârșită serie de promisiuni neonorate, dezastrul economic pentru Iași, motive care au constituit sursele întemeiate ale nemulțumirilor și nașterea unui tip de acțiune politică pe care astăzi am numi-o regionalistă. Chestiunea a fost escamotată de discursul unionist din secolul al XIX-lea și, cum menționam anterior, intens discreditată de istoriografia național-comunistă, dornică să păstreze autoritatea fără fisură și operaționalitatea politică a conceptelor din secolul al XIX-lea peste care regimul comunist și-a grefat ideologia. Această situație obligă orice istoric să reia de la zero interpretarea dezbaterilor din Cameră și Senat, adeseori trecute cu vederea sau, pur și simplu, răstălmăcite. Nu ai cum să descrii realitatea acelor vremuri fără o relectură, cu citate extinse, care să evite diferitele decupaje „istoriografice” ale dezbaterilor parlamentare. O perspectivă corectă trebuie să pună în drepturi relevanța de neocolit a conflictului existent între o agendă a intereselor moldovenești, regionalistă, și o agendă centralistă, susținută puternic în majoritate de munteni și olteni. Ca problematică, ele premerg dezbaterile parlamentare interbelice dintre ardeleni și regățeni, prin punerea în discuție a unei specificități moldovenești, a necesității descentralizării, dublată de militantismul pentru o arhitectură a administrației în care să se regăsească reprezentată viziunea moldovenilor asupra funcționării și balanței de putere în stat.

Pe ce argumente putem susține existența unui regionalism moldovenesc în epocă? Așa cum, în perioada la care ne referim, nu avem partide propriu-zis instituționalizate, cu denumire, statut, program (Partidul Național Liberal se constituie „oficial” în 1875, Partidul Conservator la 1880), dar vorbim de liberali și conservatori, nu avem nici o denumire propriu-zisă a centraliștilor și

sesizează implicațiile temei compensațiilor (nu întâmplător nu aparține școlii istoriografice românești) este Paul Michelson, care pune corect Curtea de Casație în limitarea modelelor administrative familiare elitei politice și completei desconsiderări a Moldovei, prin nerespectarea promisiunilor (Paul E. Michelson, *Conflict and Crisis. Romanian Political Development, 1861-1871*, New York and London, Garland Publishing, 1987, p. 145-146). Foarte utile sunt observațiile Silviei Marton (*La construction politique de la nation. La nation dans les débats du Parlement de la Roumanie (1866-1871)*, Iași, Institutul European, 2009, p. 347-351), în timp ce alți autori ratează subiectul compensațiilor (Liviu Brătescu, *România la răscruce. Anul 1866*, Iași, Institutul European, 2014, p. 157). Înainte de toate lucrările menționate, studiul lui Adrian Cioflâncă, *op. cit.*, apărut probabil înainte de vreme pentru capacitatea istoricilor români de a-l recepta, oferă cadrul teoretic cel mai solid temei prezentate aici.

regionaliștilor, deși ei funcționează și operează ca atare în contextul problemelor apărute după unire în cazul Moldovei. Prin urmare, în afara clasicelelor diferențe folosite de istoriografie ca modele explicative în epocă între liberali și conservatori, burghezie și moșierime¹⁰, între republicani și monarhiști, între adepții dinastiei străine ori ai celei pământene, este extrem de utilă, pentru veridicitatea și coerența istoriografică, introducerea unei distincții evidente și perfect funcționale: aceea dintre regionaliști și centraliști.

În primul rând, în debaterile și voturile Camerelor, în problemele revendicate de moldoveni după 1862 – transferul Curții de Casație la Iași, o paletă mai largă de compensații, dar și insistența pentru descentralizare – opțiunile ideologice stânga/dreapta, radicali/ moderați, republicani/monarhiști se reconfigurează, separându-se noi majorități din punctul de vedere pro sau anti-Moldova¹¹. Dacă, sub raport discursiv, centralismul rămâne ermetic, egal și perfect coerent cu sine însuși pe întreaga perioadă, regionalismul este reactiv și configurabil în funcție de evoluția, situația, planurile centrului și efectele centralizării. Unii dintre conservatori și liberali își părăsesc colegii și pozițiile tradiționale, militând ori votând alături de adversarii lor politici în cazul special al revendicărilor Moldovei. Ca să nu mai vorbim de faptul că unii dintre munteni votează alături de moldoveni în chestiunea Curții de Casație în 1862, 1866 și 1867, tocmai plecând de la principiul descentralizării¹² și având o înțelegere a intereselor regionale. Apoi, în funcție de agenda și nevoia susținerii intereselor moldovenești, foști lideri unioniști-centraliști rigizi, precum Mihail Kogălniceanu, Manolache Costache Epureanu, Gr. M. Sturdza, își reinventează identitatea politică. Kogălniceanu tranșează la 1862 rămânerea Curții de Casație la București, acuzând în Adunare „separatismul” proiectului, pentru ca, la 1867, să fie mai coerent în susținerea transferării Curții la Iași decât cei pe care-i acuza la 1862 de „separatism”. Alături de Kogălniceanu, Epureanu și Sturdza sunt și alții¹³, ceea ce ne spune că

¹⁰ În operaționalizarea maniheistă a forțelor politice din epocă nu putem să nu remarcăm cât de denaturată era, înainte de 1989, paradigma ideologică marxistă a luptei de clasă dintre „moșieri” și „burghezi”. Vezi în special Vasile Russu, *Frământări politice în perioada instaurării regimului burghez-moșieresc (martie-iunie 1866)*, în AȘUI, vol. 13, 1967, p. 119-129; idem, *Mișcări și frământări anticarliste (1866-1871)*, în AȘUI, vol. 20, 1974, fasc. 1, p. 45-56; idem, Dumitru Vitcu, *Frământări politice interne în vremea guvernării D. Ghica – M. Kogălniceanu (1868-1870)*, (I), în AIIAI, vol. 7, 1970, p. 139-171 și (II) în vol. 8, 1971, p. 63-98.

¹¹ Distincția între moldoveni/munteni/olteni în chestiunea compensațiilor este utilă, dar nu trebuie absolutizată (A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. XIV, p. 212). Mai corect ar fi să vorbim de „interese moldovenești”, de valabilitatea cărora au putut fi convinși și unii munteni. Dar cel mai înțelept ar fi să acceptăm că există o dispută între regionalism și centralism, principii de organizare a statului în jurul cărora se poziționează grupurile politice din Parlament.

¹² Amendamentul lui Gh. Mărzescu din 28 iunie 1866 este susținut de 16 deputați moldoveni și nu mai puțin de 12 munteni (G. Lahovari, N. Blaremborg, C. Blaremborg, N. Golescu, C. Cantacuzino, G. Serurie, C. Racoviță, N. Slăvescu, Vladimir Ghica, A. G. Golescu și Șt. Golescu). Vezi A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. XVI, p. 208.

¹³ Cum ar fi unionistul Costache Rolla, cumnatul lui Vasile Alecsandri, care a redactat o petiție de protest și a trimis-o să fie semnată în oraș și în județ. Unii dintre unioniști se duc la cunoscutul adept al păstrării unei Moldove neunite cu Valahia, N. Istrati, și-l roagă să trimită o

identitatea politică a așa-numiților „separatiști” se transformă treptat după 1862, dar mai ales după 1866, întâlnindu-se cu foști centraliști-unioniști dezamăgiți de funcționarea unirii pe terenul de luptă împotriva Bucureștiului/ Valahiei/centrului și al revendicării descentralizării. Uneori, ca să dăm doar un exemplu, expresia regionalistă o regăsim evidențiată în tensiunile electorale dintre „roșii” munteni și liberal-moderații moldoveni: „Roșilor spune-le că soarta țării nu atârână de alegerile din Craiova. Să știe că astă dată Moldova [1869 – n.n., M.C.] are să trimită 70 de deputați care nu vor mai permite ca gloatele din București să ocârmuiască 33 de județe ale României”, îi transmitea M. Kogălniceanu¹⁴ unui prefect din Olt. Pentru Kogălniceanu, radicalii erau „noroii din București”, care voiau să domine Parlamentul. Inevitabil, urmare acestei înfruntări, radicalii îl etichetau pe „omul de la 2 mai” moldovean separatist¹⁵, un calificativ în logică iacobină și complet neadevărat. Ceea ce ne deschide ochii asupra abuzului și ușurinței cu care istoriografia a preluat verbiajul radicalilor, roșii munteni, și descendenților lor, folosind termenul până la 1900 (sau chiar mai târziu) în accepțiunea utilizării dinainte de 1859.

Deși diabolizat, conceptul de „separatism” după unire, dar în special după 1866, trebuie evaluat în primul rând ca o formă de reacție regionalistă. Paul Michelson sesizează un aspect care poate fi considerat cheia de interpretare a nesfârșitelor acuze de separatism, atunci când interesele regionale ale Moldovei erau puse în discuție:

Din păcate, sperietoarea separatistă – care nu era foarte reală și nici foarte puternică – a fost utilizată de centraliști ca să extindă puterile regimului de la București și să înăbușe legitimitatea preocupărilor regionale și expresia lor. Aceasta a rămas un topic pe termen lung în România și o nenorocire în cultura ei politică¹⁶.

A. D. Xenopol evidențiază aceeași transformare a mișcării politice și o propunea ca o metodă de chestionare, direcție însă nedezvoltată de istoriografie. Potrivit lui, „separatismul” trăise o perioadă de tranziție după 1862 și își jucase ultima carte la 3/15 aprilie 1866, dar după aceea rămâne „un vlăstar înfrățit, acela al *revendicărilor moldovene și mai ales ieșene*, care va avea o mult mai trainică putere de viață, ca unul ce este întemeiat pe fapte netăgăduite ce lovesc simțământul dreptăței altoit pe jignirea intereselor”. Însuși Xenopol, în activitatea

suplică „prin care să arate că, deși unirea a fost totdeauna dorită de Moldoveni, însă aceasta a fost numai unirea morală, iar nu cea materială; că ei au cerut numai unificarea legilor și așezămintelor, iar nu alipirea teritoriului lor către teritoriul Valahiei” (A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. XIII, p. 118, 134).

¹⁴ V. Russu și D. Vitcu, *Date noi referitoare la activitatea politică a lui Mihail Kogălniceanu (1869)*, în AIIAI, vol. 17, 1980, p. 621.

¹⁵ *Ibidem*, p. 618. Vezi „Românul”, 14 martie 1869, p. 233.

¹⁶ Paul Michelson, *Romanian Politics, 1859-1871. From Prince Cuza to Prince Carol*, Iași, Oxford, Portland, The Center for Romanian Studies, 1998, p. 108. Potrivit aceluiași istoric, centralizarea în România a fost rezultatul influenței modelului francez, a temerilor față de un separatism incipient și a dorinței de control a mediului politic (vezi *idem*, *Conflict and Crisis*, p. 142).

sa revendicativă pentru Iași și Moldova, se plasa pe o platformă regionalistă, tributară însă marjei de libertate reduse a vremurilor sale¹⁷.

În cultura politică valahă, centralistă, care încet-încet devine canon național, acuza de „separatism” a fost utilizată nedrept, inadecvat și acuzator, desemnând acțiunile, mișcările ori pe oamenii politici moldoveni care au îndrăznit să se atingă și să ridice problema intereselor regionale. Un instrument de construire a acestei versiuni a istoriei a fost și încă este etichetarea sancționatorie¹⁸. Stigmatul politic a fost preluat și dezvoltat de vocabularul istoriografic contemporan¹⁹, care îi plasează pe revendicatorii compensațiilor în registrul derizoriu. Cererile pentru strămutarea la Iași a Curții de Casație sunt considerate „răbufniri de orgolii” ale moldovenilor²⁰. Dintr-o perspectivă teleologică a unirii, purtătorii discursului nu sunt doar stigmatizați, ci „invalidați” istoric, excluși din categoria interlocutorilor credibili pentru posteritate după metodele propagandisticii politice. „Depășiți de ritmul derulării evenimentelor”, ei se făceau vinovați de „afișarea unor atitudini refractare”; „adversarii progresului n-au încetat să insinueze tot soiul de preziceri dintre cele mai sumbre în legătură cu soarta capitalei «sacrificate»”²¹. De cealaltă parte, unioniștilor/centraliștilor li se rezervă atribuții exclusiv pozitive: sunt înțelepți, lucizi, progresiști, realiști, de „bună credință”²². Stereotipizarea ideologică prin intermediul caricaturizării ori abordării apologetice este explicabilă, dar nu scuizabilă. Într-un stat unde proiectul unirii românilor a fost ridicat de la statutul unui construct politic al elitelor din secolul al XIX-lea la rangul unui „vis secular” care începea cu Mihai Viteazul, nu au fost agreeate întrebări raționale precum: ce fel de unire/uniri am avut, cât de viabile au fost, ce probleme de dezvoltare au generat, cine au fost perdanții și câștigătorii²³?

Cum vom vedea, subiectul este abordat cu o crispare imposibil de disimulat. Compensațiile au fost recunoscute și tratate, în sine, ca niște reparații. Mai exact, o plată a unor daune ale unui proces în care o parte a fost dezavantajată, „sacrificată” pentru binele altei părți. Sigur, ar fi de dorit să spunem – așa cum afirmau centraliștii – că sacrificiul Iașului în special s-a făcut în interesul tuturor, dar moldovenii (regionaliști) din epocă au fost de altă părere²⁴ și nu

¹⁷ A. D. Xenopol, *Memoriu asupra unor îmbunătățiri economice de realizat în nordul României și în special în Iași*, Iași, Tipo-litografia H. Goldner, 1891.

¹⁸ Vezi demonstrația lui Adrian Cioflâncă despre constituirea maniheistă a vocabularului politic, cazul „reacționari” și „retrograzi” vs. „progresiști”, în *op. cit.*, p. 113.

¹⁹ *Ibidem*, p. 113-114.

²⁰ D. Vitcu, *Iașii și unirea Principatelor*, p. 133.

²¹ *Ibidem*, p. 131.

²² *Ibidem*, p. 127, 137.

²³ Sugestiv este că unele dintre cele mai serioase analize reprezintă fie opera unor autori străini, fie nu au apărut la edituri din România. Vezi Alberto Basciani, *Dificila Unire. Basarabia și România Mare 1918-1940*, Chișinău, Editura Cartier, 2018, dar și, în special, Svetlana Suveică, *Basarabia în primul deceniu interbelic (1918-1928): modernizare prin reforme*, Chișinău, Editura Pontos, 2010.

²⁴ S. Pastia, *D-lui C. A. Rosetti, ministru de interne (răspuns asupra raportului de disolvarea consiliului Comunal de Iassy)*, Iași, Tipografia Națională, 1881.

putem să le ștergem vocea ori să le ignorăm acțiunile numai pentru ca posteritatea să creadă că funcționalitatea unirii și a noului stat rămân nechestionabile. Prin urmare și semnificația compensațiilor diferă pentru regionaliști și centraliști. În timp ce regionaliștii le-au interpretat ca „o datorie contractată de stat, un drept câștigat de oraș”, o „tranzacție între comuna Iași și stat”, centraliștii au dorit să le califice drept „donație” în sensul de „dar”, tocmai *pentru a nu sugera că Valahia ar recunoaște implicit existența unei culpe față de Moldova privind rezultatele inechitabile ale unirii*. Remarcăm, așadar, cât de inconfortabil din punct de vedere psihologic era pentru observatorii vremii acest dosar de negocieri dintre moldoveni-munteni/regionaliști-centraliști. Cazul pune în discuție sinceritatea sentimentelor reciproce, în care „frații” își fac reproșuri parcă ilustrând un proverb popular – „frate-frate, dar brânza-i pe bani!” Se constata, foarte tăios, că proclamarea principiului unirii nu era suficientă, ci el mai trebuia „introdus în inimile oamenilor, ca să prindă rădăcină”²⁵, ținându-se cont că interesul patriotic nu trebuia să jignească interesul material, iar unirea între frați se dorea pusă pe un „tărâm de echitate”. Este dosarul în care se acuza „înșelătoria” sistematică a muntenilor, lipsa lor de cuvânt în raport cu promisiunile făcute succesiv, în diferite momente cruciale, constatându-se, după cum spune A. D. Xenopol, „o adâncă jignire asupra modului cum se înțelese a se aduce unirea la îndeplinire”²⁶. Compensațiile sunt, prin urmare, o oglindă retrovizoare a unirii depozitate de mitologie patriotică. În termenii unui regionalist al vremurilor, dilema unirii moldo-valahe era următoarea: „Oare principiul de consolidare a națiunii române putea-va să cuprindă în sine destrucțiunea unei societăți române [Iașii – n.n., M.C.]”²⁷?

Un detaliu, aparent minor, este legat de conotația locală sau regională atribuită compensațiilor. Sunt ele relaționate exclusiv cu orașul Iași, un caz particular, local și izolat, cum par să înțeleagă centraliștii, sau declinul fostei capitale este doar cel mai vizibil aspect al unor probleme structurale cu care începea să se confrunte Moldova în ansamblu (spre deosebire de Muntenia)? Răspunsul implică o analiză economică pe care istoriografia nu o poate realiza în acest moment²⁸. Tehnic vorbind, discuțiile au fost axate pe fosta capitală, dar măsurile nu erau propuse exclusiv de ieșeni, ci susținute de deputați din toată Moldova. Panait Cazimir era deputat ales în Dorohoi în 1862, când deschidea seria revendicărilor moldovenilor, cerând stabilirea Curții de Casație la Iași. De-a lungul timpului, o serie de deputați, aleși în diferite circumscripții, militau pentru compensațiile Iașului, prin aceasta ei subînțelegând revendicările Moldovei.

La fel de important: care erau categoriile politice ce revendică compensațiile? Și ce tip de compensații erau avute în vedere de fiecare? Fraționiștii

²⁵ Expresia aparține deputatului Dimitrie G. Văscu. Vezi *Protocoalele Ședințelor Adunării Legislative, 1862*, supliment la „Monitorul”, nr. 65, p. 2.

²⁶ A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. XIV, p. 212.

²⁷ C. Tacu în ședința Camerei din 13 martie 1867, în MOF, nr. 62, 17/29 martie 1867, p. 365.

²⁸ Am indicat că acesta este efectul scrierii istoriilor „naționale”, în care problemele regiunilor sunt ascunse, ocultate în parametri socio-economici generali și uniformizatori „naționali”.

Nicolae Ionescu cerea, în primul rând, fonduri pentru înființarea unei instituții de credit pentru susținerea comercianților români împotriva concurenței evreiești; Titu Maiorescu și Mihail Kogălniceanu vedeau compensațiile și sub aspectul transformării Iașului într-o cetate intelectuală, culturală și științifică, un Oxford românesc; Gh. Mârzescu și Panait Cazimir cereau compensații „morale”, cu mare încărcătură politică, precum a fost Curtea de Casație. Niciunul dintre aceștia nu uita să treacă în rândul priorităților calea ferată. Așadar, compensațiile adecvate difereau în viziunea celor întrebați.

În această primă parte a studiului ne vom rezuma la prezentarea discuțiilor politice parlamentare care au configurat problema compensațiilor în perioada 1862-1874, monopolizate de chestiunea Curții de Casație în 1862, 1866-1867, urmând ca în a doua parte a articolului (rezervată numărului următor al revistei „Archiva Moldaviae”) să prezentăm detaliile și impedimentele apărute în dosarul compensațiilor, care se încheie la începutul secolului XX.

* * *

La finalul anului 1861, deputații moldoveni îi cereau lui Al. I. Cuza, cu prilejul ultimei întruniri la Iași, să ia măsuri pentru apărarea intereselor locale ale Moldovei²⁹. Entuziasmul unirii se estompase puternic, iar notabilitățile ieșene, funcționărima și cercurile comercianților, parcă trezite „din o lungă aiurare”³⁰, înțelegeau că urmau să se confrunte cu o situație fără precedent, imprevizibilă prin efecte: transferul structurilor de putere și pierderea instituțiilor. „Văduvită de domnie”, capitala Moldovei era obligată să accepte perspectiva periferializării. După Convenția de la Paris, Curtea de Casație trebuia să aibă reședința la Focșani, iar când moldovenii au văzut că intenția era să fie stabilită la București, au început să strângă semnături pentru instalarea ei la Iași, potrivit ziarului „Viitorul”³¹. De ce s-au focalizat moldovenii pe Curte, ce reprezenta instituția și care erau rațiunile confruntării pe localizarea ei? Controversele în jurul transferului se înscriu în contextul construcției dificile a României în conformitate cu principiul națiunii indivizibile ce respingea descentralizarea și federalismul. Pentru regionaliști, amplasarea ei în Iași ar fi „păzit o reciprocitate reală și o relație între Moldoveni și Munteni pe un principiu de egalitate” cu Bucureștiul, care avea Guvernul, Domnul și Adunarea. Iașul să fie vizitat de munteni, să „se învețe a se cunoaște unii pre alții în țările lor. O reciprocitate de comunicație ca aceasta ar fi avut un avantaj și moral și material pentru ambele țări”³². Centraliștii nu credeau că mai trebuia să existe „moldoveni” și „munteni”, ci doar „români”, iar Curtea reprezenta garanția unității statale; acceptarea plasării la Iași însemna recunoașterea a două capitale, deci „dualismul

²⁹ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 481.

³⁰ A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. XIII, p. 118.

³¹ *Ibidem*.

³² *Prescript verbal atîngătoriu de mijloacele înfloririi Iașilor, făcutu de comercianți, meseriași și fabricanți în prefectura de Iași din ordinul Ministeriului de Interne*, Iași, Tipografia Buciumului Român, 1863, p. 14.

în corpul națiunii” și existența unei rivalități politice între București și Iași, Moldova și Valahia. Unirea nu se manifesta numai prin localizarea teritorială a instituțiilor, ci prin concentrarea instituțiilor autorității politice, a puterii³³.

Înainte de instalarea Curții de Casație la București, Panait Cazimir propunea, în 28 februarie 1862³⁴, alături de nouă deputați moldoveni, stabilirea sediului la Iași drept „o compensație” pentru pierderile suferite de acest oraș, inițiativă reluată și de Dimitrie G. Vășescu la 9 martie³⁵. Dezbaterile din Cameră din 14 martie relevă o sciziune profundă de viziune între deputații moldoveni. O parte a grupului politic de la nord de Milcov solicita dovezile unor cedări ale valahilor, ca o demonstrație de înțelegere și apreciere a sacrificiilor Iașului, în timp ce o altă parte, minoritară dar mai influentă – Mihail Kogălniceanu, Anastasie Panu și Gr. M. Sturdza –, susținea o centralizare completă la București. De altfel, nu numai grupul moldovenilor era profund dezbinat; argumentele contrare îi separau în tabere adverse și pe munteni. Raportul delegaților secțiunilor referitor la propunerea lui Panait Cazimir pentru așezarea Curții de Casație la Iași era citit de Mihail Kogălniceanu. Secțiunea I lăsa Guvernului și Adunării dreptul să decidă, secțiunea II se pronunța în favoarea Iașului, secțiunea III respingea propunerea, dar o înlocuia cu o contrapropunere, un plan de compensații gândit de M. Kogălniceanu, susținut de Manolache Costache Epureanu, C. A. Cottescu și Mihail Marghiloman³⁶; secțiunea IV cerea să se consulte Guvernul mai întâi, iar secțiunea V a lăsat decizia la inițiativa Executivului. Prin urmare, situația părea în această fază legislativă relativ echilibrată, urmând ca amplasarea Curții de Casație să se decidă în Adunare.

La 1862, Kogălniceanu se manifesta ca un centralist rigid și încrezător în beneficiile unirii. Centralismul fără rezerve urma să fie taxat de adversarii săi ieșeni, cum era Theodor Codrescu, ce a reținut și pus la dispoziția posterității celebra frază rostită de Kogălniceanu în decembrie 1863 „că mai bucuros ar fi să vadă crescând iarbă pe ulițele Iașilor, decât să consimtă la strămutarea Curței de Casație la Iași”³⁷. O povară de imagine, pe care, ani de zile, în campaniile electorale ulterioare, Kogălniceanu va încerca să o repare în ochii ieșenilor. La alegerile din primăvara lui 1869, promitea într-o telegramă adresată primarului de Iași, Ioan Antoniad: „Mă voi sili ca, sub administrațiunea mea, să nu crească iarbă pe stradele Iașilor, căci atunci aru crește și în casa mea părintească”³⁸. În spatele propunerii amplasării Curții de Casație la Iași, Kogălniceanu credea că se aflau doar foști separatiști lipsiți de viziune, agățați de frustrări pentru a-și asigura continuitatea politică. Mai târziu, cum vom vedea – după adâncirea crizei Iașului și experiența guvernării din timpul lui Al. I. Cuza, a epurării

³³ Silvia Marton, *op.cit.*, p. 349.

³⁴ *Protocoalele Ședințelor Adunării Legislative, 1862*, supliment la „Monitorulu”, nr. 53, p. 7-8.

³⁵ *Protocoalele Ședințelor Adunării Legislative, 1862*, supliment la „Monitorulu”, nr. 58, p. 6.

³⁶ *Protocoalele Ședințelor Adunării Legislative, 1862*, supliment la „Monitorulu”, nr. 63, p. 3.

³⁷ Theodor Codrescu, *Uricariul*, vol. XII, Iași, Tipografia Buciumului Român, 1889, p. 400.

³⁸ „Curierul de Iași”, 30 martie 1869, p. 1.

moldovenilor din aparatul central la 11 februarie 1866, dar și a blocajului politic întâmpinat în două rânduri la validarea mandatului de deputat –, entuziasmul față de responsabilitatea politică valahă i se temperează, preluând chiar ideea mutării Curții de Casație la Iași.

La 1862, propunerile compensatorii avansate de Kogălniceanu în Adunare se refereau la următoarele aspecte:

1. Menținerea și dezvoltarea școalelor superioare și inferioare din Iași, și îndeosebi dezvoltarea Universității; 2. Întemeierea Iașilor ca antrepozit liber de mărfuri; 3. Înjumătățirea impozitului fonciar până la o nouă evaluățiune a imobilelor; 4. Desființarea accizului pe vin pământean și a contribuțiunei pusă pe acest articol în folosul statului. Asemenea desființarea harabagilecului [harabagilăc – n.n., M.C.], care este una din cele mai mari împiedicări puse comerciului și libertății comunicațiunelor; 5. Stimularea lucrărilor publice din Iași și îndeosebi isprăvirea catedralei și a cazarmei de la Copou; 6. Completarea liniilor de șosele ce sînt încă (în) pregătire între Iași și Botoșeni, asemenea și între Iași și Roman, precum și construcțiunea șoselei până la Sculeni; 7. Curățirea Prutului pînă la Țuțora spre a se face navigabil pentru vase atît cu vapor, cît și cu văluri; 8. Așezarea unei Camere de Comerț și promulgarea legii cambiale; 9. În sfârșit, grabnica construcțiune a unei căi ferate³⁹.

În opoziție cu Mihail Kogălniceanu, câțiva reprezentanți moldoveni puneau în evidență efectele negative ale centralizării. Dimitrie G. Văscu, delegat al minorității delegaților pe legea din 1862, dezvoltă argumentele unei platforme administrative descentralizatoare, arătând că „separatiștii” rămăseseră o partidă care profita de situația existentă, găsind argumente în decăderea Iașilor, a decepțiilor „care ușor se pot naște din jignirea intereselor materiale”. Potrivit lui, ieșenii mai aveau „amorul propriu și nobila ambițiune de a avea în sânul lor Curtea de Casație ca cel mai suprem tribunal judecătoresc” până la înființarea căilor ferate care să lege Iașul de București. În ordine cronologică, Văscu era primul care enunța un set de argumente ce vor fi reluate și dezvoltate în anii următori. Un prim argument moldovenesc era acela că principiul unirii nu cerea ca instituția Curții de Casație să fie „numai decît în București”; așezarea la Iași ar fi fost un „mijloc de consolidare a unirii, în vreme ce respingerea propunerii susținute de mai bine de 2/3 din deputații Moldovei” ar fi „sămânța dezbinării zvârlite pe pământul unirii”. Apoi, din punctul de vedere al echilibrului puterilor în stat, ideea înființării la București, sub supravegherea Guvernului, era incompatibilă cu independența instituției și aceste chestiuni țineau de onorabilitate, știința și independența membrilor; o altă obiecție se referea la existența unei opinii publice puternice la Iași, întrucât aceasta a mers chiar înaintea Bucureștilor⁴⁰.

³⁹ *Protocoalele Ședințelor Adunării Legislative, 1862*, supliment la „Monitorulu”, nr. 63, p. 3. Vezi pe larg în M. Kogălniceanu, *Opere*, III, partea a II-a, *Oratorie I, 1861-1865*, text stabilit, note introductive și comentarii de Vladimir Dicușcu, București, Editura RSR, 1987, p. 125. Vezi și *Protocoalele Ședințelor Adunării Legislative, 1862*, supliment la „Monitorulu”, nr. 68, p. 7-8.

⁴⁰ *Protocoalele Ședințelor Adunării Legislative, 1862*, supliment la „Monitorulu”, nr. 63, p. 5.

El introducea în dezbaterile parlamentară și un exemplu menționat frecvent în ideile moldovenilor despre descentralizare, acela al Italiei, unde Curtea de Casație fusese oferită drept compensație orașului Torino, după ce, prin unirea Piemontului cu Lombardia, instituția ajunsese un timp la Milano. Alt exemplu era Belgia, care avusese o vreme Curtea la Anvers pentru „înflorirea acestui oraș” și numai după îmbunătățiri a fost dusă la Bruxelles. Cu alte cuvinte, alte state civilizate care „au vărsat sângele lor pentru unire nu au făcut aceasta din motive de separatism”⁴¹. Mai târziu, se înmulțeau exemplele din spațiul european unde descentralizarea funcționa benefic. Când capitala Imperiului Rus a fost mutată la Petersburg, Moscova și-a păstrat o parte a statutului rămânând locul încoronărilor; în Prusia, același exemplu: Berlinul era capitală, iar la Königsberg se făceau încoronările în avantajul comerțului și industriei; Saxonia avea reședința administrativă la Dresda, dar „a doua capitală”, cea comercială și industrială, era la Leipzig; Uniunea dintre Suedia și Norvegia avea capitala la Stockholm, dar Kristiania [Oslo], capitala Norvegiei, nu rămăsese „în ruinare”⁴² etc.

Kogălniceanu alegea la 1862 să-l combată pe Văsescu:

Deși am lucrat pentru unire și țin a se consolida, dar am cerut totdeauna și cer ca Moldova și Iașul mai ales, care a făcut sacrifice pentru această Unire, să nu rămână în părăsire. Dar n-am socotit că instituirea Curții de Casație ar fi mijlocul cel mai nemerit de a asigura prosperitatea orașului. De aceea noi am zis numai că trebuie a plăti un tribut sentimentelor unioniste și patriotice ale ieșenilor prin măsurile ce am arătat⁴³.

Era perioada în care Kogălniceanu era convins că stabilirea Curții de Casație la Iași nu ar alina suferințele „fostei capitale a Moldovei, ci ar satisface interesele avocaților care vor să-și pledeze procesele la doi pași de casă, iar nu la 28 de poște și ajută pe alții care vor să-și facă trebușoarele”⁴⁴.

Panaït Cazimir, inițiatorul amendamentului, consemna schimbarea bruscă a atmosferei „frățești” din ședința Camerei. Susținea că „persoana sa a fost sfâșiată în toate modurile”, iar misiunea îi era foarte grea, întrucât avea în față un *parti pris*⁴⁵. În mândria sa de „sincer unionist” în care se considera lovit, el indica exemple prin care alte state au ales să-și consolideze unirea, precum Italia. Cazimir aprecia contra-propunerile lui Kogălniceanu „niște mijloace evazive”, iar „lucrările foarte anevoie de realizat”. Credea că liniile ferate nu se puteau face decât în trei-patru ani, iar navigabilitatea pe Prut era și mai greu de estimat; în plus, din înființarea antrepozitului, „Iașul nu poate trece un profit din cauza

⁴¹ *Ibidem*, p. 6-7.

⁴² *Prescript verbal atingătoriu de mijloacele înfloririi Iașilor*, p. 9-10.

⁴³ *Protocoalele Ședințelor Adunării Legislative, 1862*, supliment la „Monitorulu”, nr. 63, p. 6-7.

⁴⁴ Andrei Rădulescu, *Cercetări privitoare la înființarea Curții de Casație în România*, în AAR.MSI, t. XIV, p. 270.

⁴⁵ *Protocoalele Ședințelor Adunării Legislative, 1862*, supliment la „Monitorulu”, nr. 63, p. 7.

poziției sale; tribunalele comerciale – nu pot fi de folos, dacă comerțul s-ar stinge cu totul”.

Tensiunea acestor discuții era marcată de o ostilitate aproape fizică. Cazimir devoala o campanie de intimidare a cărei țintă devenise. După o clasică acuzație că era „un separatist ascuns”, el respingea ideea că a luat parte la vreun „act anti-național” și acuza existența „unei apostrofări curioase”⁴⁶, aceea că, în diverse întâlniri informale, muntenii afirmău că la Iași era „cuibul separatiștilor, că sunt buni de împușcat”⁴⁷. Informația era prețioasă, pentru că prefigura, în viziunea valahilor, regimul violenței legitime pe care statul era îndreptățit să o utilizeze împotriva celor etichetați drept „separatiști”. Pe de altă parte, observăm nu doar că însăși descentralizarea era condamnată în termeni etici, ca imorală și nedemnă în raport cu unirea și considerată o formă de separatism ascuns, dar și că unioniștii iacobini valahi semantizau abuziv unionismul, suprapunându-l centralismului⁴⁸. Dimpotrivă, descentralizatorii moldoveni, precum Cazimir, priveau Curtea de Casație la Iași ca o formă de întărire a unirii, ca un sprijin moral acordat ei prin satisfacerea intereselor locale, ale Iașului. „Un om ce vine în toată curățenia cugetului său – arăta P. Cazimir – să facă o propunere nevinovată, ce poate fi mărturisită de toate inimile bine simțite, de toate duhurile bine cugetate, nu este un trădător de patrie”. Ca să-și dovedească buna credință, Cazimir citea o depeșă, primită din partea Consiliului local Iași, subscrisă de 790 de ieșeni⁴⁹. Deputatul lua apărarea celor care au subscris depeșa, acuzați de centraliști că erau „niște avocați fără nici o opinie publică”; el apelează la

⁴⁶ *Protocoloalele Ședințelor Adunării Legislative, 1862*, supliment la „Monitorulu”, nr. 64, p. 1.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 2.

⁴⁸ Adrian Cioflâncă, *op. cit.*, p. 121-123.

⁴⁹ „Comuna Iași, reprezentată de noi, după actul depus de municipalitate, vine a vă mulțumi pentru motiunea ce ați făcut în parlament, sprijinind ca Curtea de Casație să fie în Iași și de asemenea mulțumim tuturor D.D. Deputați care v-a însoțit în acest op din viață pentru politica Iașului, căci în D-voastră, ca și Domnii Deputați de mai sus, recunoaștem simțirea acea de mult preț a se apăra de ruină a comună ca Iașu, comuna de unde a eșit și s-au încarnat ideea de înfrățire comună. Rugăm totodată se urmați mai departe cu sprijinul călduros, făcându-vă și către ceilalți D-ni Deputați interpretul nevoiei de a se avea zisa curte în Iași, nevoia zicem în proporție cu riscul ce amenință comuna, în proporție cu căderea de istav a capitalilor fonciere, în proporție cu nemulțumirea ce poată să succedă când numai comuna Iași va rămâne sacrificată. În fine puteți pe D-ni Deputați în o simțire adevărat frățească ca din Înălțimea missei D-voastră să nu uitați că odată cu interesul patriotic trebuie a nu jigni și interesul material, pentru că comun puindu-se pe târâmul de echitate este în tot dreptul a pretinde chiar de la frați mica asta mângâiere de trecutul plin de fapte laudabile în avantajul frăției, asemenea încredințați fie care în genere pe de o parte că dacă comuna Iași au fost emisă pentru frăție nu va perde nici cum din vedere a respecta astă frăție și în viitor măcar ar avea la ea curtea de casație; pe de alta iar prin instalarea curții de casație în Iași, nu se va naște o idee de separatism, ci va rămâne comuna în strânse idei de înfrățire, aceasta este stăruința noastră, faceți întrebuințare de ea și nu vom lipsi a vă păstra via recunoștință serbând odată cu instalarea Curții de Casație în Iași numele sprijinitorilor interesului Comunei (A. Cere, I. Corjescu, P. Cornescu, K. Corjescu, P. Cristea, D. Lăzărescu, S. Baldovici)”. Vezi *Protocoloalele Ședințelor Adunării Legislative, 1862*, supliment la „Monitorulu”, nr. 64, p. 2.

[...] stânga, la acea parte din Cameră înfocată pentru liberalismul ce reprezintă totdeauna în parlament elementul ultraliberal [...] să depărteze preocupățiunea ce are că această propunere ar slăbi cauza națională sau ar jigni importanța politică din afară a Statului Român; căci nu este vorba decât de a da un ajutor moral și material pentru consolidarea unirii⁵⁰.

Societatea ieșeană era profund divizată. Unioniști „vechi”, nesatisfăcuți de rigiditatea și optica Bucureștiului (Costache Rolla, Theodor Codrescu), se coalizaseră cu foști „separatiști”, pe o platformă descentralizatoare, precursora a unor forme de regionalism. Fluiditatea și fragmentarea opțiunilor societății ieșene era exprimată și în Adunare. Kogălniceanu, de exemplu, pune la îndoială faptul că semnarii depeșei amintite de Cazimir ar fi reprezentanții adevărați ai comunei și susținea că printre semnatori ar fi un fost „secretar de-al lui Vogoride când se persecutau unioniștii”⁵¹. Kogălniceanu arăta că a primit și el o altă depeșă de la Iași, semnată de mai multe persoane onorabile, foști consilieri municipali, foști deputați, foști directori de ministere, profesori etc., care cereau apărarea intereselor materiale ale Iașului, dar nu prin intermediul Curții de Casație, „căci aceasta nu interesează decât pe avocați, ca să poată pleda la doi pași de casele lor”. Pretindea că nu acuzase niciodată pe nimeni de separatism și avea depeșe despre dezordini iscate în Iași „sub inspirația președintelui Municipality [Teodor Burada – n.n., M.C.⁵²], că s-a luat portretele lui Kogălniceanu și Panu ca să se ardă în efigie. Eu am în Iași femeia și copil și mă tem pentru dânșii”. În final, Kogălniceanu pleda pentru stabilirea curții la București, unde trebuiau „centralizate toate corpurile mari ale statului”, iar Iașului să i se facă îmbunătățirile materiale de care are trebuință⁵³.

Disputa moldovenilor – să-i spunem, cu rezervele de rigoare, o dezbatere *avant la lettre* între regionaliști și centraliști – era întreruptă de intervențiile a doi munteni, care, lesne de înțeles, susțineau varianta unui centralism fără compromisuri. Prim-ministrul Barbu Catargiu anunța interesul de a acorda Iașului ceea ce-i trebuie, dar amintea motivul pe care Guvernul nu-l luase în considerare în privința amplasării curții: orașul se afla într-o „margine extremă”, greu accesibilă pentru cei din extremitatea cealaltă a țării, Oltenia. Într-o logică exclusivă de partizanat politic, Catargiu le atrăgea atenția unioniștilor că „grupa separatiștilor” urmărea „răcirea între noi”, prin lansarea unei dezbatere despre amplasarea Curții de Casație la Iași. În discuție intervenea tăios și principele G. Știrbei, respingând ideea compensațiilor după modelul italian, fiindcă, spunea el, Italia nu avea un centru pentru că nu „avea o capitală”. „Deputații care au subscris propunerea – acuza Știrbei – vor să aibă două capitale: Iașii și Bucureștii”. Întrebându-se ce-i lipsea statului ca să fie o Românie „tare”, el

⁵⁰ *Ibidem*, p. 3.

⁵¹ *Ibidem*, p. 4.

⁵² Vezi N. A. Bogdan, *Orașul Iași. Monografie istorică, socială, ilustrată*, p. 371.

⁵³ *Protocoloalele Ședințelor Adunării Legislative, 1862*, supliment la „Monitorul”, nr. 64, p. 4.

credea că tocmai „centralizarea puterilor, care face puterea unui Stat”, și avertiza că totul putea eșua în separatism:

Dacă o veți transporta la Iași, departe de puterea executivă, la umbra inamovibilității sale, mă tem că Curtea noastră de Casațiune să nu se crează acolo departe o putere necunoscută, mai mare, să nu devie Parlamentul lui Ludovic XIV, care refuza de-a recunoaște autoritatea, și mi-e frică, d-lor, să nu ajungă acolo încât să poată veni un Ludovic XIV și să o dea afară cu biciușca.

El îl acuza pe Cazimir că, prin depeșele telegrafice, „a excitat spiritele în Iași, a vrut să exerseze o presiune asupra acestei Adunări”⁵⁴.

După scurtele, dar provocatoare atacuri muntene, moldovenii se dezlănțuiau printr-o serie de intervenții ce urmăreau să demonteze discursul centralist ce distorsiona realitatea solicitărilor prin identificarea peste tot a intrigilor separatiștilor. De pildă, viitorul locotenent domnesc de la 1866, care va contribui ulterior la reprimarea mișcării separatiste de la 3/15 aprilie, Lascăr Catargiu, spunea că subscrisesse pentru instalarea Curții la Iași, iar muntenii n-ar mai fi stat la îndoială dacă „ar fi văzut stăruințele tuturor respectabililor cetățeni din Iași la pornirea spre București”. De asemenea, el protesta împotriva credinței lui Kogălniceanu că propunerile ar „avea alte scopuri ascunse” și că nici secretarul lui Vogoridi, nici evreii nu l-au determinat să o subscrie⁵⁵.

Iași – o nouă Vendée la orizont

Ceea ce nu acceptau sau nu înțelegeau muntenii, din rațiuni diverse, era reformularea agendei și a loialităților patriotice ale foștilor separatiști moldoveni dinainte de 1859, pe măsura reconfigurării identității lor politice și adaptarea modalităților de acțiune la realitatea unui stat unificat. Atașamentul separatiștilor față de un stat la apariția căruia se împotriviseră era suspect *in perpetuum*, dar e cert că ei nu rămăseseră încremeniți în „proiectul” dinainte de 1859 și căutau niște formule de acomodare. Cu trecerea vremii, au găsit, paradoxal, puncte comune de vedere cu dezamăgirile foștilor unioniști deranjați de centralismul fără rest și iacobinismul majorității muntenilor. Pentru munteni era comod și util politic să eticheteze această nouă solidaritate în jurul intereselor moldovenești ca pe o etapă mai rafinată a conjurațiilor separatiste. Ei profitau de semantizarea termenului de „separatist” prin aceea de insurgent/trădător/anti-național, pe care mulți moldoveni au încercat, fără succes, să o deconstruiască în deceniile următoare. Relevant era cum Dimitrie Văsescu combătea acuza:

Chiar separatiștii, după împlinirea Unirii, sunt unioniști, căci cred că ceea ce s-a făcut ar fi nenorocire de a jigni cât de puțin. [...] Un separatist a zis „am lucrat contra Unirii, dar acum de vreme că s-a făcut trebuie s-o susținem, căci acum, lucrând contra ei, lucrăm contra intereselor noastre comune”. Și în fine nu știu

⁵⁴ *Ibidem*, p. 6.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 4.

pentru ce aruncăm atâtea vorbe rele asupra separatiștilor; dacă au susținut un principiu opozit nouă, ei poate l-au susținut cu aceeași convicțiune ca și noi că fac bine patriei lor. Prin urmare, resping toate invecitivele ce se aruncă asupra unei părți din compatrioții noștri. Eu nu văd în propunere decât un spirit de fraternitate, de simpatie⁵⁶.

Totodată, el ataca raționamentul potrivit căruia prin amplasarea Curții de Casație la Iași „s-ar vătăma unirea, nu doar interesele ieșenilor”. Oamenii de stat din Adunare nu erau datori doar să declare un principiu – observa extraordinar Văsescu –, ci trebuiau să știe „a-l introduce în inimile oamenilor, ca să prindă rădăcină”. Acest proces, de câștigare a inimilor moldovenilor, părea într-un impas major și greu de rezolvat.

La rândul său, principele Gr. M. Sturdza, deși nu subscriesese la proiectul stabilirii Curții de Casație la Iași, protesta împotriva etichetării ca „separatiști” a celor 23 de deputați moldoveni (din 28 semnatari ai legii). Jignit în patriotismul moldovenesc, afirma că nu exista

[...] nici un cuvânt pentru a considera pe deputații de dincolo de Milcov ca separatiști, ca federaliști, și orașul Iași ca o Vendée contra căreia ar trebui să trimitem tunurile noastre [...]. Dar, dacă în adevăr s-ar ivi vreodată un partid separatist, o Vendée, fie aici, fie dincolo de Milcov, nu cred că va fi unul din noi care să nu fie gata a se pune în fruntea coloanelor care vor merge a înăbuși chiar în sânge orice încercare de separatism⁵⁷.

Din acest punct de vedere, centraliștii moldoveni și munteni păreau să fie de acord.

Ceea ce observăm în dezbaterile deputaților centraliști era schimbarea completă a atitudinii reverente față de Iași, „leagăn al unirii”. Potrivit iacobinismului muntenesc, fosta capitală căpătase tușele groase ale unui oraș cu potențial turbulent, „cuib de separatiști”, ce revendica avantaje și concesiuni cu supramăsură, corupt pe deasupra de interesele evreiești, prin urmare incapabil să găzduiască instituții esențiale ale statului național. Era doar începutul unei suprapunerii de reprezentări negative peste blazonul unionist, în cea mai mare parte fabricate de centraliștii munteni, dar propagate și de moldoveni. Iașul devenise pentru munteni o bătaie de cap, o comunitate contestatară, pe care nu reușeau să o convingă să treacă la „calea cea bună”, să o pacifice, fiindcă ridica obiecții neașteptate, blocând realizarea rapidă și facilă a luminosului stat unitar și centralizat. Dar tocmai acțiunea de centralizare se făcea vinovată de periferizarea Iașului. Prin plecarea la București a celor mai înstăriți și energici moldoveni, se lăsa liber câmpul de acțiune dinamice și întreprinzătoarei comunități evreiești, care, în contextul unui oraș văduvit de instituții, putere și finanțe, căpăta brusc o relevanță neașteptată⁵⁸.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 8.

⁵⁷ *Protocoalele Ședințelor Adunării Legislative, 1862*, supliment la „Monitorulu”, nr. 65, p. 2.

⁵⁸ Mihai Chiper, „Iașii sub cuțitul hahamului”. *Antisemitism economic în prohibiția cârnii trif (1867-1868)*, în *AIIX*, tomul LII, 2015, p. 10-35.

Anastasie Panu, care nu subscriesese petiției moldovenilor, confirma interesul opiniei publice din Iași, dovedit printr-o depeșă primită personal: „Ieșanii blasfămă ora în care te-au ales mandataru, ei jură a nu te mai alege, fiindcă ai combătut instalarea Curții de Casațiune aice”⁵⁹. Într-un discurs ale cărui argumente vor fi deseori invocate în demonstrația muntenilor/ centraliștilor, în anii 1866 și 1867, împotriva mutării la Iași a Curții, el susținea că amplasarea la București ar însemna să lucreze „lesne” cu Guvernul. Panu acuza corupția din Iași:

Curtea de Casațiune trebuie să fie la București, și convicțiunea mea se întărește cu atât mai mult când mă report cu cugetarea la toate scandalurile urmate în diferitele noastre tribunale din Iași, când mă report cu cugetarea la indivizii aceia care vindea și cumpăra dreptatea în coridoarele palatului administrativ, cum vor sta acum la scara palatului așteptând pentru ca se profite de nemernicia lor.

Pe de altă parte, Panu se oprea asupra „presimțirilor” rele pe care unii le aveau prin „pierderea Moldovei în Unire”.

De unde vin dar aceste triste presimțiri? Cea mai mare parte din perspectiva sistemului de centralizare administrativă ce presumă că va rezulta din această unificare, dâșii cred că toate se vor sacrifica unui asemenea sistem, că interesele particulare precum cele opșești departe de a se afla în siguranță, deplinătate, înlesnire și grăbire spre îndeșularea lor, nu vor întâmpina decât întârziere, piedici, complicațiuni, incertitudine și scumpete în urmărirea soluțiunelor; ei se pare vor fi siliți a veni la București pentru cea mai mică treabă, că interesele și drepturile lor sunt compromise dacă nu pot să le apere de aproape. Dâșii văd în această perspectivă ruină prin cheltuieli și strămutare, ruină prin depărtarea centrului administrațiunei. De aici apoi pierderea tuturor drepturilor pentru Moldova, pierderea tuturor avantajelor pentru moldoveni⁶⁰.

El cerea ca viitoarea administrație să fie propice tuturor drepturilor și intereselor legitime, sistemul de centralizare să nu aibă nimic speculativ și să fie cu totul practic, iar „puterea centripedă” să fie cumpănită cu „puterea care va sta departe de centru”, astfel încât „nici o individualitate particulară sau colectivă din societatea română nu va pătimi, nici de atrofie prin depărtarea sa de centru care este dătător de viață și de impulsie; nici de parazisim prin absorbire”⁶¹.

În discuțiile finale, dinaintea votului, I. C. Brătianu se declara de acord cu propunerea lui M. Kogălniceanu, care „cuprindea lucruri mult mai interesante pentru Moldova, decât înființarea Curții de Casațiune la Iași”. Se supunea la vot secret propunerea lui Cazimir, fiind respinsă cu 52 bile albe și 35 negre⁶². Ieșenii, supărați, ardeau în public portretele lui Kogălniceanu și Panu și îi înștiințau telegrafic că nu îi vor mai alege niciodată deputați⁶³.

⁵⁹ *Protocoloalele Ședințelor Adunării Legislative, 1862*, supliment la „Monitorul”, nr. 65, p. 3.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 5.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Ibidem*, p. 6.

⁶³ Andrei Rădulescu, *Cercetări privitoare la înființarea Curții de Casație în România*, în AAR.MSI, t. XIV, p. 269-272; vezi și T. W. Riker, *op. cit.*, p. 431; N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 486.

Eta pa parlamentară din martie 1862 a discuțiilor despre compensații a fost doar un început al numeroaselor inițiative, memorii, petiții ce vizau planuri de redresare a situației fostei capitale. Se institua și o comisie în 1863 la sugestia prim-ministrului M. Kogălniceanu⁶⁴, dar în realitate, observă A. D. Xenopol, „nu se făcea nimic”, iar legile pentru îmbunătățirea Iașului „se înfundă în saltarele Camerei”⁶⁵. Cu excepția Legii contribuției financiare din 31 martie din 1862 privind înjumătățirea impozitului agricol pentru Iași la 2%, față de 4% (art. 4)⁶⁶, restul inițiativelor rămăneau fără concretizare.

Rezumând perioada 1862-1866, putem spune că interesele moldovenesti erau afectate de o criză economică și socială care lovea cu forța unui război. Tranzacțiile comerciale se diminuaseră în Iași cu 70% în 1862 față de 1861, iar valoarea imobilelor căzuse drastic între 1860 și 1862, de la 6.000 la 1.700 de galbeni⁶⁷, arată un memoriu al comercianților și meseriașilor. Argumente asemănătoare, în funcție de experiențele fiecăruia, erau aduse în dezbaterile parlamentare. În 1867, Nicu Catargiu estima că prețul moșiilor scăzuse la jumătate; valoarea caselor proprietarilor se redusese de la 5.000 la 1.000 de galbeni, în timp ce negoțul și chiria prăvăliilor se prăbușiseră la o treime din valoarea de dinainte de unire⁶⁸. Kogălniceanu vorbea de o decadentă a proprietăților cu neputință a se calcula:

Case din Iași care făceau odată zece mii galbeni astăzi [1867 – n.n., M.C.] abia fac două mii. Proprietățile imobile din giurul Iașilor care făceau 30.000 galbeni au scăzut la a patra parte, la 7 mii, și venitul lor asemenea a scăzut în proporțiune⁶⁹.

În concordanță cu aceste opinii, și Panait Cazimir estima scăderea valorii proprietăților la 1/3 din valoarea lor dinainte de unire, însă în contextul discuțiilor politice din 1867 despre strămutarea Curții de Casație la Iași se observa deja un alt trend: „[...] cei care își vând casele pun o condițiune în contract, că dacă se va transfera curtea de casație la Iași să i se dea atât mai mult”. Așadar, piața dădea semne de revenire numai la zvonul că unele instituții centrale vor fi transferate în fosta capitală⁷⁰.

Criza economică confirma cele mai negre profeții ale foștilor separatiști și, nu e de mirare că, în aceste ape agitate, funcționalitatea unirii era pusă la îndoială. Istoriografia oferă întâietate explicațiilor externe (privind acțiunile anti-unioniste rusești⁷¹) și dorințelor de domnie (înfumurate sau veleitariste ale

⁶⁴ Vezi *Dorințele Înaltei Comisiuni Consultative atingătoare de înflorirea Iașilor*, în Theodor Codrescu, *op. cit.*, p. 375-400.

⁶⁵ A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. XIII, p. 238.

⁶⁶ MOF, nr. 85, 18 aprilie 1862, p. 351.

⁶⁷ *Prescript verbal atingătoriu de mijloacele înfloririi Iașilor*, p. 6.

⁶⁸ MOF, nr. 59, 14/26 martie 1867, supliment, p. 347.

⁶⁹ MOF, nr. 60, 15/27 martie 1867, p. 353.

⁷⁰ MOF, nr. 85, 14/26 aprilie 1867, p. 509.

⁷¹ Vezi Mihai Dimitrie Sturdza, *Rusia și tentativele de despărțire a Principatelor Române (1864-1866)*, în idem, *Rușii, masonii, mareșalul și alte răspântii ale istoriografiei românești*,

lui N. Rosetti-Roznovanu) pentru a descrie cauzele dezvoltării și virulenței separatismului manifestat la 3/15 aprilie 1866, dar e greu de crezut că planurile care dinamitau unirea ar mai fi avut un mediu propice de dezvoltare în condițiile unei evoluții economice mulțumitoare și a unei relații satisfăcătoare cu Bucureștiul. De fapt, primii care făceau gesturi de respingere erau muntenii⁷², care declanșau un val de persecuții în aparatul de stat în contextul detronării lui Al. I. Cuza. Odată cu 11 februarie 1866, pe lângă faptul că își pierduse domnitorul, Moldova se vedea aproape exclusă din administrația de la București: „februariștii” declanșau o epurare feroce a moldovenilor – considerați cu precădere „oameni ai vechiului regim” –, estimată la peste 90% din numărul celor introduși în aparatul de stat de guvernul Barbu Catargiu la începutul anului 1862. La Ministerul Lucrărilor Publice, din 20 de moldoveni, mai rămăsese unul singur! O parte dintre moldovenii epurați, lipsiți de mijloace bănești, s-au întors pe jos la Iași, „întinzând mâna și cerșind”⁷³.

Începută la București, epurarea moldovenilor a fost continuată cu posturi în care până atunci nici nu încăpuse în discuție că ar fi putut călca picior de muntean. Temător de o rupere a unirii, Bucureștiul a muntenizat în acest interval posturile de comandă ale armatei (unde, urmare a acestui tăvălug, proporția ofițerilor moldoveni în pozițiile superioare a rămas, în tot secolul al XIX-lea, net inferioară față de cei proveniți din Muntenia și Oltenia⁷⁴), magistrații unor

București, Editura Compania, 2013, p. 52-97; V. Russu, *Viața politică în România (1866-1871)*, vol. I, *De la domnia pământeană la prințul străin*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2001, p. 25-27 și 72.

⁷² Sunt șocante în acest context stereotipurile retorice generate de „monstruoasa coaliție”, care-i învinuia pe moldoveni de a fi autorii loviturii de stat de la 2 mai 1864. Într-o corespondență diplomatică de la București, către „Mémorial diplomatique” din Viena, se afirma: „[...] este dureros pentru mine, care am fost un mare partizan al unirii, să viu să constat astăzi că Muntenii plătesc foarte scump această unire și că singurul efect, singurul rezultat al intrării Moldovenilor în această țară, a fost o corupție care, plecând de la guvern, a cuprins toată societatea, viciu care sporește fiecă zi și care spărie toate partizile. Mari și mici învinovătesc cu glas tare pe Moldoveni. Oameni schimbători și fără principii, deprinși a trăi în o neorânduială scandalosă, crescuți de Jidovii galițieni care au devenit îndreptătorii și adese ori stăpânii averilor lor, adăpați de toate viciile Slavilor și ale Turcilor vecini lor, Moldovenii au dat năvală în Muntenia, ținându-se de principele Cuza, au pus mâna pe toate funcțiile cele mari, civile și militare, au importat aici toate obiceiurile de agiotaj și șantaj din Iași; au făcut din București și din fiecare minister un iarmaroc urieș, deschis la toate concurențele. Proteguți de principele Cuza, căruia slujesc de sprijin, Moldovenii, intrați ca biruitori în urma alegerii domnului moldovan, tratează astăzi pe munteni ca biruiți și sapă în fiecă zi fără a o ști, clădirea unirii. Toți muntenii fără excepțiune regretă astăzi cele ce au făcut în privirea Moldovei și nici unul nu ar mai vota astăzi pentru unire, dacă ar fi să reînceapă”. Vezi A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. XIV, p. 36-37.

⁷³ Vezi cifrele avansate de M. Kogălniceanu în MOF, nr. 60, 15/27 martie 1867, p. 353.

⁷⁴ Din cei 154 de ofițeri demisionari la 11 februarie, ca un act de onoare, mare parte erau moldoveni. Vezi I. G. Valentinianu, *Din memoriile mele. O pagină de istorie modernă. Alegerea, detronarea și înmormântarea lui Cuza Vodă. 1850, 1866, 1873*, București, Tipografia modernă Gr. Luis, 1898, p. 115-117; A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. XIV, p. 85. Proporția la 1892, realizată după extrase din anuarul militar, era următoarea: un singur moldovean din 16 generali, 12 moldoveni din 63 de colonel, 5 moldoveni din 28 de locotenenți-colonel de infanterie, 16 moldoveni din 91 de maiori de infanterie; 3 moldoveni din 11 locotenenți-colonel de cavalerie, 4 moldoveni din

instanțe judecătorești, rețeaua de prefecți din Moldova⁷⁵ – chiar la Iași a fost numit la prefectură munteanul Ștefan Golescu⁷⁶. Loialitatea moldovenilor față de proiectul unionist nu doar că era pusă la modul general sub semnul întrebării, dar devenise un pretext concret de persecuție politică. Nu era prin urmare de mirare nașterea impresiei unei mișcări de „anexare” forțate, și nici faptul că prin Iași apăreau proclamații în care se arăta că „moldovenii nu vor mai tolera un Muntean în treburile Moldovei sau în magistratură, armată și biserică. Muntenii să se întoarcă nesupărați de unde au venit [...]”⁷⁷.

Nu vom insista aici asupra evenimentelor separatiste de la 3/15 aprilie⁷⁸ și a implicațiilor represiunii. Autoritățile și unioniștii centraliști au preferat să învinovățească intrigile și banii rusești⁷⁹ ori ambițiile de domnie ale lui N. Rosetti-Roznovanu. Dar „pacificarea” Moldovei era o cu totul altă provocare, necesitând acțiuni convingătoare de politică economică și compensatorie. Ca dovadă că principalul combustibil al nemulțumirilor locale ținea strâns de eșecul economic și centralizarea excesivă, ca niciodată până atunci, speriată de amploarea revoltei de la Iași, de pericolul împiedicării aducerii Principelui străin, elita politică munteană devenea conciliantă și receptivă la doleanțele ieșenilor.

Guvernul condus de Ion Ghica s-a grăbit să facă promisiuni, prin adoptarea unei „înalte rezoluții”, aprobate rapid de Locotenența Domnească la 18 aprilie 1866. Rezoluția promitea scăderi de taxe și bani concreți. Ministerul Lucrărilor Publice trebuia să înscrie în buget o sumă anuală de 500.000 de lei pentru pavaje; șoselele ce porneau din Iași urmau să fie „desăvârșite câte se va putea mai în grabă”, la fel și studiile privitoare la navigabilitatea Prutului. Ministerul de Război trebuia să „cedeze” Școala Militară, mutată de la Iași în București încă din 1862, în timp ce Universitatea urma să fie completată cu facultățile rămase în suspensie. Tot în această rezoluție, dată de un Guvern aflat la strâmtoare, era reiterată strămutarea Curții de Casație la Iași printr-un proiect de lege al Ministerului de Justiție, iar fiecare ministru trebuia să prezinte proiecte de legi privind descentralizarea administrației⁸⁰.

Primul care punea în practică promisiunile era maiorul Dimitrie Leca, ministrul de Război. Nici nu avea mult teren de eschivă, întrucât localul Școlii

18 maiori de cavalerie; la artilerie nu e nici un moldovean printre 12 locotenenți-colonei, iar dintre cei 27 de maiori numai 6 erau moldoveni; la geniu, din 6 locotenenți-colonei nu era nici un moldovean și un singur maior din 5; în total, doar 48 de ofițeri dintr-un total de 255 erau moldoveni (vezi „Ecoul Moldovei”, 23 iulie 1892, p. 2).

⁷⁵ Din actele oficiale rezultă că au fost îndepărtați 30 din 35 de prefecți, 131 de subprefecți și funcționari administrativi nu doar din Moldova, bănuți de simpatii pentru Al. I. Cuza. Cu toate acestea, ziarul „Românul” acuza pe ministrul de Interne că „menține funcționari ai regimului trecut” (vezi MOF, nr. 80, 13/27 aprilie 1866, p. 354).

⁷⁶ T. W. Riker, *op. cit.*, p. 478.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ O prezentare în Adrian Cioflâncă, *op. cit.*, p. 127-129.

⁷⁹ Vezi Gh. Cristea, *Manifestări antidinastice în perioada venirii lui Carol I în România (aprilie-mai 1866)*, în SRdI, t. 20, 1967, nr. 6, p. 1079-1086.

⁸⁰ MOF, nr. 89, 23 aprilie/5 mai 1866, p. 389.

militare din București tocmai arse. Instituția de învățământ militar, transferată de la Iași în Capitală în 1862⁸¹, constituise, pe bună dreptate, un cap de acuzare împotriva centralizării excesive în numele unirii. În referatul de justificare pe care-l înainta Guvernului, D. Leca amintea că cedarea școlii, în scopul de a da „oarecare compensațiuni vechei capitale a Moldovei”, urmărea să consolideze unirea prin trezirea „simpatiilor reciproce” între moldoveni și munteni. În definitiv, Dimitrie Leca, fost șef al gărzii palatului domnesc, cu un rol esențial în detronarea lui Cuza, vedea un fel de reciprocitate în acest aranjament: „[...] ca și Românii de dincoace de Milcov să parvie, să cunoască, să aprecieze, și prin urmare să simpatizeze și mai mult cu cei de dincolo”⁸².

În realitate, dincolo de declarațiile de intenții, îndeplinirea promisiunilor guvernului nu se făcea în pașii alerți solicitați de moldoveni. O lună mai târziu, la 20 mai 1886, deputatul C. Suțu îl interpela pe prim-ministrul Lascăr Catargiu cu observația că nici un proiect nu fusese încă prezentat Adunării, nici măcar în Consiliul de Stat, unde era verificată legalitatea inițiativelor. Suțu aducea în discuție și lucrările publice ale Moldovei rămase în paragină – șoseaua de la Galați la Brăila și aceea de la Iași la Podu-Iloaiei⁸³ –, obținând asigurări de la șeful Guvernului că promisiunile Locotenenței Domnești erau în lucru. Se constituise o comisie pentru studierea navigabilității Prutului, iar o alta verifica dările ieșenilor; se prevăzuse înființarea unor instituții de învățământ, școala militară urma să fie transferată (a ajuns în dezbaterile camerelor în 15 iunie 1866⁸⁴). Însă, Catargiu admitea că transferul Curții de Casație era întârziat, din cauza sănătății ministrului Justiției, în timp ce investițiile în drumurile Moldovei erau imposibile, întrucât fondurile ministerului fuseseră deja angajate pe mai mulți ani de fostul guvern pentru lucrări în Muntenia⁸⁵.

1866: legămintele uitate

Ajungem astfel la una dintre cele mai aprige faze ale disputelor din jurul intereselor moldovenesti: Adunarea constituantă de la 1866 în problema transferării Curții de Casație la Iași. Ea a rămas în stadiul analizei propuse de A. D. Xenopol⁸⁶, fiind apoi complet ignorată de istorici ai dreptului constituțional românesc, așa încât nimeni nu remarcă boicotul masiv al moldovenilor la votul final⁸⁷. De altfel, amnezia istorică este generalizată printre constituționaliști

⁸¹ A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. XIII, p. 133.

⁸² MOF, nr. 92, 28 aprilie/10 mai 1866, p. 401.

⁸³ MOF, nr. 110, 21 mai/ 2 iunie 1866, p. 490.

⁸⁴ MOF, nr. 130, 16/28 iunie 1866, p. 580.

⁸⁵ MOF, nr. 110, 21 mai/2 iunie 1866, p. 490.

⁸⁶ A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. XIV, p. 203-214.

⁸⁷ Radu Carp, Ioan Stanomir, *Inventarea Constituției. Proiecte intelectuale și dezvoltare instituțională în Principatele Române în secolul al XIX-lea*, București, Editura C. H. Beck, 2009, p. 145-152; Eleodor Focșeneanu, *Istoria Constituțională a României (1859-1991)*, București, Editura Humanitas, 1992, p. 25-33; Mihai T. Oroveanu, *Istoria dreptului românesc și evoluția instituțiilor constituționale*, București, Editura Cerma, 1995, p. 262-265; Cristian Preda, *Rumâni fericiți. Vot și putere de la 1831 până în prezent*, Iași, Editura Polirom, 2011, p. 110-115.

români, încât un istoric al dreptului conchide că disputa puternică din 1862 privind stabilirea Curții la București sau Iași a fost declanșată „din motive greu de precizat”, iar despre inițiativa eșuată a transferării la Iași în 1867, se afirmă că „din fericire nu a mai fost reluată în Parlament”⁸⁸. În rândul istoricilor, poate este explicabilă tăcerea unor autori străini⁸⁹, însă și istoricii români⁹⁰, unii ieșeni⁹¹, ratează complet subiectul compensațiilor cerute de moldoveni sub forma Curții de Casație în capitole dedicate unor analize „laborioase” ale dezbatărilor Constituției de la 1866.

Alegerile din perioada 9-17 aprilie 1866 pentru Adunarea Electivă (devenită Adunare Constituantă la 16 iunie) se desfășurau într-o notă revanșardă a „februariștilor” față de „cuziști”. Lui Kogălniceanu i se invalida mandatul obținut la Fălciu, apoi la Galați. În prezentarea scrutinului din care va rezulta Adunarea constituantă, istoriografia insistă pe prevalența conservatorilor în alegeri, pe disensiunile dintre radicali și moderații munteni ori cu gruparea moldoveană condusă de Nicolae Ionescu, cunoscută sub numele de „fracțiunea liberă și independentă”⁹². Însă cel mai semnificativ grup din punctul de vedere al relevanței lui simbolice nu a fost unul partinic, liberal sau conservator, ci unul regionalist. Reprezentanții de la nord de Milcov au funcționat în logica unui bloc regionalist, fără a fi marcat dezbaterile propriu-zise legate de conținutul principiilor constituționale, ci condiționând votarea actului fundamental de satisfacerea doleanței lor: transferul Curții de Casație la Iași.

De fapt, negocierile tensionate dintre blocul moldovenilor și munteni se desfășurau în sediul Primăriei din București, cu o zi înainte de debutul ședințelor Adunării. Ideea unei întruniri informale a deputaților din Moldova și Valahia, patronată și de centralistul Nicolae Ionescu, apăruse ca urmare a nevoii moldovenilor de a primi garanții de respectare a promisiunilor Locotenentei Domnești din 18/30 aprilie. Inițial, planul era ca întâlnirea să aibă pe „teren neutru” la Focșani, într-o biserică, „dară când am sosit la Focșani – afirmă Gheorghe Mărzescu –, am strigat cu toții: Aidem la Bucuresci! Căci toți eram plini de încredere că frații noștri din Bucuresci vor ține seama de durerile Moldovei și vor îndeplini toate legitimizele ei cerinți și dorinți”⁹³.

La București, în seara de 27 aprilie/9 mai 1866, cea mai mare parte a aleșilor moldoveni și 50 de deputați munteni⁹⁴ se întruneau în sala Primăriei, la

⁸⁸ Mircea Duțu, *Istoria Înaltei Curți de Casație și Justiție a României*, București, Editura Universul Juridic, 2012, p. 96, 102.

⁸⁹ Keith Hitchens conchide că, în afara disputei menținerii Senatului, prerogativele Domnitoului, condiția juridică a evreilor și sistemul electoral, discuțiile celorlalte articole „au trecut fără multă tevatură” ori nu s-au manifestat diferențe curioase de păreri în privința lor. Vezi *România 1866-1947*, ed. a IV-a, traducere de George G. Potra și Delia Răzdolescu, București, Editura Humanitas, 2013, p. 31.

⁹⁰ Vezi Valeriu Stan, *Sistemul parlamentar al Constituției din 1866*, în Paraschiva Cîncea, Mircea Iosa, Apostol Stan (ed.), *Istoria Parlamentului și a vieții parlamentare din România până la 1918*, București, Editura Academiei RSR, 1983, p. 151-163.

⁹¹ V. Russu, *op. cit.*, p. 101-102.

⁹² Valeriu Stan, *op. cit.*, p. 152.

⁹³ MOF, nr. 62, 17/29 martie 1867, p. 366.

⁹⁴ A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. XIV, p. 205.

ședința prezidată de primarul Capitalei, Dimitrie Brătianu, fiind de față și miniștri, precum C. A. Rosetti și Dimitrie Ghica. În rememorările ulterioare, Gheorghe Mârzescu arată că muntenii erau foarte îngrijorați de atitudinea și intențiile moldovenilor privind comportamentul la debaterile Constituției. Se încingea o discuție „mare și lungă”, la care lua cuvântul și Mârzescu, la imboldul lui C. A. Rosetti. Moldovenii condiționau începerea debaterilor Constituției de îndeplinirea angajamentelor asumate de Locotenența Domnească în 18 aprilie. Un an mai târziu, Mârzescu⁹⁵ amintește:

La sfârșitul ședinței, toți deputații constituanței de dincoară de Milcov, care stăteau adunați ținând această ședință pregătitoare pentru ședința de la 29 aprilie, mi-au zis, mai toți, că noi Moldovenii *să nu ne îndoim, că promisiunile date de locotenența domnească au să fie realizate, să ne liniștim pentru că toți ni le vor vota.*

Pentru a pecetlui „legământul”, Dimitrie Brătianu propunea moldovenilor, în numele muntenilor, un proces-verbal: „Voiți D-voastră deputați Moldoveni să se facă un proces-verbal prin care noi să ne legăm ca toate dorințele acestea legale și drepte recunoscute de Locotenența Princiară și Miniștri, să vi le acordăm?” Mârzescu a dat următorul răspuns:

Sunt contra unui asemenea proces-verbal, pentru că deputații Moldoveni nu voesc să stea la târg, pentru că oricine ar zice că deputații Moldoveni, când s-au găsit în fața cestiunilor celor mari naționale, s-au luat la târg cu deputații munteni. Vă credem pe cuvânt, am zis d-lui Brătianu⁹⁶.

Încurajați de asigurările muntenilor, moldovenii telegrafiau alegătorilor din colegiile unde fuseseră aleși „cum că dorințele cerute de Moldova, acordate de către Locotenența princiară, au să fie realizate pentru că deputații Constituantei au luat angajamentul de a le vota”⁹⁷. „Legământul de la Primărie”, invocat ulterior pe larg de Mârzescu ca un pact de onoare moldo-valah, s-a dovedit o amăgire.

Grupul moldovenilor sesizase că muntenii erau dispuși să promită orice, dată fiind urgența politică a votării legii fundamentale, care să instaureze monarhia constituțională sub principe străin. În opinia liderului Gheorghe Mârzescu, venise vremea ca muntenii să depășească „frumoasa și pompoasă expresiune de leagănul unirii” și să „plătească polița care au dat-o la adresa Iașului și a districtelor de peste Milcov”⁹⁸.

Cu asemenea promisiuni, lucrările Constituantei au decurs cu tensiunile binecunoscute (despre menținerea Senatului, prerogativele Domnitorului, condiția juridică a comunității evreiești, sistemul electoral) până în 28 iunie, spre finalul

⁹⁵ MOF, nr. 62, 17/29 martie 1867, p. 366.

⁹⁶ MOF, nr. 143, 2/14 iulie 1866, p. 644.

⁹⁷ MOF, nr. 62, 17/29 martie 1867, p. 366.

⁹⁸ MOF, nr. 143, 2/14 iulie 1866, p. 644.

lucrărilor, la dezbaterile articolului 104 din proiect, care stipula următoarele: „Pentru întregul stat român este o singură Curte de Casație”. Gheorghe Mârzescu – în numele a 28 de deputați⁹⁹, în majoritate moldoveni, cărora li se alătură și unii munteni obligați de conștiință să-și respecte cuvântul de onoare dat la Primărie în 27 aprilie – introducea un amendament care provoca blocarea dezbaterilor: „Până la statornicirea căilor ferate, reședința Curții de Casație va fi la Iași”.

Previzibil, se ridicau un potop de argumente împotriva, din partea grupului muntean, dar și celui oltean, la care se alăturau și unii moldoveni centraliști. Vociferările procedurale ale lui C. Boerescu îl provoca pe Mârzescu să citească jurnalul Guvernului în privința strămutării Curții la Iași și să facă apel la membrii Locotenenței Domnești, dar și la cei 50 de deputați munteni prezenți la întâlnirea de la primăria Capitalei din 27 aprilie. Unele argumente împotriva erau pertinente din punct de vedere juridic – un asemenea amendament trebuia să figureze într-o lege, nicidecum în Constituție (G. Știrbei, N. Brăiloiu); altele invocau precedentul din 1862, când ieșeni precum Anastasie Panu și Mihail Kogălniceanu se opuseseră transferării curții (însă ei nu se mai aflau în rândul deputaților și vom vedea că și-au schimbat părerea ulterior). Alți deputați (C. Boerescu, N. Racoviță) aminteau inconvenientul real pe care l-ar fi suportat oltenii, nevoiți să străbată distanța până în celălalt capăt al țării¹⁰⁰.

Dar acest potop de argumente cântăreau prea puțin în fața mizei pe care moldovenii o vedeau în actul transferului Curții de Casație. Nu era una preponderent materială, fiindcă grupul inițiator era conștient de impactul economic restrâns al unei asemenea măsuri; nu era nici o miză judiciară propriu-zisă. Ceea ce transpărea din discuțiile aprinse era interesul moldovenilor de a readuce dezbaterile pe terenul idealismului dezinteresat pe care se bazase inițiativa unirii. Erau frații munteni în stare să cedeze ceva de la ei, împotriva logicii, calculelor personale, doar din pur sentimentalism patriotic, așa cum sacrificaseră moldovenii? Dacă nu din calculul cinic al majorității muntene, cel puțin din pricina convingerilor administrative centraliste, de care și unii deputați de la nord de Milcov erau pătrunși, cauza intereselor moldovenești părea pecetluită. Muntenii nu-și vor ține cuvântul de onoare dat la 27 aprilie, iar iacobinismul ideilor valahe, în cheia căruia erau citite revendicările, nu lăsa loc de interpretare: cine nu admitea centralizarea era împotriva unirii Principatelor și se plasa pe tărâmul „partidului separatist”. Constantin Boerescu susținea că strămutarea Curții de Casație prezenta „inconveniente din punctul de vedere al unității naționale”¹⁰¹.

⁹⁹ L. Ciurea, Cr. Cerkez, G. I. Racoviță, E. Lahovari, G. Mavrogheni, D. Tacu, T. Lateș, N. Blaremburg, C. Blaremburg, N. Goleșcu, C. Cantacuzino, Gr. Serurie, C. Racoviță, N. Slăvescu, Vladimir Ghica, C. G. Caramanliu, G. Costache, D. Beldiman, Gr. Isofescu, Demetriu C. Sturdza, D. Ghica, C. Vilner, C. Murguleț, A. C. Goleșcu, I. Ionașcu, Șt. Goleșcu, C. Cnezovici. Vezi ANIC, fond Parlament, d. 351, f. 9.

¹⁰⁰ MOF, nr. 143, 2/14 iulie 1866, p. 644.

¹⁰¹ MOF, nr. 144, 4/15 iulie 1866, p. 646.

Unitatea nu poate fi reprezentată decât prin unitatea de Capitală, prin unitatea guvernamentală, prin unitatea Adunărilor, prin unitatea puterii judecătorești. Toate aceste unități trebuie să fie concentrate într-un singur punct. Capitala nu poate fi în mai multe părți; nu poate fi în același timp și la București și la Iași și la Craiova; trebuie neapărat să fie numai la un loc. Asemenea și puterea executivă nu poate fi ambulantă, nu poate transporta când la București, când la Iași, când la Craiova; stabilitatea ei reprezintă stabilitatea unității naționale. Tot astfel este și pentru Curtea de Casațiune care reprezintă unitatea puterii judecătorești. Ea nu poate fi depărtată din centrul unității politice, tot așa după cum nu pot fi depărtate celelalte puteri¹⁰².

Președintele Adunării, ieșeanul Emanoil Costache Epureanu, făcea apel la Mârzescu să-și retragă amendamentul pe Constituție, pentru a nu fi supus la vot și interpretat ca un act de rea-voință a majorității Adunării împotriva Moldovei. Mârzescu refuza și astfel apărea un impas major. Fiecare tabără politică își făcea calculele. Moldovenii îi condiționau pe munteni cu votul final pe Constituție, care ar fi creat nu doar o problemă de imagine, ci și posibile complicații externe. Pârghia de presiune a moldovenilor a fost depășită printr-o stratagemă, iar varianta de ieșire din blocaj propusă a fost următoarea: mai întâi, să continue votarea articolelor Constituției, în al doilea rând să se voteze legea Curții de Casație, urmând ca moldovenii să asigure cvorumul la votul final pe Constituție. Așadar, se înaintau două propuneri concurente. Prima, susținută de R. Ionescu, N. Blaremburg, Chr. Tell și C. Cantacuzino: „Îndată după votarea Constituțiunei pe articole, Adunarea ia în dezbatere de urgență proiectul de lege ce este dat de guvern, pentru transferarea Curții de Casațiune la Iași”. Altă propunere, semnată de C. Boerescu, N. Racoviță, L. Paciurea, A. Sihleanu și N. Costacopol, era împotriva strămutării. Guvernul, prin prim-ministrul Lascăr Catargiu, declara că susținea propunerea lui R. Ionescu și înclina astfel balanța pentru satisfacerea cererii moldovenilor. Se supunea la vot, acceptându-se propunerea lui Ionescu, votată ca un angajament și pentru deblocarea dezbaterilor pe articolele Constituției¹⁰³. Numai prin menținerea speranței moldovenilor că transferul Curții va fi posibil printr-o lege s-a putut continua deliberarea referitoare la prevederile proiectului de Constituție.

Pe ordinea de zi din 29 iunie 1866 era introdus proiectul de lege privind strămutarea Curții la Iași, cu un articol unic: „Înalta Curte de Casațiune și de Justiție se va strămuta și va fi așezată în orașul Iași”. C. Boerescu, deputat de Cahul, propunea un amendament, de fapt o contrapropunere munteană, centralistă, împotriva proiectului Guvernului: „Art. I. Se va trece în bugetul Statului pe fiecare an, și pentru zece ani, câte un milion lei destinat la îmbunătățirea orașului Iași și la canalizarea Prutului”. Alături de C. Boerescu mai semnau G. Argiropol, C. N. Brăiloiu, N. Lahovari, A. T. Zissu, C. Românescu, A. Pascal, D. Polizu, A. Știrbei, A. Sihleanu, Șt. Fălcoianu. Era o primă formă a

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ *Ibidem*.

cunoscutei legi a compensațiilor, lansată de majoritatea centralistă, în contra unei variante moldovenești, care viza, de fapt, obținerea Curții de Casație. Istoriografia vorbește de legea compensației ca despre un gest patriotic al deputaților în semn de recunoștință față de sacrificiile Iașului și Moldovei. În realitate, deputații moldoveni înțelegeau destul de limpede că, într-o perioadă de strâmtorare financiară enormă a statului, o promisiune în bani de la buget era fără acoperire. Timpul le-a dat dreptate și se poate spune că au gândit limpede, fiindcă banii promiși nu au fost acordați vreodată. Liderul grupului moldovenilor, Gheorghe Mârzescu, nici nu se arăta impresionant de avansarea acestor promisiuni financiare, și își susținea imperturbabil amendamentul, cu observația că această strămutare să fie valabilă doar „până la facerea căilor ferate”¹⁰⁴. Legea, în versiunea lui Mârzescu, era trimisă în secțiuni pentru raportul final și votul în plen.

Sesizând curentul format, acela de respectare a înțelegerii de la Primărie din 27 aprilie, o serie de munteni începeau un război psihologic în scopul relativizării cuvântului de onoare dat moldovenilor. La reluarea lucrărilor, principele Dimitrie Ghica amintea că a participat la ședința de la Primărie, fără să stea până la sfârșit, însă afirma că existau colegi care au luat parte și, deși nu erau de acord cu varianta curții transferate la Iași, se simțeau angajați de promisiunea făcută atunci¹⁰⁵. El pleda pe față pentru nerespectarea angajamentului moral din 27 aprilie de la Primăria Bucureștiului. Calcula până și avantajul material pe care l-ar avea Iașul, aproximativ un milion de lei anual (așa se explică și suma avansată de Boerescu drept compensație), sumă de care era convins, „deși suntem săraci, vom ști să găsim în tezaurul public pentru a o destina prin buget la înflorirea Iașilor”. Ghica solicita patetic moldovenilor să nu-i acuze pe munteni de indiferență la suferințele Moldovei, întrucât muntenii făcuseră „sacrificii”, ajutând populația de dincolo de Milcov cu 2 milioane de lei în timpul foametei din 1865, prin acte de caritate: „Am suit, domnilor, copilele noastre pe scenă [în scop filantropic – n.n., M.C.] să cânte ca să se adune câteva mii de galbeni pentru ușurarea acelor nenorociri”¹⁰⁶. La rândul său, Nicolae Blaremburg recunoaște că a simțit „răceala” moldovenilor, pentru că muntenii tindeau să-și încalce angajamentul, de aici și dilema: „Să ne întoarcem, d-lor, numai cu cugetarea la acele minute unde existența noastră ca națiune, unde tot viitorul nostru atârna de un *da* sau *nu* al Moldovei și cu mâna pe conștiință să întrebăm de am fi putut să-i refuzăm ceva?”¹⁰⁷

Cel care pleda înfocat pentru încălcarea „legământului de la Primărie” era chiar susținătorul noilor promisiuni de compensație, C. Boerescu. Legea strămutării la Iași – credea Boerescu – era condamnată de cei care o susțineau fiindcă „trunchia principiul unirei reprezentat prin capitala București”. El pretindea că

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 649.

¹⁰⁵ MOF, nr. 145, 5/17 iulie 1866, p. 651.

¹⁰⁶ *Ibidem*.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 652.

obligățiile luate de G. Mârzescu față de ieșeni, sau cele ale Locotenentei Domnești după evenimentele separatiste de la 3/15 aprilie, nu se susțineau, fiindcă „angajamentele, transacțiunile, pe care le poate face guvernul în momente de criză, nu au absolut cea mai mică importanță politică” în fața Adunării, care ar trebui să fie liberă în deciziile sale. Cu alte cuvinte, Adunarea nu trebuia să ia în seamă rațiunile de stat pe care le-a avut în vedere Guvernul. Făcându-se apărătorul centralizării, deputatul de Cahul recurgea la comparații forțate și sarcastice, vorbind despre „desmădularea unității naționale”, cum ar fi mutarea Senatului la Iași, Adunarea la București sau Ministerul de Interne la Iași. „Toate puterile Statului trebuiesc concentrate într-un loc”, iar unde e altfel (Italia) acolo erau motive locale care în România nu se regăseau.

Și dacă s-a mutat Curtea de Casație de la Turin la Milan, cauza e că însăși capitala acestui regat este ambulantă de vreme ce – grație cerului – capitala României e fixă. Acolo unde e capitala, acolo unde este guvernul, acolo trebuie să fie și justiția¹⁰⁸.

El ataca și principiul descentralizării, invocat de susținătorii strămutării Curții la Iași; cea comunală, județeană ar fi fost binevenită, însă descentralizarea politică ar fi sacrificat România, întrucât interesele locale ale Iașului ar fi intrat în opoziție cu interesele generale ale țării¹⁰⁹. Ca să fie mai convingător, Boerescu invoca și opinia de la 1862 a unui moldovean, Anastasie Panu, cum că mutarea Curții ar fi de inspirație separatistă¹¹⁰, precum și teama antisemiților, temători că urma, „mulțumită jidanilor, justiția să se vândă pe coridoarele tribunalelor”, ei fiind și singurii câștigători materiali.

„Fiecare om promite după speranțele sale și ține după putința sa”

Răspunsul moldovenilor la incitarea încălcării angajamentelor îl oferea Vasile Pogor. Mai întâi se adresa lui Dimitrie Ghica – pentru declarația că „altfel a lucrat ca ministru și altfel este dator să lucreze ca deputat” –, precum și lui C. Boerescu, care afirmase că de „angajamente nu trebuie să se țină seamă”, amintind un proverb: „Fiecare om promite după speranțele sale și ține după putința sa”. Pogor invoca îndemnul lui C. A. Rosetti, dat la un banchet al deputaților, că „Moldovenii au venit 10 ani la noi, să mergem și noi la dâșșii, și România va fi [se referă probabil la întrunirea de la Primărie – n.n., M.C.]”. Reprezentantul moldovean arăta că perspectiva centralistă era insuficientă pentru funcționarea unirii:

Experiența v-a arătat că, cu sistemul d-lui Panu și a celorlalți domni, unirea nu a fost făcută. Nu, d-lor, căci la cea dintâi ocaziune s-a ivit o revoluțiune (Muscălească, Moruzi) și d. ministru Catargiu v-a declarat-o. Iașul a sacrificat tronul său,

¹⁰⁸ *Ibidem*.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 653.

¹¹⁰ *Ibidem*.

ministerul său, Iașul a sacrificat totul, și D-voastră dând reprezentațiuni la teatru în favoarea ieșenilor [aluzie la declarația lui D. Ghica – n.n. M.C.], credeți că cu aceasta sunt compensați și numai au nimic de zis? [...] Cestiunea, d-lor, este dacă voiți să aveți o Românie. Dacă voiți să aveți, atunci faceți sacrificiu, și veți ști că sacrificiile nu se raționează, sacrificiile se fac la necesități momentane, pentru că sunt lucruri, d-lor, care trebuie să provină din inimă, dar nu din spirit (rațiune).

Apelul său era următorul: „Vă rog nu raționați sacrificiile; sacrificiile se fac din inimă, lăsând rațiunea deoparte”. Pogor se declara insultat și de opinia lui C. Boerescu că o Curte de Casație la Iași va cădea prin corupția evreilor: „Eu sunt membru de curte acolo și defiez pe oricine să arate ceva prin care să-mi dovedească că m-am corupt de Evrei”¹¹¹.

O spargere a solidarității moldovenilor, de altfel previzibilă, o marchează intervenția lui Nicolae Ionescu, deputat de Fălciu. El îl ironiza pe Pogor pentru „sentimentalism” și propunea discutarea angajamentelor de la Primărie, de încălcarea cărora, aprecia el, fiind amenințată stabilitatea ministerială. Mai întâi, Ionescu spune că, la prima discuție despre Curtea de Casație din 1862, ar fi fost cercetate motivațiile demersurilor, iar în spatele depeșelor telegrafice de la Iași era un favorit la Curte, interesat să o aibă îndeaproape. Ionescu pretindea că orașe precum Bârlad, Bacău, Focșani, dar și Galați s-ar întrista, în cazul în care Curtea ar fi dusă într-un oraș ce „din nefericire încetează de a fi un oraș românesc”. În schimb, el avansa propriul proiect de compensație: „recolonizarea împrejurimilor cu o populație rurală” prin concesionarea moșiilor statului, înființarea de instituții de învățământ, școli profesionale pentru recâștigarea românismului orașului. Figurile de stil la care recurgea Ionescu erau melodramatice: Iașul e o „politie văduvă de scaunul domniei Moldovei, văduvă neconsolabilă” și considera strămutarea o „amăgire”, fără efecte practice economice¹¹².

Gheorghe Mârzescu ridică mănua aruncată și nu lăsa fără răspuns afirmațiile lui Ionescu, în ceea ce părea să fie o reeditare a schismei moldovenilor din 1862. Aprecia că discursul colegului său ținea de „arta dramatică”, fiind plin de „străluciri oratorice” menite să „răpească votul unei Adunări”. Tot de la Mârzescu mai aflăm un aspect foarte interesant legat de mobilizarea anti-moldovenească. Cu o zi înainte, fusese răspândită în Adunare o broșură împotriva mutării Curții, ale cărei argumente se regăsiseră în cuvântările lui D. Ghica, C. Boerescu și N. Ionescu. (Chiar în ziua în care Mârzescu depusese amendamentul, ceea ce ne demonstrează că blocarea inițiativei era din timp pregătită.) Era un prilej pentru deputatul moldovean de a acuza dezinteresul bucureștenilor față de ceea ce se întâmpla peste Milcov: „Ieșenii zic ce fel de unire e aceasta? Noi neîncetat ne ducem la București, dar nu vedem și pe Bucureșteni că se interesează și dâșii de districtele de dincoace de Milcov”. El combătea etichetele utilizate de Ionescu și Boerescu, acelea că Iașul ar fi un „târg depravat și plin de viciuri”:

¹¹¹ *Ibidem*.

¹¹² *Ibidem*.

[...] domnilor, orice târg este plin de viciuri și depravat, și dacă am admite că numai Iașiul ar fi plin de viciuri și depravat, apoi tocmai pentru acest cuvânt ar trebui ca să primiți strămutarea Curței de Casațiuni în Iași pentru ca Înalta Curte de Casațiune prin justiția ei practicând virtutea are să se ridice deasupra tuturor viciurilor.

Demontează, de asemenea, argumentul „vicierei” celor ce stau în Iași:

[...] mă minunez cum aceste cuvinte au putut să iasă din gura d-lui Ionescu, căci d-lui locuiește în Iași de un timp foarte îndelungat și dimpreună cu dumnealui și alți onorați domni deputați precum Tacu, Pogor, Lateș, fără ca până în prezent să fie molipsiți de acele viciuri. Pentru ce, deci D. Ionescu se sokoate numai pe D-lui așa tare de caracter și nu sokoate o asemenea tărie și în onor membri de la Curtea de Casațiune?

Sistematic, Mârzescu combate și actualitatea discursurilor susținute de Panu și Kogălniceanu în 1862. Cel puțin în chestiunea Curții – arăta Mârzescu – cei doi ar fi avut de declarat altceva în 1866, fiindcă au observat că au fost întâmpinați cu ostilitate și blam de către ieșeni, iar dorința strămutării era o dorință populară și puternică peste Milcov.

Un nou incident avea loc înainte de închiderea discuției și supunerea la vot a amendamentului depus de Gheorghe Mârzescu. Președinte Adunării, Manolache Costache Epureanu, refuza să introducă în amendamentul privind strămutarea la Iași a Curții și propunerile compensatorii ale lui C. Boerescu sau A. Lupașcu¹¹³, urmând ca acestea să fie trimise în legi separate pentru a fi discutate în secțiuni. Boerescu se inflama, considerând că era o forțare de mână din partea moldovenilor și regionaliştilor: ori totul, ori nimic.

Surveneau, în cascadă, o serie de discuții aprinse. C. Suțu, deputat de Neamț, considera că introducerea în proiect a propunerii lui Boerescu ar fi dus la căderea la vot a ambelor propuneri. Sugera să se voteze mai întâi amendamentul lui Mârzescu, în al doilea rând articolele Constituției, propunerea lui Boerescu să fie trimisă la secțiuni, adică să urmeze un traseu legislativ complet, în timp ce varianta lui Mârzescu să se adopte odată cu votul final pe Constituție. În context, Manolache Costache Epureanu amintea și de existența amendamentului lui N. Lahovari – Curte de Casație la București și compensații anuale de 1 milion de lei pentru Iași de la buget –, care a fost depus după închiderea ședinței anterioare și nu fusese citit în Adunare, prin urmare nu putea fi pus pe ordinea de zi. Apoi, Epureanu refuza să supună la vot varianta lui Boerescu, întrucât îl considera o contrapropunere, nu un amendament propriu-zis, deci, procedural vorbind, trebuia să treacă prin secțiuni¹¹⁴.

¹¹³ Propunerile de compensație vizau acordarea unei sume de 500.000 de lei anual pentru o școală politehnică, una de industrii, o alta de agricultură; 200.000 lei anual de la buget pentru navigabilitatea Prutului; împrăștierea pe moșiile mănăstirești din jurul Iașilor prin „așezarea” populației românești; înființarea unui munte de pietate etc. (ANIC, fond Parlament, d. 351, f. 11).

¹¹⁴ MOF, nr. 145, 5/17 iulie 1866, p. 654.

Situația, din perspectiva munteană, era sintetizată de Dimitrie Ghica astfel: cea mai mare parte a Adunării ar fi votat împotriva legii Guvernului de strămutare a Curții la Iași. Totodată, o mare parte a Adunării dorea îmbunătățiri la Iași, dar C. Suțu și M. C. Epureanu puneau în contradicție dorința de a ajuta Iașul cu legea guvernului, fiindcă la supunerea la vot ar fi căzut amândouă, deci Iașul nu s-ar fi ales cu nimic. Ghica propunea ca amendamentul cu compensările să fie votat mai întâi, apoi să fie supus la vot fiecare aliniat în parte, urmând ca unele să fie respinse¹¹⁵.

În condițiile menționate, Mârzescu îi acuză pe inițiatorii amendamentelor că vor „să-i îmbrobodească ochii”, ca ieșenii să uite de Curte, în timp ce Manolache Costache Epureanu îi atenționează:

[...] oricum veți întoarce, oricum veți suci, nu puteți găsi un mijloc legal ca să legați acest amendament [compensații materiale – n.n., M.C.] de proiectul guvernului. Tot însă ce puteți face în legitimă preocupare de a da o satisfacțiune Iașului este ca, după votarea proiectului, să vie din D-nii deputați să facă o propunere de urgență.

În final, după discuții de procedură, se supunea la vot amendamentul lui Boerescu, care obținea 58 (sau 59) de voturi „pentru” și 39 „împotriva”¹¹⁶, apoi se trecea la votarea proiectului de Constituție. Astfel rămânea în istoria legislativă a Adunării proiectul legii compensațiilor pentru Iași cu următorul conținut: „Art. unic. Se va trece în bugetul Statului pe fiecare an, și pentru zece ani, câte un milion lei, destinat la îmbunătățirea urașului Iași, și la canalizarea Prutului”.

În urma votului, nouă deputați din Moldova (G. Mârzescu, C. Cristodulo Cerchez, G. I. Racoviță, Ștefan Rosetti, S. Mavrogheni, D. Tacu, T. Lateș, L. A. Ciurea, V. Pogor) își înaintau demisiile: „[...] subscrișii, deputați ai mai multor județe de dincolo de Milcov, neputând mai mult a ședea pe bancele de deputați, vă rugăm, d-le președinte, să binevoiți a supune la cunoștiința Adunării demisiunea noastră”. La ședința de pe 1 iulie, încă un deputat, C. Suțu, li se alătură prin demisie. De asemenea, Dimitrie Beldiman (ales la Mihăilești) declara că se „asocia demisiei”¹¹⁷. Gestul demisionarilor, motivat public prin cuvintele umilitoare referitoare la ieșeni, aplaudate în Adunare, avea oarecare ecou printre colegi. Moldovenii erau invitați să renunțe la demisie, iar Dimitrie Ghica propunea votarea unei adrese către orașul Iași, în care să se declare că Adunarea, „departe de a împărtăși solidaritatea cu vreo expresie a unui orator [N. Ionescu – n.n., M.C.] care ar putea fi supărătoare pentru ieșeni [referitoare la moralitatea ieșenilor – n.n., M.C.], nu a încetat sau nu încetează de a păstra aceluși oraș toate solitudinea și recunoștința pentru sacrificiile ce a făcut în favoarea unirii”¹¹⁸.

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ *Ibidem*. Vezi și ANIC, fond Parlament, d. 351, f. 7. Acolo se susține că au votat „pentru” 59 de deputați.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 655.

¹¹⁸ *Ibidem*.

Până și această formulă de dezvinovățire era respinsă, dar formal Adunarea își exprima în final „sentimentele de stimă și afecțiune” părții de dincolo de Milcov pentru actele patriotice dovedite¹¹⁹. Ulterior, în ședința din 4 iulie¹²⁰, demisionarii se arătau neînduplecați, reiterând că inițiativa lor urmărise „consolidarea unirii”. De menționat, ca fapt divers, că în următoarele zile votării Constituției gruparea moldovenească suferea o demobilizare rapidă. Manolache Costache Epureanu își pierdea poziția de președinte al Camerei la 6 iulie, odată cu dizolvarea ei, iar moldoveanul Lascăr Catargiu, inițiatorul transferului Curții de Casație, pleca neașteptat de la șefia Guvernului (13 iulie), întrucât izbucnise o criză inexplicabilă de încredere cu Ion Brătianu¹²¹.

Compensațiile în bani erau o *fata morgana* în care politicienii nu credeau, dar prin această manevră se spera la încetarea, măcar temporară, a revendicărilor moldovenești. Reacția Guvernului Lascăr Catargiu, inițiatorul transferului, la votul Adunării avea loc în 3 iulie și se rezumă la un mesaj adresat lui Carol I de a nu sancționa legea votată în Adunare. Luând în vedere jurnalul Guvernului de la 18 aprilie privind dispozițiile luate pentru a veni în ajutorul Iașilor și a județelor dimprejur; observând „o mare diferență” între proiectul votat de Adunare și acela prezentat de Guvern; văzând că una din îmbunătățirile propuse a fost respinsă (Curtea de Casație la Iași) și a adoptat alte două măsuri (1 milion de lei, plus canalizarea Prutului), care „în starea de strâmtoare în care se află astăzi finanțele țării sunt cele mai puțin eficace”, guvernul afirma că va retrimite proiectul Adunării, măsură care era acceptată de domn¹²².

Rezultatul: o constituție valahă

Despre Constituția de la 1866, „Monitorul Oficial” consemnează că a fost votată la 29 iunie „în unanimitate”, referindu-se prin acest termen numai la numărul celor prezenți: 91 de deputați¹²³. Lipseau nu mai puțin de 53 de deputați dintr-un total de 144 aleși validați în acel moment. Cine au fost cei care au boicotat? Nu se păstrează o statistică oficială nominală, dar Mihail Kogălniceanu susținea, un an mai târziu, fără a fi contrazis, că legea fundamentală a fost votată de numai șapte moldoveni¹²⁴ (și 84 de valahi) în urma respingerii transferării Curții de Casație la Iași.

Cât de apropiată de adevăr e aserțiunea că la 1866 a fost votată, de fapt, o „constituție valahă”? Afirmatia lui Kogălniceanu, care nu a fost prezent la dezbaterile Constituției, este dublată de o observație a lui Nicolae Ionescu.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 656.

¹²⁰ MOF, nr. 150, 10/22 iulie 1866, p. 676.

¹²¹ George D. Nicolescu, *Parlamentul român 1860-1901. Biografii și portrete*, București, 1903, I. V. Socecu, p. 21.

¹²² MOF, nr. 145, 5/17 iulie 1866, p. 651.

¹²³ *Ibidem*, p. 655. E curios cât de puțin este comentat acest aspect. Chiar autori care au fost în afara domeniului istoriografic îl trec sub tăcere. Mihai T. Oroveanu, *op. cit.*, p. 262-265.

¹²⁴ MOF, nr. 32, 10/22 februarie 1867, p. 224.

Atunci când, pe 4 iulie 1866, după demisia celor zece deputați moldoveni, s-a trecut la dezbaterea legii electorale, erau prezenți în sală numai 81 de deputați. C. Boerescu propunea un vot rapid, articol cu articol, însă N. Ionescu acuza „precipitarea” și insista pentru o discuție generală asupra legii, conform regulamentului. Se supunea la vot închiderea discuției și trecerea la dezbaterea articolelor, dar Ionescu protesta din toate puterile, întrucât „zece deputați din Moldova s-au dus; nu au mai rămas decât șapte. Noi nu putem lua asupra noastră răspunderea unui vot cu precipitare!” O voce din sală obiecta într-o logică unionist-centralistă: „Nu mai sunt deputați moldoveni și munteni”, la care Ionescu replica: „O parte însemnată din România nu e reprezentată aci și o lege ca aceasta nu voi să se voteze cu precipitare”. Insistențele aveau efect și majoritatea munteană ceda, trecându-se la discuția generală¹²⁵. Așadar, fără dubiu, Legea electorală de la 1866 a fost votată de numai șapte moldoveni. Dar era posibil ca același număr să fi fost și la votul final pe Constituție, cum susținea Kogălniceanu?

Alegerile din perioada 9-17 aprilie 1866 fuseseră organizate pe baza legii electorale din 1864, conform căreia Adunarea era formată din 160 de locuri¹²⁶; 75 din Moldova (incluzând și 12 locuri din județele din sudul Basarabiei) și 85 din Valahia¹²⁷. Ocuparea efectivă a tuturor locurilor nu a fost însă posibilă, întrucât unii candidați au fost aleși în mai multe circumscripții (Nicolae Ionescu, Christian Tell, Gheorghe Mârzescu) unde trebuiau organizate noi alegeri. Unii dintre aleși nu au mai făcut cerere de validare a mandatului, alții nu au fost validați de plenul Adunării electivă, cum a fost cazul lui M. Kogălniceanu. Numărul maxim al mandatelor validate a fost de 144, în timpul dezbaterilor Constituției.

Faptul că prezența moldovenilor era considerată un principiu de legitimitate a Adunării constituante, conform hotărârilor Convenției de la Paris, o observăm din modul în care președintele Manolache Costache Epureanu făcea prezența la 1 mai 1866, cu prilejul proiectului de răspuns la mesajul Locotenentei Domnești, cuprinzând proclamarea lui Carol I ca domnitor: „Adunarea era completă, atât întrunită din ambele Adunări surori Moldova și Valahia, precum și separate”. Din Moldova (incluzând și județele din sudul Basarabiei) erau prezenți 39 deputați din cei 58 validați până atunci, deci peste majoritatea de 30, iar din Valahia erau 77 de deputați prezenți¹²⁸ din 85. Așadar, un total de 116 deputați.

Pe parcursul dezbaterilor Constituției, prezența înregistrată la ședințe a fost constant dezamăgitoare, având în vedere importanța și mizele momentului. Numărul total al deputaților socotiți validați, cu drept de vot, a variat într-un

¹²⁵ Alexandru Pencovici, *Dezbaterile Adunării Constituantei din anul 1866 asupra Constituției și Legei electorale*, București, Tipografia Statului, 1883, p. 320-321.

¹²⁶ Vezi tabela din MOF, nr. 63, 19/31 martie 1866, p. 281.

¹²⁷ Statistica realizată pe baza datelor din MOF, nr. 95, 1/14 mai 1866, p. 420-422 și nr. 96, 3/15 mai 1866, p. 423-424.

¹²⁸ MOF, nr. 98, 5/17 mai 1866, p. 433.

mod inexplicabil, ceea ce ne spune că modul în care se făcea prezența era o problemă. Dezbaterile Constituției au început pe 16 iunie cu o Adunare alcătuită din 121 de deputați (numai 78 prezenți!), pe 17 iunie erau înregistrați 139 de deputați (106 prezenți), 18 iunie – 144 de deputați (108 prezenți), în 21 iunie – 142 de deputați (34 absenți), în 22 iunie – 143 de deputați (38 absenți), în 23 iunie – 143 de deputați (34 absenți), după care numărul lor se stabilizează la 144¹²⁹. Ședința din 26 iunie începuse cu 99 de deputați¹³⁰, cea din 27 iunie cu 104 deputați¹³¹, cea din 28 iunie (când Mârzescu propusese amendamentul transferului Curții de Casație) cu 102 deputați¹³², iar în 29 iunie erau prezenți 103 deputați¹³³!

Absenteismul reprezentanților Moldovei a fost o problemă adusă în discuția Adunării ca un aspect care slăbea legitimitatea actului fundamental. Deși dezbaterea propriu-zisă a proiectului de Constituție avea să înceapă abia în 16 iunie, N. Blaremburg observa numărul imens de vacantări de mandate și cereri de concediu din Moldova, 30-40 de absenți pe ședință, existând riscul ca votul să fie dat fără concursul moldovenilor. O nouă dare de seamă de la 17 mai realizată de președintele Adunării, Manolache Costache Epureanu, indica 19 mandate vacante în Moldova și numai 7 în Valahia¹³⁴.

Ce trebuie să reținem? Deputații din sudul Milcovului aveau o prezență exemplară la ședințele Adunării. Știm că 77 de deputați valahi erau prezenți la 1 mai, la 17 mai erau vacante 7 mandate din 85 cuvenite Valahiei, iar după alegerile parțiale din 24-26 mai, 29-30 mai, 4 iunie¹³⁵, aceste locuri au fost ocupate. Mai mult, în decursul alegerilor generale și parțiale, valahii au candidat pentru mandate cuvenite Moldovei. O parte a circumscripțiilor din sudul Basarabiei au fost câștigate de aceștia – Alexandru Plagino era ales la Ismail, Aristide Pascal la Bolgrad, iar Constantin Boerescu la Cahul. În plus, Ștefan Golescu era ales la Tecuci, Constantin Haralambie la Bacău și Ion Bălăceanu la Roman. Așadar, 91 de deputați erau valahi, toți având mandatele validate în momentul votării Constituției. La începutul ședinței furtunoase din 29 iunie, la apelul nominal erau prezenți 103 deputați. Dintre cei 41 de absenți, doar 10 erau valahi¹³⁶, prin urmare avem o prezență certă la începutul ședinței de 81 de valahi, cu trei mai puțin decât cei 84 estimați de Kogălniceanu. Dezbaterile au durat întreaga zi, încheindu-se în jurul orei 19.00, răstimp în care au fost mari fluctuații atât de prezență efectivă, cât și de participare la vot, dacă luăm în

¹²⁹ Pentru o mai rapidă evaluare, vezi Alexandru Pencovici, *op. cit.*

¹³⁰ MOF, nr. 141, 29 iunie/11 iulie 1866, p. 633.

¹³¹ MOF, nr. 142, 1/13 iulie 1866, p. 640.

¹³² MOF, nr. 143, 2/14 iulie 1866, p. 643.

¹³³ MOF, nr. 144, 3/15 iulie 1866, p. 649.

¹³⁴ MOF, nr. 107, 18/30 mai 1866, p. 477.

¹³⁵ MOF, nr. 98, 5/17 mai 1866, p. 431; nr. 118, 2/14 iunie, p. 522; nr. 119, 3/15 iunie, p. 530, nr. 123, 8/20 iunie, p. 547-548. A fost cazul în București, Câmpulung, Mihăileni, Huși, Târgu Ocna, Nicorești, Bolgrad, Cahul, Dorohoi, Gorj, Tutova, Vlașca.

¹³⁶ MOF, nr. 144, 3/15 iulie 1866, p. 649.

considerare fie și numai boicotul moldovenilor. Cu o foarte mică diferență, de numai trei deputați, pe care nu-i regăsim scriptic, dar îi putem pune pe seama schimbărilor obișnuite de prezență, rezultă că aserțiunea lui Mihai Kogălniceanu, confirmată ulterior și de Nicolae Ionescu, se susține aritmetic și exprimă neîndoielnic un boicot politic regionalist, aspect trecut sub tăcere de istoriografie.

Ofensiva din 1867

Anul 1866 era pierdut. În contextul în care Guvernul retrimisese Adunării proiectul mutării Curții de Casație în formula de la 18 aprilie 1866, o nouă conjunctură favorabilă pentru campania moldovenească se ivea la începutul anului 1867. Majoritatea politică din Adunare era instabilă, prin urmare și susținerea pentru Guvern era precară, iar la votarea bugetului pe anul 1867 moldovenii au văzut în aceasta o oportunitate politică de negociere. Teama deputaților de la nord de Milcov era că sesiunea parlamentară se va încheia fără repunerea problemei Curții pe ordinea de zi a Camerei. Față de 1866, în rândul moldovenilor aveau loc schimbări notabile. Printre solicitanții transferării Curții de Casație apărea însuși Mihail Kogălniceanu, adversar al ideii la 1862, ca și Anastase Fătu, dar și conservatorii Manolache Costache Epureanu ori Gr. M. Sturdza. În rândul muntenilor, printre susținători se va afla surprinzător I. C. Brătianu, lider al liberal-radicalilor munteni. Ce căutau niște centraliști fără cusur alături de N. Ceaur Aslan, Nicolae Rosetti-Roznovanu, până nu demult acuzați de „separatism” și chiar cercetați penal pentru implicarea în evenimentele de la 3/15 aprilie 1866? Această alianță împotriva logicii era unul dintre compromisurile așa-numitei înțelegeri de la „Concordia” din februarie 1867. Coaliția cuprindea liberalii radicali, fracționistii și liberalii moderați din jurul lui M. Kogălniceanu¹³⁷, care grupa și pe cei considerați foști „separatiști”, în fapt reconvertiți în susținători ai intereselor Moldovei. Pentru păstrarea majorității din Cameră și a stabilității guvernării de orientare liberală, centraliștii din tabăra lui I. C. Brătianu au fost nevoiți să deschidă calea concesiilor față de revendicările moldovenilor¹³⁸. Cu tabăra pro-regionalistă astfel întărită, la 4 februarie 1867, odată cu raportul comitetului delegaților de secțiuni asupra proiectului de lege formulat de Guvern pentru transferarea Curții de Casație la Iași, președintele Adunării, Lascăr Catargiu, anunța o nouă propunere depusă la birou de un număr de 28 de deputați¹³⁹, pentru dezbaterea de urgență referitoare la același proiect.

¹³⁷ Valeriu Stan, *Parlamentul în perioada instabilității guvernamentale (1866-1871)*, în Paraschiva Cîncea, Mircea Iosa, Apostol Stan, *op. cit.*, p. 174-175.

¹³⁸ MOF, nr. 161, 16/28 iulie 1868, p. 971.

¹³⁹ Era semnată de Gr. M. Sturdza, G. Vârnav, A. D. Holban, A. Cilibidache, N. Constandache, D. Tacu, C. Emandi, A. I. Gheorghiu, C. Rosetti-Tețcanu, M. Kogălniceanu, N. C. Aslan, Chr. Tell, H. Adam, Anastase Fătu, P. Arbore, G. Mărzescu, I. Fătu, I. I. Filibiliu, D. Cozadini, G. Ghițescu, G. Hasnaș, M. Jora, V. Florescu, M. Pleșescu, G. G. Sturdza, C. A. Rosetti, E. Alcaz, C. Bolliac. Lascăr Catargiu aducea la cunoștință că a primit o telegramă de la deputați aflați în concediu

Reluarea inițiativei moldovenilor era întâmpinată cu aceleași argumente de o majoritate munteană ostilă proiectului, la care se adăuga, mult mai bine explicată, chestiunea „defavorizării oltenilor”. De pildă, liberalul Al. Sihleanu se pronunță *ab initio* împotriva dezbaterii de urgență a legii guvernului și solicita luarea în considerare alături de inițiativa ieșenilor și cererea oltenilor, care urmăreau abandonarea proiectului¹⁴⁰.

Inventarea unei „probleme a Olteniei”, ca o contrapondere la „problema Moldovei”, reprezintă, de altfel, principala noutate în geopolitica internă a perioadei 1862-1867. Gr. M. Sturdza, fost opozant al proiectului moldovenesc în 1862, explica urgența prin persistența partidelor „condamnabile de separatiști”, care exploatau chestiunea „pentru a agita Iașul, pentru a agita țara”. În ideea de a potoli agitația oltenilor, care acuzau neconținut distanța până la Iași pentru pricini de judecată, Gr. M. Sturdza oferea asigurări că transferul era doar o „concesiune momentană”, până se va realiza „descentralizarea județeană și se vor face căile ferate”. În ideea de a preîntâmpina obiecțiile arhicunoscute despre „atacul la unitatea țării”, Sturdza pune în discuție însăși fixația centralismului care nesocotea interesele regionale:

Unitatea aceea după care alergați nu este decât un rău; văd că în organizarea țării căutați să fie unitate, uniformitate și forme, cum a zis D. Kogălniceanu ieri și din toate acestea a venit țara în acea pozițiune că, dacă ar întreba-o cineva de s-a săturat de forme și de unitate, ar zice că s-a săturat până în gât, și ar voi mai bine să aibă ceva dreptate și luare aminte pentru interesele sale locale¹⁴¹.

Muntenii, prin vocea conservatorului Dimitrie Ghica, rămas același opozant fervent al proiectului, acuză nu doar lipsa oportunității, cât „forma violentă” a presiunilor exercitate de moldoveni. Gh. Mârzescu îi răspundea că nu era „nicio violență” în „proclamațiile afișate pe zidurile Iașului și articolele din ziare”. Și

(N. Catargiu, N. Rosetti-Roznovanu și Gr. Balș), prin care roagă să fie anunțați când se va dezbate proiectul de lege privind strămutarea, ca să poată lua parte la acea discuție. Vezi MOF, nr. 31, 9/21 februarie 1867, p. 215.

¹⁴⁰ O petiție din Craiova din luna decembrie 1866, subscrisă ca reacție la faptul că „persoane cu influență ar fi determinate să ceară strămutarea Curții de Casațiune”, protesta împotriva acestei idei socotită că vrea să „truncheze Unirea”, să „violeze Constituțiunea de curând votată, să arunce perturbățiunea într-o sumă de legi de organizațiune”. Petiția era o sinteză a ideilor centralismului: „Orice Stat, Domni Deputați, nu poate să existe fără Unitate Politică, fără un centru pre lângă care gravitează strâns legate toate părțile din care el este compus. Domnul și Ministeriul, capii puterii executive, Senatul și Adunarea, adică puterea legislativă, Curtea de Casațiune, capul puterii judecătorești, sunt acele corpuri, care reprezintă Unitatea Statului Român. Aceste corpuri, pentru a se putea susține, controla și complecta unele pre altele, trebuie să aibă aceeași reședință, trebuie să fie stabilite perpetuu în capitala țării”. Inițiativa din Iași era pusă pe seama „separatismului” alimentat din afară, care „întrebuințează mijloace subversive, și exploatând tot, și vanități, și interese, și bună credință cearcă să strămute Curtea de Casațiune la Iași. Separatiștii vor să facă din acest corp al statului un arbitru al părții de răsărit a României, un antagonist al puterii centrale din București, un stat în stat” etc. Vezi ANIC, fond Parlament, d. 351, f. 31-33.

¹⁴¹ MOF, nr. 31, 9/21 februarie 1867, p. 215.

Al. Lahovari i se alătura lui D. Ghica, respingea urgența și întreba de ce proiectul s-a depus în timpul dezbaterii bugetului, prin repetarea procedurii din timpul votării Constituției, încercându-se forțarea unor negocieri politice¹⁴². Explicația era simplă. Potrivit lui A. Georgiu, insistența moldovenilor și urgența propunerii era explicabilă prin faptul că legea fusese menținută de guvern și a fost amânată de mai multe ori. Temerea ieșenilor era că sesiunea parlamentară ordinară, programată să se încheie pe 15 februarie, se va finaliza fără discutarea doleanței ei¹⁴³.

Făcând un scurt istoric, Gh. Mârzescu îi reamintea lui Dimitrie Ghica că a semnat, cât a fost ministru de Interne (11 februarie-10 mai 1866), sub presiunea agitațiilor separatiste, un jurnal prin care se lega că va strămuta Curtea de Casație la Iași. „Când însă a venit ca deputat în Adunare, D-sa știți ce ne-a zis? S-a exclamat, zicându-ne: «n-am putut în acele momente grave să fac criză ministerială».” Prin urmare, îl acuza de inconsecvență, de „lipsă de curaj”, de faptul că una spunea în Guvern și alta făcea în Adunare. Totodată, Mârzescu îl contra pe Lahovari și susținea că între votul urgenței și votul strămutării Curții la Iași exista o strânsă legătură. „Dacă astăzi se pune la vot urgența și se respinge, implicamente se respinge și proiectul de lege pentru strămutarea Curții de Casație la Iași. Eu unul văd în respingerea urgenței respingerea strămutării Curții la Iași”¹⁴⁴.

Petru Grădișteanu oferea cea mai interesantă explicație a tacticii politice urmărite de moldoveni, mai exact o încercare de a expune opiniei publice duplicitatea centraliștilor. În ce mod? Propunerea subscrisă provoca un vot la vedere, prin ridicare de mână, și nu unul secret, cu bile, așa cum ar fi fost în cazul unui traseu ordinar al legii pe la secțiuni. Prin urmare, votul se putea transforma într-un moment al adevărului, al căderii măștilor, prin expunerea publică a fățărniciei față de solicitările moldovenilor. În aplauzele deputaților munteni, Grădișteanu proiecta apoteotic, nici mai mult nici mai puțin, decât imaginea subminării de către Iași a statutului de capitală a Bucureștiului, dacă s-ar „intra pe calea concesiunilor”: cei care reclamau Curtea „vor cere strămutarea Curții de Conturi, ca și școala militară; apoi strămutarea ministerelor, apoi strămutarea chiar a acestei Adunări și atunci, d-lor să ne înțelegem: prin aceasta nu facem nimic altceva decât strămutarea capitalei de la București la Iași”¹⁴⁵. De fapt, susținea Grădișteanu, nu era vorba doar de București, ci de sacrificarea intereselor României. „Pentru un mic interes al Iașilor de a străluci prin birji și oteluri, nu vom sacrifica noi România întreagă, și mai cu seamă pentru totdeauna România de peste Olt”¹⁴⁶.

Ca și în 1866, C. Boerescu bătea monedă mai întâi pe faptul că transferul reprezenta un interes strict local, fără consecințe notabile în economie. Adăuga, într-o retorică bine ținută, că nu masele cereau transferul, ci era o chestiune de

¹⁴² *Ibidem*.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 216.

¹⁴⁴ *Ibidem*.

¹⁴⁵ *Ibidem*.

¹⁴⁶ *Ibidem*.

partid. Masele nu aveau procese atât de importante, ca să meargă la curte. La ea ajungeau doar marii proprietari și capitaliști, afirma el. Prin urmare, tema avea „popularitate”, dar nu era „populară”, adică nu atingea interesele morale sau materiale ale mulțimii. Era întrerupt, când afirma că „prosperitatea Iașului și a Moldovei are să rezulte din alte măsuri de îmbunătățire ce trebuie să se ia...”, de voci revoltate: „Și care nu se vor lua niciodată!”, exprimând fidel starea de beligeranță din cameră.

Pentru a pune capăt ofensivei moldovenilor și în scopul deblocării dezbatărilor pe buget, Al. Lahovari citea o propunere: „Proiectul de lege asupra strămutării Curții de Casație să se ia în dezbateri de urgență imediat în prima zi după votarea bugetului anului 1867”¹⁴⁷. Era un fel de reeditare a jocului politic din perioada Adunării constituante.

Un interesant punct de vedere era exprimat de I. C. Brătianu, presat să mențină majoritatea guvernamentală generată de „înțelegerea de la Concordia” și să dea asigurări moldovenilor de tot concursul său. Brătianu era conștient că mulți liberali radicali erau centraliști din convingere, dar cel puțin se putea oferi pe sine ca exemplu. El susținea, nici mai mult nici mai puțin, că se pronunța în favoarea transferului, deși a combătut-o până atunci, atitudine pe care o considera curajoasă, întrucât, „în cea mai mare parte a țării”, mutarea Curții la Iași era o idee nepopulară. Recunoștea însă că muntenii nu s-au ținut de cuvânt și dădea dreptate moldovenilor: „De câte ori s-a prezentat în Cameră cestiunea strămutării Curții de Casație la Iași, totdeauna s-a zis că vom luat măsuri ca să aducem balsam, cum a zis onor D. Ionescu, asupra plăgilor națiunii și mai cu seamă asupra părții de dincolo de Milcov: am zis-o, dar n-am făcut-o”. Cere, în final, după ce se duelează retoric cu „separatiștii” și agenda lor șantajistă, să fie admisă „o amânare cu angajament” că sesiunea nu va fi închisă până nu se va vota da votul pe acel proiect¹⁴⁸.

Moldovenii, „lupii care smulg pruncii de la sânul mamei patrii”

Cu totul deplasat se arăta conservatorul centralist Gheorghe Costaforu. El compara cererea imperativă a moldovenilor cu atitudinea unor lupi, iar România cu o mamă care-și sacrifică pruncii (instituțiile) pentru a scăpa de ei:

Poate ați văzut un tablou unde o mumă este într-o sanie și aruncă câte un copil, câte un copil lupilor care o urmăresc. Un tablou foarte frumos; mi se pare că scena se petrece în Rusia. Ei bine, domnilor, noi, cu Cameră, nu putem să ne punem în pozițiunea acelei femei să aruncăm câte ceva Iașilor, și negreșit nici Iașii nu cred că putem să-i comparăm cu lupii¹⁴⁹.

Analogia șocantă, dar grăitoare pentru imaginarul centralist iacobin, a reprezentat un moment de maximă jignire pentru sentimentele moldovenilor.

¹⁴⁷ Semnau Gr. Cantacuzino, Al. Sihleanu, M. C. Atanasiu, A. Puricescu, Gr. Săftoiu, T. Mehedințeanu, R. S. Campiniu, C. Vrăbiescu.

¹⁴⁸ Supliment la MOF, nr. 31, 9/21 februarie 1867, p. 217.

¹⁴⁹ *Ibidem*.

Într-atât de importantă încât a pus în lumină schimbarea de convingeri a lui Mihail Kogălniceanu. Avocat fără dubiu al unirii, arhitect al centralizării, ce a mers până acolo încât a dorit o ștergere a memoriei istorice moldovenești legate de alegerea de la 5 ianuarie 1859, impunând sărbătorirea lui 24 ianuarie prin lege¹⁵⁰, se alătura solicitărilor celor pe care-i considera până de curând „separatiști”. În intervenția sa, Kogălniceanu reamintea că se pronunțase răspicat în 1862, alături de I. C. Brătianu, împotriva transferului. Apoi, arăta că, în 1866, odată cu respingerea din nou a proiectului, numai șapte reprezentanți ai Moldovei votaseră Constituția¹⁵¹. Prin urmare, nici măcar pentru fostul prim-ministru transferul Curții nu mai reprezenta „o cestiune de coterie a unor avocaței”, așa cum susținuse la 1862. Între timp, lucrurile progresaseră:

[...] a fost discutată între avocaței și avocați mari; între deputații de Iași și între persoane, care, și prin domiciliul și prin pozițiunea și prin profesiunea d-lor, sunt orașani locuind unii în București și alții în Iași; și care, prin urmare, deși au zis că chestea aceasta este populară, deși au osândit pe deputații de Iași că au sprijinit-o pentru popularitate, îmi voi permite să le spui că și d-lor nu fac altceva decât aleargă după o mai mare popularitate combătând strămutarea Curții de Casașuni de la București la Iași; căci este o mare popularitate, este de un mare interes și moral și material și de tot felul, de a cere păstrarea pentru București a Curții de Casașune, mai cu seamă pentru acele persoane, care sunt și avocați ai Curții de Casașune¹⁵².

Unei asemenea intervenții îi răspundea, negreșit, câte un reprezentant oltean, susținător necondiționat al centralismului. În acest caz, venise rândul lui P. Cernătescu, deputat craiovean, să prorocească pericolul destrămării țării:

[...] am încuraja orice pasiuni și am da dreptul fiecărei cetăți, de exemplu Focșanii, ca să ceară și ea diferite pretense satisfacțiuni locale atât de prejudiciabile; când am cădea în asemenea erori, noi am lăsa ca țara noastră să nu aibă în adevăr un centru, de unde să se întindă viața în toate părțile țării în părți egale, așa încât să nu năbușească pe unele și să usuce pe altele¹⁵³.

În replică, Kogălniceanu demonstra o trecere la platforma regionalistă, arătând că problema Curții de Casașie era pusă în discuție nu de unul precum N. Rosetti-Roznovanu, ci era pusă în dubiu prin neîndeplinirea ei, după promisiunile neonorate făcute de Guvern și de Domnitor etc.

Aceasta ține spiritele de peste Milcov în o mare agitațiune. [...] Voi spune că în materie de unire, dacă toți Românii am făcut sacrificii, apoi noi, Iașenii, să-mi permită D. Boerescu a-i spune că am făcut mai mult decât domnia lui; și aceste sacrificii stau de față, se pot dovedi prin împuținarea averii fiecărui Iașian; fiecare poate să spuia cât a costat unirea pe Iași¹⁵⁴.

¹⁵⁰ „Monitorul Oficial al Moldovei. Principatele Unite Moldova și Valahia”, 1860, III, nr. 69, p. 273.

¹⁵¹ Am arătat mai sus sorgintea cifrei avansate de M. Kogălniceanu.

¹⁵² Supliment la MOF, nr. 32, 10/22 februarie 1867, p. 224.

¹⁵³ *Ibidem*.

¹⁵⁴ *Ibidem*.

La finalul discuției, Kogălniceanu propune, alături de unul dintre inițiatorii proiectului de mutare a Curții, M. Jora, un vot deschis, în condițiile în care regulamentul prevedea două treimi din cvorum pentru stabilirea urgenței.

Se supunea la vot amendamentul lui Al. Lahovari (vot abia după adoptarea bugetului), respins cu doar 58 bile albe și 48 negre (necesare 71); de asemenea, era respins amendamentul lui I. C. Brătianu – vot pe Curte, înainte de cel pe buget (cu doar 20 bile albe și 84 negre), iar în ceea ce privește votul pe propunerea de urgență rezultatul era următorul: 57 bile albe și 54 negre, din 74 necesare¹⁵⁵.

Rezultatele însă nu-i dezarmau pe moldoveni, care, două săptămâni mai târziu, reveneau cu același proiect. În ședința din 17 februarie 1867, la Adunare erau depuse încă trei petiții subscrise de cetățeni de peste Milcov, care solicitau strămutarea Curții la Iași¹⁵⁶. Gheorghe Mârzescu încerca să repună pe ordinea de zi a dezbaterii transferul Curții, însă după vociferările deputaților munteni, propunerea era respinsă și se trecea la votarea bugetului. Kogălniceanu însuși cerea discutarea după votarea bugetului pentru a nu se ajunge la o criză ministerială (proiectul Curții era al Guvernului!) și țara risca să rămână fără finanțele aprobate¹⁵⁷.

„Suntem pășiți”

În ședința din 7 martie 1867, în condițiile în care bugetul încă nu fusese votat, se înregistra o nouă agitație legată de introducerea pe ordinea de zi a proiectului Curții de Casație. Taberele erau aceleași din ședințele anterioare, dar intervenea o presiune suplimentară. Moldovenii își exprimau suspiciunea că, odată votat bugetul, deputații munteni vor pleca și nu va mai exista cvorumul necesar discutării doleanței lor. Se inversaseră rolurile de la Constituanta din 1866. De fapt, era vorba de un dublu șantaj. Potrivit ministrului de Interne, Dimitrie Ghica, și adversarii strămutării se temeau că, odată dat votul pe Curtea de Casație, care se prefigura negativ, moldovenii supărați să dezerteze de la votul bugetului, așa cum se întâmplase cu un an în urmă în Adunarea constituantă, când zece deputați au demisionat, iar legea electorală a fost votată cu concursul a doar șapte deputați moldoveni. Așadar, vorbim de o condiționare parlamentară reciprocă pe două falii majore: interesele moldovenilor vs. munteni-olteni¹⁵⁸. În vuiet și proteste, Mârzescu explica motivul „nerăbdării”, pe care muntenii pretindeau că nu-l înțelegeau. Erau pașii traseului legislativ complet, care odată încălcat ar fi dus la amânarea cu încă un an a proiectului:

Astăzi suntem în 7 Martie, și, dacă se va vota proiectul, el nu se aplica îndată, pentru că trebuie să treacă și prin Senat; prin urmare, până la 15 martie, Camera având să funcționeze, poate ca Senatul să nu aibă timp ca să-l voteze, și atunci are să rămână până la sesiunea viitoare¹⁵⁹.

¹⁵⁵ *Ibidem*, p. 225.

¹⁵⁶ Supliment la MOF, nr. 41, 21 februarie/5 martie 1867, p. 297.

¹⁵⁷ *Ibidem*, p. 300.

¹⁵⁸ MOF, nr. 57, 11/23 martie 1867, p. 384.

¹⁵⁹ *Ibidem*.

La promisiunile lui Dimitrie Ghica că Adunarea își va continua activitatea „până se va vota acest proiect de lege, dar...”, Mârzescu răspundea complet neîncrezător: „Știm, suntem pățiți!” După o discuție în contradictoriu cu Kogălniceanu, Mârzescu declara că era gata să-și dea demisia (probabil nu de unul singur), fiindcă „nu voia să se amâne la infinit chestiunea Curții de Casațiune”¹⁶⁰.

Abia în ședința din 10 martie 1867, comitetul delegaților secțiunilor, întrunit încă din 20 ianuarie, dădea citire raportului final pe legea Guvernului. Secțiunile II, IV, V și VI respingeau proiectul transferului Curții; secțiunea III admitea strămutarea până se va construi calea ferată Iași-București; secțiunea VII vota pentru transferul complet la Iași; secția I: una din secțiunile curții să rămână în București, cu jurisdicție asupra curților din București și Craiova!, și alta să se instaleze la Iași pentru curțile de apel din Focșani și Iași, trebuind să se întrunească o dată pe an spre a judeca în secțiuni unite.

Prin urmare, majoritatea delegaților găsea de cuviință ca instituția să rămână în București. Era, în schimb, avansată o nouă formulă de compensație, propusă de Nicu Catargiu, votată în unanimitate:

Propunem ca guvernul chiar printr-un împrumut ce se autorisă a contracta să se facă acționar cu 15 milioane franci la compania ce ar propune a efectua în cel mai scurt timp un drum de fer ce ar lega Iașii cu Bucureștii și linia austriacă din Bucovina, începând lucrările reale și serioase chiar în anul aceasta¹⁶¹.

O variantă despre care nu s-a mai auzit nimic și a rămas pierdută în istoricul legislativ al Adunării.

Un motiv de agitație în Adunare l-a constituit și existența unei petiții a lui N. Rosetti-Roznovanu, invocată frecvent ca expresie a persistenței ideilor „separatiste”. De altfel, Rosetti-Roznovanu a și reușit să-și susțină în plen petiția, semnată de aproximativ 6.000 de cetățeni din toate părțile Moldovei și din toate clasele poporului, în ideea combaterii acuzelor de „nereprezentativitate” ale cererilor moldovenilor¹⁶². Roznovanu nu conferea transferului un caracter „exclusiv politic”, ori unul administrativ și nici judiciar. El acuza sacrificarea intereselor Moldovei, iar transferul ar fi fost primit ca un gest care ducea la „înfrățire și compensațiuni”. Potrivit lui, nu împinși de interese materiale moldovenii reclamau această măsură, ci ca o satisfacție morală, ca o dovadă că „suntem priviți ca frați, ca egali, ca uniți de voie bună, iar nu cucerți de nimeni și ce e mai prețios odor pentru un Român decât onoarea sa”¹⁶³.

Un amplu discurs era susținut de un adversar al transferării Curții, C. D. Aricescu. În opinia lui, principalul motiv împotriva era cel de neconstitu-

¹⁶⁰ MOF, nr. 59, 14/26 martie 1867, p. 346.

¹⁶¹ *Ibidem*.

¹⁶² Într-adevăr, mobilizarea făcută de Rosetti-Roznovanu a fost extraordinară. Petiția cu miile de semnături strânse de primăriile comunelor din jurul Iașului (Galata, Todirelu, Ciurea), dar și altele fără implicarea autorităților s-au păstrat în arhivele Camerei. Vezi ANIC, fond Parlament, d. 351, f. 34-90.

¹⁶³ MOF, nr. 59, 14/26 martie 1867, supliment, p. 347.

ționalitate, repovestind pe larg dezbaterile din 1862 și 1866, cu citate amănunțite din „Monitorul Oficial”¹⁶⁴. Aducea argumente împotriva mutării, cele mai importante fondate pe o viziune centralistă:

[...] logica și experiența ne spun că, fără un centru sau capitală, nu poate fi țară; și fără îndestulă putere atractivă a capitalei, iară nu poate fi unitate; puterea atractivă a capitalei consistă în locul reședinței autorităților centrale; prin urmare, strămutarea curții de casațiune la Iași, pe când puterea executivă și Corpurile legiuitoare sunt în București, este desorganizarea țării, este desmădularea țării, este primul pas spre separatism¹⁶⁵.

Trebuie să „ne ferim ca de foc d-a crea instituțiuni pentru Moldova, distincte de instituțiunile Țării Românești”, afirma Aricescu, aducând în sprijinul spuselor și statistica proceselor de la Curtea de Casație: 234 de procese criminale din Moldova, 1.337 din Muntenia; procese civile din Moldova – 1.253, din Muntenia – 2.455.

Ca și în urmă cu două săptămâni, surprinzându-și colegii, Mihail Kogălniceanu se arăta unul dintre avocații strămutării Curții. Ce-i schimbase, totuși, atât de mult convingerile din 1862? Înțelegem mai exact motivele din autocritica pe care o dezvoltă în numele generației prea entuziaste de moldoveni uniونيști. Fostul prim-ministru evalua condițiile istorice ale producerii unirii și interpreta critic, de data asta, „avântul” și nechibzuința moldovenilor. El insista pe pripa și idealismul Adunării din Moldova, care se precipita, între 1861 și 1862, silindu-l pe Al. I. Cuza să desăvârșească unirea, domn care voia să modereze acea mișcare, avertizându-i: „[...] d-lor, înainte de a face unirea, preocupați-vă și regulați interesele particulare ale Moldovei”, în sensul negocierii pragmatice și clarificatoare a condițiilor și termenilor unirii. Deputații moldoveni, între care se includea Kogălniceanu alături de Petre Mavrogheni și Anastasie Panu, au zis atunci: „La București! Pentru că suntem siguri că vom găsi acolo frați, vom găsi Români care vor ține seama de sacrificiile Moldovei. Astfel, d-lor, am venit fără a regula interesele parțiale și locale ale Moldovei, cum ne zicea fostul Domnitor”¹⁶⁶. Așadar, greșeli și slăbiciuni în serie, care au fost tratate de valahi ca favorabile unei „anexări” (după expresia lui Manolache

¹⁶⁴ *Ibidem*, p. 348. În rezumat, argumentele pentru erau următoarele: „1. Că în proclamarea unirii definitive, capitala Moldaviei a suferit pierderi materiale însemnate; căci toate valorile imobilelor din Iași, precum industria și comerțul, au scăzut foarte mult; 2. Că sunt în joc amorul propriu al eșienilor, care, perzând capitala Moldaviei, țin mult a avea acolo înalta curte de justiție, cu care s-ar compensa în parte de pierderile însemnate ce au încercat; 3. Că, fără această satisfacere, unirea ar fi în pericol; 4. Că aceste se cere provisiu, până la înființarea căilor ferate; 5. Că justiția se va da tot așa de bine și în Iași ca și în București, fiind și acolo *opiniunea publică*; 6. Că în Italia Curtea de Casațiune a fost transferată de la Turin în Milan; 7. În fine că nu este simpla dorință a unor avocați și hangii, ci a mii de locuitori, ce reclamă aceasta prin petițiuni; și ca o măsură de înaltă politică”.

¹⁶⁵ MOF, nr. 60, 15/27 martie 1867, p. 352.

¹⁶⁶ *Ibidem*, p. 353

Costache Epureanu¹⁶⁷), în numele unor idealuri patriotice. Desigur, fostul prim-ministru al lui Al. I. Cuza, „omul de la 2 mai”, avea polițe politice de plătit „februariștilor” și „monstruoasei coaliții”. Reciproca era și ea la fel de valabilă, dar nu e cazul să insistăm aici pe invalidarea alegerii sale de la Fălciu și Galați din primăvara anului 1866. Kogălniceanu mai arăta cum detronarea lui Cuza a zguduit încrederea dintre moldoveni și munteni, întrucât prin epurările declanșate împotriva „cuziștilor”, „guvernul după 11 februarie a depărtat cu grămada pe funcționarii Moldoveni”:

Repausatul Barbu Catargiu, întâiul ministru când s-a făcut unirea, a adus aici o mulțime de funcționari din Moldova, și le-a făgăduit că-i va menține în posturile lor, pe cât timp se vor purta bine. Nu știm cum s-a întâmplat și pentru ce nouă zecimi din acei funcționari moldoveni, care erau în București în ziua de 11 februarie s-au congediat (aplaude). În ministerul lucrărilor publice erau 20 moldoveni, 19 s-au dus; când s-au întors acei moldoveni înapoi, nu s-au întors cu mijloacele cu care s-au dus, nu în diligență, sau cu subvențiune¹⁶⁸, ei s-au întors întinzând mâna și cerșind (aplaude). Ei bine, D-lor, vă întreb ce trebuia să gândească, ce sentimente trebuia să aibă locuitorii de peste Milcov, când vedea funcționari moldoveni trecând Milcovul și cerșind cu sfanzigul, pentru ca să se poată întoarce pe la locurile lor. Rog pe D. ministru să binevoască a face statistica funcționarilor moldoveni, câți erau înainte de 11 februarie și câți sunt astăzi și va vedea dacă aceasta nu e adevărat; eu am această statistică și sunt gata a o pune la dispozițiunea D-lui ministru¹⁶⁹.

Kogălniceanu era de acord că strămutarea Curții nu putea satisface singură nevoile fostei capitale, mizând că ele puteau fi susținute numai prin navigabilitatea Prutului, dezvoltarea școlilor speciale, a universității, construirea căilor ferate și descentralizarea, necesități ratate din cauza frecventelor schimbări de guverne. De altfel, îmbunătățirile Iașului figurau în bugetul din 1865, redactat de Kogălniceanu, afirmă acesta, dar sumele au fost luate de succesori și cheltuite aiurea în execuția bugetară¹⁷⁰. Cauzele decăderii Iașului erau structurale, potrivit lui Kogălniceanu. Orașul se afla într-o poziție încât nu putea trăi decât ca un centru de guvern, având instanțele justiției înalte, întreținut de întreaga Moldovă, căci nu avea nici caracter comercial, nu era străbătut de un râu important, iar Prutul, din apropiere, nu era navigabil. Cum se putea oferi o ameliorare? Cea mai bună cale era „drumul de fier”, credea Kogălniceanu,

¹⁶⁷ MOF, nr. 61, 16/28 martie, p. 360.

¹⁶⁸ Funcționarii din ministerele desființate de la Iași, cei cu „trebuincioase științe privitoare la administrațiunea părții de dincolo de Milcov”, fuseseră sprijiniți cu bani de transport să ajungă la București (vezi MOF, nr. 23, 31 ianuarie/11 februarie 1862, p. 93). Sprijinul fusese acordat de fiecare minister în parte (vezi, de exemplu, MOF, nr. 170, 3/15 august 1862, p. 718).

¹⁶⁹ MOF, nr. 60, 15/27 martie 1867, p. 353. Ulterior, Dimitrie Ghica, fost ministru de Interne, se laudă cu faptul că nu a destituit un singur funcționar moldovean din administrația centrală (vezi Supliment la MOF nr. 62, 17/29 martie 1867, p. 367).

¹⁷⁰ MOF, nr. 60, 15/27 martie 1867, p. 353.

pentru care a și dat concesiunea Salamanca¹⁷¹, anulată între timp; deci, ceea ce mai rămânea de dat ar fi fost Curtea de Casație. Ea trebuia acordată ca un mijloc care va consolida unirea: „trebuie să alinăm deocamdată boala Iașilor dându-le ceea ce cer și dărâmând astfel drapelul ce ș-au luat acei separatiști”¹⁷². Nu credea că remediul va vindeca Iașul bolnav, dar „trebuia să i se dea bolnavului ceea ce se cere, căutând în același timp un remediu real”.

„Prin unire toți am pierdut”

O nouă intervenție a lui Gheorghe Costaforu creștea temperatura dezbaterii. Deputatul se declara intrigat că „se discutau interesele Moldovei, nu ale României”, iar Iașul punea condiții ca unei „cetăți asediate”, amenințând soliditatea viitorului¹⁷³. „Trebuie să vă preocupați serios – arăta Costaforu – de interesele și ale Valachiei, și ale Olteniei, precum și a tuturor colțurilor depărtate ale țării, d-voastră nu puteți să neglijați aceste interese, având numai în vedere interesele Iașului.” Luat de valul argumentelor, Costaforu ajungea la paradoxala concluzie că, prin unire, „toți au pierdut”.

Pentru ce această rivalitate între București și Iași? Bucureștiul nu este nici al Valachiei nici al Moldovei, ci al României întregi. D-voastră veniți și vă acățați de București ca de o capitală egoistă, care rupe tot de la Iași și pune pe Iași în stare de a se revolta și a face să piară unirea; că Iașul a fost capitala Moldovei și făcut sacrificiuri. Așa este! Dară pentru că a făcut sacrificiuri trebuie neîncetat să ni le impute? [...] Când am făcut această unire, nu este drept să zicem că noi din Valahia am profitat și Iașul a pierdut. Toți am pierdut mai mult sau mai puțin.

El relua vechi argumente privind pericolul unei cedări momentane care va deschide posibilitatea altora: Curtea de Conturi, ministerele, tezaur etc.¹⁷⁴.

Declarându-se supărat că moldovenii care cer transferul „au fost asemănați cu lupii cărora li se aruncă câte un prunc”, Kogălniceanu cerea închiderea discuției, întrucât discursul lui Costaforu „derapase pe un teren foarte periculos”¹⁷⁵. Se vota închiderea discuției și supunerea la vot a proiectului de lege pentru luarea în considerare a strămutării Curții de Casație la Iași. În acel moment însă se isca o altă neînțelegere. Grupul deputaților din sud, prin persoana lui Petru Grădișteanu, solicita vot secret, ceea ce-l determina pe Kogălniceanu să observe că procedura era în contra precedentelor „liberale” ale inițiatorului. Pentru deputații de la nord de Milcov era o datorie imperioasă un vot la vedere clarificator. Nicu Catargiu recunoștea deschis că deputații „moldoveni sau români”

¹⁷¹ Un proiect complex de concesionare a construcției a căilor ferate în Moldova. Vezi Const. C. Mănescu, *Istoricul căilor ferate din România*, vol. I, București, Editura Direcțiunii Generale a Căilor Ferate Române, 1906, p. 127-194, 303-382.

¹⁷² MOF, nr. 60, 15/27 martie 1867, p. 353.

¹⁷³ *Ibidem*.

¹⁷⁴ *Ibidem*, p. 354.

¹⁷⁵ MOF, nr. 60, 15/27 martie 1867, p. 355.

erau bănuți că nu vor vota după cum vorbesc. Totuși, în pofida votului secret, proiectul era acceptat (79 erau „pentru” din 62 necesare, 43 „împotriva”, o abținere), trecându-se astfel la faza a doua, la discuția pe fond.

„Compensații și pentru Oltenia”

Raportorul citea articolul doi al legii strămutării, care se referea numai la calea ferată: „Guvernul va contracta pentru înființarea celui dintâiu drum de fier în țara românească în lungul țării de la Iași până la Rușava [Orșova – n.n., M.C.] cu prețuri și mijloace avantajoase [nu prin împrumut – n.n., M.C.], și va depune Camerii proiectul de lege cât mai neîntârziat pentru aceasta”. Se depuneau diverse amendamente, în funcție interese. C. D. Aricescu, adversar al mutării Curții, propunea ca „în sesiunea actuală să votăm concesiunea drumului de fer de la Cernăuți la Iași”. Și mai explicit era amendamentul olteanului Gh. Magheru – de fapt o propunere de lege! –, care cerea compensații pentru regiunea Olteniei în contrapartidă la concesiile făcute Moldovei:

Strămutându-se Curtea de Casație la Iași, atât onor Adunare legislativă, cât și onor guvern să ia angajamentul ca ce dănteiu linie de fier ce se pune în lucrare după puteri și în timp să fie neapărat ori linia de la Orșova, ori acea de la Vulcan către București și de aci peste Milcov, mai ales că pentru aceste lunii sunt și proiecte de lege elaborate.

Era vorba de linia Orșova-Craiova-București sau Vulcan-Craiova-București-pestele Milcov. Alt oltean, Andrei Prejbeanu, depunea amendamente în derâdere, respinse de Comitetul delegaților:

Când calea ferată de la Vârvicioara la Iași va fi făcută, se va transmuta Curtea de Casație la Iași [...]. Când căile ferate de la Orșova sau de la Vulcan vor fi făcute și astfel vor lega Iașii de Valachia mică, atunci să se dea d-lui Mârzescu Curtea de Casație, fiindcă mă voi putea și eu duce lesne la Iași.

Amendamentele intereselor moldovenești erau depuse de Gheorghe Mârzescu, susținut de unii munteni, dar nu și de N. Rosetti-Roznovanu: „Îndată ce calea ferată va fi statornicită între București și Iași, Înalta Curte de Casație și de Justiție va fi strămutată de drept în București”¹⁷⁶. Apoi, mai era depus amendamentul colonelului Gr. Sturdza: „Strămutarea Curții de Casație se va face în vacanța sărbătorilor de la Paști, acest an 1867, prevăzându-se și fondurile necesare pentru transferare”.

În calitate de ministrul de Interne, I. C. Brătianu, tăia avântul deputaților și solicita răgazul ca Guvernul să facă un proiect în care să cumpănească atent

¹⁷⁶ Era asumat de Gh. Mârzescu, G. Sturdza, C. A. Rosetti, N. C. Aslan, C. Grădișteanu, N. Constandache, V. Florescu, M. Kogălniceanu, D. Cracte, N. Catargiu, G. Caruzi, N. Blaremburg (*ibidem*).

posibilitățile de împrumut ale țării – fiindcă împrumutul Oppenheim nu permitea angajarea de noi datorii din partea Guvernului român –, precum și disponibilitatea capitalurilor europene de a se angaja în lucrări publice concesionate în România.

Cel care rupea solidaritatea moldovenilor, ca și în 1866, era fracționistul ieșean Nicolae Ionescu. El susținea că ministrul de Interne trebuia să țină cont și de petițiile de dincolo de Olt, reluând ideile antisemite prezentate în Constituanta la 1866 – Iașul era invadat de evrei, ceea ce pentru Curtea de Casație ar fi fost un pericol, în condițiile unei „atmosfera încărcate de elementul corupător”. Fracționistul prezenta statistica proceselor judecate de la înființarea Curții până în 1867: 1.722 de pricini, cu avocat 568; 750 din București, 349 din Craiova și 41 din Focșani, la Iași doar 153. În concepția lui, interesele fostei capitale se satisfăceau cu alte mijloace: capital pentru încurajarea comerțului național, întreprinderi economice, pentru a scăpa de „speculanți străini”; colonizarea cu români, aducerea măcelarilor și pitarilor din București, căci acolo erau mai mulți¹⁷⁷. Într-o atmosferă de ilaritate, el mai cerea încă o anchetă parlamentară privind problemele Iașului și declara că se temea de consecințe, de desfacerea „edificiului unirii”.

Foarte interesant era jocul politic făcut de I. C. Brătianu, acum într-o poziție conciliantă față de interesele moldovenilor. El vedea transferul ca un „gaj moral”: „D-lor, vă întreb, dacă deocamdată noi nu putem face nimic pentru Iași decât a-i da un asemenea gagi, să-i refuzăm și acest gagi?”¹⁷⁸. Îmbrățișa deschis ideea unei colonizări cu Români în jurul Iașilor¹⁷⁸, înființarea unei bănci funciare, a uneia de scont și a unei școli de agricultură; „Iașii nu pot fi conciliați numai cu cuvântul”, trebuie să li se dea o minimă consolare. „Eu sunt Român din Muntenia și am curagiul să cer fraților mei de dincolo de Milcov ca și ei să facă sacrificii tot așa cum a făcut Iașul, și nu cred că Muntenii vor refuza, vor pune vreodată în pericol Unirea, ca să nu facă acele mici sacrificii”¹⁷⁹. Cu aceste concluzii se încheia prima zi, cea de 10 martie, după opt ore aprinse de discuții, în care au fost respinse toate amendamentele, cu excepția celui depus de Mârzescu, acceptat ca articolul 2 al proiectului¹⁸⁰.

Abia la 13 martie se intra în discuția de fond a legii, care cuprindea numai două articole¹⁸¹. Dezbaterile urmau să fie structurate pe două alinamente, nu neapărat suprapuse. Primul era reprezentat de interesele moldovenești și

¹⁷⁷ *Ibidem*, p. 356.

¹⁷⁸ Vom vedea că ideea acestor colonizări s-a regăsit ulterior în legea compensațiilor din 1880-1882. Loturile de pământ din jurul Iașului se puteau vinde doar românilor. Ideea colonizărilor însă nu a fost cu totul abandonată. Vezi Mihai Chiper, *Olteni contra evrei. Lecția unei colonizări economice eșuate (1882-1884)*, în AIIX, tomul LI, 2014, p. 157-181.

¹⁷⁹ MOF, nr. 60, 15/27 martie 1867, p. 356.

¹⁸⁰ *Ibidem*, p. 357.

¹⁸¹ „Art. 1. Înalta curte de casație și de justiție se va strămuta și va fi așezată în orașul Iași. Art. 2. Îndată ce calea ferată va fi statornicită între București și Iași, înalta curte de casație și de justiție va fi strămutată de drept în București.”

necesitatea unor compensații în scopul concilierii Moldovei vs. interesele muntene/ oltene de a păstra *statu-quo*-ul instituțional în privința justiției. Al doilea aliniament de confruntare viza arhitectura centralistă a statului, față de care în special moldovenii, dar și unii deputați munteni, dezvoltau o critică consistentă, și grupul celor care vedeau în centralizare o formă de desăvârșire și garantare a unirii. Pozițiile diametral opuse erau: 1. Interese moldovenești/descentralizare/compensații/Curte de Casație la Iași ca o formă de funcționare mai echitabilă a unirii; 2. Interese muntenesți-oltenesți/centralizare/Curte de Casație la București ca formă de garantare a unirii și înlăturare a așa-numitului element perturbator, „separatist”. Firește, au existat munteni care au susținut satisfacerea cererilor moldovenilor și au criticat centralismul sugrumător de la București, precum au fost și moldoveni care au îmbrățișat complet doctrina centrului, cerând în schimb alte forme de compensații decât Curtea de Casație.

Memoria inimii

Primii care deschideau dezbaterile pe fondul legii erau susținătorii transferului. Analizând contextul ciocnirilor din jurul mutării Curții de Casație, pe care o considera o „dreaptă reparațiune”, conservatorul Manolache Costache Epureanu observa că Moldova, „în starea de văduvie a unui guvern central și în lipsă de alte îmbunătățiri, nu a putut să se bucure nici de binefacerea, nici de prezența autorității foarte îndepărtate a guvernului de la București”. Apoi, reformele administrative și judiciare au provocat „o mare mefiență”; pe când Valachia s-a familiarizat mai ușor, Moldova se simțea „mai mult anexată țării românești”¹⁸². Manolache Costache Epureanu își schimbase complet atitudinea față de 1862, când subscrisese la propunerile compensatorii ale lui Mihail Kogălniceanu. Atunci, la 1862, Epureanu se afla pe terenul unei concepții centraliste idealizate, considerând că instabilitatea politică și dificultățile politice din Principate erau generate de sistemul federativ al Convenției de la Paris. Ca și în cazul altor moldoveni, după experiențele de la București, entuziasmul centralist i se demolise¹⁸³, jucând de la șefia Adunării constituante în favoarea mutării Curții de Casație la Iași.

Plecând de la efectele dureroase ale pierderii instituțiilor și statalității, deputatul muntean Nicolae Blaremburg considera că Moldova avea tot dreptul la „menajamente”:

Dacă Moldova s-a uitat pe sine [...] s-a părăsit nouă fără rezervă, nu este un motiv să o tratăm mai rău decât acele țări [Italia – n.n., M.C.] care au avut grija de a stipula mai dinainte condițiile contractului. [...] Dovediți în sfârșit că aveți aceea ce un poet numea cu atât cuvânt: memoria inimii¹⁸⁴.

¹⁸² MOF, nr. 61, 16/28 martie 1867, p. 360.

¹⁸³ Alexandru Gavriș, *Ipostazele unei biografii politice. Manolache Costache Epureanu*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2013, p. 199-200.

¹⁸⁴ MOF, nr. 61, 16/28 martie 1867, p. 360.

Blaremburg combătea concepția centralismului dur care monopoliza concepția administrativă a celor care se opuneau transferului, atât timp cât, sub un regim constituțional, bazat pe despărțirea puterilor în stat, nu ar fi adus atingere unității guvernamentale; necesitatea centralizării se referea la puterea executivă și cea legislativă, dar nu la justiție. El invoca și o tradiție istorică a descentralizării, amintind de statutul Craiovei și „României mici” în cadrul Țării Românești, de „menajamentele” lui Radu Negru, legendarul descălecător al Valahiei, și ale succesorilor lui, care recunoscuseră o anumită autonomie: „Mai multe veacuri, partea de dincolo de Olt a păstrat administrațiunea sa separată și autonomia: Banul și Divanul”¹⁸⁵. Îndemnul său către colegi era de a face pentru Iași ceea ce a făcut Italia pentru Torino, oferindu-i Curtea de Casație, după ce, prin unirea Piemontului cu Lombardia, instituția ajunsese, scurt timp, la Milano.

Deputatul A. Georgiu, profesor de economie, pune sub semnul întrebării viabilitatea modelului politic centralist, fiindcă nu „putea da toate condițiile de vitalitate necesare dezvoltării viitoare”. El făcea distincția între o „centralizare naturală”, venită prin atracția pe care populația o resimte față de abundență, valoare, „ușurința vieții” și „centralizațiunea excesivă”, al cărei ideal „excentric și periculos îl găsim în concentrarea forțată a tuturor autorităților într-un singur punct, în capitala țării”. Prin transferul Curții de Casație nu s-ar fi slăbit „unitatea politică a patriei”, ci s-ar „asvârli din organizarea socială acele idei greșite care și-au avut rațiunea de a fi numai în administrațiunea lui Ludovic al XIV, sistem care avea de scop de a concentra totul într-un singur punct, pentru ca astfel să-și exerciteze cu mai multă ușurință influența opresivă și destructoare”. Chiar principiul diviziunii puterilor consacrate de constituție nu se opunea transferării. Curtea de Casație trebuia să funcționeze într-un mod cu totul independent de minister¹⁸⁶. Un alt beneficiu ar fi acela că s-ar fi introdus în Iași o populație flotantă, care ar fi sporit numărul populației române în detrimentul celei israelite și ar fi pus în circulație cel puțin 7 milioane de lei.

Grădișteanu: „Am fost prea gracioși cu Moldova”

Dintr-o perspectivă diametral opusă pleda Petru Grădișteanu. În interpretarea centralistă, strămutarea Curții, într-un oraș diferit de acela în care își avea reședința Guvernul și Ministerul Justiției, însemna că ministrul de Justiție nu se putea pune în „comunitate de idei cu procurorul general de pe lângă Curte”; ministrul era silit să penduleze neîncetat de la București la Iași pentru o înțelegere prealabilă și „să piardă luni întregi în corespondențe neterminale”¹⁸⁷. Apoi, arăta Grădișteanu, strămutarea Curții viola drepturile membrilor, întrucât ei erau inamovibili și nu se puteau strămuta fără voia lor; unii, poate cei mai capabili membri – credea deputatul –, ar fi putut demisiona din acest motiv.

¹⁸⁵ *Ibidem*.

¹⁸⁶ *Ibidem*.

¹⁸⁷ MOF, nr. 62, 17/29 martie 1867, p. 363.

Grădișteanu urmărea să plaseze discuția pe „tărâmul raționamentului, nu al sentimentalismului”, ca și cum cele două s-ar fi exclus reciproc în funcționarea unui stat și guvernarea unui popor. Statul național centralizat, ca deziderat al pragmatismului și raționalismului politic, refuza Moldovei *ab initio* un statut de depozitar al valorilor și instituțiilor naționale. Strămutarea Curții de Casație – afirma Grădișteanu – compromitea nu numai unirea, dar și Curtea „pierdea prestigiul său”, pe considerentul că un ministru nu putea fi trimis la judecată într-un oraș plin de „separațiști” și apropiat de Rusia¹⁸⁸. Ca și cum nu ar fi fost suficiente ofense la adresa moldovenilor, el pune sub semnul întrebării existența unei „conștiințe a anexării” pe care Moldova ar fi dezvoltat-o, conform lui M. C. Epureanu.

Dacă aceasta ar exista în inima Moldovei, după cum pretinde că a găsit-o D. Epureanu, ar trebui să desperăm de Moldova, pentru că nici Moldova este anexată Valachiei, nici Valachia Moldovei; între ele există o unire frățească și nu se poate pretinde că banii Moldovei s-au vărsat în tezaurul Valachiei pentru cuvântul foarte simplu și mai cu seamă în acești din urmă ani de miserie, Moldova n-a fost în stare a face sacrificii, poate că a primit mai mult de cât a dat, Muntenia însă nu numără cu sora sa!¹⁸⁹

Nu mi se poate aduce aminte – susținea Grădișteanu, fără să aducă argumente – o singură cifră din buget propusă pentru îmbunătățirea materială a Iașului și Moldovei pe care să nu o fi acordat; am fost prea graciosi pentru Moldova tocmai pentru că știam că Moldova suferă.

Un asemenea discurs, belicos pe alocuri, isca o mare nervozitate în rândul moldovenilor. M. Kogălniceanu, de pildă, considera afirmațiile lui Grădișteanu un „rechizitoriu” contra tuturor celor care au propus strămutarea, iar C. Tacu îl ataca pe Grădișteanu după ce acesta concluzionase că starea de decadență a Iașului era normală. „Oare principiul de consolidare a națiunii române putea-va să cuprindă în sine destrucțiunea unei societăți române? [...] Iașii dar trebuie să intereseze și pe românii de dinco de Milcov, pentru că este tot acea parte din care se compune România”. De asemenea, ironiza ipostaza de lupi ce încolțesc România, atribuită moldovenilor de Costaforu: „[...] nu sunt acel lup [...] care ar voi să smulgă copilul din brațele mamei sale. Muma, d-lor, este România și noi, fii acești mame, am dat mâna și am venit în giurul ei tocmai ca s-o apărăm de lupii aceia care o amenință”¹⁹⁰.

„Ce suntem noi, moldovenii? Copii amăgiți cu acadele?”

Gh. Mârzescu, care luase cuvântul de atâtea ori în chestiune, ieșea din rezerva autoimpusă, acuzând că istoricul problemei, realizat de C. D. Aricescu, trecuse peste o etapă esențială – „legământul de onoare” din 27 aprilie 1866 –

¹⁸⁸ *Ibidem*, p. 364.

¹⁸⁹ *Ibidem*.

¹⁹⁰ *Ibidem*, p. 365.

el continuând să plaseze chestiunea Curții de Casație pe „tărâmul onoarei”¹⁹¹. La votarea Constituției, când moldovenii au legat votul final de proiectul de lege al transferării Curții la Iași, Mârzescu relatează că I. C. Brătianu, atunci ministru de Finanțe, acum ministru de Interne,

[...] se apropie de mine, mă trage deoparte și-mi zice: „vrei să rămânem fără constituțiune; vrei să nu se voteze! Retrageți amendamentul; căci guvernul, îți promit, va veni cu un proiect de lege și vom vota cu toții Curtea de Casație”. La acest apel, la această nouă asigurare, noi ne retragem amendamentul; [...] Constituțiunea însă se votează pe articoli, și proiectul guvernului pentru transferarea Curții vine pe tapet. O! atunci am uitat toate cele petrecute! Nici nu voiam să ne aducem aminte de Primărie! Atunci să fi văzut pe confracții noștri cum se exclamau și ne ziceau: „A! D-lor! Stați! Să vedem ce va deveni Oltenia, ce va deveni Mehedinții și toate celelalte părți depărtate ale Valahiei Mici!” Ei bine, D-lor, de ce nu ați argumentat și atuncea când ați promis, în modul cum argumentați astăzi? Oare ce suntem noi? Suntem oare copii care să ne amăgiți cu acadele?¹⁹²

Mârzescu replica punctual discursului susținut de Grădișteanu, pe care-l consideră cel mai important. În privința încălcării inamovibilității membrilor Curții prin transferul la Iași, îi răspundea că membrii nu ar trebui strămutați nici măcar în alt loc în București. Arăta că legăturile strânse între procurorul general de la Curtea de Casație și ministrul de Justiție erau o iluzie, fiindcă „acea intimitate” nu exista pentru că guvernul se schimba prea des. Se mai întreba ce au „luminile și ideile”, cele mai multe în capitală, cu reședința Curții? Diferența dintre Iași și București nu era prea mare. De asemenea, lua în derâdere preocuparea lui Grădișteanu pentru fisc, că membrii Curții se vor pensiona și, prin urmare, statul trebuia să plătească și pensii și salarii. În privința sacrificiilor (muntenilor și oltenilor care ar fi prea departe de curtea stabilită la Iași) susținea că trebuie crezută acea parte a țării care oferise probe de sacrificii¹⁹³.

Ultima intervenție relevantă înainte de vot o avea I. C. Brătianu. Liderul liberalilor radicali pleda pentru achitarea datoriilor de onoare:

Oare nu s-ar fi putut ca Moldova, când s-a făcut această unire, nu se putea ca ea să pună oarecare condițiuni? Și dacă ar fi pus acele condițiuni, oare noi le-am fi refuzat? Nu le-am fi refuzat, sunt sigur; s-au văzut uniri cu asemenea condițiuni; [...] Am fi primit dar și noi condițiunile ce ni le-ar fi pus Moldova; negreșit nu condițiuni ca în timpii feudali, ci condițiuni posibile azi, spre exemplu, transferarea Curții de Casație la Iași, așezarea universităților țării acolo. Negreșit că am fi primit. Dar Moldova nu a pus nici o condițiune. Ea a cedat tot; a zis: la București să fie centrul tuturor autorităților care au atribuțiuni generale. După ce însă, nu

¹⁹¹ Am arătat că „legământul” se referea la angajamentul muntenilor de la Primăria București, în prețuia deschiderii Adunării constituante, de respectare a promisiunii Locotenentei Domnești către moldoveni.

¹⁹² MOF, nr. 62, 17/29 martie 1867, p. 366.

¹⁹³ *Ibidem*.

numai că a văzut, căci ea de la început a văzut sacrificiile sale, dară după ce a simțit lipsa guvernului central de la Iași și paguba care rezulta din aceasta pentru Iași și pentru județele din prejur, vine și ne zice: noi v-am dat tot; dați-ne acum Curtea de Casație. Ei bine, domnilor, când ni se face această cerere, trebuie oare să răspundem ca d. Costaforu, că tocmai azi, când începem să ne organizăm, începem această organizare prin distrugerea Statului român și nu putem primi aceasta?

Brătianu mai ținea să respingă ideea anexării Moldovei vehiculată de Manolache Costache, argumentând că totul a început prin faptul că Muntenia a ales domnul propus de moldoveni, ei au ales Bucureștiul etc. „Moldova a primit de bună voie ca Bucureștii trebuie să fie capitala țării; astăzi ea cere curtea de casație ca un gaj moral, până i se vor da alte îmbunătățiri; socotesc dar că nu trebuie să măsurăm cu compasul această cerere să o acordăm.” Votul final consemna unica victorie a moldovenilor în chestiunea Curții de Casație: din 127 de votanți, 75 erau „pentru” și 52 „contra”, majoritatea fiind de 64. Adunarea adopta astfel proiectul de lege¹⁹⁴, dar succesul, salutat de presa și societatea ieșeană, a fost rapid întors în Senat, dominat de conservatori centraliști, aflați în opoziție cu coaliția guvernamentală de orientare liberală ce dăduse satisfacție moldovenilor.

După două săptămâni, în ședința din 30 martie 1867, senatorii luau în discuție¹⁹⁵ raportul comitetului delegaților de secțiuni asupra proiectului de lege votat în Cameră. Raportorul Constantin Brăiloiu, adversarul pe față al intereselor moldovenești, arăta că secțiunile, în unanimitate, au respins proiectul. Pe ce considerente se întemeiasă respingerea? Însuși Brăiloiu susținea că, în absența unei expunerii de motive, care, inexplicabil, nu însoțise proiectul de lege, senatorii au lecturat dezbaterile Camerei din „Monitorul Oficial”, după care au tras cu totul alte concluzii decât colegii deputați. Mai exact, senatorii au selectat din discursuri numai argumentele care serveau respingerii proiectului, deși o parte a celor care le rostiseră au votat în favoarea transferului. Astfel, ei au reținut că Guvernul, prin vocea lui I. C. Brătianu, ministrul de Interne, dar și a altor oratori, considera de fapt că e o „adevărată iluzie” pentru compensarea Iașilor, dar o propuneau ca o măsură politică și rațiune de stat. Secțiunile au văzut o „adevărată perturbație pentru administrația justiției și nu puteau admite ca rațiune de Stat o măsură care este diametralmente opusă intereselor sociale, prin urmare, intereselor Statului”. În raportul citit de Brăiloiu se afirma că proiectul va „afecta unitatea politică a țării, va desmădula guvernul nostru” și că „[...] a vorbi astăzi de Moldoveni și Munteni, de Iași și București ca de grupe rivale, ar fi, d-lor, a deschide calea separatismului sau cel puțin a federalismului”. „A transporta reședința ei în altă localitate, din Iași fie oricare alt oraș, ar fi a o ucide, a o desbrăca de autoritatea ei, a falsifica instituțiunea și a o face cu totul inutilă. Depărtată de centrul guvernului ea pierde puterea de direcțiune.”¹⁹⁶

¹⁹⁴ *Ibidem*, p. 367.

¹⁹⁵ MOF, nr. 83, 12/14 aprilie 1867, p. 500.

¹⁹⁶ *Ibidem*, p. 501.

Față de un raport atât de radical, care zădărnicea munca de convingere desfășurată în Cameră, moldovenii au reacționat furibund, mai ales după ce Ministrul de Justiție ad-interim, Constantin Al. Kretzulescu, prim-ministru totodată, a confirmat susținerea guvernului pentru proiect. Kretzulescu considera transferul o chestiune politică, „de fraternitate între moldoveni și munteni”, pledând în fața muntenilor ca, printr-o „probă de frăție”, să se facă sacrificiul ce-l cereau moldovenii. Dr. Grigore Vârnăv (Roman) demonta raportul lui Brăiloiu din punctul de vedere regionalist și al descentralizării¹⁹⁷, în timp ce Panait Balș (Tecuci) cataloga sistemul centralist ca modelul de organizare a „monarhiilor absolute”. Arăta că ideile lui Brăiloiu în privința Italiei erau greșite, provenind din secolul al XVIII-lea, întrucât „după proclamarea principiului naționalităților consecuența imediată a acestui principiu este cea mai complectă descentralizare, fiecare localitate, fiecare parte are dreptul a avea vitalitatea sa, are dreptul a juca un rol politic, și Iașul, are mai mult drept decât toate”; dacă „Curtea de Casație e cheia unirii, apoi cu drept cuvânt să dăm această cheie în mâna celui care a făcut unirea”. Îi acuza pe cetățenii din Oltenia, din Turnu Severin că dădeau dovadă de interese materiale meschine când estimau câte drumuri trebuie să facă la Iași¹⁹⁸. Nicolae Rosetti-Bălănescu (Fălciu) îl acuza pe Brăiloiu de mușamalizarea incidentelor din secțiunea a III-a. Acolo a fost o majoritate de 5 la 4, care a respins transferul Curții și a recomandat facerea „cu preferință a liniei ferate”, însă și o minoritate formată din Mitropolitul Moldovei și Episcopul Dunării de Jos, Nicolae Lahovari și Nicolae Rosetti. Argumentul lor era că, nefiind una dintre puterile statului, Curtea de Casație nu era nevoie să stea alături de acestea, mai ales că în Constituție nu era prevăzut locul de reședință.

I. C. Brătianu relua pledoaria în favoarea strămutării Curții, combătându-l punct cu punct pe Constantin Brăiloiu: „Unirea adevărată este numai aceea la facerea căreia concură toți și numai acea unire are viață lungă, este simțită și apreciată de toți”. În opoziție cu Brăiloiu, care aprecia revendicarea una exclusivă a Iașului, Brătianu o considera o doleanță a întregii Moldove, căreia, în mod surprinzător, îi recunoștea un statut superior Valachiei sub raportul dezvoltării în momentul unirii:

Cine dintre noi de dincoace de Milcov a vizitat Moldova a văzut că Moldovenii sunt mult mai înaintați în agricultură. Intereselor materiale sunt mult mai dezvoltate decât dincoace de Milcov. Acolo toți proprietarii, afară de puține excepțiuni, își cultivă singuri proprietățile, ei le exploatează, ei fac comerț. Fiecare om cu puțină inteligență în Moldova este agricultor, este industriaș și această activitate a producției face onoare părții de dincolo de Milcov. [...] Dar noi [muntenii – n.n., M.C.] a căror viață materială și ale căror interese sunt mai puțin complicate decât ale fraților de peste Milcov trebuie să înțelegem că noi am

¹⁹⁷ *Ibidem*.

¹⁹⁸ *Ibidem*.

suferit mai puțin decât dânșii [prin secetă și mutarea administrației la București – n.n., M.C.].

Ministrul de Interne apără promisiunile Locotenentei Domnești și ale Guvernului făcute Iașului: „[...] a fost foarte prudent guvernul, a bine meritat de la patrie căci cu această promisiune [a Curții de Casație – n.n., M.C.], cu acest act a făcut să înceteze un resbel fratricid care compromitea unirea și pe care trebuia să-l evităm”¹⁹⁹.

În contextul discuțiilor despre compensațiile cerute de Moldova, Panait Cazimir (Dorohoi), inițiatorul legii transferului Curții la 1862, lansa o foarte interesantă discuție despre starea finanțelor și datoriile Moldovei și Valahiei la unire, mai exact raporturile financiare dintre moldoveni și valahi. El menționa imputările aduse Moldovei, acuzate la București că ar fi „avut finanțele căzute”, deci o datorie mare, care a fost preluată la bugetul comun, mijloc prin care a fost salvată de la faliment de valahi²⁰⁰. Cazimir admitea că, din cauza unei rele administrații financiare, Moldova avusese o datorie temporară de „câteva milioane”, dar acele sume se puteau acoperi rapid printr-un buget bine echilibrat. Însă, pe de altă parte, arăta Cazimir, Valahia a adus o datorie consolidată, structurală, anuală de 9 milioane de lei, reprezentând „fondul de pensii”, plătite direct din bugetul public. „Cu drept cuvânt pot zice că finanțele de dincoă de Milcov, la epoca unirii, au avut o datorie consolidată de 100 de milioane, și prin urmare finanțele Moldovei nu au fost îngreunate de datorii, ci putem mai bine zice că acele ale Valahiei”²⁰¹. Apoi, Cazimir prezenta un calcul potrivit căruia transferarea ar fi adus la Iași 4 milioane de lei anual, pentru că numai bugetul curții era de 1,2 milioane.

În urma deselor și tăioaselor intervenții ale aleșilor olteni, printre moldoveni se generase o adevărată fobie în legătură cu pretențiile Olteniei fie la patrimoniul de onoare al unirii, fie, după caz, la masa ei credală. Iar Cazimir era unul dintre cei mai radicali în această privință, contrapunând interesele legitime ale Moldovei, cu cele „egoiste” ale Olteniei:

Nu vă îngrijiți de Dorohoeni care fac 35 de poște de șapte ori pe fiecare an și vă îngrijiți numai de acei justițiabili de peste Olt, care poate să aibă sau nu vreun proces la curtea de casațiune. Deră de noi care sdrobim ciolanele prin gloduri ca să venim aci pentru cel mai mic interes. Soarta noastră nu vă interesează câtuși de puțin oare? Și când venim să vă cerem ceva foarte inocent, d-voastră ne răspundeți că sentimentele d-v. de echitate pentru cetățenii de peste Olt nu vă permite a ne acorda cererea noastră. Dară oare, d-lor, nu trebuie să aveți aceleași sentimente de

¹⁹⁹ MOF, nr. 84, 13/25 aprilie 1867, p. 505.

²⁰⁰ Datoria Moldovei la 1 ianuarie 1859 era de aproximativ 8,5 milioane lei, cea a Munteniei de 20,5 milioane. Vezi datele prezentate în Gh. M. Dobrovici, *Istoricul datoriei publice a României*, București, Editura Alber Baer, 1913, p. 68-80; vezi și idem, *Istoricul devoltării economice și financiare a României și împrumuturile contractate 1823-1933*, București, Tipografia ziarului „Universul”, 1934, p. 46-55.

²⁰¹ MOF, nr. 85, 14/26 aprilie 1867, p. 509.

echitate și pentru frații de dincolo de Milcov? Care nu au în tot cursul anului alt mijloc de comunicație decât căruța pe roate și drumurile cele rele, când confrății de peste Olt până la Turnu au Dunărea la dispoziția d-lor, mijloc comod de comunicație²⁰².

La votul final din Camera superioară, legea strămutării Curții de Casație suferea o severă înfrângere: doar 19 voturi „pentru” și 33 „împotriva”. În semn de protest, senatorii moldoveni conveneau să-și depună demisiile, iar în următoarea ședință trei dintre ei o și făceau – Panait Balș, N. Ceaur Aslan și Panait Cazimir –, reveniți însă în plen ca urmare a rugămintilor colegilor²⁰³. Dar nu acest final, într-un fel previzibil, era relevant. Ca și la 1866, după ce a fost trântită legea transferului Curții, s-au propus, în următoarea ședință a Senatului, alte tipuri de compensații pentru Moldova. Un astfel de proiect punea în sarcina guvernului să ia măsuri sau prin tratative cu o companie să avizeze „chiar în acel an”:

1. Facerea a 17 kilometri drum de fer american de la Iași la Prut. 2. Înființarea la Iași a unui întreprins liber de manufacturi, și chiar privilegiul de porto-franco pe termen de 10 ani. 3. O cale ferată de la Mihăileni la Iași, și apoi treptat la București. 4. Construirea șoselei de la Iași la Sculeni.

Senatorii conveneau ca propunerile pentru Moldova să fie trecute prin secțiuni „cu prioritate”, chiar prin activitate în timpul duminicii, fiindcă sesiunea se apropia de sfârșit²⁰⁴. Firește, proiectul avea să rămână și el ferecat în sertarele arhivei Senatului.

De unde această grabă subită și celeritate inexplicabilă pentru starea transporturilor din Moldova? Explicația era că muntenii, constituiți într-o majoritate conservatoare în Senat, voiau să preîntâmpine alte discuții tensionate cu moldovenii despre prioritățile investițiilor în căi ferate. În timp ce moldovenii ceruseră insistent o legătură de cale ferată între Iași și București, muntenii își îndreptau interesul cu precădere pentru legătura Bucureștiului cu Giurgiu. În aceeași ședință, la Senat pe ordinea de zi se afla chestiunea concesionării căii ferate București-Giurgiu către John Staniforth și John Trevor Barkley²⁰⁵, la care era raportor Alexandru Orăescu, senator de Ilfov, chiar unul dintre inițiatorii noilor propuneri de compensații pentru Moldova. Referitor la linia București-Giurgiu, lucrurile erau avansate în privința convenției adiționale, autoritățile negociind cu concesionarii încă din 1865. Era un proiect în stadiul detaliilor tehnice, pentru care era interesat inclusiv guvernul turc, gata să finanțeze partea din dreapta Dunării.

Observând stadiul avansat al proiectului București-Giurgiu, silința senatorilor munteni în a-l vedea semnat, moldoveanul Panait Cazimir riposta în plen:

²⁰² *Ibidem*.

²⁰³ MOF, nr. 87, 20 aprilie/2 mai 1867, p. 517.

²⁰⁴ *Ibidem*.

²⁰⁵ Const. C. Mănescu, *op. cit.*, p. 383-489.

Găsindu-mă încă în frigurile emoțiunii ce am avut eri cu ocaziunea discuțiunii transferării Curții de Casație la Iași, astăzi în fața acestui proiect vă mărturisesc că mă găsesc în o poziție foarte nesatisfăcătoare. Acest proiect tratează de înființarea și aprobarea unei căi ferate într-o parte a României unde pentru mine înfățișează un prea mic interes pentru interesul general al României²⁰⁶ și apoi este acordat în niște condiții foarte grele. Voi face o întrebare, d-lor, dacă avem bani, și dacă avem o cât de mică sumă disponibilă în bugetul Statului, această sumă trebuie să o punem alături cu altele și să facem căile de comunicație între Iași și București. [...] Această linie, domnilor, trebuie să fie preocuparea noastră cea dintâi fiindcă este interesul cel mai vital pentru existența și prosperitatea țării noastre; dar când nu avem parale suntem datori a întreba; putem să încuviințăm și să satisfacem niște trebuințe așa de secundare, fără să ne gândim mai întâi că avem trebuință de făcut lucrările cele mari cu care am putea satisface mari interese?

Cazimir acuză contractul de „condiții oneroase”, mult mai scump decât în alte țări din Europa”. Proiectul era însă votat rapid, fără dezbateri, cu 41 de voturi „pentru” și numai 3 „împotriva”²⁰⁷.

Unde sunt cele 10 milioane?

După respingerea proiectului transferului în Senat în primăvara lui 1867, Anton I. Arion, ministru al Justiției în Guvernul Ștefan Golescu, dominat de radicali, încerca să-l reactiveze²⁰⁸, însă se lovea de aceeași majoritate conservatoare la care se raliaseră și fracționiștii. Ministrul arăta că Guvernul, încercând să fie consecvent cu sine însuși, găsea o obligație să readucă proiectul în dezbaterile Camerelor legiuitoare exact în forma aprobată de Adunare în 1867²⁰⁹. Se ajungea chiar în etapa dezbaterilor în secțiuni, unde proiectul a fost adoptat cu 5 voturi „pentru” și 2 „împotriva” – constatându-se, printre altele, că „nestrămutarea Curții a dat moldovenilor motiv de a acuza de ingratitude și de egoism pe frații lor de dincoace de Milcov”²¹⁰ –, iar legea era trimisă pentru a fi adoptată. Ministrul Arion însă intra în conflict puternic cu Senatul, fiindcă refuza să pună în aplicare o decizie a Curții de Casație și nu se sfia să susțină necesitatea reformării instituției, care „nu se mai ridică la înălțimea misiunii sale”. Senatul dădea un vot de blam la 12 februarie 1868 ministrului Arion și întreaga inițiativă era zădărnicită²¹¹.

După pierderea definitivă a transferului Curții de Casație, mișcarea politică și opinia publică moldovenească se reorientau, presând pentru respectarea acordării compensației anuale de 1 milion de lei, promise prin votul Adunării

²⁰⁶ MOF, nr. 87, 20 aprilie/2 mai 1867, p. 517.

²⁰⁷ *Ibidem*.

²⁰⁸ ANIC, fond Parlament, d. 409, f. 121-146.

²⁰⁹ *Ibidem*, f. 133-134.

²¹⁰ *Ibidem*, f. 141 v.

²¹¹ Ion Mamina, Ion Bulei, *Guverne și guvernanți. 1866-1916*, București, Editura Silex, 1994, p. 22-23.

din 29 iunie 1866. Miza o constituia introducerea acestor cheltuieli în buget, dar acțiunile nu aveau continuitate și predictibilitate, fie din cauza schimbării frecvente a guvernelor, a alegerilor repetate și a modificării majorităților politice din Camere, fie din cauză că inițiatorii nu se înțelegeau asupra obiectivelor și domeniilor care trebuiau sprijinite financiar.

Abia la 15/27 mai 1868, Senatul adopta votul Adunării din iunie 1866, specificând în proiect destinația banilor, anume ca „în tezaurul public să se dea, în curgere de 12 ani, câte un milion de lei vechi în favoarea municipalității din Iași, spre a înființa o casă de credit în interesul îndemnării cu bani a comercianților și industriașilor români”²¹². Prin urmare, teoretic, suma datorată de stat urma să crească de la 10 la 12 milioane de lei vechi. Fără vreo concretizare, întrucât bugetul se stabilea în Camera inferioară.

Problema compensațiilor reapărea, la 12/24 decembrie 1868, pe agenda Camerei, la discuția proiectului de buget pe anul 1869²¹³, când se constatau tensiuni între reprezentanții Iașului, în frunte cu Anastase Fătu, și guvernul de coaliție, condus de Dimitrie Ghica. Fătu se vedea pus în postura să-l interpeleze pe prim-ministrul Dimitrie Ghica despre soarta milionului acordat Iașului în 1866, care, nici de această dată, nu se regăsea în proiectul de buget. Prim-ministrul îl expedia pe fracționist, rugându-l să deschidă discuția când se va vota bugetul Ministerului Lucrărilor Publice, la care Al. Georgiu, din grupul moldovenilor, îi replica:

[...] când vorbim, cu ocaziunea bugetelor, despre o dorință, despre aplicarea unei legi, ni se răspunde că perdem timpul și să facem interpelațiuni; și acum când interpelăm pe d. ministru ni se zice că această observațiune să o facem la bugete.

Totuși, lui Fătu i se permitea să citească un amendament la buget²¹⁴, care relua proiectul votat la Senat în 15/27 mai, privind înscrierea unui milion de lei în buget, iar propunerea era trimisă comisiei bugetare.

²¹² MOF, 22 decembrie 1868/5 ianuarie 1869, nr. 288, p. 1425.

²¹³ *Ibidem*.

²¹⁴ „Considerând marile sacrificii făcute de Iași în interesul unității și eredității tronului României; considerând starea de dărăpănare a fostei Capitale a Moldovei, care contrastează cu înflorirea altor orașe ale țării; considerând trista stare a comercianților și a industriașilor Iași, cari cu mare necesitate a fi sprijiniți de către stat, spre a nu fi cu totul înlocuiți de către comercianții și industriașii străini, cari năvălesc neconținut în țară; considerând dorința expresă de către comisiunea Iașană, însărcinată ad-hoc în anul 1864; considerând votul Constituantei din 1866 și al Senatului din 1868, care zice că:

«Din tezaurul public să se dea în curgere de doisprezece ani *câte un milion de lei vechi* în favoarea municipalității de Iași, spre a înființa o Casă de Credit, în interesul îndemnării cu bani a comercianților și industriașilor Români».

Propunem a se înscrie în bugetul anului 1869 suma de un milion de lei vechi sau lei noi 370.370, pentru înființarea unei Case de Credit în Iași, spre îndemnarea cu bani a comercianților și industriașilor români (A. Fătu, Ioan Codreanu, A. D. Holban, C. Brăescu, C. Corjescu, I. Agarici, N. Voinov, P. Ciuca, V. Vidrașcu, D. Tacu, A. Gheorghiu, S. Belloescu, D. Lupașcu, D. Carusu, D. Gâlcă, D. Soarece, Zeuceanu, Platon, G. Adrian, S. Miclescu)”. MOF, nr. 288, 22 decembrie 1868/5 ianuarie 1869, p. 1425.

Discuții despre compensații erau purtate și în ședințele Senatului la 3/15 ianuarie 1869, când era prezentată telegrama mai multor cetățeni din Iași, printre care primarul Ioan Antoniadi și câțiva consilieri. În mesaj se solicita introducerea în buget a milionului votat în Adunarea constituantă²¹⁵. Ce căuta o asemenea cerere la Senat – obiecta Christian Tell –, dacă bugetul intra în atribuțiile Camerei inferioare? Adresantul era corect, întrucât în Camera superioară se votase, la 15/27 mai 1868, rezoluția referitoare la îmbunătățirile Iașului, „inspirată de spiritul de compătimire, insuflă de suferințele aceluia oraș întristat”. Nicolae Ionescu atrăgea atenția asupra riscurilor de a nu mai fi respectată această rezoluție, întrucât poziția guvernului condus de Dimitrie Ghica nu era favorabilă²¹⁶. Iată-l, așadar, pe N. Ionescu, marele avocat al compensațiilor financiare, pus în postura de a fi ignorat, amânat și plimbat de la un decident la altul, repetând experiența umilitoare a moldovenilor care ceruseră Curtea de Casație. Prezent la dezbatere, Dimitrie Ghica îi arăta lui N. Ionescu că intervenise în Adunare pentru respectarea promisiunii acordării sumei de 1 milion de lei Iașului, dar deputații nu căzuseră de acord asupra utilizării: unii voiau ca sumele să fie acordate refacerii edificiilor, alții pentru înființarea unei bănci. Afară de aceasta, în Adunare a mai venit și a treia propunere: ca suma să fie trecută ca anuitate la construcția căilor ferate, lucrarea urmând să se termine nu în doi ani, ci într-unul, cu o finanțare adecvată. Așadar, spunea D. Ghica, guvernul „nu s-a demeritat” față de ieșeni. În fapt, Ghica speculase viziunile diferite ale moldovenilor. Nicolae Ionescu, de exemplu, pleda pentru înființarea unei instituții de credit, convins fiind că banii ar fi ajuns la „speculatorii de lucrări publice”, în majoritate evrei, dacă s-ar fi urmărit refacerea clădirilor (cum era cazarma din Copou, începută pe timpul lui Kogălniceanu). Dincolo de concepția lui Ionescu, el sesiza că deputații și guvernul nu respectau cererile cuprinse în petiția Iașului și nici votul Senatului²¹⁷.

O dispută între moldoveni despre compensații

Două săptămâni mai târziu, la 14/26 ianuarie 1869, Nicolae Ionescu venea cu noi interpellări adresate prim-ministrului Dimitrie Ghica (în calitate de ministru ad-interim al Lucrărilor Publice) și ministrului de Interne, Mihail Kogălniceanu²¹⁸. Senatorul atrăgea atenția că bugetul nu respecta rezoluția Senatului din 15/27 mai (pentru instituția de credit), iar Camera alocase o sumă mai mică decât cea promisă de un milion de lei, banii urmând să ajungă la întreținerea grădinilor, a ulițelor ori repararea zidurilor publice din Iași, pentru a pune fosta capitală pe picior de egalitate cu Bucureștiul. Considera că aceste cheltuieli erau încropite și prost direcționate. Ionescu se lansa într-un adevărat

²¹⁵ MOF, nr. 15, 21 ianuarie/5 februarie 1869, p. 95.

²¹⁶ *Ibidem*, p. 96.

²¹⁷ *Ibidem*.

²¹⁸ MOF, nr. 27, 5/17 februarie 1869, p. 182. Vezi și contextul în Ion Mamina, Ion Bulei, *op. cit.*, p. 25-28.

rechizitoriu la adresa lui Kogălniceanu, exprimând rivalitatea politică dintre cei doi. Interpelarea prezintă tematica dezbatelor electorale din Iași în 1866, perioadă în care „omul de la 2 mai” se reinventase ca luptător pentru obținerea compensațiilor.

Lui Kogălniceanu i se reproșa nerespectarea promisiunilor făcute moldovenilor sub forma unui „mandat imperativ” din 14/26 aprilie 1866, program răspândit în campania electorală, când obținuse la Iași doar șapte voturi²¹⁹:

Mă oblig a ține seamă de trebuințele morale și materiale ale Moldovei, voi stăru dară din toate puterile mele a apăra de cheltuielile cerute de Administrația centrală, de serviciile publice comune ambelor principate, veniturile Moldovei să se întrebuințeze numai în Moldova.

Mai precis, își asumase

[...] ca după exemplul ce a dat Italia în privința Turinului să se înscrie municipalitatea de Iași ca creditoare a Statului român cu o rentă anuală de cel puțin două milioane, și care bani anual să se întrebuințeze în lucrări publice și așezăminte de binefaceri în Iași, astfel încât dările comunale să se poată scădea în chip simțitor²²⁰.

Kogălniceanu răspundea colegului că obținuse doar 1 milion de lei; știm că nu participase la votul Adunării constituante din 29 iunie 1866, când a avut de câștig de cauză contra-propunerea munteană, prin urmare se referea la activitatea de când era ministru de Interne.

Alte promisiuni menționate ca neonorate în interpelare se refereau la navigația Prutului, statutul de oraș porto-franc pentru Iași, completarea universității cu toate cele patru facultăți, înființarea unor școli speciale, adică a Școlii Militare [readuse în 1866 – n.n., M.C.], a unei școli de agricultură. O măsură pe care recunoștea că nu a putut-o realiza era plata bonurilor rurale și dobânzilor lor într-o sucursală în Iași, care să funcționeze pentru toate proprietățile rurale de la nord de Milcov. În schimb, își reafirma obligația de „a stăru ca catedrala Moldovei și casarma de la Copou să înceteze de a fi ruine, și că orice lucrări publice vor fi a se face în București pe contul statului să se facă asemenea și în Iași”. Într-un stil care trăda demagogia în cele mai respingătoare forme ale sale, Ionescu îi reproșa până și eșecul transferării Curții de Casație – „Mă oblig a stăru ca curtea de Casație să se strămute în Iași. Aceasta este o dorință a Iașului unanimă, în împrejurările actuale și trebuie ținut seama de această dorință generală” –, lege la care fracționistul se opusese din toate puterile, contribuind la spargerea coerenței blocului moldovean. Kogălniceanu îi răspundea că „era drum de fier!”²²¹, dar observăm, în context, că abandonase viziunea centralistă încă din 1866. Motivul de coliziune între cei doi viza, de

²¹⁹ Mihail Kogălniceanu, *Mandat imperativ*, în „Vocea națională”, 20 aprilie 1866, p. 2.

²²⁰ MOF, nr. 27, 5/17 februarie 1869, p. 182.

²²¹ *Ibidem*.

fapt, destinația banilor pentru compensații. Ionescu ținea la respectarea votului Senatului din 15/27 mai, privind finanțarea unei case de credit menționate și de comisia instituită de Kogălniceanu la sfârșitul anului 1863, cu care să fie ajutați împrumutării de pe moșiile din jurul Iașului, în vederea alcătuirii unei solide populații agricole. În locul casei de credit, Kogălniceanu prin influența sa politică era acuzat că deturnase în Cameră destinația banilor votată în Senat către reparațiile clădirilor, „deși era de notorietate publică că, în Iași, toate întreprinderile de reparațiuni sunt în mâna Jidanilor”²²².

Kogălniceanu confirma, din postura de decident, că nu s-au găsit bani pentru Iași la buget în dreptul legii milionului votat de Adunarea constituantă. Amintește însă și de acțiunile necoordonate ale responsabililor ieșeni. În urmă cu două zile, avusese o discuție cu primarul din Iași, Ioan Antoniad, care îl rugase să înscrie în bugetul Statului milionul promis de constituantă.

Însă când era să vină capitolul acela la care era să se facă acea propunere de mine ca ministru de Interne, s-a înfășoșat o propunere a onorabilului d. Fătu [coleg la fracțiunea liberă și independentă cu Ionescu – n.n., M.C.], prin care cerea ca să se dea un milion pentru crearea unei instituțiuni de credit, conform votului Senatului nu conform votului constituantei, vot al Senatului pe care eu nici nu-l cunosc, căci nu am fost pe atunci nici ministru nici senator, și, prin urmare, îmi era foarte permis a nu cunoaște cele petrecute în Senat, precum îi este permis și onorabilului D. Ionescu a nu cunoaște amănuntele ce s-a propus în această privință în Cameră. În momentul dar ce a venit această propunere s-a rădicat o furtună. Onorabilul D. Lahovari s-a sculat și a făcut proces Iașului și Moldovei, zicând cum că socoate că este nu al D-sale, nu al Camerei, ci al țării întregi, căci s-a dat drumul de fer, și prin urmare orașul Iași nu mai poate pretinde nimic, de vreme ce în loc de un milion s-a dat 20 de milioane. Atunci, eu, sculându-mă, am protestat și am declarat cum că, dacă Camera primește teoria onorabilului D. Lahovari, eu, ca ministru din partea de peste Milcov personal, nu pot un moment a mai sta pe acele bănci²²³.

Totuși, punctual, fără nicio legătură cu legea compensațiilor votată în Adunarea constituantă, Kogălniceanu obținuse scriptic alocări bugetare pentru lucrări de întreținere la cazarma din Copou, catedrală, palatul administrativ, cișmele, grădini publice, în valoare de 1 milion, cât și un milion pentru demararea lucrărilor la Hala Centrală. Lucrările la hală beneficiau de finanțarea așa-numitului împrumut Godillot, un credit în valoare de 15 milioane de lei luat de primăria Capitalei²²⁴, din care și Craiova primise un milion. Un alt milion de lei fusese obținut, după negocieri cu deputații olteni pentru renunțarea la proiectul Curții de Casație, pentru garantarea anuității concesiunii Offenheim (construcția căii ferate Verești-Botoșani, Roman-Ițcani și Pașcani-Iași) ca Iașul să „aibă cu un an mai înainte drumul de fer”²²⁵.

²²² MOF, nr. 28, 6/18 februarie 1869, p. 185.

²²³ *Ibidem*, p. 186-187.

²²⁴ A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. XIV, p. 76.

²²⁵ MOF, nr. 28, 6/18 februarie 1869, p. 186-187; vezi și „Dreptatea”, 23 ianuarie 1869, p. 3.

Perspectiva lui Ionescu era diferită. Milionul pentru calea ferată nu revenise exclusiv Iașului, fusese dat să-l folosească țara întreagă; iar milionul acordat Iașului nu era pentru casa de credit, așa cum votase Senatul. În opinia lui Ionescu, fosta capitală nu avea nevoie de un spațiu comercial precum o hală, pentru că acolo nu vindeau românii, ci evreii. Iașul avea nevoie de o instituție de credit ca să sprijine producția agricolă a românilor. Totodată, el insista pentru utilizarea termenului de „compensații”. Prezent la discuția celor doi, primul-ministrul D. Ghica îi lua apărarea colegului Kogălniceanu, răspunzând că propunerea lui A. Fătu, tovarăș în fracțiunea liberă și independentă, trebuia să vină cu o lege pentru înființarea instituției de credit din Iași, ceea ce n-a făcut, deci proiectul nu „avea cap și picioare”, ci a fost aruncat ca un amendament atunci când s-a discutat proiectul bugetului lucrărilor publice, ceea ce era insuficient. De fapt, spunea el, Guvernul a dat 3 milioane Iașului²²⁶. Kogălniceanu se declară și el împotriva dreptului municipalității din Iași de a înființa așezăminte de credit, după ideea lui Ionescu. Nu intra în atribuțiile comunelor să dea credite. În final, moțiunea lui Ionescu este respinsă, prin vot²²⁷.

Cum se apăra Dimitrie Ghica? În varianta bugetului, făcută de D. Donici, care era moldovean de origine, nu era trecut milionul votat de Adunare. Deși cunoștea strâmtorarea bugetului, D. Ghica a insistat pentru ca deputații să înscrie un milion la Lucrări Publice, fără însă să o facă prin intermediul unei legi²²⁸.

Noi iluzii în perioada 1871-1874

Guvernele de nuanță liberală din perioada 1866-1871 lăsaseră deficite bugetare apăsătoare pentru finanțele publice. Venirea la putere a conservatorilor în primăvara anului 1871 prin Guvernul Lascăr Catargiu, care a readus raționalitatea financiară în prim-plan, s-a tradus prin amânarea multor angajamente. Aceasta ar fi cea mai valabilă explicație de ce proiectul legii compensației pentru Iași era tergiversat din 1871, când Carol I trimitea legea spre dezbatere Camerei Deputaților²²⁹, până la sfârșitul anului 1873, când cheltuielile bugetului se echilibrau²³⁰. Pe agenda Adunării Deputaților, în ședința din 12 decembrie, ajungea un raport al comitetului delegaților secțiunilor²³¹, bazat pe votul acordat la 29 iunie 1866, care hotărâse acordarea sumei de un milion de lei vechi timp de zece ani spre a fi întrebuințată la „îmbunătățirea și înflorirea orașului”. Principala preocupare a fost de a se găsi modalitatea de plată a acestei „alocațiuni” din partea guvernului către orașul Iași și, în al doilea rând, de a specifica îmbunătățirile ce trebuiau făcute, conform dorințelor exprimate în Cameră și Senat. Mai întâi, preciza raportorul G. Exarhu, comitetul admisesese, în

²²⁶ MOF, nr. 28, 6/18 februarie 1869, p. 186-187.

²²⁷ MOF, nr. 29, 7/19 februarie 1869, p. 190.

²²⁸ MOF, nr. 28, 6/18 februarie 1869, p. 185.

²²⁹ ANIC, fond Parlament, d. 496, f. 2.

²³⁰ Ion Mamina, Ion Bulei, *op. cit.*, p. 35.

²³¹ ANIC, fond Parlament, d. 496, f. 32-35.

principiu, ca suma totală de zece milioane lei vechi, sau 3.703.703 lei noi, votați de Adunare, să rămână ca un „fond inalienabil” sub administrația municipalității din Iași, cu ale cărui dobânzi să se facă îmbunătățirile. Important de subliniat este că problema compensațiilor începea să fie reconsiderată juridic. Compensațiile nu mai erau niște sume de bani discutate în interiorul cheltuielilor bugetare, în sensul unor simple alocări pentru ameliorarea unei situații punctuale privind situația economică jalnică a Iașului, ci erau restabilite juridic la nivelul unei politici de stat. Mai exact, se admitea faptul că, din ziua votului, 29 iunie 1866, această „donație” se constituise „într-un drept câștigat pentru municipiul Iași și, după o justă regulă, ar trebui astăzi guvernul să plătească orașului Iași deodată zece milioane, pentru timpul cât plata milionului anual a stat în întârziere, plus dobânzile legale de la votare până astăzi”. Fiindcă statul nu dispunea de fonduri, deputații din comitetul delegațiilor propuneau ca „aceste zece milioane să se plătească de stat în timp de cinci ani, cu începere de la 1 ianuarie 1874, înscriindu-se în buget, pe fiecare an, o sumă de 740.740 lei, sumă egală cu două milioane vechi”, care să fie vărsați direct în fondurile municipalității ieșene, în patru rate anuale, la începutul fiecărui trimestru (art. 2). Potrivit art. 3, dobânzile fondului trebuiau să ajute la lucrări de salubritate publică și canalizarea cursului apelor Bahlui și Calcaina, precum și la înființarea și întreținerea „unui institut industrial dinpreună cu un muzeu industrial alipit de el”²³².

Cum au ajuns secțiunile Adunării la concluziile privind întrebuințarea banilor? Se constatare, în urma studierii proiectului de lege propus de guvern, că proiectele pavărilor, iluminarea orașului cu gaz aeriform, canalizarea străzilor, aducerea apei și îngrijirea clădirilor publice se regăseau deja în diferite măsuri votate de municipalitate și aveau alocate fonduri din veniturile orașului, fiind în curs de executare. Însă, problemele mari de sănătate ale populației erau puse pe seama efectelor provocate de revărsările incontrolabile ale apelor celor două râuri, Bahlui și Calcaina. În ceea ce privește ideea unui institut industrial, se vede influența naționalismului economic promovat de fracționistul Nicolae Ionescu, raportorul secțiunii IV.

Cunoașteți că mica noastră industrie materială, în Moldova mai cu seamă, se găsește într-o stare dezastruoasă și mai toată în mâna unei populațiuni străine, populațiune care, din cauza rapacității sale proverbiale, cu drept cuvânt au devenit antipatică Moldovei întregi. Orașul Iași mai ales este bântuit de această plagă.

În concepția inițiatorilor, prin Institutul industrial s-ar fi dat înlesniri industriașilor români să lupte într-un mod mai egal cu concurenții lor, evreii, prin dobândirea unei instrucțiuni teoretice și practice pe care nu aveau unde să o capete în țară. Apoi, prin înființarea muzeului, se dorea prezentarea elevilor și industriașilor a „operelor cele mai perfecționate ale industriilor naționale și străine”²³³.

²³² MOF, nr. 273, 16/18 decembrie 1873, p. 2362.

²³³ *Ibidem*.

Propunerea valahă: „Compensații orașului București”

Deschiderea discuției pe proiect a fost furtunoasă și din nou jignitoare pentru moldoveni. De la început, C. Văleanu se declara împotriva legii, din cauza situației bugetului țării, aflat încă pe un deficit enorm, la care se adăugau deficitele comunelor urbane și ale consiliilor județene. El susținea că, de fapt, cel dintâi oraș care avea nevoie de subvenții era Bucureștiul „pentru că are datorie țara întreagă să-i vină în ajutor și să-i facă îmbunătățiri”, mai ales că i se luau bani prin diferite taxe. Prin urmare, Văleanu propunea un amendament la legea referitoare la Iași, anume la titlu să se adauge „și orașului București”²³⁴, adică să se adauge articolul nr. 4: „Să se dea și comunei București câte un milion lei pe an în curs de 5 ani, pentru îmbunătățiri și ajutor resurselor sale bugetare, jumătate pentru resursele bugetare, până ce se vor îmbunătăți veniturile sale, și jumătate pentru îmbunătățiri”. Amendamentul mai are semnat de C. N. Brăiloiu, B. Vlădoianu, C. Racoviță, S. Zianu, N. Dobre²³⁵. În consecință, deputații din sud considerau că Bucureștiul, deși obținuse totul din punct de vedere instituțional și economic în urma unirii, fusese dezavantajat în egală măsură cu fosta capitală a Moldovei.

Pus într-o situație complet neașteptată, ministrul Finanțelor, ieșeanul Petre Mavrogheni, reamintea că proiectul de lege trebuia să precizeze numai destinația banilor și forma îmbunătățirilor, nicidecum să fie amendat, adică să fie pusă în discuție oportunitatea fondurilor cuvenite Iașului și nici condiționarea de banii care trebuie dați Bucureștiului. Mavrogheni arăta că milioanele votate de Constituantă erau „o datorie deja contractată de Stat” și, totodată, „un drept câștigat pentru acea comună”. Problema ministrului Finanțelor, un priceput administrator, era modalitatea concretă de plată, cuprinsă în art. 2 al legii. Din considerente de prudență bugetară, Mavrogheni voia să păstreze în lege doar destinația banilor, nu și reglementarea plății lor, anume în ce cuantum – două milioane pe an, timp de 5 ani, începând de la 1 ianuarie 1874. În consecință, cerea suprimarea art. 2, până când Guvernul, împreună cu comisia financiară și bugetară, „găsea mijloacele de a satisface această cerință în mod real”. G. Manu îl contrazicea, spunând că art. 2 nu se putea suprima complet, fiindcă totul ar fi rămas în starea dinainte, ci trebuia scoasă doar precizarea „cu începere de la 1 ianuarie 1874”. Tot Manu ne lămurește și ceea ce înțelegeau inițiatorii prin acordarea compensațiilor: comuna Iași nu putea dispune decât de dobânda acelor bani, fără să se poată atinge de fond. Fiindcă statul nu putea da toți banii deodată, de dobânda cărora să profite comuna, Manu propunea un alt aranjament financiar. „Statul, în loc de a se împrumuta de 12 și 14% (dobânda de pe piețele financiare externe – n.n., M.C.), să plătească comunei o dobândă de 10%”²³⁶.

²³⁴ Titlul complet era: „Proiect de lege asupra întrebuintării ce urmează a se face cu cele zece milioane votate de Constituantă orașului Iași, în ședința din 29 iunie 1866”.

²³⁵ MOF, nr. 273, 16/18 decembrie 1873, p. 2363.

²³⁶ *Ibidem*.

La rândul său, deputatul G. Brătianu ataca pretenția ministrului ieșean Mavrogheni de a lăsa comisiunii bugetare dreptul de avizare a mijloacelor cu care să se plătească această sumă, temperându-i pe moldoveni în privința rapidității cu care trebuiau făcute plățile. Cât privește intervalul de plată, G. Brătianu credea că „zece ani nu este mult, și ieșenii să fie mulțumiți cu concesiunea ce le facem, căci este un sacrificiu din partea noastră a face cheltuieli de îmbunătățiri de lux, pe când alte cheltuieli de îmbunătățiri generale vor trebui să ne preocupe mai mult”. Mai anunță că propune un amendament ca banii să se consacre numai pentru o școală de meserii.

Devenea destul de evident că, oricâte presiuni ar fi făcut moldovenii, pentru a obține resurse bugetare în chestiunea compensațiilor, în baza votului din 29 iunie 1866, acestea erau zădărnice de piedicile legislative puse de munteni. Impasul financiar necesita o altă abordare, care venea de la Mihail Kogălniceanu. El aducea în discuție o formă de plată a compensațiilor „în natură”, în proprietăți și nu în bani, adică „să se dea comunei Iași din locurile acele multe care sunt împrejur și care astăzi nu produc nimic”. Șeful Guvernului, Lascăr Catargiu, prelua și susținea ideea lui Kogălniceanu, „ca să se dea niște petice de moșii care au rămas îmbunătățite și nu mai au azi mai nici un venit. Cu modul acesta s-ar împăca toată lumea: și votul constituantei și comuna Iași”²³⁷. Ideea trebuie reținută, fiind de fapt „compromisul” la care se va ajunge abia în anii 1880-1882, dar părea încă insuficient configurată în dezbaterea din 1873. În urma observațiilor făcute de Manu și Mavrogheni, comisia a modificat art. 2 în modul următor: „Modul de lichidare a sus zisei datorii se va regula în anul viitor 1874 prin o anume lege care se va prezenta de guvern în sesiunea aceasta, cu scop de a fixa definitiv căile și mijloacele financiare”.

Înainte de votul final, Kogălniceanu concluziona că unii deputați au adus discuția pe tărâmul politic.

Chestiunea politică D-lor, cestiunea unirei, toate acestea sunt sfârșite, și de mult sfârșite. Astăzi, orașul Iași nu mai este fostul Iași, este orașul X, este un oraș ca toate celelalte orașe din țară, și cu toate acestea de îndată ce cineva zice Iași, cum ar zice orice alt oraș, de îndată în acestea se vede stafia aceea a separatismului care nu se mai află nicăieri. Orașul Pitești, Brăila, Zimnicea, Rușii-de-Vede au voia toată să-și spună durerile lor, Iașul nu are acestă voie, și decum deschide gura să zică ceva, numai de auzi: „A! Separatism!”

Kogălniceanu puna, de asemenea, atitudinea față de Iași în opoziție cu tratamentul preferențial arătat Bucureștiului.

Când a fost vorba de canalizarea râului Dâmbovița din București, știu că nu s-a ridicat nici unul contra acestei lucrări folositoare. Ei bine, pentru ce ați refuza acum Iașului, către care sunteți deja angajați prin votul constituantei, de a canaliza apșoara care infecta așa de rău o mare parte a acestui oraș?!

²³⁷ *Ibidem*.

El pleda și pentru un așezământ de învățământ industrial, pentru repararea Mitropoliei, pentru care, la 1828, chiar „împăratul Rusiei dăduse clopotele”. Al. Catargiu propunea și el un amendament preluat și votat de Adunare: ca din dobânda capitalului să se întrebuințeze o sumă pentru construirea cazarmei din Copou. În final, proiectul era aprobat la limită cu 47 de voturi „pentru” (majoritatea absolută era de 41) și 34 împotriva²³⁸. În Senat, proiectul era votat (și blocat) la 26 ianuarie 1874²³⁹.

Ne oprim aici, urmând ca partea a doua a articolului, referitoare la o perioadă cel puțin la fel de agitată și plină de dispute – dizolvarea consiliului local Iași de către Guvern pentru că a respins compensațiile propuse de București (un număr de moșii din jurul Iașului); eșecul total al formei de compensare impuse de la centru; în final, răscumpărarea de către stat a moșiilor oferite drept compensație –, să apară în numărul următor al revistei.

Scurte concluzii preliminare

Problema compensațiilor Iașului generează, în perioada 1862-1874, o discuție deseori tensionată politic despre poziția și relația post-unire a Moldovei cu Valahia. Dezbaterile politice referitoare la transferarea Curții de Casație la Iași din 1862, 1866 și 1867 configurează existența unei viziuni regionaliste propriu-zise, care chestiona critic organizarea statului unificat centralizat.

Noul curent s-a născut din reacția unor unioniști dezamăgiți de iacobinismul majorității valahilor, care gândeau unirea în termenii unei centralizări administrative, nu a unui parteneriat de egalitate între moldoveni și munteni. Într-un mod aproape natural, unioniștii regionaliști, intrați în conflict cu centraliștii, s-au raliat poziției foștilor separatiști, aflați într-o etapă de adaptare a exprimării lor politice la realitatea unui stat unificat.

Pentru munteni era comod și util politic să eticheteze această nouă solidaritate în jurul intereselor moldovenești ca pe o etapă mai rafinată a conjurațiilor separatiste. Atașamentul separatiștilor față de un stat la apariția

²³⁸ *Ibidem*, p. 2364; ANIC, fond Parlament, d. 496, f. 36.

²³⁹ „Lege asupra întrebuințării ce urmează a se face cu cele zece milioane votate de constituanta orașului Iași, în ședința din 29 iunie 1866.

Art. I. Zece milioane lei vechi, sau lei noi 3.707.703, bani 74, acordați de constituantă, se destină ca donațiune municipiului Iași, constituindu-se într-un fond inalienabil pentru lucrări de salubritate publică și de îmbunătățiri ale orașului.

Art. II. Modul de lichidare a sus zisei datorii se va regula în anul viitor 1874 printr-o lege care se va prezenta de guvern în sesiunea aceasta, cu scop de a se fixa definitiv căile și mijloacele finanțare.

Art. III. Dobânzile fondului prevăzut la art. I se vor întrebuința:

a) În lucrări de salubritate publică și canalizarea cursului apelor Bahluiului și Calcania;
b) După săvârșirea lucrărilor prevăzute în paragraful de mai sus, se va înființa și întreține, în orașul Iași, un institut comercial dinpreună cu un muzeu industrial alipit de el.

Se va întrebuința din dobânzile capitalului o sumă care se va fixa la discuțiunea mijloacelor pentru construcțiunea cazarmei de la Copou, sub privegherea comandantului diviziunii militare”. Vezi MOF, nr. 18, 24 ianuarie/5 februarie 1875, p. 353.

căruia se împotriviseră era suspect *in perpetuum*, dar este evident că ei nu rămăseseră încremeniți în „proiectul” dinainte de 1859 și căutau niște formule de acomodare.

Se observă o diferență evidentă în rândul revendicatorilor compensațiilor pentru Iași. Centraliștii cereau fonduri și măsuri legislative speciale pentru relansarea fostei capitale a Moldovei, în timp ce regionaliștii urmăreau obținerea Curții de Casație ca o formă de echitate a unirii și reciprocitate reală între moldoveni și munteni, care ar fi condus la consolidarea unirii. În viziunea regionaliștilor, care percepeau în centralizare o formă insidioasă de anexare, Curtea de Casație restabilea un echilibru al balanței de putere simbolică în stat între Moldova și Valahia. De cealaltă parte, centraliștii înțelegeau prin unire contopirea moldovenilor și muntenilor într-o națiune indivizibilă etnic și depozitarea instituțiilor într-o singură locație.

Foști unioniști-centraliști fără cusur (M. Kogălniceanu, Manolache Costache Epureanu) deveneau susținători ai descentralizării și ai transferării Curții de Casație în urma experiențelor politice avute la București, precum epurarea moldovenilor din aparatul de stat după detronarea lui Al. I. Cuza și a unui șir nesfârșit de promisiuni nerespectate.

Compensațiile în bani, „cele 10 milioane” (câte 1 milion pe timp de zece ani), votate în timpul dezbaterilor Constituției în iunie 1866, sunt o variantă impusă de centraliștii munteni. Promisiunile financiare au funcționat ca o strategie de tergiversare, banii nefiind acordați efectiv vreodată. Prin urmare, se remarcă o încălcare sistematică a promisiunilor politice din partea părții valahe, făcute fie prin intermediul Locotenenței Domnești la 18 aprilie 1866, în cadrul întâlnirii de la Primăria Bucureștiului, din 27 aprilie 1866, fie prin formule diferite de legi adoptate în cele două camere ale Parlamentului.

“The Wallachians Deceived Us”.

The Issue of Compensations in Moldavia’s Political Actions after the Union (1862-1874) (I)

(Abstract)

Keywords: Moldavia, Wallachia, union, compensation, regionalism, separatism, Court of Cassation.

The paper analyses the issue of compensations solicited by the officials of Iași, the capital of the Principality of Moldavia after the union with Wallachia (1859). Although the topic has often been mentioned, it remained little and fractionally approached by the historians, with unconcealed crispation, as this is one of the disruptive topics in relation to the national cohesion and the comfort of the collective memory. At the centre of the disputes in the analysed period (1862-1874) there was first of all the transfer of the Court of Appeal from Bucharest to Iași, then, after this initiative was blocked, the provision of a total amount of 10 million lei. The compensation file brings to light breached promises between the Moldavians and the Wallachians, the economic disaster

that the city of Iasi fought subsequently to centralisation; these reasons represented the well-grounded sources of discontent and the birth moment for a claiming type of political action that we would deem as regionalist today. At the centre of the political struggles there was the centralist architecture of the state, against which the Moldavians, but also some of the Wallachians, developed consistent criticism, together with the group of those who saw in centralisation a way to complete and to guarantee unification. The diametrically opposed positions were: 1. The Moldavian / decentralisation / compensation / Court of Appeal in Iasi interests, seen as a better-balanced working modality for the union and 2. Muntenian-Oltenian / centralisation / Court of Appeal in Bucharest as a modality to guarantee the union and to eliminate the so-called "separatist" risk. The significance of the compensations is different for the 'regionalists' and the 'centralists' respectively. If the regionalists interpreted them as a "duty taken over by the state", a "transaction between the commune of Iasi and the state", the centralists preferred to deem them as a "donation" in the sense of a "gift", in order not to suggest the fact that Wallachia would have acknowledged the existence of some guilt towards Moldavia as regarded the inequitable results of the unification. Extracted from the triumphalist area of the unification, the dissensions on the compensation topic provide us with a raw image of the period, especially in relation to the incapacity of the state and of the political elite to administer, in an equitable way for Moldavia, the diplomatic success of 1859-1862.

Evoluția demografică a comunității armenesti din Basarabia sub stăpânirea rusă*

Ion GUMENĂ^{**}

Comunitatea etno-confesională a armenilor, una dintre cele mai vechi din Basarabia, și-a făcut apariția încă de la începutul secolului XV, marcând o coexistență pașnică cu populația autohtonă. În pofida faptului că a constituit un procent destul de mic din numărul total al populației spațiului românesc în general și cel pruto-nistean în special, din perspectiva activității sale comerciale și negustorești este îndeobște cunoscut că a lăsat o amprentă semnificativă asupra dezvoltării economice a lumii românești.

Interesul nostru asupra evoluției demografice a comunității armenesti, pe parcursul dominației țariste în Basarabia, nu este întâmplător. El este determinat de poziția favorabilă pe care a avut-o această minoritate etno-confesională în politica religioasă dusă de Imperiul Rus în Basarabia, în comparație cu alte confesiuni, cum ar fi, de exemplu, cea romano-catolică sau iudaică. Constatând că nu există studii ori lucrări care să clarifice această problemă, am încercat să obținem și am reușit să sistematizăm date noi din Arhivele Naționale ale Armeniei cu privire la numărul armenilor.

Politica integraționistă promovată de Imperiul Rus, mai exact rusificarea, se desfășura prin metode și cu intensități diferite în funcție de popoare și regiuni, în unele cazuri ajungându-se chiar la abandonarea liniei generale. Concret, diferențierea acestor politici depindea de apropierea lingvistică, culturală sau religioasă a unor popoare și a „pericolului” separatismului – ce putea să persiste la anumite etnii, adesea confundate din punctul de vedere al practicării religiilor –, pentru unitatea Imperiului. Trebuie să subliniem că, în perioada menționată, religia era considerată un indicator mult mai semnificativ al identității etnice decât alte manifestări ale conștiinței naționale. La fel de real era că religia a continuat să rămână puternică în acele comunități unde era legată de conștiința etnică sau națională. Și în cazul Basarabiei, în linii generale, întâlnim o confundare a elementului etnic cu cel confesional. Evident, avem în vedere

* Lucrare realizată în cadrul proiectului Horizon 2020: Knowledge Exchange and Academic Cultures. Europe and the Black Sea Region „KEAC-BSR” (Grant Agreement Number 734645).

** Conf. dr., Universitatea de Stat din Moldova, email: gumenai@gmail.com.

religia armeano-gregoriană și cea mozaică, dar și cea romano-catolică ori protestantă. De aici și statutul diverselor comunități religioase, confundate cu elementul etnic, față de care se adopta o anumită direcție politică din partea statului și a bisericii dominante.

În linii generale, această realitate poate fi urmărită în întregul Imperiu Rus. Astfel, unii cercetători afirmă, de exemplu, că termenul „rus” (русский) era considerat sinonim cu „ortodox”, iar catolicul sau protestantul convertit la ortodoxie devenea automat rus. La rândul lor, termenii „catolic” și „polonez” aveau pentru populația rusă un înțeles identic¹. În opinia noastră, evoluția acestor comunități etnico-religioase din spațiul pruto-nistean era direct proporțională cu permisivitatea sau intoleranța manifestate la diferite nivele de administrația laică ori cea bisericească. În funcție de cum era văzută una sau alta din obști de către factorii de decizie, respectiva putea fi stimulată sau supusă unor presiuni, condiții care, după caz, puteau duce la sedentarizarea și creșterea comunității sau la migrarea în interiorul sau exteriorul Imperiului. Prin urmare, loialitatea internă a colectivităților etno-confesionale constituia principalul factor al evoluției acestora în cadrul statului rus.

Comunitățile cu o structură socială coezivă, care practicau asiduu o anumită religie, erau percepute ca având un potențial mai ridicat de rezistență și de pericol pentru interesele Imperiului Rus. Era evaluat procentul asimilării unor grupuri etno-confesionale în sens dublu: capacitatea de a fi rusificate sau potențialul lor de atractivitate, în sensul reușitei de a coopta și influența reprezentanții altor etnii sau confesiuni. Evident, fiind favorizată la maximum, în comparație cu alte minorități, evoluția demografică a armenilor din Basarabia ar fi trebuit să fie într-o continuă și, am zice noi, în creștere masivă, lucru care însă nu s-a întâmplat, după cum vom vedea în demonstrația noastră.

Astfel, o primă estimare era făcută în toiul războiului ruso-turc din 1806-1812 de către episcopul Gligor Zaharean. La 14 octombrie 1809, episcopul emitea o scrisoare către administrația laică a regiunii, publicată de către L. C. Popovici², prin care anunța că inspectase toate parohiile supuse lui, realizând o statistică a tuturor armenilor din Moldova, Valahia și Basarabia. Conform datelor, numărul total al familiilor armenesti din Basarabia se ridica la 1.159; în Hotin era o biserică armenescă, un preot, doi slujitori ai bisericii și 16 familii; în Chișinău – o biserică, trei preoți, patru slujitori ai bisericii și 113 familii; în Orhei – o biserică, doi preoți, doi slujitori ai bisericii și 34 de familii; în Tighina – șase familii; în Chilia – patru familii; în Cetatea Albă – o biserică, un protopop, patru preoți, opt slujitori ai bisericii și 116 familii; în Ismail – o biserică, doi slujitori ai bisericii și 32 de familii. În total, pentru

¹ Александр Бендин, *Веротерпимость и проблема национальной политики Российской Империи* [Alexandr Bendin, Toleranța religioasă și problema politicii naționale în Imperiul Rus]. <https://zapadrus.su/zaprus/istbl/92-xix-xix.html> (accesat la 18 octombrie 2017).

² L. C. Popovici, *O statistică a armenilor în Țările Române la 1809*, în AB, nr. 3, 1930, p. 295-296.

întreaga Basarabie existau cinci biserici din 15 (și cinci comunități armenești din cele 15 enumerate de către arhiepiscopul armenesc), un protopop din șase, 10 preoți din 27, 18 slujitori ai bisericii din 72 și 321 de familii din 1.159, ceea ce ar constitui aproximativ 27,7% din numărul total al populației armenești din spațiul românesc. Datele prezentate de către Gligor Zaharean și prelucrate de către L. C. Popovici coincid întru totul cu datele care se păstrează la Arhiva Națională a Armeniei (vezi anexa 1).

După anul 1809, izvoarele păstrează „tăcerea” pentru o perioadă de 30 de ani, următoarele date statistice, cu referire la numărul armenilor din Basarabia, fiind prezentate Sinodului de la Ecimiadzin în 1839. Situația nu era întâmplătoare. În primul rând, în urma războaielor ruso-persane din primele trei decenii ale secolului al XIX-lea, apărea o provincie armeană în componența Imperiului Rus. Prin pacea din 10 februarie 1828 de la Turkmenciaisk, Rusia anexa teritoriile hanatelor Erevan și Nahicevan, iar prin decretul țarului Nicolae I din martie același an era formată unitatea administrativă din cadrul Imperiului sub denumirea de „Regiunea Armenia” (Армянскую область). Apoi, Biserica Apostolică Armenească din teritoriul pruto-nistean era reorganizată la sfârșitul anilor 20 și începutul anilor 30 ai secolului al XIX-lea, fiind formată la 1830 Episcopia armenească a Noului Nahicevan și Basarabiei³. De fapt, organizarea noii eparhii a fost, după părerea noastră, mai mult o hotărâre de ordin politic

³ În 1812, după anexarea Basarabiei la Rusia, în conformitate cu Tratatul de pace de la București, prin Decretul Alteței Sale Imperiale a Țarului pe teritoriul Imperiului Rus a fost înființată cea de-a doua eparhie armeană – a Basarabiei (prima – cea a Astrahanului a fost înființată în 1717). Primul conducător al eparhiei a fost arhiepiscopul Grigor, iar centrul eparhial se afla la Chișinău. În 1827, după moartea lui Grigor Zaharean, eparhia a fost condusă temporar de către episcopul Ovanes Nersisean (Garnacherean).

Conducătorul cancelariei Imperiale, Alexandr Hristoforovici Benkendorf, în scrisoarea sa către Catolicosul tuturor armenilor din 13 aprilie 1828 scria: „Datorită supușeniei sale nemărginite tronului rus, poporul armean este privilegiat de atenția deosebită a Împăratului Rus, și însuși împăratul de nenumărate ori și-a arătat bunăvoința sa față de poporul armean, îndeosebi după ultimul război ruso-persan”. În aceeași scrisoare, Benkendorf informa Catolicosul tuturor armenilor că, în locul decedatului arhiepiscop Grigor, trebuia numit șef al eparhiei Basarabiei o persoană ce are încrederea tuturor și este capabilă să facă reforme (Arhiva Națională a Armeniei, în continuare NAA, fond 1389, inventar 1, dosar 23, f. 131-131v.) O scrisoare cu un conținut asemănător a fost trimisă de către Alexandr Benkendorf și arhiepiscopului Nerses Aștaracheți, care era informat că Împăratul Rusiei îl vede pe el în funcția de șef al Eparhiei Basarabiei, considerând că gloria și experiența arhiepiscopului vor contribui la înflorirea Eparhiei Basarabiei și armenilor (*ibidem*, f. 132-133v.)

La 23 aprilie 1830, conform decretului împăratului Nicolae I, Eparhia armeană a Basarabiei a fost transformată și redenumită „Eparhia Noului Nahicevan și Basarabia”, în componența ei intrând toate bisericile armenești din Sankt-Petersburg, Moscova, Novorosia și Basarabia. Prin același decret, conducător al eparhiei a fost numit arhiepiscopul Nerses Aștaracheți, aflat în această funcție până în 1843, când a fost ales Catolicos al tuturor Armenilor. Vezi *Армянские церкви Новой Нахичевани. Исторический путь* [Bisericile armenești ale Noului Nahicevan. Calea istorică], Составители: Соня Суреновна Мирзоян, Гоар Георгиевна Авакян, перевод с армянского [editorii: Sonia Surenovna Mirzoian, Goar Gheorghevna Avakian, traducere din limba armeană], Ростов, Нуне Балбанян, 2017, 510 p.

decât administrativ. Se observă o creștere uriașă a hotarelor noii eparhii, care trebuie corelată cu conflictul dintre Arhiepiscopul Nerses, al Erevanului și Imeretiei, și conducătorul regiunii, feldmareșalul Ivan Paschievici, conte de Varșovia și duce de Erevan. În cele din urmă, Nerses a fost transferat în Basarabia (el singur considerând această numire un exil), iar pentru a-i tempera orgoliul și a nu da prilej de tulburări în rândurile armenilor, printre care arhiepiscopul avea o popularitate imensă, țarul a reorganizat episcopia Basarabiei, adăugându-i teritorii imense. Altfel nu vedem cum ar fi putut fi explicată această situație, mai ales dacă luăm în calcul faptul că, în ultimii ani de activitate, Grigor Zaharean a mai cerut ca Episcopiei armenesti din Basarabia să-i fie adăugate parohiile armenesti din Novorosia, pretenții care au fost însă refuzate⁴.

În cele din urmă, raportul dintre autocrația țaristă și Biserica Apostolică Armenească a fost reglat prin „Regulamentul bisericesc”, aprobat la 11 martie 1836, prin care Catolicosul și Sinodul de la Ecimiadzin deveneau principalele instrumente de coordonare a vieții spirituale a armenilor, și care de abia de atunci înainte puteau să ceară anumite rapoarte și dări de seamă din Eparhii.

Prin urmare, putem conchide că lipsa unor dări de seamă privind numărul populației armenesti din Basarabia ce ar fi parvenit dinspre Chișinău, ca centru eparhial, spre Ecimiadzin, se datorează în cea mai mare parte procesului de organizare însăși a regiunii Armenia și a centrului spiritual de la Ecimiadzin.

Ceea ce putem constata cu siguranță, pentru perioada dată, este stabilirea ariei de activitate a acestei comunități etno-confesionale. După cum arată cercetătorul V. Tomuleț, spre exemplu, Gadji Asvadur Merzunov și Ariutium Muradov dețineau în Chișinău niște clădiri personale, imense vii și livezi, și efectuau comerț cu „mărfuri prețioase”; Sarkiz Melicanov și Cerkez Karkarov dispuneau de clădiri și prăvălii personale și făceau comerț cu mărfuri de băcănie; Carabet Arakelov și Mardiras Agapov posedau și ei clădiri personale, loturi de viță de vie și dădeau în chirie prăvălii, cârciumi și se ocupau cu vânzarea „mărfurilor prețioase”⁵. Respectivul ocupații nu erau specifice numai armenilor din capitala provinciei, autorul amintit referindu-se la orașul Akkerman, unde consemna că „mulți negustori greci, armeni și evrei s-au așezat aici, folosindu-se de avantajele așezării geografice” și se ocupau nu doar cu comerțul intern, dar exportau și „diferite produse pentru a le vinde în Odessa și gubernia Herson”⁶.

De asemenea, în „Informațiile la darea de seamă anuală pentru 1828” a guvernatorului Basarabiei se consemnează următorul lucru: „[...] romano-catolicii, în linii generale, se ocupă cu agricultura și creșterea vitelor, pe când armenii au

⁴ *Российская и Ново-нахичеванская епархия Армянской Апостольской церкви. Исторический путь* [Eparhia Bisericii Apostolice Armene a Rusiei și Noului Nahicevan. Calea istorică], Москва, Первая образцовая типография, 2013, 480 p.

⁵ V. Tomuleț, *Activitatea comercială a negustorilor armeni în Basarabia în prima treime a sec. XIX*, în „Tyragetia”, nr. IV-V, 1997, p. 246-247.

⁶ *Ibidem*, p. 243.

drept ocupație de bază negoțul, comercializând în prăvăliile lor diferite mărfuri pe care le aduc din guberniile interne ale Rusiei”⁷.

Oprindu-ne la darea de seamă pentru anul 1828, este necesar să subliniem că ea include un prim recensământ, care ne permite evaluarea religioasă a populației dintre Prut și Nistru. Din păcate, conform notei explicative ce însoțește raportul, nu conține date specifice despre confesiunea armeană, întrucât nu au fost prezentate de către conducerea eparhială armenescă, adică de episcopul Nerses⁸. Totuși, analiza datelor din raportul din 1828, precum și prelucrarea unor surse istoriografice, ne-au permis să stabilim că, în acel an, numărul armenilor din Basarabia se situa la aproximativ 2.000 de persoane⁹, ceea ce ar fi constituit 0,52% din numărul total al populației.

O serie de informații, dar pe care le considerăm incomplete și incorecte, sunt cuprinse în statistica Basarabiei pentru anul 1835. Conform acesteia, doar în ținutul Chișinău ar fi existat 13 slujitori ai Bisericii Armenesti Apostolice, iar în ceea ce privește orașele se arată că doar în Ismail ar fi existat trei fețe bisericești ale cultului armean, dintre care un bărbat și două femei¹⁰. Dacă, pentru situația fețelor bisericești din ținuturi, am putea presupune că statistica s-a concentrat doar pe cel al Chișinăului, atunci în cazul orașelor cu certitudine situația nu poate fi acceptată așa cum a fost redată. Luăm în considerare cel puțin un singur fapt, și anume existența în orașul Chișinău a conducerii episcopiei, adică a Episcopului și Consistoriului Duhovnicesc al Bisericii Apostolice Armene, fapt care, evident, arată prezența aici a preoțimii și slujitorilor bisericești, rămași neindicați în catagrafia din 1835.

Situația se clarifică odată cu anii 1839 și 1840, când în Cancelaria Sinodului de la Ecimiadzin erau prezentate trei rapoarte despre numărul și repartizarea populației pe teritoriul Basarabiei. În conformitate cu scrisoarea Sinodului de la Ecimiadzin nr. 2131, din 21 decembrie 1839, către ministrul Afacerilor de Interne¹¹, în orașul Chișinău existau: o catedrală armenescă, trei preoți, zece slujitori și 571 de enoriași; în localitatea Hâncești – o biserică, un preot, patru slujitori și 175 enoriași; în orașul Orhei – o biserică, un preot, doi slujitori bisericești și 211 enoriași; în orașul Ismail – o casă de rugăciuni, doi preoți, cinci slujitori bisericești și 267 de enoriași; în orașul Akkerman – o biserică, doi preoți, 11 slujitori bisericești și 779 de enoriași; în orașul Hotin – o biserică, doi preoți, doi slujitori bisericești și 123 de enoriași. Așadar, pentru anul 1839 avem un total de 2.126 de enoriași, la care se adaugă 11 fețe bisericești și 25 de slujitori ai bisericii, deci un total de 2.162 de persoane.

Din datele existente, se observă o creștere ușoară față de anul 1828, dar cu o serie de schimbări din punct de vedere structural. Ne referim la faptul că nu

⁷ ANRM, fond 2, inventar 1, dosar 1199, f. 45v.-46.

⁸ *Ibidem*, f. 66.

⁹ Ion Gumenăi, *Modificarea spectrului religios al Basarabiei (1812-1828)*, în „Buletinul Științific. Revistă de Etnologie, Științele Naturii și Muzeografie”, serie nouă, Chișinău, 2010, p. 209-216.

¹⁰ ANRM, fond 2, inventar 1, dosar 2138, f. 9-98.

¹¹ NAA, fond 56, inventar 1, dosar 836, f. 32v.-33.

mai erau atestați armeni la Chilia și Tighina, în schimb era pomenită comunitatea armenescă de la Hâncești (în original Ганчешты)¹². Pentru următorul an, actele Consistoriului de la Ecimiadzin arată o cifră de 2.310 armeni enoriași în Basarabia, alcătuind împreună cu preoțimea și slujitorii bisericii un total de 2.348 de persoane¹³. Din același dosar se poate calcula și numărul total al enoriașilor din eparhia Noului Nahicevan și Basarabia, care era de 24.065 de persoane (vezi anexa 2), de unde ar rezulta că populația armenescă din Basarabia nu constituia nici 10% din numărul total. Cu toate acestea, conducerea eparhială continua să fie amplasată la Chișinău și avea o structură amplă. Astfel, funcția de arhiepiscop era ocupată de către Nerses Aștaracheți, Consistoriul Duhovnicească avea ca membri pe protoiereul Grutim Samuilov, protoiereul Iosin Avacov, preotul Avedih Avedisov și secretar pe Artiomi Ioanisov; Cărmuirea duhovnicească din Nahicevan era asigurată de către preotul Martiros Tarasov, preotul Manuil Marcarov, preotul Minos Martirosov și secretarul Sarchis Popov; Cărmuirea duhovnicească din Sankt-Petersburg era asigurată de către Arhimandritul Efrem Altemov, preotul Chivorc Hârdojiev și secretarul Avan Naciarov; Cărmuirea duhovnicească din Moscova se efectua de preotul Avachim Melicov, preotul Avadis Araratov și preotul Ovanes Vartanov; Cărmuirea duhovnicească din Karasubazar era asigurată de Arhimandritul Tatevos Ganaciarov, preotul Pogos Șahinov și secretarul Gavril Muznumov și, în sfârșit, cea din Grigoriopol de preotul Asvadur Magardiciov și preotul Grigorii Snovichian¹⁴.

Pentru anul 1851, deci aproximativ zece ani mai târziu, avem două dări de seamă ale Sinodului de la Ecimiadzin, care prezintă cifre diferite cu referire la populația din Basarabia. Astfel, primul indică un număr de 2.310 enoriași, opt preoți și 27 de slujitori bisericești, deci un total de 2.345 de persoane¹⁵, iar cel de-al doilea la categoria enoriași cuprinde 2.373 de persoane, apoi opt preoți și 22 de slujitori bisericești, așadar un total de 2.403 persoane¹⁶. Conform informațiilor din documente, rezultă că în comunitățile armenesti din Chișinău, Orhei

¹² Această nouă comunitate și creșterea ei impresionantă, dacă o raportăm la numărul armenilor, se datorează în mare parte activității lui Manuc Bei. După semnarea Păcii de la București, împreună cu acesta se retrag pe teritoriul Basarabiei în jur de o sută de familii din Principatele Române, stabilindu-se în zona localității Hâncești. Conform planurilor lui Manuc Mârzaian (1769-1817), acceptate chiar de către țarul Alexandru I, într-o localitate pe care a ales-o, Reni, avea să fie construit orașul colonie-port Alexandropol, care urma să fie populat cu aproximativ 500.000 de armeni emigrați din Turcia europeană. Orașul ar fi avut atunci un statut de tipul celui al Noului Nahicevan sau al Grigoriopolului. Murind subit la 21 iunie 1817, Manuc Bei nu a mai avut însă continuatori în proiectele sale. Vezi: Дж. С. Фаньян, *Манук Бей и его дипломатическая деятельность* [Dj. S. Fanian, Manuc Bei și activitatea lui diplomatică], în „Историко-филологический журнал”, Ереван, nr. 3 (74), 1976, p. 162.

¹³ NAA, fond 56, inventar 1, dosar, 836, f. 212v.-213.

¹⁴ *Ibidem*, f. 206-206v. În același document, se arată că Arhiepiscopul Nerses fusese decorat cu ordinea Sf. Ana de 1 categorie, primit la 15 iunie 1819, și Sf. Alexandru Nevski, primit la 25 ianuarie 1828.

¹⁵ *Ibidem*, dosar 2813, f. 100v.-101.

¹⁶ *Ibidem*, f. 138.

și Hâncești numărul enoriașilor a scăzut, iar în Akkerman, Ismail și Hotin a crescut. După părerea noastră, explicația datelor diferite pentru același an constă, pe de o parte, în faptul că unul dintre rapoarte este de la începutul anului și celălalt de la sfârșit, iar pe de altă parte prin mobilitatea foarte mare a acestui segment de populație, care putea migra în scurt timp atât în interiorul spațiului cercetat, cât și în afara lui.

Ultima afirmație poate fi confirmată și prin datele existente. De pildă, pentru anul 1852, P. Keppen¹⁷ arată că în Basarabia locuiau 2.353 de armeni, iar raportul din 1853 al Sinodului de la Ecimiadzin indică cifra de 2.254 (pentru evoluția numerică pe comunități, a se vedea anexa 3). Fluctuația numărului armenilor din Basarabia, repetăm, se datorează modului mobil de viață, rezultat din activitățile acestora, dar și a sporului natural care arată o creștere. Astfel, către anul 1854 numărul celor născuți era de 94, în comparație cu 49 de morți¹⁸, iar pentru 1855 cifrele documentelor cuprindeau 103 nou-născuți și 77 de decedați¹⁹.

Pentru anul 1860, avem două surse despre numărul armenilor din Basarabia. Un raport referitor la numărul nou-născuților și decedaților indică 77 de nașteri și 58 de decese, cuprinzând și numărul total al armenilor din spațiul pruto-nistrean: 2.126 de enoriași²⁰. Tot pentru acest an, un alt raport vorbește despre o cifră totală a populației armenești de 2.254 de persoane²¹.

¹⁷ П. Кеппен, *Об этнографической карте Европейской России, Санкт-Петербург* [P. Keppen, *Despre harta etnografică a Rusiei europene*], Санкт-Петербург, 1852, p. 32-35, *apud* Dinu Poștarencu, *Contribuții la istoria modernă a Basarabiei*, vol. II, Chișinău, 2009, p. 37.

¹⁸ NAA, fond 320, inventar 1, dosar 907, f. 55-56.

¹⁹ *Ibidem*, f. 13-13v.

²⁰ Idem, fond 56, inventar 1, dosar 4046, f. 61.

²¹ *Ibidem*, f. 107. Această cifră este vehiculată și în statisticile oficiale ruse, dar pentru anul 1858 (vezi *Статистическая таблица Российской Империи издаваемая по распоряжению Министра Внутренних Дел Центральным Статистическим Комитетом, выпуск второй, Наличное население Империи за 1858 год* [Tabelul statistic al Imperiului Rus, editat din porunca Ministerului Afacerilor de Interne de către Comitetul Statistic Central, ediția a doua, Populația imperiului luată la evidență pentru anul 1858], под редакцией А. Бушена [sub redacția lui A. Bushen sau Bușen], Типография Ф. Вульфа, Санкт-Петербург, 1863, p. 159). Aceeași cifră este indicată și de către P. Batiuşkov, care arată că, în 1856, după confesiuni, populația Basarabiei se împărțea în ortodocși – 865.583, evrei – 81.172, luterani și protestanți – 24.852, rascolnici – 9.447, catolici – 5.009, armeni – 2.254, mahomedani – 24, în total 988.341 de persoane. Referitor la armeni, același autor menționează: „În Basarabia, în momentul actual, sunt 2.725 de persoane de ambele sexe, 1.398 de bărbați și 1.327 de femei. Toți sunt creștini, de confesiune gregoriană, numai o mică parte, și anume 147 de suflete, din care 94 de bărbați și 53 de femei, sunt de confesiunea romano-catolică Armenii care au primit supușenia Imperiului Rus au căpătat toate drepturile ca și alți supuși, iar o mică parte din ei au obținut titlu nobiliar pentru serviciile aduse. Unii armeni au în posesie o serie de moșii bogate în Basarabia, o parte mică țin moșii în arendă sau fac serviciu de administrator de moșii, dar majoritatea se ocupă cu negoțul mărunț sau cu meșteșuguri. De exemplu, o parte din producătorii de tutun și aproape toți frizerii din Chișinău și din orașele din Basarabia sunt armeni. Ei au obștea lor și biserici în Chișinău, Akkerman, Hotin, Orhei și Hâncești, care sunt supuse Eparhiei armeano-gregoriene a Nahicevanului și Basarabiei. Armenii catolici locuiesc cu preponderență în Hotin și ținutul său, și în Bălți, aici ei venind din Polonia la începutul secolului acesta, când Basarabia era deja oblastie rusă”. Vezi *Бессарабия. Историческое описание, Посмертный выпуск исторических изданий П. Н. Батюшкова*

Este necesar să atenționăm că, în acest recensământ, nu a fost inclusă populația armeană de pe teritoriile care, în conformitate cu Tratatul de la Paris din 1856, au intrat în componența României. Despre județele în cauză însă avem o serie de date din recensămintele românești. Conform catagrafiei districtului, în anul 1860, populația districtului Cahul era de 33.027 de persoane, iar a Ismailului de 105.494. În Cahul locuiau 26.313 români, 431 de greci, 4.367 de slavi, 38 de italieni, 99 de germani, 58 de armeni și 1.721 de evrei. În Ismail componența etnică a populației arăta în felul următor: 23.109 români, 939 greci, 76.871 slavi, 29 italieni, 79 germani, 26 unguri, 216 armeni, 2 turci, 4.224 evrei. Din punctul de vedere al componenței confesionale, ținutul Cahul era alcătuit din 30.617 ortodocși, 560 de romano-catolici, 71 de protestanți, 58 de gregorienii și 1.721 de izraeliți și funcționau 46 de biserici ortodoxe și trei sinagogi. În districtul Ismail erau 96.569 de ortodocși, 99 de romano-catolici, 29 de protestanți, 216 gregorienii, 2 mahomedani, 4.224 de izraeliți, pentru care funcționau 60 de biserici ortodoxe, o biserică romano-catolică, una armeană și cinci sinagogi²². Prin urmare, partea românească a Basarabiei avea o populație armeană de 274 de persoane.

Anul 1863 consemnează o populație armeană în scădere, cu un număr total de 1.997 de persoane²³. Deși se reduce numeric, din punct de vedere organizațional se constată o creștere a obștilor, fiind menționată pentru prima dată comunitatea armeană de la Bălți care număra 105 enoriași, având și un preot. În schimb, a scăzut numeric comunitatea din Orhei, de la 315 armeni atestați anterior la doar 248, dar și mai drastic s-a schimbat situația comunității din Hotin, unde din 200 de membri mai erau doar 51. Informațiile documentare existente nu ne permit să confirmăm ori să infirmăm supozițiile privind migrarea armenilor din aceste centre spre altele din Basarabia, cum ar fi de exemplu Bălți, sau părăsirea definitivă a teritoriului²⁴.

[Basarabia. Descrierea istorică, ediție postmortem a publicațiilor lui P. N. Batiuşkov], Типография Общества «Польза», Санкт-Петербург, 1892, p. 148, 523-524. Credem, totuși, că această cifră se referă la anul 1860 și nu la 1858 sau 1856, precum le situează alte surse, deoarece ambele sunt publicate ulterior, și, evident, că pot admite o eroare, sau datele au fost adaptate, neexistând alte surse pentru alți ani. Acest aspect poate fi probat și prin faptul că P. Batiuşkov indică două cifre diferite, cea din urmă fiind preluată de la A. Zasciuc. Conform datelor lui A. Zasciuc, în 1858-1859, Basarabia avea o populație de 914.679 de locuitori, dintre care circa 600.000 erau moldoveni, 120.000 de ruteni, 78.750 evrei, 48.216 bulgari, 24.169 germani, 20.000 velicosienii, 11.490 țigani, 6.000 malorosienii, 2.725 armeni, 2.000 greci, 800 polonezi și 538 elvețieni. Vezi A. Зашук, *Материалы для географии и статистики России, Бессарабская область* [A. Zasciuc, *Materiale pentru geografia și statistica Rusiei, Oblastia Basarabia*], Типография Общества «Польза», Санкт-Петербург, 1863, p. 186.

²² Cătălin Turliuc, Mihai-Ștefan Ceașu, Dumitru Vitcu, *Izvoare statistice privind mutațiile demografice la est de Carpați în secolele XIX-XX*, Iași, Editura Junimea, 2011, p. 144-145.

²³ NAA, fond 56, inventar 1, dosar 4462, f. 110v.

²⁴ Conform datelor prezentate de către conducerea de zemstvă, în orașul Chișinău locuiau 492 de persoane ale acestui cult, în ținutul și orașul Akkerman – 869, în ținutul și orașul Orhei – 234, în orașul Bălți – 105, în orașul Hotin – 51 și în târgușorul Hâncești – 229 de persoane. Acest număr este mai mic decât cel fixat pentru Regiunea Basarabiei în statistica generală pentru

Către anul 1872, numărul populației armenești era din nou în creștere, rapoartele indicând un număr de 2.091 de enoriași, opt preoți și nouă slujitori bisericești, deci un total de 2.108 persoane, aceasta fără informații cu referire la Ismail, aflat încă în România, și Bălți pentru care nu erau indicate datele²⁵. După acel an, numărul armenilor din comunitățile armenești din Basarabia, precum și numărul general al acestora va fi în continuă scădere până la sfârșitul secolului al XIX-lea. Acest fenomen ar avea o posibilă explicație prin faptul strămutării unor familii spre alte centre mai numeroase din Novorosia, cum ar fi Odessa, Nahicevanul de pe Don, Karasubazar sau Feodosia (pentru situația generală din Episcopia Nahicevanului și Basarabiei, vezi anexa 4). O altă direcție de migrare ar fi putut fi nemijlocit Regiunea Caucazului și Armenia.

Credem că este necesar să luăm în calcul și observațiile făcute de către Arutjun Tumanian, delegat al armenilor basarabeni și șeful direcției de expediere a actelor de stat din cadrul guvernului Armeniei, privind reducerea numerică a populației armenești:

Numărul armenilor din Basarabia se micșorează din an în an, din diferite cauze, dintre care principalele sunt: a) scăderea numărului de căsătorii între armeni, iar în urma acestui fapt și micșorarea natalității; b) căsătoriile armenilor cu rușii sau cu alte naționalități – ca urmare generația următoare nu se mai consideră a fi armeni; c) din cauza lipsei Universității în Basarabia, pentru obținerea studiilor superioare tineretul pleacă în alte orașe și un procent major nu se mai reîntoarce²⁶.

Totuși, datele statistice ne arată că, în 1875, exista o populație armenescă ce număra 2.060 de persoane²⁷, în 1880 – 1.884 de persoane²⁸, în 1882 – 1.874 de persoane²⁹, în 1889 – 1.742 de persoane³⁰. Către 1892, numărul populației armenești în continuare era în descreștere, comunitatea fiind constituită din 1.545 de persoane. În ceea ce privește repartizarea pe centre, avem următorul

populația neortodoxă, unde se indicau: 4.763 de romano-catolici, 28.622 de luterani, 237 de armeni catolici, 2.184 de armeni și 95.207 evrei. Vezi ANRM, fond 2, inventar I, dosar 7612, f. 502-523.

²⁵ NAA, fond 56, inventar I, dosar 6258, f. 102v.-103. O altă sursă oficială datată cu anul 1871, în baza informațiilor indicate mai sus, distribuie procentual după confesiuni populația Basarabiei în felul următor: ortodocși – 86,25%, lipoveni – 0,98%, armeni – 0,21%, catolici – 0,54%, protestanți – 2,90%, evrei – 9,12% și mahomedani – 0,02%. Aceeași sursă, făcând o incursiune referitoare la confesiunile ce ne interesează din întregul Imperiu Rus, arată că religia catolică îngloba 6.941.461 sau 9,05% din numărul total al populației, protestanții 4.140.746 sau 5,40% din numărul total al populației, evreii constituiau 2.348.425 sau 3,06%, armeano-gregorienii 525.683 sau 0,68%, greco-uniții 238.871 sau 0,31% și ortodocșii de rit vechi 806.955 credincioși sau 1,05%. După *Военно-статистический сборник* [Culegere militaro-statistică], выпуск 4, Россия, под общей редакцией генерал-майора Н. Н. Обручева [sub redacția generalului-maior N. N. Obrucev], Военная типография, Санкт-Петербург, 1871, p. 101-103.

²⁶ NAA, fond 200, inventar I, dosar 816, f. 13v.

²⁷ Idem, fond 56, dosar 6646, f. 132v.-133.

²⁸ *Ibidem*, dosar 7878, partea II, f. 267v.-268.

²⁹ *Ibidem*, f. 297.

³⁰ *Ibidem*, dosar 8583, f. 55v.-58.

tablou: în Chișinău locuiau 370 de armeni, fiind atestați de asemenea un episcop, un arhimandrit, doi preoți și un slujitor al bisericii; în Akkerman se aflau 548 de armeni cu doi preoți și un slujitor bisericesc; în Orhei erau 143 de armeni și un preot; în Hotin – 207 armeni; în Ismail – 73 de armeni și un preot și în Hâncești – 203 armeni și un preot³¹.

Către anul 1896, comunitatea armenească din Basarabia atinge cota minimă, de numai 870 de persoane³². Nu știm cauza exactă, dar în comunitățile din Hotin și din Hâncești nu era indicat nici un membru. Pentru orașul Hotin, într-adevăr, numărul armenilor rămânea foarte redus după 1896, astfel încât, în recensămintele ulterioare, aceștia erau unificați cu comunitatea din Orhei, iar în 1915 comunitatea a fost desființată. În cazul orașului Hâncești situația este neclară și credem că, în recensământul din 1896, armenii au fost omiși pur și simplu, altfel nu ne putem explica de ce în 1894 comunitatea număra 169 de persoane, în 1896 nici o persoană și în 1902 din nou erau înregistrate 211 persoane. O variație atât de bruscă și contradictorie iese cu totul din tipare (anexa 3).

De la începutul secolului al XX-lea și până la debutul Primului Război Mondial, constatăm o continuă fluctuație a populației armenesti din Basarabia. Astfel, în 1902 numărul comunității creștea semnificativ, cu aproximativ 40% față de 1896, fiind consemnată o cifră de 1.503 armeni³³; prin 1910 comunitatea era reprezentată de 1.217 persoane³⁴, în 1912 cifra creștea la 1.552 de persoane³⁵ și scădea în 1915 la 1.291³⁶.

Credem că această instabilitate de la începutul secolului al XX-lea poate fi legată de situația politică internațională, în general, și de politica opresivă a statului turc față de comunitatea armenească, în special. Ne referim la faptul că acțiunile opresive ale autorităților turce, care au premers genocidului armean, au produs valuri de emigrare, armenii stabilindu-se fie în teritoriile românești, inclusiv în Basarabia, fie foloseau acest teritoriu în procesul de strămutare spre alte gubernii ale Imperiului Rus și Armenia.

În concluzie, constatăm că o reprezentare numerică a comunității etno-confesionale a armenilor din Basarabia poate fi efectuată începând cu anul 1839, acest lucru datorându-se în mare parte structurii confesional-sociale și a prezentării datelor cu caracter informativ Sinodului de la Echimiadzin, centrul spiritual al armenilor. Centrele cele mai mari ale armenilor din spațiul pruto-nistean au fost, în primul rând, Akkermanul și, apoi, Chișinăul, cel dintâi deținând întâietatea pe tot parcursul perioadei cercetate, chiar dacă Chișinăul a fost centrul provinciei anexate Imperiului Rus.

Din momentul anexării și până la începutul anilor '70 ai secolului al XIX-lea, comunitatea armenească din Basarabia s-a aflat în continuă creștere, dar care nu

³¹ *Ibidem*, dosar 8897, f. 49 v.-50.

³² *Ibidem*, dosar 9300, f. 2-4.

³³ *Ibidem*, dosar 10044, f. 195v.-196.

³⁴ *Ibidem*, dosar 11139, f. 31v.-33, 37 v.

³⁵ *Ibidem*, dosar 11608, f. 384-391.

³⁶ *Idem*, fond 56, inventar 15, dosar 795, partea III, f. 209 v.-210, 212v.-213.

a avut un caracter neobișnuit. Chiar dacă Imperiul Rus a dus o politică maleabilă față de această confesiune în comparație cu alte minorități religioase, numărul total al armenilor în perioada respectivă nu a depășit cifra de 2.700 de persoane.

Descrerea numerică a armenilor din Basarabia, în ultimul sfert al secolului al XIX-lea, era consecința câtorva factori. În primul rând, credem că formarea și organizarea unei structuri teritorial-administrative în cadrul Imperiului Rus, Armenia, a dus la o tendință firească a armenilor basarabeni de a migra spre centrul lor național. Apoi, un alt factor important, de nerespins, a fost creșterea rolului comercial al portului Odessa, care, urmare a activității populației armenești, devenea un însemnat centru de migrare. În cele din urmă, creșterea importanței unor centre din eparhia Basarabiei și Nahicevanului, precum și schimbarea pentru un timp a centrului spiritual al armenilor din Chișinău au favorizat plecarea reprezentanților confesiunii armeano-gregoriene. Pentru începutul secolului al XX-lea, numărul reprezentanților armenilor din Basarabia este în continuă fluctuație, evoluție care, după părerea noastră, rezidă din situația internațională la acel moment.

**The Demographic Evolution of the Armenian Community of Bessarabia
under Russian Rule**
(Abstract)

Keywords: Armenians, population, Bessarabia, the Apostolic Armenian Church, the Synod of Ecimiadin.

The material of the article refers to the numerical evolution of the Armenian community of Bessarabia in the Tsarist period and is based in particular on the archive data collected at the National Archive of Armenia. The study refers to both the general number of Armenians in the space between the Prut and the Nistru, as well as the distribution on the six main Armenian parishes, namely: Hotin, Chisinau, Hyncesti, Orhei, Akkerman, Ismail and later Bălți. Some material from the National Archives of the Republic of Moldova as well as edited and historiographical sources were also used to make certain moments and figures. Only the Armenian-Gregorian branch was taken into account, the Catholic Armenians, changing their confessional orientation, being virtually excluded from the Armenian community.

Anexe

Anexa 1. Numărul armenilor din spațiul românesc în 1809

Localitatea	Biserici	Protoerei	Preoți	Diaconi	Slujitori	Fumuri
Iași	2	1	2	1	12	103
Botoșani	2	2	6	1	16	328
Roman	1	1	2	—	8	145
Focșani	1	—	2	—	6	83
Focșan	1	—	1	—	2	38
Galați	1	—	1	—	3	22
Ocna	1	—	1	—	1	29
Hotin	1	—	1	—	2	16
Chișinău	1	—	3	—	4	113
Orhei	1	—	2	—	2	34
Bender	—	—	—	—	—	6
Chilia	—	—	—	—	—	4
Akkerman	1	1	4	—	8	116
Izmail	1	—	—	—	2	32
București	1	1	2	—	6	90
TOTAL	15	6	27	2	72	1.159

(Tabel alcătuit după NAA, fond 1, inventar 1, dosar 1190, f. 2)

Anexa 2. Numărul populației armenesti din Episcopia Noului Nahicevan și Basarabia în 1840

Orașul și uezdul	Bise-rici de piatră	Biserici de lemn	Preoți	Slujitori bise-ricești	Enoriași	Școli	Profe-sori	Elevi
Nahicevan 1 catedrală	6		14	23	12.019	1	1	75
Cialdbir	1			1	1.573			
Tobdă	1		1		1.376			
Sultansală	1		1		431			
Bolisoî Sală	1		1		818			
Nasvit	1		1		383			
Gubernia Taurida Uezdul Simferopol								
Karasubazar	1		2	14	1.321	1	1	52
Simferopol	1				95			
Uezdul Feodosia								
Feodosia	3		1	8	701	1	1	21
Saryi Krâm	1		1	2	494	1	1	13

Uezdul Eupatoria								
Eupatoria	1		1	1	180	1	1	15
Perekop	1		1	2	510	1	1	25
Obytocino	1		1		219	1	1	6
Gubernia Herson								
Uezdul Tiraspol								
Grigoriopol 1 catedrală	2		2	8	899	1	2	40
Odessa		*	1	1	375			
Sankt-Petersburg 1 catedrală			4	2	156			
Moscova	3		4	2	205	**		
Oblastia Basarabia								
Chișinău 1 catedrală	1		3	9	591	1	1	20
Hâncești		1	1	4	179			
Akkerman	1		2	12	832	1	1	40
Izmail		1	1	5	373			
Orhei		1	1	4	209			
Hotin		1	1	2	126			

* În loc de biserică – casă de rugăciuni din lemn.

** Institutul Limbilor Orientale a lui Lazarev.

(Tabel întocmit după NAA, fond 56, op.1, d. 836, f. 210 -213)

Anexa 3. Evoluția demografică a populației armenești din Basarabia în perioada 1809-1915

	Chișinău			Akkerman			Ismail			Orhei			Hotin			Hâncești		
	P.	S.	E.	P.	S.	E.	P.	S.	E.	P.	S.	E.	P.	S.	E.	P.	S.	E.
1809*	3	4	565	4	8	580		2	160	2	2	170	1	2	80			
1839	3	10	571	2	11	779	2	5	267	1	2	211	2	2	123	1	4	175
1840	3	2	591	2	12	832	1	5	373	1	4	209	1	2	126	1	4	179
1851	2	5	613	2	9	754	1	4	267	1	3	285	1	3	203	1	3	250
1851	2	4	601	2	6	799	1	4	270	1	3	267	1	2	205	1	3	231
1853	3	3	422	2	6	854	1	2	209	1	3	262	1	2	198	1	3	283
1860			504			914						288			197			220
1860	2	2	497	2	6	914				1	3	315	1	2	200		2	237
1863	3	1	492	1	6	869				1	1	234		1	51	1	1	229
1872	2	3	520	3	2	875				1		248	1	1	277	1	3	221
1875	2		528	3	2	835				1		235	—	—	36	1	2	190

1880			368			731			130			189			220			206
1882			368			729			130			200			220			227
1892	2	1	370	2	1	548	1		73	1		143	1		207	1		203
1894	1	1	542	2	1	298	1		106			12				1		169
1896	2	1	240	1	1	522	1	1	95	1	1	13						
1902	2	2	416	1	1	454	1	1	114	1	1	296				1	1	211
1910	2	1	374	1	2	425	1	1	46	1	2	194				1	2	178
1915	2	1	460	1	2	436	1	1	47			60			Desf.	1	1	158

P. – preoți, S. – slujitori bisericești, E. – enoriași.

* În catagrafie mai este indicat orașul Bender și localitatea Chilia.

Orașul Bălți apare în rapoartele de dare de seamă în anul 1863, indicându-se un preot și 105 enoriași; în 1875 are 235 de enoriași, iar în 1915 are 130 de enoriași.

(Tabel întocmit după NAA, fond 1, inventar 1, dosar 1190; fond 56, inventar 1, dosar, 836; dosar 2813; dosar 4046; dosar 4462; dosar 6258; dosar 6646; dosar 7878 partea II; dosar 8897; dosar 9037; dosar 9300; dosar 10044; dosar 11139; inventar 15, dosar 795, partea III)

Anexa 4. Numărul populației armenesti din Episcopia Nahicevanului și Basarabiei la 1875

Orașul și uezdul	Biserici de piatră	Biserici de lemn	Preoți	Slujitori bise- ricești	Eno- riași	Școli	Profe- sori	Elevi
Nahicevan 1 catedrală	6		21	12	11.124	4	14	209
Cialdbir	1		3	1	3.105	1	3	120
Topti	1		3	1	3.068	1	3	80
Sultansală Malăe saly	1		1		820	1	1	30
Boliso Sală	1		3		1.726	1	3	80
Nasvit/Nisvita	1		1		731	1	1	25
Gubernia Taurida Uezdul Simferopol								
Carasubazar	1		2	2	723	1	2	42
Simferopol 1	1	1	3		968	2	4	96
Bahcisarai	1				15			
Uezdul Feodosia								
Feodosia	3		1	1	697	2	4	45
Saryi Crâm	1		1		415	2	6	34
Armeansc	1		1	2	505	1	2	26
Nogaisc	1		1	2	212	1	1	25
Cherci Enicale	1		1	2	220	1	3	15
Melitopoli	1		1	1	251			

Evoluția demografică a comunității armenești din Basarabia

Eisc			11		112			
Uezdul Eupatoria								
Eupatoria	1		1	1	138	1	2	42
Gubernia Herson								
Uezdul Tiraspol								
Grigoriopol 1 catedrală	2		2		560	1	2	35
Odessa	1		2	1	658	1	2	40
Sankt- Petersburg 1 catedrală	2		4		242			
Moscova	3		4	2	205	Însemn.		
Oblastia Basarabia								
Chișinău 1 catedrală	1		2		528	2	3	20
Hâncești	1		1	2	190	1	1	5
Akkerman	1		3	2	835	1	3	48
Orhei	1			1	235			
Hotin		1	1		36			
Bălți					236			

Însemnare: Pe lângă Institutul Limbilor Orientale a lui Lazarev, departamentul spiritual cu 20 de studenți.

(Tabel alcătuit după NAA, fond 56, inventar 1, dosar 6646, f. 159-162)

**Un moment-clé dans l'évolution de la
communauté roumaine de Montréal : la reconnaissance juridique
de son existence par le Parlement du Québec (février 1914)
– avec, en annexes, les deux versions (anglaise et française)
de la loi du 19 février 1914 –**

Daniel Florin PREDOIU*

Nous avons montré ailleurs¹ le contexte dans lequel les premiers Roumains, originaires de Bucovine, sont arrivés à Montréal à la fin du XIXème et au début du XXème siècle, dans le cadre de la première grande vague migratoire est-européenne vers le Nouveau Monde. Lors de la même occasion nous mettions en évidence le fait que la communauté roumaine montréalaise – constituée par ces « Pères fondateurs » – allait évoluer numériquement de façon relativement significative, surtout entre les années 1906-1914, à tel point qu'à la veille de la Première Guerre mondiale elle arrivera à compter presque un millier de membres².

Dans la présente étude nous nous proposons de nous arrêter à la fin de la période évoquée précédemment et d'analyser un moment-clé dans l'évolution de cette communauté, c'est-à-dire l'adoption, le 19 février 1914, par le Parlement provincial du Québec, de la loi constituant la corporation appelée « l'Église Roumaine Orthodoxe de Montréal ». Le moment mentionné nous semble important à la fois pour ses significations religieuses et pour ses connotations juridiques car c'est pour la première fois que les autorités légales de la province canadienne de Québec prennent officiellement connaissance de l'existence de la communauté roumaine montréalaise et la reconnaissent juridiquement.

1. Les cadres de l'établissement roumain à Montréal avant 1914

Bien que, tel qu'il a été montré dans notre étude déjà citée, les premiers Roumains bucoviniens arrivent à Montréal à la toute fin du XIXème siècle, leur vie communautaire et surtout religieuse s'organisera assez timidement, surtout si on la compare avec celle de leurs confrères Roumains arrivés de la même

* Doctorant en histoire, Université Laval, Québec, Canada ; daniel_predoiu@hotmail.com.

¹ Daniel Florin Predoiu, *Les premières présences roumaines à Montréal (fin du XIXème-début du XXème siècle)*, dans RA, no. 2/2012, p. 114-149.

² *Ibidem*, p. 123.

région, à la même époque, mais établis dans l'Ouest canadien³. Il y a plusieurs raisons qui expliquent ce début difficile de la vie communautaire roumaine à Montréal.

Une évidente *lenteur dans l'évolution démographique de la communauté* est à compter au premier rang parmi les motifs qui ont empêché les Roumains montréalais à mieux s'organiser du point de vue communautaire et plus particulièrement religieux lors de la première décennie du XXe siècle.

En effet, bien qu'elle représente théoriquement la destination finale⁴ pour des milliers de Roumains immigrés de Bucovine, la plus grande métropole canadienne de l'époque, Montréal, n'est en réalité que le principal lieu de passage pour la plupart de tous ces gens qui se dirigent majoritairement vers l'Ouest. C'est que leur profil social et économique – ils sont presque tous de paysans, partis à la recherche des terres promises par le gouvernement canadien, pour en prendre possession, les coloniser et les faire travailler – fait en sorte qu'ils soient peu intéressés à habiter une région prépondérante urbaine comme Montréal et à y commencer une nouvelle vie.

De ce fait, la communauté roumaine montréalaise d'avant 1914 se présente – métaphoriquement parlant, bien sûr – comme une gare ferroviaire, où beaucoup de ces paysans y débarquent, presque autant se préparent à partir⁵ et peu y restent pour occuper véritablement une place. D'où une certaine évolution démographique chaotique, menant à l'impossibilité, pour le chercheur d'aujourd'hui, de connaître précisément le nombre d'individus qui composaient réellement la communauté avant la Première Guerre mondiale⁶. D'où, encore, une certaine instabilité sociale affectant les immigrants roumains arrivés alors à Montréal, instabilité menant finalement à des difficultés dans l'organisation rapide d'une vie communautaire et surtout religieuse montréalaise, à la manière de celles organisées par les autres Roumains établis dans l'Ouest du Canada à l'époque.

³ À mentionner dans ce contexte le moment où ont été bâties les premières églises orthodoxes roumaines de l'Ouest canadien: 1902 (*L'église de Sainte-Marie* de Regina, Saskatchewan), 1903 (*L'église de Sainte-Marie* de Boian, Alberta), 1903 encore (*L'église de Saint-Pierre-et-Paul* de Canora, Saskatchewan), 1904 (*L'église de Saint-Elie* de Lennard, Manitoba) et 1906 (*L'église de Saint-Georges* de Dysart, Saskatchewan) et à comparer avec le moment où ont été bâties la premières églises orthodoxes roumaines de Montréal: 1912 (*L'église de la Sainte-Trinité / Sfânta-Treime*) ou 1918 (*L'église de Sainte-Marie de l'Annonciation / Buna Vestire*).

⁴ Car presque toujours indiquée en tant que telle sur leurs documents de voyage. Notre allons y revenir dans notre thèse de doctorat, en train d'être préparée pour être présentée à l'Université Laval de Québec.

⁵ Après une période plus ou moins longue qui pouvait aller de quelques jours à quelques mois, mais pouvait s'étendre dans certains cas jusqu'à quelques années.

⁶ Il est évident, par contre, que ce nombre n'a jamais dépassé avant 1914 quelques centaines de personnes, pour atteindre son maximum – probablement presque un millier d'individus, pas plus en tout cas – juste avant la Première Guerre mondiale. À comparer avec la situation d'une autre communauté roumaine fondée au Canada à la même époque, mais à un endroit de beaucoup moindre importance stratégique que Montréal, celle de Lennard, au Manitoba. Celle-ci comptait à la veille de la Grande Guerre environ 500 personnes (cf. John Goodes, *Where Money Grew on Trees. A History of the Romanian Pioneers of Lennard, Manitoba*, Inglis, 2003, p. 208).

Un deuxième élément, mais relié inextricablement au premier, déjà mentionné et qui peut expliquer le « démarrage » assez difficile de la vie communautaire, voire religieuse des Roumains montréalais au début du XXe siècle est représenté par *l'insertion des membres de la communauté roumaine montréalaise* – une communauté formée par des gens issus majoritairement du milieu rural, donc essentiellement des paysans – *dans un milieu urbain*⁷. Et pas dans n'importe quel milieu urbain car depuis l'époque de la Confédération canadienne déjà (1867), la ville de Montréal représente la métropole incontestable du Canada⁸.

Au moment donc où les premiers immigrants Roumains débarquent sur les bords du fleuve Saint-Laurent, lors des dernières années du XIXe siècle, la région montréalaise domine depuis déjà longue date le paysage urbain du Québec⁹ et du Canada en général et, plus encore, connaît un développement économique sans précédent, dû à la seconde révolution industrielle, basée surtout, cette dernière, sur l'industrie manufacturière et ferroviaire¹⁰. Ce développement se caractérise par une extraordinaire expansion de la région, à la fois démographique et territoriale.

Du point de vue démographique, les deux décennies qui correspondent à la période de « naissance » de la communauté roumaine de Montréal, 1891-1911, marquent une croissance hors-commun de la population montréalaise, dont les effectifs font plus que doubler, peu importe si on parle de la ville en soi ou de la région métropolitaine au complet. Ainsi, le recensement canadien de 1891 enregistre 216.650 habitants pour la seule ville de Montréal, mais 250.165 personnes pour toute la région métropolitaine gravitant autour de la même ville¹¹. De même, le recensement réalisé une décennie plus tard, en 1901, compte 267.730 individus habitant la ville en soi mais 346.061 montréalais habitant la région métropolitaine. Pareil pour le dernier recensement canadien effectué avant le déclenchement de la Première Guerre mondiale, en 1911, à un moment où la communauté roumaine montréalaise est déjà bien constituée sans pour autant

⁷ De ce point de vue, le cas de la communauté roumaine de Montréal se différencie clairement de communautés fondées par les Roumains établis dans l'Ouest canadien, se ressemblant plutôt à celui des communautés établies par les immigrants Roumains au milieu d'autres régions urbaines, telles les villes de Hamilton et Windsor, en Ontario, par exemple. À remarquer, dans ce cas, le rapprochement entre les dates « tardives » de fondation des églises érigées par les trois communautés mentionnées : 1912/1918 dans le cas de deux églises roumaines de Montréal (*L'église de la Sainte-Trinité* ou *Sfânta-Treime*, respectivement *L'église de Sainte-Marie de l'Annonciation* ou *Buna Vestire*), 1916 pour celle de Hamilton (*L'église de la Sainte Résurrection* / *Biserica Învierea Domnului*) et 1918 pour celle de Windsor (*L'église*, devenue plus tard *La Cathédrale de Saint-George* / *Catedrala Sfântul Gheorghe*).

⁸ Paul-André Linteau, René Durocher, Jean Claude Robert, *Histoire du Québec contemporain*, tome I, *De la Confédération à la crise (1867-1929)*, Montréal, 1999 (1989), p. 169.

⁹ *Ibidem*, p. 474.

¹⁰ *Ibidem*, p. 169.

¹¹ Cf. *Tableau IV. Population des principaux centres urbains du Québec, 1861-1901*, dans *ibidem*, p. 170.

que la première phase de ce processus, qui va s'achever en 1914, ait pris véritablement fin : le recensement mentionné enregistre 467.986 habitants pour la ville de Montréal et 543.449 personnes habitant la région métropolitaine en entier¹².

Tableau I. Évolution numérique – population – ville et région métropolitaine montréalaise, 1891-1911

Source statistique prise en compte Population de ...	Recensement canadien de*			Croissance en %
	1891	1901	1911	Entre 1891-1911
la ville de Montréal	216.650	267.730	467.986	116.01
la région métropolitaine de Montréal	250.165	346.061	543.449	117.23

* Cf. Paul-André Linteau *et alii*, *op. cit.*, p. 170 et 474.

Cette extraordinaire croissance démographique connue par la région montréalaise lors du dernier quart de siècle précédant la Première Guerre mondiale (1891-1914) est expliquée par les historiens québécois et canadiens à la fois par un exode rural d'envergure – caractérisé par le déplacement massif de la population des campagnes québécoises¹³ vers Montréal – et par un fort processus d'immigration¹⁴ en provenance de la Grande-Bretagne et surtout du Sud et de l'Est de l'Europe¹⁵. L'immigration des paysans roumains de Bucovine s'inscrit précisément dans ce dernier processus mentionné, tout comme l'immigration des Grecs¹⁶ ou des Italiens¹⁷, par exemple, à la même époque, pour ne mentionner que le cas de ces deux autres communautés ethniques montréalaises.

¹² Cf. Tableau IV. *Population des principales villes du Québec, 1901-1931*, dans *ibidem*, p. 474.

¹³ J'utilise ici le terme « québécoises » dans son sens géographique (faisant référence au monde rural du Québec de l'époque, entourant la région montréalaise) et non pas dans son sens ethnique ou politique que lui a attribué beaucoup plus tard la « Révolution tranquille » des années 1960.

¹⁴ Paul-André Linteau, *Histoire du Canada*, Paris, 2010, p. 78.

¹⁵ Paul-André Linteau *et alii*, *op. cit.*, p. 478. Le même point de vue chez Craig Brown (dir.), *Histoire générale du Canada*, 2010 (1990), p. 470.

¹⁶ Sur la communauté grecque montréalaise voir : Stephanos Constantinides, *Les Grecs du Québec*, Montréal, 1983 ; Tina Ioannou, *La communauté grecque du Québec*, Québec, 1983 ; Leonidas C. Bombas (ed.), *Montreal's hellenism, 1843-1985*, Montréal, 1985.

¹⁷ La bibliographie sur l'immigration des Italiens et le début de la communauté italienne à Montréal est très riche. Mentionnons quelques titres : Jeremy Boissevain, *Les Italiens de Montréal: l'adaptation dans une société pluraliste*, Ottawa, 1971 ; Bruno Ramirez et Michael Del Balson, *The Italians from Montreal. From sejourning to settlement, 1900-1921*, 1980 ; Bruno Ramirez, *Les*

L'afflux de la population en provenance des campagnes québécoises ou de l'Europe méridionale et orientale change non seulement la démographie de la région montréalaise mais aussi ses *dimensions territoriales*. Bâtie aux XVIIème-XVIIIème siècles sous la forme d'un « quadrilatère allongé parallèlement au fleuve [Saint Laurent] » et ayant « son centre à l'endroit où se trouve aujourd'hui la Place d'Armes »¹⁸, quadrilatère qui représente *grosso-modo* le centre-ville de Montréal de nos jours,¹⁹ la ville fondée par Maisonneuve en 1642 « déborde »²⁰ entre 1883 et 1918 vers tous les trois points cardinaux de l'Île de Montréal, là où il lui était permis géographiquement de s'étendre : vers l'Est, le Nord et l'Ouest²¹.

Le phénomène mentionné se passe en deux étapes et n'est pas sans importance dans le contexte qui nous intéresse ici, celui de l'établissement de la première génération d'immigrants roumains en sol montréalais et de l'édification, plutôt difficile, d'une vie communautaire roumaine à Montréal. Lors d'une *première phase* les régions rurales entourant la ville de Montréal²² connaissent un processus de semi-urbanisation. Celui-ci se réalise grâce – d'un côté – au lotissement des terres, à leur vente aux nouveaux arrivants et à une « poussée de construction urbaine qui s'accompagne d'une vive spéculation foncière »²³ de la part des propriétaires locaux ou des promoteurs immobiliers et – d'un autre côté – il est dû aux efforts soutenus des conseils municipaux des villages pour y attirer les investissements des grandes entreprises industrielles.

Il s'agit là pourtant, comme nous l'avons déjà mentionné, d'un processus de semi-urbanisation seulement, car en dépit des amples travaux immobiliers réalisés, les municipalités de village²⁴ entourant la ville de Montréal de l'époque ne bénéficient toujours pas, à l'aube du XXème siècle, de toute une série de

premiers Italiens de Montréal. L'origine de la Petite Italie du Québec, Montréal, 1984 ; Claude Painchaud et Richard Poulin, *Les Italiens au Québec*, Hull, 1988.

¹⁸ Raymond Tanghe, *La population de Montréal*, dans « Actualité économique », 18:2 (novembre 1942-mars 1943), Montréal, p. 171.

¹⁹ Ou encore, si l'on préfère, l'arrondissement Ville-Marie. Une image exacte du quadrilatère en question dans l'ouvrage déjà mentionné de Paul-André Linteau *et alii*, *op. cit.*, p. 479.

²⁰ Le terme, très suggestif, est utilisé à la fois par Raymond Tanghe (voir note 18) et par Paul-André Linteau, *Histoire du Canada*, p. 81.

²¹ Vers le sud se trouvant déjà le fleuve Saint-Laurent, sur les bords duquel la ville avait été bâtie dès le début, le mouvement d'expansion n'a pas pu se diriger aussi dans cette direction-là.

²² Des très petits villages / municipalités ou même des terres agricoles inhabitées, tout simplement.

²³ Je reprends ici le syntagme utilisé dans son *Histoire du Canada* par Paul-André Linteau (p. 81), aux deux ouvrages duquel je me rapporte essentiellement pour décrire le phénomène d'expansion territoriale de la ville de Montréal de la fin du XIXème et du début du XXème siècle.

²⁴ Conformément à « l'Acte des municipalités et des chemins du Bas-Canada », l'ancêtre du Code municipal du Québec, adopté en 1855, amendé à plusieurs reprises et en vigueur jusqu'en 1979, une « municipalité de village » représentait au Québec de l'époque une municipalité locale correspondant au territoire d'une paroisse érigé en corporation municipale (cf. l'article *Municipalité locale – Québec*, publié sur le site de *Wikipédia* à l'adresse https://fr.wikipedia.org/wiki/Municipalit%C3%A9_locale_%28Qu%C3%A9bec%29#D.C3.A9but_des_administrations_locales_publicques_281830-1870.29).

services publics – dont l'accès à l'eau potable ou à l'électricité, par exemple, sans oublier par là l'absence des égouts ou l'accès de la population à l'éducation, aux parcs et aux installations de loisirs²⁵ – qu'elles ne peuvent pas se permettre faute de moyens. Ce processus demande donc d'être achevé par l'introduction de toutes les facilités nécessaires à une vie urbaine digne de ce nom.

C'est alors qu'intervienne la *deuxième phase* du phénomène d'expansion urbaine montréalaise, déclenchée par la décision de la ville de Montréal d'annexer graduellement ces municipalités avoisinantes et de les intégrer dans une grande région métropolitaine urbaine. Bien que cette deuxième étape débute lors de la décennie 1883-1893, lorsque Montréal annexe les 4 premières municipalités, c'est surtout entre 1905 et 1918 – donc au moment même où la communauté roumaine montréalaise est en train de se constituer – que le processus d'agrandissement territorial de la ville se déroule principalement. À cette époque Montréal annexe 19 municipalités de village avoisinantes dont la plupart sont absorbées en 1910²⁶.

Parmi les municipalités annexées par la ville de Montréal en 1909-1910 il y en a 3 qui présentent une importance spéciale pour les débuts de la communauté roumaine montréalaise : les municipalités de *Lorimier*²⁷, de *la Longue-Pointe*²⁸ et

²⁵ Craig Brown (dir.), *op. cit.*, p. 474.

²⁶ Paul-André Linteau et alii, *op. cit.*, p. 480.

²⁷ *La municipalité de Lorimier*, située au Centre-Est de l'Île de Montréal, a pris naissance en 1895, lorsque la partie Ouest (plus urbanisée) du village de Côte-de-la-Visitation (la partie Est de celui-ci devenant la municipalité de Rosemont – voir note 29) est érigée en municipalité de village sous le nom de Lorimier. Le 29 mai 1909 la municipalité est annexée à la Ville de Montréal. La municipalité de Lorimier s'avoisinait au Nord-Est avec celle de la Longue-Pointe – voir note suivante (cf. la fiche du village de Lorimier du « Catalogue des Archives de Montréal », consultée par nous sur le site des *Archives de Montréal* à l'adresse <http://archivesdemontreal.ica-atom.org/village-de-lorimier>). Dès 1895 le secteur connaît un boom de construction de sorte qu'au début du XXe siècle la population de Montréal déborde à l'Est du chemin Papineau – qui était considéré jusqu'alors la limite orientale de la ville – pour s'y installer. Les années 1907-1914, synonymes de l'établissement d'une partie importante des membres de la jeune communauté roumaine dans le secteur, correspondent à un sommet dans la construction domiciliaire dans le quartier qui prend petit à petit le visage d'un quartier ouvrier. Aujourd'hui l'ancienne municipalité de village de Lorimier représente un district du quartier montréalais Plateau-Mont-Royal, mieux connu par les montréalais comme « Le Plateau » et composant avec deux autres quartiers, Mile End et Milton Park, l'arrondissement de la Ville de Montréal portant le même nom que le quartier, Le Plateau-Mont-Royal. (cf. tout d'abord à la « Fiche du secteur » consultée par nous sur le site *Patrimoine de la ville de Montréal*, disponible à l'adresse http://patrimoine.ville.montreal.qc.ca/inventaire/fiche_zone.php?zone=oui&requete=simple&id=1090 et ensuite à l'article *Plateau-Mont-Royal*, publié sur le site de *Wikipédia* à l'adresse https://fr.wikipedia.org/wiki/Le_Plateau-Mont-Royal).

²⁸ *La municipalité de la Longue-Pointe*, située dans la partie Est de l'Île de Montréal, a été créée en 1845 sous le nom de « municipalité de la paroisse de Saint-François d'Assise de la Longue-Pointe », la paroisse en soi étant créée depuis 1724 par une ordonnance du roi de France. En 1907 la municipalité obtient le statut de ville et trois ans plus tard, en juin 1910, celle-ci est annexée à la Ville de Montréal (cf. la fiche du village de Longue-Pointe du « Catalogue des Archives de Montréal », consultée par nous sur le site des *Archives de Montréal* à l'adresse <http://archivesdemontreal.ica-atom.org/ville-de-la-longue-pointe-montreal-quebec>).

La municipalité de la Longue-Pointe a néanmoins continué d'exister en tant que quartier à l'intérieur de la grande région métropolitaine montréalaise jusqu'en 1964 lorsqu'elle cesse

de Rosemont²⁹. Avec la municipalité de village fondée en 1894 et connue depuis 1908 sous le nom de *Ville Saint-Pierre*³⁰ qui, elle, ne sera annexée par Montréal que presque un siècle plus tard (2002), les 4 municipalités mentionnées vont représenter *les emplacements essentiels à travers lesquels la communauté roumaine va s'insérer au fur et à mesure dans la vie trépidante de la métropole montréalaise*.

Il est à noter dans ce contexte que le processus d'insertion des membres de la communauté roumaine dans le milieu urbain montréalais se fait en quelque

d'exister pour faire place au tunnel Louis-Hyppolite La Fontaine reliant l'Île de Montréal à la rive Sud (cf. l'article *Un vieux village disparaît : Longue-Pointe (1724-1964)*, publié le 9 décembre 2004 sur le site des *Archives de Montréal* à l'adresse <http://archivesdemontreal.com/2004/12/09/un-vieux-village-disparaît-longue-pointe-1724-1964/>). Aujourd'hui, ce qui reste de cette municipalité de jadis représente un sous-district du quartier montréalais Mercier-Ouest, lui-même un des quartiers composant l'arrondissement Mercier-Hochelaga-Maisonneuve de la Ville de Montréal (cf. l'article *Mercier-Hochelaga-Maisonneuve* publié sur le site de *Wikipédia* à l'adresse <https://fr.wikipedia.org/wiki/Mercier%E2%80%93Hochelaga-Maisonneuve>).

²⁹ La municipalité de Rosemont, située au Centre-Est de l'Île de Montréal, a été créée en 1905 en tant que municipalité de village, sur le territoire de l'ancien village de la Petite-Côte. Ce dernier avait été créé dix ans auparavant, en 1895 sur la partie Est, plus agricole, du village de la Côte-de-la-Visitation (tout comme la partie Ouest de celui-ci, plus urbanisée, deviendra au même moment la municipalité de Lorimier – voir note 27). Quelques années plus tard, le 4 juin 1910, la municipalité de Rosemont est annexée à la Ville de Montréal (cf. les fiches des villages de Côte-de-la-Visitation et de Rosemont du « Catalogue des Archives de Montréal », consultées par nous sur le site des *Archives de Montréal* aux adresses <http://archivesdemontreal.ica-atom.org/municipalite-du-village-de-la-cote-visitation>, pour le premier village, respectivement <http://archivesdemontreal.ica-atom.org/municipalite-du-village-de-rosemont> pour le deuxième). Aujourd'hui l'ancienne municipalité de Rosemont représente un des 4 quartiers composant l'arrondissement Rosemont-La Petite-Patrie de la Ville de Montréal (cf. l'article *Rosemont-La Petite-Patrie* publié sur le site de *Wikipédia* à l'adresse https://fr.wikipedia.org/wiki/Rosemont%E2%80%93La_Petite-Patrie).

³⁰ La municipalité de Saint-Pierre, située au Centre-Ouest de l'Île de Montréal, aux abords du Canal de Lachine, a été créée en 1894 sous le nom de la municipalité de Saint-Pierre-aux-Liens sur une partie d'un ancien village appelé Coteau-Saint-Pierre et divisé en trois entités depuis 1883. À cette époque-là l'endroit était connu aussi comme Blue Bonnets. Le 25 avril 1908 la municipalité obtient du gouvernement du Québec le statut de ville sous le nom de Ville Saint-Pierre. C'est seulement en 1999 que la Ville Saint-Pierre fusionnera avec la municipalité voisine, Lachine, sous le nom de la ville de Lachine, cette dernière étant intégrée finalement à son tour dans la Ville de Montréal en 2002. Aujourd'hui l'ancienne Ville Saint-Pierre est un des quartiers de l'arrondissement montréalais Lachine (cf. la fiche du village Saint-Pierre-aux-Liens du « Catalogue des Archives de Montréal », consultée par nous sur le site des *Archives de Montréal* à l'adresse <http://archivesdemontreal.ica-atom.org/municipalite-du-village-de-saint-pierre-aux-liens> et à l'article *Ville Saint-Pierre* publié sur le site de *Wikipedia* à l'adresse https://en.wikipedia.org/wiki/Ville_Saint-Pierre). L'emplacement de la municipalité aux abords du Canal de Lachine, favorisera, au début du XXe siècle, le développement dans le secteur de la Ville Saint-Pierre ou dans la proximité de celui-ci (les secteurs de Lachine à l'Ouest, Saint-Henri à l'Est) du plus long corridor industriel de Montréal (longueur approximative de 5 kilomètres) abritant de nombreuses usines ferroviaires, en commençant par celles de la célèbre compagnie *Canadian Car & Foundry* (fondée 1909) où la plupart de premiers immigrants Roumains établis dans le secteur après 1900 trouveront un emploi (voir dans ce sens l'ouvrage de Yvon Desloges et Alain Gelly, *The Lachine Canal. Riding the waves of industrial and urban development, 1860-1950*, Québec, 2002).

sorte de « l'extérieur », ceux-ci choisissant de s'établir – au moins au début – non pas sur le territoire de la ville de Montréal en soi mais plutôt sur celui des municipalités de village avoisinantes, plutôt rurales, semi-urbanisées ou en train d'être annexées à la ville de Montréal de l'époque. Toutes les quatre municipalités mentionnées plus haut se retrouvent dans une de ces situations mentionnées et nous allons voir plus loin pourquoi précisément ce choix. Disons seulement pour l'instant que l'esprit paysan dont tous ces gens sont encore imprégnés au début de leur aventure canadienne y est, lui aussi, pour quelque chose !

La mention des pôles géographiques de l'établissement roumain sur l'île de Montréal, nous permet de faire le lien avec les troisième et quatrième facteurs qui – corroborés avec les deux premiers, déjà énoncés plus haut – expliquent tous ensemble, dans notre opinion, la constitution assez difficile d'une vie communautaire, voire religieuse roumaine dans la métropole canadienne, au début du XXème siècle. Il s'agit de *la dispersion des membres de la jeune communauté roumaine montréalaise sur un territoire très étendu géographiquement*, respectivement *du type de métiers exercés par les premiers immigrants roumains* une fois établis à Montréal. Ces deux derniers éléments sont reliés et nécessitent à leur tour d'être discutés ici plus en détail car ils sont indispensables à la compréhension de la question traitée dans le cadre de notre étude.

Commençons par le premier élément mentionné, à savoir *la dispersion territoriale des premiers immigrants roumains montréalais* et soulignons pour instant que les quelques récits dont nous disposons actuellement nous offrent l'image – nous allons voir plus loin à quel point vraie ou fausse – d'une communauté roumaine dont les premiers membres auraient habité presque tous le secteur de la ville au milieu duquel sera bâtie en 1918 l'église orthodoxe roumaine « Sainte-Marie de l'Annonciation » ou « Buna Vestire », située, elle, à 2452 Rachel Est, entre les rues Chapleau et d'Iberville³¹.

La source qui nous indique le mieux les limites géographiques de ce secteur montréalais – sur le territoire duquel on trouvait au début du XXème siècle, *grosso modo*, la municipalité de village de Lorimier – est représentée par un article de journal publié le 27 mars 1965 dans le quotidien montréalais de langue anglaise « The Gazette » sous la rubrique « Montreal's people » et intitulé *Romanian peasant farmers' rich culture still survives*³². L'auteur de

³¹ Mentionnons, pour être encore plus précis, que l'Église Roumaine de « l'Annonciation » était située du côté Sud de la rue Rachel Est.

³² *Romanian peasant farmers' rich culture still survives*, dans « The Gazette », Montréal, 27 March 1965, p. 37. À noter qu'une bonne partie de l'information contenue par l'article de 1965 a été reprise et intégrée, sans que la source y soit mentionnée d'aucune façon, par les éditeurs de l'ouvrage publié à Ottawa (à l'occasion du centenaire du Canada, en 1967), par la Direction de la citoyenneté canadienne sous le titre *Les rameaux de la famille canadienne*, dans le chapitre consacré à l'immigration roumaine au Canada, aux pages 300-305. La deuxième édition de l'ouvrage, publiée en 1980 sous le même titre, *Les rameaux de la famille canadienne* (le chapitre sur les Roumains aux pages 219-222), ne reprend plus que très sommairement les informations de l'article cité plus haut.

l'article, dont le nom n'est pas mentionné mais qui semble s'être informé directement auprès des immigrants roumains de la première génération, écrit au sujet de l'aire territoriale habitée par ceux-ci à leur arrivée à Montréal, au début des années 1900 : *Most Romanians lived close together in an area bounded roughly by St. Laurent Blvd. in the West, Iberville St. in the East, Sherbrooke St. in the South and Mount Royal Ave. in the North*³³.

Les mêmes coordonnées géographiques du secteur de l'Île de Montréal qui aurait été occupé par les premiers immigrants Roumains installés dans la métropole autour de 1900 nous sont fournies – bien que de façon plus imprécise – par une deuxième source, publiée à vingt ans de distance de la première, déjà citée, et représentée dans ce dernier cas par le livre du Dr. Jean Țăranu, *Présence roumaine au Canada*³⁴. L'auteur de l'ouvrage mentionné, un des leaders de la communauté roumaine montréalaise durant la deuxième moitié du XXe siècle, nous informe avoir obtenu « de ceux qui vivaient encore » à son « arrivée [à Montréal], au début des années 1950, assez d'information » pour lui « permettre de reconstituer ce que fut leur manière de vivre à leurs débuts [...] au Canada »³⁵. Selon le Dr. Jean Țăranu : [...] *un [...] groupe d'environ 100 Roumains s'est fixé définitivement à Montréal en 1903, à l'est du Boulevard Saint-Laurent et de la rue Iberville*³⁶. *C'est dans ce secteur de la ville que s'organisa la première colonie roumaine [...]*³⁷.

Outre le caractère plutôt approximatif de cette deuxième source par rapport à la première, quant aux axes délimitant le secteur de la ville de Montréal habité par les premiers immigrants Roumains³⁸, il est plus important de savoir – pour le contexte discuté ici – si la dernière affirmation du Dr. Jean Țăranu³⁹ est entièrement exacte. Ou, pour reformuler : est-il correct d'affirmer – tel que les deux sources mentionnées plus haut le font, de façon plus ou moins

³³ *Ibidem*.

³⁴ Jean Țăranu, *Présence roumaine au Canada*, Montréal, 1986.

³⁵ *Ibidem*, p. 42.

³⁶ Le nom correct de la rue étant en fait d'Iberville et non pas Iberville, comme mentionné par Dr. Jean Țăranu.

³⁷ Jean Țăranu, *op. cit.*, p. 31.

³⁸ Le même caractère approximatif est à retenir dans le cas des autres détails compris par le paragraphe cité du livre du Dr. Jean Țăranu, à savoir le nombre des Roumains (environ 100 personnes) qui s'était fixé à l'Est du boulevard Saint-Laurent et surtout le moment (l'année 1903) où cet événement aurait eu lieu. En fait, il n'y a aucune source qui puisse confirmer cette affirmation, tout ce que l'on sait précisément c'est que depuis 1901 déjà, donc bien avant 1903, il y avait à Montréal – selon le recensement canadien de la même année – 151 personnes d'origine ethnique roumaine *et bulgare* (les deux ethnies étant comptées ensemble par les recenseurs de 1901 à cause de leur nombre peu significatif). À noter que ces informations – pour lesquelles Dr. Jean Țăranu ne mentionne aucune source dans son livre de 1986 – ont été reprises presque intégralement par Barry Lazar et Tamsin Douglas dans leur ouvrage de 1993 intitulé *The Guide to ethnic Montreal*, où on peut lire (à la page 165, consacrée à la communauté roumaine montréalaise) : « In 1903, about a hundred Romanian were living near St-Laurent and Iberville ».

³⁹ Qui est sous-entendue aussi par la première source citée, à savoir l'article de 1965 publié dans « The Gazette ».

explicite – que le secteur de la région métropolitaine montréalaise délimité par le Boulevard Saint Laurent, l'Avenue Mont-Royal, la rue d'Iberville et la rue Sherbrooke a été le secteur par définition où commença et se développera « la vie » communautaire et religieuse roumaine montréalaise ?

À cette dernière question nous répondons – étant donné la complexité de l'établissement roumain sur l'Île de Montréal, au début du XXème siècle – à la fois par l'affirmatif et par le négatif. Par l'affirmatif tout d'abord car, en effet, le secteur mentionné a été l'un de pôles principaux de l'établissement roumain à Montréal après 1900. C'est ici qu'une bonne partie de premiers Roumains établis sur l'Île montréalaise ont choisi de s'y installer, c'est dans ce secteur – sur le boulevard Saint Laurent, dans une maison privée – qu'ils ont eu leur première chapelle pour prier⁴⁰ et c'est au même endroit qu'ils ont bâti leur deuxième église, en 1918, tout comme leur « Maison Roumaine » ou « The Romanian City Hall » dans les années 1930, dans un mot c'est ici *grosso modo* que leur vie communautaire s'est développée et s'est déroulée à partir de la deuxième décennie du XXème siècle et jusqu'au début des années 1970.

Pourtant, répondre seulement par l'affirmatif à une telle question serait faux car les vrais débuts de la communauté roumaine montréalaise doivent être recherchés du point de vue géographique à l'Est du secteur mentionné, plus précisément sur le territoire – encore largement rural à l'époque – de la municipalité de village de Longue-Pointe. C'est là en fait que les premiers paysans roumains arrivés de Bucovine se sont acheté les premiers petits lots de terre – en espérant naïvement pouvoir reprendre l'ancien mode de vie agricole de chez eux – et y ont bâti leurs premières fermes et c'est là surtout qu'ils ont fondé la première paroisse orthodoxe roumaine à Montréal, en 1912, autour de l'église de « la Sainte-Trinité » / « Sfânta-Treime », qu'ils ont érigée eux-mêmes. L'église, située à l'adresse 804, rue Cartier (adresse changée plus tard par les autorités en 2589, rue Bruxelles), allait être bâtie en bois – à la manière des anciennes églises bucoviniennes de chez eux – lors de la même année 1912 sur un lot de terre offert à la communauté par un des membres de celle-ci, propriétaire de ferme dans le secteur.

On voit donc bien que lorsqu'on jette un regard plus attentif sur la façon dont la communauté roumaine montréalaise s'est coagulée à ses débuts, on constate que l'image d'une communauté homogène, vivant et évoluant dans un seul secteur de l'Île de Montréal, qui nous est vantée par les quelques sources dont on dispose actuellement, commence à se dissiper. En réalité, *l'implantation des Roumains en sol montréalais ne s'est pas faite nécessairement de façon géographique, autour d'un seul secteur, mais d'abord et avant tout stratégiquement, dispersés donc en fonction de nécessités socio-économiques des individus et de leurs familles.*

⁴⁰ Celle-ci est mentionnée dans le même article de 1965, déjà cité, de la manière suivante : « A small chapel in a private house on St. Laurent Blvd. served as place of worship to the tiny community, until it had enough funds to build its first church » (cf. *Romanian peasant...*, *loc. cit.*).

Insistons un peu là-dessus et essayons d'expliquer comment les réalités locales, corroborées avec les nécessités socio-économiques des individus et *le type de métier qu'ils allaient pratiquer une fois établis en sol montréalais* ont déterminé le choix des immigrants Roumains de la première génération pour tel ou tel secteur géographique de l'Île de Montréal.

Nous avons déjà mentionné le secteur de Lorimier – auquel la plupart des sources renvoient lorsqu'elles évoquent l'établissement de premiers roumains montréalais. Le choix des immigrants Roumains pour ce secteur s'explique par sa proximité du « cœur » de la Ville de Montréal et par l'accès à tous les emplois que cette location pouvait procurer implicitement. À mentionner dans ce contexte *un des domaines de travail dans lequel une certaine partie des Roumains immigrés à Montréal autour de 1900 ont dû vite se qualifier : celui d'artisan pour la pose de pavés*⁴¹. Leur origine paysanne et donc le fait qu'ils étaient, au moins au début, très mal préparés pour le marché du travail montréalais, prépondérant urbain, a fait en sorte qu'ils choisissent de tels domaines – comme celui de la construction de routes – qui ne demandaient pas beaucoup de qualifications. Si à cela on ajoute le contexte de développement urbain vécu à l'époque par les secteurs ruraux ou semi-urbanisés où ils avaient choisi de s'installer lors de leur arrivée à Montréal, on comprend aisément une telle option « professionnelle », imposée plutôt par les réalités socio-économiques locales que par leurs propres compétences.

Dans le cas du choix des immigrants Roumains pour le secteur de la Longue-Pointe, celui-ci se justifie, comme nous l'avons déjà vu, par l'abondance, dans le secteur, de larges surfaces agricoles permettant à ceux qui le souhaitaient et disposaient de l'argent nécessaire pour s'acheter un morceau de terre, de reprendre d'une certaine manière, le mode de vie agricole qu'ils avaient connu dans l'ancienne patrie : la Bucovine. Ou, si l'argent leur manquait, mais qu'ils voulaient à tout prix continuer à mener une vie paysanne, de se trouver du travail sur une ferme du secteur en y habitant pour un certain temps, seuls ou avec leurs familles.

D'une manière similaire – c'est-à-dire déterminé par des considérations socio-économiques – s'explique le choix de premiers immigrants Roumains montréalais pour les secteurs de Rosemont et Ville Saint-Pierre, ce dernier situé dans la partie Ouest de l'Île de Montréal par rapport aux autres secteurs déjà mentionnés et localisés, eux, dans la partie orientale de l'Île. Pourtant, dans ces deux cas, le contexte de l'établissement roumain sera largement différent, car influencé directement par l'essor sans précédent de l'industrie ferroviaire canadienne – ce qui explique peut-être pourquoi *les deux secteurs mentionnés se sont avérés, à la longue, les secteurs par excellence où l'« implantation » roumaine a pris des véritables « racines » à Montréal, en y résistant le plus. En fait, dans certains cas, jusqu'à nos jours.*

⁴¹ Ou, pour citer l'auteur de l'article en anglais déjà mentionné : « laying cobblestones seems to have been one of their specialties » (*ibidem*).

Toute discussion concernant l'établissement roumain dans les deux derniers secteurs montréalais mentionnés, Rosemont et Ville Saint-Pierre, pourra d'ailleurs avoir comme fondement l'affirmation de Șerban Drutzu et Andrei Popovici, lesquels – dans l'ouvrage qu'ils ont consacré aux Roumains nord-américains en 1926⁴² et qui reprend les conclusions d'un autre ouvrage, publié quatre années auparavant par Drutzu sur le même sujet⁴³ – remarquaient ce qui était déjà une réalité à l'époque, depuis plus d'une décennie : « Presque tous les Roumains du Québec – écrivent-ils – travaillent dans les fabriques et les usines de Montréal »⁴⁴.

L'affirmation de deux auteurs fait précisément référence, comme nous l'avons déjà souligné, à la situation des immigrants Roumains bucoviniens établis avant la Première Guerre mondiale dans les secteurs de Rosemont et Ville Saint-Pierre. Et cela tout simplement parce que *la plupart de ces immigrants ont été employés dès le début – et y ont travaillé par la suite toutes leurs vies durant – dans les deux plus grandes usines ferroviaires du Canada de l'époque, fonctionnant toutes les deux à Montréal : celle de la compagnie du chemin de fer « Canadian Pacific Railway » (établie dans le secteur de Rosemont) et celle du producteur de matériel roulant ferroviaire « Dominion Car & Foundry » (localisée dans le secteur Ville Saint-Pierre), dont un des principaux clients était toujours le « Canadian Pacific Railway »*⁴⁵.

Le premier cas, tout d'abord. Nous ne connaissons pas le moment précis où l'établissement roumain dans le secteur de Rosemont a commencé mais ce moment doit être mis en relation avec la construction – par la compagnie ferroviaire « Canadian Pacific Railway » – de ses immenses usines « Angus » dans la partie Ouest du secteur.

Bâti entre 1902 et 1904 en tant qu'un énorme complexe industriel pour la construction du matériel roulant ferroviaire, le « parc industriel Angus »⁴⁶ s'étendait sur presque 5 hectares et employait au début du XXe siècle environ 12.000 travailleurs⁴⁷. Parmi ceux-ci on retrouvait la plupart des immigrants Roumains établis avant la Première Guerre mondiale dans le secteur de Rosemont. En fait, l'emplacement des usines « Angus » dans la partie occidentale du secteur, à la confluence avec le secteur voisin, de Lorimier, a fait en sorte que beaucoup des Roumains habitant – ou ayant choisi de s'installer –

⁴² Șerban Drutzu, Andrei Popovici, *Românii din America*, București, 1926.

⁴³ Șerban Drutzu, *Românii din America*, Chicago, 1922.

⁴⁴ Șerban Drutzu, Andrei Popovici, *op. cit.*, p. 85.

⁴⁵ La présence de deux usines à Montréal est expliquée par les historiens québécois par « la situation de Montréal dans le réseau de communication [canadien] et la présence dans la métropole du centre administratif des deux grands réseaux ferroviaires » canadiens, c'est-à-dire le « Canadian Pacific Railway » / CPR et le « Canadian National » / CN (cf. Paul-André Linteau *et alii*, *op. cit.*, p. 163).

⁴⁶ Ou « Angus Shops », comme il sera connu par la population montréalaise anglophone.

⁴⁷ Cf. l'article *Parc Angus* publié sur le site de Wikipédia à l'adresse https://fr.wikipedia.org/wiki/Parc_Angus.

dans le secteur de Lorimier, trouvent du travail à leur tour dans le parc industriel mentionné.

À son tour, le cas de l'établissement roumain dans le secteur Ville Saint-Pierre, en bord du canal de Lachine⁴⁸, ressemble beaucoup, dans ses grandes lignes, à celui de l'établissement roumain dans le secteur de Rosemont, évoqué précédemment. En effet, tout comme dans le cas de Rosemont, l'élément-clé générant l'établissement des immigrants Roumains de la première génération à Ville Saint-Pierre a été représenté par l'édification, au tout début du XXe siècle, sur le territoire du secteur, d'une grande usine industrielle produisant du matériel roulant ferroviaire et employant de la main-d'œuvre immigrante peu qualifiée, pour la qualifier ensuite sur place.

Bâtie en 1905, la géante usine ferroviaire de Ville Saint-Pierre appartenait à la compagnie américaine « Simplex Railway Appliance Company ». Celle-ci était présente déjà depuis 1902 à Montréal grâce à une autre usine, édifée dans le secteur Saint-Henri et dont le domaine d'activité était en quelque sorte similaire à celle érigée trois ans plus tard à Ville Saint-Pierre. À partir de 1906 – année où la compagnie adoptera le nom de « Dominion Steel Car Company » – les deux usines mentionnées vont se spécialiser chacune dans la fabrication de certains éléments nécessaires à la construction du matériel roulant ferroviaire : celle de Ville Saint-Pierre, où allaient travailler la plupart des immigrants Roumains habitant le secteur, s'occupera de la production de cadres et structures métalliques, en utilisant surtout l'acier comme matière première, tandis que l'usine de Saint-Henri sera l'endroit où seront produites les superstructures en bois des wagons. Peu de temps après, la compagnie changera son nom en « Dominion Car and Foundry »⁴⁹, pour qu'elle prenne dès 1909 le nom définitif de « Canadian Car and Foundry »⁵⁰. Ce qui ne changera pas, par contre, sera le fait que beaucoup des immigrants Roumains de Ville Saint-Pierre resteront des employés à vie dans l'usine ferroviaire érigée dans leur secteur⁵¹, certains d'entre eux prenant leur retraite de là seulement au début des années 1950.

Tout ce contexte particulier a généré au moins deux conséquences importantes qui sont à retenir par l'historien qui s'occupe du passé de la communauté roumaine montréalaise. *Primo* : les usines « Angus » de la compagnie ferroviaire « Canadian Pacific Railway », situées à Rosemont et les usines « Canadian Car and Foundry », situées à Ville Saint-Pierre et ayant elles aussi comme principal

⁴⁸ Celui-ci devient à la fin du XIXe siècle, après avoir subi un deuxième élargissement en 1873, le pôle principal d'implantation industrielle dans la partie Ouest de l'Île de Montréal. À l'époque, de nombreuses entreprises industrielles, reliées surtout au domaine sidérurgique, vont s'établir sur les bords occidentaux du canal, dans le périmètre allant du secteur Ville Saint-Pierre jusqu'à Saint-Henri.

⁴⁹ Nom transcrit souvent comme « Dominion Car & Foundry ».

⁵⁰ Voir dans ce sens Yvon Desloges et Alain Gelly, *op. cit.*, p. 150 mais aussi les pages de l'Encyclopédie libre *Wikipedia* consacrées aux compagnies « Dominion Car and Foundry » et « Canadian Car and Foundry ».

⁵¹ Tout comme ceux travaillant dans les usines « Angus » de Rosemont, d'ailleurs.

client la même compagnie ferroviaire « Canadien Pacific Railway », ont représenté le lieu de travail par excellence pour la majeure partie des immigrants Roumains arrivés à Montréal avant la Première Guerre mondiale. Avoir travaillé pour « le CPR »⁵² a été en quelque sorte « un titre de gloire » apparaissant invariablement dans les biographies de toute une génération de Roumains montréalais⁵³. Et *secondo* : l'emplacement de deux usines ferroviaires mentionnées – la première à la jonction des secteurs Rosemont et Lorimier, la deuxième à Ville Saint-Pierre, en bord du canal de Lachine – a engendré dès le début de l'établissement roumain *la création des deux pôles majeurs d'habitation roumaine à Montréal*. Il s'agit là d'une réalité démographique incontournable qui marquera le devenir de la communauté roumaine montréalaise et qui restera en place au moins jusqu'à la Deuxième Guerre mondiale sinon – dans le cas des descendants de cette première génération – jusqu'à nos jours.

2. Les 12 « pétitionnaires » roumains de 1913-1914 : quelques portraits biographiques et l'histoire d'un conflit.

Vers 1913, à la veille de la Grande Guerre, la communauté roumaine de Montréal est déjà bien en place et se prépare à se doter de la principale institution qui gouvernera sa vie socio-identitaire pour le prochain demi-siècle : l'église « Sainte-Marie de l'Annonciation » ou « Buna Vestire », édifiée en 1918 sur la rue Rachel.

Il est vrai, à Montréal existe déjà une église orthodoxe roumaine⁵⁴, bâtie seulement une année auparavant (1912), mais celle-ci présente quelques défauts qui ne lui permettent pas de jouer à la longue le rôle majeur d'institution centrale de la vie communautaire roumaine, tel que les fondateurs de la communauté le souhaitent. Son emplacement, tout d'abord, pose problèmes : on parle d'une église érigée à l'extrémité orientale de la ville, en dehors même des limites administratives de la municipalité montréalaise de l'époque, car érigée sur le territoire d'une autre municipalité, celle de la Longue-Pointe. Une église située à la périphérie, donc, difficilement accessible pour la majeure partie des membres de la communauté roumaine, qui habitent pour la plupart le Centre et l'Ouest de l'Île de Montréal.

Le statut juridique confus de cette église représente un autre véritable souci pour beaucoup de membres de la communauté : bâtie sur un domaine privé, celui d'une ferme agricole achetée par une famille de paysans roumains

⁵² L'abréviation anglaise de « Canadian Pacific Railway ».

⁵³ Ce qui explique l'affirmation de l'auteur de l'article de 1965 auquel nous avons fait référence à plusieurs reprises, lequel – lorsqu'il évoque l'établissement des premiers Roumains à Montréal, écrit : « Most of them worked for the CPR or for the city » (cf. *Romanian peasant...*, *loc. cit.*).

⁵⁴ Nous faisons référence ici à l'église « de la Sainte-Trinité » / « Sfânta-Treime » de la Longue-Pointe, déjà mentionnée plus haut dans le cadre de cette étude et située initialement à l'adresse 804 rue Cartier (qui deviendra ultérieurement 2589, rue Bruxelles).

originaires de Bucovine⁵⁵, l'église de « la Sainte-Trinité » est plutôt le fruit d'une initiative privée⁵⁶, pouvant être difficilement considérée comme le résultat d'un effort communautaire et donc comme un bien appartenant à l'ensemble de la communauté roumaine.

Un dernier élément qui pèse lourd dans la décision des Roumains montréalais de la première génération d'abandonner assez rapidement l'église de « la Sainte-Trinité » en tant qu'église communautaire est celui du matériel de construction utilisé à l'édification de celle-ci. Érigée entièrement en bois, à la manière des églises orthodoxes roumaines de Bucovine, l'église de la Longue-Pointe n'a rien d'urbain, se présentant plutôt comme une petite église de village bucovinien⁵⁷ avec tout ce que cela pouvait comporter : dimensions assez modestes⁵⁸, impossibilité d'assurer un bon chauffage aux paroissiens pendant les longues et rudes hivers canadiens, sans négliger par ailleurs le danger que l'édifice aurait pu brûler à tout moment et laisser la communauté sans son institution-phare.

Si à tout cela on ajoute un certain orgueil ethnique⁵⁹ qui a dû se manifester à l'égard de l'architecture trop modeste⁶⁰ de cette première église bâtie à la périphérie de Montréal – une église dont l'« image » aurait pu diminuer en quelque sorte le « prestige » de la communauté roumaine aux « yeux » des autres communautés ethniques montréalaises – on a là le tableau assez complexe de ce qui a bien pu pousser les dirigeants de la communauté à commencer à s'organiser tranquillement pour se donner une nouvelle église et implicitement une meilleure vie communautaire, à la hauteur de leurs ambitions.

Les préparatifs dans ce sens commencent dès 1913, lorsqu'un groupe de 12 Roumains – tous de souche paysanne, originaires de Bucovine et immigrés à Montréal durant les années précédant leur extraordinaire initiative – s'adressent aux autorités législatives de la Province du Québec demandant le droit de se constituer juridiquement en corporation sous le nom d'« Église Roumaine Orthodoxe de Montréal » afin de pouvoir mettre légalement les bases d'une vie

⁵⁵ Il s'agit de la ferme de la famille Puiu, l'une de premières familles de roumains originaires de Bucovine s'être installée à Montréal au tout début du XXe siècle (information qui nous a été fournie par un ancien membre de la communauté roumaine, aujourd'hui décédé, monsieur Constantin Lazurek, avec lequel nous avons réalisé toute une série d'entrevues sur l'histoire de la communauté roumaine montréalaise).

⁵⁶ Dans l'article de journal de 1965 que nous avons déjà cité, l'histoire de l'église de « la Sainte-Trinité » de la Longue-Pointe est relatée de cette manière : « This church, a modest little wooden edifice, was on Bruxelles Street, between Sherbrooke and Hochelaga Streets. It was well outside the city then, but the land had been donated by a firm and gratefully accepting by the fledgling congregation » (cf. *Romanian peasant...*, *loc. cit.*).

⁵⁷ Voir, en annexes, une photo de l'église « Sainte-Trinité » prise en 1938 (la photo no. 1).

⁵⁸ Donc incapacité d'accueillir les nombreux membres d'une communauté en train de s'élargir, comme c'était le cas de la communauté roumaine de l'époque.

⁵⁹ Qui a dû surement hanter l'esprit de beaucoup de gens à cette époque de l'essor des nationalismes.

⁶⁰ Pour ne pas dire trop « paysanne » dans un milieu urbain et profondément industrialisé comme celui de Montréal.

communautaire roumaine sur les bords du Saint-Laurent. Ce sera le début d'une belle aventure qui mettra les Roumains sur la carte des communautés ethniques montréalaises et dont l'histoire mérite d'être connue plus en détail.

Mais avant de s'attarder sur l'initiative proprement dite de ces 12 pionniers – car c'est bien d'un esprit de pionnier qu'il faut faire mention ici – il est important d'insister sur un élément irrationnel à première vue, pourtant plein de significations pour des individus issus d'un milieu traditionnel paysan et donc implicitement religieux, tel les Roumains bucoviens établis à Montréal au début du XXe siècle. Cet élément est représenté au niveau symbolique par *le chiffre « 12 »* déjà mentionné : on compte ainsi mathématiquement 12 membres de la communauté roumaine – ni plus, ni moins – qui signent la pétition adressée au Parlement du Québec en 1913, par laquelle ils demandent leur constitution en corporation.

Aussi difficilement pensable que cela puisse paraître à tout esprit laïque de nos jours, le fait de retrouver précisément ce chiffre de « 12 » Roumains qui agissent en « pétitionnaires » auprès de l'institution législative du Québec, n'est pas sans importance et, selon nous, il reflète incontestablement le mental chrétien-orthodoxe des initiateurs de la pétition, tout comme celui de ceux qu'ils représentaient : les membres – tous de souche paysanne – de la communauté roumaine de Montréal. En effet, dans la « pensée magico-religieuse » des paysans roumains – et nous reprenons ici ce syntagme utilisé par un ethnologue roumain contemporain en tant que titre de l'un de ses réputés ouvrages⁶¹ – le chiffre « 12 » renvoie symboliquement, d'abord et avant tout, aux 12 Apôtres bibliques de Jésus-Christ.

Dans cette perspective, un peu à la manière de Jésus-Christ qui a décidé de fonder une communauté – celle des chrétiens du monde entier – à partir d'un groupe de *12 disciples* qui avaient pour but de répandre l'enseignement du Christ, de faire des prosélytes et donc d'élargir continuellement la communauté chrétienne, les Roumains montréalais se donnent en 1913 pour objectif de fonder juridiquement et donc de faire reconnaître officiellement leur communauté ethnique en agissant auprès des autorités parlementaires du Québec par l'entremise d'un groupe de *12 pétitionnaires*. Ces derniers demandent en leur propre nom et au nom de « toutes autres personnes qui pourront en devenir membres » – syntagme qui renvoie à la même idée, celle d'un futur et constant élargissement de la communauté – d'être « constitués légalement en corporation sous le nom de *l'Église Roumaine Orthodoxe de Montréal* ».

Les 12 signataires de la pétition de 1913 représentent donc dans cette hypothèse – qui semble apparemment hasardée, mais seulement au premier abord – l'équivalent des 12 Apôtres bibliques, par le geste desquels la communauté roumaine montréalaise est fondée, tandis que la corporation appelée *l'Église Roumaine Orthodoxe de Montréal* dont l'article 1 de la loi du Parlement du

⁶¹ Ion Taloş, *Gândirea magico-religioasă la români. Dicţionar*, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 2001, 278 p.

Québec de février 1914 parle⁶² – et nous allons revenir là-dessus – s'avère dans cette même acception non pas une simple institution juridique ou l'édifice à caractère religieux que les Roumains vont faire bâtir en brique sur la Rue Rachel en 1918, mais beaucoup plus que cela : l'éprit même de la communauté, à travers laquelle le groupe des Roumains bucoviniens immigrés sur les bords du Saint-Laurent poursuivra son évolution en sol étranger.

Après ce bref détour dont le but a été simplement de mettre en lumière le caractère symbolique – à notre opinion – revêtu par la présence d'exactly 12 pétitionnaires roumains « devant » le Parlement du Québec pour demander le droit de fonder juridiquement leur propre communauté, faisons maintenant connaissance avec ces gens, voyons ce que nous savons sur eux – là où nous en savons quelque chose – et essayons de retracer le fil de leur démarche de pionniers, telle que celle-ci s'est déroulée fin 1913 – début 1914.

Leurs noms, tout d'abord. Heureusement, on connaît – grâce à la loi émise par le Parlement du Québec en février 1914 et qui les enregistre tous à deux reprises⁶³ – les noms et prénoms de ceux qui peuvent être considérés aujourd'hui comme les fondateurs ou, si on veut, comme « *les Pères de la communauté roumaine montréalaise* ». Bien que quelques-uns de leurs noms ou prénoms soient mal transcrits dans la loi mentionnée – soit pour des raisons évidentes de méconnaissance de l'orthographe roumaine, soit plutôt à cause de la translittération en anglais de la phonétique roumaine – on devine facilement ces patronymes, ce qui nous permet de les énumérer tous ici, sans peur de se tromper, alphabétiquement. Les voilà : 1. *Constantin Babi*, 2. *Ion Boghean*, 3. *Dumitru Bratcu*, 4. *Ștefan Cabba*, 5. *Ilie Chibac*, 6. *Gheorghe Cuciurean*, 7. *Petru Furnică*, 8. *Petrea Lobodici*, 9. *Ioan Mălin*, 10. *Ilarie Moloci*, 11. *Constantin Poede* et le dernier, mais non le moindre, 12. *Dumitru Sfeclă*.

Une fois ces 12 noms dévoilés, la question qui vient à l'esprit du chercheur intéressé par le sujet précis abordé dans cette étude ou par le passé de la communauté roumaine montréalaise en général, est inévitablement la suivante : mais qui sont finalement tous ces gens-là et pourquoi, étrangement, les membres d'aujourd'hui de la communauté que les 12 initiateurs ont fondée – du moins, juridiquement – en 1914, ne savent presque rien sur eux et cela plus de 100 ans après leur initiative fondatrice, geste dont toute autre communauté ethnique aurait fait la pierre angulaire de ses commencements ?

Nous allons commencer par répondre d'abord rapidement⁶⁴ à la deuxième de ces questions, à savoir pourquoi ceux qui se disent aujourd'hui membres de la communauté roumaine de Montréal – et qui sont en nombre de quelques dizaines de milliers de personnes – savent si peu sur les origines de leur propre

⁶² « Loi constituant en corporation l'Église roumaine orthodoxe de Montréal », dans *Arrêtés en Conseil ayant force de loi dans la Province de Québec*, Québec, 1914, p. 468-470. Voir son texte dans l'annexe 1 de la présente étude.

⁶³ À la fois dans le préambule de la loi, mais aussi dans l'article 1 du document.

⁶⁴ Car cela n'est pas le but principal de la présente étude.

communauté ?⁶⁵ La réponse à cette question devrait être recherchée, selon nous, dans la façon dont la mémoire communautaire des Roumains montréalais s'est constituée. Bien qu'il s'agisse là d'un tout autre sujet de recherche qui nécessiterait bien plus de quelques paragraphes afin que ses conclusions soient pertinentes, nous avançons ici l'opinion que la mémoire communautaire des Roumains montréalais s'est constituée après 1945 en rupture avec le passé, à cause d'un processus de « déformation » mémorielle qui a connu au moins deux étapes.

Lors d'une *première étape*, synonyme avec les événements tragiques des années 1940-1950 générés par la fin de la Deuxième Guerre mondiale et l'occupation de la Roumanie par les Soviétiques, les Roumains bucoviens immigrés à Montréal lors de la première grande vague migratoire, celle d'avant 1914, se sont retrouvés « confrontés » avec les membres d'un autre cycle migratoire, ces derniers très différents d'eux par leur structure socio-économique et par les raisons qui les avaient fait immigrer au Canada. Par conséquent, dans une *deuxième étape*, les deux groupes se sont retrouvés progressivement – à cause de leurs intérêts et de leurs préoccupations différentes à plusieurs niveaux – sur des positions plutôt irréconciliables un par rapport à l'autre, ce qui déterminera une véritable « rupture » de la part des « vieux », qui se sont séparés en quelques sorte de ceux arrivés à Montréal après 1945.

Ajoutons à cela le double phénomène d'*anglicisation*⁶⁶ et de *vieillesse* qui touchait inexorablement les vieux membres de la communauté arrivés dans la métropole avant 1914⁶⁷, déterminant d'un côté leur intégration progressive dans la société canadienne et d'un autre, leur disparition physique au cours des années 1960-1970, et on comprendra aisément pourquoi la mémoire communautaire des Roumains montréalais est devenue au fur et à mesure, à partir des années 1960-1970-1980 l'« œuvre » et en même temps l'« apanage » de ceux arrivés à Montréal après la Deuxième Guerre mondiale : les exilés anticomunistes. Peu intéressés par ce qui avait été fait par leurs prédécesseurs avant leur arrivée, en vue de l'édification d'une communauté fonctionnelle et ayant pour la plupart des préoccupations⁶⁸ politiques à l'égard de la Roumanie occupée par le communisme, les nouveaux-venus ont bâti – consciemment ou pas – un tout autre type de communauté, avec sa propre mémoire, différente de celle bâtie par la génération des premiers venus. Ce sera cette mémoire – disons plutôt « roumaine » que « bucovinienne » et dont les fondements ont été jetés à partir de 1945 – que la génération immigrée à Montréal après la chute du communisme en Roumanie, héritera à partir de 1990⁶⁹.

⁶⁵ Ce genre de question pourrait engendrer tant d'autres, dont par exemple pourquoi il y a si peu d'informations (pour ne pas dire si peu des livres) dans les bibliothèques publiques et universitaires montréalaises sur les Roumains qui habitent la métropole canadienne.

⁶⁶ Anglicisation dans un double sens, linguistique et culturel.

⁶⁷ Nés, pour la plupart, à la fin du XIXème siècle.

⁶⁸ Pour ne pas dire (dans certains cas) des « obsessions ».

⁶⁹ Nous allons ici dans le sillage du célèbre sociologue Maurice Halbwachs (*Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris, 1994, 1ère éd. 1925), selon lequel « la mémoire dépend de l'entourage social » (p. V), dans le sens où « c'est dans la société que l'homme acquiert ses

Pour revenir et répondre maintenant à la première question posée auparavant – beaucoup plus importante d'ailleurs, car faisant l'objet précis de notre recherche – celle concernant les données biographiques des 12 « pétitionnaires » roumains ayant initié la démarche de reconnaissance juridique de leur communauté auprès du Parlement du Québec à l'automne de 1913, soulignons d'emblée que les informations à ce sujet manquent presque complètement et que seulement le hasard nous a permis de découvrir une source de première main, jamais utilisée auparavant par d'autres chercheurs⁷⁰, la consultation de celle-ci faisant en sorte que nous puissions répondre – seulement partiellement, il est vrai – à certaines de nos interrogations, d'autres restant pour instant toujours sans réponse.

La source à laquelle nous faisons référence est représentée par le site internet officiel du gouvernement du Canada. Accessible à l'adresse <https://www.canada.ca/fr.html>, le site mentionné comporte – dans la section « Bibliothèque et Archives Canada » la rubrique « Immigration ». À l'intérieur de cette même rubrique on retrouve la sous-rubrique « Dossiers de citoyenneté et de naturalisation ». Là, enfin, on tombe sur une *base de données contenant les dossiers de naturalisation de 8.432 immigrants arrivés au Canada à la fin du XIXème et au début du XXème siècle*. Il s'agit concrètement de *dossiers créés par la Cour de circuit de Montréal entre 1868 et 1916 et dont les originaux sont conservés par les archives canadiennes, à Ottawa*. Les dossiers mentionnés ont été numérisés et sont disponibles en ligne gratuitement à tout chercheur intéressé, à condition que celui-ci sache de quelle manière rechercher le nom de la personne qui l'intéresse dans la base de données, étant donné que l'orthographe selon laquelle la personne naturalisée a été enregistrée à l'époque par les autorités canadiennes d'immigration était dans la plupart des cas différente de celle connue aujourd'hui par celui qui entreprend la recherche. Nous nous sommes retrouvés d'ailleurs dans la même situation.

Selon le site mentionné, un dossier-type de naturalisation de l'époque contient généralement 4 documents : *la pétition du requérant*, c'est-à-dire sa demande de naturalisation, *le serment de résidence*, par lequel le demandeur prêtait serment d'avoir habité pendant un certain nombre d'années au Canada avant d'avoir déposé sa demande, *le serment d'allégeance* envers le Canada et son roi⁷¹ et finalement *le certificat de naturalisation* délivré par un juge de paix canadien. Outre ces 4 documents mentionnés sur le site comme faisant partie de

souvenirs, qu'il se les rappelle, qu'il les reconnaît et les localise » (p. VI). La théorie sociologique de la mémoire élaborée par Halbwachs part de l'idée que la mémoire est « un travail de reconstruction permanente » (p. 106) déterminée par les cadres sociaux dans lesquels l'individu évolue, la disparition ou « la transformation de ces cadres sociaux de la mémoire entraînant la disparition ou la transformation des souvenirs de l'individu » (p. 98).

⁷⁰ Du moins pour la section qui nous intéresse, à savoir les dossiers des quelques Roumains bucoviniens immigrés à Montréal au tout début du XXème siècle.

⁷¹ À l'époque qui nous intéresse le roi du Canada était le roi George V (n. 1865 – d. 1936), roi du Royaume-Uni et de tout l'Empire Britannique (du Dominion du Canada y compris), de 1910 à 1936.

tout dossier de naturalisation, nous avons remarqué – en fouillant les dossiers des quelques Roumains montréalais que nous avons retrouvés – que tout dossier de naturalisation créé à l'époque contenait aussi *une lettre de recommandation* dont celui qui déposait sa demande de naturalisation au Canada avait besoin afin que celle-ci soit prise en compte et acceptée.

Suite à l'analyse d'un tel dossier-type de naturalisation et de tous les documents que celui-ci comporte, le chercheur se retrouve – tel que le site du gouvernement canadien le fait savoir et que nous avons constaté nous-mêmes – avec au moins les informations suivantes : le nom de la personne ayant demandé la naturalisation au Canada, son âge, son lieu de résidence, son lieu de naissance (le pays d'origine y compris), le nombre d'années depuis que la personne séjournait au Canada au moment où elle déposait sa demande de naturalisation, son occupation et finalement la date où elle obtenait sa naturalisation canadienne. Nous pensons que c'est inutile – dans ces conditions – d'insister sur la mine d'informations qu'un tel dossier offre au chercheur intéressé !

De notre côté, nous avons eu la chance d'avoir pu retrouver dans la base de données signalée auparavant – après des longues recherches et en essayant toutes sortes de variables et d'orthographes, à la fois pour les champs « nom de famille » et « prénom » – les dossiers complets des 4 Roumains bucoviniens ayant fait partie du groupe des 12 « pétitionnaires » de 1913-1914, mentionné plus haut. Ceux-ci sont, par ordre alphabétique, les suivants : *Constantin Babi*⁷², *Dumitru Bratcu*⁷³, *Ștefan Cabba*⁷⁴ et *Gheorghe Cuciurean*⁷⁵.

Outre ces 4 dossiers, un 5ème, celui de *Vasile Rotari* – qui lui, n'a pas fait partie du groupe des 12 « pétitionnaires » mais qui s'est imposé tout de suite après 1914 à la tête de la communauté roumaine montréalaise en tant que leader incontestable de celle-ci⁷⁶ – nous est tombé sous la main⁷⁷. Vu l'importance que Rotari a eu dans l'évolution ultérieure de la communauté (c'est lui d'ailleurs qui a dirigé les travaux lors de la construction de l'église roumaine « Sainte-Marie

⁷² Le dossier de naturalisation de Constantin Babi peut être consulté en ligne à l'adresse internet <http://www.bac-lac.gc.ca/fra/decouvrez/immigration/citoyennete-dossiers-naturalisation/citoyennete-1851-1945-montreal/Pages/item.aspx?IdNumber=2519&>.

⁷³ Le dossier de naturalisation de Dumitru Bratcu peut être consulté en ligne à l'adresse internet <http://www.bac-lac.gc.ca/fra/decouvrez/immigration/citoyennete-dossiers-naturalisation/citoyennete-1851-1945-montreal/Pages/item.aspx?IdNumber=284&>.

⁷⁴ Le dossier de naturalisation de Ștefan Cabba peut être consulté en ligne à l'adresse internet <http://www.bac-lac.gc.ca/fra/decouvrez/immigration/citoyennete-dossiers-naturalisation/citoyennete-1851-1945-montreal/Pages/item.aspx?IdNumber=638&>.

⁷⁵ Le dossier de naturalisation de Gheorghe Cuciurean peut être consulté en ligne à l'adresse internet <http://www.bac-lac.gc.ca/fra/decouvrez/immigration/citoyennete-dossiers-naturalisation/citoyennete-1851-1945-montreal/Pages/item.aspx?IdNumber=1308&>.

⁷⁶ Conjointement (en quelque sorte – et nous allons expliquer plus loin de quelle manière) avec Ștefan Caba lors d'une première période, à l'époque de la Première Guerre mondiale, tout seul par la suite, jusqu'à sa mort en 1937.

⁷⁷ Le dossier de naturalisation de Vasile Rotari peut être consulté en ligne à l'adresse internet <http://www.bac-lac.gc.ca/fra/decouvrez/immigration/citoyennete-dossiers-naturalisation/citoyennete-1851-1945-montreal/Pages/item.aspx?IdNumber=7203&>.

de l'Annonciation » ou « Buna Vestire » bâtie en 1918 sur la rue Rachel⁷⁸, tout comme il a été le président du premier comité paroissial de cette église après 1918, pour ne mentionner que ces deux tâches significatives), nous avons considéré utile de retenir aussi son dossier parmi ceux pouvant offrir des renseignements intéressants sur les personnages qui ont dirigé – par leurs actions – les destinées de cette communauté à ses débuts.

Des données biographiques importantes pour deux autres signataires de la pétition de 1913 – il s'agit d'*Ilie Chibac* et *Petrea Lobodici* – nous ont été fournies par leurs descendants directs, qui vivent aujourd'hui au Canada et respectivement aux États-Unis et que nous avons pu identifier et contacter grâce à l'Internet⁷⁹, de sorte que nous avons pu retracer finalement, au moins de façon minimale, les « biographies » de la moitié (6 sur 12 individus) de ceux qui ont représenté les Roumains montréalais dans leur démarche auprès du Parlement du Québec en 1913-1914, plus celle du premier leader de la communauté d'après 1918, Vasile Rotari.

Dans la présentation des 7 biographies qui suivra par ordre alphabétique nous allons utiliser donc à la fois des sources de première main, tel les dossiers de naturalisation identifiés sur le site du gouvernement du Canada en format numérisé ou des photocopies des documents originaux que les descendants directs des quelques « pétitionnaires » nous ont envoyés par e-mail, mais aussi d'autres sources – comme des journaux ou des périodiques – que nous allons mentionner en temps et lieu utiles.

1. Alphabétiquement, CONSTANTIN BABI est le premier des 12 Roumains bucoviniens ayant signé la pétition de 1913 qui mènera, celle-ci, à la loi du Parlement du Québec de février 1914 reconnaissant la communauté roumaine de Montréal et dont nous avons pu identifier le dossier sur le site du gouvernement canadien. Son patronyme est transcrit phonétiquement sous la forme anglophone « Baby » dans les documents rédigés par les autorités canadiennes d'immigration en 1913, lorsqu'il a été naturalisé canadien, mais comme « Babij » – une forme plus proche de la phonétique francophone – dans la loi de février 1914, adoptée par le législatif du Québec.

Originaire de Corovia, un petit village du Nord de la Bucovine, tel que son dossier de naturalisation nous le fait savoir, Constantin Babi devait être né autour de 1886, car en 1913 – lorsqu'il devient légalement canadien – il est montré comme âgé de 27 ans. À l'époque il vivait au Canada depuis environ 4 ans, habitait à l'adresse 29A rue Saint-Antoine, Montréal⁸⁰ et travaillait comme agent vendeur, en vendant des billets aux passagers des paquebots transatlantiques.

⁷⁸ Église qui a pu être érigée précisément grâce à l'adoption de la loi du Parlement du Québec de février 1914.

⁷⁹ Plus précisément sur les sites de généalogie où les passionnés du domaine font des recherches sur leurs ancêtres, tout en cherchant d'autres chercheurs avec lesquels ils pourraient échanger.

⁸⁰ Le chercheur qui aura la curiosité de regarder la carte de Montréal remarquera tout de suite que Babi habitait à l'époque en plein centre-ville de Montréal.

Son certificat de naturalisation⁸¹, rédigé par le commissaire à la naturalisation Alb Chabot le 22 septembre 1913, présente Constantin Babi de cette manière : *I, Alb Chabot, naturalization commissioner of the City and District of Montreal, do certify that Constantin Baby, 27 years [old], formerly of the village of Korowia, in the district of Czernewitz, in the province of Bukowina, in Austria, and now in the City and District of Montreal, P.Q.⁸², in Canada, steamship ticket agent, on the 22nd day of September 1913 subscribed, and took before me, the oaths of residence and allegiance authorized by the thirteen section of the « Naturalization Act », and therein swore to a residence in Canada of four years; that I have reason to believe and I do believe that the said Constantin Baby within the period of four years preceding the said day, has been a resident within Canada for four years, that the said Constantin Baby is a person of good character and that there exists, to my knowledge, no reason why the said Constantin Baby should not be granted all the rights and capacities of a natural-born British subject [...].*

Étant donné qu'à l'époque celui qui déposait sa demande de naturalisation canadienne avait aussi besoin d'une lettre de recommandation, Constantin Babi obtient cette lettre de la part de L. R. Senley, le secrétaire de la compagnie « The North Western Employment Agency, Limited », l'agence de recrutement des agents vendeurs de billets pour les paquebots transatlantiques⁸³, celle où il travaillait, dont le siège social se trouvait – tel que marqué sur l'en-tête de la lettre de recommandation de Babi – à l'adresse 378 Craig Street West, Montréal. Dans la lettre mentionnée, portant elle aussi la date de 22 septembre 1913, L. R. Senley écrit, pour recommander Constantin Babi aux autorités canadiennes d'immigration : *To all whom it may concern, I hereby certify that Constantin Baby, steamship ticket agent, residing at 29A St. Antoine [street], Montreal, has been residing in the Dominion of Canada since 3 years and that he is a person of good character.*

Ces quelques renseignements que nous avons réussi à saisir en fouillant le dossier de naturalisation de Constantin Babi reconstituent – très sommairement, il est vrai, mais retenant les détails essentiels de son identité – le « portrait » de celui-ci, au moins pour ce qui est de l'époque où il a signé la pétition des Roumains montréalais adressée au Parlement du Québec, dont il est question ici. Vu que son nom n'apparaît nulle part ultérieurement au moment 1913 / 1914 – au

⁸¹ Le dossier de naturalisation de Constantin Babi – où on peut consulter le certificat mentionné – porte le numéro 10353 et a été présenté à la Cour de circuit de Montréal le 16 octobre 1913 pour être finalement approuvé le 21 octobre 1913, tel qu'indiqué sur la première page du dossier.

⁸² Province of Quebec.

⁸³ Qu'il ne s'agisse pas là d'un simple bureau de recrutement de main d'œuvre mais d'une agence qualifiée à offrir les services des agents vendeurs de billets pour les paquebots transatlantiques, il est évident en regardant l'en-tête de la lettre de recommandation analysée ici, où le syntagme « steamship ticket agents » apparaît clairement indiqué, au-dessous du nom de la compagnie, (« The North Western Employment Agency, Limited »).

moins pas à travers les sources que nous avons pu consulter⁸⁴ – nous ne savons pas, à l'heure actuelle de la recherche, ce qui est advenu de ce « pionnier » fondateur de communauté en terre nord-américaine. Pourtant, ce qui est certain c'est qu'il n'as pas fait partie, lui, de ceux qui ont marqué ultérieurement le devenir de la communauté qu'il avait fondée.

2. C'est un peu aussi le cas de son « confrère », DUMITRU BRATCU, dans le sens que les quelques « traces » laissées par ce dernier remontent elles aussi – tout en s'arrêtant là – aux années précédant la Première Guerre mondiale. Le dossier de naturalisation canadienne de Bratcu⁸⁵ – dont le patronyme apparaît mentionné sous la forme « Bratko » à la fois dans ses documents de naturalisation⁸⁶ que dans la loi du Parlement du Québec de février 1914 – s'avère, de plus, moins riche en informations que le dossier de Constantin Babi. Dumitru Bratcu faisait partie – au moment où il obtenait sa naturalisation canadienne, en 1911 – de ceux établis depuis longue date au pays de la feuille d'érable car les documents attachés à son dossier de naturalisation le montrent comme résidant au Canada depuis 8 années. Il avait donc quitté sa Bucovine natale et passé l'Atlantique autour de 1903 !

Originaire de Cuciurul Mare, un important village de la partie septentrionale de la Bucovine, Bratcu habitait en 1911, lors de sa naturalisation, à l'adresse 322 rue Moreau, Montréal, à proximité non seulement du périmètre représenté par les rues Rachel Est, Chapleau et d'Iberville, l'endroit où sera bâtie en 1918 l'église roumaine de « l' Annonciation », mais aussi à proximité des usines « Angus » de la compagnie ferroviaire « Canadien Pacifique » – dont il a été question dans la première partie de cette étude⁸⁷ et où la plupart des Roumains de la première génération immigrée à Montréal ont travaillé toute leur vie durant. On peut d'ailleurs supposer – faute d'informations supplémentaires, car son dossier de naturalisation ne contient pas ce renseignement, se résumant à le qualifier de « laborer », sans indiquer le nom de son employeur – que c'est là, aux usines « Angus » que Dumitru Bratcu travaillait déjà à ce moment-là.

Citons pourtant ici quelques lignes du certificat de naturalisation de Dumitru Bratcu, rédigé le 16 juin 1911 par le commissaire à la naturalisation Louis W. Sicotte, afin de mettre en valeur les informations retenues plus haut : *I, L. W. Sicotte, commissioner authorized to take oaths under the Naturalization Act and Amendments, do certify that Domitro Bratko, formerly of Kuczur Mari, province of Bukowina, Austria, and now of the City and District of Montreal, residing at No. 322 Moreau Street, an alien, on the sixteenth day of June 1911, subscribe and took, before me, the oaths of residence and allegiance, authorized*

⁸⁴ À part une courte référence sur lui comme quoi il aurait été le premier président de la Société roumaine « Dulcea Bucovină » / « La tendre Bucovine », fondée à Montréal le 25 août 1915 (cf. *Calendarul național al ziarului « America »*, Cleveland, Ohio, 1925, p. 105).

⁸⁵ Portant le numéro 7384 et présenté à la Cour de circuit de Montréal le 5 septembre 1911 pour être finalement approuvé le 11 septembre 1911, tel qu'indiqué sur la première page du dossier.

⁸⁶ Où son prénom, Dumitru, est transcrit phonétiquement en anglais comme « Domitro ».

⁸⁷ Voir plus haut, *Les cadres de l'établissement roumain à Montréal*.

by the eight section of the « Naturalization Act » and therein swore to a residence in Canada of eight years [...].

3. En laissant momentanément de côté le cas de Ștefan Cabba – qui aurait dû suivre alphabétiquement lors de cette série de « portraits » biographiques, mais auquel nous allons revenir plus loin, lorsque nous discuterons aussi du cas de Vasile Rotari et du conflit qui a opposé les deux hommes, les deux biographies étant inextricablement liées – le prochain nom auquel nous allons nous arrêter sera celui d'ILIE CHIBAC.

Le cas de Chibac est différent de ceux présentés auparavant dans la mesure où nous n'avons pas réussi à trouver son dossier de naturalisation sur le site du gouvernement du Canada – tel que pour Constantin Babi ou Dumitru Bratcu – mais nous avons eu la chance de retrouver trois de ses descendants, vivant aujourd'hui dans la région de Montréal, ces derniers acceptant généreusement de nous fournir le peu de renseignements qu'ils avaient sur lui, son épouse et sur leurs héritiers nés au Canada. Le tout accompagné de quelques documents que la famille avait gardé à ce sujet. C'est pourquoi nous les témoignerons ici toute notre reconnaissance.

À l'origine de cette « rencontre » avec les trois hommes se trouvent nos recherches sur les sites consacrés à l'immigration nord-américaine – dont les célèbres pages www.ancestry.com et www.ancestry.ca – tout comme sur d'autres site du même genre, en quête de nouvelles informations sur les immigrants Roumains montréalais, signataires de la pétition de 1913 adressée au Parlement du Québec. Lors de ces recherches nous sommes partis de la prémisse – que nous avons déjà évoquée plus haut et que nous avons vérifiée à plusieurs reprises – selon laquelle la plupart des patronymes originaux des immigrants roumains ont connu une phase de translittération anglaise au moment de l'arrivée de l'immigrant en Amérique du Nord ou ultérieurement, de sorte que nous avons essayé plusieurs variables orthographiques afin d'identifier les personnes recherchées sur internet. Dans ce cas précis, la première variable à prendre en compte – et la plus logique – était celle voulant que la dernière lettre du nom de famille (le « c » roumain » de Chibac) ait été remplacée par la lettre correspondant au même son en anglais, à savoir le « k ». Il fallait donc théoriquement commencer par chercher la variable « Chibak ». Mais comme la lettre précédant le « k » était un « a », qui en anglais ne se lit pas dans ce cas comme en français ou en roumain, mais plutôt comme un « æ » français, nous nous sommes rendus compte que là aussi il fallait opérer une modification, la lettre convenant le plus étant un « o » afin que la prononciation du patronyme se rapproche finalement de celle originale, en roumain. C'est de cette manière que nous sommes arrivées à la forme patronymique de « Chibok ».

Une recherche sur internet pour cette variable orthographique nous a amené vers le site généalogique de la famille Chibok de Montréal⁸⁸. Là, nous

⁸⁸ Étant donné que le site en question – mis à jour la dernière fois en 2002 et qui semble inactif depuis très longtemps – comporte la mention d'être « une page privée » de la famille, nous

avons su tout de suite que nous sommes sur le bon chemin lorsque nous avons constaté que le plus ancien ancêtre connu de la famille était un certain « Elie Chibak » et non pas « Chibok », né en 1888, à « Ostrița, Bucovine, Roumanie » et ayant travaillé – comme la plupart des Roumains de sa génération – pour la compagnie ferroviaire « Canadian Pacific Railway » (le CPR), aux usines Angus de Montréal. Laissant de côté la mention « Roumanie » laquelle, nous étions conscients, n'était pas correcte – le village bucovinien d'Ostrița ne faisant pas partie encore de la Roumanie en 1888, mais de l'Empire Austro-Hongrois, le village entrant entre les frontières de la Roumanie seulement à partir de 1918, lorsque la Bucovine proclamera son union à ce dernier pays, une chose que la famille Chibok pouvait difficilement savoir, n'étant pas au courant avec la géopolitique est-européenne⁸⁹ – il était évident que l'individu dont la fiche biographique se trouvait sur la page généalogique des « Chibok » était bien celui que nous recherchions, c'est-à-dire le pétitionnaire Ilie Chibac.

Outre les informations déjà citées, le site sur lequel nous étions tombés informait ses visiteurs qu'Ilie Chibac avait épousé en 1910 à Ostrița, en Bucovine, une certaine Margareta Grămadă, originaire elle-aussi de la région, de leur mariage résultant sept enfants, tous nés à Montréal à partir de 1912. Il en résultait logiquement que le départ du couple de la Bucovine vers le Canada aurait dû avoir lieu vers 1911. Les prénoms des sept enfants – nés entre 1912 et 1924 – étaient tous roumains, ceux-ci choisissant évidemment d'« ajuster » ultérieurement, tel que le site le mettait en évidence, leurs identités aux réalités canadiennes locales. Ainsi, Maria (née en 1912), Gheorghe (1914), Nicolae (1915), Teodor (1917), Ioan (1919), Paraschiva (1922) et Ana Chibac (1924) étaient devenus en tant qu'adultes Mary, George, Nick, Fred, John, Katie et Annie Chibok. De plus, on pouvait constater – en parcourant la même page généalogique – qu'Ilie et son épouse Margareta étaient morts, lui en 1928 et elle en 1936, donc à un assez jeune âge, les deux étant inhumés au cimetière Hawthorne-Dale de Montréal.

Munis de ces informations et voulant en savoir plus, nous avons décidé d'essayer de contacter quelqu'un de la famille Chibok, le hasard faisant en sorte que celui-ci soit monsieur Robert Chibok, le petit-fils d'Ilie Chibac, monsieur Chibok étant le fils de Ioan Chibac / John Chibok, né à Montréal en 1919 en tant que 5ème enfant du couple roumain Ilie Chibac et Margareta Grămadă. Monsieur Chibok s'est montré tout de suite intéressé par notre recherche et ouvert à nous aider dans la mesure de ses possibilités, nous faisant savoir, dès le

préférerons ne pas dévoiler, par courtoisie, son adresse web. Nous indiquons, par contre, ici, l'adresse d'un deuxième site, celui-ci public, créé et développé à partir de l'ancien par le même auteur, monsieur Raymond Larche, petit-fils d'Ilie Chibac, site disponible à l'adresse : http://www.larchegen.com/family.php?database=humo_&id=F27&main_person=I52.

⁸⁹ Tout comme elle ne pouvait pas connaître le fait que la Roumanie avait perdu ce village, avec tout le Nord de la Bucovine, en juin 1940, lorsque l'Union Soviétique avait occupé la région mentionnée, suite au pacte Molotov-Ribbentrop, qu'elle avait conclu avec l'Allemagne nazie une année auparavant, le 23 août 1939.

début, que la famille Chibok connaissait très peu sur ses origines roumaines. Cela s'expliquait – selon mon interlocuteur – par le fait que les 7 enfants Chibac / Chibok avaient perdu leurs parents à un très jeune âge, l'aînée du couple, par exemple, Maria / Mary (née en 1912), étant âgée de seulement 16, respectivement 24 ans lorsque ses parents Ilie et Margareta sont décédés. Monsieur Chibok m'expliquait aussi qu'il ne détenait aucune photo de son grand-père Ilie Chibac, personne de la famille ne connaissant le visage de cet ancêtre roumain, mort si jeune dans les années 1920, mais m'en envoyait une de sa grand-mère Margareta, prise au début des années 1930 et présentant celle-ci quelques années avant sa mort, entourée par ses filles Maria, Paraschiva et Ana / Mary, Katie et Annie.

Désirant nous aider encore plus, monsieur Chibok a pris contact avec d'autres membres de sa famille, vivant ces derniers à Toronto, dans la province canadienne voisine, en Ontario. Suite à sa démarche, ses parentés ontariennes l'ont informé que toute information sur Ilie Chibac et ses origines roumaines avait été définitivement anéantie lors d'un incendie déclenché quelques années auparavant. Par contre, quelque temps après, nous avons été contactés par le cousin germain de monsieur Robert Chibok, monsieur Raymond Larche, petit-fils lui aussi du couple Chibac – Grămadă, la benjamine du couple Chibac, Ana Chibac / Annie Chibok (mariée Larche) étant sa mère. Tout comme son cousin, monsieur Larche nous témoignait de son intérêt pour notre recherche et sa passion pour la généalogie de sa famille, nous faisant connaître l'adresse du site généalogique qu'il avait créé⁹⁰ et nous envoyant – à son tour – quelques vieilles photos de famille, dont une de sa grand-mère, Margareta⁹¹.

Ultérieurement à ces échanges fructueux, nous avons été contactés par Mikaël Chibok, le fils de monsieur Robert Chibok, lequel nous informait être mis au courant de nos recherches par son père et par conséquent il nous envoyait – voulant nous aider dans notre démarche – tout une série de photocopies de vieux documents concernant sa famille paternelle, de même que plusieurs fiches généalogiques concernant les membres de sa famille élargie. Passant en revue ces vieux documents – dont une partie émis par les églises roumaines montréalaises dans les années 1920-1940 – nous avons eu la confirmation que nous avions bien à faire aux descendants d'Ilie Chibac, l'un des 12 signataires de la pétition de 1913 adressée au Parlement du Québec pour la constitution de la corporation « l'Église Roumaine Orthodoxe de Montréal » dont est issue la loi de février 1914.

De tous ces documents reçus, nous allons nous arrêter ici à ceux concernant Ioan Chibac / John Chibok (1919-2010), le père de monsieur Robert Chibok, respectivement le grand-père de Mikaël Chibok. La lecture de ses documents est très instructive pour le chercheur car elle met de façon suggestive en évidence le

⁹⁰ Voir plus haut, la note de page no. 88.

⁹¹ Que nous reproduisons à la fin de cette étude, en annexes, en tant que photo no. 8 et pour laquelle nous lui remercions.

processus d'évolution identitaire à travers le temps dans le cas d'une personne née sous le signe d'une certaine origine ethnique, étrangère à la société où la naissance a eu lieu, dans le but de mieux s'intégrer socialement dans cette dernière société.

Le premier document à retenir dans ce sens est la photocopie de l'acte de baptême – qui à l'époque tenait aussi lieu d'acte de naissance – de l'enfant Ioan Chibac, enregistré le 13 septembre 1919 dans les registres de l'église roumaine « Saint-Nicolas » de Montréal⁹² avec le no. 37. Le texte de ce document, rédigé en anglais, montre que l'enfant qui venait d'être baptisé était d'origine roumaine, car né de parents roumains, originaires de Bucovine, ces derniers décidant de le faire baptiser dans une église roumaine, dans leur propre religion, gréco-orthodoxe, en présence des parrains d'origine roumaine et de la même religion : *Certificat of baptized. On the thirteen day of September, One thousand nine hundred and nineteen, I, the undersigned Priest of the [Saint-Nicolas] Romanian Orthodox Church of Montreal, Quebec, have baptized Ioan Chibac, born on the third September One thousand nine hundred and nineteen, son of Ilie Chibac, labourer of Montreal and Margareta V. Gramada, his wife, late of Ostrita, District of Cernauti, Bucovina, Romania*⁹³. *This act has been read in the presence of the undersigned: Ghenadie Gheorghiu – priest, Ilie Chibac – father, Grigore Ilciuc & Veronica Ilciuc – sponsors.*

Dix ans après que le document cité plus haut soit émis, en 1929, la famille Chibac – ayant probablement besoin (après la mort, l'année précédente, du père de la famille, Ilie Chibac) d'un document officiel délivré par une instance canadienne confirmant la naissance du jeune Ioan, né en 1919 – s'adresse au Département des Registres de l'État Civil de la Cour Supérieure de Montréal dans ce sens. Par le biais du formulaire 0649, le Département mentionné émet le 23 avril 1929 une copie de l'acte de naissance enregistré antérieurement par la Cour avec le no. 4993 – ayant en fait exactement le même contenu que l'acte de baptême no. 37 enregistré à l'Église roumaine « Saint-Nicolas » de Montréal le 13 septembre 1919⁹⁴ – munie du sceau de la Cour Supérieure de Montréal et

⁹² Pour le contexte dans lequel cette église a fonctionné à Montréal, rue Rachel Est, entre 1917 et 1920, voir plus bas la section consacrée à la fois aux biographies de Ștefan Caba et Vasile Rotari et au conflit qui a opposé les deux leaders. Pour une photo de l'église, voir, à la fin, dans la section des annexes, la photo no. 6.

⁹³ La mention du prêtre, comme quoi le village d'Ostrița, situé dans le département de Cernăuți, la région de Bucovine, faisait partie de la Roumanie, renvoie à la réalité existante au moment où le prêtre rédigeait le document, donc à la réalité de septembre 1919 et non pas à la réalité existante en 1911, au moment où les parents de l'enfant avaient quitté le village, lorsque la Bucovine n'était pas encore roumaine, car faisant partie de l'Empire Austro-Hongrois. Il s'agit là d'un « malentendu » qui explique bien pourquoi les descendants canadiens du couple Ilie Chibac – Margareta Grămadă ont toujours pensé que leurs ancêtres étaient nés et partis de Roumanie vers le Nouveau Monde, tandis que ces derniers soient partis de l'Empire Austro-Hongrois.

⁹⁴ Sauf pour ce qui est du prénom de l'enfant où quelqu'un – en se servant d'un type d'encre noir similaire à celui utilisé par la machine à écrire à l'aide de laquelle on avait rédigé le texte proprement dit du document – a tiré à la main une ligne verticale sur la lettre « a » et a ajouté au-dessus de cette même lettre un « h », afin que le prénom de « Ioan » / « Joan » se lise

portant en bas l'attestation suivante : *I, the undersigned, Deputy Protonotary of the Superior Court, in and for the Province of Quebec, District of Montreal, do hereby certify that the foregoing is a True Extract from the Register of the Acts of Civil Statuts for the year one thousand nine hundred and nineteen of St. Nicolas Roumanian Greek Orthodox Church, Montreal and deposited in the Archives in the said Superior Court at Montreal. Montreal, the twenty third day of April 1929. [Signature illisible] Deputy Protonotary, S.C.*

Les documents de 1919 et 1929 ont été reconfirmés par un troisième document, beaucoup plus tardif celui-ci, reçu par Ioan Chibac / John Chibok quarante ans plus tard, le 2 mai 1984 de la part de la paroisse roumaine de « l'Annonciation », un document que la famille Chibok a gardé aussi dans son archive et qui porte cette fois-ci la signature du prêtre Petre Popescu⁹⁵.

Le document de 1984 se présente sous la forme de deux pages, attachées une à l'autre. La première page est une photocopie du formulaire 0649 émis par la Cour Supérieure de Montréal le 23 avril 1929 – que nous avons décrit de façon détaillée plus haut – mais sur lequel le prêtre Petre Popescu a ajouté dans la partie gauche, de sa propre main, en encre bleue, le nom modifié de l'enfant Ioan Chibac, né en 1919, sous la forme « Chibok Ioan (John) », a appliqué le sceau de la paroisse roumaine de « l'Annonciation » pour confirmer l'authenticité de l'acte et a rédigé la mention suivante, en anglais, confirmant ainsi la modification opérée par lui-même : *Declaration. I hereby attest to the authenticity of the above baptism by the Reverend Father Ghenadie Gheorghiu [Signature: Reverend Father Peter Popescu, D.D., Rector], Église Roumaine Orthodoxe de Montréal, Montreal, May 2, 1984.* Sur la deuxième page du document de 1984 le prêtre Popescu reprend – mot par mot, sur une feuille blanche portant l'en-tête de l'église de « l'Annonciation » – le texte du certificat de baptême de 1919, en prenant soin de modifier d'abord le patronyme de l'enfant et de son père, lequel n'est plus « Chibac », comme sur le document original de 1919, mais « Chibok », et ensuite le prénom de l'enfant, sous la forme « Ioan (John) ». À la fin du document, avant d'appliquer le sceau de l'église roumaine de « l'Annonciation », la date du 2 mai 1984 et sa signature, Popescu prend le soin d'ajouter trois mentions importantes en anglais qui expliquent bien le besoin d'opérer légalement la série de modifications mentionnées : *1. This is to certify that the above was taken from the records of the Superior Court No. 4993 – Form 0649, issued as an extract from the Register of the Acts of Civil Statuts for 1919 of St. Nicholas Romanian Greek Orthodox Church of Montreal ; 2. Also, this is to certify that the above named Rev. Father Ghenadie Gheorghiu was the Parish priest who signed many of the registry book entries for our Church « Église Orthodoxe Roumaine de Montréal » (« St. Mary's*

« John ». C'est la première modification opérée à l'égard de l'identité de Ioan Chibac, d'autres en suivront, comme nous allons le voir plus loin.

⁹⁵ Petre Popescu (n. 1917, village de Glodeanu-Sărat, dans le département de Buzău, Roumanie – d. 2003, Montréal), prêtre de l'Église Roumaine de « l'Annonciation » de Montréal entre 1950 et 2003.

Annunciation, Romanian Orthodox Church of Montreal »); 3. Also, this is to certify that the St. Nicholas Romanian Church ceased to exist in the early 20's and the parishioners merged with our community.

Cela dit, revenons à la série de documents envoyés par Mikaël Chibok pour nous référer à deux autres documents. Le premier date de 1942, lorsque le même Ioan Chibac dont il a été question plus haut – arrivé maintenant à l'âge adulte et utilisant déjà probablement depuis un certain temps le nom de John Chibok, beaucoup plus facile à prononcer dans un contexte bilingue anglo-français comme celui montréalais des années 1930-1940 – entend se marier. Il envisage d'épouser une jeune canadienne française, Pauline Machabée, de religion catholique. Mais lui, il est de religion gréco-orthodoxe et à l'époque cela peut représenter un empêchement sérieux pour conclure un mariage avec une catholique, surtout au Québec. C'est pourquoi il a besoin de se faire baptiser catholique afin que le mariage avec sa fiancée puisse avoir lieu.

C'est pourquoi il s'adresse d'abord – probablement en suivant le conseil du curé de la paroisse catholique sur le territoire de laquelle il habitait – à l'église roumaine de Montréal afin d'obtenir un duplicata de son certificat de baptême gréco-orthodoxe de 1919. Pour ce faire – l'église roumaine « Saint-Nicolas » de la rue Rachel Est, où il avait été baptisé n'existant plus depuis le début des années 1920 – il contacte l'autre église roumaine, celle de « l'Annonciation », située sur la même rue que celle où il avait été baptisé. L'église de « l'Annonciation » devait garder probablement non seulement son archive à elle mais aussi, en tant que seule église roumaine restée en fonction à Montréal, l'archive de l'église disparue, « Saint-Nicolas ». Celui qui dirigeait l'église de « Annonciation » en 1942, le prêtre Constantin Iuga⁹⁶, répond favorablement à la demande de Ioan Chibac / John Chibok et lui émet le 5 septembre de la même année un duplicata en anglais de son certificat de baptême de 1919 portant l'en-tête bilingue de l'église roumaine montréalaise : « *Romanian Orthodox Church St. Mary's Annonciation* » / « *Parohia Română Ortodoxă Buna Vestire Montréal* ».

Muni de ce certificat émis le 5 septembre 1942 par le prêtre roumain Constantin Iuga, Ioan Chibac / John Chibok se retourne vers le curé catholique Émile Dupont de la paroisse montréalaise de Saint-Étienne, qui accepte de le faire baptiser catholique le 13 septembre de la même année et de le marier à sa fiancée Pauline Machabée trois semaines plus tard, le 3 octobre 1942. Le document issu à cette fin, gardé aujourd'hui par la famille – où on retrouve mentionné pour la première fois Ioan identifié sous son appellatif francisé, « Jean », vu que l'acte de baptême / mariage était délivré par une paroisse francophone, et ayant reçu, en plus, suite au baptême catholique, le prénom de « Joseph » – est un extrait-type délivré le 30 juin 1945 par la paroisse de Saint-Étienne et enregistrant à la fois le baptême du 13 septembre 1942 et le mariage

⁹⁶ Constantin Iuga (n. 1913, village de Șcheia, dans le département de Suceava, Bucovine, aujourd'hui en Roumanie – d. 2000, Montréal), prêtre de l'Église Roumaine de « l'Annonciation » de Montréal entre 1938 et 1950.

du 3 octobre 1942 de celui né initialement en tant que Ioan Chibac et connu ultérieurement, de façon successive, comme John, Jean ou Joseph Chibok: *Paroisse Saint-Étienne. Extrait du Registre des Baptêmes et Mariages pour l'année Mil neuf cent quarante-deux. Le treize septembre Mil neuf cent quarante-deux, Nous, prêtre, soussigné, avons baptisé Joseph Jean né le trois septembre Mil neuf cent dix-neuf, fils légitime de Elie Chibok, qui n'a signé⁹⁷ et de Margareta Gramada, de cette paroisse⁹⁸. Le parrain a été George Chibok⁹⁹, de St. Vital de Montréal-Nord, qui a signé, et la marraine, Kithy Chibok¹⁰⁰, de St. George, qui a signé. [Signature de deux parrains] Lecture faite. [Signature du prêtre vicaire : Émile Dupont] Lequel extrait, nous, soussigné, certifions conforme à l'original conservé aux archives paroissiales. Montréal, le trente juin Mil neuf cent quarante-cinq. [Signature d'Émile Dupont, prêtre curé] A épousé Pauline Machabée, à Saint-Etienne, le 3 octobre 1942 [Signature d'Émile Dupont, prêtre curé].*

On voit là donc facilement, à travers la lecture de ces 5 documents (émis en 1919, 1929, 1984, respectivement en 1942 et 1945), comment l'identité d'une personne d'origine immigrante – roumaine, dans ce cas – a pu changer / évoluer légalement en sol canadien tout au long du XXème siècle à l'aide et avec l'accord des institutions laïques et religieuses locales, allant du changement du patronyme jusqu'à la conversion religieuse, de sorte que la personne en question puisse se créer de cette manière des « racines » dans la société de naissance et s'y sentir, par conséquent, chez elle.

4. La prochaine biographie de « pétitionnaire » à être discutée ici est celle de GHEORGHE CUCIUREAN. Connue aussi, une fois immigré au Canada, en tant que George Cuchurean¹⁰¹ – sans pour autant qu'il utilise jamais cette dernière forme patronymique anglicisée dans ses rapports avec ses compatriotes roumains montréalais – Cuciurean représente en quelque sorte, par tout ce qu'il a accompli dans sa vie, le modèle-type de l'immigrant fondateur de communauté en Amérique du Nord.

⁹⁷ Il est évident que le père n'avait pas pu signer un tel document d'abord et avant tout à cause du fait qu'il était mort déjà depuis 1928.

⁹⁸ Bien évidemment, la mère, morte elle aussi depuis 1936, n'avait rien à voir avec la paroisse catholique montréalaise de Saint-Étienne, étant de religion gréco-orthodoxe, mais comme le document du 30 juin 1945 est un extrait-type sur lequel le curé catholique remplissait seulement les rubriques blanches on comprend bien ces lacunes.

⁹⁹ Le parrain – Gheorghe Chibac / George Chibok, né, lui, en 1914 – était le frère aîné de celui qui allait être baptisé et marié en 1942.

¹⁰⁰ Celle qui jouait le rôle de la marraine était, elle, la sœur cadette de celui baptisé et marié en 1942, Paraschiva Chibac / Katie Chibok (née en 1922).

¹⁰¹ Lorsque nous indiquons cette translittération du patronyme de Cuciurean nous nous rapportons à deux sources: 1. une photo de lui et de son épouse, publiée en 1975, l'année de sa mort, à la page 33 du recueil de textes paru à Montréal sous le titre *10th Annual Convention of the Ladies Auxiliary of the Union and League of R.S.A. Inc., Montréal, Québec, Canada, 1-2-3 August 1975* et groupant les souvenirs des anciens membres de l'Union et de la Ligue des Sociétés Roumaines nord-américaines à l'occasion de la 10ème Convention Annuelle des femmes de cette organisation et 2. la pierre tombale de la famille Gheorghe Cuciurean / George Cuchurean, se trouvant au cimetière Mont-Royal de Montréal.

Né en 1889¹⁰² dans le village de Boian, au Nord de la Bucovine¹⁰³, Cuciurean arrive à Montréal en 1904, à l'âge de 15 ans, accompagnant sa mère, déjà veuve et un important groupe d'immigrants originaires de Bucovine¹⁰⁴. Après avoir fini ses études élémentaires, qu'il a dû interrompre en Bucovine suite à son départ pour le Canada¹⁰⁵, il devra trouver rapidement du travail pour subvenir aux besoins de sa famille, vu qu'il était le seul soutien de sa mère. Nous ne savons pas dans quel domaine il a commencé à travailler mais en 1913, lorsqu'il signe la pétition adressée au Parlement du Québec, il occupe déjà – tout comme 4 autres cosignataires du document mentionné¹⁰⁶ – le poste de « contremaître », sans pour autant que nous connaissions le domaine d'activité ou le nom de son employeur.

Très proche de son convillageois Ștefan Cabba, Gheorghe Cuciurean secondera celui-ci dès le premier moment dans toutes les démarches initiées par Cabba afin d'organiser une véritable vie communautaire roumaine à Montréal. On le trouve ainsi impliqué dans la construction de la première église roumaine montréalaise – celle de « la Sainte-Trinité » / « Sfânta-Treime », érigée à Longue-Pointe, en 1912¹⁰⁷. On le trouve ensuite parmi les signataires de la pétition de 1913 dont sortira la loi d'organisation de la corporation appelée

¹⁰² L'année de naissance de Cuciurean, 1889 apparaît sur sa pierre tombale, déjà mentionnée, où il est indiqué aussi l'année de sa mort, 1975.

¹⁰³ Bien que sur ses documents de naturalisation de 1914 Cuciurean soit montré comme né à Cernăuți, la capitale de la Bucovine, le village de Boian semble être son véritable lieu de naissance (voir dans ce sens l'article de Victor Roșca consacré à l'épouse de Gheorghe Cuciurean, Irodia / Erodia Cuciurean, elle aussi une membre importante de la communauté roumaine montréalaise : Victor Roșca, *File de istorie*, dans « Candela de Montréal », Montréal, VIème année, no. 4, juillet-août 2002, p. 1 et 3. Roșca a discuté avec les membres de la famille de Cuciurean avant de publier cet article, donc il est plus crédible en tant que source dans ce cas, d'autant plus que le village de Boian se trouve seulement à quelques kilomètres de la ville de Cernăuți, donc l'inadéquation des documents de naturalisation – rédigés sur la base des déclarations de Cuciurean – ne serait pas si grande en fin de compte). Le fait d'être originaire du même village que Ștefan Cabba, le premier leader de la communauté roumaine montréalaise, ne sera pas sans importance – comme nous allons le voir – pour l'évolution ultérieure de Cuciurean, une fois arrivé à Montréal.

¹⁰⁴ De nouveau, je choisis ici de faire confiance à Victor Roșca pour ce qui est du moment de l'arrivée de Gheorghe Cuciurean à Montréal, vu qu'il a consulté la famille Cuciurean pour rédiger son article de 2002 (voir la note précédente). Les documents inclus dans le dossier de naturalisation de Cuciurean (1914) placent, quant à eux, l'arrivée de celui-ci au Canada 7 ans auparavant, donc autour de 1907 (c'est l'année mentionnée sur l'acte de naturalisation et du serment de résidence de Cuciurean) ou, dans un autre cas, 3 ans auparavant, c'est-à-dire autour de 1911 (tel que mentionné sur la lettre de recommandation que Cuciurean reçoit de la part de son employeur).

¹⁰⁵ Victor Roșca, *op. cit.*, p. 1.

¹⁰⁶ Il s'agit de Constantin Babi, Dumitru Bratcu, Ștefan Cabba et Constantin Poede.

¹⁰⁷ L'implication de Cuciurean dans le projet de Cabba visant à édifier l'église « de la Sainte-Trinité » de 1912 est mentionnée non seulement dans l'article de 2002 de Victor Roșca, déjà cité, mais aussi par le gendre de Cabba, l'écrivain et le poète Eugen Caraghiaur. Voir dans ce sens Eugen Caraghiaur, *In memoriam*, dans la revue littéraire montréalaise de langue roumaine « Destine literare », Montréal, 1ère année, no. 2, 2008, p. 10.

« l'Église Roumaine Orthodoxe de Montréal » de 1914. Il fera aussi partie – toujours à côté de Cabba – de signataires du mémoire adressé en 1919 par les membres de la communauté roumaine montréalaise au gouvernement de Bucarest, par lequel on demandait aux autorités roumaines d'envoyer un représentant officiel au Canada afin de défendre les intérêts des Roumains canadiens¹⁰⁸.

En 1914 Gheorghe Cuciurean est naturalisé canadien. Son dossier de naturalisation, présenté à la Cour de Circuit de Montréal le 18 mai 1914 par le commissaire à la naturalisation Alb Chabot est approuvé 4 jours plus tard, le 22 mai 1914. Le dossier – tel qu'il a été numérisé et mis en ligne sur le site du gouvernement canadien – porte la mention très intéressante, écrite à la main, sur la première page, « Roumanian race, Austrian subject »¹⁰⁹ et comprend 5 documents : 1. La pétition du requérant, datée du 21 avril 1914 et signée en original par Gheorghe Cuciurean (sous la forme « George Kuczurean ») ; 2. Le formulaire par lequel le demandeur prêtait serment de résidence et d'allégeance envers le roi de la Grande-Bretagne et du Canada, datant du même jour, 21 avril 1914, formulaire qui porte lui-aussi, à deux reprises, la signature originelle de Cuciurean et sur lequel ce dernier est présenté de la manière suivante : *George Kuczurean, laborer, 25 years [old], formerly of Bukovina, province of Chernowitz, Austria*¹¹⁰; 3. Le certificat de naturalisation, rempli par le commissaire à la naturalisation Alb Chabot le 21 avril 1914 et grâce auquel Cuciurean devient canadien. Le certificat nous indique l'adresse où restait Gheorghe Cuciurean à l'époque – 1076 rue Clark, Montréal – et nous indique que celui-ci vivait depuis 7 ans au Canada au moment où il obtenait sa naturalisation¹¹¹ ; 4. Une première lettre de recommandation, obtenue par Cuciurean de la part de son employeur, « Blumer Bros. », une compagnie de commerce¹¹² siégeant à l'adresse 1er rue Dorchester, Montréal, tel que montré sur l'en-tête du document. Cette lettre, rédigée le 24 avril 1914, à la main et en anglais, par le patron de la compagnie Blumer Bros., L. Blumer, fait toutefois note discordante avec les autres documents du dossier, qui présentent tous le requérant comme vivant depuis 7 années au Canada, en décrivant Cuciurean ainsi : *George Kuczurean*,

¹⁰⁸ Pour plus de détails concernant ce mémoire et ses résultats, voir plus loin, la section de cette étude consacrée aux biographies de Ștefan Cabba et Vasile Rotari.

¹⁰⁹ Mention que nous n'avons pas retrouvée sur aucun des 4 autres dossiers de naturalisation consultés et décrits de façon détaillée dans cette étude.

¹¹⁰ À mentionner l'erreur du fonctionnaire fédéral canadien, qui n'avait pas compris que la Bucovine était la province d'où Cuciurean était originaire, Cernăuți étant seulement la ville de cette province d'où le demandeur était parti. Ou peut-être Cuciurean avait indiqué lui-même Cernăuți en tant que « département » de la Bucovine sous le mot anglais « province », vu que son village natal, Boian, faisait partie à l'époque du département de Cernăuți ?

¹¹¹ Comme montré déjà plus haut, notre opinion est celle que Cuciurean était arrivé au Canada beaucoup plus tôt, en 1904 et non pas en 1907.

¹¹² Sur la première page du dossier de naturalisation, où sont indiquées les coordonnées de ceux qui ont recommandé Cuciurean en vue d'être naturalisé canadien, à côté du nom de la compagnie « Blumer Bros. » on retrouve la mention, en anglais, « merchants », indiquant le fait que la compagnie s'occupait avec le commerce.

labour, residing at no. 1076 Clark Street, in the Dominion of Canada since 3 years ; 5. Et enfin, le dossier comprend une deuxième lettre de recommandation sur laquelle nous aimerions insister ici.

Cette deuxième lettre de recommandation représente – de notre point de vue – la pièce-maîtresse du dossier de naturalisation de Gheorghe Cuciurean et cela pour au moins deux raisons. *Premièrement*, elle n'émane pas d'une institution ou d'une personne officielle représentant une entreprise – comme dans le cas des lettres reçues par les autres immigrants roumains dont nous avons retrouvé et analysé les dossiers de naturalisation – ou si elle le fait ce n'est qu'en apparence. Qu'on nous permette de nous expliquer : bien que rédigée par le manager de la compagnie « Transcontinental Employment Agency » de Montréal, la lettre mentionnée est loin d'être une lettre officielle de recommandation, se présentant en fait sous la forme d'une longue lettre écrite à la main, de façon très personnalisée et dont l'auteur est nul autre que l'un des amis roumains de Gheorghe Cuciurean, Constantin Babi – signataire lui aussi de la pétition de 1913 qui fait l'objet de cette étude – et dont nous avons déjà présenté sommairement la biographie plus haut¹¹³.

En deuxième lieu et comme une conséquence de ce qui a été affirmé antérieurement, la lettre dont nous discutons le contenu ici est importante pour le chercheur intéressé par le sujet de la migration est-européenne vers le Nouveau Monde car elle se constitue dans une véritable preuve d'amitié entre deux immigrants est-européens – peu importe leur origine – partis tous les deux sur le chemin de l'aventure nord-américaine et dont l'un donne un coup de main à l'autre lorsque le besoin se fait sentir le plus. Cela n'est pas une affirmation gratuite car la façon dont Constantin Babi – devenu après 1911, lorsqu'il avait reçu lui-même sa naturalisation canadienne et quand il n'était qu'un simple agent de la compagnie « Transcontinental Employment Agency » de Montréal, le manager de celle-ci¹¹⁴ – présente Gheorghe Cuciurean dans sa lettre de recommandation est plus que cordiale, le document, portant la date de 21 avril 1914 étant empreint d'une amitié à ne pas nier. C'est pourquoi nous considérons utile de citer ici intégralement le contenu de cette lettre assez spéciale faisant preuve des véritables rapports d'entraide existant entre ces deux Roumains bucoviniens établis au Canada au début du XXème siècle : *Montreal, Canada, 21st April 1914. To whom it may concern: This is to certify that I know the bearer Mr. George Kuczurean for about five years, and it is with great pleasure that I take the liberty to recommend him to the Registration Office of this country, for Mr. Kuczurean wishes to become naturalized citizen of Canada. He always show a good character, strictly sober and proved in any cases an honest man. I may mention that since I know Mr. Kuczurean we have been always in good terms, and I have no doubt that anyone that may become acquainted with him,*

¹¹³ Voir plus haut, la 1ère des 7 biographies présentées ici.

¹¹⁴ Voir, pour la situation professionnelle de Babi en 1911, la section que nous lui avons dédiée plus haut.

will like to become a close friend. Hoping the Registration will accept the request of Mr. Kuczurean, I remain, [signature] Constantin Baby, manager [of Transcontinental Employment Agency]¹¹⁵].

Après la Première Guerre mondiale et suite au remplacement de Cabba par Vasile Rotari à la tête de la communauté roumaine montréalaise, Cuciurean continuera de rester impliqué dans les affaires communautaires. Il sera de ceux qui – à côté de Rotari – fonderont l'église de « l'Annonciation » de la rue Rachel en 1918¹¹⁶ et la « Maison roumaine » de la rue d'Iberville dans les années 1930¹¹⁷, tout il comme fera partie, en tant que membre, de la plupart des comités paroissiaux de l'église mentionnée, entre 1920 et 1940¹¹⁸. À un moment donné, dans les années 1930, il se verra confié aussi la direction du chœur de cette église¹¹⁹. Beaucoup plus tard, au début des années 1970, il sera aussi de ceux qui verront l'ancienne église roumaine de « l'Annonciation » démolie et remplacée par une autre, portant le même nom et bâtie en 1971-1972 beaucoup plus à l'Ouest, sur la rue Cristophe-Colomb, coin Jarry. En 1974-1975, avant de mourir, Gheorghe Cuciurean était le seul signataire de la pétition de 1913 resté encore en vie¹²⁰.

À mentionner aussi que Gheorghe Cuciurean a épousé en 1923 – à l'église de « l'Annonciation » de Montréal – Irodia Gemănari¹²¹, une roumaine de souche bucovinienne elle-aussi, connue par tout le monde à Montréal sous son nom translitéré en anglais, celui d'Erodia Geminari¹²². Née en 1904 dans le village de Doroteia, situé dans le département de Suceava¹²³, Irodia arrive au

¹¹⁵ Dont le sceau officiel est imprimé à côté de la signature de Constantin Babi.

¹¹⁶ Victor Roșca, *op. cit.*, p. 3.

¹¹⁷ Une photo prise dans les années 1930 devant la « Maison Roumaine » située sur la rue d'Iberville et montrant les membres de la communauté, parmi lesquels on voit aussi Cuciurean, a été publiée par Mario Gramada dans son article *Romanians in Montreal*, paru dans le bimensuel montréalais de langue roumaine « Impact », 1ère année, no. 4, 2ème édition, le 26 mars 2010, p. 2-3. L'adresse exacte de la « Maison Roumaine » connue aussi, sous sa titulature anglophone, comme « The Romanian City Hall » était 3490 rue d'Iberville, Montréal.

¹¹⁸ Par exemple, en 1924-1925. Voir *Calendarul național al ziarului « America »*, *loc. cit.*, p. 130.

¹¹⁹ *Calendarul « Solia » pentru românii din America pe anul 1937*, 1937, p. 214.

¹²⁰ Cette mention se trouve sur la photo publiée par la famille en 1975 dans *10th Annual Convention...*, p. 33.

¹²¹ Dont le prénom, Irodia, renvoie à la tradition roumaine, spécifique à la période entourant la fête de Noël (du 25 décembre au 7 janvier), des « Hérods » (« Irozii », au pluriel en roumain, connue aussi comme le « Viflaim » / « Bethléem »), qui prend la forme d'une petite pièce de théâtre chantée – représentée par des enfants ou par des adultes – mettant en scène les personnages qui auraient pris part à la naissance de Jésus : Hérode, les trois mages, les soldats romains, le berger, Marie, Joseph et l'enfant Jésus (Une ample présentation de la fête roumaine des « Hérods » dans Michel Vulpesco, *Les coutumes roumaines périodiques*, Paris, 1927, p. 38-60).

¹²² Le couple a eu deux enfants, dont un mort très jeune et le deuxième, l'ingénieur Nicolas Cuchurean (1929-1980) épousant une canadienne française, Francis Letourneau et ayant à son tour deux enfants, dont le plus jeune, Paul Cuchurean est aujourd'hui médecin à Montréal (Victor Roșca, *op. cit.*, p. 3).

¹²³ L'année de naissance de Irodia / Erodia, mentionnée à la fois sur la pierre tombale de la famille (cimetière Mont-Royal de Montréal) et aussi dans l'article que Victor Roșca lui a consacré, où on trouve mentionné aussi le nom du village d'origine d'Irodia.

Canada le 9 mai 1914, lorsqu'elle débarque dans le port de Québec, accompagnée par sa mère, Maria, ses deux frères cadets, Mihai et Valerian, tout comme par son oncle, Petrea, le frère plus âgé de son père. Elle et ceux qui l'accompagnait avaient tous voyagé sur le paquebot « Frankfurt », parti de Hamburg, en Allemagne. Ils avaient été précédés par le père de la famille, Luca Gemănari / Geminari, arrivé l'année d'avant, le 18 août 1913 et débarqué du paquebot « Barcelona » dans le même port de Québec. Ils sont tous enregistrés par les autorités d'immigration canadiennes en tant que « Romanians from Austria », ayant comme destination finale de leur voyage la ville de Montréal¹²⁴.

Tout comme son mari, Irodia / Erodia Cuciurean fera preuve de beaucoup d'implication dans les activités de la communauté roumaine montréalaise entre les deux guerres. Membre de la Société culturelle « Dulcea Bucovină » / « La Tendre Bucovine » – fondée par les Roumains montréalais le 25 août 1915 et dont le premier président fut Constantin Babi, évoqué plusieurs fois dans cette étude¹²⁵ – Irodia / Erodia Cuciurean fut aussi la présidente de la « Réunion des Femmes » de l'église roumaine de « l'Annonciation » qui comptait 76 membres en 1936-1937¹²⁶. De plus, elle a administré pendant des longues années le magasin de fruits & légumes « Georges » que son époux Gheorghe / Georges Cuciurean a fait ouvrir à Montréal, pas loin de l'église roumaine¹²⁷, à l'adresse 6353 rue d'Iberville. Vieille, elle a continué à fréquenter la nouvelle église roumaine de « l'Annonciation » – ouverte en 1972 sur la rue Christophe-Colomb – jusqu'à son décès, en 2002, à 97 ans, y occupant toujours la même place qui lui était réservée en tant que membre fondatrice de la communauté¹²⁸.

5. De tous les cas discutés jusqu'ici, celui de PETREA LOBODICI ressemble le plus à celui d'Ilie Chibac, si on se rapporte à la façon assez originale dont nous avons réussi à reconstituer la biographie du personnage en question. Au début – vu que nous n'avons pas pu retrouver le dossier de naturalisation de Lobodici sur la page internet du gouvernement du Canada¹²⁹ – nous ne savions presque rien sur lui, à part le moment de son arrivée au Nouveau Monde. Ce moment nous était connu grâce à nos recherches sur les

¹²⁴ Toutes ces informations peuvent être retrouvées facilement sur le site www.ancestry.ca, en parcourant la liste des passagers des paquebots mentionnés, aux dates d'arrivée indiquées plus haut. De même, sur les pierres tombales de la famille Geminari, se trouvant au cimetière Mont-Royal de Montréal, on peut lire les années de vie de toutes ces personnes : les parents d'Irodia, Luca Gemănari / Geminari (1880-1958) & Maria (1885-1951) et ses frères cadets, Mihai / Michel Geminari (1906-1957), respectivement Valerian Geminari (1908-1984).

¹²⁵ Ces renseignements, tout comme une photo des années 1920 montrant Irodia / Erodia parmi les membres de cette Société, dans *Calendarul național al ziarului « America »*, p. 151.

¹²⁶ *Calendarul « Solia » pentru românii din America pe anul 1937...*, p. 214.

¹²⁷ Le magasin, mentionné par Victor Roșca dans son article. L'adresse du magasin, retrouvée par nous dans les *Annuaire Lovell*, les numéros du périodique sur 1941, à la p. 1014 et sur 1942, à la p. 1025.

¹²⁸ Victor Roșca, *op. cit.*, p. 3.

¹²⁹ Et, comme nous avons constaté ultérieurement, nous n'avons pas pu le retrouver tout simplement parce que Lobodici avait été naturalisé canadien beaucoup plus tard, en 1926. Nous allons revenir là-dessus.

sites internet déjà mentionnés dans le cadre de cette étude, www.ancestry.com et www.ancestry.ca, recherches qui nous ont permis d'identifier Petrea Lobodici parmi les immigrants est-européens débarqués sur la côte Est de l'Atlantique avant la Première Guerre mondiale.

Nous avons appris ainsi que Lobodici avait voyagé sur le paquebot « Haverford », sur lequel il avait monté à Liverpool, au Royaume-Uni, le 24 mars 1910 débarquant quelques semaines plus tard à Philadelphie, aux États-Unis, le 6 avril 1910. Les autorités américaines d'immigration l'ont enregistré sous son vrai nom, en tant que « Austrian from Ostrita, Bukovina », âgé de 28 ans, de profession « travailleur agricole » et ayant comme destination finale la ville de Montréal, dans la province canadienne de Québec. Sur le même bateau que Lobodici on pouvait retrouver 15 autres Roumains bucoviniens, dont la plupart déclaraient officiellement avoir la même destination finale que lui : Montréal. Parmi ceux-ci, deux étaient originaires du même village bucovinien – Ostrița – que Petrea Lobodici : Neculai Cojocari (âgé de 38 ans) et Gheorghe Velicico (25 ans). Lobodici faisait donc le voyage de sa vie en bonne compagnie : à côté de 15 autres compatriotes, dont 2 convillageois !¹³⁰

Voilà un peu les renseignements dont nous disposons au tout début sur ce Roumain bucovinien établi au Canada en 1910 et signataire de la célèbre pétition de 1913 adressée par les leaders de la communauté roumaine de Montréal au Parlement du Québec. Et ça c'était d'ailleurs tout ce que nous pensions initialement pouvoir retrouver en termes d'information biographique sur ce personnage ! La chance a fait toutefois en sorte que nous apprenions beaucoup plus sur Lobodici que nous nous attendions, grâce à une « rencontre » virtuelle que nous avons fait lors de l'année 2010 – à une époque où nous vivions encore au Canada – sur un site de généalogie nord-américaine, lorsque nous recherchions des informations sur une toute autre personne, pour une recherche parallèle.

Sans qu'elle soit directement reliée à Petrea Lobodici, Madame Patt Purcell – la dame avec laquelle nous sommes entrés en contact par hasard à l'époque et qui habitait, elle, en Ontario¹³¹ – s'est avéré être la petite-fille de la deuxième épouse de Lobodici. Apprenant que nous nous intéressions à la biographie du deuxième mari de sa grand-mère, Madame Purcell a fait tout en son pouvoir pour nous aider dans notre démarche, en commençant par nous

¹³⁰ Les noms de 13 autres Roumains bucoviniens, enregistrés tous comme « Austrians » et qui voyagent avec Lobodici sur « Haverford » en 1910 sont les suivants (par ordre alphabétique) : Dionisie Băițan (46 ans, originaire de Zăhărești), Gheorghe Bandol (32 ans, originaire de Zăhărești), Nicolai Basarabă (27 ans, le lieu d'origine n'est pas indiqué), Felix Burac (18 ans, Verbăuți), Nicolai Ciosul (17 ans, Jucica Veche), Simion Ciulei (27 ans, Dănila), Vasile Crăpău (36 ans, Berhomete), Mihail Fărtăiș (31 ans, Zăhărești), Vasile Fărtăiș (27 ans, Zăhărești), Zaharie Grămadă (26 ans, Zăhărești), Ioan Pușcaș (28 ans, Zăhărești), Pamfil Săuciuc (32 ans, Scobești) et Dumitru Teaciuc (26 ans, Pârtești). Toutes ces informations, à l'adresse https://search.ancestry.com/cgi-bin/sse.dll?indiv=1&dbid=8769&h=646108&tid=&pid=&usePUB=true&_phsrc=Ztz2&_phstart=succesSource.

¹³¹ Où elle y habite toujours.

fournir d'abord les renseignements sur Petrea Lobodici dont avait connaissance elle-même et nous mettre par la suite en contact direct avec une de ses parentés, monsieur John Naida, un descendant direct de Lobodici.

Monsieur Naida, qui vivait aux États-Unis, dans l'état de Michigan – où il y vit toujours – était en effet l'arrière-petit-fils de Petrea Lobodici, ce dernier étant le père de sa grand-mère maternelle. De plus, monsieur Naida était passionné depuis toujours par la généalogie de sa famille, ayant réussi à collectionner – à travers le temps – toutes sortes de documents et d'informations concernant ses ancêtres est-européens, soient-ils Roumains, Ukrainiens ou Polonais. Une partie de ces documents avaient été identifiés par mon interlocuteur lors de ses recherches pointues dans le cadre des « Centres d'Histoire Familiale » que l'Église de Jésus Christ de Saints de Derniers Jours¹³² avait fait ouvrir depuis un certain temps tout au long des États-Unis et du Canada, permettant aux personnes vivant en Amérique du Nord et passionnées par la généalogie de leurs familles de consulter – virtuellement, sur place et moyennant certains frais – les vieux registres de centaines et de centaines de paroisses est-européennes que les membres de l'Église Mormone avaient numérisés auparavant. Parmi les paroisses dont les registres ont été numérisés en Europe par les membres de l'Église mentionnée et mis ultérieurement à la disposition des chercheurs nord-américains se retrouvent toutes les paroisses de la région ukrainienne de Cernăuți, correspondant géographiquement à la région historique de la Bucovine du Nord. Cela a permis à monsieur Naida de faire des recherches généalogiques approfondies à partir de chez lui, aux États-Unis, et d'en savoir plus sur ses ancêtres sans être obligé de se déplacer physiquement à l'autre bout du monde, en Europe de l'Est.

Grâce à toutes ces recherches, monsieur John Naida s'est avéré être une mine d'informations sur le passé de son ancêtre roumain Petrea Lobodici, informations qu'il a accepté de partager avec nous dès qu'il a eu connaissance de nos recherches et de l'existence de la pétition de la communauté roumaine montréalaise de 1913 dont son arrière-grand-père était l'un des 12 signataires. J'ai appris ainsi que Petrea Lobodici était né le 17 juin 1882 à Ostrița, en Bucovine du Nord, en tant que fils de Casian Lobodici et d'Axenia (née Calancea). Il avait une sœur aînée, Anghelina, née le 20 octobre 1879 à Ostrița et mariée le 5 novembre 1895 à Nicolai Cojocari, l'un de deux convillageois avec lequel Petrea Lobodici avait passé en 1910 l'Atlantique pour s'installer au Canada et qui était donc nul autre que le beau-frère de Lobodici.

Lors de premières années du XXe siècle Petrea Lobodici avait épousé Domnica Gagiuc¹³³, née, elle, le 7 février 1875 à Țurenî¹³⁴, dans le village

¹³² Connue aussi comme l'Église « Mormone ».

¹³³ Le patronyme apparaît translitéré comme « Gajuc » dans les vieux registres de l'église de Țurenî, rédigés à l'époque de l'Empire Austro-Hongrois.

¹³⁴ Țurenî (Tsuren en ukrainien, Zurin ou Zuren en allemand), village moldave de la région de Herța, situé sur les bords de la rivière de Prout, habité par une population prépondérante roumaine (plus de 94% de la population parle encore de nos jours le roumain, selon le recensement ukrainien de 2001). Aujourd'hui en Ukraine.

voisin de celui où Lobodici était né, Ostrița. Domnica était la fille de Gheorghe Gagiuc et de Sofia (née Rojec). Du mariage de Petrea Lobodici et Domnica Gagiuc ont résulté 9 enfants, dont les 3 premiers nés avant le départ du couple pour le Canada et les 6 autres nés au Canada : 1. Maria (1906-1960), 2. Gheorghe (1907-1975), 3. Ioan (1909-1933), 4. Eudochia (1911-1991, la grand-mère maternelle de monsieur John Naida), 5. Ana (1914 - ?), 6. Vasile (1915-1996, qui a changé ultérieurement de nom, prenant l'identité de « William Morrison ») ; 7. Constantin (1916-1991, connu par la suite comme « Thomas »), 8. Alex (né et décédé lors de la même année, en 1917) et 9. Dumitru (1918-1919). Parmi les 6 enfants du couple nés après l'arrivée au Canada, les 4 premiers (Ioan, Eudochia, Vasile et Constantin) sont venus au monde à Montréal, deux d'entre eux (Vasile et Constantin) étant baptisés par leur père à l'église roumaine de la Longue-Pointe.

Ce qui est intéressant c'est que l'arrivée au Canada du couple Petrea Lobodici – Domnica Gagiuc et de leurs premiers 3 enfants ne s'est pas faite au même moment. Nous avons déjà vu que Petrea Lobodici et son beau-frère Nicolai Cojocari y sont arrivés en 1910. Deux ans plus tard, en 1912, la sœur de Lobodici, Anghelina, qui était l'épouse de Nicolai Cojocari, accompagnée par les deux filles qu'elle avait avec Nicolai (Eudochia et Eugenia, âgées de 8 et 9 ans) et par les premiers deux enfants de son frère Petrea (Maria et Gheorghe, âgés de 6, respectivement de 5 ans), refait exactement – mais cette fois-ci sur un autre paquebot transatlantique, le « Dominion » – le même trajet suivi par son frère et son mari en 1910 et débarque à Philadelphie, aux États-Unis, le 20 mai 1912, d'où elle continue son voyage par train vers Montréal¹³⁵. L'arrivée à Montréal de l'épouse de Petrea Lobodici, Domnica et de leur fils Ioan (âgé d'environ 3 ans) a eu lieu toujours en 1912, mais à une date différente, que ni nous-même ni monsieur John Naida n'avons pas pu identifier encore avec précision.

Après la réunification de la famille en 1912 et la naissance – entre 1912 et 1916 – des 4 autres enfants du couple, Petrea Lobodici décide qu'il n'est pourtant pas fait pour mener une vie urbaine et souhaite, d'une certaine manière, le retour à la vie paysanne dont il avait joui avant de quitter sa Bucovine natale pour le Canada. C'est pourquoi il prend – vers 1917 – la décision de quitter la grande métropole canadienne qui était Montréal et de s'installer avec toute sa famille¹³⁶ dans la province canadienne voisine, en Ontario. C'est là, dans la région agricole de Branchton, qu'il trouvera du travail dans une ferme et commencera une nouvelle vie à côté de son épouse et de leurs enfants.

En 1926 Lobodici, accompagné par sa femme et deux de leurs enfants, Gheorghe et Ioan – devenus Georges et John et ayant probablement eux seuls

¹³⁵ Toutes ces informations, à l'adresse https://search.ancestry.com/cgi-bin/sse.dll?indiv=1&dbid=8769&h=708209&tid=&pid=&usePUB=true&_phsrc=Ztz9&_phstart=succesSource.

¹³⁶ Les 2 derniers enfants du couple, nés en 1917 et 1918, probablement en Ontario, sont décédés très vite, possiblement à cause des conditions difficiles générées par ce déménagement, de sorte qu'à partir de 1920 la famille sera composée de seulement 9 personnes, au lieu de 11.

l'âge nécessaire de tous les 7 enfants du couple pour cela¹³⁷ – seront naturalisés canadiens. Le certificat de naturalisation de Petrea Lobodici, délivré par le gouvernement canadien le 19 août 1926, porte le numéro 13438 B et montre qu'à l'époque le titulaire était fermier à Branchton, en Ontario¹³⁸.

La période subséquente à cet événement de la vie de Petrea Lobodici nous est moins connue. On sait que son épouse, Domnica est morte en février 1941, étant enterrée dans le cimetière baptiste Westover, de Flamborough, à Hamilton, en Ontario¹³⁹, l'endroit où seront inhumés ultérieurement son beau-frère, Nicolai Cojocari, décédé en 1943 et l'épouse de ce dernier, Anghelina (née Lobodici). Après le décès de son épouse, Petrea Lobodici s'est remarié – un mariage de droit commun / en common law – avec Cleonfira Crăciun, originaire elle-aussi de Bucovine mais ayant vécu antérieurement dans les Prairies avec ses deux premiers maris, Constantin Cojocariu et Gheorghe Lenciu. Cleonfira avait déjà un enfant avec son premier mari, Ilie Cojocariu, né en mars 1916 à Dahinda, dans la province canadienne de Saskatchewan, mais qui portera le prénom anglais d'Alexander et le patronyme anglicisé du deuxième époux de Cleonfira, « Lenchuck »¹⁴⁰. Cet Alexander Lenchuck (né en 1916 sous le nom de Ilie Cojocariu) sera le père de madame Patt Purcell, à laquelle nous aimerions exprimer ici toute notre gratitude à la fois pour sa bienveillance et pour nous avoir mis en contact avec l'arrière-petit-fils de Petrea Lobodici et en même temps sa parenté, monsieur John Naida.

Quant à Petrea Lobodici, celui-ci vivra jusqu'en août 1965, à l'âge d'environ 83 ans. Il avait passé les dernières années de sa vie à « Victoria Nursing Home » de Hamilton, en Ontario, un foyer pour aînés. Il sera inhumé par la famille à côté de sa première épouse, Domnica, dans le même cimetière baptiste, Westover, de Flamborough, à Hamilton, en Ontario. Une petite pierre tombale, au niveau de la terre, cachée presque intégralement par la végétation et décorée au milieu par une croix, rappelle le passage de « Peter Lobodici » en ce monde. Vu son âge – d'environ 83 ans – et l'année de sa mort – 1965 –

¹³⁷ Pourquoi la première fille du couple, Maria / Mary, née en 1906 et ayant à l'époque autour de 20 ans, n'a pas obtenu elle-aussi la naturalisation canadienne, il est difficile de le savoir aujourd'hui.

¹³⁸ La mention de la naturalisation obtenue par les 4 membres de la famille Lobodici, du numéro du certificat de naturalisation du père de la famille, de l'adresse et de la profession du titulaire, sur le site de la Bibliothèque et des Archives Canada, dans la rubrique « Base de données, sous-rubrique « Registres de naturalisation 1915-1951 », la section « Recherche dans la base de données par nom, 1915-1946 », en cherchant d'après le patronyme « Lobodici » (pour y accéder directement aller à l'adresse: <http://www.bac-lac.gc.ca/fra/decouvrez/immigration/citoyennete-dossiers-naturalisation/registres-naturalisation-1915-1951/Pages/introduction.aspx>).

¹³⁹ Un album de ce cimetière à l'adresse <http://historicalhamilton.com/flamborough/westover-baptist-cemetery/>.

¹⁴⁰ Tous ces changements d'identité, expliqués de façon détaillée dans un document daté du 19 décembre 1941 et enregistré par Cleonfira Lobodici (ex. Crăciun, ex Cojocariu, ex Lenchuck) chez un notaire de Dundas, Wentworth county, Ontario. Le document porte en haut la mention suivante : « In the matter of the name of Alexander Lenchuck, of the city of Niagara Falls, in the county of Welland, maintenance labourer ».

Lobodici était parmi les derniers survivants des 12 signataires de la pétition des Roumains montréalais adressée au Parlement du Québec.

6. Contrairement à certains cas de « pétitionnaires » évoqués précédemment – ceux de Constantin Babi, Dumitru Bratcu, Ilie Chibac, et Petrea Lobodici, par exemple – le cas de ȘTEFAN CABBA nous est, en quelque sorte, mieux connu car il s'agit d'une personnalité de premier plan de la communauté roumaine montréalaise dont la vie a été inextricablement reliée à celle de cette communauté. Né le 26 décembre 1886¹⁴¹, Ștefan Caba était originaire – tout comme Gheorghe Cuciurean – de Boian, ce village du Nord de la Bucovine qui deviendra célèbre dans l'histoire du processus migratoire des Roumains vers l'Amérique du Nord, à la toute fin du XIXème et au début du XXème siècle, non seulement à cause du nombre important des Roumains partis de là pour le Canada, mais surtout grâce à l'audace que ceux-ci ont eu de fonder un village portant le même nom, loin de chez eux, à l'autre bout du monde, en Alberta, dans les Prairies canadiennes. Toute cette épopée d'il y a un siècle a fait en sorte que Boian soit reconnu aujourd'hui comme la plus ancienne communauté roumaine implantée au Canada.

Ștefan Caba est arrivé à Montréal en 1908¹⁴² avec ses trois frères cadets, Nicolae (connu comme Nicolas au Canada, 1888-1958), Vasile (William ou Bill au Canada, 1890-1957) et Gheorghe (devenu George au Canada, 1896-1964). Une fois au Canada, tous ont adopté et utilisé toute leur vie durant la forme patronymale « Cabba » que les autorités canadiennes d'immigration avaient inscrite sur leurs documents d'entrée au pays. C'est pourquoi nous nous sommes référés – tout au long de cette étude – à Ștefan Caba en le désignant comme « Ștefan Cabba », le nom sous lequel il a été connu toute sa vie durant par ses compatriotes Roumains montréalais.

Avant même d'avoir eu sa naturalisation canadienne – ce qui se passera en mai 1913 – Ștefan Cabba s'est lancé avec ardeur dans l'organisation de sa propre communauté, en commençant par mettre les bases de celle-ci. Il semble avoir été celui qui a initié l'édification de la première église roumaine à Montréal, l'église de « la Sainte-Trinité », bâtie en 1912 à l'extrémité orientale de la municipalité de Montréal, à Longue-Pointe et dont il a été déjà question à plusieurs reprises dans cette étude. Cette information m'a été transmise de vive voix à la fois par un vieux membre de la communauté, né en 1921 et aujourd'hui décédé – je fais référence ici à monsieur Constantin Lazurek – et confirmée par le gendre de Ștefan Cabba, Eugen Caraghiaur. Une confirmation de plus que les choses se sont passées de cette manière nous parvient aussi par l'entremise d'une brève présentation de la paroisse roumaine de Montréal parue

¹⁴¹ Tel que mentionné dans le nécrologue de celui-ci, publié lors de son décès, le 11 novembre 1962. Le nécrologue m'a été fourni par monsieur Constantin Lazurek.

¹⁴² Information fournie par Eugen Caraghiaur, le gendre de Ștefan Cabba lors d'un entrevue que j'ai réalisé avec lui le 22 mai 2009 et confirmée par les informations trouvées dans le dossier de naturalisation de son beau-père.

dans *Calendarul național al ziarului « America »* (le numéro sur 1925), un périodique publié annuellement par les communautés roumaines nord-américaines depuis le début du XXème siècle et où il est fait mention du fait que – et je cite – *la paroisse roumaine orthodoxe de Montréal a été fondée par les Roumains bucoviniens en 1912 tandis que l'église, dont le patron est [représenté par] la « fête de l'Annonciation », a été bâtie durant la même année. Le premier président [du Conseil] de la paroisse fut monsieur Ștefan Cabba, tandis que le premier prêtre ayant servi l'église fut Gherasim Luca*¹⁴³.

En 1913, lorsqu'il obtient sa naturalisation canadienne, Ștefan Cabba est donc déjà installé en quelque sorte à la tête de la communauté, en tant que président de la jeune paroisse roumaine montréalaise de « la Sainte-Trinité ». Son certificat de naturalisation¹⁴⁴, rédigé le 22 avril 1913 par le conseiller à la naturalisation Alb Chabot, nous le présente âgé de 26 ans, *formerly of Boyan, in the province of Bukovina*¹⁴⁵, *in Austria*, et habitant à l'adresse 1384 rue d'Iberville, Montréal. Son dossier nous renseigne que le titulaire vivait au Canada depuis 5 ans et demi déjà¹⁴⁶ et qu'il était travailleur (« laborer »). De plus, lorsqu'il s'agit de son lieu de travail, le dossier de Ștefan Cabba est on ne peut plus clair là-dessus : celui-ci travaillait depuis 3 ans et demi pour le « Canadian Pacific Railway Company », le fameux CPR, pour lequel tant de Roumains montréalais ont travaillé durant la première moitié du XXème siècle ! Et le dossier s'avère encore plus précis par rapport au lieu de travail de Cabba : ce dernier travaillait pas n'importe où chez CPR, mais précisément aux usines « Angus » !

La lettre de recommandation que Ștefan Cabba obtient en avril 1913 de la part de son employeur, la compagnie de chemin de fer mentionnée¹⁴⁷, est écrite à la main et signée par son supérieur, Michael J. Walsh, en tant que « contre-maître du département des roues [de wagons] » / « foreman wheel department ». Ce dernier écrit : *To whom it may concern. This is to inform that the bearer, Stephan Kaba*¹⁴⁸, *has been constantly employed at the wheel freely department [of] CPR, Angus Shops, for the last three years and six months. [Signature et titre de l'emploi occupé] M. J. Walsh, Foreman wheel department.*

Voilà donc les grandes lignes du portrait biographique de celui qui tenait les rênes de la communauté roumaine montréalaise en 1913-1914, au moment

¹⁴³ *Calendarul național al ziarului « America »*..., p. 130.

¹⁴⁴ Le dossier de naturalisation de Ștefan Cabba – où on peut consulter le certificat mentionné – porte le numéro 9838 et a été présenté à la Cour de circuit de Montréal le 16 mai 1913 pour être finalement approuvé le 19 mai 1913, tel qu'indiqué sur la première page du dossier.

¹⁴⁵ Le dossier de Cabba étant le seul dossier de naturalisation que nous avons identifié où le nom de la Bucovine apparaît transcrit sous la forme « Bukovina » au lieu de « Bukowina ».

¹⁴⁶ Ce qui confirme l'information que je détenais de son gendre, monsieur Eugen Caraghiaur – voir plus haut, la note 87 – comme quoi Ștefan Cabba était arrivé au Canada en 1908.

¹⁴⁷ Lettre qui porte l'en-tête « Canadian Pacific Railway Company ».

¹⁴⁸ Cette lettre de recommandation étant le seul document du dossier de naturalisation de Ștefan Cabba – probablement à cause du fait qu'elle a été rédigée à la main – où le patronyme du titulaire apparaît sous la forme « Stephan Kaba », sur le reste des formulaires la forme utilisée étant « Ștefan Cabba ».

même où celle-ci s'apprêtait à être reconnue juridiquement par le Parlement du Québec. Encore jeune, entouré par ses trois frères cadets, récemment naturalisé canadien, ayant un emploi stable chez l'un des plus importants employeurs canadiens de l'époque, dans une industrie en plein essor et sachant mobiliser ses compatriotes autour de plusieurs projets importants – tel l'édification de l'église de « la Sainte-Trinité », à Longue-Pointe, en 1912 ou la rédaction et le dépôt de la pétition adressée au Parlement du Québec, en 1913 – Ștefan Cabba sera le véritable leader du groupe des 12 Roumains « pétitionnaires » dont l'heureuse initiative mènera à la loi de février 1914. C'est à la même époque que Cabba épousera sa femme, Alexandra (née Luchian), originaire de Bessarabie, le mariage ayant eu lieu précisément dans l'église orthodoxe roumaine de « la Sainte-Trinité », que Cabba avait fondée deux ans auparavant. L'année suivante, en 1915, naissait leur premier enfant, Traian Cabba.

7. Malheureusement pour Ștefan Cabba, c'est à cette même époque – coïncidant avec les années de la Grande Guerre – que se « lève » dans la communauté l'« étoile » d'un autre leader de prestige, qui s'imposera face à lui devant les Roumains montréalais. Celui-ci sera VASILE ROTARI. Le parcours biographique de ce dernier ressemble beaucoup – dans ses grandes lignes et jusqu'à un certain point – à celui de Ștefan Cabba, à la différence que Rotari s'affirme plus tard dans la vie communautaire mais, une fois l'avoir fait, ce sera de façon décisive et pour une période beaucoup plus longue, couvrant les deux décennies suivant la Première Guerre mondiale, jusqu'à sa mort prématurée, en 1937¹⁴⁹.

Originaire de Udești, un village de la Bucovine méridionale, situé à proximité de la ville de Suceava, Vasile Rotari devait être né autour de 1888, car son certificat de naturalisation canadienne, émis en novembre 1913 par le commissaire à la naturalisation Alb Chabot¹⁵⁰, nous renseigne qu'à l'époque il était âgé de 25 ans. Il habitait alors à l'adresse 50F Rue Moreau, Montréal, donc il était voisin en quelque sorte, à l'époque, avec son compatriote bucovinien Dumitru Bratcu que nous avons déjà évoqué plus haut et qui habitait, lui, à l'adresse 322 Rue Moreau.

Grâce à des recherches approfondies dans les registres originaux des passagers se trouvant sur les paquebots transatlantiques arrivés de l'Europe de l'Ouest au Canada et aux États-Unis, à la toute fin du XIXe et au début du XXe siècle – registres gardés scrupuleusement par les autorités nord-américaines d'immigration et que nous avons pu consulter en ligne sur les sites

¹⁴⁹ L'année de la mort de Rotari, mentionnée dans l'article que le journaliste Adrian Ardelean a consacré au fils de Vasile Rotari, Vasile Jr. Rotari ou « Bill Rotari » et qu'il a fait publier dans le bimensuel montréalais de langue roumaine « Pagini românești », no. 2 (48) du 16-31 janvier 2005. L'article, paru sous le titre *Bill și tatăl lui, Vasile* [« Bill et son père, Vasile »] peut être lu à la page 15 du numéro mentionné.

¹⁵⁰ Le dossier de naturalisation de Vasile Rotari – où on peut consulter le certificat mentionné – porte le numéro 10868 et a été présenté à la Cour de circuit de Montréal le 2 décembre 1913 pour être finalement approuvé le 5 décembre 1913, tel qu'indiqué sur la première page du dossier.

www.ancestry.ca et www.ancestry.com – nous avons pu identifier le moment précis de l'arrivée de Vasile Rotari au Canada. Nous pouvons affirmer ainsi, sans peur de nous tromper que Vasile Rotari est débarqué le 29 avril 1907 à Saint-John, au Nouveau-Brunswick, sur la côte Est du Canada. Il avait voyagé sur le paquebot « Montréal », en partant d'Anvers, en Belgique et avait déclaré comme destination finale la ville de Montréal, au Canada. Il est enregistré par les autorités canadiennes d'immigration de l'époque sous le nom « Vasile Rotar », d'origine « bucovinienne », âgé de 18 ans et de profession « travailleur » (« laborer »), contrairement à beaucoup d'autres immigrants Roumains provenant de la même région que lui qui, eux, déclaraient être pour la plupart des « travailleurs agricoles » (« farm labourers »). Ces données confirment de manière exacte les informations inscrites sur le certificat de naturalisation canadienne de Vasile Rotari, daté du 10 novembre 1913, où celui-ci est montré comme habitant au Canada depuis 6 ans et demi.

Au moment de sa naturalisation, en 1913, Vasile Rotari travaillait – tout comme son compatriote Ștefan Cabba, avec lequel il se disputera seulement quelques années plus tard le leadership de la communauté roumaine montréalaise – pour le géant ferroviaire « Canadian Pacific Railway » (le CPR), en tant que « machiniste »¹⁵¹ dans le cadre du département de « wagons de marchandises ». Dans sa lettre de recommandation, rédigée en français et signée le 10 novembre 1913 par son supérieur¹⁵², W. N. Pearson, en tant que « contremaître du département des wagons de marchandises », ce dernier écrivait : *À qui de droit. Je, soussigné, certifie que M[onsieur] Vasile Rotari, machiniste, résidant à 50F [Rue] Moreau, a résidé à ma connaissance dans la Puissance du Canada*¹⁵³ *depuis au-delà de trois années et qu'il est une personne de bonnes mœurs et il a travaillé pour le CPR pendant ce temps. [Signature et titre en anglais de l'emploi occupé] W. N. Pearson, General freight car foreman.*

En esquisant les éléments biographiques de deux leaders communautaires – Ștefan Cabba et Vasile Rotari – nous ne pouvons pas nous empêcher de constater une certaine synonymie de destin dans le cas de deux hommes, au moins jusqu'à l'époque précédant la Première Guerre mondiale. Soulignons d'abord et avant tout, pour commencer, que les deux hommes appartenaient à la même génération : si Ștefan Cabba était né en 1886, Vasile Rotari, lui, devait être né autour de 1888, car son certificat de naturalisation canadienne, nous fait savoir qu'en 1913 il était âgé de 25 ans. De même, bien que Cabba était

¹⁵¹ Sur les documents en anglais inclus au dossier de naturalisation de Rotari le terme apparaît comme « wood machinist », tandis que sur ceux en français le terme est tout simplement « machiniste », donc il est évident que son travail chez CPR impliquait la manipulation du bois. Pour quelqu'un originaire de la Bucovine » (connue aussi sous le syntagme de « Țara fagilor » / « Le Pays des hêtres »), on pourrait dire que c'était quelque chose de naturel !

¹⁵² Lettre portant l'en-tête « Canadian Pacific Railway Company ».

¹⁵³ Ici, le syntagme français « Puissance du Canada » remplace tout simplement le terme de « Dominion du Canada », utilisé plutôt par les anglophones sous la forme « Dominion of Canada ».

originaires de Boian – village situé à l'extrémité septentrionale de la Bucovine – et que Rotari, lui, était né à Udești – à l'autre extrémité, méridionale, de la même région historique – les deux fondateurs de communauté provenaient du même espace culturel, celui bucovinien, ce qui leur a énormément facilité la tâche de s'imposer à la tête du groupe roumain montréalais, originaire dans son ensemble du même espace. De plus, Cabba et Rotari arrivent tous les deux à Montréal presque au même moment : Rotari en 1907 et Cabba une année plus tard, en 1908. Les deux immigrants sont jeunes au moment de leur arrivée en sol canadien – Rotari a environ 19 ans en 1907 et Cabba 22 ans en 1908 – et les deux vont épouser, une fois à Montréal, des femmes d'origine roumaine : Alexandra Luchian, dans le cas de Ștefan Cabba et Elisaveta Cătărau, dans celui de Vasile Rotari. Un dernier élément intéressant à retenir par le chercheur lors de cette parallèle biographique: les deux mariages mentionnés auront lieu chacun dans une église orthodoxe roumaine que chaque marié avait fondé lui-même auparavant à Montréal : ainsi le mariage de Ștefan Cabba et Alexandra Luchian a eu lieu à l'église de « la Sainte-Trinité » / « Sfânta-Treime », en 1914, tandis que le mariage de Vasile Rotari et Elisaveta Cătărau aura lieu à l'église roumaine « Sainte-Marie de Annonciation » / « Buna Vestire », en 1929 !

Nous avons là toute une série de similarités qui pourraient nous faire croire, sinon dans une amitié indéfectible, au moins dans des rapports tout à fait cordiaux entre les deux leaders communautaires. Pourtant, leurs relations ont connu – au moins entre 1915 et 1920 – des moments de véritable tension à cause de leurs visions différentes par rapport à la gestion de certaines affaires communautaires, dont la principale sera celle de l'église à utiliser régulièrement par la communauté roumaine montréalaise. Grâce à mes longues entretiens de 2010-2011 avec monsieur Constantin Lazurek, vieux membre de la communauté, aujourd'hui décédé, j'ai pu reconstituer dans ses grandes lignes l'histoire de ce conflit mémorable qui a opposé les deux hommes d'exception à l'époque de la Première Guerre mondiale et tout de suite après. Il est important de mentionner dans ce contexte qu'aucune source consultée par nous n'évoque cette querelle, bien que les vieux de la communauté fussent tous au courant !

Nous ne connaissons pas le contexte et le moment précis où Ștefan Cabba et Vasile Rotari se sont connus. Cela a dû avoir lieu un peu avant 1910, vu que les deux futurs leaders communautaires soient arrivés à Montréal chacun autour de 1907-1908 et qu'à l'époque, le groupe des immigrants Roumains habitant la métropole canadienne était constitué d'une poignée de gens, originaires tous de la Bucovine. C'était une époque où – une fois arrivé à Montréal – tout immigrant roumain bucovinien faisait la connaissance de tout le monde dans la communauté, les nouveaux venus cherchant tout de suite la proximité des anciens, déjà établis dans la métropole, peu importe s'il s'agissait de louer une maison dans un certain quartier ou de choisir un lieu de travail. D'ailleurs, si on se fie aux lettres de recommandation que Cabba et Rotari avaient reçu en 1913 de la part de leur employeur, Canadian Pacific Railway (le CPR), en vue de leurs démarches pour l'obtention de la naturalisation canadienne, on constate

facilement qu'ils travaillaient déjà tous les deux au moins depuis 3 ans – donc au moins depuis 1910 – au même endroit. Cela a dû sûrement contribuer à leur rapprochement personnel.

Leurs rapports ont dû donc débiter sous les meilleurs auspices. Parmi les deux, Ștefan Cabba s'avèrera être doté avec plus d'esprit d'initiative dans le domaine qui deviendra le but commun de leur existence, la sienne et celle de Vasile Rotari : l'organisation, à Montréal, de leurs compatriotes, les Roumains bucoviniens, dans une véritable communauté, selon le modèle des autres communautés ethniques montréalaises. Certains éléments subjectifs ont dû aider Ștefan Cabba dans ce sens, dont la présence à Montréal – beaucoup plus importante au début – des Roumains originaires de la partie septentrionale de la Bucovine et plus particulièrement des alentours de Boian, le village d'où Cabba était parti lui-même. C'est à l'aide de ces gens-là, originaires pour la plupart de la région de Boian et donc très proches de lui, que Cabba a démarré vers 1911 le projet de la construction de l'église de « la Sainte-Trinité », à la périphérie orientale de Montréal, église inaugurée une année plus tard, en 1912, sur le territoire de ce qui était alors la municipalité de la Longue-Pointe.

Bien qu'il représentait incontestablement une réussite roumaine en terre canadienne, le projet de Cabba, celui de bâtir cette première église roumaine, « la Sainte-Trinité », a été loin de rencontrer l'unanimité des Roumains bucoviniens vivant à Montréal à la veille de la Première Guerre mondiale et nous avons déjà largement expliqué plus haut les raisons majeurs – à la fois objectives et subjectives – de cette opposition des membres de la communauté face à son initiative. Nous ne savons pas comment cet échec a été vécu personnellement par Cabba, tout comme nous ne connaissons pas la façon dont s'est positionné Rotari par rapport à l'initiative de Cabba, vu que Rotari ne semble pas avoir été impliqué là-dedans, ou du moins c'est ce qui ressort des sources dont nous disposons présentement. Ce qui est évident, par contre, c'est que la pétition du groupe des 12 roumains bucoviniens de 1913 adressée au législatif du Québec et dont sortira la loi de février 1914 est en quelque sorte le résultat – direct ou indirect, difficilement à le dire – de l'échec du projet de 1912 et le fait que Ștefan Cabba sera parmi les signataires de la pétition mentionnée n'est pas sans importance dans ce contexte. En fait, la présence de son nom parmi les 12 pétitionnaires – en tant que leader de ceux-ci – prouve qu'il avait bien appris sa leçon de l'expérience précédente, ratée en quelque sorte, qu'il s'était ressaisi, se montrant prêt à mieux organiser sa future démarche afin d'y arriver, continuant donc à travailler avec encore plus d'acharnement au projet qu'il lui était devenu si cher, celui de donner aux Roumains montréalais une église autour de laquelle pouvait s'organiser une véritable vie communautaire.

Ce qui est toutefois surprenant dans le déroulement de cette histoire abracadabrante c'est la façon dont les choses ont évolué après que le groupe des 12 pétitionnaires menés par Cabba ait obtenu gain de cause en février 1914, lorsque le Parlement du Québec a émis la loi permettant aux 12 requérants de se

constituer ensemble en corporation sous le nom d'« Église Roumaine Orthodoxe de Montréal ». Suite à la décision du Parlement, Cabba semble être installé à long terme en tant que leader incontestable de la communauté : outre le fait qu'il avait déjà fondé la première église orthodoxe roumaine à Montréal en 1912, il venait d'obtenir pour ses Roumains bucoviniens établis sur les bords du Saint-Laurent non seulement la reconnaissance juridique des autorités législatives provinciales en tant que groupe ethnique, mais toute une série de droits importants dont celui de fonder une école, dans le but de donner une instruction élémentaire aux enfants roumains dans leur langue maternelle.

Et pourtant c'est à peu près au même moment, vers 1915-1916, qu'aura lieu « l'entrée en scène » de Vasile Rotari en tant que personnage-clé impliqué dans les affaires de la « colonie »¹⁵⁴ roumaine montréalaise, ce qui placera rapidement Ștefan Cabba – dès les années suivantes – dans la position d'*outsider* lors de « la compétition » pour le leadership communautaire. Il est difficile de reconstituer précisément la façon dont les choses se sont passées afin que Rotari puisse remplacer finalement Cabba à la tête de la communauté mais nous disposons – outre le témoignage de monsieur Constantin Lazurek, qui nous a parlé à plusieurs reprises de cette histoire lors des entrevues que nous avons réalisés avec lui – de quelques éléments nous aidant à fixer, au moins, les cadres de ce conflit ayant divisé profondément le groupe des Roumains montréalais à l'époque de la Première Guerre mondiale et allant jusqu'au début des années 1920.

Un premier élément à retenir – bien qu'apparemment sans aucun rapport direct avec les faits pris en compte ici – concerne l'entrée de Vasile Rotari dans le corps de police municipale montréalaise en tant qu'officier de police. Nous ne connaissons pas le moment exact auquel cet événement a eu lieu, mais cela a dû se passer avant 1917 car une photo de cette année-là – nous montrant Rotari entouré par ses collègues policiers, le prêtre et les membres de la communauté roumaine de l'époque en train de préparer le terrain pour l'édification de la future église orthodoxe roumaine « Sainte-Marie de l'Annonciation », inaugurée en 1918 sur la rue Rachel – a été publiée il y a plusieurs années par Mario Gramada dans le bimensuel montréalais de langue roumaine, « Impact »¹⁵⁵. L'information fournie par cette photo nous est d'ailleurs confirmée par un long article consacré aux Roumains montréalais publié en 1927 – sous les initiales A.M. – dans le périodique roumain de Cernăuți, *Calendarul « Glasul Bucovinei »* (*Le Calendrier « La Voix de la Bucovine »*). Dans l'article mentionné, intitulé *De la românii din America* (« De la part des Roumains d'Amérique »)¹⁵⁶ – et paru suite à la réception, par la rédaction du périodique cité, d'une lettre envoyée du Canada par les Roumains montréalais, fiers de la

¹⁵⁴ Nous utilisons ici le vieux terme que les Roumains montréalais utilisaient eux-mêmes lorsqu'ils parlaient de leur communauté, avant la Deuxième Guerre mondiale.

¹⁵⁵ Mario Gramada, *Romanian churches – Montreal*, dans « Impact », 17 janvier 2012, p. 2.

¹⁵⁶ A.M., *De la românii din America*, dans *Calendarul « Glasul Bucovinei » pe anul 1927*, Cernăuți, 1927, p. 126-130.

situation florissante de leur communauté au milieu des années 1920 – Rotari est présenté élogieusement en tant que « notre compatriote, président du comité paroissial de l'église roumaine et officier de police à Montréal », une large photo de lui – habillé en policier – complétant l'article¹⁵⁷.

Pourquoi insister sur tous ces détails concernant la carrière de Rotari en tant que policier montréalais? Tout simplement pour mettre en évidence un aspect essentiel – c'est-à-dire la différence de statut social – qui, dans notre opinion, a contribué de manière significative à accroître l'ascendant de Vasile Rotari sur le leader incontesté jusqu'alors de la communauté roumaine montréalaise, Ștefan Cabba. Car ce qui peut bien représenter aujourd'hui un détail banal de la biographie d'un individu quelconque, habitant le milieu urbain – à savoir le fait de travailler dans la police municipale – a pris sûrement d'autres significations aux yeux des membres d'une communauté ethnique établie en sol étranger au début du XXème siècle, constituée intégralement par des anciens paysans ayant quitté récemment leurs terroirs bucoviniens pour traverser l'Atlantique et commencer une nouvelle vie en tant que travailleurs dans le domaine ferroviaire, pour la plupart. Le fait d'avoir la force de faire plus que cela, de se forger une véritable carrière dans un domaine encore jamais « touché » par aucun autre roumain dans le nouveau pays, a sûrement imposé Vasile Rotari en tant que figure emblématique de la communauté roumaine et de là, jusqu'à prendre les rênes de cette communauté, n'a été qu'un pas.

Ce « pas » a dû être franchi quelque temps après 1914, probablement vers 1915-1916 – en tout cas après que le « groupe » des 12 pétitionnaires dirigés par Cabba ait obtenu de la part du Parlement du Québec la loi de février 1914 leur accordant le droit de se constituer juridiquement en corporation, mais certainement avant 1917, lorsqu'on retrouve les deux leaders communautaires en conflit ouvert pour la direction de la communauté. C'est donc durant cet intervalle que la fameuse – pour les vieux de la communauté – querelle entre Cabba et Rotari a dû éclater.

Même si on ne dispose d'aucun témoignage direct concernant les facteurs qui ont mené au profond désaccord entre les deux hommes, il n'est pas du tout difficile d'en deviner les causes, en connaissant la suite des choses. Le point de départ : l'emplacement de l'église en tant que « pivot » de la vie communautaire roumaine dans la métropole. Une fois obtenu – en février 1914 – le droit des Roumains de se constituer en corporation, pour mieux s'organiser à tous les niveaux, la question suivante abordée par ceux qui dirigeaient les affaires de la communauté a été celle de l'endroit où on allait bâtir, sur l'Île de Montréal, les institutions communautaires, dont en premier lieu l'Église. Pour commencer, tout le monde est tombé d'accord sur deux points essentiels : 1. que l'église roumaine de « la Sainte-Trinité » / « Sfânta Treime », érigée en 1912 à la Longue-Pointe ne pouvait plus remplir la fonction d'église communautaire,

¹⁵⁷ *Ibidem*, p. 129, pour la caractérisation et la photo de Vasile Rotari. Pour une autre photo de Rotari, habillé toujours en policier, voir, en annexes, la photo no. 3.

d'abord et avant tout à cause de sa position géographique, trop périphérique par rapport aux lieux d'habitation et d'activité roumaines; et 2. que l'endroit idéal pour accueillir les institutions communautaires roumaines à long terme sera celui représenté par la partie orientale de la rue Rachel Est, plus précisément le périmètre de cette rue délimité par les rues Chapleau et d'Iberville et cela à la fois pour la relative proximité de ce périmètre du Centre-ville de Montréal mais surtout grâce à sa proximité des usines « Angus » appartenant à la compagnie ferroviaire « Canadian Pacific Railway », où une bonne partie des immigrants roumains montréalais de l'époque travaillaient déjà.

C'est aux deux points mentionnés plus haut que l'accord des leaders de la communauté s'est arrêté, l'élément central de divergence tournant ensuite autour de la solution à adopter par la communauté afin de disposer d'un lieu de culte dans le périmètre souhaité. Là aussi, deux solutions ont été proposées : 1. celle – moins onéreuse – de louer une église orthodoxe déjà existante ; et 2. celle – beaucoup plus chère – que les Roumains bâtissent leur propre église dans la métropole canadienne.

Deux camps adverses se sont rapidement créés, chacun militant pour une de deux solutions antérieurement identifiées. La communauté s'est retrouvée ainsi profondément divisée pour la première fois depuis l'arrivée de premiers Roumains à Montréal, à la toute fin du XIXème siècle¹⁵⁸. « Muni » de la « victoire » obtenue en février 1914 et ayant le sentiment de maîtriser la situation en tant que président de la paroisse existante, « la Sainte-Trinité », Cabba a essayé d'imposer à la communauté la première solution, celle de trouver une église sur la rue Rachel et de « transférer » en quelque sorte l'activité religieuse roumaine déroulée jusqu'alors dans la paroisse mentionnée, vers la « nouvelle » église. C'est pourquoi il a identifié l'église orthodoxe « Saint-Nicolas », située à l'adresse 2518 Rue Rachel Est, a procédé à la location de celle-ci et a fait venir le prêtre roumain qui servait l'ancienne paroisse de « la Sainte-Trinité », Ghenadie Gheorghiu, afin que ce dernier tienne régulièrement les messes à la nouvelle adresse. Lors de sa démarche, Cabba a été fidèlement suivi par ce que monsieur Constantin Lazurek – que j'ai mentionné à plusieurs reprises plus haut – appelait « le groupe des gens originaires de Boian », en référence à la région entourant le village du Nord de la Bucovine d'où Cabba était arrivé.

De l'autre côté, le camp représenté par le reste de la communauté roumaine, ayant opté, ce dernier, pour la solution de bâtir sa propre église, a trouvé dans Vasile Rotari le personnage charismatique dont le groupe avait besoin, en tant que leader, afin d'accomplir son ambition. Bien qu'il n'ait pas joué antérieurement un rôle communautaire de premier plan, Rotari bénéficiait – comme nous l'avons déjà montré – de l'avantage d'être mieux placé, socialement

¹⁵⁸ C'est seulement cinquante ans plus tard, au début des années 1970, que la communauté passera par une situation relativement pareille, mais pour d'autres raisons et dans un tout autre contexte.

parlant, car ayant accès, en tant qu'officier de police, à un réseau sociaux beaucoup plus vaste que celui de Cabba, pour pouvoir s'acquitter d'une telle tâche d'envergure. C'est probablement pourquoi il a accepté de relever le défi et se lancera dans un projet ambitieux voulant donner aux Roumains de Montréal leur propre église communautaire, tant souhaitée.

L'année 1917 marque par conséquent la séparation évidente de la communauté roumaine montréalaise : c'est le moment où on peut parler de deux camps différents, dirigés chacun par un leader, avec deux projets différents. Pendant que Ștefan Cabba agit en continuateur – et « ouvre » en 1917 l'église orthodoxe « Saint-Nicolas », louée sur la rue Rachel Est, la voulant la continuatrice fidèle de l'église de « la Sainte-Trinité » de la Longue-Pointe, en essayant de cette manière de préserver son statut de premier président de paroisse roumaine à Montréal, Vasile Rotari agit avec plus d'audace, en rupture avec le passé, désirant d'en faire plus. C'est pourquoi – avec la partie de la communauté qui le soutient – il obtient un terrain situé sur la même rue Rachel Est, à l'adresse 2452 et commence dès 1917 les travaux de construction de ce qui sera la future « Église Orthodoxe Roumaine Sainte-Marie de l'Annonciation » / « Buna Vestire ». Une photo de Rotari datant de cette période – le montrant debout, les plans des travaux dans sa main gauche, entouré par 7 autres Roumains et 12 ouvriers, probablement des Roumains aussi, représentant, ces derniers, une partie de l'équipe travaillant à l'édification de l'église, le tout avec le profil de l'église en construction, derrière – a été publiée par le même Mario Gramada dans un autre numéro du bimensuel montréalais de langue roumaine « Impact », déjà cité¹⁵⁹.

Les travaux commencés en 1917 avanceront très vite et une année plus tard seulement, en 1918, l'église « Sainte-Marie de l'Annonciation », bâtie par le groupe ayant choisi précédemment Vasile Rotari comme leader, sera prête à être inaugurée. Il est certain qu'un des éléments subjectifs qui a contribué à l'avancement si rapide des travaux a dû être représenté par l'appréhension de Rotari que les paroissiens qui l'avaient suivi dans sa démarche le quitteront après un certain temps et commenceront à fréquenter l'église ouverte par Cabba dans le voisinage, s'il ne pouvait pas leur offrir assez vite l'église promise. Pour y arriver, Rotari et son « équipe » ont dû faire des efforts majeurs, l'église bâtie sous sa direction coûtant la communauté le prix, impressionnant pour l'époque, de 35.000 dollars, une dette devant être contractée dans ce but. Quelques années plus tard, en 1925, les Roumains montréalais avaient toutefois remboursé presque entièrement l'important montant contracté, ce dernier représentant dans les années 1920 l'équivalent de 700.000 lei, en monnaie nationale roumaine¹⁶⁰.

Finalement, tous ces efforts ont porté fruits : la construction inaugurée en 1918 sur la rue Rachel – d'une beauté, voire d'une monumentalité incon-

¹⁵⁹ Mario Gramada, *Early activity of the Montreal Roumanians*, dans « Impact », no. 39, du 20 décembre 2011.

¹⁶⁰ Le montant de la dette contractée par la communauté, mentionné à la fois dans *Calendarul național al ziarului « America »...*, p. 130 et dans *Calendarul « Glasul Bucovinei » pe anul 1927...*, p. 127 (où on trouve aussi le montant équivalent en monnaie roumaine).

testable, pour ne pas mentionner le style unique, inimitable¹⁶¹ – dépassait de loin, à tous points de vue, l'ancienne église de « la Sainte-Trinité » de la Longue-Pointe et allait représenter la fierté de la communauté pour le prochain demi-siècle. Bâtie entièrement en briques et sachant assembler des éléments spécifiques à l'architecture traditionnelle roumaine de Bucovine avec des éléments de l'architecture occidentale, la nouvelle église allait être décorée d'une plaque imposante de granite – placée très haut, sur la tour principale, au-dessus de l'entrée – sur laquelle on avait gravé l'inscription en roumain *Biserica « Buna Vestire » fundată¹⁶² de românii din Bucovina la anul 1918* (*L'Église de « l'Annonciation » fondée par les Roumains de Bucovine en 1918*)¹⁶³ pour rappeler aux générations futures l'effort des Roumains bucoviniens, fondateurs de la communauté.

Décidé à ne pas perdre le temps et à mettre les choses en marche, Rotari trouvera rapidement un prêtre roumain pour l'église récemment inaugurée – il s'agira de Dosoftei Constantinescu¹⁶⁴ – et constituera le premier comité paroissial pour la servir, composé de : *Ananie Boicu*¹⁶⁵, *A. Florea*, *V. Costeniuc*, *Neculai Plopan*, *G. Popp*, *Ștefan Șuțu* et *I. Smântăuca*¹⁶⁶. Finalement, une cérémonie aura lieu en juillet 1919 lors de laquelle le nouveau prêtre accordera sa bénédiction à l'église que les Roumains de Montréal venaient de faire bâtir sur la rue Rachel.

De son côté, Ștefan Cabba – bien que pour instant en position d'*outsider* par rapport à ce qui se passait dans le voisinage, où le groupe de Rotari venait d'inaugurer la nouvelle église de « l'Annonciation » – n'était pas moins préoccupé par le destin de la communauté roumaine montréalaise. Faisant preuve d'orgueil et refusant initialement d'accepter le fait que le groupe de Rotari avait obtenu

¹⁶¹ Une photo de l'église, prise dans les années 1920, à la fin, en annexes. Voir dans ce sens la photo 4.

¹⁶² Le vieux terme roumain pour « fondée », « fundată », au lieu de « fondată », tel qu'employé aujourd'hui.

¹⁶³ Lors de la démolition de l'église de « Sainte-Marie de l'Annonciation », au début des années 1970, la plaque a été sauvegardée et placée ultérieurement sur la nouvelle église de « l'Annonciation » que la communauté allait construire en 1972 beaucoup plus à l'Ouest, sur l'Avenue Christophe-Colomb, coin Jarry (à l'adresse 8080 Christophe-Colomb, Montréal).

¹⁶⁴ Monsieur Constantin Lazurek m'expliquait de cette manière prosaïque la façon dont les prêtres étaient embauchés dans l'entre-deux-guerres par les présidents des comités paroissiaux des églises roumaines montréalaises, ces derniers bénéficiant en fait de pouvoirs absolus dans leur choix : « à l'époque il n'y avait pas d'évêque et tout ça ... [et] Rotari embauchait et mettait les prêtres à la porte, car c'était lui *le boss* [...] et s'il n'aimait pas le prêtre, il le mettait à la porte... et il en trouvait un autre... » (Entrevue du 22 janvier 2011).

¹⁶⁵ Ananie Boicu était le cousin germain de Vasile Rotari, les deux étant originaires du village bucovinien d'Udești, aujourd'hui dans le département de Suceava, en Roumanie. Je tiens cette information de monsieur Constantin Lazurek qui était le gendre d'Ananie Boicu, donc il était très bien informé par rapport à cette relation de parenté.

¹⁶⁶ Les noms du premier prêtre et des membres du premier comité paroissial organisé par Vasile Rotari, tout comme la mention de la cérémonie de bénédiction de juillet 1919, dans *Calendarul național al ziarului « America »*..., p. 130.

une réussite inégalable en faisant construire l'église dont la communauté avait tellement besoin, il se maintiendra encore jusqu'en 1920 à la tête de l'église orthodoxe qu'il avait louée en 1917 – « le Saint-Nicolas » – en tant que président de paroisse. Cela ne l'empêchera pas d'agir judicieusement pour le bien de toute la communauté d'une autre manière, digne à signaler ici.

Au courant avec les événements en train de se passer de l'autre côté de l'Atlantique, où la Première Guerre mondiale venait de finir, Cabba apprend qu'en novembre 1918 sa Bucovine natale, qu'il avait quittée 10 ans auparavant et qui avait fait partie jusqu'à la fin de la guerre de l'Empire Austro-Hongrois, venait de déclarer son union à la Roumanie. C'est pourquoi, en tant que leader communautaire, un rôle dont il ne s'est jamais désisté – et secondé par 6 autres Roumains de la communauté, plus précisément par *Mihai Croitori, Vasile Drăgoi, Gheorghe Cuciurean, Constantin Doroftei, Dumitru Cojocari et Nicolai Sidor* – Ștefan Cabba rédige, signe et envoie au gouvernement de la Roumanie, à Bucarest, un mémoire demandant l'envoi d'un représentant officiel roumain au Canada¹⁶⁷ afin de défendre les intérêts des Roumains canadiens¹⁶⁸. Le texte du mémoire, rédigé en anglais le 22 septembre 1919 – et dont nous ne disposons que de la traduction en roumain, opérée par les autorités officielles roumaines après sa réception à Bucarest, le 27 octobre 1919¹⁶⁹ – est très

¹⁶⁷ Les relations diplomatiques entre le Canada et la Roumanie avaient été établies officiellement le 16 août 1919, lorsque le gouvernement roumain avait décidé d'ouvrir un Consulat roumain à Montréal sans pour autant désigner tout de suite une personne pour occuper la fonction de consul (cf. la page officielle du Ministère des Affaires Étrangères roumain, consultable à l'adresse <https://www.mae.ro/bilateral-relations/2089>).

¹⁶⁸ Le mémoire se présente sous la forme d'un document recto-verso, ayant sur la page recto le texte du mémoire proprement dit et sur la page verso « l'authentification » effectuée en anglais sous l'en-tête de l'ancienne église roumaine « Sainte-Trinité » / « Sfânta-Treime » (et dont le texte est le suivant, en anglais : *We, the undersigned herewith, enclose our application to our Romanian Government, with our recommendation for appointment for representatives aforesaid in our application in the Dominion of Canada*), suivie par les signatures de Ștefan Cabba et les autres 6 Roumains montréalais. La photocopie du document original a été publiée dans Dan Fornade, *Românii din Montréal. Enciclopedie ilustrată*, Montréal, 2015, p. 363-364. La photocopie publiée par Fornade semble être réalisée à partir de l'original, car provenant de la collection Ștefan Cabba (Fornade ajoute en bas du document qu'il détient le document de la part d'Aurora Cabba, la fille de Ștefan Cabba et l'épouse du poète et de l'écrivain montréalais d'origine roumaine Eugen Caraghiaur). À mentionner toutefois que Dan Fornade essaie de faire croire à ses lecteurs que la page verso du document représenterait, indépendamment, en elle seule, « le document d'attestation de l'Église Orthodoxe Sainte-Trinité de Montréal », ce qui n'est pas du tout le cas, allant jusqu'à prétendre – en se servant du fait que le dernier chiffre de l'année 1919 soit un peu illisible – que le document serait émis en 1910 et non pas en 1919, comme il est évident le cas (chose facile à démontrer d'ailleurs, en lisant la page recto, où on voit clairement à deux reprises l'année où le document a été émis, inscrite par le gouvernement roumain, une fois à la main et une fois à l'intérieur de l'étampe officielle!). D'ailleurs, bien que Fornade essaie de faire « remonter » par le biais de ce « truc » l'ancienneté de l'église « Sainte-Trinité » à 1910, celle-ci n'a été bâtie qu'en 1912, donc un tel document ne pouvait pas être émis en 1910.

¹⁶⁹ Tel qu'indiqué en haut, sur la page recto du document, où on trouve la mention, écrite à la main, du Ministère Roumain des Affaires Étrangères : « Traducere din limba română în extras » (Traduction du roumain en extrait).

intéressant et mérite d'être transcrit ici – en traduction française – dans son intégralité : *À Monsieur le Ministre des Affaires Étrangères, Bucarest, Roumanie. Monsieur le Ministre, Les soussignés, domiciliés dans la ville de Montréal, la province du Québec, au Canada, Nous invitons respectueusement le gouvernement de notre pays à désigner un représentant officiel dans la capitale du Canada, étant donné qu'au Canada se trouvent presque 35.000 [de nos] compatriotes, dont 8.000 résident à Montréal et que, pour le bien de [nos] deux pays, les relations entre la Roumanie et le Canada devront devenir de plus en plus fortes à l'avenir.*

La démarche de Cabba ne restera pas sans résultat, le gouvernement de Bucarest acquiesçant très rapidement à la demande des Roumains montréalais et nommant dès la fin de 1919 Georges Simard¹⁷⁰ en tant que premier consul de la Roumanie à Montréal¹⁷¹. Le Consulat roumain de Montréal – ouvert au début à l'adresse 71 Boulevard Sherbrooke Ouest, Montréal¹⁷² – restera d'ailleurs le seul office consulaire roumain au Canada jusqu'à tardivement, en 1967, au moment où la Roumanie et le Canada établiront des relations diplomatiques au niveau d'ambassade et une ambassade roumaine ouvrira finalement à Ottawa¹⁷³.

¹⁷⁰ Je reprends ici quelques dates biographiques sur Georges Simard trouvées sur le site officiel de l'Assemblée Nationale du Québec, le nom de celui-ci étant inconnu en Roumanie: *Georges-Aimé Simard*, né à Henryville, près de Saint-Jean-sur-Richelieu, le 30 octobre 1869, en tant que fils de Julien Simard, cultivateur et de Célanise Roy. Il a fait des études au Collège des Frères maristes à Iberville et au Collège de pharmacie de Boston. Pharmacien et homme d'affaires. Nommé consul général de Roumanie au Canada en 1919. Président de la Commission des soldats de retour du front. Participe à la fondation de « Royal Canadian Hussars ». Gouverneur de l'Hôpital General de Montréal. Chevalier de l'ordre de la Couronne de Belgique et officier du Mérite Agricole (1926). Fondateur de la municipalité de Préville (qui fusionna avec Saint-Lambert en 1969), raison pour laquelle le boulevard « Simard » reliant les municipalités de Brossard et de Saint-Lambert a été nommé en sa mémoire. Décédé à Saint-Lambert le 26 février 1953 et inhumé à Montréal, dans le cimetière Notre-Dame-des-Neiges (cf. <http://www.assnat.qc.ca/fr/patrimoine/anciens-parlementaires/simard-georges-aime-407.html>).

¹⁷¹ Le nom de Georges Simard, mentionné en tant que consul général de la Roumanie à Montréal en 1925, dans *Calendarul « Glasul Bucovinei » pe anul 1927...*, p. 129. Georges Simard accueillera aussi la reine Marie de Roumanie lors de sa visite à Montréal, en octobre 1926, tel que tous les témoignages de l'époque le confirment. Deux ans plus tard, selon un article paru dans « The London Gazette » datant du 18 mai 1928 et qui reprend un bulletin émis précédemment par « The Foreign Office », c'est toujours Georges Simard que le roi du Royaume-Uni, George V, reconfirme en tant que consul général de la Roumanie à Montréal (cf. <https://www.thegazette.co.uk/London/issue/33385/page/3500/data.pdf>). On peut donc conclure sans peur de nous tromper que durant la décennie allant de 1920 à 1930 c'est Georges Simard qui a rempli l'office de consul général de la Roumanie à Montréal, il étant le premier à occuper ce poste et non pas Dumitru Nicolau, tel que l'ont affirmé de façon erronée dans les années 1990 l'ancien prêtre roumain Petre Popescu de la paroisse « Buna Vestire » (voir dans ce sens l'article de Popescu *Biserica Ortodoxă Română Buna Vestire – Montréal* paru dans le journal montréalais de langue roumaine « Luceafărul românesc », 2ème année, no. 13, décembre 1991, p. 14) ou, ultérieurement, le lexicographe Dan Fornade dans son encyclopédie consacrée aux Roumains de Montréal (voir Dan Fornade, *op. cit.*, p. 33).

¹⁷² L'adresse, mentionnée dans *Calendarul « Glasul Bucovinei » pe anul 1927...*, p. 128.

¹⁷³ Cf. le site du Ministère des Affaires Étrangères roumain, déjà cité plus haut.

C'est durant la même période – fin 1919-début 1920 – que Cabba acceptera finalement la nouvelle réalité existante dans la communauté roumaine montréalaise, à savoir le fait qu'il y avait maintenant une autre église communautaire, « la Sainte-Marie de l'Annonciation », dont le président du comité paroissial et implicitement le leader n'était plus lui, mais Vasile Rotari. C'est pourquoi il décidera de clore l'activité de l'église « Saint-Nicolas » qu'il avait louée dans le voisinage trois années auparavant et qui était encore fréquentée par certains membres de la communauté qui lui étaient fidèles, de faire la paix avec Rotari et d'entrer – en tant que simple membre – dans le comité de la nouvelle église roumaine inaugurée en 1918.

C'est là, dans cette modeste qualité, qu'on le retrouve quelques années plus tard, le 30 décembre 1925, lorsqu'une délégation de la communauté roumaine montréalaise – menée par le consul général Georges Simard – se présentera devant le ministre roumain Nicolae Titulescu, de passage à Montréal, pour lui présenter les hommages de la part des Roumains de la métropole¹⁷⁴. La source dont nous citons – il s'agit de *Calendarul « Glasul Bucovinei » pe 1927*, auquel nous avons déjà fait appel à plusieurs reprises pour rédiger cette étude et qui reprend à son tour une lettre reçue par la rédaction du périodique cité, de la part d'un des membres du comité paroissial montréalais pour évoquer les détails de la visite de Titulescu – énumère la composition de la délégation qui s'est présentée à la fin de 1925 devant le ministre roumain, plaçant Cabba parmi les derniers à mentionner. Selon la source citée, on voit ainsi passer devant Titulescu : l'archimandrite *Valerie Moglan*, en tant que prêtre de l'église de « l'Annonciation » à ce moment-là, *Vasile Rotari*, en tant que président du comité paroissial de la dite église, *Vasile Bujorean* (originaire de Securiceni, village avoisinant le village natal de Rotari), *Ion Niculică* (originaire lui-aussi de Securiceni), *Grigore D. Suci* (originaire du village de Șcheia et l'auteur de la lettre reprise par notre source), *Savastin Iacoban* (originaire de Bălăceana), *Ștefan Cabba* (originaire de Boian) et *Miron Burac* (originaire de Mitocul Dragomirnei).

Que la position de Cabba s'avèrera assez ingrate ultérieurement – vis-à-vis de son interlocuteur Vasile Rotari, maintenant le leader incontesté de la communauté – nous confirment deux autre sources contemporaines. La première, datant de 1925¹⁷⁵, cite la composition du comité paroissial de l'église roumaine de Montréal en 1924-1925 et place elle aussi Cabba quelque part à la fin de la liste. Ceux qu'on retrouve ainsi parmi les membres du comité de l'époque sont les suivants : *Vasile Rotari*, président, *Victor Tăbuică*, vice-président¹⁷⁶, *Gheorghe Cuciurean*, trésorier, *Gheorghe Seiniuc*, *Miron Burac*, *Neculai Voronca*, *Ștefan Cabba* et *Atanasie Todașcă*¹⁷⁷, en tant que membres. La deuxième source à laquelle nous nous rapportons date, elle, de 1937¹⁷⁸, l'année

¹⁷⁴ Les détails de la visite dans *ibidem*, p. 128-130.

¹⁷⁵ *Calendarul național al ziarului « America »*..., p. 130.

¹⁷⁶ Et dont le patronyme est mal transcrit sous la forme « Taboica ».

¹⁷⁷ Cette fois-ci le nom est complètement mal transcrit, prenant la forme erronée « N. Tadasca ».

¹⁷⁸ *Calendarul « Solia » pentru românii din America pe anul 1937*..., p. 214.

de la mort de Vasile Rotari¹⁷⁹ et montre Ștefan Cabba dans la position de maître du chœur (« conducător de cor », en roumain) de l'église roumaine de « l'Annonciation », ayant comme supérieur (« président du chœur », selon la source citée) son ancien camarade, Gheorghe Cuciurean, originaire du même village bucovinien que lui, Boian et avec lequel il avait signé plus de 20 ans auparavant, en 1913, la pétition adressée au Parlement du Québec pour la reconnaissance de la communauté roumaine montréalaise.

Se rendant compte de sa position assez marginale dans les affaires communautaires, en tout cas par rapport à la période d'avant la Première Guerre mondiale, lorsqu'il avait joué un rôle de premier plan dans la vie de la communauté roumaine montréalaise, Cabba décide de se lancer aussi – tout en restant impliqué dans la vie de la paroisse « Buna Vestire », qu'il ne quittera jamais – dans le domaine des affaires. Monsieur Constantin Lazurek me racontait souvent en 2010-2011, lors de nos entrevues, à Montréal, qu'il se souvenait très bien du magasin de fruits ouvert par Ștefan Cabba à son propre domicile dans les années 1930, magasin qu'il avait fréquenté en tant qu'adolescent mais dont il ne se rappelait plus le nom. En fouillant les célèbres *Annuaire Lovell* – dans la section « Annuaire alphabétique montréalais » – j'ai découvert d'abord dans le numéro sur 1935-1936 du périodique mentionné l'adresse à laquelle habitait Cabba à l'époque, à savoir 5576 Second Avenue, Montréal. En continuant à parcourir les numéros suivants, j'ai retrouvé finalement l'affaire dont Ștefan Cabba était devenu le propriétaire et dont monsieur Lazurek se souvenait encore 70 ans plus tard : le magasin « Masson Fruit Market », dont l'adresse était en effet au domicile de Cabba : 5576 Second Avenue, Montréal¹⁸⁰. La conclusion après avoir passé en revue les numéros consultés : l'ancien leader de la communauté roumaine montréalaise a dû ouvrir son affaire après 1936 mais avant 1939, donc entre 1937-1938, à une époque où tout espoir de pouvoir reprendre la direction des affaires communautaires – qu'il avait dirigées jadis – l'avait quitté. D'ailleurs, avec la mort de Vasile Rotari en 1937¹⁸¹ et le commencement de la Deuxième Guerre mondiale en

¹⁷⁹ Celui-ci étant remplacé à la tête de la communauté, en tant que président de paroisse, non pas par Ștefan Cabba, comme on aurait peut-être pensé, mais par Ananie Boicu.

¹⁸⁰ Les *Annuaire Lovell* sont disponibles gratuitement pour consultation en ligne à l'adresse internet <http://bibnum2.banq.qc.ca/bna/lovell/>, Cabba étant mentionné dans les numéros suivants du périodique: 1919-1920 (à la page 848, en tant que travailleur, habitant à l'adresse 804 rue Cartier, Montréal, laquelle est bien l'adresse où fonctionnait l'église roumaine « la Sainte-Trinité » de la Longue-Pointe), 1935-1936 (à la page 905, toujours en tant que travailleur, habitant cette fois-ci à l'adresse 5576 Second Avenue, Montréal), 1939-1940 (à la page 831, en tant que propriétaire du magasin « Masson Fruit Market », fonctionnant à la même adresse, 5576 Second Avenue) et 1942 (à la page 869, où on retrouve les mêmes informations sur lui que dans le numéro sur 1939-1940).

¹⁸¹ Rotari s'était retiré officiellement quelque temps avant sa mort de la direction de la communauté, tout en restant le leader *de facto* de celle-ci. Il a été remplacé en tant que président du comité paroissial de l'église de « l'Annonciation », dans un premier temps par un vieil ami, Dumitru Stănuț / Stanutz et ensuite par son cousin germain, Ananie Boicu. À l'époque évoquée ici, donc vers 1936-1937, le président du comité était bien Dumitru Stănuț / Stanutz (voir *Calendarul « Solia » pentru românii din America pe anul 1937...*, p. 214).

1939, la communauté entrera dans une nouvelle phase de son évolution, radicalement différente de celle connue jusque-là par la génération des « Pères fondateurs », ces derniers, dont Cabba, trouvant de plus en plus difficilement leur place dans le nouveau contexte des années 1940-1950.

Tableau II. Tableau récapitulatif, par ordre alphabétique, des Roumains bucoviniens signataires de la pétition de 1913¹⁸² et dont les biographies ont été présentées plus haut

Prénom & nom de l'immigrant	Né / décédé	Village / région d'origine	Arrivé au Canada	Naturalisé canadien	Employeur au moment de la naturalisation	Adresse au moment de la naturalisation	Marié à ...
Constantin Babi	1886-?	Corovia, Bucovine	1909	1913	The N-W Employment Agency, Ltd.	29A Rue Saint-Antoine, Montréal	?
Dumitru Bratcu	?-?	Cuciurul Mare, Bucovine	1903	1911	?	322 Rue Moreau, Montréal	?
Ștefan Caba / Cabba	1886-1962	Boian, Bucovine	1908	1913	Canadian Pacific Railway (CPR)	1384 Rue d'Iberville, Montréal	Alexandra Luchian (1891-1971)
Ilie Chibac	1888-1928	Ostrița, Bucovine	1911	?	Canadian Pacific Railway (CPR)	?	Margareta Grămadă (1894-1936)
Gheorghe Cuciurean	1889-1975	Boian, Bucovine	1904	1914	Blumer Bros Merchants	1076 Rue Clark, Montréal	Irodia Gemănari / Erodia Geminari (1904-2002)
Petrea Lobodici	1882-1965	Ostrița, Bucovine	1910	1926	?	Branchton, Ontario	Domnica Gagiuc (1875-1941)
Vasile Rotari	1888-1937	Udești, Bucovine	1907	1913	Canadian Pacific Railway (CPR)	50F Rue Moreau, Montréal	Elisaveta Cătărău (1909-1990)

3. La loi du 19 février 1914 – les sources utilisées et les étapes de son adoption par le Parlement du Québec

Le document fondamental qui se retrouve à la base de notre étude et sur lequel s'appuie donc celle-ci – bien qu'elle aborde aussi d'autres aspects qui en

¹⁸² À l'exception du cas de Vasile Rotari, qui ne sera pas parmi les 12 signataires mais dont la présence sur cette liste – à côté de 6 autres Roumains bucoviniens – pourra être mieux comprise à la lecture de sa biographie, incluse elle-aussi plus haut, dans cette étude.

découlent de lui – est représenté par le texte de la *Loi constituant en corporation l'Eglise roumaine orthodoxe de Montréal* du 19 février 1914, loi connue, avant d'être adoptée officiellement par le Parlement du Québec, sous le nom anglais de « Bill 182 ».

Le texte mentionné comporte deux versions officielles – anglaise et française – que nous allons publier en tant qu'annexes à la présente étude. Les deux versions ont été *publiées en 1914 par le Parlement du Québec et jamais republiées depuis* ! C'est pourquoi la plupart des membres de la communauté roumaine montréalaise – en tout cas, ceux établis à Montréal après la Deuxième Guerre mondiale et surtout ceux d'aujourd'hui, installés dans la métropole pour la plupart dans les années 1990 ou au début des années 2000 – n'en ont aucune connaissance, ce que nous trouvons vraiment dommage, vu l'importance de ce texte fondateur pour l'histoire de cette communauté.

Nous allons encore plus loin, en affirmant – sans peur de trop nous tromper – que la plupart des dirigeants de la communauté roumaine montréalaise d'après 1945 étaient tous au courant de l'existence de ce texte, l'avaient lu intégralement et savaient ce qu'il comportait, mais ils l'ont gardé, d'une certaine manière, « secret », même si le mot peut sembler fort à certains. Et nous avons eu, le temps où nous avons vécu à Montréal, plusieurs confirmations dans ce sens, de façon directe ou indirecte, validées par le fait que – bien que mentionné ci et là dans la presse communautaire, par ceux qui évoquaient brièvement l'histoire de la communauté¹⁸³ – le texte n'a jamais été reproduit nulle part, ni partiellement, ni intégralement, jusqu'à présent.

Toutes ces prémisses ont fait en sorte que, personnellement, nous ayons des difficultés majeures à retrouver l'original de deux versions du texte discuté ici, car nous n'avions presque aucune information précise là-dessus, à part l'année de son adoption par le Parlement du Québec – 1914 – et l'objet général de la loi, à savoir la communauté roumaine de Montréal. C'est pourquoi il a fallu qu'on se dirige vers les bibliothèques universitaires du Québec afin de fouiller les vieux annales de 1914 émanant du Parlement provincial du Québec pour retrouver ce qui nous intéressait. Tout ce contexte imprégné à la fois par manque d'information et par un certain « mystère » nous pousse à considérer ce texte en quelque sorte comme « inédit », sans l'être pour autant.

En tout cas, vu l'importance du document auquel nous faisons référence, nous considérons qu'il est essentiel d'indiquer d'abord et avant tout *les sources*

¹⁸³ Deux exemples de ce genre de mention « superficielle » de la loi de 1914 : 1. l'article déjà mentionné de Petre Popescu, l'ancien prêtre de l'église roumaine de « l'Annonciation » entre 1950 et 2003, publié dans le journal « Luceafărul românesc », 2ème année, no. 13, décembre 1991, p. 14, et où l'auteur rappelle lors du 6ème paragraphe, en seulement deux phrases, l'histoire de la pétition de 1913 et de la loi de février 1914 ; 2. tous les articles à caractère historique publiés par Victor Roșca, ancien président du comité paroissial de l'église de « l'Annonciation », articles parus dans le périodique bilingue que Roșca a fondé en mars 1997, « Candela de Montréal » / « La Chandelle de Montréal », en commençant par celui publié dans le numéro VI sur 2000, sous le titre *File de istorie. Fundația Ianuș*.

que nous avons utilisées afin de reproduire les deux versions du texte en annexes. Ainsi :

– la version anglaise de la loi du 19 février 1914 peut être consultée dans le volume officiel (autorisé par The Honorable Sir François Langelier, K.C.M.G., Lieutenant Governor) sous le titre *Orders in Council having force of law in the Province of Quebec*, Printed by E.-E. Cinq-Mars, Printer of the King's Most Excellent Majesty, Quebec, Anno Domini 1914. La loi concernant la communauté roumaine montréalaise se retrouve au chapitre 155, aux pages 458-460 du volume.

– tandis que la version française de la loi du 19 février 1914 peut être consultée dans le volume officiel (autorisé par L'Honorable Sir François Langelier, K.C.M.G., Lieutenant-Gouverneur) sous le titre *Arrêtés en Conseil ayant force de loi dans la Province de Québec*, Imprimé par E.-E. Cinq-Mars, Imprimeur de Sa Très Excellente Majesté le Roi, Québec, Anno Domini 1914. La loi concernant la communauté roumaine montréalaise se retrouve au chapitre 155, aux pages 468-470 du volume.

Cela dit, après avoir retrouvé et eu accès aux deux versions originales de ce document fondant juridiquement la communauté roumaine montréalaise, nous avons essayé de comprendre de quelle manière se sont passées – étape par étape – les choses en 1913-1914 afin que cette loi soit finalement adoptée par le Parlement du Québec, le 19 février 1914.

Pour commencer, nous avons essayé d'abord – sans succès – de retrouver le texte original de la pétition adressée en 1913 par les 12 Roumains buco-viniens au Parlement du Québec. L'insuccès de cette première tentative ne nous a pas découragé, nous déterminant à nous tourner vers d'autres sources – officielles, cette fois-ci – afin de reconstituer le processus d'adoption de la loi de février 1914. Pour ce faire et vu qu'avant 1968, le Parlement du Québec se présentait comme une institution bicamérale¹⁸⁴, étant composé de deux Chambres – La Chambre Basse ou l'Assemblée Législative et la Chambre Haute ou le Sénat, appelé aussi le Conseil Législatif – et que la loi qui nous intéressait avait dû passer par les deux Chambres afin d'être adoptée, nous avons recherché les sources faisant référence aux débats parlementaires ayant eu lieu en 1913 et 1914, d'abord à l'Assemblée Législative et ensuite dans le Conseil Législatif de la province du Québec.

Dans le cas de l'Assemblée Législative, nous avons eu accès aux *Débats de l'Assemblée Législative de la 13ème législature, 2ème session*¹⁸⁵, correspondant à la période allant du 11 novembre 1913 au 19 février 1914 et publiés

¹⁸⁴ Depuis 1968, le Parlement du Québec se présente comme une institution unicamérale, représentée par l'Assemblée Nationale du Québec. Voir la page officielle de l'Assemblée, où on retrouve aussi l'histoire de cette institution, à l'adresse <http://www.assnat.qc.ca/fr/index.html>.

¹⁸⁵ Pour la liste de toutes les 41 législatures (chacune avec ses multiples sessions) de l'Assemblée Législative (ultérieurement Nationale) du Québec entre 1867 et 2004, voir la page *Les législatures et leurs sessions depuis 1867*, à l'adresse <http://www.assnat.qc.ca/fr/patrimoine/datesessions.html>.

en 2000¹⁸⁶. Pour ce qui est de la Chambre Haute, celle du Conseil Législatif, nous avons pu consulter les *Journaux du Conseil Législatif pour la deuxième session de la treizième législature*, ouvrage publié en 1914¹⁸⁷. Grâce à la consultation de ces deux sources essentielles, nous avons identifié clairement *11 étapes dans le cadre du processus d'adoption, par le Parlement du Québec, de la loi du 19 février 1914 constituant en corporation « l'Église roumaine orthodoxe de Montréal »*, étapes que nous présenterons plus bas, en citant directement – chaque fois lorsqu'il sera possible – les sources mentionnées (le texte original, en italiques):

Le dépôt de la pétition (1913) :

1ère étape. Il y a eu d'abord, évidemment, la célèbre pétition des 12 Roumains bucoviniens adressée en 1913 au Parlement du Québec. Nous ne savons pas le moment précis auquel la pétition a été déposée au Parlement, mais cela a dû se passer à l'automne ou, au plus tard, à l'hiver 1913, car le 16 décembre 1913 le projet de loi 182 (le « Bill 182 ») est présenté pour la première fois à l'Assemblée Législative du Québec.

Première session de débats à l'Assemblée Législative du Québec (1913-1914) :

2ème étape. Le 16 décembre 1913 : *Monsieur Mousseau (Soulanges)*¹⁸⁸ demande la permission de présenter le Bill 182 constituant en corporation l'Église roumaine orthodoxe de Montréal.

*Accordé. Le Bill est lu la première fois*¹⁸⁹.

3ème étape. Le 17 décembre 1913 : *Monsieur Mousseau (Soulanges) propose, selon l'ordre du jour, que le Bill 182 constituant en corporation l'Église roumaine orthodoxe de Montréal soit maintenant lu une deuxième fois.*

*Adopté. Le Bill est renvoyé au comité permanent des Bills privés*¹⁹⁰.

4ème étape. Le 19 janvier 1914 : *Monsieur Mousseau (Soulanges) propose, selon l'ordre du jour, que la Chambre se forme en comité général pour étudier le Bill 182 constituant en corporation l'Église roumaine orthodoxe de Montréal.*

Adopté. Le comité étudie le Bill et en fait rapport sans amendement.

Monsieur Mousseau (Soulanges) propose que le Bill soit maintenant lu une troisième fois.

Adopté sur division.

¹⁸⁶ La période est couverte par deux volumes, édités tous les deux par Frances Caissies et Maurice Pellerin sous le titre *Débats de l'Assemblée Législative, 13ème législature, 2ème session*, Québec, 2000, le premier volume couvrant la période du 11 novembre 1913 au 14 janvier 1914 et le deuxième la période du 15 janvier au 19 février 1914.

¹⁸⁷ Le volume officiel (autorisé par Son Honneur Sir François Langelier, Lieutenant-Gouverneur de la Province) porte le titre de *Journaux du Conseil Législatif de la Province de Québec, Deuxième session de la Treizième législature*, vol. XLVIII, Québec, 1914.

¹⁸⁸ Joseph-Octave Mousseau (1875-1965), député libéral de la circonscription de Soulanges dans le Parlement du Québec élu en 1904 et réélu en 1908 et 1912. Démissionne en 1914 (cf. le site de l'Assemblée Nationale du Québec, à l'adresse <http://www.assnat.qc.ca/fr/deputes/mousseau-joseph-octave-4593/biographie.html>)

¹⁸⁹ Frances Caissies et Maurice Pellerin, *Débats de l'Assemblée Législative...*, 1er volume, 2000, p. 302.

¹⁹⁰ *Ibidem*, p. 327.

*Il est ordonné que le greffier porte le Bill au Conseil Législatif et demande son concours*¹⁹¹.

Première session de débats au Conseil Législatif du Québec (1914) :

5ème étape (non-datée, mais ayant lieu entre le 19 et le 27 janvier 1914) : *Un message est reçu de l'Assemblée Législative avec un Bill (no. 182) intitulé : Loi constituant en corporation l'Église roumaine orthodoxe de Montréal, pour lequel elle demande l'agrément de cette Chambre.*

Ledit Bill est lu pour la première fois.

*Sur motion de l'honorable Monsieur Simard*¹⁹², *il est ordonné que le dit Bill soit lu pour la deuxième fois maintenant.*

Ledit Bill est en conséquence lu pour la deuxième fois.

*Sur motion de l'honorable Monsieur Simard, il est ordonné que ledit Bill soit soumis au comité des Bills privés*¹⁹³.

6ème étape (non-datée, mais ayant lieu entre le 19 et le 27 janvier 1914) : *L'honorable Monsieur De Varennes*¹⁹⁴, *du comité des Bills privés, auquel a été soumis le Bill (No. 182), intitulé : Loi constituant en corporation l'Église roumaine orthodoxe de Montréal, fait un rapport constatant que ledit Bill a été examiné en entier, et qu'il a été chargé de le rapporter à cette Chambre, avec certains amendements qu'il soumettra aussitôt que la Chambre voudra le recevoir.*

Ordonné, que ledit rapport soit maintenant adopté.

Lesdits amendements sont alors lu par le greffier deux fois, et la question d'agrément étant mise sur iceux, la Chambre y a acquiescé.

Sur motion de l'honorable Monsieur Simard, il est ordonné que le dit bill ainsi amendé, soit maintenant lu pour la troisième fois.

Ledit bill, ainsi amendé, est en conséquence lu pour la troisième fois.

La question est posée : ce Bill, ainsi amendé, sera-t-il voté ? Résolu dans l'affirmative.

*Ordonné que le greffier se rende à l'Assemblée Législative, et informe cette Chambre que le Conseil Législatif a voté ce Bill avec certains amendements, pour lesquels il demande l'agrément de l'Assemblée Législative*¹⁹⁵.

Deuxième session de débats à l'Assemblée Législative du Québec (1914) :

7ème étape. Le 27 janvier 1914 : *La Chambre prend en considération les amendements que le Conseil Législatif a apportés au Bill 182 constituant en*

¹⁹¹ *Ibidem*, 2ème volume, p. 471.

¹⁹² Georges-Aimé Simard (1869-1953, le premier consul de la Roumanie à Montréal – pour plus des détails sur lui, voir les notes 169 et 170) a siégé au Conseil Législatif du Québec entre le 12 novembre 1913 et le 1er mars 1921, y représentant la division de Repentigny (cf. le site de l'Assemblée Nationale du Québec, à l'adresse <http://www.assnat.qc.ca/fr/patrimoine/anciens-parlementaires/simard-georges-aime-407.html>).

¹⁹³ *Journaux du Conseil Législatif...*, p. 143.

¹⁹⁴ Ernest De Varennes (1865-1919), a siégé au Conseil Législatif du Québec du 8 avril 1904 et jusqu'à sa mort, le 4 janvier 1919, y représentant la division de Bedford (cf. le site de l'Assemblée Nationale du Québec, à l'adresse <http://www.assnat.qc.ca/fr/patrimoine/anciens-parlementaires/de-varennes-ernest-137.html>).

¹⁹⁵ *Journaux du Conseil Législatif...*, p. 159-160.

*corporation l'Église roumaine orthodoxe de Montréal. Les amendements sont lus une première fois*¹⁹⁶.

8ème étape. Le 16 février 1914 : *La Chambre prend en considération les amendements que le Conseil Législatif a apportés au Bill 182 constituant en corporation l'Église roumaine orthodoxe de Montréal.*

*Les amendements sont lus une deuxième fois et adoptés sur division. Le Bill est retourné au Conseil Législatif*¹⁹⁷.

9ème étape. Le 17 février 1914 : *Monsieur Letourneau (Montréal-Hochelaga)*¹⁹⁸ *propose, appuyé par le représentant de l'Assomption (Monsieur Reed) que l'honoraire et la pénalité payés au comptable de cette Chambre par les promoteurs du Bill 182 constituant en corporation l'Église roumaine orthodoxe de Montréal, leur soient remis, après déduction des frais de traduction et d'impression, vu que ce bill concerne une église. Adopté*¹⁹⁹.

Deuxième session de débats au Conseil Législatif du Québec (1914) :

10ème étape (non-datée, mais ayant lieu entre le 16 et le 19 février 1914) : *Un message est reçu de l'Assemblée Législative avec un Bill (No. 182) intitulé Loi constituant en corporation l'Église roumaine orthodoxe de Montréal, informant cette Chambre que l'Assemblée Législative a agréé ses amendements*²⁰⁰.

La sanction royale (accordée lors d'une réunion commune des deux Chambres, 1914) :

11ème étape. Le 19 février 1914 : [...] *Monsieur l'Orateur et les députés de la Chambre [Législative] se rendent à la salle des séances du Conseil Législatif pour entendre le discours du Trône à l'occasion de la prorogation de cette [13ème] législature.*

*Son Honneur le lieutenant-gouverneur [François Langelier*²⁰¹*] donne, au nom de sa Majesté [le roi George V], la sanction royale aux Bills suivants :*

[...] – *Bill 182 constituant en corporation l'Église roumaine orthodoxe de Montréal*²⁰².

4. En guise de conclusion

C'est après notre arrivée à Montréal, en octobre 1999 et le début, l'année suivante, de nos études universitaires en histoire, que nous avons commencé à

¹⁹⁶ Frances Caissies, Maurice Pellerin, *op. cit.*, 2ème vol., p. 539.

¹⁹⁷ *Ibidem*, p. 705-706.

¹⁹⁸ Séverin Letourneau (1871-1949), député libéral de la circonscription de Montréal-Hochelaga dans le Parlement du Québec, 1912-1919 (cf. <http://www.assnat.qc.ca/fr/deputes/letourneau-severin-4205/biographie.html>).

¹⁹⁹ Frances Caissies, Maurice Pellerin, *op. cit.*, p. 719.

²⁰⁰ *Journaux du Conseil Législatif...*, p. 221.

²⁰¹ François Langelier (1838-1915), avocat, professeur à la Faculté de droit de l'Université Laval de Québec et maire de Québec, député libéral au Parlement du Québec, juge à la Cour Supérieure de Montréal, puis à celle de Québec, finalement lieutenant-gouverneur de la province de Québec entre 1911 et 1915 (cf. le site de l'Assemblée Nationale du Québec, à l'adresse <http://www.assnat.qc.ca/fr/deputes/langelier-francois-3945/biographie.html>)

²⁰² Frances Caissies, Maurice Pellerin, *op. cit.*, 2ème vol., p. 744 et 748.

nous intéresser, petit à petit, à la « préhistoire » de notre propre communauté ethnique en région, c'est-à-dire à ses origines.

Il y avait, dans cet intérêt personnel pour les commencements de la communauté roumaine montréalaise, des interrogations à la fois subjectives et objectives, mais nous poussant toutes à vouloir en savoir plus là-dessus. Pourquoi, par exemple – se demandait-on – on avait le sentiment aigu que cette communauté se réclamait d'abord et avant tout de la génération de l'exil anticomuniste, post-1945 tandis qu'en réalité elle avait été fondée un demi-siècle plus tôt, par une toute autre génération, celle des Roumains bucoviniens appartenant à la grande vague migratoire est-européenne de la fin du XIXème et du début du XXème siècle ? Pourquoi encore, bien qu'à l'entrée de l'église roumaine montréalaise de « l'Annonciation », rue Christophe-Colomb, une inscription gravée sur une vieille plaque rappelait à ceux intéressés que l'église avait été fondée par les Roumains bucoviniens en 1918²⁰³, les noms de ces « Pères fondateurs » restaient totalement inconnus pour la majeure partie des membres de la communauté et aucune création communautaire – de quelque manière que ce soit, physique ou spirituelle – ne mentionnait leur contribution essentielle, préservant ainsi leur mémoire ? Pourquoi, enfin, toutes les autres groupes ethniques européens installés à Montréal depuis le début du XXème siècle disposaient de nombreux ouvrages scientifiques et critiques traitant des débuts de leurs communautés en sol canadien et remplissant les étagères des bibliothèques universitaires québécoises, tandis que la communauté roumaine montréalaise était totalement absente à ce niveau et cela plus de 100 ans après avoir été fondée ?

Les réponses à ce genre d'interrogations et à plusieurs autres du même type ne viendront pas tout de suite, en 1999-2000 et il va falloir attendre parfois des longues années afin de comprendre d'abord que la communauté avait, comme tout groupe humain constitué, « des squelettes dans son placard » et pour connaître ensuite les personnes susceptibles de nous aider à découvrir les détails « sensibles » de ce passé communautaire dont les membres n'étaient pas au courant ou ne voulaient pas en parler. Pourtant, c'est dès l'automne 1999, lors de nos premières visites à l'église roumaine de « l'Annonciation » –, que tout le monde qualifiait de « légionnaire »²⁰⁴ ou d'« anticomuniste »²⁰⁵, mais

²⁰³ Chose pas tout à fait vraie, la plaque ayant été seulement transférée de la vieille église de « l'Annonciation », bâtie, elle, en effet par les Roumains bucoviniens en 1918 et encadrée dans les murs de la nouvelle église, bâtie en 1972.

²⁰⁴ En référence au mouvement d'extrême-droite roumain de l'entre-deux-guerres connu sous le nom de « Légion de l'Archange Michel » ou « Mouvement Légionnaire », d'où le nom de « légionnaires » donné à ses membres.

²⁰⁵ Car il y avait aussi une deuxième église roumaine montréalaise, celle située sur la rue Masson, fondée elle aussi au début des années 1970 (aujourd'hui connue comme « la Cathédrale Saint-Jean Baptiste »), mais qu'une partie de la communauté considérait – à cause du fait que l'église avait été bâtie à l'aide des autorités communistes roumaines de Bucarest et parce qu'on voulait l'opposer à tout prix à l'autre église, celle de « l'Annonciation » – comme « communiste ». Le fait de savoir laquelle des deux églises était fréquentée par quelqu'un plaçait immédiatement et de façon absurde la personne répondante dans un de deux « camps idéologiques adverses » dominant

qui bénéficiait aussi d'une aura de « légataire mémoriel » de la communauté, car se présentant comme la continuatrice de la vieille église roumaine « Sainte-Marie de l'Annonciation » bâtie par les immigrants de la première génération et se vantant, à partir de cette position, d'être l'héritière de la tradition communautaire, ce qui n'était pas totalement le cas – que nous allons commencer à découvrir le « vivre ensemble » des Roumains montréalais, tel que ce phénomène pouvait être aperçu à l'époque.

Le tableau qui s'en dégageait était assez complexe et si nous essayons de saisir ici l'essentiel de ce qui nous a marqué alors, c'est pour offrir une idée du contexte communautaire à ce moment-là, qui nous a fait rapidement comprendre que trouver des réponses à certaines questions à caractère socio-historique qui nous préoccupaient n'allait pas être si facile qu'on aurait peut-être pensé.

Une décennie après la chute du communisme en Roumanie et le retour du pays à la démocratie, la communauté roumaine montréalaise, estimée par certains à environ 50.000 personnes, se présentait comme un creuset où on retrouvait ensemble des personnes d'âges, de professions et d'origines sociales diverses – avec tout ce que cette diversité humaine pouvait impliquer de positif et de négatif à la fois pour une communauté – mais ayant en commun l'appartenance originaire à un même espace culturel, celui roumain. Au-delà de cette hétérogénéité, visible facilement, il était évident qu'au sein du groupe ethnique roumain montréalais agissaient néanmoins deux groupes générationnels très distincts.

Le premier groupe – et le plus important, si on se rapporte à son rôle, encore de premier main à l'époque, dans la gestion des affaires communautaires – était celui des « exilés » ou autrement dit celui des immigrants arrivés à Montréal à l'époque de la « Guerre Froide », surtout lors de la première décennie suivant la Deuxième Guerre mondiale, 1945-1955. Des anciens professionnels, universitaires ou scientifiques arrivés après 1990 à la retraite, ceux-ci étaient perçus par les plus jeunes de la communauté comme « les Vieux »²⁰⁶, bien qu'ils fréquentaient encore à plein temps l'église roumaine de « l'Annonciation », dont ils dirigeaient toujours le comité paroissial et toutes les activités à caractère culturel qui s'y déroulaient. C'étaient *grosso modo* des gens victimes du régime communiste instauré en Roumanie par les troupes soviétiques en 1945, tous donc des anticommunistes féroces et faisant preuve, en dépit de leur âge avancé, d'un profond esprit combattant. C'est pourquoi ils continuaient à militer, comme ils l'avaient appris à le faire entre 1945 et 1989 – par l'entremise de livres, de journaux et de toute sorte d'activités socio-culturelles – contre le régime néo-communiste de Bucarest, qu'ils refusaient de reconnaître ou encore contre la corruption de celui qui lui a suivi à partir de 1996.

la communauté jusqu'au début des années 2000 et il n'était pas rare qu'on te pose la question : *Où est-ce que tu y vas ? Chez les légionnaires ou chez les communistes ? (La cine mergi ? La legionari sau la comuniști ?* – en roumain) afin qu'on puisse savoir si tu es « fréquentable », bien sûr dépendamment des intérêts partisans de l'interlocuteur.

²⁰⁶ Il ne faut pas oublier qu'il s'agissait de gens nés autour de 1920-1930, à l'époque de la « Grande Roumanie », qui avaient donc autour de 70-80 ans en 1999-2000.

À l'intérieur de ce groupe générationnel, celui des vieux exilés, il y avait, de plus, depuis de longues années, deux « camps » différents – bien que prônant tous les deux la même idéologie anticommuniste par rapport au régime de Bucarest – selon le degré « d'affiliation » à l'église roumaine de « l'Annonciation ». Ces deux camps on les identifiait facilement grâce aux personnes de deux leaders autour desquels ils s'étaient coagulés à travers le temps. Il y avait ainsi d'abord *le camp « religieux »*, dirigé par le prêtre de l'église mentionnée, Petre Popescu et représenté par ceux qui considéraient que la gestion des affaires de la communauté devait être l'apanage de l'église de « l'Annonciation » en tant qu'institution-phare du groupe ethnique roumain à Montréal. Par contre, *l'autre camp, « laïque »* et ayant à sa tête le Dr. Jean Țăranu, en tant que président de l'Association Roumaine du Canada (ARC), considérait que les affaires de la communauté devaient respecter le principe de séparation dans l'État de la société civile et de la société religieuse, les activités communautaires roumaines tenant – selon les membres de ce « camp » – de la sphère civile. Bien que les deux leaders se trouvaient chacun à la tête de leurs institutions respectives depuis le début des années 1950 et avaient bien collaboré au début de la « Guerre Froide », ils se disputaient depuis le début des années 1980, lorsque le gouvernement du Québec, par le ministre Gerald Godin, avait accordé un important crédit de 100.000 dollars non-remboursables à la communauté roumaine afin de l'aider à bâtir le nouveau Centre Culturel, érigé à côté de l'église de l'« Annonciation ». Le crédit en question étant accordé par le gouvernement provincial à la communauté roumaine en tant que groupe ethnique et non pas à l'église de « l'Annonciation », en tant qu'institution, chacun de deux leaders avait interprété ultérieurement de façon différente le texte de l'accord qu'ils avaient signé ensemble, en tant que leaders communautaires, avec les représentants du gouvernement, tous les deux se jetant pendant de décennies des accusations réciproques sur la question de savoir si le Centre Culturel édifié en 1981 aux frais du gouvernement québécois appartenait à la communauté roumaine, tel qu'insistait Jean Țăranu ou directement à l'église de « l'Annonciation », solution imposée finalement par le prêtre Petre Popescu²⁰⁷.

Le deuxième groupe générationnel facilement visible au sein de la communauté roumaine montréalaise à la fin des années 1990 – lorsque nous avons pris contact pour la première fois avec celle-ci – était celui des immigrants « économiques » arrivés tous au Canada après la chute du communisme en Roumanie. Beaucoup plus nombreux déjà en 1999 que les vieux exilés arrivés un demi-siècle avant eux et en train de s'étendre, ces immigrants

²⁰⁷ Un résumé de cette histoire complexe dans Jean Țăranu, *Présence roumaine au Canada*, 1986, dans le chapitre (incluant aussi certains extraits de presse montréalaise de l'époque) *L'inauguration du Centre Culturel Roumain de Montréal*, p. 195-204. Un point de vue encore plus tranchant portant sur la même question et venant toujours de la part de Jean Țăranu, dans l'article *Bumerangul / Le bumerang*, publié dans « Pagini românești », le no. du 17 août 2001, p. 5. Nous n'avons identifié nulle part le point de vue du « camp » adverse, représenté par le prêtre Petre Popescu.

Roumains issus du communisme étaient largement différents à tous les niveaux de leurs prédécesseurs en terre canadienne. Il s'agissait d'abord d'une toute autre cohorte générationnelle, la plupart de tous ces gens étant nés dans les années 1960 et 1970. Plus encore, ils étaient des gens qui avaient vécu directement le cauchemar communiste chez eux et voulaient à tout prix fuir les conséquences désastreuses de la célèbre « transition » à l'économie du marché dont on parlait tant en Roumanie. Tous étaient des gens très bien éduqués, portant presque chacun dans sa poche un diplôme universitaire et pour la plupart, francisés déjà bien avant leur arrivée à Montréal, grâce au système d'éducation roumain d'avant 1989, qui avait encouragé largement l'apprentissage du français depuis les années 1960. Une autre caractéristique qui différenciait les immigrants Roumains montréalais à caractère économique de vieux exilés Roumains d'après 1945 était la volonté manifestée ouvertement par les nouveaux-venus de s'intégrer au plus vite dans la société d'accueil. Dans ce but tous ces gens-là considéraient – à juste titre, d'une certaine manière – que la réussite professionnelle au Canada était le meilleur moyen pour y arriver. C'est pourquoi ceux d'entre eux qui fréquentaient l'église de « l'Annonciation » à l'époque le faisait non pas dans un but religieux et d'autant moins politique, comme les vieux exilés, mais surtout pour socialiser, pour connaître d'autres compatriotes dans leur situation et échanger avec eux ou pour se procurer les journaux communautaires en langue roumaine et se tenir ainsi au courant de l'évolution des choses en Roumanie, à une époque où l'internet venait juste de faire son apparition, etc.

Cela dit, pourquoi s'être attardé sur la présentation de deux groupes générationnels mentionnés et implicitement sur le contexte socio-économique dominant la communauté roumaine de Montréal à notre arrivée dans la métropole canadienne ? Tout simplement pour faire ressortir l'idée qu'à l'époque, les acteurs sociaux locaux qui auraient pu nous aider de quelque manière que ce soit dans la compréhension et la reconstitution des origines de notre communauté ethnique en région n'avaient ni le temps ni surtout l'intérêt de le faire, ayant tous des préoccupations beaucoup plus « pragmatiques ». Ainsi, les membres de la vieille génération, celle arrivée sur place après 1945, étaient tous déchirés par des querelles interpersonnelles qui duraient depuis de décennies et n'allaient pas finir qu'au moment du décès de deux leaders de marque de la communauté, Petre Popescu (d. 2003) et Jean Țăranu (d. 2009). Pour ce qui est de membres de la génération immigrée à Montréal après 1989, ceux-ci étaient des gens d'une toute autre structure, totalement indifférents aux réalités qui avaient marqué la communauté avant leur arrivée au Canada – d'autant plus s'il s'agissait des réalités vieilles de plus d'un demi-siècle – des gens bien ancrés donc dans le présent et envers lesquels on ne pouvait pas avoir des attentes d'aucune sorte, car ne sachant pas plus que nous par rapport au sujet qui nous préoccupait. *Il n'est pas difficile de conclure – à la lumière de tous ces éléments mentionnés ci-dessus – pourquoi, il y a voilà plusieurs années, nous avons*

commencé cette recherche sur les origines de la communauté roumaine montréalaise avec la profonde sensation que nous avions devant nous une communauté complètement « amnésique » par rapport à son passé lointain.

Notre étude ci-présente s'est proposé de combler – partiellement, au moins – cette « amnésie » mémorielle et c'est pourquoi elle traite surtout de la période la moins connue de l'histoire de la communauté roumaine montréalaise, celle d'avant la Première Guerre mondiale, lorsque les bases communautaires ont été jetées. Si notre étude précédente, portant sur *Les premières présences roumaines à Montréal*²⁰⁸ s'arrêtait au moment de l'arrivée de premiers immigrants roumains, originaires de Bucovine, à Montréal, à la toute fin du XIXème siècle, la présente étude commence par analyser, de façon détaillée, la géographie de la communauté nouvellement constituée, à l'aube du XXème siècle.

Nous nous sommes attaqués, lors de 1ère section de notre étude, à la dimension spatiale de la communauté pas nécessairement parce que personne n'y avait pensé avant, mais parce que parler d'une communauté, peu importe sa nature, demande nécessairement de fixer les cadres spatiaux à l'intérieur desquels s'est déroulée *grosso modo* l'existence de ses membres. Le fait d'analyser les cadres de l'établissement roumain sur l'Île de Montréal au début du XXème siècle nous a donné l'occasion de dégager des conclusions surprenantes, nous permettant par exemple de constater que le peuplement roumain dans la région métropolitaine montréalaise a commencé de la périphérie vers le centre, chose explicable si on songe à l'origine paysanne des premières immigrants Roumains bucoviniens et à la tendance de ceux-ci de chercher à leur arrivée plutôt les régions agricoles et campagnardes périphériques (ou « les municipalités de village », comme on les appelait à l'époque) afin de s'y installer. La même démarche nous a permis aussi de constater que l'établissement roumain en sol montréalais ne s'est pas fait de manière compacte, ceux arrivés de Bucovine avant la Première Guerre mondiale en y créant – pour des raisons objectives, reliées aux emplois exercés en agriculture mais surtout au sein des usines ferroviaires montréalaises – 4 pôles essentiels de vie roumaine à Montréal, situés dans certains cas à des distances considérables un par rapport à l'autre : la municipalité de la Longue-Pointe (à l'extrémité orientale de la région métropolitaine montréalaise), la municipalité de la Ville Saint-Pierre (à l'autre extrémité, occidentale) et enfin les municipalités de Lorimer et de Rosemont (au centre de la même région).

Pour une communauté ayant célébré déjà depuis un certain temps son centenaire mais ne sachant presque rien sur ses membres fondateurs, des véritables « fantômes » sans identité, nous avons considéré nécessaire d'essayer, dans la mesure du possible – et en faisant appel à des sources aussi diverses qu'hétérogènes – de reconstituer, lors de la 2ème section de notre étude, les biographies de 7 personnages-clé de l'époque. La lecture de ces quelques

²⁰⁸ Voir note de bas de page no. 1.

biographies nous a offert l'occasion – outre le fait de connaître les trajectoires individuels de chacun des 7 Roumains bucoviniens évoqués – de faire des connexions intéressantes entre certaines biographies étudiées et d'avoir ainsi accès au côté, disons, humain, des choses. Mentionnons dans ce sens l'origine commune de Ștefan Cabba et Gheorghe Cuciurean (tous les deux originaires du village de Boian), respectivement d'Ilie Chibac et Petrea Lobodici (tous les deux, originaires, à leur tour, du village de Ostrița) ou le cas émouvant, par exemple, de la lettre que Constantin Babi rédige à l'attention des autorités canadiennes d'immigration afin de recommander son ami Gheorghe Cuciurean en vue de l'obtention de la naturalisation canadienne.

La reconstitution, lors de la même section de l'étude, du conflit entre les deux groupes de Roumains bucoviniens dirigés par Ștefan Cabba et Vasile Rotari ayant divisé la communauté roumaine montréalaise pour la première fois, à l'époque de la Première Guerre mondiale, démantèle le panorama d'une communauté idyllique de premiers temps, faisant ressortir l'image – beaucoup plus proche de la réalité – d'un groupe ethnique vivant, animé par des passions, des orgueils et des intérêts autour de certains projets, à une époque de pionniers où tout était à construire. L'histoire du conflit entre Cabba et Rotari met en évidence aussi un autre élément intéressant du passé de la communauté roumaine montréalaise et totalement inconnu à ceux d'aujourd'hui, à savoir l'existence – pour une courte période, de seulement 3 années, entre 1917 et 1920 – d'une autre église roumaine (mais sans être bâtie par les Roumains, celle-là), l'église « Saint-Nicolas ». L'existence éphémère de cette église – mentionnées aussi dans les documents de la famille Chibac²⁰⁹ – nous était connue depuis des années, suite aux longues discussions que nous avons eues avec monsieur Constantin Lazurek, celui qui nous avait fourni d'ailleurs une photo d'elle que nous reproduisons en annexes²¹⁰. Ce qui fait que, si on faisait un tableau chronologique et récapitulatif des 5 églises roumaines montréalaises à partir de l'année où chacune a été inaugurée ou a commencé à être utilisée, on aurait l'ordre suivante (jusqu'en 1989, du moins) : 1. L'église « Sainte-Trinité » / « Sfânta-Treime », rue Cartier, ultérieurement Bruxelles, à Longue-Pointe (1912) ; 2. L'église « Saint-Nicolas » / « Sfântul Nicolae », rue Rachel (1917) ; 3. L'église « Sainte-Marie de l'Annonciation » / « Buna Vestire », rue Rachel (1918) ; 4. L'église « de l'Annonciation » / « Buna Vestire », rue Cristophe-Colomb (1972, remplaçant la précédente, du même nom, démolie en 1971) ; 5. L'église (ultérieurement la Cathédrale) « Saint-Jean Baptiste » / « Sfântul Ioan Botezătorul », rue Masson (1973).

Pour conclure, disons seulement que la 3ème section de notre étude met en valeur pour la première fois un document d'extrême importance pour le passé de la communauté roumaine montréalaise – le texte original de la loi du Parlement du Québec du 19 février 1914 – se constituant en quelque sorte dans

²⁰⁹ Voir plus haut, la section consacrée à Ilie Chibac et à sa famille.

²¹⁰ Voir, à la fin, en annexes, la photo 6.

un véritable « certificat de naissance » de celle-ci. Jamais republié depuis 1914, bien que connu par certains leaders communautaires roumains à travers le temps, le document mentionné est important dans la mesure où, à travers lui, le législatif du Québec reconnaît officiellement la communauté roumaine et lui accorde une forme d'organisation juridique, lui permettant – en tant qu'ensemble de personnes ayant une activité ou des intérêts communs permanents – de jouir légalement de toute une série de droits, dont ceux de détenir des biens meubles et immeubles, d'émettre les documents nécessaires à son bon fonctionnement ou d'édifier une école destinée aux enfants roumains orthodoxes de Montréal.

**A Key Moment in the Evolution of the Romanian Community of Montreal:
Its Legal Recognition by the Quebec Parliament (February 1914)**
(Abstract)

Keywords: Romanian emigration & immigration, Bukovina, Montreal, Church, petition, law, Quebec Parliament.

This study analyzes a significant moment in the evolution of the Romanian community of Montreal: its legal recognition by the Parliament of Quebec, in February 1914. It originated with the observation that this significant moment in the community's past has to a great extent been lost to time, being unknown to the Romanians living in Montreal today and tries to understand why this is.

Using first-hand sources – some of which have remained unpublished for the last hundred years – the study is organized on three levels.

First, it seeks to explain the reasons for the slow growth of the community at the beginning of the 20th century and – in this context – to situate this ethnic community within the larger geographic area of Montreal. For this reason, the study identifies the most important “nuclei” of the Romanian settlement on the Island of Montreal before 1914 and follows the link between the development of these “nuclei” of Romanian life and the occupations of the first generation Romanians.

Second, the study focuses on the petition of 12 Bukovinian Romanians who addressed the Quebec Parliament in 1913, requesting the legal recognition of their community and presents the biographies of 6 of these 12 Romanians, true “Founding Fathers” of the community, emphasizing the fight for leadership between two central characters in the community, Ștefan Cabba & Vasile Rotari.

Finally, the study presents the stages of adoption – by the Quebec Parliament, in 1913 / 1914 – of Bill 182 legally recognizing the Romanian community of Montreal.

Annexes

Annexe 1

(la version française de la loi du 19 février 1914)

*Loi constituant en corporation L'Église roumaine orthodoxe de Montréal*¹
(Sanctionnée le 19 février 1914)

Préambule.

ATTENDU que *Constantin Poede*, contremaître, *Stefan Cabba*, contremaître, *Ion Boghean*, ouvrier, *Ilarie Moloci*, ouvrier, *Ilie Chibac*, ouvrier, *Gheorghe Cuciurean*, contremaître, *Dumitru Sfecla*, commerçant, *Dumitru Bratcu*, contremaître, *Ioan Malin*, ouvrier, *Petru Furnica*, marchand, *Constantin Babi*, contremaître et *Petrea Lobodici*², ouvrier, tous de la cité et du district de Montréal, ont, par leur pétition, représenté qu'ils appartiennent à la religion roumaine orthodoxe et la professent, et que, pour les fins de culte religieux, conformément aux croyances de la religion roumaine orthodoxe, il est à propos et dans l'intérêt des pétitionnaires qu'ils soient constitués en corporation, de manière que la corporation à constituer puisse en son propre nom, acquérir et posséder des biens meubles et immeubles et faire tous actes qui peuvent être requis pour les fins de sa formation; et, attendu qu'il est à propos de faire droit à leur demande;

À ces causes, Sa Majesté, de l'avis et du consentement du Conseil Législatif et de l'Assemblée législative de Québec, décrète ce qui suit :

Corporation constituée / Nom.

1. *Constantin Poede*, *Stefan Cabba*, *Ion Boghean*, *Ilarie Moloci*, *Ilie Chibac*, *Gheorghe Cuciurean*, *Dumitru Sfecla*, *Dumitru Bratcu*, *Ioan Malin*, *Petru Furnica*, *Constantin Babi* et *Petrea Lobodici*³ et toutes autres personnes qui pourront en devenir membres, sont, par la présente loi, constitués en corporation sous le nom de « l'Église Roumaine Orthodoxe de Montréal ».

Pouvoir de créer une école.

2. Ladite corporation aura le pouvoir de créer, ériger et maintenir une école destinée aux enfants roumains orthodoxes de Montréal, dans le but de leur donner une instruction élémentaire, y compris une connaissance du roumain, du français et de l'anglais, la dite école devant être connue sous le nom de « l'École roumaine orthodoxe de Montréal ».

Biens dévolus à la corporation.

¹ Publiée dans L'Honorable Sir François Langelier, K.C.M.G, Lieutenant-Gouverneur (volume autorisé par), *Arrêtés en Conseil ayant force de loi dans la Province de Québec*, Québec, 1914, p. 468-470.

² Translittérés Poidij, Cabla, Chibrac, Cuczurean, Svecla, Bratko et Babij en original. Les autres noms, translittérés selon la même orthographe qu'en roumain.

³ Idem, comme pour la note précédente.

3. Tous les biens meubles et immeubles qui peuvent être possédés en fidéicommis pour ladite corporation, seront et sont, par la présente loi, transportés et dévolus à ladite corporation.

Pouvoirs corporatifs.

4. Ladite corporation aura et exercera tous les droits appartenant aux corporations ecclésiastiques.

Acquisition de biens, etc.

5. Ladite corporation peut, pour les fins de son entreprise, acquérir des biens meubles et immeubles, pourvu que les biens immobiliers possédés par elle n'excèdent, en aucun temps, la somme de vingt-cinq mille piastres, et elle peut, en tout temps, vendre, louer, échanger, hypothéquer ou aliéner ses biens ou partie d'iceux, et acquérir d'autres propriétés immobilières en leurs lieu et place, et ladite corporation aura le pouvoir de tirer, faire, accepter et endosser des lettres de change, des billets et autres effets négociables, sous la signature de ses officiers ou autre, tel que le déterminera son bureau des syndics.

Pouvoir de nommer des officiers et de faire des règlements.

6. Le bureau des syndics est autorisé à nommer un président, un secrétaire et autres officiers pour la dite corporation et à faire des règlements pour la régie et la gouverne de ladite corporation, pour des fins de charité; et il aura au besoin le pouvoir d'amender et d'abroger lesdits règlements, en tout ou en partie, pourvu, toutefois, qu'aucun de ces règlements ne soit incompatible avec la présente loi ou avec les lois de cette province, et pourvu, de plus, que lesdits règlements, à moins qu'ils ne soient ratifiés à la prochaine assemblée annuelle de la corporation ou à une assemblée spéciale tenue à cette fin, cessent d'avoir effet à compter de et après la date de ladite assemblée annuelle.

Première assemblée.

7. Dans les trois mois qui suivront l'entrée en vigueur de la présente loi, il devra être tenu une assemblée des membres de ladite corporation, dans la cité de Montréal, dans le but d'élire un bureau de syndics, de douze au plus et de cinq au moins.

Convocation d'icelle.

8. Ladite assemblée pourra être convoquée par trois membres au moyen d'un avis préalable d'au moins dix jours, indiquant l'endroit, le jour et l'heure auxquels elle sera tenue, envoyé par lettre recommandée à l'adresse des membres.

Date des assemblées, etc., déterminée par règlement.

9. La date de l'assemblée annuelle de la corporation et le terme d'office des syndics, ainsi que la manière de les nommer de nouveau, peuvent être déterminés par règlement, à la première assemblée générale ou à toute assemblée générale subséquente convoquée en la manière ci-dessus prescrite, ou d'une autre manière qui peut être prescrite par les règlements de ladite corporation.

Registres des actes de l'état civil.

10. Ladite corporation tiendra des registres pour les actes de l'état civil en anglais ou en français, et elle pourra, de temps à autre, nommer un ministre et le

révoquer et en nommer un autre ou d'autres à sa place; et la présente loi confère au ministre officiant de ladite congrégation l'autorisation et le pouvoir de tenir des registres pour les actes de l'état civil, et d'exercer tous autres pouvoirs relevant des ministres des congrégations religieuses; le tout conformément aux dispositions du Code civil et aux lois générales de cette province.

Siège social.

11. Le siège social de ladite corporation sera dans la cité de Montréal.

Rapport au Lt.-gouv. en conseil.

12. La corporation devra transmettre au lieutenant-gouverneur en conseil, chaque fois qu'elle en sera requise par le secrétaire de la province, un état détaillé de ses immeubles, les noms de ses officiers et une copie de ses règles et règlements.

Entrée en vigueur.

13. La présente loi entrera en vigueur le jour de sa sanction.

Annexe 2

(la version anglaise de la loi du 19 février 1914)

An Act to incorporate the Orthodox Romanian Church of Montreal¹

(Assented to 19th February, 1914)

Preamble.

WHEREAS *Constantin Poede*, foreman, *Stefan Cabba*, foreman, *Ion Boghean*, workman, *Ilarie Moloci*, workman, *Ilie Chibac*, workman, *Gheorghe Cuciurean*, foreman, *Dumitru Sfeca*, trader, *Dumitru Bratcu*, foreman, *Ioan Malin*, workman, *Petru Furnica*, merchant, *Constantin Babi*, foreman and *Petrea Lobodici²*, workman, all of the city and district of Montreal, have, by their petition, represented that they belong to the Orthodox Romanian religion and profess the same, and that, for the purposes of divine worship in accordance with the beliefs of the Orthodox Romanian religion, it is expedient and in the interest of the petitioners that they be incorporated so that the corporation to be constituted may, in its own name, acquire and hold moveable and immoveable property and do everything required for the purposes of its formation; and whereas it is expedient to grant such prayer;

Therefore, His Majesty, with the advice and consent of the Legislative Council and of the Legislative Assembly of Quebec, enacts as follows:

Corporation constituted / Name.

1. *Constantin Poede*, *Stefan Caba*, *Ion Boghean*, *Ilarie Moloci*, *Ilie Chibac*, *Gheorghe Cuciurean*, *Dumitru Sfeca*, *Dumitru Bratcu*, *Ioan Malin*,

¹ Publiée dans The Honorable Sir François Langelier, K.C.M.G., Lieutenant Governor (volumé autorisé par), *Orders in Council having force of law in the Province of Quebec*, Québec, 1914, p. 458-460.

² Translitérés Poidij, Cabla, Chibrac, Cuczurean, Svecla, Bratko et Babij en original. Les autres noms, translitérés selon la même orthographe qu'en roumain.

*Petru Furnica, Constantin Babi and Petrea Lobodici*³ and all such other persons as may become members thereof are hereby incorporated under the name of "The Orthodox Romanian Church of Montreal".

Powers.

2. The said corporation shall have power to establish, erect and maintain a school for the orthodox Romanian children of Montreal for the purpose of giving them an elementary education, including a knowledge of Romanian, French and English; such school to be called "The Orthodox Romanian School of Montreal".

Transfer of property held in trust.

3. All moveable and immovable property held in trust for the said corporation is hereby transferred to and vested in the said corporation.

Ecclesiastical corporations.

4. The said corporation shall have and exercise all the powers belonging to ecclesiastical corporations.

Acquisition of property, & c. / Proviso

5. The said corporation may, for the purposes of its undertaking, acquire moveables and immoveables, provided the immoveables held by it shall not at any time exceed the sum of twenty-five thousand dollars, and it may, at any time, sell, lease, exchange, hypothecate or alienate its property or any portion thereof, and the said corporation may draw, make, accept and endorse bills of exchange, notes and other negotiable securities signed by its officers or others as may be determined by its board of trustees.

Officers / By-laws.

6. The board of trustees is authorized to appoint a president, secretary and other officers for the said corporation and to pass by-laws for the direction and government of the said corporation for the charitable purposes; and it may amend and repeal such by-laws, wholly or partly, provided always that none of such by-laws shall be contrary to this act nor to this laws of this Province; and provided, moreover, that such by-laws, unless ratified at the next annual meeting of the corporation or at a special meeting held for the purpose, shall cease to be in force from and after the date of such annual meeting.

First meeting.

7. Within three months from the coming into force of this act, a meeting of the members of the said corporation shall be held in the city of Montreal for the purpose of electing a board of trustees consisting of twelve at the most and five at the least.

Calling of same.

8. The said meeting may be called by three members by sending by registered mail to the members' addresses at least ten days beforehand a notice stating the place where and the day and hour when it shall be held.

What may be determined by by-laws.

³ Idem, comme pour la note précédente.

9. The date of the annual meeting of the corporation and the trustees' term of office as well as their re-appointment, may be determined by by-law at the first general meeting or at subsequent general meeting called in the manner above provided or in any other manner that may be prescribed by the by-laws of the said corporation.

Registers of acts of civil status & c.

10. The corporation shall keep registers of civil status, in English or in French, and it may, from time to time, appoint a minister and remove him and appoint another or others in his stead; and the present act confers upon the officiating minister of the said congregation authority and power to keep registers of acts of civil status, and to exercise all the powers vested in ministers of religious congregations; the whole in accordance with the Civil Code and with the general laws of this Province.

Corporate seat.

11. The corporate seat of the corporation shall be in the city of Montreal.

Statement to be made when required.

12. The corporation shall transmit to the Lieutenant-Governor in Council whenever thereunto required by the Provincial Secretary, a detailed statement of its immoveables, the names of its officers and a copy of its rules and by-laws.

Coming into force.

13. This act shall come into force on the day of its sanction.

Annexe 3

Légende des photos

Photo 1. La vieille église orthodoxe roumaine « Sfânta-Treime » / « la Sainte-Trinité » de la Longue-Pointe (aujourd'hui partie de l'arrondissement montréalais Rivière-des-Prairies – Pointe-aux-Trembles), bâtie entièrement en bois en 1912 par le groupe des Roumains bucoviniens dirigés par Ștefan Cabba. La première église roumaine érigée jamais à Montréal. Adresse initiale : 804 rue Cartier, ultérieurement 2589 rue Bruxelles, Montréal. Photo prise en 1938 par Conrad Poirier (*Source* : Bibliothèque et Archives Nationales du Québec, côte P 2030. Publiée avec l'accord du détenteur : frais de reproduction réglés par la facture 10457 du 8.09.2009).

Photo 2. Ștefan Cabba (1886-1962), le premier leader de la communauté roumaine montréalaise, en 1938. Photo publiée par le gendre de Cabba, le poète et écrivain roumain Eugen Caraghiaur (*Source* : le périodique *Calendarul « Credința »*, Detroit, 2002, p. 273).

Photo 3. Vasile Rotari (1888-1937), le deuxième leader de la communauté roumaine montréalaise, portant son costume de « policeman » montréalais, dans les années 1920 (*Source* : la couverture du périodique *Calendarul « Glasul Bucovinei » pe anul 1926*, Cernăuți, 1926).

Photo 4. L'église orthodoxe roumaine « Buna Vestire » / « Saint Mary of the Annunciation » / « Sainte-Marie de l'Annonciation » ou, plus court, « l'église roumaine de l'Annonciation », bâtie à Montréal, en 1918, par les Roumains bucoviens dirigés par Vasile Rotari. La deuxième église roumaine érigée à Montréal. L'adresse de l'église : 2452 rue Rachel Est, Montréal (*Source* : Șerban Drutzu & Andrei Popovici, *Românii din America*, București, 1926, p. 83).

Photo 5. Petrea Lobodici (1882-1965) et son épouse, Domnica (née Gagiuc, 1875-1941) après leur arrivée à Montréal, en 1910, respectivement 1912 (*Source* : la collection personnelle de John Naida, l'arrière-petit-fils du couple, qui vit aux États-Unis).

Photo 6. L'église utilisée entre 1917-1920 par les groupe de Roumains bucoviens de Ștefan Cabba et fonctionnant légalement durant ces 3 années sous le nom d'« Église orthodoxe roumaine Saint-Nicolas ». L'adresse de l'église : 2518 rue Rachel Est, Montréal (l'église se trouvait dans la proximité de l'autre église roumaine, celle de « l'Annonciation »). Utilisée ensuite pour une très longue période par la communauté russe (*Source* : la collection Constantin Lazurek).

Photo 7. Gheorghe Cuciurean (1889-1975) et son épouse, Irodia Gemănari / Erodia Geminari (1904-2002) en 1924, une année après leur mariage. Le couple est habillé dans le costume traditionnel roumain de Bucovine (*Source*: le périodique bilingue *Candela de Montréal / La Chandelle de Montréal*, VIème année, no. 4, juillet-août 2002, p. 3).

Photo 8. Margareta Chibac (née Grămadă, 1894-1936), l'épouse d'Ilie Chibac (1888-1928), avec les trois filles du couple, Maria, Paraschiva et Ana / Mary, Katie et Annie. Photo prise au début des années 1930 (*Source* : la collection personnelle de monsieur Raymond Larche, le petit-fils de Margareta et d'Ilie Chibac, qui vit à Boucherville, au Québec).

Photo 1

Photo 2

Photo 3

Photo 4

Photo 5

Photo 6

Photo 7

Photo 8

Diplomația românească și problema recunoașterii unirii Basarabiei de către Statele Unite (1930-1933)

Mihai ȚURCANU*

Problema Basarabiei a fost, sub aspect politic, cea mai importantă temă în relațiile româno-americane din perioada interbelică. Acest lucru s-a datorat faptului că SUA erau singura țară cu care România avea relații diplomatice normale, însă care refuza să recunoască suveranitatea României în Basarabia. Această politică era dată de refuzul americanilor de a adera la Tratatul Basarabiei din 28 octombrie 1920, când au încercat, de fapt, să-i convingă și pe francezi, englezi, italieni și japonezi să renunțe la această inițiativă. Originile politicii respective trebuie însă căutate mai devreme, ea regăsindu-se de pildă într-un document cu caracter doctrinar, iar aici ne referim la cunoscuta *Notă Colby*. Aceasta definea politica SUA, atât față de regimul sovietic, care era considerat ilegal, nelegitim și pe care refuzau să-l recunoască, cât și față de teritoriile fostului Imperiu Rus, integritatea căruia americanii considerau că era de datoria lor să o apere, pe de o parte, fiindcă „prietenia și onoarea” le impunea acest lucru, iar pe de altă parte fiindcă, în opinia lor, încurajarea tendințelor separatiste nu ar fi făcut altceva decât să întărească, indirect, cauza bolșevismului¹. În aceste circumstanțe, americanii erau de părere că doar Armenia, Finlanda și Polonia puteau avea aspirații juste la independență fără a atenta la suveranitatea Rusiei; cum anume a ajuns secretarul Bainbridge Colby la această concluzie nu este foarte clar, însă chiar și atunci când, în 1922, SUA au recunoscut Estonia, Lituania și Polonia contrar principiilor asumate în 1920, aceste principii totuși au continuat să se aplice la fel de rigid în cazul Basarabiei², politica americană față de România devenind, prin aceasta, una discriminatorie³.

* Dr., cercetător, Institutul de Istorie din Chișinău, e-mail: mihai.turcanu@protonmail.com.

¹ *Foreign Relations of the United States (FRUS)*, 1920, vol. 3, Washington, United States, Government Printing Office, 1936, p. 464 (Secretarul de Stat Bainbridge Colby către Camillo Avezzana, 10 august 1920).

² AMAE, fond Washington, vol. 66, nenumărat (Telegramă Nanu către Ministerul Afacerilor Străine al României – în continuare: MAS, nedată, însă din text rezultă că a fost expediată pe 29 iunie 1922).

³ I. Stanciu, *În umbra Europei. Relațiile României cu Statele Unite în anii 1919-1939*, București, Editura Silex, 1996, p. 138.

În anii '20 au existat două tentative ale diplomaților români de a obține recunoașterea, măcar *de facto*, a unirii Basarabiei cu România, una în 1923 și cealaltă în 1925. Ambele însă au eșuat, din două cauze. În primul rând, o eventuală recunoaștere întâmpina opoziția atât a unor influenți legiuitori, cât și a cercurilor industriale americane cu mari interese comerciale în URSS. Din această pricină, guvernul american nu vedea nici un avantaj „în satisfacerea cererii României, care n-ar avea nimic să-i ofere în schimb și n-are apărători americani atât de puternici sau atât de interesați”⁴. Fără a intra în detaliile care nu țin de subiectul acestui studiu, trebuie să spunem că a doua cauză a fost dată de lipsa unui nivel suficient de înalt de profesionalism și seriozitate în muncă din partea diplomaților români acreditați la Washington, iar aici ne referim în special la Anton Bibescu, ministrul României la Washington între anii 1921 și 1926⁵. Eforturile diplomaților români din această perioadă nu au făcut decât să înrăutățească lucrurile: dacă până în 1924 Basarabia avea o cotă de sine stătătoare, separată de cea a României, apoi începând de atunci și „datorită” eforturilor diplomației române din acea perioadă, administrația Harding hotărâ includerea cotei Basarabiei în cota de imigrație a Rusiei, cu toate consecințele politice pentru imaginea internațională a României ce decurgeau din acest pas. După 1925, Ministerul Afacerilor Străine al României, din motive greu de explicat sau justificat, nu a căutat deloc să atace această atitudine discriminatorie a guvernului american, deși, observă corect un cercetător al relațiilor româno-americane, nu există nici un motiv pentru a crede că, prin muncă și având o atitudine potrivită, nu s-ar fi putut obține o atenuare a intransigenței afișate de americani⁶.

Acestea au fost condițiile în care, la 15 iulie 1929, era numit un nou ministru al României la Washington, Carol „Citta” Davila⁷. Excelent cunoscător al problemei Basarabiei, Davila fusese anterior ministru extraordinar și plenipotențiar în Polonia și tot el a fost cel care a semnat, pentru România, protocolul Litvinov de la Moscova. „Cel mai bun negociator diplomatic al României după Titulescu”⁸, Davila a lansat o ofensivă diplomatică contra atitudinii Statelor Unite față de hotărele României de asemenea anvergură, încât M. Mitrașca constată că, în raport cu el, acțiunile predecesorilor săi de la Washington erau „neglijabile”⁹. Pentru prima dată, România avea la Washington un ministru care nu numai că era hotărât să obțină recunoașterea, măcar *de facto*, a unirii Basarabiei cu România ci, mai important, el știa cum să o facă. România, prin Davila, avea,

⁴ AMAE, fond Washington, vol. 68 (Frederic Nanu, *Rezumat al convorbirii mele cu Domnul Dulles, despre Basarabia*, Decembrie 18, 1925).

⁵ Mircea Răceanu, *Cronologie comentată a relațiilor româno-americane*, București, Editura Silex, 2005, p. 96-97.

⁶ M. Mitrașca, *Moldova: A Romanian province under Russian rule*, New York, Agora Publishing, 2002, p. 369-370.

⁷ Mircea Răceanu, *Cronologie...*, p. 111.

⁸ Grigore Gafencu, *Însemnări politice*, București, Editura Humanitas, 1991, p. 230.

⁹ Marcel Mitrașca, *op. cit.*, p. 384.

în sfârșit, o strategie în acest sens. Ea a fost implementată în două etape: mai întâi, Davila și-a propus să repare greșelile lui Anton Bibescu și să obțină detașarea cotei de imigrație a Basarabiei de cea a Rusiei, iar apoi, după ce acest rezultat va fi fost obținut, să realizeze integrarea cotei basarabene în cea generală a României. Eliminând semnele fățișe, vizibile întregii comunități internaționale, ale nerecunoașterii de către americani a unirii, Davila spera să obțină recunoașterea *de facto* a actului din 27 martie 1918. Modul în care această strategie a fost concepută și dusă până la capăt îi face cinste lui Davila, cu atât mai mult cu cât, până la numirea lui Titulescu ca ministru de externe în octombrie 1932, el nu s-a bucurat de nici un fel de suport din partea MAS al României, care a privit cu indiferență eforturile. Prin urmare, înarmat doar cu mijloace modeste și neputându-se baza decât pe priceperea sa și a subalternilor săi, Frederic Nanu și Andrei Popovici¹⁰, Carol Davila a purces la rezolvarea celei mai importante probleme politice din relațiile româno-americane în perioada interbelică.

Prima etapă a ofensivei diplomației române de la Washington în problema Basarabiei

C. A. Davila a venit la Washington hotărât să modifice atitudinea SUA într-un sens favorabil României. Încă din octombrie 1929, când și-a prezentat scrisorile de acreditare președintelui Hoover, putem remarca o deosebire esențială între modul în care Davila a înțeles să abordeze *establishment*-ul american și maniera predecesorilor săi la Washington, în special Bibescu. În contrast cu ei, C. A. Davila a demonstrat nu doar o atitudine proactivă și perseverentă; ceea ce l-a făcut să reușească acolo unde ceilalți au eșuat a fost maniera sa flexibilă, cu adevărat diplomatică, în care a știut să pună problema Basarabiei fără să-și atragă animozitatea celor de la Departamentul de Stat. În felul acesta, încă de la prima sa întâlnire cu Hoover, din octombrie 1929, Davila a încercat să creeze României o imagine favorabilă, punând accentul pe acele aspecte ale relațiilor româno-americane de care administrația americană era interesată cel mai mult, și anume „[...] tendința democratică a Guvernului și garanțiile care se dă minorităților și străinilor care au interese la noi în țară”¹¹. În privința conversației particulare pe care Davila a avut-o cu președintele american după ceremonia de acreditare, există în istoriografie o interpretare greșită a surselor, conform căreia Hoover ar fi sugerat diplomatului român posibilitatea organizării unui referendum în Basarabia¹². În realitate însă, întrebare fiind

¹⁰ Andrei Popovici și-a susținut teza de doctorat, *The political status of Bessarabia*, la Georgetown University, School of Foreign Service, Washington, în 1931. O recenzie americană contemporană a acestei lucrări a fost publicată în ziarul „The Baltimore Sun” din 13 decembrie 1931, cu titlul: *An Alsace-Lorraine of Eastern Europe*.

¹¹ AMAE, fond 71/1920-1944, SUA relații cu România (1928-1938), vol. 37, f. 137 (Davila către MAS, 16 octombrie 1929).

¹² M. Mitrașca, *op. cit.*, p. 372.

despre poziția rușilor cu privire la problema Basarabiei, Davila a arătat că teza plebiscitului propus de sovietici era inutilă și dăunătoare, întrucât unirea s-a făcut prin votul Sfătuului Țării, iar Rusia nu avea nici un drept asupra Basarabiei pe care Imperiul Otoman i-a cedat-o fără nici o justificare. Davila și-a sprijinit poziția pe teza pe care Brătianu o enunțase cu zece ani în urmă la Paris, conform căreia Basarabia nu mai putea avea pentru bolșevici valoarea strategică pe care o avusese pentru Imperiul Țarist, din motiv că drumul Rusiei către Strâmtori era, în noile condiții internaționale, închis¹³.

Edificator pentru abordarea diplomatică a lui Davila era memoriul cu privire la problema Basarabiei pe care ministrul român l-a înmănat subsecretarului de Stat, Joseph Cotton, la scurt timp după acreditare. Mulțumită priceperii cu care a fost redactat, acest document a fost, din toate punctele de vedere, superior tentativelor similare din trecut. Pornind de la un scurt istoric al chestiunii basarabene, Davila formula, într-o manieră coerentă, precisă și convingătoare, următoarele teze: 1) *doctrina Colby*, la care diplomații americani făceau trimitere în trecut pentru a-și justifica poziția în ce privește Basarabia, era depășită, întrucât SUA recunoscuseră între timp independența Letoniei, Estoniei, Lituaniei; 2) argumentul american, conform căruia situația acestor țări se deosebea de cea a Basarabiei, prin faptul că cele dintâi erau recunoscute de regimul sovietic, era cu atât mai illogic cu cât SUA nu recunoșteau guvernul de la Moscova, despre care în *Nota Colby* se specifica faptul că era unul nelegitim și nereprezentativ; prin urmare, nu exista nici un motiv pentru care Washingtonul ar fi trebuit să se ghideze de logica respectivă și, cu toate acestea, SUA preferau să adopte punctul de vedere al guvernului sovietic pe care nici măcar nu îl recunoșteau, în detrimentul României cu care aveau relații prietenești și a cărei stăpânire în Basarabia era acceptată și garantată de Marile Puteri europene; 3) Basarabia, teritoriul european anexat cel mai recent de către ruși, se încadra perfect în principiul enunțat de Colby conform căruia aspirațiile la libertate ale națiunilor ce locuiau în teritoriile ocupate forțat de Rusia erau legitime și se bucurau de sprijinul opiniei publice a tuturor popoarelor libere; 4) cu toate că, de mai bine de un deceniu, Basarabia era parte componentă a României, iar diverse personalități basarabene făceau parte atât din parlamentul, cât și din guvernul român, având putere de decizie asupra relațiilor româno-americane, SUA continuau să nu recunoască starea de fapt; atitudinea „regretabilă” a americanilor, arăta Davila, se manifesta atât în hărțile Departamentului de Stat, în care Basarabia era desemnată ca fiind „sub ocupație românească”, cât și în legislația de imigrare a SUA, în care, începând cu 1 iulie 1923, cota de imigrare a Basarabiei a fost integrată în cea a Rusiei și administrată de la Riga. Davila sugera că pentru soluționarea tuturor acestor probleme se putea găsi o formulă elegantă, bazată pe o recunoaștere americană a situației *de facto* din regiune, care n-ar fi contravenit nici principiului neamestecului american în afacerilor

¹³ AMAE, fond 71/1920-1944, SUA relații cu România (1928-1938), vol. 37, f. 137-138 (Davila către MAS, 16 octombrie 1929).

europene și nici n-ar fi fost dată publicității în România, dar care ar fi fost „primită cu mare satisfacție de factorii responsabili din țară”¹⁴.

Conștient de forța argumentelor sale în raport cu precaritatea poziției americane, care se sprijinea – în problema Basarabiei – pe învechita *doctrină Colby*, strategia lui Davila miza pe învingerea „treptată” a opoziției americane printr-o serie de „intervențiuni similare regulate”, cu scopul de a atrage atenția americanilor asupra „absurdității acestei chestiuni”¹⁵. Intervențiile i-au făcut pe diplomații MAS al României să-și amintească de faptul că Secretarul de Stat Hughes a refuzat, șapte ani în urmă, să ia în calcul posibilitatea recunoașterii unirii până în momentul ratificării Tratatului Basarabiei de către toți semnarii. Din documentele diplomatice românești rezultă că americanii au considerat pe atunci „illogic” să se implice în problemele frontaliere din Europa, în situația în care nici măcar statele de pe același continent cu România nu ajunseseră la o decizie definitivă în acest sens¹⁶. Această abordare își găsește confirmarea și în documentele americane în care se arată că, „deși guvernul american își asuma să nu se implice în stabilirea fruntariilor în Europa, totuși era, de regulă, dispus să ia în considerare acele condiții actuale la care se ajungea prin înțelegerea *Puterilor cu interes imediat*”¹⁷. Poate că în legătură anume cu aspectul menționat, Legația română de la Washington a fost îndemnată să amintească administrației republicane a președintelui Hoover că ratificarea tratatului Basarabiei de către senatul italian avusese loc la 3 aprilie 1927¹⁸, întrucât aceasta însemna, după spusele ministrului de Externe Mironescu, că „toate puterile cu interese în regiune ratificaseră tratatul”¹⁹. Întrebarea care apare era de ce MAS și-a amintit abia în 1930 de rezoluția lui Hughes, atunci când, privită sub acest unghi, problema trebuia ridicată încă din 1927, imediat după ratificarea de către italieni a Tratatului Basarabiei.

Deoarece Davila nu se afla la Washington în aprilie 1930, sarcina sondării pozițiilor Departamentului de Stat i-a revenit lui Frederic Nanu, care a avut o întrevedere cu Wallace Murray, șeful Diviziunii pentru Afacerile Orientului Apropiat din cadrul Departamentului de Stat. Făcând trimitere la principiul american de a recunoaște doar acele modificări teritoriale care fuseseră acceptate în prealabil de părțile interesate în mod direct, Nanu i-a arătat lui W. Murray că nici România nu a semnat cu Rusia vreo înțelegere prin care să recunoască reanexarea din 1878 a sudului Basarabiei; dincolo de pertinența

¹⁴ AMAE, fond Washington, vol. 68 (*Aide-memoire regarding the Status of Bessarabia*; înmănat dlui Cotton, Subsecretar de Stat, de către DI Min. Davila, la 18 februarie 1930).

¹⁵ *Ibidem* (Davila către MAS, G. Mironescu, 21 februarie 1930).

¹⁶ AMAE, fond 71/1914, E.2, v. 23, f. 10 (Bibescu către Duca, 22 iunie 1923).

¹⁷ ANIC, fond Microfilme SUA, inventar 1737, rola 647 (*Memorandum of Interview with the Minister of Rumania, prince Bibesco, Thursday, June 21, 1923 Department of State, Office of the Secretary*).

¹⁸ AMAE, fond 71/1914, E.2, vol. 21, f. 249 (Raport referitor la poziția SUA față de problema Basarabiei. Autor: indescifrabil, 1 aprilie 1930).

¹⁹ *Ibidem*, f. 252 (Mironescu către Nanu, 7 aprilie 1930).

argumentului, importanța episodului mai constă în faptul că el a constituit o ocazie pentru americani de a reafirma că „recunoașterea formală americană este aproape exclusă”, dar că aceasta ar putea fi „acordată implicit”, de îndată ce Japonia ar fi ratificat Tratatul. Cum însă nu exista „nici o asigurare că Japonia va ratifica în curând”²⁰, inițiativa MAS din 1 aprilie 1930 a rămas fără nici o urmare. Toate contactele cu diplomații americani referitor la problema Basarabiei au fost amânate până la revenirea lui Davila, a cărui strategie s-a dovedit a fi mult mai realistă. M. Mitrașca remarcă, în legătură cu acest episod, maniera oportunistă în care diplomații SUA înțelegeau să privească problema Basarabiei: cu toate că SUA s-au opus categoric semnării tratatului Basarabiei în 1920, totuși ele nu ezitau să folosească prevederile sale (cu privire la ratificare) pentru a-și justifica opoziția de a recunoaște măcar starea de fapt ce rezulta din unirea Basarabiei cu România²¹.

Revenit la Washington, Davila a solicitat Secretarului de Stat, Henry Lewis Stimson, un răspuns la memoriul său din 18 februarie, „privitor la statutul cetățenilor români născuți în Basarabia”²². Ca urmare a demersurilor repetate, Wallace Murray a studiat conținutul memorandumului și, după ce s-a consultat cu colegii săi de la Departament referitor la legislația de imigrare, diplomatul american s-a întâlnit, la 1 octombrie 1930, cu F. Nanu pentru a discuta problemele ridicate de Davila în memorandum. Detaliile întâlnirii respective pot fi reconstituite atât din documentele românești, cât și din cele americane, ultimele având, față de primele, un ton în general mai rezervat în ce privește poziția SUA față de problema Basarabiei²³. Murray, de pildă, considera că nu era necesar să discute absolut deloc problema recunoașterii formale de către SUA a unirii. Nanu era de părere că, în această situație, România s-ar fi mulțumit și cu „corectarea semnelor exterioare” ale nerecunoașterii de către SUA a actului din 27 martie 1918, adică a hărților oficiale și chestiunea cotei. Dintre acestea două, problema cotei era cea mai complicată, întrucât soluționarea ei necesita modificarea legislației americane cu privire la imigrare, iar acest lucru nu se putea face fără a atrage atenția membrilor filoruși ai Congresului și, prin urmare, „fără a crea mari încurcături Guvernului [american]”. Trebuiau deci, în acest caz, așteptate ocazia și circumstanțele potrivite pentru a insera schimbările vizate în legislația americană. Chiar dacă Nanu a fost purtătorul de cuvânt al României cu această ocazie, totuși nu putem să nu remarcăm faptul că în spatele argumentelor sale se afla întregul eșafodaj logic construit de Davila. Astfel, Nanu aducea în discuție următoarele argumente care au jucat un rol deosebit de important în negocieri: protocolul Litvinov, care

²⁰ *Ibidem*, f. 253 (Nanu către MAS, 28 aprilie 1930).

²¹ M. Mitrașca, *op. cit.*, p. 374.

²² *FRUS*, 1930, vol. 3, 1945, p. 805 (*The Rumanian Minister, Davila, to the Secretary of State, August 22, 1930*).

²³ *Ibidem*, p. 805-807 (*Memorandum by the Chief of the Division of Near Eastern Affairs, Murray, October 1, 1930*); vezi și AMAE, fond 71/1914 E.2, v. 23, f. 57 (Nanu către MAS, 3 octombrie 1930).

însemna renunțarea de către sovietici la soluționarea în forță a problemei Basarabiei²⁴; SUA nu recunoșteau guvernul de la Moscova și, prin urmare, nu exista nici o justificare ca partea americană să nu accepte măcar starea de fapt din Basarabia folosind drept pretext poziția sovieticilor (Murray a fost nevoit să accepte logica acestui argument); în sfârșit, un ultim argument care i-a făcut pe americani și pe Murray să trateze întreaga chestiune mult mai serios a fost că în parlamentul României era un număr de deputați basarabeni, iar aceștia ar fi putut pune bețe în roate viitoarelor tratate comerciale româno-americane. În concluzia acestei întrevederi, Nanu observă că, în condițiile existente, era inutil să se ceară mai mult, „deoarece s-ar da americanilor impresiunea că nici o schimbare teritorială nu poate avea valoare fără ratificarea lor expresă, ceea ce ar fi jignitor pentru noi”²⁵. Aceste ultime cuvinte reflectau ca un ecou atitudinea pe care și-a exprimat-o în 1925, cu ocazia încercărilor eșuate din acel an de a obține modificarea atitudinii SUA față de problema Basarabiei, pe care Nanu le considera a fi niște „intervențiuni întotdeauna cam umilitoare”²⁶.

În contextul aceluiași circumstanțe, putem menționa și faptul că hărțile oficiale și chestiunea cotei nu erau singurele „semne exterioare” ale nerezunoașterii stăpânirii românești în Basarabia care veneau de peste ocean. Serviciul poștal american, de pildă, transmitea corespondența la Chișinău pe adresa „Kishinew, USSR”, iar cu rezolvarea problemei au fost însărcinați diplomații Legației române de la Washington²⁷. Tot Frederic Nanu, care în acele luni era Însărcinat cu Afaceri interimar al României la Washington, s-a ocupat de chestiunea respectivă. Modul în care diplomații români au căutat să determine Departamentul de Stat să o soluționeze a fost pe cât de simplu, pe atât de ingenios: MAS l-a însărcinat pe Nanu să informeze autoritățile americane despre corespondența expeditorilor americani ce foloseau această adresă, care pur și simplu nu avea să fie livrată, chiar dacă ea ajungea în România. În acest sens, diplomatul român a înaintat, la 1 decembrie, un demers Secretarului de Stat, Henry L. Stimson²⁸, care a readresat cererea respectivă organelor competente ale administrației americane²⁹.

Nu este foarte clar dacă au mai existat și alte contacte dintre diplomații români și cei americani referitor la această problemă până în martie 1931. Cert însă este că, dacă au existat, atunci ele nu au fost din păcate documentate,

²⁴ Deși acest lucru nu-și găsește reflectarea în documentele diplomatice americane, din corespondența Legației române de la Washington rezultă că, în ce privește problema Basarabiei, americanii ar fi acordat o mare importanță aderării României la protocolul Litvinov: AMAE, fond Washington, vol. 54 (Boncescu către DIGEPRES – Direcția Generală de Presă a MAS, 25 ianuarie 1931); vezi și idem, vol. 69 (M. Arion către F. Nanu, 22 decembrie 1930); idem, fond 71/1914, E.2, f. 69 (Nanu către Mironescu, 30 octombrie 1930).

²⁵ Idem, fond 71/1914, E.2, f. 57-58 (Nanu către MAS, 3 octombrie 1930).

²⁶ Idem, fond Washington, vol. 68 (F. Nanu, *Rezumat al convorbirii mele cu Domnul Dulles, despre Basarabia*, Decembrie 18, 1925).

²⁷ *Ibidem*, vol. 69 (G. Mironescu, Ministrul Afacerilor Străine, către Nanu, 11 noiembrie 1930).

²⁸ *Ibidem* (Nanu către Secretarul de Stat, Stimson, 1 decembrie 1930).

²⁹ *Ibidem* (Secretarul de Stat, Stimson, către F. Nanu, 22 decembrie 1930).

pentru că, la 14 martie, Davila transmitea prim-ministrului, pe atunci Nicolae Iorga, că:

[...] în urma acțiunii pornite de mine printr-un memoriu înaintat Secretarului de Stat la 18 februarie 1930 și numeroaselor și stăruitoarelor reveniri ale acestei Legațiuni, am reușit ca cota de imigrare a Basarabiei să fie despărțită de cota rusă și administrația trecută de la Riga la București... Asemenea pe hărțile oficiale americane, Basarabia care având culoarea Rusiei, era descrisă ca fiind sub ocupație românească, se află azi pur și simplu înglobată în frontierele românești³⁰.

Cu aceeași ocazie, Davila solicita guvernului României să păstreze în secret realizările, „pentru a nu da loc la intervenții contrare” acestor „schimbări care echivalează cu o recunoaștere a stării de fapt”³¹. Evident, aprecierea lui Davila – după care americanii ar fi atribuit schimbărilor respective cu caracter pur administrativ valoarea unei recunoașteri *de facto* a unirii Basarabiei –, era deplasată, însă asupra acestui aspect vom mai avea ocazia să revenim în paginile următoare. Atunci când cota de imigrare a Basarabiei a redevenit de sine stătătoare la 1 iulie 1931, în urma proclamației prezidențiale din 19 iunie³², Davila își informa superiorii de la MAS că aceste succese nu erau decât prima etapă a efortului său de obținere a „recunoașterii definitive a stării de fapt”, iar în cadrul celei de-a doua etape vizate de ministrul român la Washington obiectivul urma să fie „înglobarea pur și simplu a cotei Basarabiei în cea românească”³³.

Care era însă, dincolo de aspectele pur tehnice ale cotei sau hărților oficiale, cea mai importantă realizare a lui Davila în prima etapă? Tot diplomatul român o spune, iar aceasta este (în opinia noastră) o apreciere corectă pe care ministrul Davila o are asupra situației: realizarea consta în aceea că, datorită eforturilor sale, SUA adoptaseră în 1931 o *atitudine neutră* în diferendul ruso-român pe tema Basarabiei, după ce, timp de mai mulți ani, prin menținerea cotei Basarabiei în cota rusă, administrația americană a dat dovadă de o atitudine „rusofilă” nedisimulată³⁴.

Pregătirea terenului pentru a doua etapă a ofensivei diplomatice în vederea obținerii recunoașterii *de facto* a unirii Basarabiei

Activitatea lui Davila la Washington în acești ani este deosebit de edificatoare pentru a înțelege nu doar cât de bun cunoscător al chestiunii basarabene era diplomatul român, ci și maniera cu adevărat iscusită și subtilă a strategiei

³⁰ AMAE, fond 71/1914, E.2, vol. 23, f. 73 (Davila către primul ministru, N. Iorga, 14 martie 1931).

³¹ *Ibidem*.

³² AMAE, fond Washington, vol. 69 (Șeful interimar al Diviziei pentru Afacerile Orientului Apropiat a Departamentului de Stat, Paul H. Alling, către Secretarul Legației Române, Andrei Popovici, 30 iunie 1931); vezi și textul proclamației care stabilea cota Basarabiei la o sută de persoane: AMAE, fond 71/1914, E.2, vol. 23, f. 114-115 (*Immigration quotas by the President of the United States of America. A proclamation*).

³³ *Ibidem*, f. 105 (Davila către MAS, 7 iulie 1931).

³⁴ *Ibidem*, f. 107 (Davila către Iorga, 21 iulie 1931).

sale pe care a adoptat-o în raport cu Departamentul de Stat, pentru a-i face pe demnitarii acestuia să-și schimbe atitudinea față de problema Basarabiei. Nu există nici cea mai mică îndoială că acțiunile lui Davila în privința atitudinii SUA față de problema Basarabiei de până în 1932 au fost parte a unui plan minuțios de acțiuni, sau mai bine zis a unei strategii în adevăratul sens al cuvântului. În urma unui studiu atent al corespondenței sale diplomatice, devine limpede că Davila a cercetat cu atenție întreaga problemă, istoricul tratatelor româno-americane pe tema recunoașterii unirii, inclusiv toate argumentele care au fost aduse până în 1930 de către români și americani, pro și contra necesității recunoașterii de către SUA a stăpânirii românești în Basarabia. Pe această cale, el a putut să identifice carențele argumentelor românești, dar și punctele slabe ale argumentației americane. Pe primele el le-a întărit și le-a completat cu raționamente logice inedite (și am putut vedea care a fost efectul lor asupra lui Wallace Murray, de pildă), iar pe ultimile a învățat cum și în ce punct să le atace. Davila a calculat greutatea tuturor acestor argumente și, astfel pregătit, nu este de mirare că a reușit, întocmai ca un jucător de șah priceput, să anticipeze și să învingă toate obstacolele pe care retorica diplomatică americană a încercat să le ridice în fața obiectivului său de obținere a recunoașterii *de facto* a unirii.

În privința posibilității recunoașterii formale a unirii, Davila era de părere că americanii aveau în arsenalul lor două teze foarte greu de combătut și pe care se sprijineau în refuzul de a recunoaște *de jure* apartenența Basarabiei la România. În primul rând, exista „bănuiala” că unirea nu a avut loc ca urmare firească a aplicării principiului autodeterminării popoarelor, americanii suspectând că decizia Sfatului Țării s-ar fi luat mai curând sub „presiune străină”. Davila remarcă faptul că această teză era complicat de combătut pentru că „este greu să dovedești că o bănuială este neîntemeiată”³⁵. Un al doilea motiv invocat de americani, pentru care aceștia refuzau să examineze chestiunea recunoașterii unirii Basarabiei cu România, ținea de faptul că Japonia încă nu ratificase tratatul de la Paris din 28 octombrie 1920 și, prin urmare, acesta rămânea în continuare neîmplinit din punct de vedere juridic³⁶. Americanii considerau inoportună implicarea lor în problemă, întrucât nici măcar semnatarii Tratatului Basarabiei nu ratificaseră cu toții prevederile sale. Astfel, nu exista nici un motiv întemeiat pentru a putea spera la recunoașterea *de jure* din partea SUA, afară doar dacă relațiile sovieto-americane s-ar fi înrăutățit în mod neașteptat. Diplomații români de la București erau de părere însă că aceste teze nu erau decât subterfugii, iar în spatele rezervei americane de a recunoaște unirea stătea

³⁵ *Ibidem*, f. 108.

³⁶ În 1927, după obținerea unor concesi la pescuit în Extremul Orient rus, poziția japonezilor a fost aceea că diferendul basarabean „trebuia soluționat printr-o înțelegere directă între România și Uniunea Sovietică”. Din această cauză, ratificarea documentului respectiv nu a fost dusă până la capăt, ceea ce înseamnă că, din punctul de vedere al dreptului internațional, Tratatul a rămas nerealizat. Vezi M. Mițașca, *op. cit.*, p. 299; vezi și Bruce A. Elleman, *The 1925 Soviet-Japanese secret agreement on Bessarabia*, în „Diplomacy and Statecraft”, Londra, vol. 5, nr. 2, 1994, p. 287-295.

îngrijorarea față de o posibilă slăbire pe plan internațional a Rusiei și o întărire, pe seama acesteia, a pozițiilor Japoniei în Extremul Orient. Davila era de părere că întreaga chestiune trebuia discutată de Nicolae Iorga cu ministrul japonez la București pentru a i se arăta că, privită sub acest unghi, ratificarea Tratatului Basarabiei ar fi fost în interesul Japoniei³⁷; ministrul român i-a repetat ideea și lui Dimitrie I. Ghika, ministrul de Externe, în februarie 1932. Davila era absolut convins că ratificarea Tratatului Basarabiei ar fi fost în interesul Japoniei, care s-ar fi putut servi de cazul Basarabiei ca de un precedent valabil *de jure*, mai ales în circumstanțele date de câștigurile sale teritoriale pe seama Chinei în urma campaniei din Manciuria, începută în septembrie 1931³⁸, câștiguri pe care SUA au anunțat la 7 ianuarie 1931 că nu le vor recunoaște³⁹.

Pe parcursul anului 1931, diplomatul român a continuat munca în vederea atingerii măcar a obiectivului recunoașterii *stării de fapt* din Basarabia, iar în acest scop el a rămas fidel strategiei sale de atacare a problemei prin întâlniri directe cu demnitarii americani și prin scrisori înaintate Secretarului de Stat. Un exemplu în acest sens îl constituie întrevederea avută cu Henry L. Stimson, în cadrul căreia Davila a discutat posibilitatea coordonării eforturilor României și SUA în scopul trimerii de ajutoare umanitare în Rusia. Cu aceeași ocazie, Davila a solicitat Secretarului Stimson ajutorul în vederea identificării pieselor de aur din tezaurul României despre care diplomații români considerau că au ajuns parțial și în SUA din cauză că sovieticii le foloseau pentru a face plăți în străinătate⁴⁰.

Opinia diplomaților români era că atitudinea SUA față de conflictele internaționale era una nerealistă și egoistă în același timp. Ei observau, de pildă, că nu doar autoritățile SUA refuzau orice posibilitate de cooperare în cadrul aranjamentelor internaționale și a sistemelor de securitate colectivă ce vizau menținerea *statu-quo*-ului, dar nu doreau să se implice până și în impunerea respectării prevederilor pactului Kellog. Acest lucru constituia un motiv de îngrijorare pentru diplomații români a căror principală preocupare din perioada interbelică a fost tocmai îngrădirea tendințelor agresive și revizioniste de oriunde din lume⁴¹. Agresiunea Japoniei în Manciuria din septembrie 1931 constituia pentru diplomații români un exemplu edificator: SUA refuzau să-și asume răspunderea pentru respectarea obligațiilor pactului Kellog, invocând drept pretext faptul că, formal, Japonia nu a declarat război Chinei. Întrebarea care se impunea în acest caz, și pe care diplomații români au pus-o interlocutorilor de la Departamentul de Stat, a fost ce valoare puteau avea atunci chemările americane la pace și dezarmare în lipsa unor „garanții ferme de sprijin în caz de

³⁷ AMAE, fond 71/1914, E.2, vol. 23, f. 110-111 (Davila către Iorga, 21 iulie 1931).

³⁸ AMAE, fond Washington, vol. 69 (Davila către MAS, 20 februarie 1932).

³⁹ *Ibidem* (Davila către Ghika, 13 aprilie 1932).

⁴⁰ ANR, fond Microfilme SUA, inventar 1737, rola 647 (*Memorandum of Interview with the Roumanian Minister, August 15, 1931. Department of State, Office of the Secretary*).

⁴¹ Vasile Vese, *Poziția internațională a României după Marea Unire*, în I. Scurtu (coord), *Marea unire din 1918 în context european*, București, Editura Academiei Române, 2003, p. 421.

pericol”? În situația în care Uniunea Sovietică ar fi ocupat Basarabia, după modelul oferit de japonezi în Manciuria, ar fi apărut SUA prevederile pactului Kellog? Răspunsul a fost foarte ambiguu, în sensul că reacția ar fi depins de circumstanțele și interesele de moment ale SUA, dar și de reacția populară din acea țară. În asemenea circumstanțe, oficialii de la Departamentul de Stat l-au îndemnat pe Frederic Nanu să întetească „cât mai curând” campania mediatică de creare a unei imagini favorabile a României în rândul cetățenilor americani, acțiune considerată cea mai sigură cale „de a obține concursul american” în eventualitatea unei agresiuni rusești în Basarabia⁴². Poate și datorită acestei întrevederi, diplomații români ajung la concluzia că principiul enunțat în *Nota Colby*, care impunea Statelor Unite protejarea integrității Rusiei atâta timp cât aceasta nu avea un guvern legitim, nu era neapărat motivul care împiedica recunoașterea de către SUA a unirii Basarabiei. Acest principiu a fost încălcat atunci când opinia publică americană a fost favorabilă recunoașterii independenței țărilor baltice sau rezultatelor războiului dintre polonezi și bolșevici din 1920. Prin urmare, ceea ce conta cu adevărat în cazul problemei Basarabiei era ca România să „aibă opinia publică americană de partea sa și tocmai de aceea nu trebuia să facă nimic ce ar fi indispus masele americane”, care erau indiferente față de situația de pe alte continente și „își schimbă cu greu impresiunile ce și-au format”; diplomații români remarcă, în același context, că aceste particularități se datorau caracterului cu adevărat reprezentativ al democrației americane, fenomen rar întâlnit în acea perioadă, pentru că, „spre deosebire de Europa, unde conducătorii sunt de obicei urmați de popor în problemele mari de politică externă, în Statele Unite conducătorii trebuie să țină la fiecare pas seama de reacțiunea populară”⁴³.

Davila a abordat din nou problema Basarabiei cu ocazia participării SUA la Conferința pentru dezarmare de la Geneva⁴⁴. Diplomații SUA mizau foarte mult pe succesul acestei conferințe la care participau România și URSS, însă incoerența poziției americane în raport cu România și în chestiunea dezarmării era evidentă, ea fiind remarcată și de presa de peste ocean. Astfel, ziarul „Washington Star” considera că nu era rezonabil din partea SUA să ceară României să se dezarmeze, atât timp cât Uniunea Sovietică nu recunoștea unirea, iar Statele Unite sprijineau punctul sovietic de vedere în detrimentul statului român, fără ca măcar să recunoască regimul de la Moscova⁴⁵. Cu ocazia Conferinței de dezarmare, Davila a încercat să obțină sprijinul diplomaților americani în favoarea poziției românești afișate în timpul negocierilor de la

⁴² AMAE, fond 71/1914, E.2, vol. 23, f. 115-119 (Nanu către D. Ghika, Ministrul Afacerilor Străine al României, 27 octombrie 1931).

⁴³ *Ibidem*, f. 130 (*Atitudinea Statelor Unite față de conflictul sino-japonez*, în Buletinul nr. 4, din 1 martie 1932 al Direcțiunii Politice Orientale, Secțiunea Orientală).

⁴⁴ Referitor la circumstanțele și obiectivele participării României la acea conferință, vezi I. Oprea, *Nicolae Titulescu*, București, Editura Științifică, 1966, p. 201-207.

⁴⁵ *U.S. relations with Russia involved in Geneva Disarmament Conference*, în „Washington Star”, 13 decembrie 1931.

Riga din ianuarie 1932⁴⁶, negocieri purtate în vederea semnării unui pact de neagresiune sovieto-român. Principiul pentru care Davila solicita sprijinul diplomaților americani în cadrul negocierilor româno-sovietice (ce urmau să fie reluate la Geneva) a fost acela că agresiunea trebuia exclusă formal pentru *tot teritoriul* asupra căruia România își exercita suveranitatea, deci și în Basarabia. Pentru a convinge Departamentul de Stat să susțină în fața sovieticilor punctul de vedere românesc, ministrul român s-a întâlnit în februarie cu W. Murray și cu Secretarul de Stat Stimson. El i-a informat despre cauzele eșecului negocierilor „neizbutitului tratat de neagresiune”⁴⁷ de la Riga, despre care considera că nu putea să aibă absolut nici un sens, decât dacă prevederile sale acopereau întreg teritoriul României la vest de Nistru. În caz contrar, exista riscul ca sovieticii să interpreteze tratatul în sensul că un atac sovietic în Basarabia nu ar fi constituit o agresiune la adresa României⁴⁸. Diplomații SUA erau conștienți că semnarea înțelegerilor franco-sovietice și sovieto-poloneze din aceeași perioadă slăbeau poziția României în raport cu URSS⁴⁹ și considerau că „frica pe care România o resimțea față de Rusia sovietică” constituia un obstacol în calea succesului Conferinței dezarmării pentru care americanii manifestau „un profund interes”. Davila a ținut să sublinieze că o potențială intervenție a SUA în favoarea României la Geneva n-ar fi constituit o îndepărtare de la poziția în privința problemei Basarabiei, ci doar un pas diplomatic în sprijinul păcii și pentru succesul Conferinței⁵⁰. Secretarul de Stat Stimson și-a exprimat dorința

⁴⁶ Chiar dacă ele nu fac obiectul prezentei cercetări, contextul negocierilor româno-sovietice de la Riga este foarte important pentru înțelegerea acestui episod al relațiilor româno-americane. Îngrijorată de agresiunea Japoniei în Manciuria (Alexandru-Murad Mironov, *Vremea încercărilor. Relațiile româno-sovietice, 1930-1940*, București, Institutul Național Pentru Studiul Totalitarismului, 2013, p. 105) și probabil de ascensiunea nazismului în Germania, Uniunea Sovietică revizionistă s-a arătat interesată de apropierea de țările susținătoare ale Sistemului de la Versailles. Astfel, sovieticii au semnat în 1932 un acord politic cu Franța și un tratat de neagresiune cu Polonia (dar și cu țările baltice). Izolată și slăbită prin această apropiere dintre sovietici de aliații săi tradiționali, România a fost nevoită să negocieze în vederea semnării unei înțelegeri asemănătoare. Negocierile au eșuat pentru că, pe de o parte, un segment influent al elitei politice românești îi era ostil (O. Țăcu, *Problema Basarabiei și relațiile româno-sovietice în perioada interbelică*, Chișinău, Prut Internațional, 2004, p. 130-131), dar în principal pentru că Maxim Litvinov nu a fost de acord ca în proiectul viitorului pact Basarabia să fie menționată ca parte a teritoriului românesc. Referitor la negocierile româno-sovietice de la Riga, vezi V. F. Dobrinescu, *Bătălia pentru Basarabia*, Iași, Editura Junimea, 1991, p. 102; N. Titulescu, *Politica externă a României*, București, Editura Enciclopedică, 1994, p. 106-107; I. Scurtu ș.a., *Istoria Basarabiei de la începuturi până în 1998*, București, Editura Semne, 1998, p. 189; G. Ciorănescu, *Bessarabia: Disputed Land between East and West*, Munich, Jon Dumitru, 1985, p. 103-104.

⁴⁷ G. Gafencu, *op. cit.*, p. 302.

⁴⁸ ANIC, fond Microfilme SUA, inventar 1806, rola 692 (*Excerpt of a memorandum of a conversation between the Rumanian Minister [Davila] and the Chief of the Division of Near Eastern Affairs [Murray], February 4, 1932*). În legătură cu negocierile de la Riga, și Al. Boldur ajunge la concluzia că, în cazul sovieticilor, „noțiunea de neagresiune poate fi ușor lărgită până la noțiunea actului de violență”. Vezi „Viața Basarabiei”, 1933, nr. 1, p. 15.

⁴⁹ Cu privire la acest aspect, vezi Mihai Retegan, *În balanța forțelor*, București, Editura Semne, 1997, p. 80-82.

⁵⁰ *FRUS*, 1932, vol. 2, Washington, Government Printing Office, 1947, p. 503-504 (*The Chief of Division, Murray, to the Secretary of State, February 4, 1932*). În privința acestui

ca acest obstacol în calea succesului Conferinței să fie îndepărtat și a acceptat să examineze propunerea lui Davila⁵¹. Șeful Diviziunii pentru Afacerile Orientului Apropiat, Murray, era și el de părere că interesul american dicta eliminarea piedicilor din calea succesului Conferinței⁵². În urma întrevederilor cu acesta, cu Secretarul Stimson și cu Subsecretarul de Stat William Richard Castle, ministrul român a rămas cu impresia „că există o serioasă posibilitate să se dea instrucțiuni delegațiunii americane de la Geneva de a sprijini obținerea unei formule satisfăcătoare pentru România, influențând în acest sens delegația rusă”⁵³. Totuși, Davila a fost nevoit să abandoneze această tentativă ingenioasă atunci când a fost anunțat de ministrul Ghika că orice negocieri româno-sovietice la Conferința de dezarmare de la Geneva erau suspendate⁵⁴, în ciuda faptului că Departamentul de Stat demonstrase un interes deosebit față de problema Basarabiei în raport cu posibilitatea semnării unui pact româno-sovietic de neagresiune⁵⁵. În legătură cu acest episod, M. Mitrașca face o confuzie atunci când afirmă, pornind de la memorandumul cu privire la întrevederea pe care Davila a avut-o cu Stimson la 4 februarie, că Secretarul de Stat ar fi refuzat să dea curs invitației ministrului român⁵⁶; din contra, acest document arată foarte clar că Secretarul de Stat a promis să studieze propunerea, iar documentele diplomatice românești confirmă că anume Legația română, în urma instrucțiunilor primite de la Ghika, a fost cea care a renunțat la propria sa inițiativă⁵⁷.

În pofida demersului eșuat, Davila a căutat și a găsit noi modalități de a influența atitudinea SUA față de problema Basarabiei, urmărind consecvent realizarea obiectului propus de obținere a recunoașterii *de facto* a unirii. Împrejurările favorabile au fost date de evoluția conflictului sino-japonez în Manciuria și de atitudinea pe care guvernul american a luat-o față de agresiunea japoneză. În cunoscuta scrisoare adresată de către Stimson senatorului William Borah, la 23 februarie 1923, Secretarul de Stat arăta, în legătură cu aceste evenimente, că SUA nu erau dispuse să recunoască schimbările teritoriale impuse

document există o confuzie în istoriografia românească: V. F. Dobrinescu afirmă că memoriul din 4 februarie i-ar fi fost adresat lui Castle, când el, de fapt, a fost redactat pe numele Secretarului de Stat. Mai mult decât atât, istoricul român atribuie conținutului memoriului detalii din alt document, din 24 martie, pe care Murray într-adevăr l-a adresat lui Castle, dar care nu avea o legătură cu acest episod (V. F. Dobrinescu, *op. cit.*, p. 103).

⁵¹ ANIC, fond Microfilme SUA, inventar 1806, rola 692 (*Memorandum of Conversation between Secretary Stimson and the Rumanian Minister, Mr. Charles A. Davila, February 4, 1932*).

⁵² *Ibidem* (Murray către Secretarul de Stat, Stimson, 4 februarie 1932).

⁵³ AMAE, fond Washington, vol. 66 (Davila către șeful delegației române de la Conferința de dezarmare de la Geneva, Ghika, 4 februarie 1932).

⁵⁴ *Ibidem* (Ghika către Legația română la Washington, 6 februarie 1932).

⁵⁵ *Ibidem* (Davila către șeful delegației române de la Conferința de dezarmare de la Geneva, Ghika, 6 februarie 1932).

⁵⁶ M. Mitrașca, *op. cit.*, p. 377.

⁵⁷ Posibilitatea continuării negocierilor la Geneva a eșuat din cauza intransigenței poziției sovietice în privința Basarabiei (V. F. Dobrinescu, *op. cit.*, p. 103-104).

prin forța armelor⁵⁸. Davila considera că această declarație de principiu trebuia folosită de către România, arătându-i-se Departamentului de Stat că și în Basarabia exista riscul unei intervenții similare, sovietice, intervenție lipsită de o declarație prealabilă de război și în urma căreia, „sub pretextul sprijinirii tovarășilor comuniști sau a vreunei revolte locale”⁵⁹, Basarabia să fie anexată pe calea armelor.

Ministrul român a studiat și argumentul american conform căruia SUA nu recunoșteau acele schimbări teritoriale ce în prealabil nu fuseseră acceptate de părțile între care a avut loc transferul de suveranitate. Davila a observat că, în cazul regiunii Vilna, pe care generalul polonez Lucjan Zeligowski o ocupase în octombrie 1920 de la Lituania, Statele Unite au afișat o atitudine diferită⁶⁰. Anexarea nu a fost recunoscută de lituanieni, care, din această cauză, nu au stabilit relații formale cu Polonia decât abia în 1938⁶¹, și nici de către sovietici. Atunci când polonezii au informat Departamentul de Stat despre decizia lor de a-și atribui acest teritoriu, americanii „s-au mulțumit să răspundă că nu găseau oportun de a lua o poziție în materie”⁶², dar nu au arătat că n-ar fi recunoscut stăpânirea poloneză asupra acestei regiuni și a orașului Vilnius, așa cum au făcut-o în cazul Basarabiei⁶³. Prin urmare, Davila era de părere că atitudinea SUA față de cazul Vilna constituia o excepție de la principiile expuse de Secretarul Stimson și, deci, putea fi folosită drept argument în favoarea recunoașterii *de facto* a unirii Basarabiei. Deși ingenioasă, această inițiativă a lui Davila era cu două tăișuri. Ar fi fost utilă în discuțiile diplomatice cu americanii, dar putea avea cu totul alt efect în opinia publică, de vreme ce pornea de la asocierea unirii Basarabiei cu agresiunea poloneză în Lituania. Prin urmare, ar fi furnizat argumente adversarilor unirii, care căutau să o prezinte în lumina unei anexări militare.

Davila a avut la 24 martie 1931 o întrevedere cu Subsecretarul de Stat W. R. Castle, în care, pornind de la logica explicată mai sus, a încercat să sublinieze similitudinile dintre situația Basarabiei și cea a regiunii Vilna. Suplimentar, pornind de la principiul enunțat de Secretarul Stimson cu privire la nerecunoașterea de către SUA a schimbărilor teritoriale realizate prin forță, Davila a încercat să sondeze poziția americană în cazul unei posibile agresiuni rusești în Basarabia, în situația în care aceasta aparținea, din punctul de vedere al dreptului internațional, doar *de facto* României. Răspunsul american însă a fost dezamăgitor. Castle i-a arătat lui Davila că deși, în virtutea principiilor

⁵⁸ Scrisoarea Secretarului de Stat Stimson către senatorul Borah, din 23 februarie 1932: <http://teachingamericanhistory.org/library/document/letter-to-senator-borah-committee-on-foreign-relations/> (accesat la 23 aprilie 2016).

⁵⁹ AMAE, fond 71/1914, E.2, v. 23, f. 142 (Memoriul lui Davila către Departamentul de Stat, 9 aprilie 1932).

⁶⁰ AMAE, fond Washington, vol. 69 (Davila către MAS, 5 martie 1932).

⁶¹ În urma unui ultimatum polonez.

⁶² AMAE, fond Washington, vol. 69 (Davila către Ghika, 13 aprilie 1932).

⁶³ Aici ne referim la faptul că, spre deosebire de Basarabia, în cazul regiunii Vilna, Departamentul de Stat nu a socotit necesar să creeze o cotă aparte de cea poloneză.

enunțate de Stimson, SUA n-ar fi recunoscut o anexare de către URSS a teritoriului românesc, totuși era imposibil de prezis care ar fi fost atitudinea americană în cazul în care „Rusia pur și simplu ar fi luat înapoi Basarabia, pe care SUA nu au recunoscut-o niciodată ca parte a României”⁶⁴. Vedem prin urmare că, în pofida rezultatelor obținute de Davila în 1931, atitudinea SUA față de unirea Basarabiei cu România a rămas în fond neschimbată.

În general, diplomații români de la Washington erau de părere că trebuia evitată solicitarea unei recunoașteri formale, întrucât o asemenea pretenție ar fi putut avea efectul advers celui scontat (cum s-a și întâmplat în 1923). Totodată, considerau că SUA trebuiau să ia în curând o decizie, deoarece în 1932 existau deja semne clare că stabilirea relațiilor sovieto-americane nu mai avea cum să fie amânată foarte mult timp. Sfătuit de Subsecretarul de Stat Castle⁶⁵, Davila a redactat un memoriu în care a prezentat noi argumente în vederea obținerii înglobării cotei de imigrare a Basarabiei în cota generală a României, ceea ce ar fi echivalat, în opinia sa, cu o recunoaștere *de facto* a unirii. Fără a pune principalul accent pe argumente de ordin istoric sau etnic în favoarea stăpânirii românești în Basarabia, memoriul lui Davila se concentra în schimb pe doctrina fixată de Stimson pentru politica externă americană de a nu recunoaște schimbările teritoriale obținute prin forța armelor în detrimentul tratatelor și înțelegerilor preexistente. Aprobate de Liga Națiunilor la 10 martie 1933, acest principiu „umplea un gol evident” al Pactului Kellog, pentru că descuraja potențialii agresori, care, fără nici un fel de declarații de război, ar fi putut anexa teritorii de la alte țări (așa cum s-a întâmplat în cazul agresiunii japoneze în China). Situația din Basarabia prezenta un risc asemănător în opinia lui Davila. Pactul Kellog îi oprea, teoretic, pe sovietici de la orice încercare de modificare în forță a statutului Basarabiei. Totuși, faptul că „o ramură a guvernului american făcea o discriminare deschisă a Basarabiei în raport cu restul teritoriului României” putea încuraja intențiile agresive ale sovieticilor și slăbi autoritatea universală a înțelegerii cu privire la renunțarea la război, întrucât „acest sistem, asemenea unui lanț, nu putea fi tot atât de puternic ca cea mai slabă din verigile sale”. Tocmai de aceea era necesar ca SUA să-și schimbe atitudinea măcar față de starea de fapt din Basarabia, pentru a întări veriga slabă și a nu oferi motive suplimentare pentru o potențială agresiune sovietică. Obiectivul putea fi îndeplinit prin înglobarea cotei de imigrare a Basarabiei în cota generală a României. Deși în opinia demnitarilor americani era o chestiune pur administrativă, totuși avea importante consecințe politice internaționale pentru statutul acestei provincii și pentru imaginea României⁶⁶. În același document, Davila arăta de ce drepturile statului român în Basarabia erau

⁶⁴ FRUS, 1932, vol. 2, 1947, p. 505-506 (*Memorandum by the Under Secretary of State, Castle, of a Conversation with the Rumanian Minister, Davila, March 24, 1932*).

⁶⁵ AMAE, fond 71/1914, E.2, vol. 23, f. 136-138 (Davila către Ghika, 18 aprilie 1932).

⁶⁶ AMAE, fond 71/1914, E.2, v. 23, f. 139-142 (Memoriul lui Davila către Departamentul de Stat, 9 aprilie 1932).

indiscutabile⁶⁷ (pornind de la argumente de ordin istoric și etnic), iar ideea plebiscitului era inacceptabilă, cu atât mai mult cu cât sovieticii înșiși nu au oferit vreodată un precedent în acest sens, deși, în cazul cel puțin al Georgiei sau al Ucrainei, un plebiscit ar fi fost incontestabil mai indicat decât în situația Basarabiei. Singura soluție în privința provinciei românești era „să se aștepte cu răbdare până când Rusia va fi renunțat formal, sau tacit, la pretențiile sale”. În concluzie, ministrul român avea o observație pertinentă și anume că *doctrina Colby*, prin care SUA își asumaseră protejarea generoasă a intereselor Rusiei⁶⁸, nu a fost concepută pentru o durată atât de lungă, ci trebuia înțeleasă în contextul anului 1920, când prăbușirea regimului sovietic era considerată iminentă. Faptul că regimul sovietic supraviețuise și se întărise foarte mult a generat circumstanțe neprevăzute în acel document evident depășit⁶⁹. Foarte interesant, memoriul mai avea o anexă, în care era făcută o analiză comparativă între situația Basarabiei și cea a Texasului, care s-a unit cu SUA după o perioadă de independență⁷⁰. Deși această paralelă ar putea părea deplasată la prima vedere, totuși asemănarea dintre situația Texasului și a Basarabiei a fost observată și de ambasadorul SUA în România, W. S. Culberston, încă în 1926. Relativ la faptul că oamenii de stat americani criticau maniera în care s-a făcut unirea, Culberston sugera că evenimentele de acest gen nu se desfășoară nicicând în condiții perfecte, ceea ce poate fi demonstrat prin modul în care Texasul a devenit cel de-al douăzeci și optulea stat în cadrul SUA⁷¹.

Eforturile ministrului român nu au rămas fără urmări. Mai întâi, ca urmare a demersurilor, a avut loc o întrevedere între Nanu, Davila și Wallace Murray. În cadrul ei, șeful Diviziunii pentru Afacerile Orientului Apropiat le-a comunicat românilor că integrarea cotei Basarabiei în cota generală de imigrare a României n-ar fi putut avea loc fără ca SUA să fi recunoscut în prealabil unirea. Când Nanu și Davila i-au arătat că, în cazul regiunii Vilna, Departamentul de Stat nu a urmat aceeași logică, Murray a fost de acord. Situația Vilnei constituia, într-adevăr, o excepție de la regula americană de politică externă de a nu recunoaște nici o schimbare teritorială până când aceasta n-ar fi fost mai întâi acceptată de părțile între care a avut loc respectivul transfer de suveranitate. Prin urmare, exista un precedent în politica americană aplicabil cazului Basarabiei. Diplomații români au primit asigurări, cu această ocazie, că Departamentul de Stat nu avea nici o obiecție de a soluționa chestiunea Basarabiei în favoarea României, mai ales că era preferabil ca această întrebare să fie

⁶⁷ La acest subiect, vezi și Ifteone Pop, *Bessarabia from the international legal viewpoint*, București, The Romanian Cultural Foundation Publishing House, 1999, p. 55-70.

⁶⁸ *FRUS*, 1920, vol. III, Washington, 1936, p. 464 (Secretarul de Stat, Bainbridge Colby, către Camillo Avezzana, 10 august 1920).

⁶⁹ AMAE, fond 71/1914, E.2, v. 23, f. 146 (Memorandumul lui Davila către Departamentul de Stat, 9 aprilie 1932).

⁷⁰ *Ibidem*, f.148-152 (Anexa la memorandumul de mai sus).

⁷¹ ANIC, fond Microfilme SUA, inventar 1736, rola 659 (W. S. Culberston, *A Survey of Rumania*, 25 octombrie 1926, p. 51).

rezolvată mai înainte ca SUA să fi stabilit relații formale cu URSS. Însă Murray le-a dat de înțeles lui Nanu și Davila că, deși majoritatea oficialilor de la Departamentul erau de acord cu punctul românesc de vedere, alții aveau o părere diferită, iar decizia avea să aparțină finalmente superiorilor săi⁷². Ca urmare a acțiunilor lui Davila, Wallace Murray înaintează un memoriu subsecretarului de Stat Castle, în care arăta că Richard Flournoy, consilierul juridic al Departamentului de Stat, era de părere că o încorporare pe cale administrativă a cotei Basarabiei în cea a României ar fi constituit o recunoaștere *ipso facto* a unirii. Totuși, împotriva unor eventuale obiecții în acest sens, „acțiunile [Departamentului de Stat] puteau fi justificate cu ușurință nu doar din motive de administrare a cotelor, ci și din necesitatea de a reglementa jurisdicția consulară [americană] în provincia disputată”. Murray nu vedea ce aveau de câștigat SUA „apărând cu atâta insistență principiile lui Colby în cazul Basarabiei”, mai ales că nu s-a ținut cont de ele în cazul altor teritorii ce aparținuseră defunctului Imperiu Rus. Prin urmare, diplomatul american recomanda soluționarea acestei chestiuni pe care diplomații români o tot ridicau de mai bine de un deceniu⁷³.

În pofida recomandărilor lui Murray, conducerea republicană a Departamentului de Stat a hotărât, în vara anului 1932, să nu dea curs demersurilor lui Davila. Cu privire la motivul refuzului, sursele documentare de care dispunem indică amânarea unei rezoluții pentru anul următor, iar problema includerii cotei Basarabiei în cea a României urma în continuare să „primească o atenție deosebită din partea Departamentului de Stat”⁷⁴. În particular, Wallace Murray i-a comunicat lui Andrei Popovici, secretarul Legației române, că Secretarul de Stat nu putea să ia o decizie mai devreme de 30 iunie 1933, dată la care Comisia mixtă pentru probleme de imigrație, compusă din delegați ai Departamentului de Stat, Comerț și ai celui de Muncă, se întrunea să ia hotărâri. Foarte curios, din rapoartele Legației române aflăm că Davila ar fi încercat chiar să-i „smulgă” lui Stimson o garanție scrisă precum că Secretarul de Stat va recomanda acelei comisii înglobarea cotei Basarabiei în cea a României. Departamentul de Stat însă a respins această tentativă, argumentând că ea contravenea practicilor diplomatice anglo-saxone și nu era fezabilă, deoarece nu exista nici o garanție că administrația Hoover ar fi rămas la putere după alegerile prezidențiale din 1932 (așa cum avea să se întâmple de fapt). Cu toate acestea, diplomații români au primit asigurări că Stimson nu era ostil doleanțelor lui Davila, dimpotrivă:

⁷² AMAE, fond Washington, vol. 69 (*Memorandum for Bessarabia file. Conference between Mr. Davila, Mr. Nano, and Mr. Murray, April 30, 1932*); vezi și AMAE, fond 71/1914, E.2, v. 23, f. 135 (Davila către MAS, 30 aprilie 1932).

⁷³ FRUS, 1932, vol. 2, Washington, Government Printing Office, 1947, p. 506-508 (*The Chief of the Division of Near Eastern Affairs, Murray, to the Under Secretary of State, Castle, May 13, 1932*); vezi și ANIC, fond Microfilme SUA, inventar 1806, rola 692 (Murray către Castle, 13 mai 1932); la același subiect vezi și Bernard Cook, *Statele Unite și problema Basarabiei*, în MI, nr. 549, decembrie 2012, p. 37.

⁷⁴ AMAE, fond Washington, vol. 69 (Raportul lui F. Nanu cu privire la Conversația cu Wallace Murray din 10 iunie 1932); vezi și *ibidem* (Murray către Davila, 5 iulie 1932).

faptul că Secretarul de Stat rămânea preocupat de problemă era un indiciu cu privire la interesul și simpatia sa în acest sens⁷⁵.

A doua etapă a ofensivei diplomatice în vederea obținerii recunoașterii americane *de facto* a unirii Basarabiei

În pofida faptului că eforturile sale din prima jumătate a anului 1932 au suferit un eșec temporar, Davila era convins că se afla pe drumul cel bun în încercarea de a obține recunoașterea *implicită* a stăpânirii românești în Basarabia. Convingerea îi era întărită de circumstanțele date de apropierea recunoașterii de către SUA a guvernului de la Moscova. Diplomații români de la Washington erau la curent cu schimbarea de atitudine în SUA față de Uniunea Sovietică survenită pe parcursul ultimilor ani. De fapt, chiar atitudinea administrației americane față de posibilitatea recunoașterii Sovietelor nu mai era la fel de intransigentă ca a lui Colby în 1920. Administrația Hoover, de pildă, condiționa recunoașterea de asumarea de către sovietici a datoriilor fostului Imperiu Rus, despăgubirea cetățenilor americani expropriați de revoluția bolșevică și renunțarea la propaganda comunistă pe teritoriul Statelor Unite, iar sovieticii erau dispuși să negocieze pornind de la aceste condiții⁷⁶. Șansele recunoașterii de către SUA a Uniunii Sovietice creșteau pe măsură ce candidatura lui F. D. Roosevelt se contura ca favorită la cursa electorală prezidențială din noiembrie 1932⁷⁷. Diplomații români remarcău că și presa americană, chiar ziarele mari, cum erau „The Sun” din Baltimore sau „The New York Times”, care aveau corespondenți la Moscova, manifestau tot mai pronunțat o atitudine filorusă. Această schimbare, atât în atitudinea guvernului, cât și a societății americane, diplomații români o puneau nu doar pe seama intereselor cercurilor comerciale americane⁷⁸, care puteau profita de pe urma recunoașterii sovietice, ci mai cu seamă ea se explica prin manifestările agresive ale militarismului nipon și a agresiunii Japoniei în interiorul continentului asiatic, fapt pe care nici sovieticii nu-l puteau privi cu ochi buni⁷⁹. Am arătat că administrația președintelui Hoover s-a opus expansiunii teritoriale a Japoniei în Extremul Orient, atitudine continuată ulterior și de administrația Roosevelt. Președintele democrat declara, încă înainte de a fi investit în funcție, că „respectarea cu sfințenie a tratatelor internaționale e piatra fundamentală pe care se sprijină toate relațiile dintre națiuni”⁸⁰. Japonia nu era singurul motiv din cauza

⁷⁵ *Ibidem* (Memorandumul lui Andrei Popovici din 11 august 1932).

⁷⁶ AMAE, fond Washington, vol. 69, p. 1 (Nanu către Vaida Voevod, Ministru interimar al Afacerilor Străine, 20 septembrie 1932).

⁷⁷ *Ibidem*, p. 3-4 (Nanu către MAS, 26 noiembrie 1932); la același subiect vezi și AMAE, fond 71/1920-1944, SUA relații cu România, vol. 35, f. 335-336 (*Părerile domnului Franklin Roosevelt asupra recunoașterii sovietelor de către USA*, în Buletinul nr. 22 din 1 decembrie 1932 al Direcțiunii Afacerilor Politice Secțiunea Orientală).

⁷⁸ AMAE, fond 71/1914, E.2, vol. 23, f. 230 (Nanu către MAS, 5 decembrie 1932).

⁷⁹ AMAE, fond Washington, vol. 69 (Nanu către Vaida Voevod, 20 septembrie 1932).

⁸⁰ *Ibidem* (Davila către MAS, 18 ianuarie 1933).

căruia SUA și unele state europene căutau să stabilească relații mai apropiate cu sovieticii. Ascensiunea lui Hitler în Germania îi îndemna pe francezi, cehoslovaci sau polonezi să adopte o atitudine asemănătoare față de URSS. Iată, de pildă, ce scria la 8 septembrie despre Polonia, România și problema Basarabiei, în legătură cu semnarea tratatului polono-sovietic de neagresiune, corespondentul de la Moscova al ziarului „The Sun” din Baltimore:

Polonia are o alianță militară cu România. România nu are relații cu Rusia... Polonia se găsește deci în fața alternativei jenante ori de a-și părăsi aliata română, ori de a respinge oferta pactului rusesc. Faptul că Polonia a semnat acum pactul cu Rusia în ciuda obligației sale – obligație cel puțin morală, dar probabil confirmată în scris – de a sta alături de România în chestia Basarabiei, pare a indica că Polonia are nevoie de acel pact mai mult decât oricând... Principalul motiv este Germania⁸¹.

Nu era sigur că președintele Hoover ar fi reușit să-și depășească „adâncă și sincera aversiune pentru regimul sovietic” și va recunoaște Moscova. Dar diplomații români erau convinși că „guvernul american are intenția să hotărască cele necesare după alegerile de la 8 noiembrie”⁸², iar ministrul român era de părere că „chestiunea recunoașterii exprese a alipirii Basarabiei va veni totuși în discuțiune”⁸³.

Plecând de la asemenea evaluări, Davila i-a însărcinat pe subalternii săi să sublinieze importanța rezolvării chestiunii cotei înainte ca SUA să stabilească relații formale cu URSS, întrucât, după acea etapă, partizanii din SUA ai Uniunii Sovietice ar fi ridicat piedici suplimentare⁸⁴. Oficialii americani s-au declarat de acord, însă au arătat încă o dată că nimic nu se putea face până la întrunirea Comisiei mixte pentru probleme de imigrație din 30 iunie 1933⁸⁵. Un aspect foarte important în context era acela că reprezentanții Departamentului

⁸¹ *Ibidem* (Nanu către Vaida Voevod, 20 septembrie 1932).

⁸² *Ibidem*.

⁸³ AMAE, fond 71/1914, E.2., vol. 28, f. 159 (*Recunoașterea de către USA a suveranității noastre asupra Basarabiei prin înglobarea cotei de imigrațiune a Basarabiei*, în Buletinul nr. 10 din 1 iunie 1932, al Direcțiunii Politice Orientale, Secțiunea Orientală). Cu privire la atitudinea diplomaților români de la sfârșitul anului 1932 față de posibilitatea recunoașterii guvernului de la Moscova de către Roosevelt, vezi AMAE, fond 71/1920-1944, SUA relații cu România, vol. 35, f. 337 (*Posibila recunoaștere a sovietelor de către USA*, în Buletinul nr. 23 din 15 decembrie 1932 al Direcțiunii Afacerilor Politice Secțiunea Orientală).

⁸⁴ Printre aceștia se număra, de pildă, cunoscutul senator William Borah, a cărui poziție față de Uniunea Sovietică poate fi reconstituită cu ușurință pe materialele de presă din acea perioadă. Vezi, de exemplu, articolul *Hughes's charges start Senate fight on Soviet question*, în „The New York Times”, 21 decembrie 1923, sau *Senatorul Borah își expune părerea pentru ce Statele Unite ar trebui să recunoască Rusia Sovietică* (traducere a unui articol din ziarul „New York American” din 27 noiembrie 1932), AMAE, fond 71/1920-1944, SUA relații cu România, vol. 35, f. 328-334. Din acestea se observă că senatorul Borah făcea în acei ani lobby pro-sovietic în Congresul american.

⁸⁵ AMAE, fond Washington, vol. 69 (Memorandumul lui Andrei Popovici din 11 august 1932).

de Stat începeau să menționeze interesele economice americane în discuțiile despre problema Basarabiei. Aceștia își exprimau nedumerirea că tocmai acum, când guvernul României solicita „favoruri” Departamentului de Stat, firmele americane erau discriminate de statul român. Murray l-a lăsat pe secretarul Legației române să înțeleagă că Departamentul de Stat era la curent cu faptul că, în practica diplomatică europeană, erau obișnuite presiunile economice în vederea atingerii unor scopuri politice, dar „asemenea discriminări contra firmelor americane nu erau de natură să creeze dispoziții favorabile României”⁸⁶.

Iminența recunoașterii de către SUA a guvernului sovietic impunea intensificarea activității, și așa susținute, a Legației române de la Washington, conduse de Carol Davila. Din fericire, diplomații români au avut suportul deplin al lui Nicolae Titulescu, numit ministru al Afacerilor Străine la 20 octombrie 1932. Acțiunea de supervizare și coordonare realizată de Titulescu a constituit o coincidență fericită nu numai pentru că vorbim despre cel mai de seamă diplomat al României. El a fost, după cum observă M. Mitrașca, și „singurul ministru de externe, după o lungă perioadă, care era interesat de politica SUA față de Basarabia și căruia părea să-i pese de consecințele acestei politici”⁸⁷. Informat fiind de eforturile depuse de Davila, încă de pe vremea când era ministru plenipotențiar al României la Londra⁸⁸, șeful diplomației române considera prioritar ca recunoașterea Uniunii Sovietice de către SUA să nu fie însoțită și de o recunoaștere americană implicită a existenței unui litigiu basarabean. Acesta era cel mai important aspect al problemei, pentru că, mai ales în contextul refuzului României de a semna cu sovieticii un pact de neagresiune în 1932, orice mențiune prin care SUA admiteau existența unui litigiu basarabean ar fi putut fi interpretată de alți actori internaționali (și în primul rând de sovietici) drept o aderare a Statelor Unite la punctul de vedere sovietic asupra Basarabiei⁸⁹. Dificultatea consta în aceea că nu se putea cere SUA să adopte, de pildă, punctul de vedere al guvernului francez, care recunoscuse regimul sovietic „în condițiunile impuse de tratate, adică între altele de tratatul nostru cu Franța privitor la recunoașterea Basarabiei”. Nu se putea face acest lucru pentru că SUA nu semnaseră Tratatul Basarabiei din 28 octombrie 1920. În schimb, ceea ce se putea cere administrației lui Roosevelt era să adopte o atitudine neutră în privința Basarabiei, obiectiv pentru îndeplinirea căruia era

⁸⁶ *Ibidem*; este vorba despre firma General Railway Signal Company, ale cărei servicii, conform americanilor, ar fi fost respinse de către guvernul român în favoarea unei companii franceze (Thomson-Houston), în ciuda faptului că americanii au prezentat o ofertă „mai avantajoasă din toate punctele de vedere”. Vezi, cu privire la acest caz, întreaga corespondență a Legației americane de la București în *FRUS*, 1932, vol. 2, Washington, Government Printing Office, 1947, p. 508-520.

⁸⁷ M. Mitrașca, *op. cit.*, p. 379; în legătură cu atitudinea aproape excepțională a lui Titulescu față de modul în care SUA tratau problema Basarabiei, vezi AMAE, fond 71/1914, E.2, vol. 23, f. 241 (Davila către Titulescu, 7 februarie 1933).

⁸⁸ *Ibidem*, f. 174 (MAS către Titulescu, 15 mai 1932).

⁸⁹ *Ibidem*, f. 231 (Titulescu către Legația română la Washington, 9 decembrie 1932).

nevoie de „tact și dibăcie”. De aceea, Titulescu îi îndemna pe diplomații români de la Washington „să vegheze în continuu și să acționeze din timp și fără întrerupere în sensul intereselor românești și bineînțeles în forma compatibilă cu uzuanțele și mentalitatea americană”⁹⁰.

Era cât se poate de evident tonul preocupat al diplomatului român față de posibilitatea recunoașterii regimului sovietic de către americani. Titulescu realiza cât se poate de clar riscul izolării diplomatice a României în perioada anilor 1932-1933, în urma creșterii inevitabile a rolului Moscovei pe arena internațională și a feluritelor înțelegeri sovietice cu aliații tradiționali ai Bucureștiului⁹¹. Activitatea de ministru de externe s-a desfășurat pornind în mod special de la această realitate, iar problema Basarabiei a fost una centrală pe tot parcursul aflării sale aproape neîntrerupte în funcție până în august 1936⁹². Nu este de mirare că, atunci când Davila a răspuns la depeșa lui Titulescu din 9 decembrie abia pe data de 31 ianuarie, solicitând istoricul negocierilor româno-sovietice⁹³, ministrul a reacționat cu indignare, față de ceea ce părea a fi o neglijență în pofida stăruințelor sale personale de a trata problema cu cea mai mare seriozitate⁹⁴.

Altminteri, Titulescu nu avea motive să fie foarte aspru cu diplomații români de la Washington și mai ales cu Davila, ale cărui eforturi de până la sfârșitul anului 1932 avuseseră loc aproape exclusiv din inițiativă proprie și care nici nu s-au bucurat de vreo reacție entuziastă la MAS al României⁹⁵. Mai mult decât atât, Titulescu nu știa că diplomații români de la Washington între timp pregăteau terenul pentru noua ofensivă diplomatică a României, stabilind contacte cu echipa lui Roosevelt dinainte ca acesta să fie investit în funcție. Astfel, la 27 ianuarie 1933, Frederic Nanu se întâlnea cu Benjamin Sumner Welles, viitorul Secretar adjunct de Stat, iar apoi, începând cu 1937, Subsecretar de Stat. Cu prilejul menționat, Nanu i-a explicat acestuia în ce consta „absurditatea situației” prin care înțelegerile comerciale româno-americane erau aplicabile pentru tot teritoriul României, în timp ce Departamentul de Stat refuza să-i recunoască pe basarabeni drept cetățeni ai României prin menținerea unei cote separate de imigrație pentru teritoriul dintre Prut și Nistru. Welles a recunoscut validitatea argumentelor diplomatului român, reacționând pozitiv și la sugestia ca măsurile în vederea corectării acestei situații să fie luate mai înainte

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ Relativ la atitudinea lui N. Titulescu față de aceste chestiuni, vezi următoarele discursuri ale sale: *Mica înțelegere și colaborarea țărilor europene (interviu acordat ziarului „Az Est”, ianuarie 1933)*, în Nicolae Titulescu, *Discursuri*, coord. Robert Deutsch, București, Editura Științifică, 1967, p. 380-383; *Definiția agresorului*, în vol. cit., p. 393-395; *Spre normalizarea relațiilor româno-sovietice*, în vol. cit., p. 395-397; *Lumina încrederii și stabilității internaționale*, în vol. cit., p. 400-403.

⁹² Cu privire la poziția lui Titulescu față de URSS în acei ani, vezi I. Scurtu, *Istoria Basarabiei de la începuturi până în 1998*, București, Editura Semne, 1998, p. 189; vezi și N. Titulescu, *Politica externă a României*, București, Editura Enciclopedică, 1994, p. 100-140.

⁹³ AMAE, fond 71/1914, E.2, vol. 23, f. 234 (Davila către MAS, 31 ianuarie 1933).

⁹⁴ *Ibidem*, f. 235 (Titulescu către Legația română la Washington, 2 februarie 1933).

⁹⁵ *Ibidem*, f. 240-242 (Davila către Titulescu, 7 februarie 1933).

ca SUA să recunoască guvernul sovietic. În același context, apare pentru prima dată și sugestia foarte ingenioasă, al cărei autor pare să fi fost Davila⁹⁶, ca SUA să insiste, în cadrul negocierilor de stabilire a relațiilor diplomatice cu sovieticii, asupra necesității „eliminării punctelor de fricțiune cu vecinii săi, printre care Basarabia este unul din cele mai periculoase”. Cu alte cuvinte, diplomații români ținteau spre obținerea, prin intermediul SUA, a recunoașterii de către URSS a actului din 28 octombrie 1920. Obiectivul urmărit era ca SUA să contribuie la atenuarea unei din amenințări majore la adresa păcii mondiale, la cauza dezarmării și la întărirea Pactului Kellog, prin eliminarea unei situații care prezenta un risc pronunțat de război. Și aceste argumente au fost recepționate favorabil, numai că Welles, „neavând încă nici o calitate oficială și înainte de a consulta pe șefii partidului, n-a putut să-și ia nici un angajament”⁹⁷. Un alt detaliu important din această perioadă cu privire la eforturile Legației române de Washington de modificare a atitudinii Statelor Unite față de problema Basarabiei ține de faptul că Davila a făcut eforturi de a-și asigura în acest scop concursul, sau măcar bunăvoința, influențelor cercuri evreiești. În acest sens, ministrul român s-a întâlnit și a discutat la New York cu rabinul Stephen Samuel Wise, președintele onorific al American Jewish Congress. Davila a explicat, pornind de la aceleași argumente prezentate Departamentului de Stat pe parcursul ultimilor doi ani, cum vede România problema Basarabiei în relațiile româno-americane și cum intenționează el să obțină integrarea cotei Basarabiei în cea a României mai înainte ca SUA să fi recunoscut guvernul sovietic. Wise nu numai că a susținut inițiativa lui Davila, ci s-a oferit să discute cu William Borah, senator influent, pe care diplomații români de la Washington îl considerau a fi „capul unui număr destul de mare de intelectuali” filoruși care militau pentru recunoașterea guvernului sovietic⁹⁸. Inițiativa lui Davila a fost adusă și la cunoștința echipei de diplomați a președintelui ales Roosevelt⁹⁹. Suplimentar, diplomații români de la Washington mai luau în calcul și posibilitatea de a pune, prin intermediul comitetelor naționale române din SUA, presiune suplimentară pe Departamentul de Stat, deși era acordată întâietate rezolvării pe cale diplomatică și „pe nesimțite” a chestiunii cotei de imigrație a Basarabiei¹⁰⁰.

Pentru ca munca începută în 1931 să fie încununată cu succes, Davila credea că erau necesare nu date de ordin istoric, ci „argumente de fapt și considerațiuni de bun simț cât și [cunoașterea] precedentelor americane pentru cazuri similare”. În acest sens, el îi transmitea lui Titulescu ceea ce am remarcat mai devreme, și anume că americanii se plângeau, în contextul discutării problemei

⁹⁶ *Ibidem*, f. 243.

⁹⁷ AMAE, fond Washington, vol. 69 (Memoriul lui F. Nanu cu privire la întrevederea avută cu Sumner Welles din 27 ianuarie 1933).

⁹⁸ *Ibidem* (Nanu către Vaida Voevod, Ministru interimar al Afacerilor Străine, 20 septembrie 1932).

⁹⁹ *Ibidem* (Nanu către Sumner Welles, 28 ianuarie 1933).

¹⁰⁰ *Ibidem* (Legația română la Washington către Consulul României la Cleveland, George Anagnostache, 31 ianuarie 1933).

Basarabiei, de felul în care erau tratate în România firmele americane, dar și de cotele protecționiste de import pe care România le fixase în contextul măsurilor luate pentru redresarea economiei afectate de Marea Depresiune Economică. Davila aprecia corect aluzia americană privind satisfacerea unor cerințe de ordin economic de către România drept „compensație pentru chestiunea recunoașterii implicite a alipirii Basarabiei”¹⁰¹. Aceasta, bineînțeles, contrazicea asigurarea primită anterior de la Murray, în legătură cu situația licitației Thomson-Houston, precum că „guvernul american nu făcea nici un fel de legătură între chestiunile politice și cele comerciale”¹⁰². Deși Davila nu-și punea mari speranțe în inițiativa sa de a obține, în circumstanțele tratatelor americano-sovietice și prin intermediul american, recunoașterea din partea URSS a apartenenței Basarabiei la România, totuși el îl informa pe Titulescu că exista, cel puțin, „la Departamentul de Stat o dispozițiune favorabilă rezolvirii chestiunii” cotei Basarabiei¹⁰³.

Pentru a valorifica aceste premise favorabile, Davila a reluat (în martie 1933) seria întrevederilor cu oficialii Departamentului de Stat, cărora le-a arătat că, în problema Basarabiei, atitudinea Statelor Unite față de România echivala cu o discriminare publică imposibil de justificat la adresa unei țări cu care americanii aveau relații normale. Însă dincolo de problema recunoașterii implicite sau explicite a unirii Basarabiei, principalul motiv de îngrijorare al diplomaților români pornea de la punctul de vedere al lui Titulescu: în situația în care SUA ar fi recunoscut regimul sovietic, fără a-și modifica în prealabil poziția față de statutul provinciei, acest lucru ar fi atras după sine și recunoașterea existenței problemei Basarabiei¹⁰⁴. În plus, existau temeri (pe care și americanii le considerau întemeiate) că, în cazul în care recunoașterea sovieticilor de către americani n-ar fi fost precedată de o schimbare favorabilă a poziției SUA relativ la problema Basarabiei, atunci, după data recunoașterii, o astfel de schimbare s-ar fi realizat foarte greu, dacă nu era chiar imposibilă¹⁰⁵. Tot acum și în legătură cu tratativele sovieto-americane privitoare la posibilitatea stabilirii relațiilor oficiale, Davila a solicitat încă o dată, pe cale informală, bunele oficii americane în vederea ajungerii „la o înțelegere amicală cu sovieticii”. Cu toate că nu a reușit să obțină angajamentul american, totuși el a căpătat promisiunea lui Murray că SUA nu vor stabili relații diplomatice cu Rusia sovietică fără a discuta în prealabil cu România chestiunea Basarabiei¹⁰⁶.

¹⁰¹ AMAE, fond 71/1914, E.2, vol. 23, f. 244 (Davila către Titulescu, 7 februarie 1933).

¹⁰² AMAE, fond Washington, vol. 69 (Memorandumul lui Andrei Popovici din 11 august 1932).

¹⁰³ AMAE, fond 71/1914, E.2, vol. 23, f. 242 (Davila către Titulescu, 7 februarie 1933).

¹⁰⁴ Toate guvernele României, pe tot parcursul perioadei interbelice, au refuzat să admită existența acestei probleme, ceea ce nu corespundea situației de fapt, întrucât ea exista, câtă vreme statutul real al Basarabiei de pământ românesc era contestat de URSS.

¹⁰⁵ *FRUS*, 1933, vol. 2, Government Printing Office, Washington, 1949, p. 656-657 (*The Chief of the Division of Near Eastern Affairs, Murray, to the Secretary of State and the Under Secretary of State, March 6, 1933*).

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 658; vezi și AMAE, fond 71/1914, E.2, vol. 23, f. 248 (Davila către MAS, 6 martie 1933).

Legatia română a discutat problema statutului Basarabiei în contextul tratatelor sovieto-americane de stabilire a relațiilor formale și cu șeful Diviziunii pentru afaceri est-europene a Departamentului de Stat, Robert F. Kelley, la 15 martie 1933. Cu acel prilej, Davila nu a menționat decât în treacăt teza „discriminării publice” la care România ar fi fost supusă prin atitudinea SUA în problema Basarabiei¹⁰⁷. În schimb, el a insistat în primul rând pe ideea ca SUA să sugereze sovieticilor necesitatea ajungerii la un numitor comun cu România în ce privește problema Basarabiei¹⁰⁸. Acest pas ar fi fost în concordanță cu politica SUA de promovare a păcii și ar fi întărit autoritatea pactului Kellog, iar sovieticii, era convins Davila, nu i-ar fi refuzat pe americani în condițiile în care își doreau stabilirea relațiilor cu Statele Unite, mai ales că problema Basarabiei se afla în centrul tratatelor pe care Titulescu le purta cu sovieticii exact în aceeași perioadă. Care ar fi fost însă termenii „înțelegeri amiabile”? Fără să o afirme deschis, Davila sugera voalat că România era gata să accepte vechea propunere sovietică, ce a dominat negocierile româno-sovietice în perioada 1920-1923, de renunțare la tezaur în schimbul recunoașterii sovietice a unirii Basarabiei¹⁰⁹, propunere față de care, spunea diplomatul român, „guvernul României nu era pregătit pe atunci să consimtă”; suplimentar, România ar fi fost dispusă să stabilească relații formale cu Moscova și chiar să semneze un tratat de neagresiune¹¹⁰. În cazul în care România n-ar fi izbutit să ajungă la un consens cu sovieticii în problema Basarabiei, diplomații români au lăsat Departamentul de Stat să înțeleagă că erau dispuși să facă uz de prevederile articolului 6

¹⁰⁷ FRUS, 1933, vol.2, p. 660 (*Memorandum by Chief of the Division of Eastern European Affairs, Kelley, March 16, 1933*).

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 658-659.

¹⁰⁹ Relativ la „oferta” sovietică Basarabia contra tezaur, nicăieri nu am găsit o analiză mai bună a oportunităților pe care le prezentau acele tratative, decât la F. Nanu, diplomatul român care a lucrat multă vreme în Legația României de la Washington și care cunoștea în detaliu aceste probleme. Astfel, Nanu apreciază că „se poate argumenta, mai ales după experiențele statelor baltice, ale Poloniei și Finlandei, că recunoașterea sovietică a frontierelor era fără valoare, dar nu încape îndoială că nu România era răspunzătoare de faptul că Rusia nu a recunoscut unirea Basarabiei. În 1920, ea ar fi putut fi recunoscută probabil doar cu prețul recunoașterii guvernului sovietic; în 1921 ea ar fi trebuit să includă un tratat de neutralitate, ca și abandonarea pretenției privind restituirea rezervelor de aur și alte bunuri ale Băncii Naționale. Dar, în măsura în care România nu avea nicidecum intenția de a ataca Rusia, iar șansele de a-și câștiga aurul și valorile erau minime, ea ar fi renunțat la foarte puține lucruri, în timp ce recunoașterea formală de către Rusia a frontierei Nistrului i-ar fi îmbunătățit poziția internațională, mai ales în Statele Unite, unde a persistat mult timp iluzia că lipsa recunoașterii afectează grav stabilitatea țării. În cercurile formale, aceasta a avut consecința (până în 1933) de a împiedica recunoașterea, de către SUA, a frontierelor țării. În mod paradoxal, SUA erau singura mare putere care a refuzat să recunoască guvernul sovietic, dar a atribuit supremă importanță juridică recunoașterii de către acel guvern „nerepresentativ”, așa cum o ilustrează atitudinea diferită adoptată față de recunoașterea limitelor teritoriale ale statelor baltice și ale Poloniei. Vezi Frederic Nanu, *Politica externă a României (1919-1933)*, Iași, Editura Institutul European, 1993, p. 121. Privitor la aceeași problemă și la contactele româno-sovietice din acea perioadă, vezi și Alexandru-Murad Mironov, *op. cit.*, p. 54-76.

¹¹⁰ FRUS, 1933, p. 659-660 (*Memorandum by Chief of the Division of Eastern European Affairs, Kelley, March 16, 1933*).

al Pactului de Organizare al Miciei Înțelegeri pentru a bloca posibilitatea stabilirii relațiilor diplomatice între URSS, pe de o parte, și Iugoslavia și Cehoslovacia, de altă parte¹¹¹. A doua zi după întrevederea cu Kelley, Davila a fost primit în audiență de Subsecretarul de Stat, William Phillips, pe care l-a rugat să țină cont de „dificultățile României cu Rusia” în procesul de negociere cu sovieticii în scopul stabilirii relațiilor diplomatice¹¹².

În privința formulei prin care SUA ar fi recunoscut Uniunea Sovietică, diplomații români erau de părere că trebuia să se urmeze modelul britanic – prin care regimul sovietic a fost recunoscut doar în limita teritoriilor asupra cărora își exercita suveranitatea –, întrucât aceasta era, în opinia MAS al României, singura formulă care ar fi reflectat cu adevărat neutralitatea pe care SUA doreau cu orice preț s-o afișeze în atitudinea lor față de problemele internaționale¹¹³. Obținerea acestui deziderat era însă foarte problematică, considerau diplomații români de la Washington, pentru că practica Statelor Unite în materie de recunoaștere a guvernelor străine se rezuma pur și simplu la numirea ambasadurilor, fără nici un fel de acte adiționale care să însoțească acest pas¹¹⁴.

După întrevederile cu Murray, Kelley și Phillips, Davila redacta un memorandum pe care îl înainta Secretarului de Stat, Cordell Hull, la 29 martie 1933. În document, argumentul prezentat de C. Davilla pleca de la raționamentul că SUA ar fi fost interesate de salvagardarea păcii în orice parte a lumii. Făcând un istoric al Basarabiei de la ocupația rusească din 1812 și până la unirea din 1918, Davila arăta că România nu căutase recunoașterea rusească a unirii, întrucât nici Rusia nu urmărise să obțină asentimentul românilor pentru ocupația de la 1812 sau 1878¹¹⁵. Erau relatate apoi negocierile româno-sovietice de la Varșovia (1921), Viena (1924) și Moscova (1929), cu un accent deosebit pe modul în care a evoluat poziția sovietică în decursul acestui interval de timp. Pare să fie semnalată existența unui anumit regret în România pentru refuzul diplomației sale de a lua în considerare propunerea sovietică de la Varșovia cu privire la recunoașterea de către Moscova a actului din 27 martie/9 aprilie, în schimbul renunțării din partea Bucureștiului la tezaurul românesc și la semnarea unui pact

¹¹¹ *Ibidem*. Acest articol conținea următoarea prevedere: „[...] orice act unilateral, schimbând situația politică actuală a unuia din statele Miciei Înțelegeri față de un stat terț, va cere de aci înainte consimțământul unanim al Consiliului Miciei Înțelegeri. Vezi AMAE, fond 71/1914, E.2, vol. 23, f. 249 (Savel Rădulescu, Subsecretar de Stat la MAS, către Legația română la Washington, 22 martie 1933). În legătură cu însemnătatea acestui articol, vezi N. Titulescu, *op. cit.*, p. 107 și Eliza Campus, *Mica Înțelegeri*, București, Editura Academiei Române, 1997, p. 124-126.

¹¹² ANR, fond Microfilme SUA, inventar 1608, rola 627 (*Memorandum of conversation with Rumanian Minister by the Under Secretary of State, William Philips, March 16, 1933*).

¹¹³ AMAE, fond 71/1914, E.2, vol. 23, f. 249 (Savel Rădulescu, Subsecretar de Stat la MAS, către Legația română la Washington, 22 martie 1933); vezi și *ibidem*, f. 349 (Savel Rădulescu către Legația română la Washington, 11 aprilie 1933).

¹¹⁴ M. Mitrașca, *op. cit.*, p. 381.

¹¹⁵ *FRUS*, 1933, vol. 2, Government Printing Office, Washington, 1949, p. 662-663 (*The Rumanian Legation to the Department of State. Aide-Memoire, 29 March, 1933*); vezi același document și în AMAE, fond E2-P1, vol. 23, f. 251-282.

de neagresiune¹¹⁶. Cu această ocazie, C. Davilla semnalează, încă o dată, americanilor faptul că România era dispusă să-și reconsidere poziția în această privință. În același context, România indica explicit care erau condițiile refuzului unei înțelegeri cu sovieticii: orice mențiune în proiectul unui viitor tratat a unor „litigii existente” sau semnarea unui tratat de neagresiune pe o perioadă scurtă de doar cinci ani, așa cum insistă Moscova. În privința unui astfel de pact, Davila transmitea Departamentului de Stat că Rusia era „mult mai nerăbdătoare” să-l semneze decât România¹¹⁷. Pornind de la criteriile menționate, C. Davilla solicita SUA înțelegere și susținere în vederea rezolvării diferendului basarabean, sugerând că URSS nu va respinge o asemenea inițiativă venită din partea americanilor, a căror recunoaștere o urmărea de mai multă vreme. Un alt motiv pentru care Davila credea că sovieticii vor accepta o eventuală sugestie americană cu privire la soluționarea diferendului basarabean – redactată pe baza ofertei formulate de Lev Karahan, șeful delegației sovietice, în cadrul Conferinței româno-sovietice de la Varșovia 1921 – era că ceea ce împiedica cercurile conducătoare de la Moscova să recunoască unirea erau fie opinia publică, fie unele elemente din elita politică, mai intransigente, care nu ar fi acceptat o asemenea cedare decât în situația în care URSS primea o compensație pe măsură¹¹⁸. Aceasta era părerea lui Davila și, bineînțeles, ea era complet greșită, reflectând o înțelegere eronată a realității sistemului sovietic totalitar, unde nu putea exista nici o părere în opoziție față de politica lui Stalin, iar despre existența vreunei opinii publice care să fi influențat politica externă a Moscovei nici nu putea fi vorba. Avem aici un exemplu grăitor pentru care americanii considerau guvernul român a fi, la începutul anilor '30, atât de neinformați despre Uniunea Sovietică, încât constituia un caz „singular” în această privință¹¹⁹.

Alte argumente pe care diplomații români le sugerau americanilor să le transmită omologilor sovietici țineau de apartenența României la Mica Înțelegere și necesitatea stabilirii raporturilor sovieto-cehoslovace și sovieto-iugoslave, precum și necesitatea sprijinirii sistemului democratic în fața ascensiunii fascismului¹²⁰. În calitate de exemplu și precedent pentru o posibilă mediere americană a diferendului sovieto-român, ministrul Davilla se referea la rolul pe care SUA l-au jucat în procesul de decolonizare a Americii Centrale și de Sud.

În situația în care SUA ar fi refuzat să-și ofere bunele oficii, ori ar fi eșuat în această încercare, Bucureștiul cerea, cel puțin, să treacă cota de imigrație a

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 665.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 666.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 665, 667.

¹¹⁹ Din aceeași sursă aflăm că, într-o discuție cu ministrul american la București, Ch. Wilson, reprezentantul Japoniei în capitala României s-a declarat „șocat de cât de prost erau informate autoritățile române” despre Uniunea Sovietică. ANR, fond Microfilme SUA, inventar 1608, rola 627 (Wilson către Secretarul de Stat, Stimson, 2 decembrie 1930).

¹²⁰ *FRUS*, 1933, vol. 2, Government Printing Office, Washington, 1949, p. 668 (*The Rumanian Legation to the Department of State. Aide-Memoire, 29 March, 1933*).

Basarabiei la cota generală a României, să recunoască pe basarabeni drept cetățeni români și, astfel, să obțină ceea ce diplomații români considerau a fi recunoașterea *de facto* a actului din 27 martie. Legația română la Washington considera politica de imigrație a SUA discriminatorie față de România și greu de justificat și explicat publicului român, mai ales atunci când ar fi fost vorba de acordarea unui tratament preferențial comerțului american. Sunt interesante și acele argumente ale legației ce țineau de dreptul autodeterminării popoarelor, recunoscut și de către bolșevici, modul în care SUA au tratat problema Basarabiei în raport cu alte teritorii ale fostului Imperiu țarist (mai ales regiunea Vilna revenită Poloniei) sau analogia pe care memorandumul îl făcea între situația Basarabiei și alipirea Texasului la SUA în 1845. Davila îndemna, în continuare, Statele Unite să recunoască unirea Basarabiei cu România, invocând și argumente de alt ordin, cum ar fi vecinătatea României cu URSS, poziție ce transforma statul român într-un stăvilor al expansiunii comunismului în Europa, sau dreptul Basarabiei de a-și decide soarta conform principiilor enunțate de W. Wilson în 1917. În final, ambasadorul român sugera SUA o formulă de recunoaștere după modelul britanic, care recunoștea Uniunea Sovietică doar în limitele teritoriale în care suveranitatea era exercitată, sau măcar să evite orice formulare din care ar fi putut rezulta că SUA „recunoșteau public teza rusă cu privire la «litigiile existente» între România și URSS”¹²¹.

Aproape copleșitor de voluminos, încărcat cu argumente substanțiale și pertinente, memorandumul lui Davila analiza chestiunea sub toate aspectele, însă principalul său merit a fost acela de a scoate în prim-plan interesele americane de a sprijini România în disputa sa cu URSS pe problema Basarabiei. Era subliniată potențiala sporire a prestigiului internațional al SUA în cazul în care ar fi contribuit diplomatic la rezolvarea chestiunii basarabene și, pe această cale, la cauza păcii, dar, poate mai important, Davila sugera americanilor și posibilitatea încheierii unor acorduri comerciale avantajoase cu România. Maniera convingătoare în care a fost redactat memorandumul îl face pe M. Mitrașca să-l compare cu documentele americane de același fel și să-l ofere ca exemplu despre modul în care trebuia construită o argumentație pentru a convinge diplomația americană¹²². Memorandumul mai era însoțit de o scrisoare adresată lui Cordell Hull, în care Davila îl îndemna pe Secretarul de Stat să se folosească de ocazia negocierilor în vederea stabilirii raporturilor formale cu URSS pentru a testa „intențiile pașnice” ale sovieticilor. Nu exista, după părerea lui Davila, un test mai potrivit pentru a sonda care erau intențiile și scopurile politicii externe sovietice decât atitudinea pe care o aveau în problema Basarabiei. Dacă, la sugestia americanilor, URSS ar fi fost dispusă să ajungă la o înțelegere prin care să recunoască Basarabia, atunci însemna că era sinceră dorința manifestată de a stabili relații diplomatice cu țările din Vest și de a salvagarda pacea în Europa. Dacă, în schimb, ea ar fi insistat asupra subterfugiului plebiscitului,

¹²¹ *Ibidem*, p. 680.

¹²² M. Mitrașca, *op. cit.*, p. 381.

cerere pe care România nu o putea accepta, atunci americanii ar fi avut ocazia să se convingă de faptul că, „despuiată de toate sofisme, politica Rusiei nu era una pașnică”¹²³. Această cerere era considerată de români cu atât mai umilitoare cu atât regimul sovietic nu a acordat georgienilor, ucrainenilor și altor popoare pe care le asuprea dreptul de a se pronunța în acest fel.

Rezultatul direct al memorandumului a fost că, la 12 aprilie, Secretarul de Stat i-a scris o scrisoare președintelui Roosevelt în care susținea că nu mai existau, în 1933, motive ca SUA să adere la principiile *Notei Colby* în ce privește Basarabia, în lumina faptului că provincia se afla în stăpânirea României vreme de 15 ani și pentru că, oricum, documentul fusese de multă vreme depășit prin recunoașterea de către SUA a țărilor baltice. Din această cauză, Hull era de părere că venise timpul ca SUA să recunoască starea *de facto*. În vederea următoarei proclamații prezidențiale cu privire la stabilirea cotelor de imigrație, Hull îi sugera lui Roosevelt pur și simplu să omită orice mențiune cu privire la Basarabia, iar numărul rezervat acesteia să fie trecut în contul cotei României. În opinia lui Hull, aceasta ar fi avut efectul acordării recunoașterii americane a suveranității românești în Basarabia¹²⁴. Trei zile mai târziu, președintele Roosevelt a aprobat memorandumul lui Hull¹²⁵.

În acest fel, la zece ani după ce chestiunea cotei Basarabiei (și a consecințelor politice care decurgeau din modul în care aceasta era administrată) apărea pentru prima dată în relațiile româno-americane, aceasta era, în sfârșit, rezolvată favorabil României. Care a fost însă soarta celei de-a doua mari teme care a dominat eforturile Legației române de la Washington în februarie-martie 1933, și anume sugestia ca SUA să insiste pe lângă URSS cu privire la necesitatea soluționării amiabile a diferendului basarabeian? Nu este clar în ce măsură au luat americanii în serios această sugestie a diplomaților români; cert este însă că, în aprilie 1933, în urma instrucțiunilor primite de la București, Legația română a curmat orice efort în vederea materializării acestei inițiative în aprilie 1933. Încă odată, ca și în cazul inițiativei sale din 1932 legate de participarea României, URSS și a Statelor Unite la Conferința de dezarmare de la Geneva, MAS nu a găsit oportun să dea curs inițiativei lui Davila de a solicita bunele oficii americane în vederea posibilității ajungerii la un acord cu sovieticii în problema Basarabiei. Au existat trei motive pentru care MAS al României a ajuns, în aprilie 1933, la concluzia că necesitatea unei medieri americane nu mai

¹²³ *FRUS*, 1933, vol. 2, Government Printing Office, Washington, 1949, p. 661-662 (*The Rumanian Minister, Davila, to the Secretary of State, March 29, 1933*); vezi și *ibidem*, p. 662-681 (*The Rumanian Legation to the Department of State. Aide-Memoire, 29 March, 1933*).

¹²⁴ *Ibidem*, p. 680-681 (*The Secretary of State to President Roosevelt, April 12, 1933*).

¹²⁵ ANIC, fond Microfilme SUA, inventar 2030, rola 693 (Secretarul de Stat, Hull, către Președintele SUA, Roosevelt, 12 aprilie 1933); tot acolo vezi și Scrisoarea Secretarilor de Stat, Comerțului și Muncii către Roosevelt, din 15 mai 1933, cu privire la modul în care cota Basarabia, în număr de 100 (numărul minim legal), era integrată în cota României; la același subiect, vezi și Paul D. Quinlan, *Ciocnire deasupra României. Politica anglo-americană față de România (1938-1947)*, Iași, Fundația Culturală Română, 1995, p. 20.

era atât de urgentă. Primul motiv era că Cehoslovacia respinsese propunerea lui Maxim Litvinov de semnare a unui pact de neagresiune, atât timp cât și aliații săi din Mica Antantă n-ar fi făcut acest lucru, ceea ce era imposibil în lumina refuzului sovietic de a recunoaște hotarul basarabean. Cel de-al doilea motiv ținea de primele semne ale posibilității semnării Convenției pentru definirea agresiunii de la Londra, care era necesară pentru a suplimenta prevederile pactului Briand-Kellog și prin care România considera că se punea o stavilă în plus în eventualitatea unei invazii sovietice a Basarabiei¹²⁶. Al treilea motiv era că, totuși, șansele României de a obține această mediere erau destul de mici¹²⁷. După semnarea Convenției de la Londra pentru definirea agresiunii, MAS a confirmat încă o dată Legației române de la Washington că Bucureștiul considera inoportun să se insiste ca „Statele Unite să exercite presiune asupra guvernului Sovietelor de a recunoaște Basarabia”¹²⁸. Prin urmare, este clar că această idee ingenioasă a lui Davila a fost abandonată din inițiativa guvernului român și nu în urma vreunui refuz al guvernului american de a-i da curs, așa cum s-a considerat, în mod nefondat, până acum¹²⁹.

Cu toate că, la 31 mai, Secretarul de Stat l-a înștiințat pe Davila cu privire la hotărârea administrației Roosevelt de a integra cota Basarabiei în cea a României, totuși diplomații americani au atribuit decizia finală disponibilității guvernului român de a pune capăt „politicii de discriminare împotriva comerțului american”, la care ne-am referit mai devreme în legătură cu situația cotelor

¹²⁶ În documentele vremii, s-a păstrat o remarcă a lui Litvinov, după care acesta i-ar fi spus lui Titulescu, în urma semnării Convenției: „Eu știu că, semnând acest acord, v-am dăruit Basarabia”: *Советско-румынские отношения. Сборник документов: 1917-1934*, том. 1, Москва, Международные отношения, 2000, с. 413 [Relațiile româno-sovietice: Colecție de documente: 1917-1934, vol. 1, Moscova, Editura Relații Internaționale, 2000, p. 413]. De regulă, istoriografia rusă preferă să nu vorbească de această declarație; dimpotrivă, susține că semnarea Convenției nu avea nici o legătură cu chestiunea Basarabiei și că Litvinov ținea să sublinieze că disputa teritorială româno-sovietică rămăsese nesoluționată: M. Мелтюхов, *Бессарабский вопрос между мировыми войнами, 1917-1940*, Москва, 2010, с. 164; [Mihail Meltiuhov, Chestiunea Basarabiei în perioada interbelică, Editura Vece, Moscova, 2010, p. 164]; cu privire la circumstanțele semnării acestui document, vezi N. Titulescu, *Discursuri*, p. 393, 395; idem, *Documente diplomatice*, București, Editura Politică, 1967, p. 512-514; *Istoria Basarabiei de la începuturi până în 1994*, coord. I. Scurtu, București, Editura Europa Nova & Tempus, 1994, p. 260; N. Dima, *From Moldavia to Moldova. The Soviet Rumanian-Territorial Dispute*, Boulder, East European Monograph, 1991, p. 25; Ion Calafeteanu, *Politică și interes național*, București, Editura Enciclopedică, 1997, p. 229-241.

¹²⁷ AMAE, fond Washington, vol. 69 (Savel Rădulescu, Subsecretar de Stat, către Legația română la Washington, 5 mai 1933).

¹²⁸ AMAE, fond 71/1914, E.2, vol. 23, f. 379 (Savel Rădulescu către MAS, 29 iulie 1933); vezi textul acestui document în N. Titulescu, *Politica...*, p. 407-411.

¹²⁹ M. Mitrașca nu explică care a fost finalitatea acestei inițiative a lui Davila (M. Mitrașca, *op. cit.*, p. 381); în timp ce I. Stanciu ajungea la concluzia eronată că ministrul român s-a ciocnit de refuzul Departamentului de Stat, întrucât ar fi „primat interesele Washingtonului cu Uniunea Sovietică asupra promisiunii făcute lui Davila, căci recunoașterea respectivă s-a făcut fără o discuție prealabilă a chestiunii amintite” (I. Stanciu, *În umbra Europei. Relațiile României cu Statele Unite în anii 1919-1939*, București, Editura Silex, 1996, p. 140).

de import¹³⁰. Întrucât proclamația prezidențială cu privire la fixarea noilor cote de imigrație trebuia să aibă loc în luna iunie, Davila a cerut superiorilor săi de la MAS să intervină pe lângă Ministerul Finanțelor pentru a satisface doleanțele americane, mai ales că ministrul român fusese lăsat să înțeleagă de către americani că până și „o ameliorare cât de mică «pentru principiu» a cotelor acordate importului american va fi considerată suficientă, fiind o dovadă de bunăvoință¹³¹. Insistențele lui Davila au dat roade foarte curând, ministrul ad-interim al Afacerilor Străine, Gheorghe Mironescu, rugându-l pe diplomatul român să transmită Departamentului de Stat că, deși „Guvernul român nu poate face în scris o declarație contrară reglementării importului prin contingentare [...], în fapt se va proceda cu cea mai mare bunăvoință pentru importul mărfurilor americane”¹³². În urma acestor asigurări, Roosevelt a semnat la 16 iunie proclamația prezidențială nr. 2048, referitoare la înglobarea cotei Basarabiei în cea a României¹³³. Davila a solicitat MAS păstrarea în secret a acestei realizări, până când va fi găsită, de comun acord cu Departamentul de Stat, „o formulă convenabilă pentru aducerea la cunoștința publicului a hotărârii luate și a semnificației ei”¹³⁴. Aceasta trebuia să fie, în opinia lui Davila, aceea a „recunoașterii implicite”¹³⁵, după modelul regiunii Vilna¹³⁶; ministrul român era de părere că schimbarea de atitudine a SUA în privința Basarabiei va atrage după sine și o atenuare a intransigenței sovietice. Administrația SUA a hotărât alipirea cotei Basarabiei la cea a României, transmitea Davila superiorilor săi de la MAS, pentru că „aceasta însemna, în cuvintele lui Murray, că Departamentul de Stat a hotărât să recunoască implicit suveranitatea României asupra Basarabiei”. Din motivul arătat, Davila insista în rapoartele sale că „această schimbare de atitudine are însemnătatea recunoașterii”¹³⁷. Așa a fost însă în realitate?

Un ultim episod semnificativ care ținea de problema Basarabiei în relațiile româno-americane este edificator pentru a înțelege modul în care înșiși americanii au privit această problemă. Am arătat mai devreme cum Davila a căzut de acord cu diplomații americani ca, până la redactarea unui comunicat de presă acceptabil pentru ambele părți, să păstreze în secret decizia lui Roosevelt de a

¹³⁰ FRUS, 1933, vol. 2, Government Printing Office, Washington, 1949, p. 682 (*Memo-randum by the Acting Secretary of State, Phillips, May 31, 1933*); *ibidem*, p. 689, 690 (*The Chief of Division of Near Eastern Affairs, Murray, to the Acting Secretary of State, June 8, 1933*).

¹³¹ AMAE, fond 71/1914, E.2, v. 23, f. 354-358 (Davila către MAS, 30 și 31 mai 1933); vezi și AMAE, fond Washington, vol. 70 (Davila către MAS, 8 iunie 1933); *ibidem* (Davila către MAS, 10 și 14 iunie 1933).

¹³² *Ibidem* (Mironescu, Ministru interimar al Afacerilor Străine, către Legația română la Washington, 15 iunie 1933).

¹³³ FRUS, 1933, vol. 2, p. 682 (*Assistant Secretary of State, Carr, to the Rumanian Minister, Davila, 21 iunie 1933*).

¹³⁴ AMAE, fond Washington, vol. 70 (Davila către MAS, 19 iunie 1933).

¹³⁵ AMAE, fond 71/1920-1944, SUA relații cu România, 1928-1938, vol. 37, f. 201-204 (Davila către G. Mironescu, 27 iunie 1933).

¹³⁶ AMAE, fond 71/1914, E.2, v. 23, f. 369 (Davila către Mironescu, 28 iunie 1933).

¹³⁷ *Ibidem*, f. 368.

integra cota Basarabiei în cea a României. În curând însă, americanii și-au schimbat opinia, cerând diplomaților români să nu facă chestiunea publică decât în cazul vreunei interpelări în parlamentul României, sau atunci când, în urma vreunei scurgeri de informații, aceasta ar fi ajuns în presă¹³⁸. De altfel, textul asupra căruia diplomații români și cei americani au căzut de acord era formulat foarte ambiguu și putea fi cu ușurință interpretat în defavoarea cauzei românești în Basarabia. Acesta făcea o scurtă descriere a modului în care problema cotei basarabene a evoluat până în 1933, an în care „guvernul Statelor Unite a decis că ar fi potrivit, pentru motive de oportunitate administrativă, de a îngloba cota basarabeană în cuprinsul cotei românești”. Probabil, la insistențele diplomaților români, proiectul comunicatului mai conținea și următoarea mențiune:

Deși guvernul român știe că, din punct de vedere american, hotărârile privitoare la cota basarabeană au fost luate în primul rând pentru motive de oportunitate administrativă, Ministerul român al Afacerilor Străine consideră că înglobarea cotei basarabene în cuprinsul cotei românești poate fi interpretată, cu drept cuvânt, ca recunoașterea de către Statele Unite a situațiunii *de facto* în Basarabia¹³⁹.

În acest fel, era evident că americanii au ținut să sublinieze că măsura luată de ei în privința Basarabiei avea un caracter administrativ, iar documentul nu conținea nicăieri nici o formulare prin care Departamentul de Stat accepta echivalența acestei măsuri cu o recunoaștere a stării de fapt, deși este specificat că Guvernul român o considera ca atare. Prin eforturile diplomației române, către vara anului 1933 orice semne exterioare ale nerecunoașterii de către SUA a unirii Basarabiei cu România fuseseră eliminate și deci interpretarea inexistenței acestora drept o recunoaștere a stării de fapt era logică și rezonabilă. Cu toate acestea, la fel de clar era și faptul că americanii au ales să păstreze o poziție duplicitară în acest sens, întrucât nu exista, după cum observă M. Mițașca, vreo mențiune că SUA acceptau echivalența acestei măsuri de ordin administrativ cu o recunoaștere *de facto*¹⁴⁰. Oricum, chiar și până să cunoască textul comunicatului, Titulescu a interzis orice luare oficială de poziție, considerând că era mai important „să avem lucrul în fond, nu să-l trâmbițăm”¹⁴¹.

Atunci când, probabil în urma unei scurgeri de informații intenționate din partea diplomaților români de la Washington¹⁴², ziarul „Argus” a dat publicității știrea privitoare la cota Basarabiei în termeni foarte favorabili cauzei românești¹⁴³,

¹³⁸ *Ibidem*, f. 412 (Nanu către MAS, 7 octombrie 1932).

¹³⁹ *Ibidem*, f. 402 (Comunicat no. 11, urmând a fi publicat de Guvernul Român); pentru versiunea engleză a acestui document, vezi *ibidem*, f. 353 și urm.

¹⁴⁰ M. Mițașca, *op. cit.*, p. 387.

¹⁴¹ AMAE, fond 71/1914, E.2, v. 23, f. 399 (Titulescu către MAS, 29 iulie 1933).

¹⁴² *Ibidem*, f. 408 (Savel Rădulescu către Legația română la Washington, 5 octombrie 1933); F. Nanu a negat că Legația română de la Washington ar fi avut vreun rol în acest incident. *Ibidem*, f. 411 (Nanu către MAS, 8 octombrie 1933).

¹⁴³ „Tratatulele duse de d. Ministru Citta Davilla cu guvernul Statelor Unite au avut ca rezultat recunoașterea alipirii Basarabiei la patria mămă de către Statele Unite. Ca o consecință a acestei ratificări, cota de emigrare în Statele Unite cuprinde, de azi înainte, și teritoriul basarabean, care până acum avea o cotă separată, care era conexasă cotei Sovietelor” („Argus”, 29 septembrie, 1933).

Legatia americană de la Washington a protestat, solicitând MAS al României publicarea comunicatului de presă negociat de Davila cu Departamentul de Stat. Subsecretarul de Stat, Savel Rădulescu, l-a asigurat pe ministrul american Ch. Wilson că va lua măsurile necesare spre a împiedica preluarea acestei știri și de către alte publicații periodice românești, însă în privința proiectului de comunicat el era de părere că „din felul cum este redactat și argumentat, avantajul obținut privitor la cota Basarabiei poate fi întors contra noastră”¹⁴⁴. Titulescu a fost foarte dezamăgit de textul comunicatului despre care considera, pe bună dreptate, că era inadmisibil, și că era de fapt în contradicție cu toate promisiunile lui Davila de la Washington¹⁴⁵. Prin urmare, a fost interzisă, încă o dată, publicarea acestui comunicat care, considera MAS, prin formularea sa, slăbea pozițiile României¹⁴⁶. Atunci când chestiunea comunicatului a mai apărut de două ori în rapoartele Legăției române de la Washington, în legătură cu stabilirea relațiilor sovieto-americane¹⁴⁷, reacția lui Titulescu a fost lipsită de orice echivoc. El l-a mustrat pe Nanu pentru încălcarea instrucțiunilor sale de „a nu se mai vorbi de această chestiune”, arătând încă o dată că România refuza „oricare ar fi împrejurările, publicarea comunicatului în chestiunea Basarabiei, al cărui text nu ne satisface”¹⁴⁸.

O singură dată, și abia după cinci ani, problema cotei Basarabiei, dar și cea a comunicatului, mai apare în relațiile româno-americane. În 1938, în urma anexării Austriei de către Germania, administrația Roosevelt a integrat cota austriacă în cea a Germaniei, justificând în mod public acest pas (la 28 aprilie 1938) prin faptul că exista un precedent: cel al Basarabiei din 1933¹⁴⁹. În legătură cu acest fapt, ministrul României în SUA, Radu Irimescu, transmitea superiorilor săi de la MAS că, în acest fel, „s-a eliminat definitiv posibilitatea ca vreodată Departamentul de Stat să ne ceară publicarea acestui comunicat care fusese stabilit între Departamentul de Stat și această legățiune fără a consulta Ministerul nostru de externe, care nu l-a acceptat și a refuzat să-l aprobe”¹⁵⁰.

Concluzii

Succesul parțial al diplomației române din 1933 în ce privește modificarea atitudinii SUA în problema Basarabiei i-a făcut pe unii istorici români să ajungă la concluzia eronată că includerea cotei basarabene în cea României a fost echivalentă cu recunoașterea americană formală a unirii¹⁵¹. În general, istoriografia

¹⁴⁴ AMAE, fond 71/1914, E.2, v. 23, f. 404 (Savel Rădulescu către Nicolae Titulescu).

¹⁴⁵ *Ibidem*.

¹⁴⁶ *Ibidem*, f. 409 (Savel Rădulescu către Legăția română la Washington, 6 octombrie 1933).

¹⁴⁷ AMAE, fond Washington, vol. 70 (Memorandumul lui F. Nanu din 20 noiembrie 1933); vezi și AMAE, fond 71/1913, E.2, v. 23, f. 414 (Raportul Legăției române din 13 decembrie 1933).

¹⁴⁸ *Ibidem*, f. 415 (Titulescu către Legăția română la Washington, 16 ianuarie 1934).

¹⁴⁹ *Ibidem*, f. 417 (Radu Irimescu, ministrul României la Washington, către MAS, 3 mai 1938).

¹⁵⁰ *Ibidem*, f. 419 (Radu Irimescu către MAS, 3 mai 1938).

¹⁵¹ Ion Constantin, *România, Marile Puteri și Problema Basarabiei*, București, Editura Enciclopedică, 1995, p. 27; V. F. Dobrinescu consideră, de pildă, că „oficialitățile americane erau convinse de utilitatea recunoașterii Protocolului de la Paris” din 28 octombrie 1920.

română a tratat includerea cotei basarabene în cea românească drept o recunoaștere *de facto* de către SUA a unirii Basarabiei cu România¹⁵². Există două motive principale pentru care concluzia respectivă este rezonabilă și corespunzătoare realității. În primul rând, prin proclamația prezidențială de la 16 iunie 1933, dispărea orice distincție între basarabeni și restul locuitorilor regatului. În acest fel, pentru prima dată, autoritățile SUA îi recunoșteau pe basarabeni drept cetățeni ai României. În al doilea rând, suprimarea acestei distincții atrăgea după sine și eliminarea consecințelor sale politice: astfel, dispărea ultimul și cel mai important semn explicit al refuzului Statelor Unite de a recunoaște unirea Basarabiei cu România. Prin urmare, dacă nu mai existau nici un fel de semnale fățișe ale nerecunoașterii actului din 27 martie/9 aprilie 1918 aprilie, înseamnă că SUA pur și simplu se aliniau la poziția celorlalte state care, deși nu erau semnatare ale Tratatului Basarabiei din 28 octombrie 1920, totuși, implicit, în relațiile lor cu statul român, recunoșteau România în hotarele sale din perioada interbelică. În afară de aceste raționamente perfect valabile, am arătat că și diplomații americani, inclusiv Secretarul de Stat, Cordell Hull, în corespondența lor internă, au ajuns la aceeași concluzie și anume că recunoașterea basarabenilor drept cetățeni ai României prin înglobarea cotei avea efectul unei recunoașteri *de facto* a suveranității române în Basarabia.

Cu toate acestea, modul în care SUA au înțeles să recunoască, implicit, starea reală de lucruri din Basarabia, ridică serioase semne de întrebare cu privire la faptul dacă maniera în care au procedat în această privință poate fi catalogată drept recunoaștere, fie și *de facto*, a unirii Basarabiei cu România. M. Mitrașca, cel care până acum a cercetat cel mai amănunțit problema respectivă, consideră că, din cauza poziției dublitate pe care au adoptat-o în această chestiune, „Statele Unite [...] nu au recunoscut nici în anii '20, nici mai târziu, nici măcar *de facto*, unirea Basarabiei”¹⁵³. El ajunge la această concluzie pentru că, deși „teoretic, nimic nu stă în calea interpretării acestei decizii [de integrare a cotelor – n.n.] drept o recunoaștere *de facto* a unirii, în practică însă, maniera ascunsă în care ea a fost luată și justificarea care a stat la baza sa (de ordin administrativ, și nu pentru că Basarabia ar fi avut un caracter românesc), plus proiectul de comunicat ce urma să fie făcut public în cazul în care chestiunea ar fi ajuns în presă, împiedică o asemenea interpretare”¹⁵⁴. Este evidentă și greutatea argumentelor lui Mitrașca. O recunoaștere, fie și *de facto*, trebuia să aibă totuși un caracter public. În cazul de față însă, din cauza insistenței americane de a nu face publică decizia lor de contopire a cotelor, această hotărâre nu i-a servit României, finalmente, la nimic, în raport cu actorii internaționali revizioniști, mai ales față de URSS. În al doilea rând, o recunoaștere a hotarelor unui stat presupune o definire fundamentală de poziție în raport cu statul beneficiar. Însă în cazul

¹⁵² Vezi, de pildă, Mircea Mușat, I. Ardeleanu, *De la statul geto-dac la statul român unitar*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1993, p. 697-698, sau C. Gh. Marinescu, *Epopoea Marii Uniri*, Galați, Editura Port-Franco, 1993, p. 376.

¹⁵³ M. Mitrașca, *op. cit.*, p. 391.

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 392.

nostru, SUA au luat decizia de a face acest lucru pe baza unui simplu act administrativ care putea fi modificat o dată la câțiva ani. Manevra lăsa autorităților americane posibilitatea de a reveni oricând asupra deciziei lor de unificare a cotelor și de a anula, prin aceasta, consecințele politice benefice pentru cauza românească. Mai mult decât atât, nu trebuie să uităm că, deși în particular ei admiteau echivalența respectivei hotărâri administrative cu o recunoaștere *de facto* a unirii, totuși, în public, diplomații americani au subliniat în mai multe rânduri că ea fusese luată doar din considerente administrative.

Concluzia noastră este că ofensiva diplomatică din anii 1930-1933 a lui Carol Davila a fost încununată doar cu un succes parțial. Diplomația românească a reușit, grație eforturilor Legației de la Washington, să elimine orice semn al refuzului SUA de a recunoaște unirea Basarabiei cu România, prin faptul că Statele Unite îi recunosc, începând cu 1933, pe basarabeni drept cetățeni ai României. În același timp, schimbarea atitudinii față de cota imigrației basarabene a fost și un succes al administrației Roosevelt. Aceasta se explică prin faptul că, deși SUA au acordat, teoretic și într-o manieră evazivă, recunoașterea *de facto* a suveranității românești în Basarabia, totuși, în practică, americanii și-au rezervat posibilitatea de a reveni fără nici o dificultate asupra deciziei și au insistat ca ea să nu fie făcută publică, anulând efectele benefice pe care le putea avea pentru România pe plan internațional. În schimbul unei recunoașteri îndoielnice, americanii au reușit să obțină două lucruri: unele câștiguri materiale concrete pentru cercurile de afaceri americane și rezolvarea (formală) a unei probleme politice care umbrea relațiile româno-americane încă de la începutul perioade interbelice.

Romanian Diplomacy and the Issue of United States' Recognition of Bessarabia's Union with Romania (1930-1933)

(Abstract)

Keywords: diplomacy, Bessarabia, Romania, State Department, international relations.

The issue of Bessarabia was, from a political standpoint, the most important topic in the Romanian-American relations of the interwar period. This was due to the fact that the United States were the only country with which Romania had diplomatic relations, but which refused to recognize Romania's sovereignty in Bessarabia. This aim of this research is to dissect and explain the offensive of the Romanian diplomacy, coordinated by Carol Davila between 1930-1933, with the goal to alter this attitude and obtain the American recognition of the union of Bessarabia. We tried to reconstruct the way in which the activity of this diplomat, which can be divided into two stages according to the concrete results obtained in 1930-1931 and 1932-1933 respectively, managed to gradually defeat the American resistance and achieve what the Romanian historiography appreciates as being the *de facto* recognition by the US of the union of Bessarabia with Romania. Towards the end of this study we make an attempt to analyze the results obtained by the Romanian diplomacy in the aforementioned period of time and to explain the essence of the historiographic debate related to the question whether the US has recognized or not in 1933 the union of Bessarabia with Romania.

Terrorisme légionnaire et ordonnances antisémites. La Région Suceava d'octobre 1938 à septembre 1940*

Philippe Henri BLASEN**

La Bucovine entre l'Autriche et la Roumanie

Dès le 5 novembre 1918, le Royaume de Roumanie, successeur des Principautés de Moldavie et de Valachie, occupait militairement la Bucovine, le kronland le plus oriental de l'Empire d'Autriche¹, et, lors du Congrès général de Bucovine le 28 novembre 1918, les représentants des groupes ethniques roumain, allemands et polonais votaient en faveur de l'« union inconditionnelle et éternelle » de ce territoire avec la Roumanie². L'Autriche reconnaissait les droits de la Roumanie sur (une partie de) la Bucovine à travers l'article 59 du traité de paix entre les puissances alliées et associées et l'Autriche signé à Saint-Germain-en-Laye le 10 septembre 1919³.

La Bucovine avait fait partie jusqu'au 7 mai 1775 de la Principauté de Moldavie, date à laquelle le suzerain de celle-ci, l'Empire ottoman, l'avait cédée à l'Empire habsbourgeois⁴. En novembre 1918, elle était donc marquée par près d'un siècle et demi de domination habsbourgeoise. Cette dernière avait fondamentalement modifié la composition ethnique de la Bucovine⁵ et fait émerger

* This work was supported by a grant of the Romanian Ministry of Research and Innovation, CCCDI – UEFISCDI, project number PN-III-P1-1.2-PCCDI-2017-0116, within PNCDI III.

** Doctorant à l'Université « Babeş-Bolyai » (Cluj-Napoca), chercheur auprès de l'Institut « A. D. Xenopol » (Iaşi) dans le cadre du projet *Migration et identité dans l'espace culturel roumain. Approche multidisciplinaire*; e-mail: phb@soverin.net.

¹ Dumitru Preda, Vasile Alexandrescu, Costică Prodan, *În apărarea României Mari. Campania Armatei Române din 1918-1919*, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 1994, p. 109, nota 61.

² *Der Kongreß beschließt die Vereinigung der Bukowina mit Rumänien*, in « Czernowitzer Allgemeine Zeitung-Tagblatt. Gemeinsame Ausgabe », n° 403, 28 novembre 1918, p. 1.

³ MOF, n° 140, 26 septembre 1920, p. 4949-5047.

⁴ Léopold Neumann, *Recueil des Traités et Conventions conclus par l'Autriche avec les Puissances étrangères, depuis 1763 jusqu'à nos jours*, tome 1, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1855, p. 173-176.

⁵ Mihai-Ştefan Ceaşu, *Die ethnographische Entwicklung der Bukowina in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, in Krista Zach, Flavius Solomon, Cornelius R. Zach (éd.), *Migration im südöstlichen Mitteleuropa. Auswanderung, Flucht, Deportation, Exil im 20. Jahrhundert*, München, IKGS, 2005.

dans une région éminemment rurale un centre urbain cosmopolite important, la ville de Czernowitz (roumain : Cernăuți), dont l'université germanophone avait propagé dès 1875 la culture allemande (au sens large)⁶. L'annexion de la Bucovine à la Roumanie, conçue par les élites nationalistes roumaines comme la réunification de la Moldavie, était suivie par des mesures de roumanisation, afin d'uniformiser la nouvelle Grande Roumanie et d'effacer les traces, pourtant profondes, de l'ancien régime. La présence massive d'une population non roumaine au nord du pays (64% d'Ukrainiens contre 27% de Roumains dans la partie rurale du département de Cernăuți) et à Cernăuți (38% de Juifs, 15% d'Allemands et 10% d'Ukrainiens contre 27% de Roumains)⁷, qui était, avec ses quelque 112.000 habitants, la troisième ville la plus peuplée de Roumanie après Bucarest et Chișinău⁸, incommodait les nouveaux maîtres et les déterminait à des actions radicales, comme la fermeture d'écoles minoritaires⁹. Pourtant, malgré ces mesures de roumanisation souvent accompagnées de violence, la Bucovine restait cosmopolite et la culture allemande vivante comme par avant¹⁰.

La Bucovine entre le gouvernement Goga et la dictature royale

Lors des élections de décembre 1937, la Bucovine avait voté largement Tout pour le pays, le parti-écran du mouvement d'extrême-droite Légion de l'Archange Michel (entre 14,08% dans le département de Storojineț et 32,85% dans celui de Câmpulung, en première position dans le département de Rădăuți avec 32,40%)¹¹. Si la propagande légionnaire était variée, ce résultat peut au moins partiellement être interprété dans le sens d'une tendance antisémite parmi la population de Bucovine. Par la suite, le gouvernement Goga, composé essentiellement du parti national-chrétien, une autre formation d'extrême-droite, avec les excès des troupes paramilitaires national-chrétiennes, les Lanciers, et des préfets

⁶ À propos de l'université, voir: *Die Landesfeier der hundertjährigen Vereinigung des Herzogthums Bukowina mit dem österreichischen Kaiserstaate und der Eröffnung der k. k. Franz-Josephs-Universität in Czernowitz am 4. Oktober 1875*, Czernowitz, 1876 ; *Die K. K. Franz-Josephs-Universität in Czernowitz im ersten Vierteljahrhundert ihres Bestandes*, Czernowitz, 1900.

⁷ Pourcentages arrondis selon les chiffres officiels de 1930 de l'appartenance ethnique de la population : *Recensământul general al populației din 1930*, volumul II, partea I, 1930, p. 120.

⁸ *Anuarul statistic al României. 1939 și 1940*, București, Institutul Central de Statistică, 1940, p. 48-49.

⁹ Cf. Irina Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building & Ethnic Struggle, 1918-1930*, Ithaca, London, Cornell University Press, 2000, p. 59 ss. ; Mariana Hausleitner, *Die Rumänisierung der Bukowina, Die Durchsetzung des national-staatlichen Anspruchs Grossrumäniens 1918-1944*, München, Oldenbourg, 2001.

¹⁰ Andrei Corbea-Hoișie, *Czernowitzer Geschichten. Über eine städtische Kultur in Mittel(Ost)-europa*, Böhlau, Wien, Köln, Weimar, 2003 ; Nora Chelaru, *Literatura din Germania și Austria în ziarele de limba germană din Cernăuți (1918-1933)*, thèse de doctorat, Iași, Universitatea « Alexandru Ioan Cuza », 2014.

¹¹ Pourcentages des suffrages exprimés lors de l'élection de la chambre des députés conformément au « Moniteur Officiel »: Mof, n° 301, 30 décembre 1937, p. 9718.

national-chrétiens, avait contribué à envenimer encore davantage l'atmosphère en Bucovine. Selon une enquête menée par le Congrès juif mondial :

À Wiznitz (Bukovine), des propriétés juives ont été mises à sac. Notons qu'en Bukovine la situation, d'une façon générale, est particulièrement tragique. Les troupes d'assaut gouvernementales, les « Lancieri » ont assailli les Juifs, les ont entraînés dans leurs maisons communales et les ont soumis à une sorte de jugement de la Sainte-Vehme : Les victimes ont été cruellement frappées et souvent retenues pendant plusieurs jours. La police a refusé d'intervenir. [...] Les préfets appellent ouvertement au massacre. Le préfet de Campulung a déclaré au cours de discours publics : « Jadis j'ai organisé des pogroms à Oradea et à Borsa sans avoir essuyé la moindre peine. » [...] À Campulung, après avoir chassé deux fonctionnaires juifs, le préfet a fait appeler un prêtre pour asperger d'eau bénite les sièges qu'ils avaient occupés. Ce même préfet a déclaré, entre autres, que pour lui, les Juifs sont des punaises qui viennent d'Orient et il a lancé l'appel de sévir contre eux dans tout le district, de façon à ce que de son bureau il puisse entendre leurs cris et leurs plaintes. Quelque temps avant, le préfet de Czernowitz, M. Robu, avait déjà déclaré que les Juifs n'étaient que des parasites avec lesquels une cohabitation est impossible. [...] Dans toutes les parties de la Bukovine, des réunions anti-sémites ont été organisées par le parti gouvernemental. Leur ouverture était toujours précédée de l'annonce, faite au roulement du tambour, de l'interdiction aux Juifs de se montrer dans la rue pendant la durée de ces réunions et de tenir fermées leurs boutiques. Au cours de ces manifestations, les orateurs ont promis aux paysans les maisons et les boutiques appartenant aux Juifs, annonçant qu'elles seraient expropriées et réparties parmi les adhérents au Parti. Au retour des réunions, les paysans, excités, ne se sont pas privés de briser les vitres des maisons juives et d'assaillir leurs habitants. Ajoutons qu'il n'y a plus en Bukovine à l'heure actuelle de vie culturelle et sociale juives. Tous les clubs et sociétés juifs ont été fermés. Toutes les autorisations de réunions sont refusées. À Czernowitz, une prime de 200 leis a été promise à tout concierge qui dénoncera une réunion de Juifs. La première dénonciation fut celle d'une réunion d'un groupe de jeunesse du Parti Juif d'État ; les assistants ont été arrêtés par la police et traduits devant le tribunal militaire. On a vu fréquemment des personnes entrer dans les cafés tenus par des Juifs, commandant à boire et assommant le propriétaire du café au moment où il s'agissait de payer. À Czernowitz, le patron d'un café a été abattu à coups de revolver. En Bukovine, toutes les tavernes juives ont été fermées par ordre des autorités. [...] On oblige les Juifs d'ouvrir leurs magasins le jour du Sabbath. [...] En Bukovine, un Juif qui, malgré l'ordre donné, avait fermé son magasin le Sabbath, comme sa religion l'oblige à le faire, a été condamné à ne plus exercer son commerce pendant 30 jours¹².

Après la chute du gouvernement Goga et l'instauration du régime personnel du roi Carol II communément connu comme « dictature royale », le consul allemand à Cernăuți informa le 3 mai 1938 la légation allemande à Bucarest que

¹² The National Archives, FO 371/22453 (R 1377), f. 245-248 : le Congrès juif mondial au Conseil de la Société des Nations, 12 décembre 1938 (en français).

des instituteurs roumains du département de Câmpulung avaient maltraité des élèves d'ethnie allemande. Une ordonnance du préfet, qui interdisait l'emploi de la langue allemande dans l'espace public, avait fourni le prétexte pour ces exactions qui résultèrent dans une intervention de la légation allemande auprès du ministère des Affaires étrangères roumain. La minorité allemande de Bucovine faisait état d'une situation similaire dans le département de Suceava¹³.

La Région Suceava

Dans cette atmosphère de conflits ethniques croissants, le 14 août 1938 était publiée la nouvelle loi administrative¹⁴ qui, pour des raisons économiques, démantela les régions historiques. Un instant, l'un des co-auteurs de la loi, le ministre de l'Intérieur Armand Călinescu, avait pensé englober la Bucovine dans une grande région de Moldavie du nord, dont l'ancienne capitale moldave Iași aurait été le chef-lieu au détriment de la plus peuplée et développée Cernăuți. Finalement, la Bucovine fusionna avec un département bessarabe, Hotin, et un autre, moldave, Dorohoi, et prit le nom de « Région Suceava », d'après l'un de ses fleuves. La conception géographique de Région Suceava ne put cependant s'enraciner et servait surtout aux habitants de la Bucovine à professer leur ancien patriotisme local sous une nouvelle étiquette¹⁵.

La nouvelle loi administrative privait les départements de leurs conseils et budgets, pour en pourvoir les régions. (art. 71-93, 185-191) En guise de super-préfet de région, un « résident royal » représentait les ministres, supervisait les fonctionnaires détachés et les services externes des ministères, les fonctionnaires, services publics, régies autonomes et administrations commerciales de la région, dirigeait les préfets, commandait les forces de police et de gendarmerie régionales et exécutait les instructions de défense nationale, en un mot, « contrôlait et gouvernait l'activité publique, administrative, économique et sociale toute entière de la région »¹⁶. Le résident royal répondait des services publics devant les citoyens et devait régler les problèmes signalés par ceux-ci. Il était habilité à rendre des ordonnances dans le cadre légal (art. 63-70)¹⁷.

¹³ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Czernowitz, Paket 1/1 : Fritz Schellhorn (consulat allemand à Cernăuți), rapport, 3 mai 1938 ; Paket 2/2 : Fritz Schellhorn, rapport, 3 mai 1938; ANIC, fond PCM (299), dosar 33/1938, f. 9-25 : rapport sur l'état d'esprit des Allemands de Roumanie, fin 1938; idem, fond PCM (300), dosar 204/1940, f. 1-6 : Berichte über die gegenwärtige Lage im Buchenlande, non daté; voir note 101.

¹⁴ MOF, n° 187, 14 août 1938, p. 3772-3832 (n° 2919).

¹⁵ Philippe Henri Blasen, *Suceava Region, Upper Land, Greater Bukovina or just Bukovina ? Carol II's Administrative Reform in North-Eastern Romania (1938-1940)*, in AIIX, n° 52, Suppliment, 2015, p. 279-286.

¹⁶ MOF, n° 187, 14 août 1938, p. 3772-3832 (n° 2919) : « Controlează și îndrumăază întreaga activitate publică, administrativă, economică și socială a ținutului » (art. 63i).

¹⁷ *Ibidem*.

Le premier résident royal de la Région Suceava

Le 14 août 1938, un autre co-auteur de la loi administrative, Gheorghe Alexianu (1897-1946), fut nommé résident royal de la Région Suceava¹⁸. Ce choix était plutôt surprenant dans la mesure où l'idée initiale avait été de nommer un Hurmuzachi, donc un membre d'une vieille famille roumaine de Bucovine¹⁹. Alexianu était titulaire de la chaire de droit constitutionnel comparé à l'Université Carol II de Cernăuți²⁰ et conseiller juridique du Fonds ecclésiastique orthodoxe roumain de Bucovine²¹ mais il était originaire du département de Putna, donc du sud de la Moldavie²². Aux dires d'Alexianu, c'était Călinescu qui l'avait recommandé²³.

Les opinions politiques d'Alexianu d'avant 1938 sont peu connues. Il paraît que le personnage passait plutôt inobservé et que son activité littéraire se limitait à des éditions et des commentaires de textes légaux²⁴. Dans un article juridique de 1935, il apparaît comme un nationaliste modéré, qui n'est pas « averse aux objections que l'on soulève, qu'un nombre immense de minoritaires envahissent les barreaux et accaparent toutes les affaires, au détriment de l'élément roumain », mais qui fait « aussi partie de ceux qui croient que, dans les professions libérales, comme dans tout domaine d'activité, la sélection et la distinction ne peuvent être réalisées que de manière naturelle et toute méthode artificielle utilisée à cette fin, si elle peut donner satisfaction pendant quelque temps, n'est cependant pas à même de produire des résultats durables »²⁵. Il n'est

¹⁸ MOF, n° 187, 14 août 1938, p. 3833 (n° 2920).

¹⁹ Armand Călinescu, *Însemnări politice 1916-1939*, București, Humanitas, 1990, p. 390 (24 mai 1938).

²⁰ MOF, n° 100, 8 mai 1927, p. 6476 (n° 1218) : nomination comme professeur agrégé à la chaire de Droit constitutionnel comparé; idem, n° 101, 9 mai 1930, p. 3380 (n° 1514) : élévation au rang de titulaire; idem, n° 60, 12 mars 1936, p. 2060 (n° 353) : titulaire au niveau du doctorat et de la licence; *Anuarul Universității Regele Carol al II-lea din Cernăuți pe anul de studii 1937-1938*, Cernăuți, Institutul de Arte Grafice « Glasul Bucovinei », 1938, p. 168.

²¹ *Das neue Verwaltungsgesetz in Kraft getreten*, in « Katholische Volkswacht », n° 34, 21 août 1938; *Val de bucurie în Țara fagilor. Semnificația instalării Rezidentului Regal al Ținutului Suceava*, in « Morgenblatt », n° 5944, 30 août 1938, p. 1 ; Constantin Radu, *Întâiul Rezident Regal al Ținutului Sucevei*, Cernăuți, Mitropolitul Silvestru, 1938, p. 28-29. Le Fonds ecclésiastique orthodoxe roumain de Bucovine [Fondul bisericesc ortodox român al Bucovinei] était l'héritier du fonds qui, à l'époque autrichienne, avait rassemblé les biens ecclésiastiques sécularisés sous Joseph II. Cf. Sorin-Toader Clipa, *Fondul bisericesc al Bucovinei și lichidarea lui (1948-1949)*, Suceava, Editura Universității « Ștefan cel Mare », 2005.

²² Constantin Radu, *op. cit.*, p. 31.

²³ Radu Ioanid (éd.), *Lotul Antonescu în ancheta SMERS, Moscova, 1944-1946. Documente din arhiva FSB*, Iași, Editura Polirom, 2006 : procès-verbal de l'interrogatoire du détenu Alexianu I. Gheorghe, 8 mars 1945.

²⁴ Anca Filipovici, *Mentori, propagandă și extremism politic la Universitatea interbelică din Cernăuți*, in « Historia Universitatis Iassiensis », n° 7, 2016, p. 29-50.

²⁵ Gheorghe Alexianu, *Revendicările studenților în drept și sindicalizarea avocaților*, in « Pandectele săptămânale », n° 5, 1935, p. 93 : « Nu suntem desigur străini de obiecțiunile ce se fac, că un număr imens de minoritari invadează barourile și acaparează toate afacerile, în dauna elementului românesc. Dar noi suntem din aceia care credem că în profesiunile libere, ca și în orice ramură de activitate, selecțiunea și distincția nu se poate face decât în mod natural și orice metodă artificială, întrebuițată în acest scop, dacă poate fi bună pentru moment, nu este însă de natură să dea rezultate durabile ».

pas clair si, dans cet article, Alexianu se montrait plus mesuré qu'il ne l'était ou s'il se radicalisait seulement par la suite.

La sédition des étudiants en octobre 1938

Aux prémices de septembre, un mouvement populaire ukrainien prit contour en Bucovine, mouvement qui revendiquait, une fois de plus, l'instruction des élèves ukrainiens dans leur langue maternelle. Cette revendication dérivait de l'interprétation par le journal ukrainien local « Tchac » (*Час*) [Le Temps]²⁶ d'une circulaire mal formulée du ministère de l'éducation nationale²⁷. La répression de l'État roumain fut radicale : les protagonistes furent déférés au parquet militaire de Cernăuți²⁸.

En octobre 1938, des légionnaires commençaient à semer le trouble en Bucovine. L'arrestation, six mois plus tôt, le 17 avril, de Corneliu Zelea Codreanu, le chef politique et spirituel de la Légion de l'Archange Michel, sa condamnation et son incarcération faisaient craindre aux légionnaires, dont le mouvement était confronté à une répression brutale²⁹, que son assassinat ne fût imminent ou déjà perpétré³⁰. Voilà pourquoi, le 24 octobre 1938, lors de la cérémonie d'ouverture de l'année académique à Cernăuți, le représentant des étudiants, après avoir terminé le discours approuvé par le rectorat et la censure et demandé à l'assistance d'observer une minute de silence pour les étudiants défunts, réclama la mise en liberté de Codreanu et des légionnaires en assignation à résidence. Dans la salle, des étudiants entonnèrent des chansons légionnaires. En signe de protestation, le résident royal Alexianu, le recteur et le corps professoral quittèrent les lieux. Après avoir été harangué par un collègue, les étudiants légionnaires marchèrent vers un foyer d'étudiants des voisinages, où ils reprirent leurs chansons et se mirent à prier. Lorsque le directeur du foyer les appela au calme, quelque 75 étudiants se barricadèrent dans le bâtiment, mais finirent par se rendre aux forces de l'ordre. Arrêtés, ils furent enfermés à l'hôpital ophtalmique. Le sénat universitaire ordonna séance tenante l'exmatri-culation de 73 étudiants et fit fermer l'ensemble des foyers étudiants³¹. La censure tenta d'occulter l'incident³².

²⁶ *Компі діти будуть учитися в школах рідної мови ?*, in « Час », 8 septembre 1938, p. 3.

²⁷ Pour le texte de la circulaire, cf. *Regimul școlilor minoritare. O circulară a Ministerului Educației Naționale*, in « Curierul Israelit », 4 septembre 1938.

²⁸ Р. ех. Державний Архів Чернівецької Облaсті, 26, опис 1, справа 31, ф. 1-4 : la Préfecture du département de Rădăuți à la résidence royale, 14 septembre 1938.

²⁹ Traian Sandu, *Un fascisme roumain. Histoire de la Garde de fer*, Paris, Perrin, 2014, p. 161; Oliver Jens Schmitt, *Căpitan Codreanu. Aufstieg und Fall des rumänischen Faschistenführers*, Wien, Zsolnay, 2016, p. 259 ss.

³⁰ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției (2350), dosar 16/1938, f. 12: l'Inspectorat Général de Gendarmerie, note, 10 octobre 1938; idem, fond Ministerul de Interne – Diverse (2247), dosar 25/1938 I, f. 79 : note, 11 novembre 1938.

³¹ Idem, fond Direcția Generală a Poliției (2350), dosar 16/1938, f. 69-72: note, 31 octobre 1938.

³² Ioan Lăcustă, *Cenzura veghează 1937-1939*, București, Editura Curtea Veche, 2007, p. 195 (25 octobre 1938, 22h00).

Les jours suivants, les forces de l'ordre se montraient globalement confiantes que le corps étudiant et le public condamnaient cette manifestation légionnaire, encore qu'ils constataient qu'un nombre de sympathisants, qu'ils ne précisaient pas, se montrait solidaire avec les étudiants arrêtés³³. Leurs rapports ultérieurs montrent par contre que l'agitation légionnaire continuait. Ainsi, le 6 novembre, la police faisait-elle état de la résolution d'étudiants de théologie et de droit de protester pendant le procès (de leurs collègues) ou de faire la grève pour obtenir l'acquiescement de Codreanu ou la révision de son procès. Dans ce but, les étudiants légionnaires discutaient la possibilité de soulever la jeunesse paysanne. Ils attendaient les ordres de Bucarest³⁴. Le 7 novembre, la gendarmerie évoquait le potentiel recours du « parti légionnaire » à des actes terroristes pour délivrer son chef et relevait la présence de légionnaires dans toutes les institutions publiques de Cernăuți³⁵. Le même jour, la gendarmerie signalait encore que deux gardiens de la paix étaient postés devant la grande synagogue et qu'un groupe d'intervention était sur pied d'alarme pour contrer toute attaque légionnaire³⁶. Avec des tracts, des légionnaires tentaient d'ameuter les habitants contre le gouvernement qu'ils accusaient d'ouvrir les frontières de la Roumanie aux réfugiés juifs de Tchécoslovaquie³⁷. Les Juifs de Bucovine, sous l'impression sans doute autant de la crise tchécoslovaque que de l'ambiance antisémite, réduisaient leur activité économique et se préparaient au pire³⁸.

Dans cette atmosphère eut lieu, le 11 novembre 1938, le procès des étudiants séditionnels. Ce jour-là, à en croire le commandant de la VIIIe Division d'Armée, seuls 50 des 600 étudiants présents à Cernăuți assistaient aux cours, le reste préférant manifester devant le tribunal militaire et protester auprès du résident royal. Refoulés par les forces de l'ordre, ils se retirèrent dans leurs logements respectifs pour jeûner et pour prier pour l'acquiescement de leurs collègues³⁹. À l'issue du procès, 70 des 73 accusés furent condamnés chacun à deux ans de prison, 20.000 lei d'amende, 5 années d'interdiction d'exercer et 200 lei de frais de justice chacun⁴⁰. Il est clair qu'il s'agissait d'une sentence

³³ ANIC, fond Ministerul de Interne – Diverse (2247), dosar 24/1935, f. 115 : l'Inspectorat de Police de la Région Suceava, note téléphonique, 28 octobre 1938 ; dosar 25/1938 I, f. 21 : le Commandement de Police et de Gendarmerie de Cernăuți, note, 1 novembre 1938.

³⁴ *Ibidem*, dosar 25/1938 I, f. 45 : l'Inspectorat de Police de la région Suceava, 6 novembre 1938.

³⁵ *Ibidem*, f. 137 : la Légion de Gendarmerie du département de Cernăuți, note, 7 novembre 1938.

³⁶ Selon les informations récoltées par les gendarmes, les légionnaires visaient la synagogue, dont la coupole était verte, et les ateliers et magasins juifs peints en vert. Il s'agissait là effectivement de la couleur emblématique de la Légion : *ibidem*, dosar 27/1935, f. 46 : la Légion de Gendarmerie du département de Cernăuți, note, 7 novembre 1938.

³⁷ *Ibidem*, dosar 25/1938 I, f. 153 : l'Inspectorat de Police de la Région Suceava, 12 novembre 1938.

³⁸ *Ibidem*, dosar 43/1938, f. 4-5 : note, 8 novembre 1938.

³⁹ *Ibidem*, dosar 25/1938 II, f. 76 : le commandant de la VIIIe Division d'Armée, rapport personnel confidentiel, 19 novembre 1938.

⁴⁰ Idem, fond Direcția Generală a Poliției (2350), dosar 16/1938, f. 96 : note, 13 novembre 1938.

pour l'exemple, quoiqu'elle fût censurée dans la presse⁴¹. De nouveau, les forces de l'ordre appréciaient que l'ordre public était rétabli⁴². Selon la police secrète Siguranța, le mouvement légionnaire lui-même considérait que l'incarcération de 70 du total des 93 étudiants légionnaires avait anéanti son antenne à Cernăuți⁴³. Mais la gendarmerie fut informée que la dureté de la condamnation avait éveillé la compassion de la population chrétienne, toutes ethnies confondues, ce qui profitait au mouvement légionnaire⁴⁴. De plus, le 13 novembre 1938, le président du Tribunal militaire de Cernăuți Gheorghe Cristescu et le résident royal de la Région Suceava Gheorghe Alexianu reçurent des lettres de menaces⁴⁵. Le message dirigé contre Alexianu mêlait antisémitisme, anticomunisme et antimonarchisme et puisait dans le vocabulaire juridique, ce qui fait penser à un auteur étudiant en droit :

Bataillon de la mort, terreur contre terreur. Bourreau, le pays souffre, le fouet de la canaille royale et son arbitraire frappent la nation. L'élite de celle-ci, rassemblée autour du Capitaine [c'est-à-dire Corneliu Zelea Codreanu – PHB], lutte. Les chaînes et les procureurs ne nous retiennent plus. Nous passons à la contre-offensive ! Le tribunal national ayant clos son enquête constate que le Prof. Gh. Alexianu trahit les intérêts nationaux sacrés et le peuple roumain, qu'il est vendu à la sale canaille de roi et aux youpins, qu'il bolchevise le pays et qu'il sape le bon développement de notre mouvement, avec une intention maudite. Vu cela, forcés par la cause publique, nous te condamnons à mort ! N'oublie pas ce chien de Duca !⁴⁶ L'exécution aura lieu entre le 1 et 15 janvier 1939. La Garde est vivante !⁴⁷

Les attentats légionnaires de novembre 1938

Le 13 novembre 1938, Carol II partit à l'étranger⁴⁸ pour des visites, officielles au Royaume-Uni et en France et informelle en Allemagne⁴⁹. Au

⁴¹ Ioan Lăcustă, *op. cit.*, p. 202 (11 novembre 1938, 21h00).

⁴² ANIC, fond Ministerul de Interne – Diverse (2247), dosar 25/1938 I, f. 167 : l'Inspectorat de Police de la Région Suceava, 12 novembre 1938.

⁴³ *Ibidem*, f. 161 : Siguranța, 13 novembre 1938.

⁴⁴ *Ibidem*, dosar 25/1938 II, f. 21 : la Légion de Gendarmerie du Département de Cernăuți, note, 17 novembre 1938.

⁴⁵ *Les circonstances de l'attentat de Cernautzi contre M. le Lt.-Colonel Christesco*, in « L'Indépendance Roumaine », n° 19122, 8 décembre 1938, p. 4.

⁴⁶ Ion Gheorghe Duca, président du Conseil assassiné par des légionnaires en 1933.

⁴⁷ ANIC, fond Ministerul de Interne – Diverse (2247), dosar 25/1938 II, f. 56 : original de la lettre de menaces; f. 1 : photographie de l'original: « Batalionul morții, Teroare contra teroare / Călăule, Țara suferă, biciul canaliei regale și samavolnicia lui lovesc în națiune. Elita ei, în jurul Căpitanului luptă. Lanțuri și procurori nu mai ajung. Noi trecem la contraofensivă! / Tribunalul național cercetând materialul a constatat că: Prof. Gh. Alexianu trădează sf. interese naționale și suflarea românească, că e vândut canaliei spurcate de rege și jidanilor, bolșevizând țara, că el lovește în bunul mers al mișcării noastre, în blestemată intențiune. Considerând acestea, forțat de necesitatea publică, te condamnăm la moarte! Nu uita pe câinele de Duca! Exectuarea va avea loc între 1-15.01.1939. Garda trăiește ! »

⁴⁸ MOF, n° 265, 14 novembre 1938, p. 5472 (communiqué n° 100).

⁴⁹ Constantin C. Giurescu, *Amintiri*, București, Editura ALL Educational, 2000, p. 268.

début de novembre, des membres de son entourage avaient averti les chefs légionnaires que, pour estomper l'impression que Carol était complice dans son meurtre, Codreanu serait supprimé en l'absence du roi⁵⁰. Si Codreanu avait appelé au calme pour prévenir son assassinat, le professeur de philosophie de lycée Horia Sima (1907-1993), qui se voulait son lieutenant, projetait un soulèvement légionnaire, au risque, voire dans le but, de provoquer l'exécution de Codreanu⁵¹. Une série d'attentats, qui avaient commencé le 2 novembre 1938 dans le département de Bihor, à l'ouest de la Roumanie, avec des incendies de scieries à capital juif et qui culminèrent le 28 novembre dans la tentative d'assassinat du recteur de l'Université Ferdinand Ier de Cluj, Florian Ștefănescu-Goangă (1881-1958), peuvent être attribués à la branche révolutionnaire de la Légion de l'Archange Michel dont Horia Sima était un, sinon *le* dirigeant⁵².

Cette vague de violence atteignit la Bucovine le 16 novembre 1938, lorsque des fermes, usines (notamment des scieries) et commerces de Juifs furent incendiés ou dévalisés dans différentes localités (Cernăuți, Câmpulung, Rădăuți, Boian)⁵³, en même temps que des attentats eurent lieu au Banat (à Timișoara et à Lugoj)⁵⁴. Les forces de l'ordre intervinrent aussitôt et, le 19 novembre, le ministre de l'Intérieur Armand Călinescu put annoncer à l'homme de confiance du roi, Ernest Urdăreanu, que les incendiaires avaient été arrêtés et que l'enquête avait conclu qu'ils avaient reçu leurs ordres de Bucarest⁵⁵. La censure imposait silence à la presse de Roumanie⁵⁶ et même la BBC donna un démenti des faits puisque le ministère de la Propaganda nia la perpétration d'actes antisémites en Transylvanie⁵⁷.

Mais les troubles continuaient. Toujours le 19 novembre, la gendarmerie mit en garde contre des lettres piégées⁵⁸. Le 22 novembre, l'inspectorat de

⁵⁰ Oliver Jens Schmitt, *op. cit.*, p. 276.

⁵¹ Traian Sandu, *op. cit.*, p. 163, 166, 170; Roland Clark, *Sfântă tinerețe legionară. Activismul fascist în România interbelică*, Iași, Editura Polirom, 2015, p. 232; Oliver Jens Schmitt, *op. cit.*, p. 190-191, 227, 271.

⁵² Traian Sandu, *op. cit.*, p. 170; Roland Clark, *op. cit.*, p. 233. Pour la motivation des agresseurs de Ștefănescu-Goangă, voir : AN-Cluj, fond Corpul VI Armată (970), dosar 6, f. 37-38 : recours des agresseurs de Ștefănescu-Goangă.

⁵³ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, R103620 Judenfragen, 047v : Fritz Schellhorn, rapport, 18 novembre 1938; *Schadenfeuer im Bezirk*, in « Morgenblatt », n° 6013, 19 novembre 1938, p. 3.

⁵⁴ Ioan Lăcustă, *op. cit.*, p. 204-205 (17 novembre 1938, 11h45).

⁵⁵ ANIC, fond Armand Călinescu (1692), dosar 24: lettre d'Armand Călinescu à Ernest Urdăreanu, 19 novembre 1938.

⁵⁶ Ioan Lăcustă, *op. cit.*, p. 204-205 (17.11.1938, 11h45).

⁵⁷ The National Archives, FO 371/22351 (R 9215), f. 243 : Michael Palaret (légation britannique à Bucarest) au Foreign Office, 19 novembre 1938; le vice-consul britannique à Galați, Anthony C. Kendall, avait, avec des arguments « économiques » à teinte antisémite, à tel point minimisé les événements qu'il avait convaincu la légation britannique et les diplomates au Foreign Office, eux non plus exempts de préjugés antisémites, de l'inimportance de ceux-ci : The National Archives, FO 371/22351 (R 9362), f. 272 : Michael Palaret au Foreign Office, 28 novembre 1938.

⁵⁸ ANIC, fond Ministerul de Interne – Diverse (2247), dosar 25/1938 II, f. 81 : la Légion de Gendarmerie du Département de Cernăuți, note, 19 novembre 1938.

police de la Région Suceava avertit que d'autres actes de terreur étaient en préparation pour forcer le gouvernement à libérer les légionnaires incarcérés⁵⁹. Le 23 novembre, le consul allemand à Cernăuți transmet qu'un incendie des installations sportives de l'équipe de football juive Maccabi Cernăuți avait été évité grâce à l'intervention prompte des pompiers et que la police avait informé les grandes entreprises à capital juif qu'elle ne pouvait plus assurer leur protection⁶⁰.

La nuit même de l'assassinat de Codreanu, du 29 au 30 novembre 1938⁶¹, des légionnaires (aux noms ukrainiens) mirent le feu à deux synagogues, deux briqueteries à capital juif et plusieurs maisons juives⁶². Le consul allemand à Cernăuți fit état d'un total de vingt-huit incendies qui, cette nuit-là, se déclarèrent dans sa juridiction⁶³.

L'attentat du 5 décembre 1938 contre le président du Tribunal militaire

Dans la Région Suceava, l'exécution de Codreanu, dont la version officielle ne put s'imposer, accrut une fois de plus la sympathie d'une bonne partie de la population pour le mouvement légionnaire et attisa son hostilité au régime royal⁶⁴. L'attentat contre le président du Tribunal militaire de Cernăuți Gheorghe Cristescu s'inscrit dans ce contexte, sans qu'il soit possible d'établir un lien direct avec l'assassinat de Codreanu.

Après avoir reçu une lettre de menace le 13 novembre 1938, le 5 décembre, à la sortie du tribunal, Cristescu fut attaqué au revolver par un élève du lycée « Aron Pumnul ». Cristescu échappa avec une blessure superficielle et son agresseur en fuite fut reconnu et arrêté. Interrogé, l'élève avoua avoir agi aux ordres d'un étudiant en droit de l'Université de Iași et avoir eu un complice (ukrainien)⁶⁵. Le tribunal militaire attribua l'attentat à la « confrérie de la

⁵⁹ *Ibidem*, f. 84 : l'Inspectorat de Police de la Région Suceava, 22 novembre 1938.

⁶⁰ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, R103620 Judenfragen, 048v : Fritz Schellhorn, rapport, 23 novembre 1938.

⁶¹ Officiellement Codreanu et d'autres légionnaires furent abattus lors d'une tentative d'évasion, alors qu'ils étaient transférés dans une autre prison. En réalité, ils furent étranglés par leurs gardiens : Roland Clark, *op. cit.*, p. 233 ; Oliver Jens Schmitt, *op. cit.*, p. 276-277. Les motifs de ce meurtre restent sujets à débat. Selon Traian Sandu, la tentative d'assassinat de Ștefănescu-Goangă avait pesé sur cette décision. Selon Oliver Jens Schmitt, Codreanu était surtout un concurrent trop puissant pour le roi : Traian Sandu, *op. cit.*, p. 171 ; Oliver Jens Schmitt, *op. cit.*, p. 276. Par ailleurs, il n'est pas clair si l'ordre émanait de Carol ou de Călinescu : Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 268.

⁶² Державний Архів Чернівецької Облaсті, 26, опис 2, справа 2, ф. 67 : communiqué. La parution de ce communiqué fut interdite par la censure : Ioan Lăcustă, *op. cit.*, p. 209 (1 décembre 1938) ; ANIC, fond Direcția Generală a Poliției (2350), dosar 16/1938, f. 152 : note, 5 décembre 1938.

⁶³ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, R103620 Judenfragen, 049v : Fritz Schellhorn, rapport, 30 novembre 1938.

⁶⁴ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Czernowitz, Paket 4/1 : Fritz Schellhorn, 6 décembre 1938.

⁶⁵ Ioan Lăcustă, *op. cit.*, p. 211 (6 décembre 1938, 20h) ; Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Czernowitz, Paket 4/1 : Fritz Schellhorn, rapport, 6 décembre 1938 ; *Les circonstances de*

croix » qu'elle présentait comme une organisation qui recrutait des membres pour la Garde de fer⁶⁶.

Après l'attentat, la police opérait des rafles⁶⁷ et des élèves membres de la « confrérie de la croix » furent renvoyés des écoles, conformément à une circulaire ministérielle du 15 novembre 1938⁶⁸. Selon le consul allemand, on estimait le nombre d'arrestations à plusieurs centaines. Il conclut : « En surface, tout est calme à Cernăuți, mais une atmosphère explosive plane sur la ville »⁶⁹. La censure donna libre cours à la stigmatisation des auteurs de l'attentat comme « étrangers » ou « ukrainiens »⁷⁰.

Le projet urbanistique chrétien et roumain du résident royal

Dès son entrée en fonction et tout le long des mois de violence, Gheorghe Alexianu fit preuve d'une volonté de christianiser et de roumaniser l'espace urbain. Ainsi, le 22 septembre 1938, il fit déplacer un cirque installé sur un terrain vague devant un cimetière⁷¹. Le 8 octobre 1938, après avoir procédé à des expropriations de biens en partie juifs au centre de Cernăuți⁷², il promit des

l'attentat de Cernautzi contre M. le Lt.-Colonel Christesco, in « L'Indépendance Roumaine », n° 19122, 8 décembre 1938, p. 4; *Die Nachforschungen wegen des Anschlages in Czernowitz*, in « Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt », n° 19689, 9 décembre 1938, p. 1-2; *Schüsse auf den Czernowitzer Militärrichter Oberstleutnant Cristescu*, in « Groß-Kokler Bote & Schäßburger Zeitung », n° 3120, 11 décembre 1938, p. 4.

⁶⁶ *Das Attentat auf Oberstleutnant Dr. Cristescu*, in « Allgemeine Zeitung », n° 10053, 13 décembre 1938, p. 4.

⁶⁷ *Generalrazzia in Cernăuți. Hauskontrollen im Bereiche des Munizipiums. Massenandrang beim Populationsamt. 300 Personen zur Polizei vorgeführt*, in « Allgemeine Zeitung », n° 10059, 20 décembre 1938, p. 4; A. S., *Czernowitzer Brief: Czernowitz, Ende Dezember 1938*, in « Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt », n° 19711, 5 janvier 1939, p. 4.

⁶⁸ AN-Suceava, fond Inspectoratul Școlar al județului Rădăuți (238), dosar 2/1938, f. 127 : l'Inspectorat Scolaire de la Région Suceava, circulaire n° 27083 (circulaire ministérielle n° 204637/15 novembre 1938), 19 novembre 1938; *ibidem*, f. 190 : l'Inspectorat Scolaire de la Région Suceava, circulaire, reçue le 30 décembre 1938 (le ministère a approuvé le renvoi sans appel d'un élève du Lycée « Roi Ferdinand » de Storoișet pour avoir fait partie de la « confrérie de la croix » [*frăția de cruce*]).

⁶⁹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Czernowitz, Paket 4/1 : Fritz Schellhorn, rapport, 6 décembre 1938 : « In Czernowitz herrscht äusserlich Ruhe; aber es liegt eine dumpfe Spannung über der Stadt. »; cf. Paket 4/1 : Fritz Schellhorn, rapport, 14 décembre 1938.

⁷⁰ Ioan Lăcustă, *op. cit.*, p. 212-213 (7 décembre 1938). Si l'État comptait créer ainsi la confusion entre terrorisme légionnaire et irrédentisme ukrainien, il le faisait au risque d'exciter une partie de la population contre leurs concitoyens minoritaires et d'irriter les autorités de l'Ukraine subcarpathique voisine. D'autre part, il paraît que les nationalistes ukrainiens de Tchecoslovaquie interprétaient la participation d'Ukrainiens à ces attentats comme le début d'un soulèvement des Ukrainiens de Bucovine : ANIC, fond Direcția Generală a Poliției (2350), dosar 181/1938, f. 26 : la Direction Générale de Police, copie d'une lettre de Prague, adressée à la responsable des organisations féminines ukrainiennes de Bucovine 24 décembre 1938.

⁷¹ *Dela rezidența ținutului Suceava*, in « Glasul Bucovinei », n° 5436, 22 septembre 1938.

⁷² *Enteignung von Realitäten im Stadtzentrum*, in « Morgenblatt », n° 5975, 5 octobre 1938, p. 3; *Expropriation de immobile în centrul orașului*, in « Morgenblatt », n° 5976, 6 octobre 1938, p. 2; cf. *Die Enteignungen am Ghica Voda-Platz. Erste Verhandlung vor der Curte de apel. Die Anfechtung der Verfügung des Ținut Suceava. Prozeß für den Monat Juli vertagt*, in « Allgemeine

« magasins modernes, comme à Chicago, de vrais marchés à l'effet de satisfaire les besoins les plus variés dans des conditions de parfaites hygiène et propreté »⁷³. Son biographe de l'époque précisait :

Finale­ment, c'est toujours lui [Alexianu – PHB] qui a lancé l'idée de transformer la jonction des rues I. G. Duca et General Zadik de Cernăuți en un immeuble ultramoderne, avec des magasins et des bureaux pour commerçants chrétiens au rez-de-chaussée et des logements à l'étage, qui seront vendus, à terme, à des prêtres, des fonctionnaires du fonds [ecclésiastique orthodoxe roumain de Bucovine ? – PHB] et aux intellectuels roumains de Bucovine [...] ⁷⁴

En pleine période de troubles, le 26 novembre 1938, Alexianu rendit l'ordonnance suivante :

Vu le procès-verbal du 18 novembre 1938⁷⁵ par lequel il est constaté que l'immeuble de la Maison juive de Cernăuți, Place Vasile Alecsandri, est exposé à un danger imminent d'incendie en raison de la manière défectueuse dont s'effectue le chauffage et l'illumination dans cet immeuble [...] est interdite à partir du 26 novembre 1938 et jusqu'à la fin des travaux que le Conseil municipal d'hygiène imposera, l'utilisation à aucune fin et sous aucune forme de l'immeuble [...] La communauté israélite peut continuer à fonctionner dans cet immeuble, aux risques et périls de leurs dirigeants⁷⁶.

Zeitung », n° 10168, 6 mai 1939, p. 2 ; *Die Hausenteignungen auf der Piața Ghica Voda*, in « *Allgemeine Zeitung* », n° 10195, 11 juin 1939, p. 5.

⁷³ *Aufbau im Gau Suceava. Die großen Aufbaupläne S. Exz. des königl. Statthalters Dr. Alexianu*, in « *Deutsche Tagespost* », n° 4368, 8 octobre 1938, p. 2 ; « Vom face din Ținutul Suceava cel mai frumos, cel mai mândru Ținut ! », in *Un an de Noua Constituție în Ținutul Suceava*, volumul I, Cernăuți, 1939 : « [...] prăvălii moderne, ca la Chicago, adevărate piețe menite să satisfacă cele mai variate trebuințe în condițiuni de desăvârșită igienă și salubritate ». Alexianu paraît aussi avoir été un obsédé de la propreté : *ibidem* ; Державний Архів Чернівецької Облaсті, 26, опис 2, справа 2, ф. 4 : communiqué, 6 septembre 1938.

⁷⁴ Constantin Radu, *op. cit.*, p. 28-29 : « În fine, tot d-sa este unul dintre cei care au lansat ideea transformării colțului străzii I. G. Duca – General Zadik din Cernăuți într'un bloc ultramodern, cu prăvălii și birouri la parter pentru comercianți creștini, și cu locuințe la etaje, de vânzare pe termene lungi, preoților, funcționarilor fondului și intelectualilor Români din Bucovina [...] » L'idée de réserver les espaces commerciaux dans les villes aux chrétiens était répandue. Elle se retrouve entre autres chez le préfet du département de Câmpulung : *Entjudung der Wirtschaft in Cernăuți. Ein Vorschlag: Geschäftslokale nur für christliche Kaufleute*, in « *Deutsche Tagespost* », n° 4285, 2 juillet 1938, p. 2.

⁷⁵ Il semble qu'aucune réunion n'eut lieu à cette date et que la séance fixée au 19 novembre 1938 fut reportée : *Hygienerat vertagt*, in « *Allgemeine Zeitung* », n° 10034, 19 novembre 1938, p. 5.

⁷⁶ *Casa evrească expusă pericolului de incendiu*, in « *Glasul Bucovinei* », n° 5492, 1 décembre 1938, p. 3 : « Având în vedere procesul verbal din 18.11.1938 prin care se constată că imobilul Casei Evrești din Cernăuți, Piața Vasile Alecsandri, este supus unui pericol iminent de incendiu din cauza modului defectuos în care se face încălzirea și luminarea acestui imobil [...] Se interzice, cu începere dela 26.11.1938 și până la data executării lucrărilor ce se vor indica de Consiliul Municipal de Igienă, folosirea în orice scop și sub orice formă a imobilului [...] Comunitatea izraelită va putea continua să funcționeze în acest imobil, pe propria răspundere a conducătorilor săi ». Cf. « *Monitorul Ținutului Suceava* », n° 9, 7 décembre 1938, p. 212 (n° 5914/28 novembre 1938) ; Державний Архів Чернівецької Облaсті, 26, опис 2, справа 2, ф. 56 : le résident royal de la Région Suceava, communication de l'ordonnance n° 5914/1938, 26 novembre 1938.

De toute probabilité, cette interdiction était plus subjective et définitive qu'elle ne le paraissait. En effet, la Maison juive, un imposant édifice au centre de Cernăuți, situé à deux pas du théâtre de la ville (devenu le « théâtre national »)⁷⁷, faisait partie des biens immobiliers que le gouvernement Goga avait confisqués le 20 janvier 1938 au bénéfice de la Métropole (orthodoxe) de Bucovine⁷⁸, pour motif que « pour atteindre ses buts statutaires et nationaux [...] la Métropole de Bucovine [avait] besoin de nouveaux immeubles pour renforcer [ses] institutions culturelles et de foi nationale dans les centres des villes bucoviniennes envahies par les étrangers »⁷⁹ et que les « propriétaires de certains immeubles, étrangers au sens ethnique et indifférents aux intérêts généraux et nationaux » roumains, exigeaient des indemnités « exagérées »⁸⁰. Elle intéressait le Fonds ecclésiastique orthodoxe roumain de Bucovine (dont l'administrateur était le conseil diocésain présidé par le Métropolite)⁸¹ dans la mesure où le Fonds construisait, ensemble avec la Société pour la Culture et la Littérature roumaine en Bucovine, un palais culturel sur la parcelle adjacente⁸². La communauté juive avait attaqué le décret d'expropriation en justice, bien que la loi sur l'expropriation ne permît que de contester le montant de l'indemnisation⁸³. Par conséquent, le tribunal d'arbitrage s'était déclaré incompétent et avait rejeté la requête⁸⁴, les débats portant par la suite sur la somme des dédommagements⁸⁵. Or l'avocat du Fonds ecclésiastique n'avait été nul autre qu'Alexianu⁸⁶. L'ordonnance qu'il rendit quelques mois plus tard, le jour même de l'union de la Bucovine avec la Roumanie, en tant que résident royal de la Région Suceava, à un moment où les deux parties devaient encore comparaître

⁷⁷ Cf. Alis Niculică, *Teatrul german din Cernăuți (1803-1923)*, in CC, n° 11, 2005.

⁷⁸ ANIC, fond PCM Jurnale (784), dosar 452/1938, f. 218 : journal du conseil des ministres n° 87/20 janvier 1938, exposé des motifs; *ibidem*, f. 219 : journal du conseil des ministres n° 87/20 janvier 1938 ; MOF, n° 21, 27 janvier 1938, p. 610-611 (n° 172).

⁷⁹ ANIC, fond PCM Jurnale (784), dosar 452/1938, f. 218 : journal du conseil des ministres n° 87/20 janvier 1938, exposé des motifs : « [...] pentru îndeplinirea scopurilor ei fundamentale și naționale... Mitropolia Bucovinei are nevoie de o serie de noi imobile pentru edificarea instituțiilor de cultură și credință națională în centrele orașelor din Bucovina cotoșite de streini ».

⁸⁰ *Ibidem* : « [...] pentru stăvilirea pretențiunilor exagerate pe care le au proprietarii unor imobile, străini de neam și indiferenți față de interesele noastre generale și naționale ».

⁸¹ Sorin-Toader Clipa, *op. cit.*, p. 68.

⁸² MOF, n° 155, 9 juillet 1937, p. 6166-6167 (n° 2705) ; *S'a zidit în inima Cernăuților Palatul Cultural, un uriaș monument al românismului bucovinean*, in *Un an de Noua Constituție în Ținutul Suceava*, volumul I, Cernăuți, 1939; *Misiunea Societății pentru cultură și literatură*, in *ibidem*.

⁸³ *Die Enteignung des Jüd. Hauses*, in « Morgenblatt », n° 5873, 4 juin 1938, p. 5 ; *Die Enteignung des jüdischen Nationalhauses*, in « Deutsche Tagespost », n° 4263, 4 juin 1938, p. 5.

⁸⁴ *Die Enteignung des Jüdischen Hauses*, in « Morgenblatt », n° 5874, 5 juin 1938, p. 3 ; *Die Schiedsverhandlung über die Enteignung des Jüdischen Hauses*, in « Deutsche Tagespost », n° 4264, 5 juin 1938, p. 7 ; *Die Enteignung des Jüdischen Hauses*, in « Morgenblatt », n° 5877, 10 juin 1938, p. 1.

⁸⁵ *Die Enteignung des Jüdischen Hauses*, in « Morgenblatt », n° 5896, 3 juillet 1938, p. 3 ; *Die Enteignung des Jüdischen Hauses*, in « Morgenblatt », n° 5901, 9 juillet 1938, p. 1 et 9.

⁸⁶ *Die Enteignung des Jüdischen Hauses*, in « Morgenblatt », n° 5901, 9 juillet 1938, p. 9.

au tribunal pour régler la question de l'indemnisation (ce qui le mettait donc en conflit d'intérêts)⁸⁷, peut en conséquence être interprétée comme une tentative d'intimider la communauté juive au profit du Fonds ecclésiastique. Elle peut aussi être lue comme une mesure implicitement antisémite censée ôter l'eau du moulin des insurgés légionnaires, vu qu'elle portait sans raison patente préjudice à la communauté juive qui se trouvait contrainte soit à investir dans un bâtiment qu'elle avait définitivement perdu, soit à l'utiliser exclusivement pour son administration⁸⁸.

En tout cas, Alexianu n'était pas un simple instrument du Fonds ecclésiastique ou l'exécutant innocent des décisions du Conseil municipal d'hygiène ; l'affirmation faite en tant qu'avocat, que « la Maison juive ne peut d'aucune façon continuer à exister entre le palais culturel en construction et le théâtre national »⁸⁹ devait correspondre à une conviction intime qu'il fallait en finir avec cet édifice non chrétien et non roumain au cœur de Cernăuți. En effet, son biographe faisait son éloge :

C'est également lui qui se mit à la tête du mouvement qui voulait élever la Bibliothèque universitaire et les Archives de Bucovine à l'endroit où se dressent actuellement la Maison et l'école juives, afin d'ôter du flanc du Palais culturel cet édifice étranger qui se trouve aussi à côté du Théâtre national de Cernăuți et c'est également lui qui s'efforça d'atteindre ce but important, plaidant cette cause aussi bien en tant que représentant du diocèse de Bucovine qu'en tant que professeur au sein du sénat universitaire, mais sans en arriver à ses fins, pour des motifs qui ne dépendaient ni de sa volonté ni de celle de S. S. le Métropolite Visaron⁹⁰.

La première ordonnance antisémite du résident royal

Suite à la sédition des étudiants, le résident royal de la Région Suceava Alexianu interdit, le 29 octobre 1938, à la communauté juive de la ville de Suceava, voire à toutes les communautés juives de sa juridiction⁹¹, la perception

⁸⁷ *Die Enteignung des Jüdischen Hauses*, in « Morgenblatt », n° 6024, 3 décembre 1938, p. 3 ; *Die Enteignung des Jüdischen Hauses*, in « Morgenblatt », n° 6031, 11 décembre 1938, p. 2.

⁸⁸ Le 7 décembre 1938, le conseil municipal d'hygiène ordonna à la communauté juive d'exécuter des réparations dans un délai de six semaines : *Casa evreească expusă pericolului de incendiu*, in « Glasul Bucovinei », n° 5492, 1 décembre 1938, p. 3 ; *Beschlüsse des Hygienerates betreffend das jüdische Nationalhaus*, in « Morgenblatt », n° 6028, 8 décembre 1938, p. 3.

⁸⁹ *Die Enteignung des Jüdischen Hauses*, in « Morgenblatt », n° 5901, 9 juillet 1938, p. 9 : « Aber es sei unmöglich, daß das Jüdische Haus zwischen dem zu errichtenden Kulturpalais und dem Nationaltheater bestehen bleibe ».

⁹⁰ Constantin Radu, *op. cit.*, p. 28-29 : « Tot d-sa se pune în fruntea mișcării care tindea să se ridice Biblioteca Universității și Arhivele Bucovinei, pe locul unde se află actualmente Casa și Școala evreiască, în scopul îndepărtării din coasta Palatului Cultural, a aceluia edificiu strein, așezat și lângă Teatrul Național din Cernăuți, și tot d-sa s'a străduit să realizeze acest deziderat important, pledând cauza atât ca exponent al eparhiei Bucovinei, cât și ca profesor în sânul senatului universitar, însă fără să ajungă la rezultatul dorit, din cauze străine de voința d-sale sau a I.P.S.S. Mitropolitul Visarion ».

⁹¹ L'étendue de l'ordonnance n'est pas connue. Le préfet du département de Suceava transmit le 14 janvier 1939 qu'il l'avait appliquée « à l'ensemble des communautés juives du département de

de la taxe de kashrout, qu'il évaluait, apparemment à tort, à 8 lei/kg⁹², sous prétexte que la ou les communautés n'avaient pas le monopole de ces taxes, ni le droit de soumettre les citoyens à des impôts⁹³. Cette décision était d'autant plus cynique que, après la prohibition (annoncée ou effective) de l'abattage rituel à Bucarest⁹⁴ et dans d'autres localités⁹⁵ sous le gouvernement Goga, suivie, à un moment inconnu après le 10 février, d'une interdiction identique de la part du conseil zootechnique et vétérinaire⁹⁶, le ministère de l'Agriculture et des Domaines avait émis le 28 juin 1938 une circulaire pour informer que le département compétent du ministère n'avait « pris aucune mesure restrictive relative à ces abattages, qui s'exécuteront selon les normes du culte en question, sans étourdissement préalable »⁹⁷.

La deuxième ordonnance antisémite du résident royal

Le 1er décembre 1938, au lendemain des incendies et le jour de l'union de la Transylvanie avec la Roumanie, Alexianu rendit une ordonnance qui interdit avec effet immédiat aux Juifs « de parler une autre langue que le roumain dans les magasins, ateliers, fabriques, banques, usines, bureaux, établissements industriels et commerciaux, aux palais de justice, chambres de commerce, du travail et d'industrie et, de manière générale, dans toutes les institutions publiques. » Les patrons étaient obligés de placer dans des endroits bien visibles des écriteaux « Se va vorbi românește » [Parlez roumain] (art. 1). Les contraventions étaient sanctionnées de 3 jours de fermeture administrative la première, de 10 jours la deuxième et définitive la troisième (art. 2). Les Juifs qui parlaient

Suceava ». Державний Архів Чернівецької Облaсті, 26, опис 1, справа 160, ф. 4-5 : le résident royal de la Région Suceava au préfet du département de Suceava, 14 janvier 1939 : « Totodată raportăm că am aplicat ordinul D.V. n° 2235 din 29.10.1938 la toate comunitățile evreiești din județul Suceava ».

⁹² Державний Архів Чернівецької Облaсті, 26, опис 1, справа 160, ф. 1 : la communauté juive de Suceava au Préfet du département de Suceava, reçu le 16 décembre 1938.

⁹³ *Kultusgemeinde und Koscherfleischtaxen*, in « Allgemeine Zeitung », n° 10053, 13 décembre 1938, p. 4.

⁹⁴ *Nu se mai taie carne rituală în București. Hotărârea noului primar general (București, 17.01.1938)*, in « Glasul Bucovinei », n° 5242, 19 janvier 1938, p. 2. Il n'y a pas de trace d'une telle interdiction dans le journal officiel de la municipalité de Bucarest. Par contre, un projet de règlement pour l'abattage du bétail dans l'Abattoir municipal de Bucarest, publié le 31 juillet 1938 dans le même journal, contenait une exception expresse pour l'abattage selon le rite mosaïque : « Monitorul Comunal », n° 31, 31 juillet 1938, p. 8 : Proiect de regulament pentru sacrificarea vitelor în Abatorul Municipiului București (art. 6).

⁹⁵ The National Archives, FO 371/22453 (R 1377), f. 245-248 : le Congrès juif mondial aux président et membres du Conseil de la Société des Nations, 12 février 1938.

⁹⁶ *Rumanian Engineer's Body Votes to Expel Jewish Members*, in « Jewish Telegraphic Agency », n° 74, 28 juin 1938, p. 1.

⁹⁷ AN-Cluj, fond Prefectura Județului Cluj (29, 37), dosar 2/1938: le ministère de l'Agriculture et des Domaines, circulaire n° 195916, 28 juillet 1938 : « [...] că din partea acestui Departament nu s'a luat nici o măsură restrictivă referitor la aceste tăieri, care urmează să se execute după normele cultului respectiv, fără amețire prealabilă ».

une autre langue que le roumain en public étaient menacés de perte de leurs droits civiques, parce qu'ils « prouvaient qu'ils n'étaient pas des citoyens roumains » (art. 3). Les Juifs qui avaient perdu leur citoyenneté au cours de la révision de la citoyenneté commencée sous le gouvernement Goga et continuée par la dictature royale ne pouvaient plus se faire engager par aucune entreprise publique ou privée. Les maires devaient communiquer les listes de ces personnes à la police (art. 4). Selon l'exposé des motifs, Alexianu voulait éviter par cette ordonnance de nouveaux incendies d'usines et de domiciles juifs, protéger la propriété publique et assurer l'ordre public⁹⁸.

L'ordonnance du résident royal durcit encore les dispositions du commandement de la VIIIe Division d'Armée (l'autorité militaire locale), qui avait déjà interdit au début de novembre 1938 aux fonctionnaires et aux élèves de parler une langue « étrangère » au service et à l'école, si ce n'est dans les cas prévus par la loi, respectivement lors des leçons en langue minoritaire, et qui avait proscrit l'usage de toute autre langue que le roumain pour vanter les marchandises⁹⁹. L'ordonnance confirmait également les arrêtés préfectoraux en vigueur dans les départements de Câmpulung, de Rădăuți et de Suceava, qui interdisaient soit aux élèves, soit à l'ensemble de la population minoritaire l'emploi d'une autre langue que le roumain en public¹⁰⁰. Dans ce sens, elle marquait une

⁹⁸ « Monitorul Ținutului Suceava », n° 10, 15 décembre 1938, p. 224-225 (n° 6907) : « Art. I. Cu începere dela 1 Decemvrie 1938, se interzice populației evreești din Ținutul Suceava de a vorbi în magazine, ateliere, fabrici, bănci, industrii, în birourile profesionale, în întreprinderile industriale, comerciale, pe sălile palatelor de justiție, ale camerelor de comerț, muncă, industrie și în genere în toate birourile publice, altă limbă decât limba românească. [...] Art. III. Evreii care vor continua să vorbească pe stradă și în localurile publice altă limbă decât limba românească, vor dovedi că nu sunt cetățeni români și nu vor putea să beneficieze de avantajele cetățeniei române ». L'article 3 ne pouvait être appliqué puisque, malgré sa grandiloquence, l'ordonnance ne pouvait transgresser la législation en vigueur. Quant à l'article 4, il n'est pas clair s'il fut appliqué. L'ordonnance du 7 décembre 1938 mentionnait celle du 1er décembre en tant qu'« ordonnance [...] sur l'utilisation de la langue roumaine en public », sans faire référence à des restrictions de la liberté du travail : Державний Архів Чернівецької Області, 26, опис 2, справа 327, ф. 4 : la section administrative de la Région Suceava, exposé ; *Ordonanța despre repaosul duminical* (n° 7530), in « Allgemeine Zeitung », n° 10053, 13 décembre 1938, p. 4 : « [...] ordonanța [...] referitor la folosirea limbii române în public » (art. 5).

⁹⁹ ANIC, fond PCM (300), dosar 204/1940, f. 7 : *Was verboten ist. Eine wichtige neue Kundmachung der Militärbehörde*, in « Deutsche Tagespost », n° 4391, 5 novembre 1938, p. 3 (article censuré).

¹⁰⁰ ANIC, fond PCM (299), dosar 33/1938, f. 9-25 : rapport sur l'état d'esprit des Allemands de Roumanie, fin 1938 ; idem, fond PCM (300), dosar 204/1940, f. 1-6 : *Berichte über die gegenwärtige Lage im Buchenlande*, non daté. Les arrêtés des préfets des départements de Câmpulung et de Suceava n'ont pas pu être repérés dans les archives des préfetures correspondantes. Par contre, le poste de gendarmerie de Breaza, localité du département de Câmpulung, releva dans un rapport que le fait qu'un prêtre ukrainien parlait ukrainien était « contraire à l'ordre n° 92 de la légion [de gendarmerie – note PHB] » et constata qu'il le faisait « alors que le révérend père a lui aussi reçu l'ordre de la préfecture de ne plus parler que la langue officielle dans tous les lieux publics et officiels et de faire de la propagande parmi les minoritaires pour qu'ils ne parlent que la langue officielle ». L'arrêté du préfet du département de Rădăuți, daté du 8 avril 1938, imposait aux élèves de parler la seule langue roumaine tant à l'école qu'en dehors de celle-ci « pour

enième attaque des autorités contre le plurilinguisme de Bucovine, attaque qui, dans le cas de l'ordonnance d'Alexianu, visait surtout la langue et la culture allemandes, plus présentes parmi la communauté juive de Cernăuți que celles yiddisch¹⁰¹, langue et culture que les nationalistes roumains ressentaient comme un héritage étranger intolérable. Ce qui était par contre particulier à ce texte était son caractère explicitement et virulemment antisémite.

L'ordonnance d'Alexianu, au lieu d'amener la détente promise dans l'exposé des motifs, déclencha une chasse aux sorcières tant de la part des forces de l'ordre, que de la population civile¹⁰². Le jour de Noël 1938, le commissariat de police de Cernăuți mit sur pied des patrouilles qui passaient d'un magasin à l'autre pour contrôler si les commerçants s'exprimaient en roumain et la police arrêtait les personnes qui parlaient une autre langue que le roumain dans la rue¹⁰³. La résidence royale de la Région Suceava dut freiner l'excès de zèle des forces de l'ordre par le rappel que l'emploi d'une langue « étrangère » en dehors d'un local ne pouvait être puni¹⁰⁴. Si les personnes interpellées étaient pour la plupart des Juifs qui avaient parlé l'allemand, le yiddisch ou l'ukrainien¹⁰⁵, la police appréhendait également des minoritaires chrétiens¹⁰⁶. Les autorités ne firent même pas halte devant les personnes dont l'occupation professionnelle

accélérer par cette mesure la nationalisation de nos villages » : AN-Suceava, fond Prefectura Județului Câmpulung (188), dosar 38/1938, f. 101 : le poste de gendarmerie de Breaza, rapport, 31 mai 1938 : « care este contrar ord. no. 92 al Legiunei » ; « cu toate că are și S.S. Ordinul Prefecturei ca să nu se mai vorbească decât limba oficială în toate localurile publice și oficiale și să facă propagandă printre minoritari a nu vorbi decât limba oficială » ; idem, fond Inspectoratul Școlar al județului Rădăuți (238), dosar 7/1938 : le préfet du département de Rădăuți, arrêté, 8 avril 1938 : « făcând să se accelereze prin această măsură naționalizarea satelor noastre ».

¹⁰¹ Andrei Corbea-Hoișie, *Jüdisches und jiddisches Czernowitz*, in Andrei Corbea-Hoișie (éd.), *Mythos Czernowitz*, Potsdam, Dt. Kulturforum Östliches Europa, 2008.

¹⁰² Pour les dénonciations adressées à la résidence royale de la Région Suceava, voir : Державний Архів Чернівецької Облaсті, 26, опис 2, справа 186, f. 42 : dénonciation d'un Juif qui s'est adressé en allemand à son délateur; опис 1, справа 150 (dossier de dénonciations).

¹⁰³ Державний Архів Чернівецької Облaсті, 26, опис 1, справа 30, f. 2 : le commissaire de police de Cernăuți au résident royal, 23 janvier 1939; опис 2, справа 327, f. 3 : le chef du poste de gendarmerie d'Ispas au résident royal, 27 janvier 1939; опис 2, справа 328, f. 10 : procès-verbal, 9 mars 1939 ; A. S., *Czernowitzer Brief*, in « Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt », n° 19711, 5 janvier 1939, p. 4.

¹⁰⁴ Державний Архів Чернівецької Облaсті, 26, опис 2, справа 327, f. 5 : la résidence royale de la Région Suceava au Commissariat de Police de Storjineț, 27 mars 1939 ; опис 2, справа 402, f. 6-7 : la résidence royale de la Région Suceava, exposé, 9 février 1939.

¹⁰⁵ *Ibidem*, опис 2, справа 401, f. 2 : procès-verbal concernant une vannerie à Cernăuți, 9 janvier 1939; *ibidem*, 7 : procès-verbal concernant une boucherie, 9 janvier 1939 ; справа 328, 6 : procès-verbal concernant une fabrique de gaufrettes, 28 février 1939 ; *ibidem*, 11 : procès-verbal concernant un commerce à Bănila, 3 mars 1939 ; *ibidem*, 21 : procès-verbal concernant un commerce à Storjineț, 15 mars 1939; справа 399, 1 : le Commissariat de Police de Cernăuți à la résidence royale de la Région Suceava à propos d'un restaurant à Cernăuți, 26 janvier 1939.

¹⁰⁶ A. S., *Czernowitzer Brief*, in « Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt », n° 19711, 5 janvier 1939, p. 4 ; Державний Архів Чернівецької Облaсті, 26, опис 1, справа 149, f. 70-71 : le Commissariat de Police de Cernăuți à la résidence royale de la Région Suceava à propos d'une épicerie tenue par des Ukrainiens, 11 janvier 1939.

exigeait l'emploi de la langue allemande. Ainsi, la préfecture du département de Suceava ordonna la fermeture, pour trois jours, du cinéma *Central* qui projetait des films en langue allemande, parce que l'épouse du propriétaire avait parlé l'allemand¹⁰⁷.

De nombreux marchands juifs ignoraient le roumain et recouraient à une sorte de créole, ce qui créait des situations comiques¹⁰⁸. On racontait ainsi qu'un client juif qui voulut acheter un abat-jour à franges (all. *Fransen*) exigea un « abajur cu franzele » [un abat-jour à pains] et qu'à sa question si c'était un article (all. *Ware*) de première (all. *prima*) qualité, le vendeur juif lui répondit « asta prima vară » [ceci printemps]¹⁰⁹. Le journal indépendant bilingue à capital juif « *Allgemeine Zeitung* », qui avait publié l'ordonnance en allemand¹¹⁰, recommandait à ses lecteurs des manuels de roumain en vente à la librairie Eminescu, qui appartenait au même groupe que le journal, et fit paraître trois fois par semaine des leçons de roumain¹¹¹.

L'exaspération de la population juive se révélait dans l'acte d'un élève de lycée juif, qui, en s'inspirant visiblement de la lettre de menaces adressée à Alexianu, que la presse avait publiée comme propagande antilégitime¹¹², avait barbouillé l'ordonnance affichée dans les couloirs du lycée et y avait dessiné une tête de mort accompagnée des légendes : « terreur pour terreur » et « bataillon de la mort ». Il fut déféré au Tribunal militaire¹¹³.

L'acte administratif d'Alexianu eut des retombées aussi au-delà des confins régionaux. En effet, en dépit de l'interdiction de la censure de donner publication à l'ordonnance¹¹⁴, celle-ci fut largement diffusée dans la presse de la minorité allemande¹¹⁵, minorité qui pouvait s'indigner au moins dans la mesure

¹⁰⁷ *Pref. jud. Suceava...*, in « Suceava », n° 1, 1 janvier 1939, p. 2.

¹⁰⁸ *Zwischen Pruth und Jordan. Lebenserinnerungen Czernowitzer Juden*, Böhlau, Köln, Weimar, Wien, 2003, p. 6 : témoignage d'Erika Yeshaiahu.

¹⁰⁹ A. S., *Czernowitzer Brief*, in « Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt », n° 19711, 5 janvier 1939, p. 4.

¹¹⁰ *Überall rumänisch sprechen ! Anordnung des Tinutes für die jüdische Bevölkerung*, in « *Allgemeine Zeitung* », n° 10044, 2 décembre 1938, p. 1. L'autre indépendant bilingue à capital juif de Cernăuți, « *Morgenblatt* », avait fait de même : *Ein Erlaß der Statthalterei*, in « *Morgenblatt* », n° 6023, 2 décembre 1938, p. 3.

¹¹¹ *Învățați românește prin metode cu renume mondial*, in « *Allgemeine Zeitung* », n° 10046, 4 décembre 1938, p. 8 ; n° 10047, 6 décembre 1938, p. 2 ; n° 10048, 7 décembre 1938, p. 4 ; n° 10048, 8 décembre 1938, p. 7 etc. ; *Rumänisch – in kürzester Zeit. Rumänisch – in leichtester Form*, in « *Allgemeine Zeitung* », n° 10057, 17 décembre 1938, p. 1 ; *1000 Worte – Rumänisch. Leicht und praktisch für Jedermann*, in « *Allgemeine Zeitung* », n° 10059, 20 décembre 1938, p. 13 etc.

¹¹² Ioan Lăcustă, *op. cit.*, p. 207-208 (26 novembre 1938) ; *L'attentat de Cluj et l'action terroriste déclenchée dans le pays*, in « *L'Indépendance Roumaine* », n° 19117, 1 décembre 1938, p. 3.

¹¹³ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției (2350), dosar 16/1938, f. 202: note, 22 décembre 1938.

¹¹⁴ Ioan Lăcustă, *op. cit.*, p. 208 (1 décembre 1938).

¹¹⁵ *Juden dürfen nur rumänisch sprechen. Eine Verordnung des Statthalters von Suceava*, in « *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* », n° 19685, 4 décembre 1938, p. 2 ; *Eine Verordnung des königlichen Statthalters Alexianu*, in « *Groß-Kokler Bote & Schäßburger Zeitung* », n° 3119,

où des minoritaires chrétiens avaient été arrêtés¹¹⁶. En plus, il se peut que certains minoritaires allemands aient craint que l'ordonnance d'Alexianu ne donne des idées à d'autres autorités publiques.

La troisième ordonnance antisémite du résident royal

Le 7 décembre 1938, Alexianu rendit une troisième ordonnance explicitement dirigée contre la population juive. L'exposé des motifs en évoque ceux du gouvernement Goga :

Vu qu'il nous est signalé que dans de nombreuses communes urbaines et surtout dans celles rurales de la juridiction de la Région Suceava, les patrons juifs des débits, magasins et banques gardent leurs portes fermées le samedi pour vendre des boissons et écouler leurs marchandises les dimanches et les jours fériés légaux, en contrevenant ainsi à la loi sur la réglementation du repos dominical [...] Vu que le procédé respectif porte préjudice à l'approvisionnement de la population en biens de consommation et durables et porte atteinte au sentiment religieux des chrétiens¹¹⁷.

L'ordonnance venait renforcer la loi et les décisions ministérielles sur le repos dominical en vigueur (art. 1). Cependant, elle y ajoutait l'obligation pour les Juifs de rester ouverts tous les jours ouvrables et d'engager, au besoin, des vendeurs et travailleurs d'autres confessions pour se faire remplacer le samedi (art. 2). En cas de contravention à l'ordonnance, les magasins et établissements étaient frappés d'une fermeture administrative de 3 à 8 jours et, en cas de récidive, perdaient leur licence de fonctionnement (art. 3) « Tous les citoyens de bien » étaient obligés à dénoncer les contrevenants tant à cette ordonnance qu'à l'ordonnance du 1er décembre (art. 5) L'ordonnance entrait en vigueur le 15 décembre (art. 6).

Comme on l'a vu, selon l'enquête menée par le Congrès juif mondial l'obligation, pour les Juifs de Bucovine, de rester ouverts le sabbat, avait déjà existé du temps du gouvernement Goga¹¹⁸. Encore après la chute de celui-ci, la préfecture du département de Suceava avait vérifié le 16 février 1938 les

4 décembre 1938, p. 4 ; *Im Gebiet Suceava dürfen die Juden im öffentlichen Verkehr nur mehr rumänisch sprechen*, in « Sathmarer Schwabenpost », 15 décembre 1938, p. 6.

¹¹⁶ A. S., *Czernowitzer Brief*, in « Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt », n° 19711, 5 janvier 1939, p. 4.

¹¹⁷ *Ordonanța despre repaosul duminical (n° 7530)*, in « Allgemeine Zeitung », n° 10053, 13 décembre 1938, p. 4 : « Semnalându-ni-se că în multe comune urbane și îndeosebi în cele rurale din cuprinsul Ținutului patronii evrei ai debitelor, magazinelor și bănciilor țin prăvăliile Sâmbăta închise, pentru a vinde băuturi și a desface mărfurile în zilele de Duminici și sărbători legale, eludând astfel legea pentru regularea repaosului Duminical [...] Având în vedere că prin procedeul semnalat se prejudiciază alimentarea populației cu articole de consum și de utilitate și se jignește simțul religios al creștinilor ».

¹¹⁸ The National Archives, FO 371/22453 (R 1377), f. 245-248 : le Congrès juif mondial au Conseil de la Société des Nations, 12 février 1938.

licences des commerçants et des cochers juifs qui n'avaient pas ouvert, respectivement n'étaient pas sortis le samedi, 12 février 1938¹¹⁹. Des chrétiens de Cernăuți avaient demandé la réintroduction de l'obligation de rester ouvert le samedi après Rosh ha-Shana, le Nouvel An juif, fêté du 25 au 27 septembre 1938. Argumentant que les marchands juifs vendaient des produits monopolisés, ils avaient exigé que ceux-ci restent ouverts même les jours de fête juifs¹²⁰. Quant au repos dominical, il avait fait l'objet d'une circulaire du gouvernement Goga¹²¹, d'un décret publié le 4 août 1938¹²², ainsi que de la loi administrative parue le 14 août 1938 (art. 105)¹²³ et le gouvernement Cristea discutait s'il fallait créer des commissions spéciales pour l'imposer¹²⁴. Dans certains endroits, il semble qu'en effet personne ne l'observait¹²⁵.

Si l'ordonnance voulait éviter des humiliations et des inconvénients à la population chrétienne, elle portait surtout préjudice à la communauté juive, qu'elle empêchait d'observer le sabbat ou bien obligeait à faire des dépenses supplémentaires¹²⁶. Elle créait un dilemme réel dans la mesure où certains commerçants juifs n'avaient pas les moyens d'engager des vendeurs chrétiens¹²⁷. En plus, l'article 5 mettait les juifs quasiment au ban de la société et amorçait une agitation antisémite majeure¹²⁸.

Dans les mois qui suivirent, les fermetures administratives s'abattaient par dizaines sur les commerces juifs¹²⁹. De nouveau, la police déployait tout son

¹¹⁹ AN-Suceava, fond Prefectura județului Suceava, dosar 27/1938 : dossier relatif à l'enquête.

¹²⁰ ANIC, fond Direcția generală a Poliției (2350), dosar 16/1938, f. 12: l'Inspectorat Général de Gendarmerie, note, 10 octobre 1938.

¹²¹ *Respectarea repausului duminical*, in « Glasul Bucovinei », n° 5231, 4 janvier 1938, p. 2. Cette circulaire n'était pas citée dans l'ordonnance.

¹²² MOF, n° 178, 4 août 1938, p. 3592-3593 (n° 2726).

¹²³ MOF, n° 187, 14 août 1938, p. 3772-3832 (n° 2919).

¹²⁴ *Kontrolle der Sonntagsruhe*, in « Groß-Kokler Bote & Schäßburger Zeitung », n° 3108, 11 septembre 1938, p. 3.

¹²⁵ AN-Botoșani, fond Poliția Orașului Dorohoi, dosar 6/1939, f. 112 : le Commissariat de Police de Dorohoi au détachement de Darabani, copie d'un rapport de l'inspectat général du Travail de la Région Suceava, selon lequel tous les magasins à Darabani et Mihăileni (département de Dorohoi) étaient ouverts le dimanche matin, 14 mai 1939, 25 mai 1939.

¹²⁶ À noter que l'article 11 de la version initiale du traité des minorités du 9 décembre 1919 avait stipulé : « Jew shall not be compelled to perform any act which constitutes a violation of their Sabbath nor shall they be placed under any disability by reason of their refusal to attend courts of law or to perform any legal business on their Sabbath. This provision however shall not exempt Jews from such obligations as shall be imposed upon all other Roumanian citizens for the necessary purposes of military service, national defence or the preservation of public order. Roumania declares her intention to refrain from ordering or permitting elections, whether general or local, to be held on a Saturday, nor will registration for electoral or other purposes be compelled to be performed on a Saturday » : The National Archives, FO 371/22453 (R 296) : Bibliothèque du Foreign Office, Mémoire, 19 janvier 1938.

¹²⁷ Державний Архів Чернівецької Області, 26, опис 1, справа 151, ф. 8 : la résidence royale de la Région Suceava au Commissariat de Police de Cernăuți, 22 février 1939.

¹²⁸ Pour les dénonciations adressées à la résidence royale de la Région Suceava, voir : Державний Архів Чернівецької Області, 26, опис 1, справа 150.

¹²⁹ *Închiderea prăvăliilor care nu au respectat dispozițiunile Ordonanței Rezidențiale n° 6907/38*, in « Suceava », n° 9, 12 janvier 1939, p. 6 ; *Alte magazine închise pentru nerespectarea*

zèle pour dépister des contrevenants. Ceci aboutit à des situations absurdes : ainsi, un agent de police de Storojineț fit fermer un magasin parce qu'il avait trouvé une porte close. Suite à la plainte du propriétaire, l'agent dut se rendre à l'évidence que la porte qu'il avait vérifiée était celle du dépôt. Il se défendait que le « commerçant avait tenté de séduire [sic !] en erreur les organes de police »¹³⁰. Pour des motifs obscurs, la résidence royale de la Région Suceava, de qui l'ordonnance avait pourtant émané, demandait de temps à autre conseil au commissariat de police de Cernăuți s'il fallait fermer un magasin ou accorder une dérogation¹³¹. La résidence royale fit une exception pour un libraire qui ne vendait que des livres en hébreu (ce qui ne portait pas préjudice aux clients chrétiens)¹³² et concéda des dérogations générales dans le cadre de Pessah et de Shabouot 1939 (5699)¹³³. Si ces exceptions étaient rares, c'est que les autorités tenaient à exécuter l'arrêté en toute rigueur. Lorsqu'un commerçant mit en avant son impossibilité d'engager un vendeur chrétien et demanda une dérogation, le commissariat de police s'opposa, de peur de créer un précédent¹³⁴.

Les réactions aux ordonnances antisémites du résident royal

La première ordonnance antisémite du résident royal ne provoqua qu'une réaction locale. La communauté juive de la ville de Suceava attaqua l'interdiction de percevoir la taxe de kashrout devant le tribunal administratif local, en argumentant que la loi des cultes lui conférait bien ce droit¹³⁵. Cette contestation fut rejetée¹³⁶. La communauté juive de Suceava adressa alors un mémoire au

Ordonanțelor Rezidențiale, in « Suceava », n° 14, 18 janvier 1939, p. 8; Державний Архів Чернівецької Області, 26, опис 2, справа 531, ф. 2-3 : le Commissariat de Police de Cernăuți, procès-verbal avec une liste de 15 contrevenants, 21 janvier 1939 ; « Monitorul Ținutului Suceava », n° 3, 15 février 1939, p. 70 : ordre n° 3176/6 février 1939 de fermeture de 14 commerces ; Державний Архів Чернівецької Області, 26, опис 2, справа 328, ф. 26-28 : le Commissariat de Police de Suceava à la résidence royale de la Région Suceava, liste de 89 commerces fermés pour 3 jours, 19 avril 1939 ; « Monitorul Ținutului Suceava », n° 98, 1 mai 1939, p. 5 : Prăvălii evreiești închise la Hotin.

¹³⁰ Державний Архів Чернівецької Області, 26, опис 2, справа 532, ф. 1-2 : le service du contentieux de la résidence royale de la Région Suceava, avant le 29 juillet 1939 ; *ibidem*, 5 : déclaration de l'agent de police fautif : « ca se seducă [sic !] în eroare organele polițienești ».

¹³¹ *Ibidem*, опис 1, справа 151, ф. 8 : la résidence royale de la Région Suceava au Commissariat de Police de Cernăuți, 22 février 1939 ; *ibidem*, 13 : la résidence royale de la Région Suceava au Commissariat de Police de Cernăuți, non daté.

¹³² *Ibidem*, 1 : Benjamin Schapira à la résidence royale de la Région Suceava, 16 décembre 1938 ; *ibidem*, 2 : la résidence royale de la Région Suceava à Benjamin Schapira, 31 décembre 1938.

¹³³ *Ibidem*, опис 2, справа 328, ф. 23 : le grand rabbin au résident royal, 30 mars 1939 ; *ibidem*, 24 : la résidence royale de la Région Suceava au préfet et à la police, 1 avril 1939 ; AN-Botoșani, fond Poliția Orașului Dorohoi, dosar 6/1939, 120 : le Commissariat de Police de Dorohoi au détachement de police de Darabani, copie de l'ordre de l'Inspectorat de Police, 25 mai 1939.

¹³⁴ Державний Архів Чернівецької Області, 26, опис 1, справа 151, ф. 10 : le Commissariat de Police de Cernăuți au résident royal, 23 février 1939.

¹³⁵ *Kultusgemeinde und Koscherfleischtaxen*, in « Czernowitzer Allgemeine Zeitung », n° 10053, 13 décembre 1938, p. 4.

¹³⁶ *O acțiune a comunității evreiești din Suceava împotriva unei dispozițiuni a Ținutului. A fost respinsă de Curtea Administrativă*, in « Bucovina », n° 5505, 17 décembre 1938, p. 2.

préfet du département de Suceava, dans lequel elle reprenait de toute apparence l'argumentation de la contestation. Elle soutenait que la taxe de kashrout servait à payer les bouchers haham et le reste du personnel mis à disposition par la communauté pour l'abattage rituel et relevait que, suivant les statuts de la communauté approuvés par le ministère des cultes en 1929, l'abattage rituel était l'une de ses missions les plus importantes et ne pouvait être exécuté que par ses hahamim autorisés sous le contrôle du rabbin. La communauté étant par conséquent obligée de payer le personnel pour l'abattage rituel, elle devait logiquement pouvoir récupérer ses frais. La communauté affirmait en plus que les Juifs orthodoxes payaient volontiers la taxe¹³⁷. Le préfet du département de Suceava transmit le 29 décembre 1938 le mémoire de la communauté juive de Suceava au résident royal de la Région Suceava en lui demandant de le « rejeter comme infondé »¹³⁸, ce que celui-ci fit le 14 janvier 1939¹³⁹.

Les ordonnances de décembre 1938 par contre déclenchaient des protestations des communautés juives locales, nationale et internationale. Le 14 janvier 1939, une délégation de rabbins pria Alexianu de suspendre l'ordonnance sur l'ouverture obligatoire du samedi. Alexianu leur répondit que « l'État roumain garantissait aux juifs droits et libertés ; ils avaient donc le devoir de se plier à toutes les lois et dispositions des autorités »¹⁴⁰. Il se montrait plus favorable le 5 février 1939, lorsqu'il était déjà sur le point de quitter son poste¹⁴¹. Face aux dirigeants juifs locaux, Alexianu détenait cependant une position de force qui résultait des divisions au sein des communautés juives de Bucovine et de ses interventions consécutives comme arbitre¹⁴².

¹³⁷ Державний Архів Чернівецької Області, 26, опис 1, справа 160, ф. 1 : la communauté juive de Suceava au Préfet du département de Suceava, reçu le 16 décembre 1938.

¹³⁸ *Ibidem*, 3 : le préfet du département de Suceava au résident royal de la Région Suceava, 29 décembre 1938.

¹³⁹ *Ibidem*, 4-5 : le résident royal de la Région Suceava au préfet du département de Suceava, 14.01.1939.

¹⁴⁰ *Rabbinerabordnung beim Herrn Königlichen Residenten*, in « Allgemeine Zeitung », n° 10078, 14 janvier 1939, p. 8 : « Der rumänische Staat gewähre den Juden Recht und Freiheit, sie seien daher verpflichtet, alle Gesetze und Verfügungen der Behörden durchzuführen ».

¹⁴¹ *Der Abschied S. E. des königl. Residenten. Eine Delegation der jüdischen Gemeinde bei S. E. dem Herrn Königlichen Residenten Alexianu*, in « Allgemeine Zeitung », n° 10096, 7 février 1939, p. 2.

¹⁴² Le 17 janvier 1938, Karl Guthertz se présenta devant le préfet national-chrétien du Département de Cernăuți Nichifor Robu avec sa nomination, par le ministère des Cultes, à la tête de la communauté israélite de Cernăuți. Si Robu eut des objections, il paraît pourtant que Guthertz put occuper son poste car il fut destitué en octobre 1938 par la préfecture en raison d'une plainte portée contre lui, puis réinstallé, deux jours plus tard, par le résident royal. Suite à de nouvelles plaintes, le résident royal demanda en novembre 1938 au ministre des Cultes et des Arts l'autorisation de nommer une commission intérimaire. Cette commission fut contestée à son tour par des membres de la communauté, de sorte qu'au début de 1939, le résident royal procéda à un remaniement de la commission. Après le départ d'Alexianu en février 1939, Guthertz, alors président de la commission intérimaire, dut donner un démenti qu'il n'existait pas de dissensions au sein de cette commission. En mai 1939, la Région Suceava nomma une nouvelle commission sans Guthertz, commission qui avait pour charge d'organiser des élections: *Evreimea cernăuțeană sub noul regim*, in « Glasul

Le 17 janvier 1939, une personnalité juive de Roumanie, l'avocat et homme politique Wilhelm Filderman (1882-1963) dénonça l'ordonnance du 1er décembre 1938 dans un mémoire adressé au commissariat général pour les minorités, l'institution créée le 4 août 1938 par le régime royal pour veiller sur l'application correcte de la loi à l'égard des minorités¹⁴³. Filderman en relevait l'inconstitutionnalité et l'illégalité : il notait qu'au regard de la constitution et de la législation en vigueur, une ordonnance ne pouvait ni discriminer une partie de la population, ni créer des sanctions, ni déposséder des citoyens ou des non-citoyens de leurs droits légaux¹⁴⁴. Le 23 janvier 1939, Filderman protesta contre l'ordonnance du 7 décembre 1938, dont il soutenait qu'elle portait atteinte aux libertés de conscience, de religion et du commerce et qu'elle supprimait l'égalité religieuse, l'humiliation potentielle d'un chrétien l'emportant sur le droit d'un Juif de pratiquer sa religion.¹⁴⁵ La section juridique du commissariat général pour les minorités rejeta l'ensemble des griefs de Filderman comme « infondés », en argumentant :

En ce qui concerne la décision de la résidence royale, nous croyons que l'interdiction, pour les juifs, de parler une autre langue que le roumain s'explique par la

Bucovinei », n° 5244, 21 janvier 1938, p. 2 ; *Tot în numărul de ieri...*, in « Glasul Bucovinei », n° 5245, 22 janvier 1938, p. 2 ; *Neues Präsidium in der jüdischen Gemeinde*, in « Morgenblatt », n° 5980, 11 octobre 1938, p. 4 ; « Morgenblatt », n° 5982, 13 octobre 1938, p. 5 ; Державний Архів Чернівецької Області, 26, опис 1, справа 161, ф. 28 : le résident royal de la Région Suceava au ministre des Cultes et des Arts, 10 novembre 1938 ; *Ziarul Glasul Bucovinei din 19 Ianuarie 1939 publică următorul comunicat*, in « Curierul Israelit », 22 janvier 1939 ; *În sânul comisiunii interimare...*, in « Curierul Israelit », 12 février 1939 ; *D. dr. Karl Guthertz, președintele comisiunii interimare...*, in « Curierul Israelit », 19 février 1939 ; *Cernăuțier Kultusgemeindeleitung enthoben. Neue Verwaltung eingesetzt. Feierliche Installierung am Dienstag*, in « Allgemeine Zeitung », n° 10169, 7 mai 1939, p. 3 ; *Von der jüdischen Kultusgemeinde*, in « Allgemeine Zeitung », n° 10170, 9 mai 1939, p. 4 ; *Die Installierung der neuen Kultusgemeindeleitung. Ansprache des Bezirkspräsidenten Oberst Jonescu. Der Wunsch des königlichen Residenten : Durchführung der Kultuswahlen. Innerhalb zweier Monate. Oberstregierungsrat Dr. Enis zum Präsidenten gewählt. Der Verlauf der Feierlichkeit am Vormittag*, in « Allgemeine Zeitung », n° 10171, 10 mai 1939, p. 3.

Les communautés juives de Câmpulung et de Rădăuți connurent des crises intestines similaires : AN-Suceava, Prefectura Județului Câmpulung (188), dosar 57, 1938 ; Державний Архів Чернівецької Області, 26, опис 1, справа 161, ф. 1 ; AN-Suceava, fond Prefectura județului Rădăuți (231), dosar 8/1938, f. 16 : plainte, reçue le 7 septembre 1938 ; Державний Архів Чернівецької Області, 26, опис 1, справа 161, ф. 3 : la résidence royale de la Région Suceava, exposé sur la situation de Rădăuți ; *ibidem*, 28 : le résident royal de la Région Suceava au ministère des Cultes et des Arts, 10 novembre 1938 ; *ibidem*, 51 : la préfecture du département de Rădăuți à la résidence royale de la Région Suceava, 19 janvier 1939 ; опис 2, справа 503, 504 : l'Inspectorat Général Administratif à la Région Suceava, 22 janvier 1939 ; ANIC, fond PCM (299), dosar 117/1939, f. 1-100 : les principales revendications minoritaires concernant les cultes, l'enseignement et les problèmes culturels, résolues par la section culturelle du ministère pour les minorités, non daté.

¹⁴³ MOF, n° 178, 4 août 1938, p. 3588 (n° 2761).

¹⁴⁴ ANIC, fond PCM (299), dosar 288/1939, f. 498 : Wilhelm Filderman au commissaire général pour les minorités, mémoire, 17 janvier 1939 ; *ibidem*, f. 388 : Wilhelm Filderman au commissaire général pour les minorités, supplément au mémoire, 20 janvier 1939.

¹⁴⁵ *Ibidem*, 396 : Wilhelm Filderman au commissaire général pour les minorités, 23 janvier 1939.

situation exceptionnelle qui règne depuis quelques mois au nord du pays [...] Dans ces circonstances, la résidence royale a cru bon de prendre quelques mesures dont le caractère exceptionnel s'explique parfaitement par les circonstances inhabituelles qui ont été à leur origine. Voilà pourquoi la décision de la résidence ne peut plus être appréciée comme un acte de « temps normal », mais comme une mesure qui doit aider à dépasser une « période de crime ». Partout, le droit (la jurisprudence et la doctrine) permet à l'État et à ses organes de prendre dans ces circonstances les mesures qu'ils jugeront nécessaires, même s'ils transgressent des dispositions légales. *Salus reipublicae suprema lex*. De telles mesures, appelées actes de gouvernement, ne peuvent être attaquées en justice et ne donnent pas de droit à des indemnisations de la part des organes qui les prennent. [...] À notre avis, la décision de la résidence royale est un acte de ce genre. Elle a été prise pour faire face à des difficultés et des dangers qui, en tant que menaces à l'ordre public, menacent implicitement les signataires de la plainte¹⁴⁶.

À cet argument, qui ne tenait pas compte de l'obligation du résident royal de respecter le cadre légal au risque d'une suspension ou d'une révocation de ses décisions¹⁴⁷ et qui décrivait les victimes des ordonnances comme leurs bénéficiaires, la section juridique en ajoutait d'autres pour justifier la restriction de la liberté du travail des Juifs qui avaient perdu leur citoyenneté roumaine. Elle considérait que le résident royal ne faisait qu'appliquer la loi sur la protection du travail national et qu'il aurait pu prendre des mesures bien plus drastiques à l'égard de ces « étrangers ». En tant qu'« étrangers » ces personnes n'avaient à son avis non plus droit au statut de minoritaires protégés par les traités¹⁴⁸.

À propos de l'ouverture obligatoire du samedi, dans un second exposé, la section juridique raisonnait que « dans la Région Suceava [...] l'écrasante majorité de presque cent pour cent des magasins appartiennent aux Juifs, de

¹⁴⁶ *Ibidem*, f. 397-400 : la section juridique du commissariat général pour les minorités, exposé sur les plaintes déposées par les Juifs au cours de janvier 1939, 25 janvier 1939 : « În ceea ce privește decizia Reziidenții regale, credem că interdicția adresată Evreilor de a vorbi altă limbă decât românește se explică prin situația excepțională în care se află provincia din Nordul țării de câteva luni. Evenimentele externe și interne au creat în acest colț de țară o efervescentă bine cunoscută pentru oficialitate. În aceste împrejurări, Reziidența regală a socotit necesar să ia unele măsuri al căror caracter excepțional se explică cu presosință prin împrejurările neobișnuite care le-a provocat. Astfel fiind, decizia Reziidenții nu mai poate fi apreciată ca un act de 'timp normal', ci ca o măsură menită să ajute la traversarea unei 'perioade de crimă'. Dreptul de pretutindeni (jurisprudență și doctrină) îngăduie Statului și organelor lui ca în astfel de împrejurări să ia orice măsuri s'a socoti necesare, chiar cu încălcarea unor dispozițiuni legale. *Salus reipublicae suprema lex*. Asemenea măsuri denumite acte de guvernământ nu pot fi atacate în justiție și nu dau dreptul la daune împotriva organelor care le săvârșesc. [...] Decizia Reziidenții regale este, după părerea noastră, un act de această natură. Ea a fost dată pentru a se soluționa dificultăți și pericole care, amenințând siguranța publică, implicit amenință pe subscriitorii plângerii ». Cf. ANIC, fond PCM (299), dosar 288/1939, f. 409-411 : la section juridique du commissariat général pour les minorités, exposé supplémentaire sur les nouvelles plaintes que les Juifs ont adressées au commissariat général pour les minorités au cours de janvier 1939, 26 janvier 1939.

¹⁴⁷ MOF, n° 187, 14 août 1938, p. 3772-3832 (n° 2919) (loi administrative) (art. 63e-f).

¹⁴⁸ ANIC, fond PCM (299), dosar 288/1939, f. 397-400 : la section juridique du commissariat général pour les minorités, exposé sur les plaintes déposées par les Juifs au cours de janvier 1939, 25 janvier 1939.

sorte que le respect autant du repos dominical et des jours de fête chrétiens, que du samedi et des autres jours de fête juifs, porte gravement atteinte aux moyens d'approvisionnement de la population. Le respect du « sentiment religieux », invoqué par le pétitionnaire doit être compris comme étant conditionné par la satisfaction des besoins collectifs. Il est vrai que la constitution (art. 19) garantit la liberté de conscience, mais la réglementation de l'exercice [sic !] de cette liberté est laissée à la discrétion du législateur ordinaire. Celui-ci ne peut pas, lorsqu'il réglemente cet exercice, ne pas prendre en compte des besoins collectifs de la nature de ceux que la résidence a voulu satisfaire »¹⁴⁹.

L'analyse superficielle et cynique des arguments juridiques de Filderman montre que le commissariat général pour les minorités, contrairement à ses obligations légales, patronnait la politique d'Alexianu.

Au plan international, l'Organisation mondiale des Juifs orthodoxes Agoudat déplora que l'ordonnance sur l'ouverture obligatoire du sabbat portât atteinte au sentiment religieux des Juifs ainsi qu'aux « principes de tolérance et de liberté de conscience admis généralement par les nations civilisées ». Le ministre plénipotentiaire roumain à Londres leur répondit « que certaines mesures concernant les Juifs sont étrangères à toutes persécution religieuse », tout en leur promettant « de transmettre cette protestation aux autorités compétentes de Roumanie »¹⁵⁰. Le Congrès juif mondial, quant à lui, accusa Alexianu de vouloir « aryaniser » les entreprises juives »¹⁵¹. Finalement, le comité de trois qui analysait les pétitions à la Société des Nations concernant les Juifs de Roumanie, espérait « que le gouvernement royal voudra bien examiner les circonstances dans lesquelles ces mesures auraient été prises par les autorités locales »¹⁵².

Les motivations du résident royal

Quelles motivations Gheorghe Alexianu avait-il eues à rendre des ordonnances antisémites, dont le commissariat général pour les minorités et la diplomatie roumaine devaient par la suite prendre la défense ? Il se peut qu'il

¹⁴⁹ *Ibidem*, 409-411 : la section juridique du commissariat général pour les minorités, exposé supplémentaire sur les nouvelles plaintes que les Juifs ont adressé au commissariat général pour les minorités au cours de janvier 1939, 26 janvier 1939 : « În Ținutul Suceava [...] magazinele aparțin într-o proporție covârșitoare, foarte apropiată de unanimitate, Evreilor, astfel că faptul de a se respecta atât repaosul duminical și sărbătorile creștinești, cât și sărbătoarea Sâmbetei și celelalte sărbători evreiești, atinge grav posibilitățile de aprovizionare ale populației. Respectul 'sentimentului religios', despre care vorbește petiționarul, trebuie înțeles ca fiind condiționat de împlinirea cerințelor de interes general. Este adevărat că Constituția (art. 19) garantează libertatea conștiinței, însă reglementarea exercițiului acestei libertăți este lăsată la aprecierea legiuitorului ordinar. Acesta nu poate, reglementând acest exercițiu, să nesocotească cerințe de interes general de felul celor pe care măsura Rezidenței a urmărit să le satisfacă ».

¹⁵⁰ The National Archives, FO 371/23842 (R 1139), 157-161 : résumé d'un compte-rendu de l'Organisation mondiale des Juifs orthodoxes Agoudat, annexé à un memorandum (en français).

¹⁵¹ Archives de l'Office des Nations unies à Genève, R3944/4/13396/32626 : le Congrès juif mondial, memorandum, 15 janvier 1939 (en français).

¹⁵² *Ibidem* : le directeur de la section des minorités au Secrétariat de la Société des Nations Rasmus Skylstad au délégué permanent roumain Gheorghe Crutcescu, 23 janvier 1939 (en français).

n'ait fait qu'adopter la ligne politique du régime royal, qui consistait à s'aligner sur la Légion de l'Archange Michel pour rallier l'électorat de celle-ci¹⁵³. La crise tchécoslovaque avait suscité de nouveaux phantasmes antisémites, dont le bruit que la Bucovine allait faire partie d'un État juif¹⁵⁴. En persécutant la population juive, le résident royal espérait probablement mettre fin à la rumeur qu'il était philosémite¹⁵⁵, se concilier les sympathisants de la Légion et calmer ainsi la situation, comme le suggère l'exposé des motifs de sa deuxième ordonnance. S'il était un fonctionnaire loyal, il ne pouvait y voir que le profit de l'État.

Lues à la lumière de son article de 1935, où il avait avoué son aversion aux avocats minoritaires, et de son projet urbanistique chrétien et roumain, où la Maison juive n'avait pas de place, les ordonnances s'avèrent être davantage que des mesures vexatoires. Alexianu était motivé par sa volonté de christianiser et de roumaniser la Région Suceava. Il l'admit lui-même à demi-mot lors de l'inauguration de la Banque du Nord (installée dans le Palais culturel du Fonds ecclésiastique à côté de la Maison juive), lorsqu'il déclara :

Et si vous me demandez pourquoi l'administration publique est présente à cette solennité, je vous réponds : la Région Suceava et toutes les âmes qui parlent et pensent roumain se réjouissent sans réserve que soit apparu cet établissement de crédit¹⁵⁶.

Ceci peut expliquer pourquoi ses ordonnances coupaient les ressources financières des communautés juives et limitaient la liberté de conscience et du travail de la population juive, qui perdait ainsi ses moyens de subsistance matériels et spirituels. Avec grande vraisemblance, le résident royal voulait contraindre les Juifs à l'émigration. C'était d'ailleurs la solution à long terme sur laquelle les communautés juives de la Région Suceava convinrent le 7 février 1939¹⁵⁷.

La situation des minorités ukrainienne et allemande

Sans prendre des mesures publiques dans ce sens, Alexianu appuyait la roumanisation des Ukrainiens. Le 18 septembre 1938, il demanda par télégramme chiffré au commissariat général pour les minorités de ne pas prendre en considération le mémoire de Kost Krakalia (*1884), homme politique ukrainien

¹⁵³ Armand Călinescu, *op. cit.*, p. 400 (11 novembre 1938).

¹⁵⁴ ANIC, fond Ministerul de Interne – Diverse (2247), dosar 25/1938 II, f. 58-61 : pamphlet légionnaire, transmis le 12 septembre 1938.

¹⁵⁵ *Ibidem*, 56 : lettre de menaces, 13 novembre 1938.

¹⁵⁶ *Renașterea economică a ținutului Suceava*, in « Suceava », n° 12, 15 janvier 1939, p. 4 : « Și dacă mă întrebați care este rațiunea prezenței administrației publice la această înaltă solemnitate, vă răspund : se bucură întregul ținut al Sucevii dela un capăt la altul al său și toate sufletele, care vorbesc și gândesc românește, că a apărut acest instrument pe credit ».

¹⁵⁷ *Jüdische Auswanderung und Umschichtung. Die heutige Konferenz der Kultusgemeinden. Beratungen dauern fort*, in « Allgemeine Zeitung », n° 10096, 7 février 1939, p. 5 ; *Jüdische Auswanderung und Umschichtung. Die Auswanderungs- und Umschichtungskonferenz in der jüdischen Kultusgemeinde. Die Berichte der einzelnen Referenten. Resolutionen und Telegramm an die Palästinakonferenz in London*, in « Allgemeine Zeitung », n° 10097, 8 février 1939, p. 2-3.

de Roumanie, qui était intervenu en faveur des parents ukrainiens qui voulaient faire inscrire leurs enfants à des cours scolaires en langue ukrainienne¹⁵⁸. Le 15 décembre 1938, il donna suite à une demande de la Métropole de Bucovine, ordonnant par une circulaire confidentielle que les officiers d'état civil enregistrent les nouveaux-nés sous des prénoms roumains du calendrier de l'Église orthodoxe roumaine et non pas sous des prénoms slaves¹⁵⁹. Le 16 janvier 1939, il donna un avis favorable à la requête de la même Métropole orthodoxe que le ministère des Cultes et des Arts impose le roumain comme langue liturgique aux Ukrainiens gréco-catholiques de Bucovine (qui dépendaient de l'Évêché gréco-catholique du Maramureș). Comme la Métropole de Bucovine avait réduit l'emploi de l'ukrainien et du slavon à un minimum dans sa juridiction, elle avait peur que les fidèles ukrainiens orthodoxes ne se sentent attirés par l'Église gréco-catholique, où de telles restrictions étaient inexistantes¹⁶⁰.

Quant à la minorité allemande, elle accusait Alexianu d'avoir fait censurer la presse minoritaire. Aux dires d'un représentant de la minorité, Alexianu avait ordonné au censeur de retirer tout ce qui avait trait aux minorités. Toujours selon ce représentant, lorsque le rédacteur du quotidien allemand de Bucovine « Deutsche Tagespost » [Courrier quotidien allemand], qui était présent, lui avait fait remarquer qu'il s'agissait, pour la plupart, d'articles qui avaient déjà paru à Bucarest ou dans d'autres feuilles des minorités, Alexianu avait rétorqué :

Que les autres fassent ce qu'ils veulent, dans ma juridiction, j'interdis dès aujourd'hui jusqu'à la publication des lois qui se rapportent aux minorités, quand bien même elles auront paru dans le moniteur officiel !¹⁶¹

La censure d'un article sur la politique minoritaire roumaine, qui avait paru dans « The Times » et que « Tchas » voulait reproduire, paraît corroborer la plainte de la minorité allemande¹⁶².

De même, Alexianu demanda le 29 octobre 1938 au ministre de la Santé et de la Protection sociale de dissoudre le comité du collège médical de la municipalité de Cernăuți, pour motif que celui-ci, « d'ailleurs formé en majorité de médecins minoritaires »¹⁶³, n'exerçait pas ses attributions d'organe de

¹⁵⁸ ANIC, fond PCM (300), dosar 191/1940, f. 92-102 : le commissariat général pour les minorités, exposé, non daté.

¹⁵⁹ AN-Suceava, fond Prefectura județului Suceava (231), dosar 12/1938, 4 : le résident royal de la Région Suceava aux préfets, circulaire, 15 décembre 1938.

¹⁶⁰ Державний Архів Чернівецької Області, 26, опис 2, справа 145, ф. 2 : le résident royal de la Région Suceava au ministre des Cultes et des Arts, 16 janvier 1939.

¹⁶¹ ANIC, fond PCM (300), dosar 204/1940, f. 1-6 : Berichte über die gegenwärtige Lage im Buchenlande, non daté : « Die andern sollen machen, was sie wollen, in meinem Bereich verbiete ich von nun an, dass selbst die Gesetze, die auf die Minderheiten Bezug haben, verlautbart werden, und wenn auch dieselben im Amtsblatte erschienen sind ».

¹⁶² Мирослав Романюк, *Українська преса північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870-1940 рр.)*, Львів, 2000, p. 458.

¹⁶³ ANIC, fond Ministerul Muncii (2525), dosar 25/1938, f. 60-61 : le résident royal de la Région Suceava au ministre de la Santé et de la Protection sociale, 29 octobre 1938 : « care dealtfel este format în majoritate din medici minoritari ».

contrôle des médecins de la municipalité, dont « certains [...], et notamment les minoritaires [...] ont l'habitude de faire de la publicité dans les journaux – publicités souvent fausses – puisqu'ils ajoutent des spécialités qu'ils n'ont pas »¹⁶⁴, portant ainsi préjudice aux « médecins corrects qui ne veulent pas ou n'ont pas la possibilité de se faire de la publicité »¹⁶⁵. Toujours selon Alexianu, l'inspectorat général sanitaire de Cernăuți avait été saisi à ce sujet et avait donné mandat au médecin-chef de la municipalité d'avoir ces médecins à l'œil¹⁶⁶. Le ministère donna suite à la demande d'Alexianu et dissolvait d'abord le 10 novembre 1938 le conseil du collège médical du département de Cernăuți¹⁶⁷, avant de faire cesser le 19 novembre l'intérim assuré par l'ancien conseil et de nommer une commission intérimaire dont, à en juger les noms, ne faisaient partie que des Roumains ethniques¹⁶⁸. Enfin, le 21 novembre, le ministère informa le résident royal de cette nomination¹⁶⁹. Fondée sur des accusations vagues (« *certain*s médecins » ; « publicités *souvent* fausses ») et accentuant l'appartenance « minoritaire » des médecins inculpés et du comité jugé inactif, la demande d'Alexianu semble s'inscrire parmi ses autres mesures vexatoires contre les minorités de Cernăuți. Il faut cependant savoir que le collège médical de la municipalité et du département de Cernăuți avait décidé lors de sa séance du 21 octobre de faire une démarche auprès du ministre de la Santé et de la Protection sociale à propos de la révision des titres et des autorisations d'exercer des médecins et des pharmaciens diplômés à l'étranger¹⁷⁰, révision qui frappait en premier lieu les minoritaires et les Juifs¹⁷¹. Dans ce contexte, la demande que le résident royal adressa huit jours plus tard au ministre de la Santé et de la Protection sociale ressemble fort à une tentative de l'inspectorat général sanitaire et de la résidence royale d'étouffer l'opposition à la révision – mais en vain, puisque le nouveau collège médical de la municipalité et du département de Cernăuți fit sa démarche fin novembre – début décembre 1938¹⁷².

Finalement, l'attitude d'Alexianu à l'égard des minorités en général ressort clairement d'une circulaire de l'inspectorat scolaire de la Région Suceava :

¹⁶⁴ *Ibidem* : « Unii medici, și în special cei minoritari – din Municipiul Cernăuți –, obișnuiesc a-și face reclame prin ziare – reclame de multe ori false – deoarece adaugă specialități ce nu le au ».

¹⁶⁵ *Ibidem* : « medicilor corecți ce nu vor sau nu au posibilitatea să-și facă reclamă ».

¹⁶⁶ *Ibidem*.

¹⁶⁷ MOF, n° 265, 14 novembre 1938, p. 5485 (n° 98301/10 novembre 1938).

¹⁶⁸ MOF, n° 274, 24 novembre 1938, p. 5612 (n° 1584/19 novembre 1938).

¹⁶⁹ ANIC, fond Ministerul Muncii (2525), dosar 25/1938, f. 58 : la direction du personnel du ministère de la Santé et de la Protection sociale au résident royal de la Région Suceava, 21 novembre 1938.

¹⁷⁰ ANIC, fond Ministerul Muncii (2525), dosar 25/1938, f. 88-90 : le collège médical de la municipalité et du département de Cernăuți au ministre de la Santé et de la Protection sociale, mémoire, reçu le 2 décembre 1938.

¹⁷¹ Voir, par exemple : ANIC, fond PCM (299), dosar 288/1939, f. 346 : Tableau des décisions d'annulation prononcées par la commission de révision suite aux recours, non daté.

¹⁷² Idem, fond Ministerul Muncii (2525), dosar 25/1938, f. 88-90 : le collège médical de la municipalité et du département de Cernăuți au ministre de la Santé et de la Protection sociale, mémoire, reçu le 2 décembre 1938.

Mu par le désir de promouvoir le mérite et le talent, de stimuler les énergies de la jeunesse, de les diriger sur la voie du travail et de l'amour du pays et de les faire vivre dans l'esprit des anciennes traditions, Son Excellence le Résident Royal a décidé d'inviter le lundi, 19 décembre 1938, à 5h00 p.m. au palais de la résidence de la Région Suceava un élève [par classe – PHB], le meilleur de la classe, de préférence d'origine ethnique roumaine, selon le choix du directeur et du professeur principal de chaque classe¹⁷³.

La relève du résident royal

Dès le 14 décembre 1938, en vertu d'une décision du conseil des ministres, le ministère des Finances se mit à retirer sans appel leurs licences de vente d'alcool à des centaines de tenanciers juifs¹⁷⁴. En plus, des centaines de débits de tabacs furent fermés à travers la Roumanie et notamment en Bucovine¹⁷⁵. Ces mesures implicitement antisémites, qui correspondaient à la ligne politique tracée par Călinescu, sanctionnaient indirectement les ordonnances d'Alexianu.

Un mois et demi plus tard, le 1er février 1939, Gheorghe Flondor (1892-1976) était nommé résident royal de la Région Suceava, en lieu et place d'Alexianu, qui était transféré à la tête de la Région Bucegi (centrée sur Bucarest)¹⁷⁶, où il

¹⁷³ AN-Suceava, fond Inspectoratul Școlar al județului Rădăuți (238), dosar 2/1938, f. 176 : l'Inspectorat Școlar de la Région Suceava, circulaire, 13 décembre 1938 : « În dorința de a promova meritul și talentul, de a stimula energiile tinere, de a le îndruma pe calea muncii și a dragostei de Țară, de a-i face să trăiască în spiritul vechilor datini, Excelența Sa Dl Rezident Regal a hotărât să invite [sic !] pe ziua de Luni, 19 Decembrie 1938, orele 5 d.m. în Palatul Reședinției Ținutului Suceava câte un elev, cel mai bun în clasă, de preferință de origine etnică română, după alegerea directorului și a dirigintei fiecărei clase ».

¹⁷⁴ MOF, n° 295, 19 décembre 1938, p. 6020-6021 (n° 417145, 417149, 417151) ; n° 298, 22 décembre 1938, p. 6178-6179 (n° 423959, 423961) ; n° 299, 23 décembre 1938, p. 6221-6223 (n° 425283, 425285, 425287, 425289, 425291, 425293, 425279, 425281) ; n° 6, 7 janvier 1939, p. 71 (443131) ; n° 7, 9 janvier 1939, p. 109-110 (n° 443158, 443133, 443135, 443137, 443160) ; n° 8, 10 janvier 1939, p. 117 (n° 443162) ; n° 17, 20 janvier 1939, p. 265-267 (n° 456990, 456992, 463152, 463539, 463541, 463543, 463545, 463547, 463537) ; n° 18, 21 janvier 1939, p. 288-289 (n° 463154) ; n° 21, 26 janvier 1939, p. 365 (n° 472320, 472322, 472324, 472326, 472328, 472330, 472332, 472338, 472340) ; n° 22, 27 janvier 1939, p. 387-388 (n° 472334, 472336, 477788) ; n° 23, 28 janvier 1939, p. 409-410 (n° 477784, 477785, 477786, 477789) ; n° 24, 30 janvier 1939, p. 433 (n° 477787) ; n° 29, 4 février 1939, p. 590-591 (n° 492364, 492366, 492368) ; n° 31, 7 février 1939, p. 649 (n° 492362) ; n° 41, 18 février 1939, p. 841 (n° 514945 ?) ; n° 45, 23 février 1939, p. 934 (n° 530989 ?) ; n° 49, 27 février 1939, p. 1010 (n° 528099). Les décisions marquées d'un (?) frappent des débiteurs qui ne peuvent être identifiés clairement comme juifs. Il n'est donc pas certain si elles relèvent de la même mesure ou sont des sanctions ordinaires.

¹⁷⁵ *Energiece măsuri împotriva otrăvirii satelor cu alcool. S'au desființat 397 debite de băuturi din Bucovina. Decizia ministerului de finanțe*, in « Curentul », n° 3910, 19 décembre 1938; *Entzug jüdischer Schanklizenzen in der Bukovina und Moldau*, in « Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt », n° 19698, 20 décembre 1938, p. 2 ; *Debitele de tutun din orașul Cernăuți au fost desființate*, in « Bucovina », n° 5508, 21 décembre 1938, p. 3 ; *În cuprinsul ținutului Suceava...*, in « Credința », n° 1, 15 janvier 1939, p. 16 ; MOF, n° 299, 23 décembre 1938, p. 6221-6223 (n° 425283, 425285, 425287, 425289, 425291, 425293, 425279, 425281).

¹⁷⁶ MOF, n° 27, 2 février 1939, p. 529 (n° 618) ; « Monitorul Ținutului Suceava », n° 3, 15 février 1939, p. 55 (n° 618/1 février 1939).

partait roumaniser les Sicules du département de Trei-Scaune¹⁷⁷. Contrairement à Alexianu, le président de la Banque du Nord¹⁷⁸ Flondor faisait partie d'une famille roumaine de Bucovine (anoblie à l'époque autrichienne) et était apparenté à l'homme politique Iancu Flondor (1865-1924), dont il avait été l'adversaire politique, au chef légionnaire Neagoe Flondor (1901-1952), le fils de Iancu, au maire de Cernăuți Nicu Flondor (1872-1948) et au maréchal de la cour Constantin Flondor (1889-1942). La presse de Cernăuți ne cessait par conséquent de l'acclamer comme un enfant du pays¹⁷⁹.

Les Juifs se réjouissaient du départ d'Alexianu¹⁸⁰, ce que le professeur d'histoire universelle et ancien recteur de l'Université de Cernăuți¹⁸¹ Romulus Căndeș (1886-1973) ne manqua pas de leur reprocher¹⁸².

Peu avant le transfert d'Alexianu, des rumeurs avaient circulé au sein de la communauté juive qu'il serait muté en raison de son antisémitisme¹⁸³. Après sa relève, des membres de la communauté étaient convaincus que son transfert était la punition pour sa persécution des Juifs¹⁸⁴. Cependant, la campagne antisémite décidée par le conseil des ministres une semaine après la troisième ordonnance d'Alexianu empêche une telle interprétation.

Selon une lettre de son chef de cabinet, Alexianu fut muté parce qu'il n'avait pas réussi à trouver des solutions aux problèmes sociaux et politiques de

¹⁷⁷ *Acțiuni de integrare națională*, in « Curentul », 30 juillet 1939 ; ANIC, fond PCM (299), dosar 288/1939, f. 1-12 : l'article susmentionné de « Curentul » accompagné d'une plainte des dirigeants de la minorité magyare qu'Alexianu a alloué 16 millions de lei du budget régional à la construction de la cathédrale orthodoxe de Sfântu-Gheorghe, 20 septembre 1939 ; *Activitatea Ținutului Bucegi în cursul anului 1939*, in « România », 17 décembre 1939 : discours d'Alexianu, dans lequel le nouvel résident royal évoque l'allocation, par la Région Bucegi, de 14 millions de lei à la construction de la cathédrale orthodoxe à Sfântul-Gheorghe, cathédrale qui doit « servir à tout moment de témoignage vivant de notre présence et de notre vitalité sur cette terre » (« să servească în toate timpurile de mărturie vie a prezenței și puterii noastre de viață pe acest pământ »).

¹⁷⁸ *Renașterea economică a ținutului Suceava*, in « Suceava », n° 12, 15 janvier 1939, p. 1.

¹⁷⁹ Romulus Căndeș, *Noul Rezident Regal*, in « Suceava », n° 28, 6 février 1939, p. 1 ; *Exceleșța Sa d. Rezident Regal George Flondor sosește astăzi la Cernăuți*, in « Suceava », n° 30, 9 février 1939, p. 1 ; *Bine ai venit, vâstar al lui Tudor Armașul*, in « Suceava », n° 30, 9 février 1939 ; *Cu prilejul plecării celui dintâi Rezident Regal și venirea altuia*, in « Suceava », n° 30, 9 février 1939, p. 5 ; I. Breabă, *Noul Rezident Regal și Siretul voievodal*, in « Suceava », n° 38, 18 février 1939, p. 4 ; *Королівський президент Георгіє Флондор, Час*, 8 février 1939, p. 2 ; *Instalarea noului Rezident Regal al Ținutului Suceava*, in « Glasul Bucovinei », n° 5546, 9 février 1939, p. 1 ; *Cernăuți empfängt den neuen Königlichen Residenten*, in « Morgenblatt », n° 6077, 9 février 1939, p. 9 ; Octav Rusu, *Rezidentul*, in « Orizont », n° 3, p. 1 ; Octav Rusu, *Exceleșța Sa Dl. Rezident Regal Gheorghe Flondor a împlinit un an de activitate. Semnificația unui eveniment prețios*, in « Orizont », n° 7, p. 1.

¹⁸⁰ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției (2350), dosar 16/1938, f. 355 : note, 22 février 1939.

¹⁸¹ *Anuarul Universității Regele Carol al II-lea din Cernăuți*, op. cit., p. 211-212.

¹⁸² Romulus Căndeș, *Ne pleacă un om*, in « Suceava », n° 27, 5 février 1939, p. 1.

¹⁸³ ANIC, fond Ministerul de Interne Diverse (2247), dosar 7/1939, f. 136-137 : Siguranța, note, 29 janvier 1939.

¹⁸⁴ *Ibidem*, f. 237 : Siguranța, note, 17 février 1939.

Bucovine¹⁸⁵. Cette explication paraît plausible : le professeur universitaire, au lieu d'établir une communication entre les étudiants et les autorités, s'était retrouvé en conflit ouvert avec eux. En 1945, lors d'un de ses interrogatoires par le service secret soviétique SMERSH, Alexianu déclara que c'était lui-même qui avait demandé sa mutation en raison de la lettre de menaces des légionnaires. Il est pourtant possible qu'à cette époque Alexianu, qui en tant que gouverneur de la Transnistrie (de 1941 à 1944) s'était rendu coresponsable de la déportation et de l'assassinat de dizaines de milliers de personnes juives et tziganes¹⁸⁶, voulait s'ériger en martyr de la lutte qu'il avait menée contre la Légion¹⁸⁷.

La politique minoritaire du second résident royal de la Région Suceava

Lors de son installation, le 9 février 1938, Gheorghe Flondor déclara :

Un principe absolu sera de contribuer de toutes mes forces à fortifier l'élément roumain, en le rétablissant dans ses droits. Je mènerai ce combat avec une ferme détermination, mais par des moyens légaux et pacifiques [...] Le rétablissement de l'élément roumain dans ses droits naturels ne doit cependant pas impliquer l'asservissement de ceux des citoyens minoritaires qui sont loyaux à l'idée politique de l'État roumain, dont le travail contribue également à fortifier le pays et qui sont eux aussi liés de manière définitive au sol roumain¹⁸⁸.

Flondor se proposait donc de continuer le programme du gouvernement et de son prédécesseur, mais promettait en même temps de respecter les minorités fidèles au régime royal comme faisant partie intégrante de la Région Suceava.

Le 16 février 1939, le comité directeur de la communauté juive de Cernăuți se présenta devant le nouveau résident royal pour lui demander de reconsidérer l'ordonnance sur l'ouverture obligatoire du samedi et d'intercéder auprès du ministère des Cultes et des Arts pour qu'il lève l'interdiction sur les cours de religion juive¹⁸⁹. Cependant, les fermetures administratives continuaient à

¹⁸⁵ Mihai Pânzaru-Bucovina, *Gheorghe Flondor, ultimul Rezident Regal al Bucovinei*, Rădăuți, Institutul Bucovina-Basarabia, 2000, p. 30 (sans mention de la référence du document).

¹⁸⁶ Cf. Radu Ioanid, *The Holocaust in Romania. The Destruction of Jews and Gypsies Under the Antonescu Regime, 1940-1944*, Chicago, Ivan R. Dee, 2000, p. 208, 273-274.

¹⁸⁷ Radu Ioanid (éd.), *Lotul Antonescu...* : procès-verbal de l'interrogatoire du détenu Alexianu I. Gheorghe, 8 mars 1945.

¹⁸⁸ *Pornind pe drumul mărețelor realizări. Discursul-program al d-lui Rezident regal George Flondor la instalare*, in *Un an de Noua Constituție în Ținutul Suceava*, volumul I, Cernăuți, 1939 : « Un principiu absolut va fi să contribui din toate puterile mele la întărirea elementului românesc, integrându-l în drepturile sale. Voi duce această luptă cu hotărârea fermă, dar cu mijloace legale și pașnice [...] Reintegrarea elementului românesc în drepturile lui firești nu trebuie să implice însă robirea cetățenilor minoritari, loiali față de ideea politică a statului român, a căror muncă pașnică contribuie și ea la consolidarea țării și cari și ei sunt legați definitiv de glia românească ». Cf. *Renașterea economică a ținutului Suceava. Salutul d-lui George Flondor, președintele băncii*, in « Suceava », n° 12, 15 janvier 1939, p. 1.

¹⁸⁹ *Delegation der jüdischen Gemeinde beim Herrn Königlichen Residenten*, in « Allgemeine Zeitung », n° 10104, 16 février 1939, p. 4.

frapper les commerçants juifs de la Région Suceava jusqu'au mois de mai 1939, au moins¹⁹⁰. Le résident royal ne suspendit l'ordonnance du 7 décembre 1938 qu'au début de novembre 1939, suite à une intervention du ministère de l'Intérieur¹⁹¹.

La suite donnée aux ordonnances du 29 octobre et du 1er décembre 1938 n'est pas connue. En ce qui concerne cette dernière, lors d'un interrogatoire en 1955, Flondor allait nier avoir pris des mesures à l'encontre des minoritaires qui parlaient d'autres langues que le roumain¹⁹². Mais, lors de son passage à Cernăuți en novembre-décembre 1939, un diplomate britannique trouva encore dans des restaurants et hôtels des écriteaux qui appelaient à parler seulement le roumain¹⁹³. Le comité directeur de la communauté juive de Cernăuți adressa d'ailleurs, pour des motifs inconnus, le 1er mars 1939 un appel à la population juive pour qu'elle emploie exclusivement le roumain au quotidien, tant en public qu'en privé. En même temps, le communiqué était un acte d'adhésion à la politique de roumanisation, que le comité directeur demandait à la population juive d'appuyer¹⁹⁴.

Ce qui est établi est que Flondor fonctionnait comme intermédiaire entre le ministère pour les minorités et les hommes politiques ukrainiens lors des négociations pour l'affiliation de la minorité ukrainienne au Front de la Renaissance nationale, négociations qui, le 6 octobre 1939, aboutirent à un accord qui concédait, entre autres, aux élèves ukrainiens deux heures d'ukrainien par semaine¹⁹⁵. Au moins sur ce point, le résident royal rompit avec la politique de son prédécesseur.

Cependant, les gouvernements du roi continuaient leurs mesures antisémites qui affectaient fortement la Région Suceava. Le 22 janvier 1940, le secrétaire du Front de la Renaissance nationale pour la Région Suceava et président de la chambre de Commerce de Cernăuți écrivit ainsi au ministre du Front de la Renaissance nationale :

J'ai eu la satisfaction de constater que, en ce qui concerne la Région Suceava, le gouvernement a tenu en grande partie compte de ces propositions [formulées en octobre 1938 par la commission intérimaire de la chambre de Commerce et

¹⁹⁰ *Prăvălii evreiești închise la Hotin*, in « Suceava », n° 98, 1 mai 1939, p. 5.

¹⁹¹ AN-Botoșani, fond Poliția Orașului Dorohoi, dosar 6/1939, f. 229 : le Commissariat de Police de Dorohoi au détachement de Darabani, 7 novembre 1939. Cf. ANIC, fond Inspectoratele Regionale de Poliție (3322), dosar 290, f. 155-157 : le Commissariat de Police de Storojineț, rapport pour le mois de novembre, 22 novembre 1939.

¹⁹² Mihai Pânzaru-Bucovina, *op. cit.*, p. 119.

¹⁹³ The National Archives, FO 371/24991 (R 475), f. 126 ss. : Hall (John Hall Magowan ?), rapport sur la mission en Roumanie en novembre et décembre 1939.

¹⁹⁴ *Sprechet rumänisch !*, in « Allgemeine Zeitung », n° 10114, 1 mars 1939, p. 4.

¹⁹⁵ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Czernowitz, Paket 5/5 : Fritz Schellhorn, rapport, 27 septembre 1939 ; Bundesarchiv, Abteilung Militärarchiv, RW 5/590 : Aufklärungs-Ausschuß Hamburg-Bremen, Bericht unseres Verbindungsmannes in Rumänien (n° 21), 18 octobre 1939 ; ANIC, fond PCM (299), dosar 144/1939, f. 5-18 : le ministère pour les minorités, revendications de la minorité ukrainienne, 29 septembre 1939.

d'Industrie de Cernăuți présidée par le secrétaire du Front – PHB], notre région devenant ainsi le laboratoire pour l'application d'un début de programme de roumanisation. Ainsi on a mis en œuvre mes suggestions regardant les débits de boissons spiritueuses et de tabac ainsi que mes propositions regardant la loi du registre du commerce. Grâce aux mesures prises par le gouvernement en la matière, mesures à l'application desquelles j'ai eu l'occasion de contribuer dans ma qualité de président de la chambre de Commerce de Cernăuți et de membre de la commission spéciale pour les débits d'alcool, dans notre région le rapport numérique entre les étrangers [c'est-à-dire les minoritaires – PHB] et les Roumains a changé de manière radicale en ce qui concerne les débits d'alcool et de tabac. Il n'existe aujourd'hui dans la Région Suceava toute entière presque plus de débitant de tabac non roumain et aucun débit de boissons spiritueuses n'a été accordé à un Juif l'année passée, au contraire, des centaines [de licences – PHB] de débits juifs ont été annulées et accordées dans 90 pour cent des cas à des Roumains et dans seulement 10 pour cent à des Polonais, Allemands et Ukrainiens¹⁹⁶.

La fin de la Région Suceava

Le 26 juin 1940, à 10 heures du soir, le commissaire du peuple aux Affaires étrangères soviétique Viatcheslav Molotov (1890-1986) remit un ultimatum au ministre plénipotentiaire roumain Gheorghe Davidescu (1892-1959)¹⁹⁷, exigeant la cession de la Bessarabie et de la Bucovine du nord à l'Union soviétique et requérant une réponse au cours du 27 juin¹⁹⁸. Ce qui suivit a été discuté souvent et jusque dans le menu détail¹⁹⁹. Inédits ou moins connus sont cependant quatre

¹⁹⁶ ANIC, fond Frontul Renașterii Naționale (602), dosar 124, f. 3-5 : le secrétaire du Front de la Renaissance nationale de la Région Suceava (commerce et industrie) au ministre du Front de la Renaissance nationale, 22 janvier 1940 : « Am avut satisfacția să constat că, în ce privește Ținutul Suceava, Guvernul a ținut cont în mare parte de aceste propuneri, ținutul nostru devenind astfel teren de experimentare pentru aplicarea unui început de program de românizare. Astfel s'au pus în aplicare sugestiunile mele privitoare la debitele de băuturi spirituoase și debitele de tutun precum și propunerile privitoare la modificarea legii registrului comerțului. Datorită măsurilor luate de Guvern în aceste materii, măsuri la a căror aplicare am avut ocazia să colaborez în calitatea mea de președinte a Camerei de Comerț din Cernăuți și de membru al comisiei speciale pentru debitele de băuturi, în ținutul nostru raportul numeric între străini și Români s'a schimbat în ce privește debitele de băuturi și de tutun, în mod radical. Nu există astăzi în întreg Ținutul Suceava aproape nici un debitant de tutun neromân iar nici un debit de băuturi spirituoase nu a fost acordat unui evreu în ultimul an, ci dimpotrivă câteva sute de debite evreiești existente au fost anulat și predate nouăzeci la sută la Români iar numai zece la sută la Poloni, Germani și Ucraineni ».

¹⁹⁷ Davidescu avait nommé à ce poste le 1er octobre 1939 : MOF, n° 214, 16 septembre 1939 (n° 214), p. 5408 (n° 3387).

¹⁹⁸ *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik. Serie D : 1937-1945. Band X : Die Kriegsjahre. Dritter Band. 23. Juni bis 31. August 1940*, P. Keppler, Frankfurt, 1963, p. 24 (doc. 27) : l'ambassadeur allemand à Moscou à l'Auswärtiges Amt, 27 juin 1940, 1h10 ; Dorin Dobrințu, *Cedarea Basarabiei, a nordului Bucovinei și a ținutului Herța (iunie 1940). O relectură a unui moment istoric controversat*, in *Catalogul expoziției « Cedarea Basarabiei, a nordului Bucovinei și a ținutului Herța (iunie 1940) între neputință și iresponsabilitate. O perspectivă românească »*, Arhivele Naționale ale României [2010].

¹⁹⁹ Pour des perspectives différentes, voir par exemple : Nikolai I. Lebedev, *Garda de Fier, Carol al II-lea și Hitler*, Chișinău, Editura Carta Moldovenească, (1968) 1970 ; Ioan Scurtu,

témoignages qui décrivent les événements qui eurent lieu à Cernăuți pendant qu'à Bucarest, le gouvernement roumain tenta de tergiverser, puis accepta le 28 juin 1940 un second ultimatum soviétique.

Le premier témoignage est celui du commandant de la Garde nationale de la Région Suceava Mihail Georman. Selon son rapport daté du 5 juillet 1940, quelques autorités et commandements avaient commencé déjà le 27 juin à quitter la ville. Pourtant, personne, ni même le résident royal, ne détenait d'information précise, ni n'avait reçu d'ordre d'évacuation. À 10h15 du soir, le sous-secrétaire d'État au ministère de l'Intérieur Gheorghe Vântu avait appelé Flondor pour l'informer que les négociations avec Moscou allaient dans la direction d'une détente et pour lui demander de maintenir l'ordre. Le 28 juin, à 4 heures du matin, le ministère de l'Intérieur avait appelé de nouveau Flondor au téléphone pour l'informer qu'il devait remettre l'après-midi la ville au commandement militaire russe, qui arriverait par le pont du Prout de Jucica. La population de Cernăuți était en panique, d'autant plus que des bandes armées « juives » attaquaient la population « chrétienne » et notamment les fonctionnaires roumains. Il n'y avait plus de véhicule sur la place (Ghica-Vodă ?) et le train dit d'évacuation n'était pas encore formé. Ayant été informé à 11h30 par un agent de la police secrète Siguranța qu'un communiste juif voulait sa peau, le commandant de la Garde nationale de la Région Suceava s'enfuit à 11h45 dans la voiture du préfet de Dorohoi, venu par hasard à Cernăuți²⁰⁰.

Deux autres témoignages importants sont ceux de l'adjoint au maire Franz Kopecki²⁰¹ et du médecin-chef Filipowicz (Ion Philipovici ?), témoignages que le consul allemand à Cernăuți Fritz Schellhorn (1888-1982) recueillit dans son rapport du 29 juin : vers 14 heures, le maire de Cernăuți Nicu Flondor et son adjoint Franz Kopecki se rendirent à Mămăești (située à l'ouest tandis que Jucica se trouve à l'est), de l'autre côté du pont du Prout, pour accueillir les autorités militaires soviétiques. Comme personne ne se présentait, ils retournèrent à la résidence (royale) et revinrent à 16 heures, trouvant les premières troupes soviétiques sur place. Ils apprirent que le général commandant arriverait vers 18 heures, ce qui fut le cas. Le maire lui fit communiquer par un interprète qu'il voulait lui remettre la ville et lui demanda s'il pouvait l'accompagner chez le résident royal. Le général déclara qu'il était occupé et qu'il se rendrait plus tard au palais du gouvernement. Rentrés à la résidence, le maire et son adjoint

Constantin Hlihor, *Anul 1940. Drama românilor dintre Prut și Nistru*, București, Editura Academiei de Înalte Studii Militare, 1992 ; Mihai Pelin, *Săptămâna patimilor (23-28 iunie 1940). Cedarea Basarabiei și a nordului Bucovinei*, București, Editura Compania, 2008 ; Dorin Dobrințu, *op. cit.*

²⁰⁰ ANIC, fond Frontul Renașterii Naționale (602), dosar 368, f. 18-20 : le commandant de la Garde Nationale de la Région Suceava, rapport, 5 juillet 1940.

²⁰¹ Plus tard, Kopecki décrit lui-même les événements dans un texte mémorialistique : Franz Kopecki, *Meine Erinnerungen an den Einmarsch der Truppen der UDSSR in Czernowitz*, in Irma Bornemann, Rudolf Wagner (éd.), *Mit Fluchtgepäck die Heimat verlassen... 50 Jahre seit der Umsiedlung der Buchenlanddeutschen*, Stuttgart, München, Der Süddt., 1990.

furent informés après un temps par un officier supérieur qu'une commission prendrait la ville en charge, commission qui arriverait sous peu. Entre temps, personne ne devait s'éloigner. Le résident royal, le chef de la gendarmerie et d'autres encore (dont le commissaire de police de Cernăuți et le secrétaire du commissariat²⁰², ainsi que le médecin-chef Filipowicz) furent détenus ensemble avec le maire et son adjoint pendant trois heures. Vers 10h30 du soir, trois officiers soviétiques les informèrent que la commission n'était toujours pas arrivée, qu'elle viendrait sous peu et qu'ils devaient prendre patience. La garde fut levée et Kopecki, avec l'autorisation des autres, rentra chez lui. Les autres, dont Filipowicz, restaient dans le palais du gouvernement jusqu'à 9 heures du matin. À cette heure, la commission n'était toujours pas arrivée. On permit d'abord aux personnes relâchées de quitter la ville, puis annula cette permission²⁰³. À un moment non déterminé, le résident royal de la Région Suceava put quitter Cernăuți pour la ville balnéaire de Vatra Dornei (département de Câmpulung)²⁰⁴, d'où il allait administrer les restes de sa juridiction²⁰⁵, à savoir les départements intacts de Câmpulung et de Suceava, ainsi qu'aux départements mutilés de Rădăuți et de Dorohoi.

Un quatrième témoignage inédit est celui d'une fonctionnaire du tribunal mixte de Văscăuți-pe-Ceremuș, qui entra contre son gré sur un tank de l'Armée rouge dans Cernăuți. Partie le 27 juin de Văscăuți à Cernăuți pour régler des affaires familiales, elle fut arrêtée le 28 juin sur le chemin de retour par des tanks soviétiques, qui la ramenèrent à Cernăuți. Elle décrivit la situation comme suit :

[...] en arrivant de nouveau à Cernăuți, j'ai vu un chaos, partout des étendards [sic !] rouges et des fleurs, ils se jetaient devant les tanks, ils embrassaient les roues comme s'ils avaient été des mineurs qui voyaient un rayon de soleil, ils criaient « Vive la Russie », ils lançaient des fleurs et de petits drapeaux²⁰⁶.

²⁰² Selon le commandant de la Garde nationale de la Région Suceava, le résident royal, l'inspecteur de la gendarmerie, le commissaire de police et le secrétaire du commissariat avaient été arrêtés à 12 heures et condamnés au peloton par une commission de la GPU. Toujours suivant le commandant, ils avaient été relâchés à 18 heures pour que le résident royal puisse remettre la ville au commandant soviétique ; le commissaire et le secrétaire du commissariat s'étaient enfuis, tandis que le résident royal et l'inspecteur de la gendarmerie étaient restés et s'étaient présentés devant le commandant soviétique. Ces « informations les plus sérieuses » [cele mai serioase informații] ne concordent qu'en partie avec la version de Kopecki. D'une part, l'arrestation du résident royal à 12 heures expliquerait pourquoi il ne descendit pas au Prout, mais, de l'autre, elle est en contradiction avec le témoignage de Kopecki que personne n'était encore arrivé à 14 heures : ANIC, fond Frontul Renașterii Naționale (602), dosar 368, f. 18-20 : le commandant de la Garde Nationale de la Région Suceava, rapport, 5 juillet 1940.

²⁰³ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Czernowitz, Paket 6/8 : Fritz Schellhorn, rapport, 29.06.1940.

²⁰⁴ ANIC, fond Frontul Renașterii Naționale (602), dosar 368, f. 18-20 : le commandant de la Garde Nationale de la Région Suceava, rapport, 5 juillet 1940.

²⁰⁵ Idem, Frontul Renașterii Naționale (146), dosar 3, f. 98-105 : le colonel Vintilă Georgescu, inspecteur contrôleur, au commissariat général de la lutte contre la spéculation, rapport sur les visites à Vatra Dornei, Câmpulung, Suceava et Rădăuți, 10 juillet 1940.

²⁰⁶ *Ibidem*, dosar 10, f. 24 : déclaration d'une fonctionnaire du tribunal mixte de Văscăuți-pe-Ceremuș : « [...] ajungând din nou la Cernăuți am văzut un haos, numai fene [sic !] roși și flori,

Ces attitudes d'une partie de la population, à savoir les attaques armées citées plus haut et l'extase à la venue des soviétiques, furent attribuées de manière générale aux Juifs et, en moindre mesure, aux autres minorités. L'implication effective des Juifs reste sujet à débat, surtout en l'absence d'une évaluation objective des centaines de témoignages des réfugiés de Bessarabie et de Bucovine du nord en Roumanie. Nous nous limiterons ici à quatre remarques : 1) dans de nombreux cas, des personnes étaient qualifiées sans fondement évident de « Juifs » et/ou de « communistes » ; 2) le nombre de témoignages sur les violences commises par des personnes juives que le témoin connaissait et/ou de manifestations de joie de telles personnes à l'approche des troupes soviétiques est suffisamment élevé pour admettre qu'il y en a effectivement eu ; 3) parmi les réfugiés, on comptait des Juifs, par exemple 3 (sur un total de 159 réfugiés) à Pașcani (département de Baia), 7 (sur 165) à Fălticeni (département de Baia), 3 à Piatra-Neamț (département de Neamț) et 7 (sur 393) à Buhuși (département de Neamț)²⁰⁷ ; 4) si les autorités suspectaient certains réfugiés juifs d'être des agents communistes, elles relevaient que d'autres avaient rejoint des parents²⁰⁸, en d'autres termes, ces derniers réfugiés avaient préféré la Roumanie à l'Union soviétique. Il s'ensuit, comme c'était prévisible, que tant l'incrimination que la disculpation des Juifs en tant que groupe est erronée. Notre hypothèse est que l'attitude des Juifs individuels, à part celle des communistes convaincus, dépendait en premier lieu de leur position dans la société, position que les mesures antisémites du régime royal en général et de la résidence royale de la Région Suceava en particulier avaient dans de nombreux cas gravement détériorée²⁰⁹. Selon notre hypothèse, cette position dans la société déterminait la réceptibilité à la propagande soviétique et l'hostilité à l'État roumain. Pourtant, l'analyse de cette hypothèse dépasse le cadre de la présente étude.

L'attribution, à tort ou à raison, des attaques armées et des manifestations de joie aux Juifs provoqua du ressentiment parmi la population roumaine qui

cădeau înaintea tancurilor, sărutau roțile parcă ar fi fost niște lucrători din mine care vedeau o rază de lumină, strigau trăiască Rusia, aruncau flori și stegulețe ». « Fene » est très probablement le pluriel de « fană » – de l'allemand « Fahne » (« drapeau », « étendard ») –, formé sur le modèle de « pană » – « pene » (« plume »).

²⁰⁷ *Ibidem*, dosar 3, f. 1-5 : rapport sur l'évacuation des territoires cédés à l'URSS et sur les réfugiés. Données recueillies par les inspecteurs contrôleurs du commissariat entre le 2 et le 7 juillet 1940 ; f. 156-157 : le colonel Lucian Gh. Ivașcu concernant les réfugiés bessarabes à Pașcani, Fălticeni, Târgu-Neamț, Piatra-Neamț, Buhuși, non daté ; f. 158-162 : bulletin informatif sur Pașcani, Fălticeni, Târgu-Neamț, Piatra-Neamț, Buhuși, 12 juillet 1940.

²⁰⁸ *Ibidem*.

²⁰⁹ L'historienne Mariana Hausleitner a la même clef de lecture, mais l'applique visiblement pour minimiser la responsabilité de tous les impliqués, dont elle sous-estime le nombre : « Lorsque, suite à l'ultimatum à la Roumanie fin juin 1940 des troupes soviétiques occupèrent la Bucovine du nord, quelques Juifs et Ukrainiens y saluèrent le changement de régime en raison de leur marginalisation sociale » : Mariana Hausleitner, *op. cit.*, p. 170 : « Als infolge eines Ultimatums an Rumänien Ende Juni 1940 sowjetische Truppen die Nordbukowina besetzten, begrüßten dort einige Juden und Ukrainer den Systemwechsel aufgrund ihrer sozialen Marginalisierung ».

avait fait l'expérience de tels faits et notamment parmi les militaires roumains. Combiné à d'autres facteurs, tels l'antisémitisme traditionnel et celui cultivé par les gouvernements récents²¹⁰, l'idée généralisée que les Juifs étaient des communistes, la crainte d'une invasion soviétique²¹¹, la débandade de l'armée roumaine et le refus d'accepter l'abandon de la Bessarabie et de la Bucovine du nord, ce ressentiment créa dès le 28 juin une atmosphère propice à des actes de violence et de crimes contre les militaires et civils juifs. Les premiers furent perpétrés par des unités ou des membres individuels de l'armée roumaine en retraite. Ainsi le 1er juillet 1940 eut lieu le pogrome de Dorohoi lors duquel, selon la liste du médecin de la ville, furent assassinées 50 personnes, militaires et civils confondus, âgées de 1 à 94 ans²¹².

Les récits des réfugiés²¹³ et les articles de presse propageaient l'atmosphère meurtrière par la Roumanie toute entière. Par exemple, le 9 juillet 1940, l'envoyé spécial du journal « Curentul » [Le Courant] P. Tipărescu termina son article sur l'évacuation de la Bessarabie sur ces mots :

Ceux qui ont été humiliés un instant par les bandes de Bessarabie et de Bucovine emportent dans leurs foyers l'image réelle du traître juif et apprennent à leurs frères et enfants à réclamer la tête de Judas²¹⁴.

Pendant les mois de juillet et d'août, la Garde nationale, respectivement Garde du Parti de la Nation tant des départements de Câmpulung, Suceava, Dorohoi et Botoșani que de celui de Prahova fit état de l'indignation, de la

²¹⁰ À propos de l'impact de la politique de l'État roumain sur l'antisémitisme de la population, voir : Diana Dumitru, Carter Johnson, *Constructing Interethnic Conflict and Cooperation. Why Some People Harmed Jews and Others Helped Them during the Holocaust in Romania*, in « World Politics », n° 1, janvier 2011.

²¹¹ Après l'occupation soviétique du nord de la Bucovine, cette crainte persistait notamment dans le département de Rădăuți : AN-Suceava, fond Prefectura Județului Rădăuți (101), dosar 13/1940, f. 71 : la préfecture du département de Rădăuți, rapport sur la situation du département, 5 juillet 1940 ; ANIC, fond Frontul Renașterii Naționale (602), dosar 253 III, f. 105 : la Garde du Parti de la Nation du département de Rădăuți, rapport, 26 août 1940 ; f. 215 : la Garde du Parti de la Nation du département de Rădăuți, rapport, 28 août 1940.

²¹² *Martiriul evreilor din România 1940-1944. Documente și mărturii*, volum întocmit de J. Alexandru, S. Stanciu, Federația Comunităților Evreiești din România, Centrul pentru Studiul Istoriei Evreilor din România, București, Editura Hasefer, 1991, p. 26-28 (doc. 4) : rapport de l'identification des cadavres, dressé le 3 juillet 1940.

²¹³ ANIC, fond Frontul Renașterii Naționale (602), dosar 275, f. 121-122 ; la Garde Nationale du Département de Prahova.

²¹⁴ *Cum s'a făcut evacuarea Basarabiei*, in « Curentul », n° 4456, 9 juillet 1940, p. 3 : « Cei cari au fost umiliți o clipă de bandele din Basarabia și Bucovina duc cu ei la vetrele lor imaginea reală a jidovului trădător și învață pe frații și copiii lor să ceară capul lui Iuda » ; cf. *Ein Augenzeugenbericht von der Räumung Bessarabiens*, in « Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt », n° 20179, 9 juillet 1940, p. 4. De toute apparence, la censure laissait faire. Pour le régime affaibli, c'était probablement une diversion bienvenue de sa propre responsabilité qu'il cherchait à cacher : cf. ANIC, fond Frontul Renașterii Naționale (602), dosar 206, f. 133-136 : ordre du jour de la convocation des commandants des régions, départements et municipalités, 31 août 1940 (point G 4).

tension, voire de la haine de la population roumaine à l'égard des Juifs²¹⁵. Si la Garde nationale du département de Prahova notait que « cette indignation s'[était] manifestée par [illisible – PHB] des incidents isolés avec des Juifs locaux »²¹⁶, dans d'autres départements, dont ceux de Suceava et de Dorohoi, les autorités constataient des actes de violence graves, des pillages et des meurtres perpétrés surtout par des militaires, mais, en moindre mesure, aussi par des civils roumains²¹⁷.

²¹⁵ ANIC, fond Frontul Renașterii Naționale (602), dosar 275, f. 121-122 : la Garde Nationale du Département de Prahova ; dosar 372, f. 19 : la Garde Nationale du Département de Dorohoi, 6 juillet 1940 ; f. 26-31 : la Garde Nationale de Dorohoi, rapport pour le mois de juillet 1940, non daté ; dosar 253 II, f. 96-99 : la Garde du Parti de la Nation du département de Dorohoi, rapport, 29 août 1940 ; f. 65-67 : la Garde du Parti de la Nation du département de Suceava, 30 août 1940 ; f. 115-118 : la Garde du Parti de la Nation du département de Câmpulung, 31 août 1940 ; f. 10, 49 : le commandant de la Garde du Parti de la Nation, reçu le 13 août 1940.

²¹⁶ ANIC, fond Frontul Renașterii Naționale (602), dosar 275, f. 121-122 ; la Garde nationale du département de Prahova : « care indignare s'a manifestat prin [illisible – PHB] care incidente individuale cu unii evrei localnici ».

²¹⁷ Le 30 juin un soldat juif fut assassiné à Costâna (département de Suceava). Le 1er juillet 1940, un gendarme abattit quatre Juifs de Șerbăuți (département de Suceava) et à Lespezi ainsi qu'à Pașcani (département de Baia), des Juifs furent débarqués de trains après avoir été maltraités par des voyageurs et des soldats. Toujours le 1er juillet 1940, vers 18 heures, un officier et deux soldats fusillèrent sept Juifs dans la forêt entre Dolhasca et Probota (département de Baia). Le 2 juillet, des soldats non identifiés abattirent un Juif à Găureni (département de Iași ?), ainsi qu'un Juif du même village, des soldats du 14e régiment d'infanterie fusillèrent cinq Juifs à Comănești (département de Suceava) et des soldats de la 1re compagnie de police abattirent deux Juifs de Comănești à l'arrêt de train de Soloneț (département de Suceava). Le même jour, vers 16 heures, neuf Juifs furent jetés du train București-Dornești avant et après la gare de Lespezi. Quatre en décédèrent et cinq furent gravement blessés. Le soir du 2 juillet 1940, deux soldats juifs furent trouvés gravement blessés sur la ligne de chemin de fer près de Țibeni (département de Rădăuți). Leurs camarades les avaient jetés du train. À Concești (département de Dorohoi), plusieurs habitants du village profitèrent d'une perquisition organisée le 2 juillet par l'armée dans le logement et le magasin d'un Juif pour piller ces logement et magasin. Un rapport de l'état-major, daté du 3 juillet 1940, fit état de plus de vingt Juifs jetés par les cadets des écoles militaires du train Cernăuți-Bucarest, « cadets qui (*avaient*) fui de Cernăuți et (*avaient*) été témoins des atrocités commises par les Juifs de cette ville », ainsi que de dix Juifs débarqués du train Botoșani-Iași et maltraités par les voyageurs « chrétiens », Juifs dont deux furent assassinés. La nuit du 3 au 4 juillet 1940, l'auteur anonyme d'un rapport conservé dans les archives du consulat allemand de Cernăuți fut témoin comment sur le train Bucarest-Dornești un Juif fut abattu de derrière dans la porte du wagon et jeté du train en marche. Près de la gare de Verești (département de Botoșani), il vit le cadavre d'un Juif joncher à côté des rails. Le 6 juillet 1940, le commandant du 3e bataillon du 16e régiment d'infanterie fusilla 34 Juifs des départements de Rădăuți et de Storojineț à Zăhărești (département de Suceava). Le 24 juillet 1940, des soldats non identifiés abattirent trois Juifs de Siret, frappèrent leurs épouses et pillèrent leurs maisons : *Martirul evreilor*, p. 35-36 (doc. 11) : extraits du procès verbal dressé au parquet du tribunal Suceava, 19 juillet 1940 ; *ibidem*, p. 33-35 (doc. 10) : le parquet du tribunal Baia au ministère de la Justice, 3 juillet 1940 ; AN-Suceava, fond Prefectura Județului Rădăuți (101), dosar 13/1940, f. 70 : la légion de gendarmerie du département de Rădăuți, bulletin des événements, 5 juillet 1940 ; AN-Botoșani, fond Poliția Orașului Dorohoi, dosar 7/1940, f. 250 : le chef du groupe de gendarmerie de Darabani, exposé, 6 août 1940 ; 251 : le chef du groupe de gendarmerie de Darabani, procès verbaux, 1 août 1940 et 6 août 1940 ;

Dès le 2 juillet 1940, les autorités civiles et militaires, dont le préfet du département de Rădăuți sur la demande de la communauté juive de Rădăuți, prirent des mesures de précaution pour empêcher ces exactions, notamment en créant des patrouilles dans les trains. Ces mesures eurent un succès limité²¹⁸, mais permirent d'éviter des violences²¹⁹. Par contre, l'armée empêcha les Juifs de former des corps d'autoprotection²²⁰, ce qui suggère que la peur du « judéo-bolchévisme » leur faisait considérer les groupes armés juifs comme un danger.

N'ayant pu repérer de sources, nous ne pouvons établir quelle était la politique minoritaire du second résident royal de la Région Suceava pendant ces temps troubles, de la cession de la Bessarabie et de la Bucovine du nord le 28 juin 1940, en passant par la publication des lois antisémites le 9 août²²¹, jusqu'à l'abdication du roi Carol II le 6 septembre²²² et à l'abolition des régions le 22 septembre²²³.

Conclusions

Dans cette étude, nous avons tenté de retracer les causes et les conséquences de la politique minoritaire du premier résident royal de la Région Suceava dans le cadre de l'histoire de cette éphémère unité administrative. La deuxième ordonnance antisémite d'Alexianu, rendue le 1er décembre 1938, fait explicitement le lien avec le terrorisme légionnaire du moment et fait penser à une tentative de se concilier la Légion et de restaurer ainsi le calme. Pourtant, la lettre et l'esprit de ses trois ordonnances, ainsi que ses autres mesures concernant les minorités et notamment les Juifs, font avant tout preuve de l'attitude nationaliste antisémite et anti-minoritaire de leur auteur, qui se montre irrespectueux des droits constitutionnels de ces groupes – un comble pour le titulaire d'une chaire de droit constitutionnel comparé. Son activité législative est légitimée par celle du régime royal qui protège le haut fonctionnaire face aux plaintes nationales et internationales. La politique minoritaire d'Alexianu

Jean Ancel, *Contribuții la istoria României. Problema evreiască*, vol. 1, București, Editura Hasefer, 2001, p. 215 : « care au fugit din Cernăuți și au fost martori ai acțiunilor groaznice ale evreilor din acest oraș » ; Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Czernowitz, Paket 6/8 : auteur anonyme, rapport, 13 juillet 1940 ; *Martirul evreilor*, p. 36 (doc. 12) : le parquet général de la cour d'appel de Cernăuți, 24 juillet 1940.

²¹⁸ Ioan Scurtu, Constantin Hlihor, *op. cit.*, chapitre 3 ; *Martirul evreilor*, p. 33-35 (doc. 10) : le parquet du tribunal Baia au ministère de la Justice, 3 juillet 1940 ; AN-Suceava, fond Prefectura Județului Rădăuți (101), dosar 13/1940, f. 71 : rapport sur la situation du département de Rădăuți, 5 juillet 1940 ; f. 72 : note manuscrite sur le mémoire du président de la communauté juive de Rădăuți, 8 juillet 1940 ; Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Czernowitz, Paket 6/8 : auteur anonyme, rapport, 13 juillet 1940.

²¹⁹ Ainsi à Vaslui le gendarme des Chemins de fer roumains réussit le 3 juillet à empêcher un groupe de soldats de monter dans le train pour chercher des Juifs : Scurtu, *op. cit.*, chapitre 3.

²²⁰ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Czernowitz, Paket 6/8 : brouillon, 6 juillet 1940.

²²¹ MOF, n° 183, 9 août 1940, p. 4079-4081 (n° 2650), p. 4086-4087 (n° 2651).

²²² *Ibidem*, n° 206 bis, 6 septembre 1940, p. 5274 (n° 3064).

²²³ *Ibidem*, n° 221, 22 septembre 1940, p. 5530-5532 (n° 3219).

est maintenue par son successeur, qui ne semble l'avoir ni abolie de sa propre initiative, ni aggravée. Nous supposons que la politique minoritaire d'Alexianu, en détériorant, en plus des mesures du régime royal, la position dans la société des minoritaires et notamment des Juifs, a contribué à rendre une partie de ces derniers réceptifs à la propagande soviétique et hostiles à l'État roumain et a été ainsi l'un des facteurs qui a déterminé les actes de violence et les manifestations de joie de juin 1940. Ce dernier aspect demanderait pourtant une autre étude, qui devrait prendre en compte les témoignages des réfugiés, dont notamment ceux, encore peu explorés, conservés dans les deux fonds du Front de la Renaissance nationale (n°146 et n°602) aux Archives nationales historiques centrales à Bucarest.

**Legionary Terrorism and Anti-Semitic Decrees.
Suceava Region from October 1938 to September 1940
(Abstract)**

Keywords: Bukovina, Royal Dictatorship in Romania, Iron Guard, minorities, anti-Semitism.

The article describes the events in Suceava Region (Bukovina plus Hotin and Dorohoi counties) between October 1938 and September 1940 as well as their connection with similar occurrences in the rest of Romania. It discusses the terror attacks of the Legion of Archangel Michael targeting Jewish communities and Romanian authorities. It also analyses the anti-Semitic (re)actions of the 'royal resident' (regional governor) Gheorghe Alexianu. The paper concludes that Alexianu's policy was mainly determined by his own nationalist anti-minority and anti-Semitic beliefs and legitimated by the general political stance of the royal regime. It also shows how the Romanian State defended Alexianu's policy against protests from within and without Romania.

Oportunism și colaboraționism intelectual în timp de război. Pe urmele „expedițiilor academice” românești la Odesa în anii 1941-1944*

Flavius SOLOMON**

Muza Clio în „Biroul Păcii”

La Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași se păstrează un manuscris din anul 1943, intitulat *Пётр Могила в русской историографии. Опыт исследования*¹. Avându-l ca autor pe Andrei Baleasnai, „doctor în filologie și docent la Universitatea din Odesa”, respectiva „schită de cercetare” a reținut pentru posteritate, în partea de jos a foii de titlu, următoarea însemnare de mână: „Spre a fi tradusă. Director al Institutului de Istorie Națională «A. D. Xenopol», Iași. A. Boldur”.

Acum două decenii, la sugestia regretatului slavist ieșean Leon Șimanschi, am fost tentat să traduc și să public respectivul manuscris. După o lectură mai atentă însă, urma să constat că lucrarea nu aducea, chiar la vremea redactării sale, elemente noi privitoare la biografia ilustrului ierarh și teolog ortodox de origine moldovenească, reprezentând, mai degrabă, o sumară trecere în revistă a unor scrieri ale istoricilor ruși de până la 1917². Ar fi fost, de altfel, un efort

* This work was partially supported by a grant of the Romanian Ministry of Research and Innovation, CCCDI – UEFISCDI, project number PN-III-P1-1.2-PCCDI-2017-0116, within PNCDI III.

** Dr., cercetător științific la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iași, e-mail: flavius.solomon@yahoo.de.

¹ *Petru Movilă în istoriografia rusă. Schiță de cercetare* (74 de pagini dactilografiate, cu completări și corecturi de mână).

² Printre acestea: Степан Т. Голубев, *Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники. Опыт исторического исследования*, в двух томах [Stepan T. Golubev, Mitropolitul de Kiev Petru Movilă și susținătorii săi. Schița unei cercetări istorice, în două volume], Киев, том 1, 1883; том 2, 1898; Николай И. Костомаров, *Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей* [Nikolai I. Kostomarov, Istoria Rusiei în viețile celor mai de seamă reprezentanți ai săi], Санкт Петербург, 1915 (выпуск IV, XVII столетие, *Киевский митрополит Пётр Могила* [Mitropolitul de Kiev Petru Movilă], lucrare apărută în mai multe ediții); Ф. Терновский, *Киевский Митрополит Пётр Могила* [F. Ternovskii, Mitropolitul de Kiev Petru Movilă], în „Киевская старина”, 1882, 4; И. Чистович, *Очерки истории западно-русской церкви* [I. Cistovici, Schițe privind istoria Bisericii ruse aruse], Санкт Петербург, 1882; Митрополит Макарий (Булгаков), *История русской церкви* [Mitropolit

în plus, deoarece, așa cum am aflat mai târziu, textul fusese tradus chiar în anii războiului³ de către Mihai Spănu, muzeograf la Muzeul Regional din Chișinău, angajat la începutul anului 1944 pe postul de asistent la Institutul „A. D. Xenopol”⁴. Cu această clarificare, dosarul „Baleasnâi – Movilă” putea fi închis printr-o simplă notă documentară, dacă tentația de a păși dincolo de aceste constatări nu m-ar fi condus pe o cu totul altă pistă de cercetare, care ține mai ales de aspecte încă puțin cunoscute ale interacțiunii dintre lumea academică și cea politico-militară în timpul celei de-a doua conflagrații mondiale, decât de istoria interferențelor culturale dintre români și slavii răsăriteni în zorile modernității.

Reflecțiile de substanță privind istoriografia română în anii 1941-1945, în special relația oamenilor de știință cu puterea, continuă să rămână, din păcate, ocazionale⁵. După ocuparea României de către sovietici, istoricii de la noi, în marea lor majoritate, au evitat să vorbească despre propriile activități înainte de instaurarea „democrației populare”. Chiar și atunci când au fost acceptați de autoritățile comuniste și (re)integrați în viața academică, majoritatea absolută a celor formați în interbelic și activi în timpul războiului au ascuns de privirea vigilentă a organelor represive orice informație ce i-ar fi putut compromite, sau și-au construit, pe post de alibiuri, noi „povești de viață”⁶. Trimiterea este la un

Makarii (Bulgakov), *Istoria Bisericii ruse*, том XI, книга II, издание II, Санкт Петербург, 1903; К. В. Харлампович, *Западно-русские православные школы XVI и начала XVII в.* [K. V. Harlampovici, Școlile ortodoxe ruse apusene în secolul XVI și începutul secolului XVII], Казань, 1898; Н. П. Василенко, *Очерки по истории Западной Руси и Украины* [N. P. Vasilenko, Schițe privind istoria Rusiei Apusene și a Ucrainei], Киев, 1916; etc.

³ Manuscrisul traducerii se află în prezent în fondul personal Alexandru Boldur de la Arhivele Naționale Istorice Centrale – București (în continuare, ANIC, FBA), III/8, având titlul *Petru Movilă (Moghila) în știința istorică rusă și ucraineană. Studiu critico-bibliografic*.

⁴ Născut în 1913, în comuna Vlădiceni din județul Ismail. A absolvit Facultatea de Litere din Iași. Pentru transferul său de la Chișinău la Iași, a se vedea: ANIC, fond Ministerul Culturii Naționale și al Cultelor (în continuare, ANIC, FMCNA), inventar 1073, dosar nr. 2515, anul 1943, f. 135.

⁵ Pentru comparație, în Germania, tema amintită a generat un număr impresionant de lucrări. A se vedea, foarte selectiv: *Universitäten und Studenten im Dritten Reich: Bejahung, Anpassung, Widerstand*, XIX, *Königswinterer Tagung vom 17.-19. Februar 2006*, hrsg. von Joachim Scholtyseck und Christoph Studt, Berlin, Lit Verlag, 2008; *Wissenschaft macht Politik. Hochschule in den politischen Systembrüchen 1933 und 1945*, hrsg. von Sabine Schleiermacher und Udo Schagen, Stuttgart, Steiner, 2009; Reinhard Kühnl, *Reichsdeutsche Geschichtswissenschaft*, în *Hochschule und Wissenschaft im Dritten Reich*, hrsg. von Jorg Troger, Frankfurt am Main, Campus-Verlag, 1986, p. 92-104; Helmut Heiber, *Walter Frank und sein Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschland*, Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1966; Ingo Haar, *Historiker im Nationalsozialismus. Deutsche Geschichtswissenschaft und der „Volkstumskampf” im Osten*, 2., durchges. und verb. Aufl., Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2002; Matthias Berg, *Karl Alexander von Müller. Historiker für den Nationalsozialismus*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2014. Una dintre cele mai bune cărți privind implicarea istoricilor germani în elaborarea teoriilor privind spațiul vital german în estul Europei aparține istoricului britanic Michael Burleigh, *Germany Turns Eastwards. A Study of Ostforschung in the Third Reich*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988.

⁶ Lucian Nastasă, *Memorialistica distorsionată și „etica” oportunistului: Constantin C. Giurescu, în Alma mater în derivă: aspecte alternative ale vieții universitare interbelice*, volum

excelent studiu de caz analizat de către Lucian Nastasă, din care se desprind strategii și mecanisme de adaptare a unor „slujitori ai lui Clio” la contexte politice aflate într-o permanentă schimbare, sub marca „eticii” oportunismului⁷. De foarte multe ori, acest tip de poziționare socială și profesională s-a regăsit nu doar în intrigi împotriva unor colegi de breaslă, chiar și cu un scop pecuniar ușor de identificat, ci și în asocierea la ideologii care propagau ura față de alte grupuri etnice, în special față de evrei⁸. În momentul preluării puterii de către Ion Antonescu, mulți istorici români, la fel ca universitari din alte domenii ale cunoașterii, cu precădere de la catedre cu profil socio-uman, dezvoltaseră deja un puternic simț al interacțiunii cu puterea, știind să răspundă comandamentelor politice prin negocierea propriei poziții sau a poziției grupului pe care îl reprezentau.

Pierderile teritoriale din vara-toamna anului 1940 și, mai ales, intrarea României în război de partea Germaniei naziste au deschis pentru istoricii români neașteptate oportunități de carieră, de la obținerea de fonduri pentru publicații și călătorii de documentare, până la înființarea de noi catedre sau chiar institute. Primul semnal în acest sens a fost dat încă în toamna anului 1939, când precipitarea evenimentelor politice din Europa („alipirea” Austriei la Germania, ruperea de la Cehoslovacia de către cel de-al Treilea Reich a regiunii sudete și invadarea aproape simultană a Poloniei de către naziști și sovietici) a generat în mediul academic românesc discuții privind o posibilă reșezare generală a granițelor europene și a servit drept catalizator pentru publicarea, după modelul încetățenit la sfârșitul Primului Război Mondial, de lucrări cu caracter istoric, etnografic, geografic și de drept internațional⁹. Totuși, dacă până la pierderea Basarabiei, a nordului Bucovinei și a Ținutului Herța, a părții de nord-vest a Transilvaniei și a Dobrogei de Sud, activitatea de colectare de materiale referitoare la teritoriile revendicate de statele vecine (Uniunea Sovietică, Ungaria și Bulgaria) a fost mai degrabă sporadică, prăbușirea definitivă a ordinii europene stabilite prin Tratatul de Pace de la 1919-1920 și intrarea țării în război au impulsionat și instituționalizat interacțiunea dintre mediul politic, militar, diplomatic, pe de o parte, și cel academic, pe de altă parte. Un rol important în acest sens i-a revenit *Comisiei pentru pregătirea materialului*

coordonat de Irina Nastasă-Matei și Zoltán Rostás, București, Eikon; Cluj-Napoca, Editura Școala Ardeleană, 2016, p. 349.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Antisemitismul universitar în România (1919-1939). Mărturii documentare*, volum editat de Lucian Nastasă, Cluj-Napoca, Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, 2011.

⁹ Pentru Peninsula Balcanică și relația cu Ungaria, vezi Ionuț Nistor, „*Balcanii de ieri – Balcanii de mâine*” în *literatura românească de propagandă (1940-1944)*, în *Partide politice și minorități naționale din România în secolul XX*, vol. VI, coordonatori Vasile Ciobanu, Flavius Solomon, Sorin Radu, Cluj-Napoca, Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, 2011, p. 363-372; Irina Matei, Lucian Nastasă-Kovács, *Cultură și propagandă. Institutul Român din Berlin (1940-1945)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2018, p. 66-72. A se vedea și documentele din anexele la volumul citat.

*documentar de informare și propagandă în vederea Conferinței de Pace*¹⁰, care a fost „patronată” de Mihai Antonescu și condusă de Silviu Dragomir. Această comisie, numită și „Biroul Păcii” (trimitere la viitoarea conferință postbelică), a fost organizată pe secțiuni tematice, completate periodic, reunind nume reprezentative și influente ale mediului academic românesc¹¹. Printre istorici, s-au regăsit, în prima linie, Gheorghe I. Brătianu, Gheorghe Fotino, Constantin C. Giurescu, Ioan Lupaș, Ion Nistor, Victor Papacostea¹².

Fondurile de cercetare pentru Iași trec prin Transnistria

Transnistria a jucat, încă de la început, un rol important în activitățile „Biroului Păcii”, linia de urmat de către istorici, geografi, etnografi și lingviști în acest dosar fiind trasată chiar de către Ion Antonescu. Fără a fi fost exclusă în totalitate, anexarea teritoriului de la est de Nistru administrat de către România nu a reprezentat scopul principal al războiului purtat în Est, ci a constituit, mult timp, o piesă importantă în jocul complicat de armonizare a propriilor interese cu cele ale Reich-ului. Se miza în special pe faptul că alăturarea armatei române la invadarea Uniunii Sovietice și o administrare eficientă a teritoriilor din sudul Ucrainei, foarte importante pentru aprovizionarea Wehrmacht-ului, vor determina modul în care se va poziționa Hitler în disputa româno-maghiară pentru Transilvania¹³. Tocmai de aceea, Bucureștiul a reacționat oficial de fiecare dată cu răceală la încercările Berlinului, dar și ale Budapestei, de a încuraja România să anexeze Transnistria sau chiar părți ale Podoliei, în schimbul nordului Transilvaniei, acceptând doar, formal, să administreze teritoriile de la est de Nistru până la încheierea unor tratate de pace postbelice¹⁴.

Subordonarea, în anii 1941-1944, de către Ion Antonescu și anturajul său, a acțiunilor politice și militare din Transnistria interesului prioritar al politicii externe românești, acela de a obține acordul Reich-ului pentru revenirea nord-vestului Transilvaniei la România, a avut ecou, firește, și în statutul diferit rezervat celor două teritorii în pregătirea dosarelor pentru viitoarea conferință de pace, care, alături de multe alte documente, se regăsește și într-un discurs ținut de către Mihai Antonescu, pe data de 16 iunie 1942, în fața Secțiunii politice a „Biroului Păcii”:

¹⁰ *Pacea de mâine. Documente ale Comisiei constituite în vederea pregătirii conferinței de pace de după cel de-al Doilea Război Mondial (1942-1944)*, ediție îngrijită, studiu introductiv și indice de Petre Otu, București, Editura Militară, 2006, p. 13.

¹¹ 1. Istorică, 2. Presă și propagandă, 3. Etnică, biologică și statistică, 4. Politică, 5. Juridică, 6. Economică, 7. Financiară (*ibidem*, p. 61-64).

¹² *Ibidem*, p. 61; Mioara Anton, *Propagandă și război. Campania din Est, 1941-1944*, București, Tritonic, 2007, p. 106. Pentru o abordare apologetică, a se vedea Gh. Buzatu, *Drepturile și interesele României în perspectiva reglementărilor postbelice: „Biroul Păcii” (1942-1944)*, în *România în ecuația războiului și păcii (1939-1947). Aspecte și controverse*, coordonator Gh. Buzatu, ediția a II-a, București, Editura Mica Valahie, 2009, p. 24 și urm.

¹³ Ottmar Trașcă, *Relațiile politice și militare româno-germane, septembrie 1940 – august 1944*, Cluj-Napoca, Argonaut, 2013, p. 314-315.

¹⁴ *Ibidem*, p. 286-291.

Noi nu putem, indiferent de revendicările pe care le-am putea valorifica la un moment dat [în Transnistria], ținând seama de sfârșitul războiului, să anticipăm asupra acestei soluții, atunci când Germania însăși n-a făcut-o, adică n-a declarat un statut special în ce privește aceste teritorii. Ceea ce am considerat esențial pentru noi totdeauna este așezarea neamului nostru pe frontiere etnice și, în principal, prin restabilirea drepturilor noastre asupra teritoriului Transilvaniei. Aceasta a fost acțiunea noastră diplomatică de căpetenie și întotdeauna am susținut că problemele din Apus sunt legate de problemele din Răsărit, atât de indisolubil, încât România nu poate să formuleze un punct de vedere în problemele Răsăritului, înainte de a cunoaște soluția în problemele Transilvaniei¹⁵.

Fără a se fi bucurat de un efort uman și financiar comparabil cu acțiunea academică și, mai ales, de propagandă care privea Transilvania, plecând tocmai de la rezerva că statele Axei nu vor accepta, la încheierea războiului, să satisfacă cererile României de anulare a prevederilor „arbitrajului de la Viena”, Transnistria s-a constituit, totuși, într-o preocupare constantă a „Biroului Păcii”, în special a istoricilor, etnografilor și lingviștilor care făceau parte din acesta. De pildă, într-o ședință a Secțiunii de istorie de la începutul lunii iulie 1942, la care au participat, alături de Ion Petrovici, ministru al Culturii Naționale, Ilie Minea, Gh. I. Brătianu, C. C. Giurescu, și Ion Nistor, au fost discutate și asumate teme pentru cercetări viitoare. Potrivit lui Minea, la Universitatea din Iași puteau fi abordate aspecte ca „imperialismul ucrainean”, „românii de la răsărit de Nistru”, „misiunea românilor în Europa Răsăriteană”¹⁶. Însă, spre deosebire de Transilvania, sau chiar Dobrogea, în cazul teritoriilor de la est de Nistru se avea în vedere, mai întâi, pregătirea unor manuscrise prin care să se demonstreze drepturile României asupra acestora, urmând a fi publicate doar atunci „când vom ajunge la pace [și] vom putea avea, eventual, și Ardealul și Transnistria”¹⁷. Trenarea unor astfel de cercetări sau chiar încercarea unor universitari de a se achita doar formal de obligațiile care le reveneau, prin oferirea spre tipărire a unor texte mai vechi, a provocat reacții de nemulțumire printre responsabilii cu propaganda și conducerea armatei. În condițiile transformării campaniei din Est dintr-o anticipată ocupare fulgerătoare a stepelor din nordul Mării Negre și a Caucazului într-un război de uzură, cu un final tot mai problematic, și, drept consecință, a degradării moralului soldaților de rând, chestiunea Transnistriei devenea tot mai urgentă. Este, de altfel, una din cheile de lectură a nemulțumirilor tăioase exprimate de către responsabilii pentru propagandă începând cu toamna anului 1942 față de inactivitatea „pe zona de est” a „Biroului Păcii”¹⁸.

Dacă de Transilvania se ocupau istorici, etnografi sau lingviști din București și Sibiu (majoritatea transferați de la Cluj), Transnistria a revenit, ca temă de

¹⁵ Apud *Pacea de mâine*, p. 69.

¹⁶ *Ibidem*, p. 193.

¹⁷ *Ibidem*, p. 194-195.

¹⁸ *Ibidem*, p. 238.

cercetare, în mare parte Iaşului. Sosise astfel momentul ca universitari din capitala Moldovei să se folosească de oportunitatea apărută pentru a argumenta, cu mai multă putere de convingere decât o făcuseră mai înainte, în favoarea unui tratament egal cu cel de care se bucurau colegii de breaslă din Bucureşti şi chiar din alte centre academice ale ţării. Într-un exemplu grăitor în acest sens se constituie argumentaţia expusă de către Facultatea de Litere şi Filosofie a Universităţii din Iaşi în iulie 1943, într-o adresă trimisă lui Ion Petrovici, prin care era anunţată înfiinţarea unei Catedre de „Istoria Europei sud-estice şi a slavilor răsăriteni”:

Această catedră ar avea menirea să răspundă necesităţilor tot mai numeroase la care răspunde, spre exemplu, catedra de Istoria statelor şi culturii slavilor, existentă la universităţile din Bucureşti şi Cluj – Sibiu, şi care exista şi la Universitatea din Cernăuţi. Numai la Iaşi, prin Legea din 1938, nu a fost prevăzută o asemenea catedră¹⁹.

Scrisoarea din care citez relua, în parte, fragmente dintr-un memoriu din februarie 1941 al lui Emil Diaconescu, pentru care a şi fost creată catedra amintită²⁰. Şi în cazul Ilie Minea, invocarea discriminării Iaşului, într-un moment în care propaganda privind Transnistria devenise deosebit de actuală, se constituia într-un argument central în demersurile pentru oficializarea Institutului de Istoria Românilor „A. D. Xenopol”, ca entitate cu personalitate juridică. Pe data de 9 februarie 1943, cu doar zece zile înainte de moarte, Minea expedia către acelaşi Ion Petrovici un memoriu în care insista asupra faptului că activităţile de cercetare şi de popularizare a istoriei se lovesc la Iaşi de „mari dificultăţi băneşti, căci în vreme ce alte institute au subvenţii masive prevăzute în buget, spre a le folosi activităţii lor, noi nu avem nici un sprijin material permanent şi sigur”²¹. Trimiterea expresă era la institutele „din Capitală”²².

La începutul lunii martie 1943, demersurile iniţiate de către Ilie Minea pentru o lege de funcţionare a Institutului „A. D. Xenopol” şi alocarea de fonduri erau continuate de către Alexandru Boldur, şi el cu o bogată experienţă de peregrinări în căutarea unei catedre universitare²³. Într-un memoriu de la începutul lunii martie 1943, Boldur, la fel ca alţi istorici şi filologi ieşeni ale căror cariere ştiinţifice au cunoscut evoluţii rapide în anii războiului, pune accent pe nevoia unei specializări a Iaşului în studierea literaturii şi istoriei românilor din zonele de contact cu slavii de est:

Cred că Facultatea de Litere din Iaşi are o menire ştiinţifică a sa proprie în răsăritul Statului Român: stând în apropiere de lumea Slavilor răsăriteni, printre care s-au infiltrat numeroşi Români, în unele regiuni într-un număr foarte

¹⁹ ANIC, FMCNA, inventar 1073, dosar nr. 2515, anul 1943, f. 60.

²⁰ *Ibidem*, f. 156.

²¹ *Ibidem*, f. 67.

²² *Ibidem*.

²³ Alexandru Boldur, *Memorii. Viaţa mea. Lumini şi umbre*, Bucureşti, Editura Albatros, 2006, p. 169-174.

considerabil, această Facultate ar trebui să aibă o preocupare specială de a studia Istoria Românilor de Est și, printre altele, istoria Transnistriei din punct de vedere românesc. Fiind vara și toamna trecută la Odesa, am putut constata că printre Moldovenii de dincolo de Nistru lipsesc persoane pregătite pentru cercetări în domeniul Istoriei Românilor de Est și a Transnistriei. Spre regret, și în țară starea unor asemenea cercetări nu este prea îmbucurătoare²⁴.

Acestor argumente, cu o anumită valoare științifică, li se adăugau și altele, cu elemente care țineau, mai degrabă, cont de așteptările celor ce urmau să ia deciziile politice mult așteptate. Astfel, Boldur insista asupra faptului că un centru de cercetare istorică în capitala Moldovei, după modelul celor existente deja la București și Sibiu, „înzestrate cu personal și cu fonduri frumoase de cheltuieli materiale”, ar fi de o „mare utilitate” pentru „interesele neamului”. Aceste „interese” cuprindeau, „indiferent de soarta Transnistriei după război”, și Odesa, unde Boldur propunea să se deschidă o filială a institutului nou înființat (vezi fig. 2)²⁵.

Am putea extinde, desigur, fără mare dificultate, șirul dovezilor documentare care trimit la faptul că eferescența la Iași, în anii celei de-a doua conflagrații mondiale, a studiilor privind istoria, limba și etnografia Moldovei și a Transnistriei nu ar fi fost posibilă fără instituirea între responsabili cu propaganda de la București și Universitatea din Iași, în special catedrele cu profil umanist, a unei relații clare de subordonare. Altfel spus, în schimbul asocierii universitarilor pe câmpul de luptă ideologică, regimul Antonescu era dispus să aloce pentru activități de cercetare și diverse publicații fonduri ce depășeau cu mult bugetele cu care fuseseră obișnuiți până atunci istoricii și lingviștii. Inclusiv oficializarea Institutului de Istorie Națională „A. D. Xenopol”, ca entitate distinctă și cu personal de cercetare propriu²⁶ în cadrul Facultății de Litere și Filosofie a Universității din Iași, printr-un decret-lege publicat în „Monitorul Oficial” pe data de 27 mai 1943²⁷ (vezi fig. 3), a validat nu doar eforturile epistolare ale lui Ilie Minea și Alexandru Boldur, ci a reflectat, mai ales, interesul tot mai mare pentru Transnistria, inclusiv Odesa, al statului antonescian²⁸.

²⁴ ANIC, FMCNA, inventar 1073, dosar nr. 2515, anul 1943, f. 73-74.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ În vara-toamna anului 1943, prin decizii succesive ale Ministerului Culturii Naționale și al Cultelor, schema de personal a fost completată cu: 1. post de director, începând cu data de 5 septembrie; 2. post de șef de lucrări, ocupat de către Nicolae Grigoraș; 3. două posturi de asistent, deținute de Dumitru Constantinescu și Mihai Spănu, ultimul începând cu data de 1 ianuarie 1944. Pe lângă aceștia a mai activat Alexandru Andronic, încadrat oficial ca personal didactic la Facultatea de Litere și Filosofie. Avansarea lui Nicolae Grigoraș în funcția de șef de lucrări a fost contestată de către Andrei Oțetea, susținut de către majoritatea membrilor Consiliului profesoral al facultății, motivul invocat fiind calitatea slabă a tezei de doctorat a acestuia (*ibidem*, f. 88, 135-136, 139-143, 165-169, 185-187).

²⁷ Decretul de numire a lui Alexandru Boldur în funcția de director al institutului a fost semnat de către Ion Antonescu, pe data de 30 august 1943 (*ibidem*, f. 84).

²⁸ Căpitan Ioan N. Mailat, *Transnistria. Studiu de documentare biografică, istorică, socială și politică*, cu o prefață de Romulus Seišanu, București, Editura ziarului „Universul”, 1942.

De obicei, rolul jucat de oamenii de știință români în relația cu Transnistria în anii războiului a fost discutat în contextul exploziei de tipărituri pe această temă în 1942-1943²⁹. Emil Diaconescu și Alexandru Boldur, de pildă, publicau, chiar în perioada în care erau numiți în posturi importante la Universitatea din Iași, mai multe studii și volume privitoare la teritoriile de la est de Nistru³⁰, sau organizau și participau la diverse conferințe pe aceeași temă³¹. Au mai existat însă și diverse alte „servicii”, pentru care regimul Antonescu a știut să-și răsplătească susținătorii din mediul academic. De pildă, într-un memoriu adresat la sfârșitul lunii mai 1943 lui Ion Petrovici, prin care ruga să fie grăbită decizia de numire în funcția de director, Boldur amintea, în favoarea sa, faptul că a reușit „să aducă personal, de la Universitatea din Odesa, pentru biblioteca Institutului, 100 de volume”³². Era vorba, cu siguranță, doar despre unul din „transporturile” de acest tip, probabil cel din septembrie 1942, reținut printr-un act de predare-primire semnat alături de Alexandra N. Tiuneeva³³ la fosta bibliotecă studențească din Odesa³⁴, de vreme ce, la 20 aprilie 1943, Boldur prelua, tot sub semnătură proprie (vezi fig. 1), de această dată de la Biblioteca Publică Municipală din Odesa, încă 1.039 de exemplare, reprezentând 708 titluri de cărți³⁵. Prin cel de-al doilea „schimb”, bibliotecile din România, în special biblioteca Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, urmau a-și extinde fondurile de publicații cu

²⁹ În timpul războiului, la Odesa au fost detașate mai multe cadre didactice de la Universitatea din Iași, printre care romanista Nimphodora Djionat, specializată în domeniul limbii și literaturii franceze (ANIC, FMCNA, inventar 1073, dosar nr. 2515, anul 1943, f. 162) și chimistul Timotei Coșciug (*ibidem*, f. 171). Coșciug a lucrat la sintetizarea diferitor compuși derivați din prelucrarea petrolului („Annales Scientifiques de l’Université de Iassy”, I, 27, mai 1941, p. 303-326; „Chemisches Zentralblatt”, 1943, I. Halbjahr, nr. 2, 13. Januar 1943, p. 150; 1944, II. Halbjahr, nr. 11/12, 13./20. September 1944, p. 534-535).

³⁰ Printre altele: Emil Diaconescu, *Românii din Răsărit. Transnistria*, Iași, Institutul de Arte Grafice și Editură Ath. Gheorghiu, 1942; idem, *Românii și imperialismul ucrainean*, Iași, Albina Românească, 1942; Alexandru V. Boldur, *Românii și strămoșii lor în istoria Transnistriei*, Iași, Tipografia Liga Culturală, 1943; idem, *Cu privire la istoria Transnistriei. Studiu critic*, București, Tipografia „Universul”, 1943; Александр Болдур (профессор Яесского Университета), *История Транснистрии. К годовщине вступления румынских войск в Одессу* [Alexandru Boldur (profesor la Universitatea din Iași), *Istoria Transnistriei. La aniversarea unui an de la intrarea armatelor române în Odesa*], Одесса, 1942.

³¹ A se vedea: Alexandru Boldur, *Comunicări făcute la ședințele Institutului de Istorie Națională A. D. Xenopol la Odesa și Iași*, Zlatna, 1944.

³² ANIC, FMCNA, inventar 1073, dosar nr. 2515, anul 1943, f. 131.

³³ În anii 1920, Alexandra N. Tiuneeva a lucrat la Muzeul Cărții de pe lângă Biblioteca Publică din Odesa. A fost acuzată de ascunderea unor „publicații antisovietice” și concediată, cu interdicția de a mai activa în instituții culturale și de învățământ. După ocuparea orașului de către trupele române, a fost numită directoare a Bibliotecii Publice Municipale din Odesa, deținând, din 1942, și funcția de directoare a Bibliotecii Științifice Universitare (Г. Зленко, *Тюнеева Александра Николаевна. Биографическая справка* [G. Zlenko, *Tiuneeva Alexandra Nikolaevna. Notă biografică*], în *Александра Николаевна Тюнеева. Сборник материалов* [Alexandra Nikolaevna Tiuneeva. *Culegere de studii*], составители Л. В. Арюпина, Л. Н. Бурьян, Т. В. Щурова, Одесса, БМБ, 2012, p. 169-170).

³⁴ ANIC, FBA, IV/3, f. 1-2.

³⁵ *Ibidem*, f. 4.

volume semnate de nume de referință ale istoriografiei, filosofiei și gândirii politice europene și ruse din secolul XVIII – începutul secolului XX³⁶, în timp ce principala bibliotecă din Odesa era completată cu șapte titluri semnate chiar de Alexandru Boldur³⁷, cu alte nouă cărți privitoare la folclorul, limba, geografia, istoria și literatura română³⁸, precum și cu „trei pachete de hârtie albă a câte 100 file”³⁹ (vezi fig. 4).

În mărturisirile sale ulterioare, A. Tiuneeva menționa, de altfel, că de la sfârșitul anului 1942 au început să sosească la Odesa reprezentanți de la diferite instituții din România interesați de literatură academică⁴¹:

[...] veneau la bibliotecă cu cereri de a li se preda cărți, aducând cu ei ordine semnate de către guvernator, prin care mi se indica să predau, în calitate de administrator, anumite cărți. Aveau o atitudine impertinentă și arogantă și cereau imperios să fie lăsați să intre în depozitele de carte⁴⁰.

În cei aproape trei ani de ocupație, doar potrivit înregistrărilor deținute de bibliotecara amintită, au fost transportate în România șapte mii de volume, ajunse la universități, institute de cercetare, muzee, biblioteci publice și diverse ministere, inclusiv la Comandamentul armatei române⁴¹.

Oportunismul și colaboraționismul intelectual nu au granițe

Interacțiunea Alexandrei Tiuneeva cu autoritățile de ocupație românești a fost însă, așa cum rezultă din compararea diferitor categorii de surse, mult mai complexă decât lasă să se înțeleagă depozitiile și mărturisirile sale. Chiar dacă au fost martori oculari ai masacrelor din toamna anului 1941 și au cunoscut

³⁶ Louis de Saint-Simon, John Lingard, Leopold Ranke, Konrad Mannert, Paul Henri Mallet, Carlo Botta, Nikolai Danilevski, Mihail Grușevski etc. (ANIC, FBA, IV/3, f. 5).

³⁷ *Istoria Basarabiei* [Contribuții la studiul istoriei Românilor, Chișinău, 1937, 1940], vol. 1, 3; *Stat țărănesc* [Contribuții la formarea unei ideologii social-politice noi, extras din „Viața Basarabiei”, 1934, nr. 7-10]; *Problema politicii creștinești și statul* [Încercare de sinteză pe baza literaturii religioase moderne și istoriei doctrinelor politice, Chișinău, 1933]; *Problema pactului de neagresiune sovieto-român* [extras din „Viața Basarabiei”, 1933, nr. 1-2]; *Statutul internațional al Basarabiei* [Chișinău, 1938]; *Muzica în Basarabia* [Schiță istorică, extras din volumul *Muzica românească de azi*, București, 1940].

³⁸ V. Popovici, *Din folclorul muzical al Românilor de peste Nistru* [București, 1942]; C. Șăineanu, *Dicționar român-francez* [f.l., f.a.]; N. Gheorghiu, *Geografia României* [f.l., f.a.]; L. [Pamfil] Georgian, *Istoria Românilor* [f.l., f.a.]; C. Damianovici, *Carte de limba română* [f.l., f.a.]; V. Alecsandri [f.t., f.l., f.a.]; M. Eminescu [f.t., f.l., f.a.]; *Pe urmele strămoșilor* [f.l., f.a.]; V. Alecsandri, *Pasteluri* [f.l., f.a.].

³⁹ ANIC, FBA, IV/3, f. 4.

⁴⁰ *Аруд Людмила Лыс, Спасительница библиотек* [Salvatoarea bibliotecilor], în „Вісник Книжкової палати”, Kiev, 2010, nr. 6, p. 1. A se vedea și *Александра Николаевна Тюнеева. Сборник материалов*, p. 181.

⁴¹ *Ibidem*; *Документы* [Documente], în *Александра Николаевна Тюнеева. Сборник материалов*, p. 302. Listele au fost păstrate de către A. Tiuneeva și predate ulterior unei comisii speciale instituite de autoritățile sovietice în vederea restituirii.

personal sentimentul de a fi considerați oameni de categorie inferioară, asupra căroră plană în permanență amenințarea abuzurilor de tot felul din partea noilor stăpâni ai orașului, o parte a intelectualilor din Odesa, care au decis conștient să rămână în oraș după retragerea trupelor sovietice sau nu au reușit să plece împreună cu acestea, și-au construit planurile personale de viață, în anii 1942 și 1943, luând în calcul o posibilă victorie a Germaniei și a aliaților săi, și, drept consecință, mizând pe o prezență românească de durată. Tiuneeva însăși vizita, în iunie 1943, alături de alți universitari odesiți, Bucureștiul, unde se întâlnea și cu conducerea Bibliotecii Academiei Române⁴². Cazul său, la fel ca al multor actori, profesori sau scriitori din Odesa, este revelator pentru înțelegerea colaboraționismului intelectual din teritoriile sovietice ocupate. Asemănător, în multe privințe, cu fenomenul similar din alte state ocupate de către naziști⁴³, acesta a avut, totuși, particularități specifice, putând fi considerat, în această formă, și o continuare a războiului civil din 1918-1920, a naționalizării, a colectivizării, a ateismului agresiv și a represiunilor din anii Marii Terori⁴⁴.

După 1945, în toate țările care au fost ocupate pentru o perioadă mai mare sau mai mică de timp, amploarea rezistenței a fost de obicei exagerată. Acest lucru a condus la impunerea și perpetuarea unui anumit gen de amnezie colectivă privind cooperarea cotidiană a populației cu noua putere⁴⁵. Și în istoriografia sovietică, existența unor grupuri etnice, religioase sau socio-profesionale care au colaborat cu naziștii și acoliții lor a fost tratată unilateral, astfel de cazuri fiind prezentate drept individuale și singulare, care, în orice caz, contrastau puternic cu eroismul și rezistența majorității. Cu toate că, de la sfârșitul anilor 1980, odată cu relaxarea ideologică și deschiderea unor fonduri importante de arhivă, au început să apară în URSS lucrări în care era abordată și chestiunea colaboraționismului, temele privind interacțiunea cotidiană dintre populația locală (inclusiv intelectuali) și autoritățile de ocupație au rămas secundare⁴⁶.

⁴² С. Коган, *Достойные граждане Одессы* [S. Kogan, Cetățeni demni ai Odesei], în *Александра Николаевна Тюнеева. Сборник материалов*, p. 221; *Документы*, în *Александра Николаевна Тюнеева. Сборник материалов*, p. 294.

⁴³ Pentru Franța: Bertram N. Gordon, *Collaborationism in France during the Second World War*, Ithaca, NY, Cornell University Press, 1980; Christopher Lloyd, *Collaboration and Resistance in Occupied France. Representing Treason and Sacrifice*, Houndmills, Palgrave MacMillan, 2003; Lynne Taylor, *Between Resistance and Collaboration: Popular Protest in Northern France, 1940-45*, Houndmills, Palgrave MacMillan, 2000.

⁴⁴ Foarte interesant, în acest sens, este exemplul Crimeii: Олег Романько, *Крым в период немецкой оккупации. Национальные отношения, коллаборационизм и партизанское движение. 1941-1944* [Oleg Romanko, Crimeea în timpul ocupației germane. Relații naționale, colaboraționism și mișcarea de partizani, 1941-1944], Москва, Центрполиграф, 2014.

⁴⁵ Rab Bennett, *Under the Shadow of the Swastika. The Moral Dilemmas of Resistance and Collaboration in Hitler's Europe*, Houndmills, Palgrave MacMillan, 1999, p. 24; Pentru Franța, Olanda și Belgia: Pieter Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999.

⁴⁶ М. Ю. Сорокина, *Меж двух диктатур: Советские ученые на оккупированных территориях СССР в годы Второй мировой войны (К постановке проблемы)* [M. Ju. Sorokina, Între două dictaturi: oamenii de știință sovietici în teritoriile ocupate ale URSS în anii celui de-al

Documentele accesibile deja istoricilor aruncă o lumină suficient de clară asupra situației intelectualilor din Ucraina, Bielorusia sau Rusia apuseană. Urmând vechea tradiție a *zemstvei*, unii dintre aceștia au asumat rolul de reprezentanți ai populației, implicându-se în activitatea organelor de autoguvernare locală, unii și-au continuat activitățile de cercetare, în timp ce alții au plecat chiar la universități din Germania⁴⁷. Alături de acest tip de colaboraționism „cotidian”, determinat de dorința de a stabili un *modus vivendi* în relația cu noua putere, a existat și un palier al colaboraționismului asumat ideologic⁴⁸. Politicile represive sovietice îndreptate împotriva intelighenției în anii 1920-1930, care s-au manifestat prin trimiterea multor universitari din Moscova și Leningrad în orașe secundare, au avut ca efect concentrarea intelectualilor nemulțumiți în orașe din Bielorusia și Ucraina, în zone ocupate încă din primele săptămâni ale războiului. Mai cu seamă din rândul acestora și a intelighenției locale ucrainene și bielorusă, care au văzut în război o șansă pentru crearea unor state naționale, au fost recrutate persoane pentru acoperirea unor poziții importante în administrația locală⁴⁹.

Orașele universitare din sudul fostului Imperiu Rus, în special Odesa și Kiev, s-au numărat, în anii războiului civil, printre centrele unde au descoperit noi rosturi mulți intelectuali de dreapta. Unii dintre aceștia au emigrat în Occident la începutul anilor 1920, iar o parte dintre cei rămași au reușit să ocupe catedre în institutele pedagogice înființate în locul celor două universități de tradiție⁵⁰. După redeschiderea universităților, la începutul anilor 1930, Odesa și Kievul vor deveni destinații râvnite de către o parte a universitarilor din Moscova și Leningrad, care sperau să găsească în noile locuri mai multă libertate ideologică și de cercetare⁵¹. În acest sens, este relevant cazul lui Konstantin D. Pokrovski, care, prin plecarea de la Observatorul astronomic din Pulkovo (Leningrad) la Odesa, în anul 1934⁵², a reușit să evite soarta tragică a

Doilea Război Mondial (O posibilă abordare)], în *Ежегодник Дома русского зарубежья имени Александра Солженицына* [Anuarul Casei Emigrației Ruse „A. D. Soljenițin”], отв. ред. Н. Ф. Гриценко, Москва, Дом русского зарубежья имени Александра Солженицына, 2012, p. 150-151.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 161 și urm.

⁴⁸ Б. Н. Ковалев, *Коллаборационизм в России в 1941-1945 гг.: типы и формы* [B. N. Kovalev, Colaboraționismul în Rusia în anii 1941-1945: tipuri și forme], Великий Новгород, НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2009, p. 162-185.

⁴⁹ Сорокина, *Меж двух диктатур*, p. 163 și urm.

⁵⁰ Despre mediul academic din Odesa în anii 1920: И. В. Тункина, Б. В. Варнеке и его воспоминания об ученых [I. V. Tunkina, B. V. Varneke și amintirile sale despre oamenii de știință], în „Scripta antiqua. Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры: Альманах” [Scripta antiqua. Contribuții privind istoria veche, filologia, arta și cultura materială. Almanah], том 1, отв. ред. М.Д. Бухарин, Москва, 2011, p. 447-452.

⁵¹ Сорокина, *Меж двух диктатур*, p. 167.

⁵² В. А. Смирнов, *Астрономия в Одессе в предвоенные и военные годы. Роль в ее развитии и трагическая судьба К. Д. Покровского* [V. A. Smirnov, Astronomia din Odesa în anii antebelici și cei de război. Rolul lui K. D. Pokrovski și soarta sa tragică], în *Астрономия на крутых поворотах XX века* [Astronomia în vâltoarea secolului XX], Дубна, 1997.

multora dintre foștii săi colegi, condamnați în 1937 la moarte sau la ani grei de închisoare⁵³. Și biografiile altor oameni de știință din Odesa explică deciziile de a rămâne pe loc după retragerea Armatei Roșii și de a colabora cu autoritățile românești. Cunoscutul chirurg Pavel Ceasovnikov, rector al Universității începând cu luna decembrie 1941, latinistul Boris Varneke, literatul Vladimir Lazurski, juristul Ivan Fass și majoritatea absolută a celor 73 de profesori universitari care nu au părăsit Odesa în toamna anului 1941⁵⁴ aveau în spate experiența „proletarizării” științei sovietice din anii 1920-1930, Marea Teroare și *holodomorul* din 1932-1933⁵⁵. În anii 1942-1943, acestora li s-au alăturat și mulți alți intelectuali din orașe din Ucraina și sudul Rusiei, pentru care Odesa devenise „adevărata capitală a științei și culturii ruse”⁵⁶.

Ceea ce s-a întâmplat însă la Odesa în primele zile de după ocuparea orașului de către trupele române și germane – jafurile, violurile, execuțiile sumare și, în special, masacrul din zilele de 22-24 octombrie 1941, în timpul căruia, potrivit diferitor estimări, și-au găsit moartea cel puțin 30.000 de civili, în special evrei⁵⁷ –, a risipit rapid iluziile majorității universitarilor odesiți

⁵³ Robert A. McCutcheon, *The 1936-1937 Purge of Soviet Astronomers*, în „Slavic Review”, 50, 1991, nr. 1, p. 100-117.

⁵⁴ În timpul asediului orașului, Universitatea din Odesa a fost evacuată, inițial la Berdeansk, în sud-estul Ucrainei, ajungând, după un periplu prelungit, în orașul Bairam-Ali din Turkmenia (O. Ф. Самойлов, *Одесский университет в 1941-1945 гг.* [O. F. Samoilov, Universitatea din Odesa în anii 1941-1945], în *Історія України. Маловідомі імена, події, факти* (Збірник статей) [Istoria Ucrainei. Nume puțin cunoscute, evenimente, fapte (culegere de studii)], вип. 26, голов. ред. П. Т. Тронько, Київ, Інститут історії України НАН України, 2004, p. 314-318; Тункина, Б.В. *Варнеке и его воспоминания об ученых*, p. 454).

⁵⁵ Сорокина, *Меж двух диктатур*, p. 167 și urm.; Смирнов, *Астрономия в Одессе*, p. 171-190.

⁵⁶ Alexandr I. Buldeev a studiat filologia și dreptul la Sankt Petersburg și Moscova. A fost arestat în 1931 și a petrecut mai multe luni la închisoarea din Simferopol. În toamna anului 1943 a ajuns în Germania prin România, iar după război a emigrat în Statele Unite (С. Б. Филимонов, *Запретно-забытые страницы истории Крыма. Поиски и находки историка-источниковеда* [S. B. Filimonov, Pagini interzise și uitate din istoria Crimeii. Cercetări și descoperiri ale istoricului], Симферополь, Новая Орианда, 2012, capitolul despre ziarul „Golos Kryma”; О. В. Романько, *Газета «Голос Крыма» как источник по изучению немецкой оккупационной политики на советских территориях* [O. B. Romanko, Ziarul „Vocea Crimeii” ca sursă pentru cercetarea politicii de ocupație germane în teritoriile sovietice], în „Культура народов Причерноморья”, Симферополь, 2003, nr. 43, p. 200.

⁵⁷ Trașcă, *Relațiile politice și militare*, p. 296 și urm.; Dennis Deletant, *Transnistria. Câteva considerații despre semnificația acesteia pentru Holocaustul din România*, în *România și Transnistria: problema Holocaustului. Perspective istorice și comparative*, București, Curtea Veche, 2004, p. 184-186; idem, *Hitler's Forgotten Ally: Ion Antonescu and his Regime, Romania 1940-44*, Houndmills, Palgrave MacMillan, 2006, p. 171 și urm. Pentru mărturii ale unor supraviețuitori: *Shattered! 50 Years of Silence. History and Voices of the Tragedy in Romania and Transnistria*, ed. by Felicia (Steigman) Carmelly, Scarborough, Abbeyfield Publishers, 1997; Леонид Сушон, *Транснистрия: евреи в аду. Чёрная Книга о Катастрофе в Северном Причерноморье (по воспоминаниям и документам)* [Leonid Sușon, Transnistria: evreii în iad. Cartea Neagră despre catastrofa din Nordul Mării Negre (pe bază de memorii și documente)], Одесса, РИО АО Кинокомпания Юг, 1998.

privind caracterul pretins civilizator al noii ordini⁵⁸. Totuși, încă din primele zile ale prezenței românești la Odesa, comandamentul militar și administrația civilă nu au dus lipsă de localnici influenți, inclusiv din mediul intelectual, dispuși să-și ofere serviciile, în schimbul conservării statutului profesional și social din timpul regimului sovietic și oferirii de garanții minime pentru „pacea cetății”, sau chiar de persoane, ghidate mai ales de convingeri ideologice, gata să îmbrățișeze profund noile realități⁵⁹. Din prima categorie au făcut parte și majoritatea universitarilor, jurnaliștilor sau oamenilor de cultură. Apelând la propriul prestigiu profesional și la influența pe care o aveau în rândul locuitorilor, profesori cunoscuți de la Universitatea din Odesa au făcut, chiar în zilele în care orașul a resimțit apogeul brutalității pure și al arbitrarului, demersuri disperate pe lângă autoritățile române pentru revenirea la o viață normală. De pildă, pe data de 28 octombrie 1941, o delegație numeroasă a intelectualilor odesiți s-a întâlnit cu Gherman Pânteia, instalat primar⁶⁰, aducând în discuție inclusiv chestiunea redeschiderii școlilor, liceelor și a universității⁶¹. Rezultatul acestei și altor întâlniri similare a fost reînălțarea, în decembrie 1941, a universității, avându-l în calitate de rector pe P. Ceasovnikov⁶².

Însă, pentru autoritățile românești de ocupație, mult mai importantă decât colaborarea cu universitarii „apolitici” a fost atragerea în proiecte de perspectivă a intelectualilor dispuși să acționeze nu doar în sensul interesului imediat, cel de asigurare a liniștii în spatele frontului, ci mai ales în cel de consolidare de durată a controlului asupra teritoriilor de la est de Nistru, inclusiv la Odesa, în perspectiva unor reglementări postbelice prin care Transnistria ar fi revenit României. Urmând modelul aplicat și de către naziști în alte regiuni ocupate ale URSS⁶³, regimul Antonescu a mizat în Transnistria, după o perioadă de tatonări și căutări, pe intelectualitatea cu convingeri anticomuniste și rasiale asumate fără dubii⁶⁴.

⁵⁸ Alexander Dallin, *Odesa, 1941-1944. A Case Study of Soviet Territory under Foreign Rule*, Iași, The Center of Romanian Studies, 1998, p. 65-93.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 91-93.

⁶⁰ Ion Constantin, *Gherman Pânteia. Între mit și realitate*, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2010, p. 98.

⁶¹ Смирнов, *Астрономия в Одессе*, p. 182-183.

⁶² Cursurile universitare au început în februarie 1942, mai întâi la Facultatea de Medicină, iar mai apoi la cea de Științe Tehnice și Agronomice. În toamna anului 1942 au fost deschise facultățile de Științe, Drept și Istorie-Filologie, numărul studenților fiind de aproape 1.800 (Самойлов, *Одесский университет*, p. 319). În timpul administrației românești au fost reînființate și multe publicații sau asociații științifice sau culturale, așa cum a fost cazul „Societății de istorie și antichități”, închise de către bolșevici la doar câțiva ani după revoluție (Тункина, Б. В. *Варнеке и его воспоминания*, p. 456).

⁶³ Alexander Dallin, *German Rule in Russia, 1941-1945: A Study of Occupation Policies*, London, MacMillan, 1957.

⁶⁴ Herwig Baum, *Legende und Wirklichkeit des Kampfes gegen die rumänisch-deutsche Besatzungsherrschaft*, în *Handbuch zum Widerstand gegen Nationalsozialismus und Faschismus in Europa 1933/39 bis 1945*, hrsg. von Gerd R. Ueberschär, Berlin, de Gruyter, 2011, p. 197-204. Pentru Odesa: Владимир Смирнов, *Культурная жизнь Одессы в период оккупации (по страницам серии книг «Реквием XX века»)* [Vladimir Smirnov, *Viața culturală a Odesei în*

În această cheie ar trebui citită și decizia din martie 1943 a Senatului Universității din Odesa privind înființarea unui institut de Studii și Propagandă Anticomunistă, ca răspuns la reproșurile repetate venite din partea Direcției de Cultură de pe lângă Departamentul Guvernatorului Civil al Transnistriei privind dezinteresul rectoratului pentru „instrucțiunea și educația anticomunistă” a corpului profesoral⁶⁵. Inaugurat oficial la mijlocul lunii mai 1943⁶⁶, cu binecuvântarea mitropolitului Visarion Puiu, în cadrul unei ședințe solemne transmise în direct la radioul local, la care au participat circa 700 de profesori, învățători, ziariști și actori din oraș⁶⁷, institutul va deveni în scurt timp o adevărată rampă de lansare pentru universitari tineri sau cu un rol secundar până la acea vreme, care luaseră decizia personală de a trece dincolo de oportunismul cotidian îmbrățișat de către majoritatea universitarilor odesiți și de a se pune întru totul în serviciul autorităților române. Printre aceștia, alături de G. Serbskii⁶⁸, K. K. Stamerov⁶⁹ sau P. E. Eršov⁷⁰, s-a aflat, chiar în prima linie, și Andrei Baleasnâi, înainte de război asistent la Catedra de marxism-leninism de la Universitatea din Odesa, tot el autor al manuscrisului despre Petru Movilă adus de către Alexandru Boldur la Iași. În noiembrie 1943, ziarul „Molva” îl elogia pe Baleasnâi, ajuns între timp director adjunct al Institutului, redenumit, de Studii Sociale, pentru „meritul” de a fi făcut ca, în cele câteva luni de existență, pragul acestuia să fi fost trecut de „profesori, docenți, asistenți ai Universității, pedagogi din școli și licee, studenți, funcționari”, cu toții angajați în „opera” de „demascare a esenței criminale a bolșevismului”⁷¹.

Câteodată regretele pot fi prea târzii

În scrierea autobiografică⁷², redactată în ultimii ani de viață și publicată după revoluție, Alexandru Boldur aducea în discuție și perioada războiului, vorbind inclusiv despre directoratul său la Institutul „A. D. Xenopol” și contactele cu oamenii de știință din Odesa. Despre acestea din urmă, memorialistul reține, mai cu seamă, următoarele:

M-am gândit să prezint profesorilor universitari ruși [de la Odesa] Institutul pe care îl conduceam. Era în 1943. Am căpătat aprobare de la Ministerul Învățământului,

timpul ocupației (pe baza colecției editoriale „Recviem pentru secolul XX”), în „Южное сияние. Одесский литературно-художественный журнал”, nr. 10, 12.03.2015.

⁶⁵ Державний архів Одеської області (ДАОО) [Arhiva de Stat a Regiunii Odesa], fond P 2271, op. 4, dosar 4, 16 martie 1943.

⁶⁶ В. А. Смирнов, *Реквием века* [Recviem pentru un secol], часть 1, Одесса, Астропринт, 2009, p. 181.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 160-161, 180.

⁶⁸ Filolog. A fost un timp șef al Direcției de Cultură în primăria Odesei.

⁶⁹ Etnograf și geograf.

⁷⁰ Decan la Facultatea de Dramaturgie a Conservatorului. Pentru aceste și alte nume care au colaborat îndeaproape cu autoritățile române: Смирнов, *Реквием века*.

⁷¹ „Молва” (Одесса), 10.11.1943.

⁷² Boldur, *Memorii. Viața mea*.

precum și de la guvernatorul Transnistriei, G. Alexianu, pentru întreținerea Institutului în timpul șederii la Odesa. Am adăugat la personalul Institutului pe [Gheorghe] Ivănescu (Istoria literaturii române) și câteva persoane din București, după dorința lor, anume, prof. Dan Simionescu⁷³ și tânăra cercetătoare, Sanda Diaconescu⁷⁴. Am pregătit 8 comunicări⁷⁵ și am plecat în continuare la Odesa⁷⁶.

Aceste observații foarte generale, care trimit mai degrabă la întâmplări secundare din viața autorului, contrastează însă puternic cu nenumărate documente din perioada la care se face referință, unele amintite deja în paginile de mai sus, din care rezultă că experiențele odesite au fost anterioare anului 1943 și că nu s-au redus doar la câteva vizite ocazionale și conferințe la Odesa. Chiar și la vârsta bilanțului (fără de sfârșit), în locul asumării propriului parcurs din anii războiului, Alexandru Boldur a preferat să reia din narațiunea dezvoltată încă din anul 1945, atunci când mai vechi neprieteni amenințau „să-l predea legat rușilor”⁷⁷. Recunoscând că nu a fost într-un totu străin de „expedițiile academice” din Odesa, Boldur insistă totuși că a făcut acest lucru doar din obligația de a „apăra țara cu condeiu, după cum soldații de pe front luptau cu arma în mână”. Și, oricum, acest lucru s-ar fi întâmplat „numai în primul an de război”, după care ar fi încetat, dându-și seama că se mergea „mai departe decât se cuvine”⁷⁸. Nota de relativizare a unei posibile culpe morale proprii devine și mai evidentă atunci când Boldur este chemat să dea socoteală, prin mai multe memorii, alături de mulți alți colegi de experiențe transnistrene, în fața comisiei de epurare de la Universitatea din Iași, din care făceau parte Iorgu Iordan și Andrei Oțetea⁷⁹, tocmai unii dintre oponenții săi de pe baricadele luptelor pentru putere și influență în *alma mater*: „[...] față de Transnistria sub ocupația noastră nu am căutat și nu am realizat decât raporturi de cultură”⁸⁰. Mai mult, pentru ca despărțirea definitivă de trecutul imediat să devină și mai clară, Boldur își aducea aminte și de faptul că a „împărtășit mereu sentimente de stângă”, publicând, în volumul XIX din 1946 al revistei „Studii și Cercetări Istorice”, un program de activitate comună a istoricilor români și sovietici⁸¹.

Dacă Boldur și alți universitari ieșeni acuzați de sprijinirea regimului Antonescu, inclusiv de complicitate la instaurarea, justificarea și menținerea

⁷³ Istoric literar și bibliograf. A se vedea: Lăcrămioara Chihai, *Viața academică ieșeană în mărturia epistolară. Dan Simionescu – Gh. Agavriloaei (1941-1946)*, Timișoara, Editura Universității de Vest, 2011.

⁷⁴ Critic literar și traducătoare.

⁷⁵ Publicate în SCI, XIX, 1945.

⁷⁶ Boldur, *Memorii. Viața mea*, p. 259.

⁷⁷ ANIC, FBA, IV/1, f. 18. Trimiterea este la N. Bejenaru, care îl considera responsabil pe Boldur pentru pierderea în 1944 a concursului de conferențiar la Universitatea din Iași, avându-l drept contracandidat pe N. Corivan.

⁷⁸ ANIC, FBA, IV/1, f. 17-18.

⁷⁹ Dănuț Doboș, *Universitatea ieșeană în primele decenii de după cel de-al Doilea Război Mondial*, teză de doctorat, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza”, 1994, p. 33-34, 44-46.

⁸⁰ ANIC, FBA, IV/10, f. 117.

⁸¹ ANIC, FBA, IV/1, f. 30-31.

administrației de ocupație în Transnistria, au reușit să limiteze din dezastrul personal la care se puteau aștepta odată cu intrarea trupelor sovietice în România, prin strategii care mergeau de la contestarea faptelor incriminate până la angajamente asumate față de noul regim⁸², pentru semenii lor sovietici care au rămas în Odesa în timpul războiului soarta a fost cu adevărat necruțătoare. Astfel, „trădătorul” P. Ceasovnikov a fost condamnat în 1947 la 10 ani de închisoare. K. Pokrovski, căruia i-a fost atribuită, printre altele, implicarea în activitatea Institutului de Studii și Propagandă Anticomunistă, a fost arestat la intrarea trupelor sovietice în Odesa, murind la scurt timp într-o închisoare din Kiev, la fel ca B. Varneke sau V. Lazurski⁸³. Nici majoritatea absolută a celor care au decis să se refugieze în România nu au avut o soartă mai bună, fiind obligați să se ascundă mereu de temutul SMERȘ⁸⁴. I. Fass și A. Baleasnâi, de care Alexandru Boldur a fost foarte apropiat, au încetat din viață la scurt timp după ce au ajuns în România, primul murind la București, unde se ascundea sub numele de Ioan Adrian⁸⁵, iar cel de-al doilea luându-și viața la Timișoara⁸⁶.

Analizate în comparație, cele două studii de caz sunt revelatoare pentru înțelegerea modului în care regimurile totalitare generează și modelează reacții și atitudini din partea oamenilor, în general, și din partea intelectualilor, în special, care, de foarte multe ori, sunt condamnabile din punct de vedere etic și moral, venind în contradicție chiar cu principiile de viață clamate de către protagoniști.

Nu există nici o îndoială asupra faptului că universitarii români implicați în diverse acțiuni la est de Nistru au avut cunoștință de ororile comise de către regimul Antonescu în țară și în teritoriile ocupate ale Uniunii Sovietice, în special la adresa populației evreiești din Basarabia, Bucovina și Transnistria. În oglindă, aceleași atrocități nu au trecut neobservate nici de către profesorii din Odesa care au rămas în oraș după retragerea armatelor sovietice. Cum se explică, în această situație, colaborarea aproape fără excepție a universitarilor ieșeni solicitați de către regimul Antonescu în activități din Transnistria, activități care excedau limitele a ceea ce se putea numi interes academic? La fel, ar trebui să găsim răspuns la întrebarea de ce foarte mulți intelectuali odesiți au preferat, în

⁸² Doboș, *Universitatea ieșeană*, p. 69 și urm.

⁸³ Printr-un decret al Prezidiului Sovietului Suprem al URSS din 19 aprilie 1943, pentru persoanele care au colaborat cu militarii sau autoritățile de ocupație fusese stabilită pedeapsa capitală sau deportarea la munci silnice pentru perioade de până la 20 de ani (Сорокина, *Меж двух диктатур*, p. 148-149; Смирнов, *Реквием века*, p. 176-179).

⁸⁴ Acronim din limba rusă pentru „moarte spionilor”. Serviciu militar de contraspionaj, în atribuțiile căruia intra identificarea și capturarea „trădătorilor, dezertorilor, spionilor și elementelor criminale” (Robert Stephan, *Smersh. Soviet Military Counter-Intelligence during the Second World War*, în „Journal of Contemporary History”, vol. 22, nr. 4, 1987, p. 585-613).

⁸⁵ A. Музычко, Иван Яковлевич Фаас: декан юридического факультета Одесского университета в годы румынской оккупации [A. Muzăcico, Ivan Iakovlevici Fass: decan al Facultății de Drept de la Universitatea din Odesa în timpul ocupației românești], în „Вісник Одеського Історико-Краєзнавчого Музею”, випуск 9, 2010.

⁸⁶ Boldur, *Memorii. Viața mea*, p. 260.

schimbul refugiului, să rămână și să colaboreze cu autoritățile românești de ocupație.

Răspunsurile la aceste întrebări ar putea fi găsite apelând la analize ale sociologilor și psihologilor privind natura oportunistă a firii umane. Jonas Helbig, într-o carte cu un titlu sugestiv⁸⁷, publicată acum trei ani, pledează convingător pentru asumarea unei genealogii a comportamentelor oportuniste care transcend limitele dintre specii, având la bază capacitatea de adaptare la medii diferite, aflate în schimbare, ca premisă fundamentală pentru accederea la resurse. Totuși, dacă pentru biologi sau medici comportamentele oportuniste sunt mai degrabă neutre, în domeniul sociologiei apare un element în plus, definitoriu, anume cel al eticii și moralei. De aceea, prin oportunism la nivelul comunităților umane sunt văzute atitudini și acțiuni la care se apelează pentru obținerea unor avantaje proprii în dauna altora⁸⁸. Cât privește oportunismul intelectual, având în vedere nivelul de instruire și natura ocupațiilor protagoniștilor, s-ar putea crede că acesta ar trebui să aibă șanse mult mai mici de a se manifesta. Doar că, așa cum arată nenumărate studii, intelectualii nu sunt neapărat protejați de tentația de a adopta oportunismul ca mod de existență, mai ales în societățile autoritare și totalitare, unde parcursul de viață al individului este mult mai dependent de voința arbitrară a decidentului politic decât în regimurile liberale⁸⁹.

Contextul politic și academic din România anilor 1941-1944, marcat, așa cum am arătat mai sus, de subordonarea actului de cercetare unor interese diplomatice și militare imediate sau de perspectivă ale statului, explică, în mare parte, și ascensiunea rapidă a unor universitari care s-au aflat, până la acea vreme, în umbra altor colegi de breaslă. În acest sens, cazul lui Alexandru Boldur este, cu siguranță, unul dintre cele mai interesante pentru corpul academic ieșean al timpului. Istoricul de origine basarabeană, a cărui viață personală și carieră științifică de până atunci a urmat o adevărată linie frântă, care l-a ajutat să dezvolte un extraordinar simț pentru orice oportunitate i se putea oferi, a știut să negocieze cu abilitate, după moartea lui Ilie Minea, atribuirea de către regimul Antonescu a rolului de intermediar în relația dintre oamenii de știință sovietici rămași la Odesa și administrația românească de ocupație. De altfel, așa cum rezultă din documentele păstrate în fondul personal de la ANIC și în dosarul de urmărire operativă de la CNSAS⁹⁰, aceleași calități îl vor ajuta pe Boldur să se

⁸⁷ Jonas Helbig, *Der Opportunist. Eine Genealogie*, Paderborn, Wilhelm Fink, 2015.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 13.

⁸⁹ Pentru exemplificare, a se vedea: Konrad H. Jarausch, *The Unfree Professions. German Lawyers, Teachers, and Engineers, 1900-1950*, New York, Oxford University Press, 1990, p. 226-227; idem, *The Conundrum of Complicity: German Professionals and the Final Solution*, în *The Law in Nazi Germany. Ideology, Opportunism and Perversion of Justice*, ed. by Alan E. Steinweis and Robert D. Rachlin, New York, Berghahn, 2013, p. 15-35; Winfried Schulze, *German Historiography from the 1930s to the 1950s*, în *Paths of Continuity: Central European Historiography from the 1930s to the 1950s*, ed. by Hartmut Lehmann, James van Horn Melton, Washington, D.C., Cambridge University Press, 2002, p. 19-42.

⁹⁰ CNSAS, fond operativ Boldur Alexandru, dosar nr. 65355.

acomodeze destul de repede la noile realități politice din România. Chiar dacă lucrările publicate în anii războiului și frecvențele călătorii la Odesa îl vor costa îndepărtarea din funcțiile ocupate și pensionarea, în anii 1960 îl găsim, totuși, „reevaluat” chiar și de către cei cu care s-a aflat foarte mult timp în tabere diferite la universitatea ieșeană. Trimiterea este la o declarație semnată în septembrie 1960 de către Andrei Oțetea, prin care se atesta că „tov. Alexandru Boldur, [...] până la pensionarea sa, nu a făcut, în timpul profesoratului său, politică activă” și că nu a avut „manifestări antidemocratice sau antisovietice”⁹¹.

Dacă ascensiunea lui Boldur și a altor istorici, lingviști, etnologi sau geografi români în anii celei de-a doua conflagrații mondiale poate fi încadrată cu destulă siguranță în tiparul oportunismului intelectual, lucrurile stau cu totul diferit în cazurile discutate ale universitarilor din Odesa. Indiferent de profunzimea interacțiunilor cu administrația românească de ocupație, deciziile majorității absolute a acestora au avut o puternică justificare ideologică și s-au bazat mai puțin pe raționamente care țineau de propria carieră științifică sau administrativ-universitară, înscriindu-se categoriei definite în literatura de specialitate drept colaboraționism intelectual. Și aici însă, mai ales în cazul universitarilor mai tineri, ca Andrei Baleasnâi, ce își construiau și planuri personale postbelice, găsim elemente care îi apropiau foarte mult de genul comportamental asumat de către universitarii români cu care au interacționat.

**Intellectual Opportunism and Collaborationism in Wartime:
The Romanian “Academic Expeditions” to Odessa in 1941-1944**
(Abstract)

Keywords: World War II, Propaganda, Science in Wartime, Romania and Transnistria, University of Iași, University of Odessa, Intellectual Opportunism and Collaborationism.

This article discusses the nexus between political/military power and the academic community during wartime. It focuses on two case studies regarding the University of Iași and the University of Odessa during World War II. In the interwar period, a number of historians, literary scholars, and ethnographers based in Iași were constantly invoking and complaining about the insufficient funding of the departments and chairs specializing in the humanities at the University of Iași, in comparison with the other significant Romanian university centers, notably Bucharest. At the beginning of World War II, the Antonescu regime launched a large-scale propaganda campaign specifically targeting foreign audiences. This campaign, which also focused on the recently occupied region of Transnistria, led, among other things, to a substantial increase of the funding allocated to the University of Iași. In exchange for these more generous funds, certain scholars affiliated with this university agreed to publish a number of works and to present a series of public lectures, which directly supported the policies pursued by the Romanian occupation regime in Transnistria and the ambitious claims concerning the

⁹¹ ANIC, FBA, IV/10, f. 102.

eventual annexation of this region by the Romanian state after the war's conclusion. Some of these public lectures were held in Odessa. During their stay in Odessa, the Iași university professors were closely involved in various interactions with members of the local intelligentsia, who had not managed or had refused to leave the city together with the retreating Soviet troops. A first category of collaborationists mainly consisted of well-known and respected figures from the university milieu. Some of these people had been victims of Stalinist repressions and experiments. Without necessarily succumbing to the pressures of the occupation authorities or following a clear ideological line, they resorted to their professional prestige and their undeniable public influence in order to become an interface within the complicated relationship of the Romanian occupation regime with the city's local population. Their immediate aim was to secure the continuing functioning of the university. The second category of collaborationists, which mostly included younger university lecturers, journalists, actors, and musicians, openly accepted the radical ideologies of racial inequality and anti-Communism promoted by the occupation regime in Transnistria. The apparent perspective of a swift upward social mobility and professional success was a strong motivation for following this trajectory.

Anexe

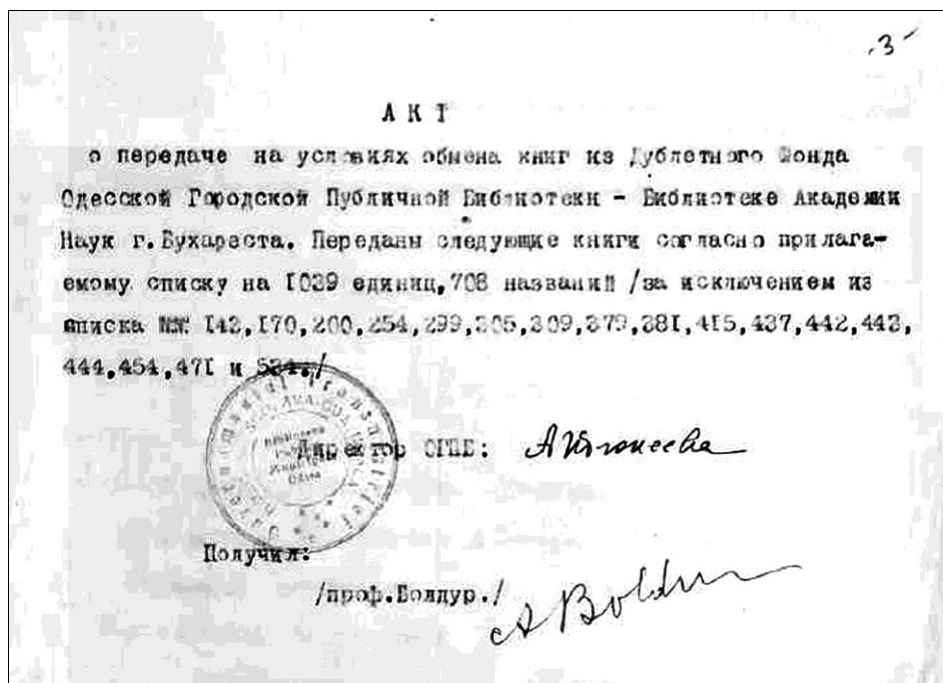

Fig. 1. Proces-verbal de predare-primire din 20 aprilie 1943 semnat de către A. Boldur și A. Tiuneeva, privind transferul a 1.039 de volume de la Biblioteca Publică Municipală din Odesa în România (ANIC, FBA, IV/3, f. 3).

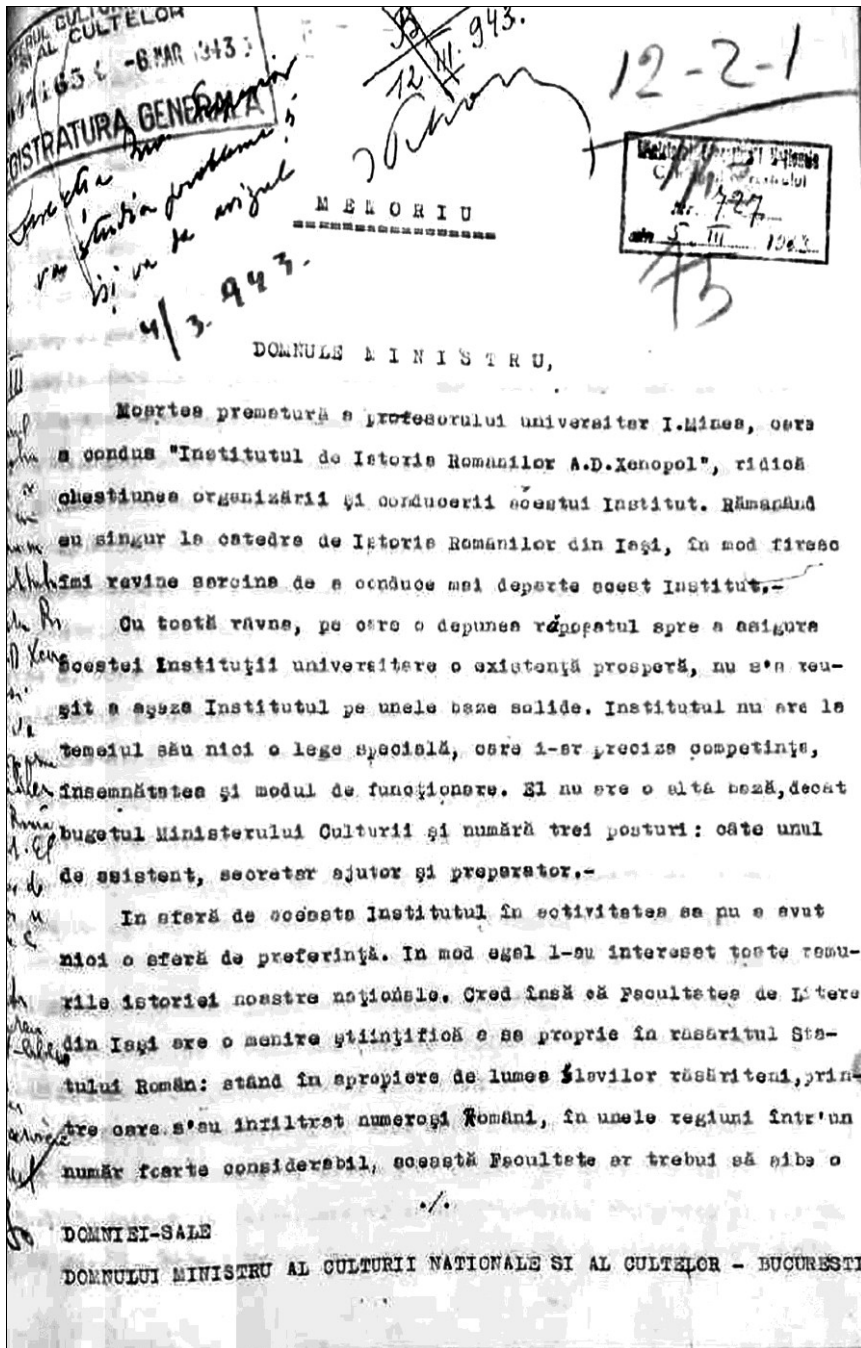

Fig. 2. Prima pagină a memoriului din 3 martie 1943 al lui Alexandru Boldur către Ion Petrovici (ANIC, FMCNA, inventar 1073, dosar nr. 2515, anul 1943, f. 73).

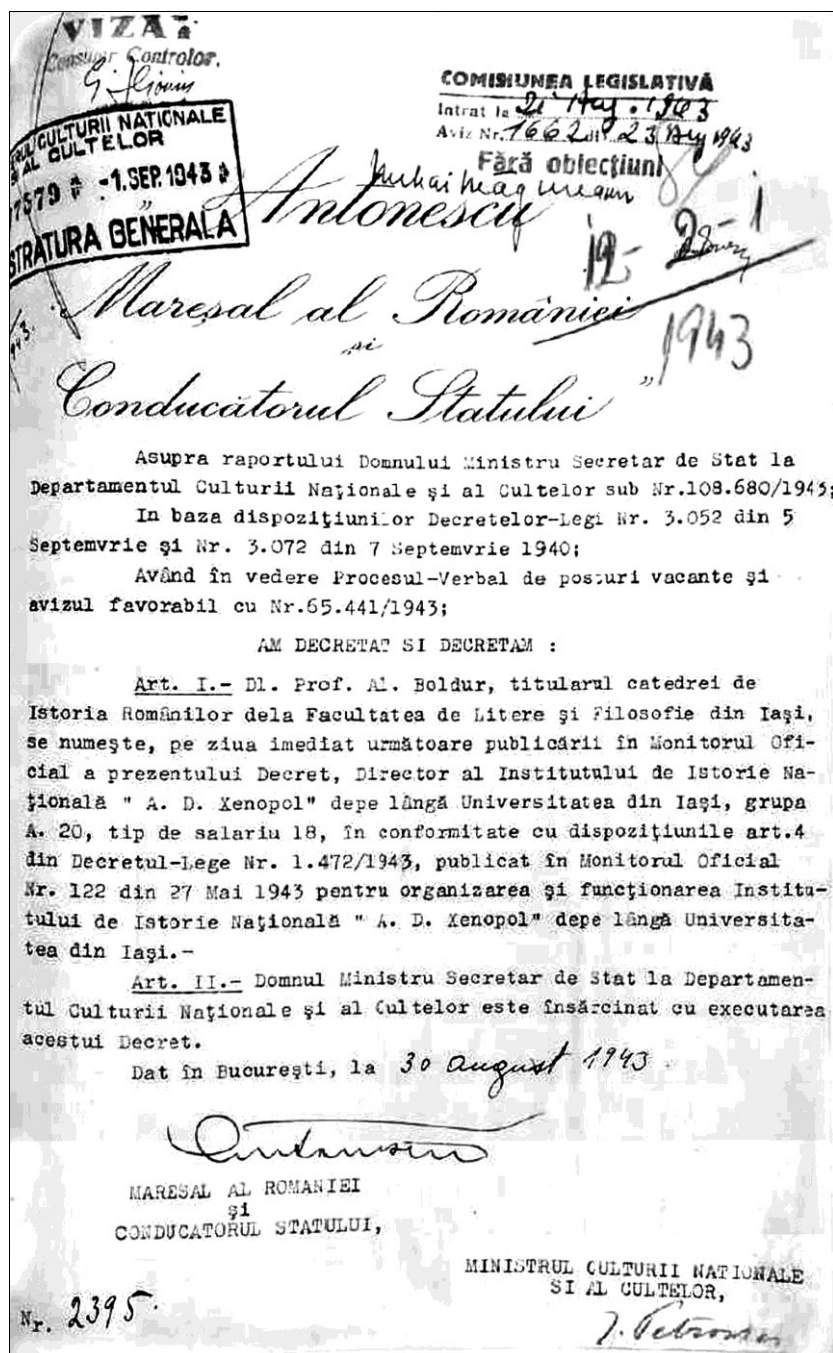

Fig. 3. Decretul din 30 august 1943 de numire a lui Alexandru Boldur în funcția de director al Institutului de Istorie Națională „A.D. Xenopol” (ANIC, FMCNA, inventar 1073, dosar nr. 2515, anul 1943, f. 84).

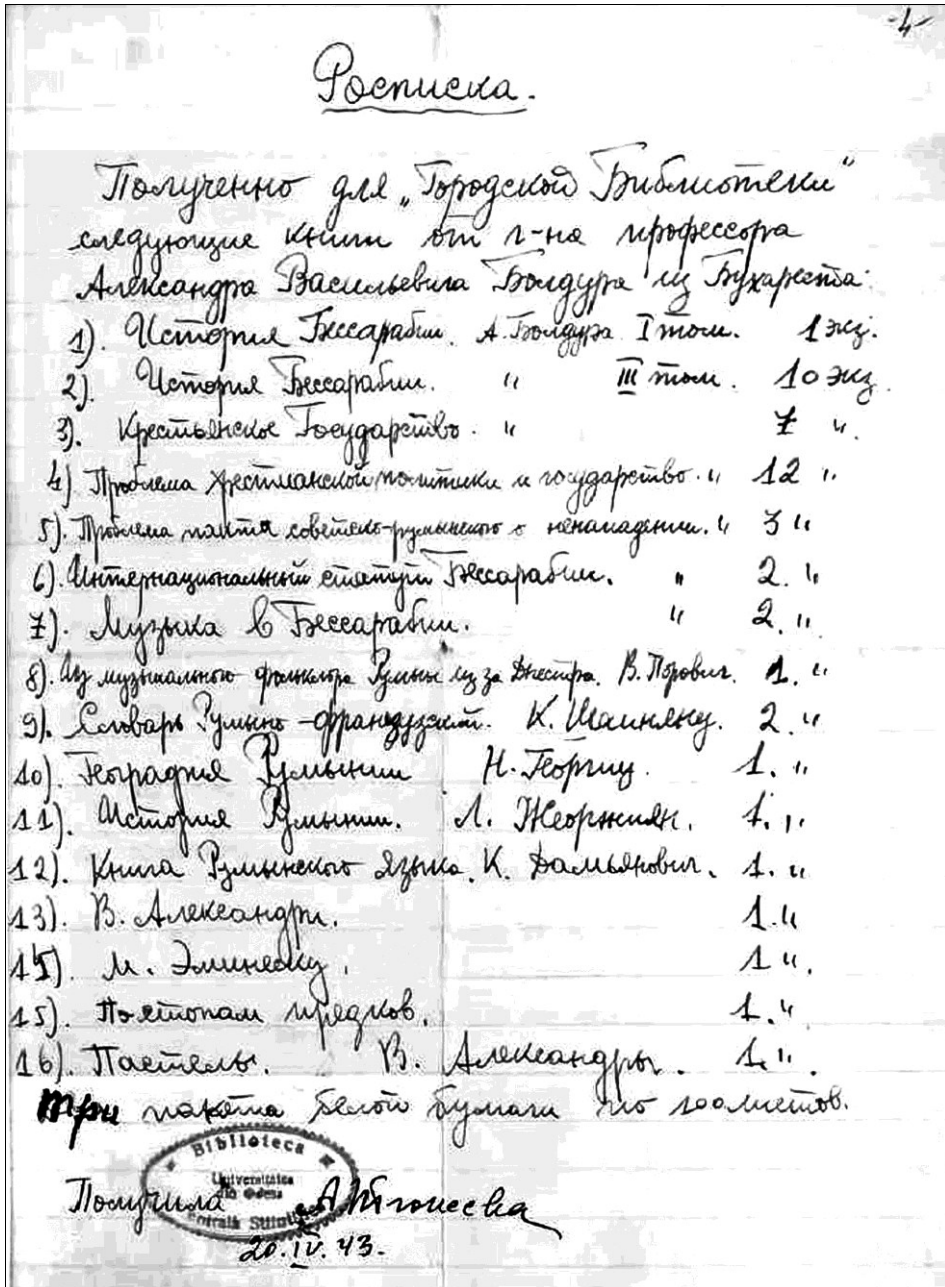

Fig. 4. Act de primire din 20 aprilie 1943 semnat de A. Tiuneeva privind donația de carte oferită de A. Boldur Bibliotecii Publice Municipale din Odesa (ANIC, FBA, IV/3, f. 5).

**Câteva case din Iași (Adamachi, Bosie, Cerchez)
în 50 de documente de istorie ieșeană din secolul al XVIII-lea***

Petronel ZAHARIUC**

În ultimii ani, mai ales după publicarea colecției de documente privitoare la istoria orașului Iași din secolele XV-XVIII, studiile consacrate capitalei Moldovei au sporit în număr și calitate. Deși în această colecție au fost strânse foarte multe documente, depistate în arhivele publice din țară, în colecții mai vechi și în arhiva românească de la Protaton (Muntele Athos), a mai rămas un număr însemnat de acte, care nu au fost publicate. Dintre acestea din urmă am descoperit, încă în vremea când am lucrat la adunarea materialului documentar pentru primele trei volume ale colecției de documente ieșene și, apoi, în anii care au urmat, câteva zeci de documente din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și câteva sute din secolul al XVIII-lea total inedite, pe care încep să le public acum, cu gândul ca, peste câțiva ani, să le adun într-un volum de sine stătător.

Astfel, în acest grupaj documentar am însumat 50 de documente de istorie ieșeană, de dinainte de 1800, păstrate în trei colecții de la Arhivele Naționale din București: 22 din Colecția Vasile Adamachi (1-22), 22 din Colecția Documente moldovenești (29-50) și 6 din Colecția Vasile Bosie (23-28). Aceste mărturii sunt privitoare la case și locuri de casă din Iași, iar „dosarele” lor cuprind și alte mărturii, care se întind mult în secolul al XIX-lea, putând constitui subiecte aparte de cercetare.

Documentele din Colecția Vasile Adamachi au în mijloc casele și locurile de casă de pe Ulița Fânăriei, din apropierea mănăstirii Bărboi, acolo unde astăzi se află Hotelul Hampton by Hilton (fost Europa), la intersecția străzilor Anastasie Panu și Elena Doamna. „Talpa” acestor acte este zăpăditul din 18 aprilie 1743, prin care Andrei, seimen domnesc, și soția sa, Lupa, vând Zamfirei și feciorilor ei o casă, perete în perete cu casa acesteia. Zamfira era fiica lui Chirilă și mama lui Păladie, a lui Gheorghie, a lui Ștefan și a lui Dimitrachi, sora lui Lupul (tatăl Mariei și al Sofroniei) și a Nastasiei (mama Aniței). Toți aceștia îi vând lui Dumitru telal, soțul nepoatei Anița, fiica Nastasiei, un loc de casă, destul de încăpător (zece stânjani în lung și opt în lat),

* Acest studiu face parte dintre rezultatele proiectului de cercetare UEFISCDI, PN-III-P4-ID-PCE-2016-0557.

** Prof. univ. dr., Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, e-mail: zahariuc@uaic.ro.

de „pe Ulița Fânăriei, lângă Bărboiu”, unde negustorul și-a făcut casă, pentru care plătea chirie doi lei pe an (nr. 2, 3). Locul era cu adevărat mare, pentru că, la 27 iulie 1747, Zamfira și Lupul îi vând și lui Tănase, fiul lui Vasile abăger, un loc de casă cu pivniță de lemn, care măsoara pe o latură 14 stânjeni și șase palme, iar pe alta 19 stânjeni, pentru 45 de lei noi (nr. 5). Cei doi vânzători, „moșeni” ai locului, au avut și necazuri mari cu administrarea „moșiei” urbane. Astfel, după Crăciunul anului 1753, casa nepoatei lor, Anița, care se măritase pentru a doua oară cu Lupu meserciui, de baștină din Țara Românească, a ars, aducând focul și peste două case ale lor. Meserciul era „om rău” și i-a ocărat pe stăpânii locului, nevoind a-și plăti nici chiria restantă, astfel că marele logofăt Radu Racoviță hotărăște, iar domnul îi poruncește, să-și plătească chiria, să-și ia lemnul nears și să plece de pe acel loc (nr. 6). Anița s-a conformat poruncii și a vândut lui Lupul lemnul nears al casei, împreună cu „lavițe și paturi și masă”, pentru 16 lei (nr. 7).

Zamfira și fiul ei, Ștefan băibărăcar, nu numai au vândut și s-au judecat pentru case și locuri de case, ci au și cumpărat de la vecini, atunci când li s-a ivit prilejul. O astfel de ocazie a apărut în urma unei drame petrecută într-o casă vecină, care a început romantic și s-a sfârșit tragic. Toma copil de casă a venit „numai pe un cal călare, iar alt nimică n-au fost având”, la o femeie văduvă, Maria lipcănița, pe care și-a luat-o „femeie”, însă „n-au trecut vremi multă la mijloc și s-au și bolnăvit, și cum s-au bolnăvit au și lepădat-o”, după ce „i-au prăpădit și i-au mâncat cele rămase de la bărbatul ei cel dinainte și cele făcute cu munca ei”. Drept răzbunare, Maria, având și încuviințarea nepoților, a vândut casa „lelii” Zamfirei și fiului ei, cu 150 de lei, iar marii boieri, trimiși să judece o pâră a lui Toma, după lege, dar și impresionați de nenorocirea femeii, au întărit cumpărătorilor stăpânirea asupra casei (nr. 10, 11)¹, însă aceștia nu au stăpânit-o mult, vânzând-o lui Gheorghiță fost vâtaf de păhărniceii, care, la rândul lui, după ce i-a adus câteva îmbunătățiri, a vândut-o unui alt vecin, Ianache (Enache) Grecul ceauș de negustori și soției sale, Anastasia, pentru 200 de lei (nr. 13). O bucată de loc a rămas în stăpânirea Catrinei, soția lui Ștefan băibărăcar, care l-a vândut aceluiași Enache, arătând că: „soțul meu, la boală, în trezime vieții lui, cu diiața sa, mi l-au lăsat să-l vânz, să-l grijăscu, cum arată diiața” (nr. 14). Mai întâi, Catrina a vândut locul jupânului Matei Bantăș, la 10 decembrie 1767, însă pentru că jupânul Enache se învecina din două părți cu acest loc a răscumpărat locul de la Bantăș. Răsare, astfel, un principiu al dreptului de preemțiune al vânzărilor de proprietăți urbane: vecinul care are cea mai întinsă vecinătate cu o proprietate scoasă la vânzare are întâietate la cumpărarea ei. Acest loc a fost stăpânit de Enache ceauș fără tulburare, însă pentru alt loc din preajmă, tot din Fânărie, lăsat de Catrina fratelui ei, Panaite fost mare șetrar, judecățile au durat un deceniu, până când moștenitorul a întors locul surorilor lui Ștefan băibărăcar, Sofronia și Dochița (nr. 17).

¹ După o vreme, casa cu locul ei au ajuns în stăpânirea familiei Adamachi, pentru că, la 1840, cineva a putut să însemne pe verso-ul cărții de judecată: „cari loc acum să află unul din acele ce alcătuiesc întindere locului casălor spatarului Hristodul Adamachi” (nr. 11).

După câțiva ani, o nouă poveste tristă i-a avut drept protagoniști pe acești oameni și pe copiii lor, însă la mijloc s-au aflat această casă din Fânărie, din colțul Ulițelor Fânăriei și Rusească, o casă dintr-una dintre Muntenimi, vii la Odobești și la Tomești, aur și pietre prețioase. Andoni, fiul lui Enache ceauș de negustori, pentru a obține un important împrumut de la un cămătar al vremii, Anastasie Macri, și-a înspăimântat soția, Safta, pentru a o determina să semneze un înscris, prin care era de acord să-și înstrăineze zestrea. Safta a iscălit plângând zapisul, iar atunci când soțul ei a luat banii de la Macri a fost împiedicată să iasă din casă printr-o „poruncă” pe care acesta i-a transmis-o prin mijlocirea Catrinei, soția lui Gheorghe (Gheorghită) fost vătaf de păhărnice. În urma judecății, Safta și-a primit înapoi zestrea, iar judecătorii și-au întemeiat hotărârea pe un articol din *Pravilă*, întru totul caracteristic pentru vechiul drept românesc: „iscălitura fimei să nu s(e) ții în samă, măcar chizăș sau platnică de să va puni pentru bărbatul său, căci ori pentru dragoste, ori pentru frică, au iscălit” (nr. 15). După socoteli amănunțite, zestrea Saftai a fost reconstituită prin trecerea în stăpânirea ei a casei soțului din Mahalaua Fânăriei (nr. 16), acolo unde și-a dus viața în următorii ani. La 7 ianuarie 1778, Safta Andoniasa (Antoneasa) dă mărturie, alături de mulți alți „răzeși”, la vânzarea-cumpărarea unui loc din preajmă: vânzător era Mihalachi, fiul unui vechi mahalagiu, negustorul Jelincu, iar cumpărător era un negustor de seamă, Tănase Ranga, și el vechi mahalagiu (nr. 19). Acesta din urmă și-a întregit proprietatea și prin cumpărarea unui loc de casă de la vara sa, Sofronia, fiica lui Lupu (amintit și mai sus, fratele Zamferei), soția lui Neculai săhăidăcar (nr. 20). Miezul proprietății lui Ranga era un loc de casă, care avea un capăt în Ulița Bărboi și un capăt în Ulița Rusească, moștenit de la socrul său, negustorul Toma Gligoraș (nr. 21). După șapte ani, Tănase Ranga a vândut cele două locuri cumpărate cucoanei Xanthii, fiica lui Matei Bantăș și soția lui Eni Grebincea (nr. 22), iar locul moștenit de la socrul său a trecut la fiica sa, Smaranda, căsătorită Bantăș, iar de la aceasta la fiul ei, Ioan Bantăș (notiță pe verso-ul documentului nr. 21).

Printre sau dintre acești negustori s-a insinuat sau a ieșit unul dintre negustorii fruntași ai Iașilor de la sfârșitul de secol XVIII și din primele decenii ale secolului al XIX-lea, Adamachi (Adămachii) Ioan, al cărui statut a fost recunoscut, la 28 octombrie 1793, de Mihai vodă Suțu, care, constatând „folosul ce aduce cămării gospod, cum și alișverișul ce pricinuește lăcuitorilor cu negustorie care face”, l-a scutit de dări pentru: două sute de stupi sau porci, două sute de vedre de vin, o cășlă, o dugheană în Iași, o cârciumă și zece oameni străni, „aduși de peste hotar dintr-alte părți străine”². Domnii următori i-au întărit scuti- ririle, adăugând sau scăzând câte ceva, dovedind, în acest fel, soliditatea afacerilor din Moldova ale negustorului „Adamache Ioan, de aicé din orașul Eșii”³. În vara

² Academia Română. *Fundațiunea Vasilie Adamachi. Acte privitoare la mila donatorului și la regularea donațiunei (1793-1894)*, București, 1894, p. 1-2, nr. I.

³ *Ibidem*, p. 3-4, nr. II (noiembrie 1795); p. 5-6, nr. III (1 septembrie 1799); p. 7-8, nr. IV (15 mai 1802; aici, în loc de cei zece slujitori i se acordă scutiri pentru trei slujitori la cășlă, aduși tot de peste graniță); p. 9-10, nr. V (26 iulie 1803).

anului 1813, „Adămachi Ioan din Eși” a încercat să se amestece printre boieri, pentru care scutirile de dări erau mai importante, și a reușit. Scarlat vodă Calimah le-a dat dreptate acelor care au mărturisit că „neamul său din vechiu au fost din stare boieriască, trăgându-să din neamul Bântășăștilor și a Arăpeștilor, dar din întâmplările vremilor scăpând și viind la cădere, precum întru aciastă stare au venit și alte asămene niamuri cunoscute, părinții săi au rămas în rânduiala boiernașilor pământeni, petrecând la moșiile ce le-au avut de pe niamul lor și chivernisându-se cu pământul”, și i-a făcut un portret jalbașului, cum poate, în Moldova, doar Andrei Pavli să mai fi avut: „iar numitul din mică copilărie, dându-se pe lângă neguțitori aice în politie Eșului, au rămas în orânduiala aceasta a neguțitorilor, metahirisând feliuri de neguțitorii, atât cu moșiile părintăști ce i-au rămas, cât și cu mărfuri streine din alte părți de locuri, prin neconținută urmare din vremea tinereților sale și până acum; și ca unul ce prin acest chip a neguțitoriiilor sale au adus nu puțină folosântă și pământului și cămării domnești, de o parte cu petrecirea averilor celor din țară în părți streine și de alta cu sporirea venitului vămii pentru mărfurile cele din părți streine”⁴. Pentru a nu mai fi „socotit” între negustori și pentru a nu mai fi „supărat” cu acest nume, de negustor, au dat mărturie pentru el clucerul Vasile Docan⁵, care a arătat că „numitul Adămachi îi este drept moș de pe niamul său, care pe de o parte să trage iarăși din niamul Bântășăștilor”, și negustorul Constantin Bantăș, care a „adeverit că-i este ginere numitul și că să trage din niamul Arăpeștilor, fiindu-i rudenie atât de pe Bântășăști, cât și de pe Arăpești”⁶.

Mărturiile sunt intenționat confuze, însă citite cu atenție arată faptul că „boieria” lui Ion Adamache nu era chiar atât de veche, datorându-se doar căsătoriei sale cu Eufrosina, fiica lui Constantin Bantăș⁷. Prin căsătoria cu Eufrosina, negustorul ieșean se amesteca în spița Bantășeștilor, cu rădăcini adânci în Moldova secolului al XVII-lea⁸, iar clucerul Vasile Docan îi era într-adevăr nepot, fiind fiul Casandrei, o altă fiică a lui Constantin Bantăș (Bontăș)⁹. Socrul lui Adamachi era frate cu Matei Bantăș¹⁰, unul dintre cei mai însemnați negustori ai vremii, pentru „negustoria” căruia s-au înfruntat aprig N. Iorga¹¹ și I. Tanoviceanu¹². Așadar, negustorul Ioan Adamachi a intrat ca stăpân al unei

⁴ *Ibidem*, p. 11, nr. VI (6 iulie 1813).

⁵ Costandin Sion, *Arhondologia Moldovei. Amintiri și note contemporane. Boierii Moldovei*, text ales și stabilit, glosar și indice de Rodica Rotaru, prefață de Mircea Anghelescu, postfață, note și comentarii de Ștefan S. Gorovei, București, Editura Minerva, 1973, p. 71.

⁶ *Academia Română. Fundațiunea Vasile Adamachi*, p. 12, nr. VI.

⁷ *Ibidem*, p. 14-15, nr. VII (1 ianuarie 1817; actul de naștere și de botez al lui Vasile Adamachi).

⁸ Pentru familia Bantăș, vezi Ștefan S. Gorovei, *Cantemireștii. Eșeu genealogic*, în RA, anul L, t. XXXV, nr. 3, 1973, p. 191-204.

⁹ TC, III, p. 175 (spița familiei Bontăș, întocmită de C. Gălușcă, la 22 aprilie 1825).

¹⁰ Pentru Matei Bantăș, vezi Petronel Zahariuc, *Sugestii genealogice pentru o cercetare a începuturilor burgheziei române*, în RIS, IV-VII, 1999-2002, Iași, 2004 (apărut în 2005), p. 34-35.

¹¹ N. Iorga, *Manifestări nouă ale unei școli vechi*, în CvL, XXXVII, 1903, p. 1132-1142.

¹² I. Tanoviceanu, *Apucături vechi ale noiei școli istorice*, București, Editura Griviția, 1905, p. 34-67.

case din cvartalul delimitat de străzile Bărboi, Fânărie și Rusească prin căsătorie¹³, însă fiind un remarcabil întreprinzător și-a lărgit proprietatea. Astfel, la 20 noiembrie 1809, Ioan Adamachi și tovarășul său, serdarul Panait Leonard, au cumpărat o „căsuță cu locul ei”, din Mahalaua Bărboiului, la Ulița Fânăriei, de la Vasile Tutovă, fiul amărâtei jupănese Safta Antoneasa, amintită și mai sus, cu 3.200 de lei, avându-i vecini chiar pe cumpărători: „lungul lui din Ulița Fânăriei, și spre apus pâra în locul casii dumisale Zoiții Conciote, fiica lui Mateiu Bantăș, iar latul spre răsărit și alătura cu drumul Fânării, din locul casilor dumisale sardarului Panait Leonard până în locul casii dumisale Adamachi Ioanu, cum și fundul alătura cu locul dumisale Zoiții Conciote, tot din locul dumisale Panait Leonard și iarăși până în locul casii dumisale Adamachi Ioanu”¹⁴.

La fel ca mulți negustori ai vremii, Ioan Adamachi a cumpărat și moșii¹⁵, atât pentru negoț, cât și pentru a-și însemna calea către boierie, la care, în pofida privilegiilor înșirate mai sus, nu a ajuns, rămânând pentru toată viața negustor de marfă turcească, dar și cămătar¹⁶. În postura de proprietar de dugheană, l-a aflat și Costandin Sion: „Adamache Ioan, neguțitor grec din Iași; avé dugheană în Ulița Mare, peste drum de hanul turcesc; ținé marfă turcească, era birnic cu neguțitorii hrisovoliti ai orașului, fruntaș între neguțitori. Femeia lui era moldo-vancă, fată de răzăș din ținutul Vasluiului”¹⁷. Costandin Sion avea dreptate, pentru că socrul lui Adamachi, Constantin Bantăș, era răzeș în câteva moșii vasluiene, dar și „răzeș” printre negustorii ieșeni de pe Ulița Mare, „ierțați cu hrisoave și cărți gospod”, așa cum este întregit, împreună cu ginerele său, într-o catagrafie din 1808: „chir Adămachî, cu tovarășul său, Constantin Bantăș, și 2 calfe”¹⁸. Calfele erau fiii celui dintâi și nepoții celui de-al doilea. Ioan Adamachi și Eufrosina Bantăș au avut patru copii: Hristodor, Iancu (Ioan), Vasile și Elena,

¹³ La 6 aprilie 1807, vornicii de poartă Dumitrache Melegi și Vasile Bucur au făcut o hartă a caselor și a locurilor de pe Ulița Fânăriei, unde apare „locul lui Adămachî Ioan cupeț”, învecinat cu „locul lui Vasile, sân Andonesăi” (acesta este Vasile Tutovă), iar peste uliță, „locul mănăstirii Sfântului Spiridon, pe care este casa sulgeriului Vasăle”, unde se vor construi casele Agenției consulare austriece (AN-Iași, Documente, 502/7; mulțumesc colegului Marius Chelcu pentru că mi-a semnalat acest document).

¹⁴ ANIC, Colecția Vasile Adamachi, X/26. La 2 noiembrie 1811, cumpărătorii cer Divanului să facă publicațiile necesare pentru „căscioara” cumpărată de la Vasile Tutovă (*ibidem*, X/29), iar la 15 iulie 1812, Divanul le întărește stăpânirea (*ibidem*, X/29).

¹⁵ Astfel, încă la 3 iulie 1784, Alexandru Mavrocordat îi întărește stăpânirea peste o parte din satul Starosilți, din ținutul Hârlău (*ibidem*, VIII/1).

¹⁶ AN-Iași, Documente, 419/213 (5 septembrie 1800); ANIC, Colecția Vasile Adamachi, XV/1 (8 noiembrie 1815), XV/3 (23 aprilie 1824), XV/6 (5 martie 1826).

¹⁷ Costandin Sion, *op. cit.*, p. 11.

¹⁸ *Condica scriirii sufletilor și a familiilor a stării de gios din târgul Ieșii, 1808 iulie 15*, în *Documente statistice privitoare la orașul Iași*, I, editate de Ioan Caproșu și Mihai-Răzvan Ungureanu, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 1997, p. 156. Dacă dugheana lor se afla pe Ulița Mare, casele lor se aflau pe Ulița Bărboiului, unde sunt înregistrați astfel: „Adamachi Ioan, cu soțul său, Casandra, cu 9 copii și 5 slugi”; „Costandin Bantăș, cu soțul său, Smaranda, cu 3 copii” (*ibidem*, p. 167). S-ar putea ca aici să se fi strecurat o greșeală, pentru că pe soția lui Adamachi o chema Eufrosina. Constantin Bantăș a avut și o fiică, Casandra, măritată cu un Docan.

iar despre primii doi, același Costandin Sion avea amintiri foarte puternice: „amândoi feciorii erau calfe în dugheană, umblau cu boccelele cu marfă pe la casele boierești; am cumpărat și eu marfă de la ei în mai mulți ani, precum citările, cutinii de Țarigrad, fesuri, cibote roșii și galbini și papuci cu mestii”. Cei doi au ajuns boieri: Hristodor a fost făcut comis de Ioniță Sandu Sturza („și n-au mai vândut în dugheană”), apoi Mihai Sturza l-a ridicat agă, pentru ca pe fratele său, Iancu, să-l facă spătar, miluindu-l și pe Vasile, „cel mai mic frate al lor”, cu boieria de comis¹⁹.

Ioan Adamachi a avut dughene, case și locuri de casă în mai multe părți ale Iașilor, însă dugheana de pe Ulița Mare a rămas pe seama fiului său mai mare, Hristodor, încă din 1820²⁰, iar după moartea tatălui său și casa din Ulița Bărboi a trecut tot în stăpânirea sa. Despre această din urmă schimbare de proprietar aflăm dintr-o „carte” de împărțeală a Eufrosinei, din 19 noiembrie 1837, făcută după moartea soțului ei, Ioan Adamachi. Pe lângă cei trei băieți, familia a mai avut și o fată, Elena, căsătorită cu banul Iancu Istrati de la Călimănești (Tutova)²¹, cărora Eufrosina le-a împărțit astfel averea: Hristodor și Iancu au primit moșia Draxini, cu părțile ei (Stoenești, Burești, Cârlești și Perieni), părțile din Pojorăști și Dănești, ținutul Vaslui, locul de casă în Mahalaua Bărboiului, locul dughenelor din Târgul de Jos, lângă mănăstirea Barnovschi²², și câțiva robi țigani; în stăpânirea lui Vasile a trecut a patra parte din Starosilți și jumătate din Bătrânești, ținutul Botoșani, și câțiva robi țigani, iar Elena a primit bani, obiecte de preț, în valoare de 800 de galbeni, și câțiva robi țigani²³.

Încă din 1831, Hristodor Adamachi a administrat locul de casă din Ulița Bărboi, acela cumpărat în 1809 de tatăl său. La începutul acestui an, Hristodor și-a împărțit locul cu serdarul Iordache Șendre²⁴, noul proprietar, pentru ca un an mai târziu să cumpere și partea acestuia, ajungând astfel să-și deschidă locul și mai mult către mănăstirea Bărboi²⁵. La 6 noiembrie 1838, inginerul Fotache Ghețu a lucrat o hartă a locului caselor lui Hristodor Adamachi, care cuprindea,

¹⁹ Costandin Sion, *op. cit.*, p. 11. Vezi și *Marea arhondologie a boierilor Moldovei (1835-1856)*, întocmită de Mihai-Răzvan Ungureanu, Iași, 1997, p. 5.

²⁰ *Catagrafia orașului Iașii (1820 martie)*, în *Documente statistice privitoare la orașul Iași*, I, p. 355.

²¹ Costandin Sion, *op. cit.*, p. 91.

²² Această dugheană a fost făcută, probabil, la casa de pe Ulița Frecăului, în Țigănime, nu departe de Chervăsăria Domnească și de mănăstirea Barnovschi, pe care Miron, fiul lui Mazerache țigan, o vinde lui Moise soponar, la 28 iulie 1746, cu 30 de lei (nr. 4), pentru ca fiica acestuia Sanda, soția lui Ioniță Vișian călăraș hătmănesc, să o vândă lui Neculai arnăut și soției sale, Ana, cu 20 de lei (nr. 8; 30 iunie 1758), iar de la Ana, locul și casa au trecut în stăpânirea Mariei Pășoaia (nr. 18; 27 iunie 1777). La 4 iulie 1805, Tănase Pascal, episcopul Mariei, fiica Mariei Pășoaia, anunță vânzarea la mezat a casei (ANIC, Colecția Vasile Adamachi, X/23), care a fost cumpărată de țiganul Andrei Munteanu, cu 620 de lei (*ibidem*, X/24, 25; 18 și 19 septembrie 1805). De la aceasta sau de la un alt proprietar probabil că această casă a ajuns în stăpânirea lui Ioan Adamachi.

²³ ANIC, Colecția Vasile Adamachi, VIII/21.

²⁴ *Ibidem*, X/30 (7 februarie 1831). Locul întreg măsoară aproximativ 200 m².

²⁵ *Ibidem*, X/32 (27 iunie 1838).

în mijloc: „locul de la Zamfira și fratele său, Lupul” (aici se afla casa, care avea intrarea orientată către Ulița Fânărie, iar în partea dreaptă, bucătăria²⁶); „locul de la Dumitru telia”; „locul de la Mihalachi Zelincu și soră-sa, Tofana, isprăvnicia sau călugărița”; în partea de nord: „locul cumpărat de la Vasile Tutovă”. Casele lui Adamachi se învecinau cu: „locul dumnealui caminarului Concioti” (la vest), „locul dumnealui sardarului Iordache Șendre” (la nord), iar către sud se afla un loc cu „înpresurătură” și un „drumușor”²⁷.

În vremea în care primul născut, comisul Hristodor, administra proprietățile familiei²⁸, al doilea băiat, Iancu, se găsea la Constantinopol, unde s-a căsătorit cu Zoița, fiica negustorului Constantin Ioan²⁹, și a făcut parte, în mai 1834, din suita constantinopolitană a noului domn, Mihai Sturza³⁰. Iancu Adamachi nu a venit cu Mihai Sturza în țară, fiind vizitat la Constantinopol, chiar în iulie 1834, de fratele său mai mic, Vasile³¹. Aici, Vasile, care avea atunci 17 ani, a fost găzduit în cartierul Fanar și l-a cunoscut pe patriarhul Ierusalimului, aflat la metocul Sfântului Mormânt³². Adămăcheștii au fost bine primiți de patriarh, pentru că erau arendași ale unora dintre moșiile metoacelor din Moldova, care țineau de Patriarhia de Ierusalim. În 1835, Vasile Adamachi era în Moldova, unde se ocupa cu administrarea moșiilor părintești³³. Pentru că Hristodor a moștenit casele familiei, Vasile a fost nevoit să stea cu chirie în Iași³⁴, până când a cumpărat, înainte de 26 septembrie 1851, casele agăi Costache Polizu³⁵. La începutul anului 1854, Hristodor Adamachi a murit, fiind înmormântat prin grija fratelui său, Vasile, care a cheltuit la înmormântare și la pomenile legiuite, la trei, nouă și 20 de zile, suma de 32.700 lei și 10 parale³⁶. Astfel, Vasile Adamachi a cumpărat de la mama sa, Eufrosina Adamachi, născută Bantăș, casele cu „heiurile” (dependințele) lor de pe Ulița Agenției Austriece, rămase

²⁶ În actul de împărțeață, din 27 iunie 1838, un semn de hotar s-a pus: „din picura streșânii capătului odăilor bucătăriei a casălor răposatului Adamache”.

²⁷ *Ibidem*, X/33 (vezi *infra*, fig. 1). Peste „drumușorul” pomenit în hartă se aflau casele lui Plastara, care în 1841 au fost cumpărate de Pavel Samsonov (*ibidem*, X/36).

²⁸ La 7 septembrie 1834, Hristodor Adamachi i-a arendat moșia Starosilți armeanului Anton Țiriano, pentru trei ani, cu 120 de galbeni pe an (*ibidem*, VIII/20).

²⁹ *Ibidem*, XI/3 (5 februarie 1831; document în limba greacă). La 7 iulie 1832, Zoița Adamache îi scria soacrei sale despre fetița ei, Froso, care avea, deja, șapte luni (*ibidem*, X/8).

³⁰ *Ibidem*, XI/10 (scrisoare a Elencăi Adamachi, din Iași, către fratele său, Vasile, aflat la Galați, din 2 iunie 1834).

³¹ La 18 iunie 1834, Vasile Adamachi a plecat din Galați către Constantinopol (*ibidem*, XX/43), unde a ajuns după 13 zile (*ibidem*, XX/44).

³² *Ibidem*, XX/44.

³³ *Ibidem*, IX/12 (10 decembrie 1835).

³⁴ La 20 iunie 1842, Vasile Adamachi a închiriat o locuință de la Administrația Bisericii Catolice din Iași, pentru trei ani, cu 40 de galbeni pe an (*ibidem*, X/37), iar la 19 august 1845, s-a mutat într-o casă închiriată de la Ștefan Teodorovici, „din dosul Bărboiului”, unde stătuse Iosef Zelinski, tot pentru trei ani, însă cu 60 de galbeni pe an (*ibidem*, X/39).

³⁵ *Ibidem*, X/41. Locul și casa erau de o sută de ani în proprietatea familiei Polizu: la 23 ianuarie 1759, locul de pe Ulița Bărboi, foarte însemnat ca suprafață, de aproximativ 1.500 m², era stăpânit de Poliz (Polit, în copie), ginerele egumenului Anthim (doc. nr. 9, în grupajul de mai jos).

³⁶ *Ibidem*, XX/57 (12 februarie 1854; vezi și lista cu cheltuielile înmormântării; *ibidem*, X/58).

moștenire de la Hristodor, împreună cu un loc de șase stânjeni, cumpărat de la Iordache Șendre, pentru 2.011 galbeni³⁷. Noul proprietar nu a locuit prea mult în aceste case, pentru că, la 13 mai 1859, le închiriază lui Gheorghe Prăjescu, pentru 250 de galbeni pe an, rezervându-și doar o cameră, în care urma să stea când venea în Iași de la moșie, și un loc pentru slugi, pentru cai și pentru trăsură³⁸. Locul și casa de pe Ulița Agenției, vechi proprietăți ale familiei, Vasile Adamachi le-a vândut maiorului Dumitru Asachi, după care s-a judecat, între 1864 și 1866, cu acesta, luându-le înapoi³⁹. Însă, după câțiva ani, la 11 februarie 1870, le-a dăruit orașului Iași, pentru a se înființa o școală de băieți, care urma să poarte numele „Adamachi” (actul de donație a fost publicat în „Foaia Progresului”, cu nr. 11, din 11 februarie 1870). La 21 octombrie, Primăria Iași îl înștiința pe Vasile Adamachi că „măria sa, principele domnitor, a aprobat <la 20 februarie> donațiunea acelor case, situate în Strada Albă, cu locul liber de alături, pentru a servi la fundațiunea unei școli primare de băieți, care, conformaminte actului de donațiune, urmează a purta firma numelui de familie a dumneavoastră”, și îi „face cunoscut că Consiliul Comunal, satisfăcut pe deplin de sentimentele patriotice ce vă caracterizează, a acceptat cu mulțumire donațiunea aceasta”⁴⁰. În primăvara anului 1870, o comisie a Primăriei Iași, formată din viceprimarul Constantin Langa și arhitectul orașului, M. Nișman, a început inventarierea caselor, proces care s-a încheiat la 28 octombrie 1870, prin elaborarea unui interesant act, unde este detaliată structura clădirii și a dependințelor. Astfel, aflăm că viitoarea școală avea etaj, unde se aflau cinci camere, două holuri, o scară și o toaletă, iar la parter erau două camere boltite, o toaletă și o cămară. Casa avea un beci de piatră și era acoperită cu tablă albă, iar atenansele se compuneau din: un grajd de cărămidă, o șură, o odaie, o altă odaie cu rol de cuhnie, o altă șură, un beci boltit de piatră și o căsoaie de zid, toate acoperite cu olane. În fața casei mari „se afla o grădină cu copaci și trotuar de piatră, o fântână petruită [...], iar la fața stradei se afla grilajul de lemn cu stâlpi de cărămidă, pe temelie de piatră”, și o odăiță pentru portar. De asemenea, comisia a inventariat o șură și o găinărie, aflate pe locul liber de alături⁴¹.

Dorința donatorului a fost respectată, iar în aceste case s-a înființat și a funcționat Școala de băieți „Adamachi”⁴². Acest important act de binefacere a fost urmat de altul, cu adevărat impresionant, prin care Vasile Adamachi și-a donat întreaga avere Academiei Române, la 25 februarie 1892⁴³.

³⁷ *Ibidem*, X/42, X/43 (23 septembrie 1855). Eufrosina Adamachi a murit înainte de 22 noiembrie 1855, lăsând în urmă bunuri estimate la valoarea de 13.379 de lei (*ibidem*, XX/63).

³⁸ *Ibidem*, X/47.

³⁹ *Ibidem*, X/50.

⁴⁰ *Ibidem*, X/56 (actul este semnat de primarul Iașilor, Theodor Tăutu).

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*, XX/80 (13 septembrie 1885; numirea lui Ștefan C. Văleanu ca institutor la clasa a III-a și director al școlii); N. A. Bogdan, *Orașul Iași. Monografie istorică, socială și ilustrată*, ediția a II-a, Iași, 1913 (ediție anastatică, Iași, 1997), p. 266.

⁴³ *Academia Română. Fundațiunea Vasile Adamachi*, nr. XII, p. 21-22,

*
* *

Documentele din Colecția Vasile Bosie, dintre care public, acum, șase, de dinainte de 1800, sunt privitoare la locul caselor din Iași ale familiei Bosie, care au ajuns în cele din urmă în stăpânirea lui Vasile Bosie, bunicul lui Raoul Bossy (Bosie)⁴⁴. Seria documentară, care are în mijloc acest loc din Iași, începe cu zăpădul din 10 august 1780, prin care Costandin Zahornian seimen hătmănesc îi vinde lui Sava și soției sale, Sanda, o „casă cu locul ei în Muntenime din Sus, dispri Păcurariu, și locul casăi este din drumul Sării și până în drumul care disparte cu locul lui Boldișor” (nr. 23)⁴⁵. Urmează un alt zăpăd, din 15 iunie 1784, prin care Ion Corșovă îi vinde rudei sale, Grigoraș Vulpe, un loc de casă în Mahalaua Păcurari (nr. 24). Același Grigoraș Vulpe a cumpărat, la 4 mai 1785, o „cascăioară și un bordeiaș” de la o altă rudă, Costandin Zahornean, tot în Mahalaua Păcurari, în Muntenimea de Sus (nr. 25). Pe aceste locuri, „în Mahalaoa Muntenimii de Sus, din dial de Drumul Sării”, Grigoraș Vulpe și-a ridicat case, pentru hotarul cărora a cerut să i se facă o mărturie hotarnică (nr. 26). Fiul lui Grigoraș Vulpe, Iordache Vulpe, a vândut casa părintească, la 16 iulie 1794, lui Ion vornic și soției sale, Casandra, pentru 200 de lei (nr. 27), iar acesta a trecut-o mai departe către fiica sa, Ruxandra, și către ginerele său, Ștefan Năstase căpitan⁴⁶, care au stăpânit-o un deceniu și jumătate, după care au vândut-o, la 24 martie 1811, lui Tudorache Ciure fost mare paharnic, văr primar al Ruxandrei.

La sfârșitul deceniului al doilea din secolul al XIX-lea, locul de casă din Mahalaua Păcurari, sau o parte a lui, a ajuns în stăpânirea Catrinei, fiica șetrarului Sandu Loghinescu din ținutul Bacău⁴⁷, iar aceasta l-a schimbat cu nepoata sa, Ancuța, soția tălmăciului Vasile Zotov (Zota)⁴⁸, care a acceptat să preia și procesele cu unul dintre vecini, negustorul și căminarul Sideri Dabija⁴⁹. Negustorul, care își făcuse niște dughene pe acel loc, a sfârșit prin a-l cumpăra, cu 1.800 de lei, de la Vasile Zota⁵⁰.

O parte a locului din Mahalaua Păcurari a ajuns în stăpânirea spătarului Enăcachi Gane⁵¹, care l-a vândut căminarului Bosie, iar acesta s-a judecat cu un

⁴⁴ Bosie, în *Familiiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol. II, coordonator și coautor Mihai Dim. Sturdza, București, Editura Simetria, 2011, p. 81.

⁴⁵ Cu câțiva ani mai înainte, Costandin Zahornean și fratele său, Sandul Zahornean, au vândut un loc de casă „în Muntenime din Sus, din sus de casa lui Dănilă, și să hotărăște parte din sus cu locu lui Petrinjăl, și la deal să hotărăște cu locu lui Boldișor, iar din hotaru lui Boldișor în gios merge până în hindichi”, lui Ghiorghe Țăran (vezi doc. nr. 39, în grupajul de mai jos).

⁴⁶ ANIC, Colecția Vasile Bosie, I/68, nr. 8 (16 septembrie 1797; mențiune).

⁴⁷ *Ibidem*, I/28 (30 mai 1820).

⁴⁸ *Ibidem*, I/30 (8 iunie 1830).

⁴⁹ *Ibidem*, I/34 (19 iulie 1823), I/35 (23 iulie 1823).

⁵⁰ *Ibidem*, I/54 (10 februarie 1823; mențiune).

⁵¹ *Ibidem*, I/45 (20 iulie 1828; este menționată hotarnica din 1786; vezi doc. nr. 26 din acest grupaj).

alt vecin, vornicul Nicolae Greceanu⁵². După moartea căminarului, locul a rămas în stăpânirea soției sale, Anastasia, iar aceasta, prin diata din 1 decembrie 1836, l-a lăsat, împreună cu averea sa de zestre, fiului ei, comisul Vasile Bosie, adăugându-i obligația de a da fiicelor sale călugărite, Xenia, Glafira și Eupraxia, câte 2.000 de lei, de a plăti datoria de 180 de galbeni luați de la răposatul său ginere, Sideri Dabija, soțul Mariei, atunci când s-a măritat fiica sa, Anica (căsătorită Borș⁵³), și de a o întreține până la moarte⁵⁴. Comisul Vasile Bosie mai cumpărase un loc din preajmă de la Marghioala Plaghino, care, la rândul ei, îl cumpărase de la Constantin Gane⁵⁵. Vasile Bosie s-a implicat în viața mahalalei, ajungând în 1858 episcop al bisericii Sfântul Toma („Toma Cozma”)⁵⁶, acolo unde și-a înmormântat mama și sora (Mărioara Sideri Dabija), ale căror oseminte le-a mutat, în mai 1856, la schitul Agathon⁵⁷. Vasile Bosie a murit înainte de 25 martie 1869⁵⁸, iar casa a rămas în proprietatea soției sale, Elena, și a copiilor lor⁵⁹.

*
* *

Documentele din Colecția Documente moldovenești conțin informații despre mai multe case și locuri din Iași, majoritatea în Mahalaua Muntenimii, însă cea mai importantă, dintre cele pomenite în acest grupaj de acte, este casa comisului Ioniță Cerchez, situată pe Drumul Sării, în apropiere de biserica Sfântul Nicolae cel Sărac. Între aceste locuri se poate să existe legături mai strânse, însă efemeritatea semnelor de hotar și topografia schimbătoare a zonei fac dificilă identificarea lor. Primul document din această serie este un zăpis, din 4 mai 1758, prin care Andoni căpitan vinde lui Chirilă căpitan două case într-o ogradă în Mahalaua Muntenimii de Mijloc, cu 335 de lei (nr. 29). După casa căpitanului Chirilă, care a fost mai înainte a lui Paraschiv bulucbaș, aflată „pe Ulița ce vine di la Copou”, pare că începea la acea vreme Muntenimea de Sus (nr. 30). Una dintre case a fost vândută de Catrina, văduva căpitanului Chirilă, paharnicului Lupu Costache, la 22 ianuarie 1761 (nr. 33). Ioniță Cerchez a cumpărat două locuri de casă în Mahalaua Muntenimii de Mijloc („între Ulița Sării, dispre amiazi-zi, și între locul lui Gheorghii armașul, dispre apus, și din

⁵² *Ibidem*, I/48 (6 septembrie 1831).

⁵³ *Ibidem*, IV/47 (26 martie 1869; soțul ei a murit în toamna anului 1851). Despre Anica (Ana), căsătorită cu Dumitru Borș, vezi Artur Gorovei, *Ierotheiu episcopul Hușilor*, în AAR.MSL, s. III, t. VI, 1932-1934, p. 467 (aici, data morții lui Dumitru Borș este 15 mai 1865), și spița familiei Borș din *Familiiile boierești din Moldova și Țara Românească*, II, p. 80.

⁵⁴ ANIC, Colecția Vasile Bosie, I/63. Pentru surorile călugărite, vezi și scrisoarea din 5 iulie 1839, prin care Xenia Bosie o roagă pe sora sa mai mare, Mărioara Dabija, să-i trimită o sumă de bani și să-i facă maicii Eupraxia un antieriu, o cămașă și niște papuci (*ibidem*, I/75).

⁵⁵ *Ibidem*, I/68 (27 martie 1830; mențiune).

⁵⁶ *Ibidem*, VI/15 (21 octombrie 1858).

⁵⁷ *Ibidem*, II/79.

⁵⁸ *Ibidem*, IV/46.

⁵⁹ *Ibidem*, IV/59 (30 octombrie 1873; inginerul Ștefan Emilian delimitează locul copiilor minori ai defunctului Vasile Bosie, situat în Iași pe Strada Păcurari).

dial a Aniții Ciuculesă și a Gagii și despre răsărit alături cu locul Grozevoaiei”), la 1 august 1777, de la Toader croitor, ginerele lui Gheorghe Teacădearamă, cu 400 de lei (nr. 42)⁶⁰, pe care le-a hotărnicit și pentru care s-a judecat cu vecinii (nr. 43), și un alt loc de la preotul Vasile Țigan, pe care acesta din urmă îl cumpărase de la Ursachi Mămăligă fost căpitan de Bacău, care a declarat următoarea hotărnică: „și acest loc de casă este în Mahalaoa în Muntenime de Sus, din dial de Drumul Sării, lângă casa lui Toader croitor, zăt lui Gheorghe Tiacădearamă, din jos de casa lor până în locul casăi Marii Grozăvoai, pe din dial de casa lui Ștefan Gagei croitor, care casă cu locul ei au fost a surorii mele, Măriuții Grozăvoai” (nr. 41). Această din urmă cumpărătură a lui Ioniță Cerchez este pomenită într-o mărturie hotărnică, din 4 iunie 1779, de unde reiese amplasarea proprietăților sale din Muntenime, situate între biserica 40 de Sfinți, Drumul Copoului și Drumul Sării⁶¹. Aceste locuri, precum și un altul, aflat din vale de Drumul Sării, luat cu chirie de la biserica Sfântul Nicolae cel Sărac⁶², Ioniță Cerchez căpitan, apoi pitar, le-a lăsat moștenire copiilor săi. Pe acest loc, potrivit mărturiei paharnicului Sion, „Pogor au făcut palatul său”⁶³. Însă cea mai completă relatare, care explică cât se poate de bine ce s-a întâmplat cu oamenii și cu casele din acest colț al orașului, aparține chiar unui locatar al casei Pogor, Vasile Panopol: „Începând de la anul 1776, pitarul Ioniță Cerchez, de vechi neam, cumpără pe această Uliță din Muntenimea de Mijloc, de la mai mulți mahalagii, casele și locurile lor, agonisindu-și o mare proprietate, care începea din colțul actualei străzi Carol și se sfârșea în dreptul străzii N. Gane, pe partea stângă a uliței. Ioniță Cerchez era omul de încredere al vistiernicului Matei Cantacuzino, acela fugit din Moldova, după cum știm. Cumpătat și strângător, pitarul, la moartea sa, întâmplată pe la 1801, a lăsat o frumoasă avere. Moșiile lui măsurau 10.000 de stânjeni gospod în curmeziș și 32.000 de stânjeni în lungime. El a fost îngropat în țințirul bisericii Sf. Nicolae cel Sărac unde, săpate pe piatra lui de mormânt, niște stihuri, scrise probabil de nepotul său, amintesc de înțelepciunea răposatului⁶⁴. Pe locurile cumpărate pe Ulița Sării,

⁶⁰ Documentul integral a fost publicat în *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. VII, ed. Ioan Caproșu, Iași, 2005, p. 396-397, nr. 302. La 23 mai 1781, Ștefan Ciogole vornic de poartă a ales hotarul acestui loc, aflat mai sus de biserica Sfântul Nicolae (ANIC, Documente moldovenești, XII/63).

⁶¹ Mărturie hotărnică pentru un loc al lui Vasile Codrean diac de Divan, făcută de vornicul de poartă Vidrașco Cantir (BAR, Documente istorice, MCCLXXXIII/25). La 1 octombrie 1778, vătaful Ioniță Cerchez a cumpărat acest loc de la preotul Vasile Țigan de la biserica Buna Vestire și de la mama acestuia, monahia Natalia (ANIC, Documente moldovenești, XII/57). Locul diacului Vasile Codrean a fost moștenit de fiul lui, polcovnicul Ioan Codrean, care s-a stabilit în Basarabia (vezi izvodul caselor din Iași, din 20 februarie 1817, scris la Movilău; *ibidem*, XV/16).

⁶² AN-Iași, Documente, 793/9 (publicat în *Documente Iași*, X, p. 345-347, nr. 377).

⁶³ Costandin Sion, *op. cit.*, p. 310. Potrivit paharnicului Sion, Vasile Pogor a fost căsătorit cu „Zoița, nepoata de ficioară a unui clucer Neculai Cerchez, pe care au furat-o de la moșul ei, spatarul Vasile Coroi” (*ibidem*, p. 200), însă Vasile Panopol a corectat legătura de rudenie (vezi mai jos).

⁶⁴ Inscripția a fost publicată de Gh. Ghibănescu, *Inscripții și notițe de pe cărți*, în IN, fasc. 8, 1930, p. 162.

Ioniță Cerchez și-a zidit o casă mare. La împărțeala dintre moștenitori, ea a revenit fiului său Iancu, căsătorit cu Smaranda Racoviță. De la aceasta a fost moștenită de fiica lui, Zoe, nevasta lui Vasile Pogor. O parte din locuri a fost clironomisită de fata pitarului Ioniță, Elenco, soția spătarului Vasile Coroi, care și-a zidit casă alături de așezarea părintească. Pe la 1850, Pogor a dărâmat vechile case ale pitarului și a clădit actualele; ele, din păcate, au fost cumpărate de o administrație publică⁶⁵.

Pe lângă aceste case de pe Drumul Sării, pitarul Ioniță Cerchez a mai stăpânit un loc important, situat în apropiere, în colțul dintre Drumul Păcurarilor și Drumul Botoșanilor⁶⁶, care a fost moștenit de copiii săi, și unde, după ce „îndelungată vreme se vedeau niște dărâmături ale unor vechi case năruite, de un aspect cu totul penibil”⁶⁷, s-a construit Fundația Ferdinand, astăzi clădirea Bibliotecii Centrale Universitare „Mihai Eminescu”. Pentru acest loc s-au păstrat și două planuri: unul inedit, făcut de un vornic de poartă în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea⁶⁸, și unul publicat și comentat de mai multe ori, din 20 iunie 1807⁶⁹.

⁶⁵ Vasile Panopol, *Pe ulițele Iașului*, ediție îngrijită de Mihai Sorin Rădulescu, București, 2000, p. 123-124.

⁶⁶ Pentru Drumul Botoșanilor, vezi studiul foarte recent al lui Laurențiu Rădvan, *Lămuriri finale privind Podul Verde din Iași*, în AȘUI, istorie, t. LXIII, 2017, p. 328-332.

⁶⁷ Vasile Panopol, *op. cit.*, p. 120.

⁶⁸ AN-Iași, Documente, 461/11 (vezi *infra*, fig. 2). Potrivit însemnărilor de pe această hartă, „locurile pitarului Ioniță Cerchez” erau încadrate astfel: înspre miază-noapte de un „drum ce s-au închis”, înspre răsărit de „drumul Botoșanilor”, care trecea peste „locu pitarului Ioniță Cerchezi, după scrisori”, înspre miază-zi de „drumul dinspre Păcurari” (și aici pitarul avea o parte de loc despre care spunea că i s-a împresurat), iar dinspre apus, mai întâi, „stânjani ce sînt drepti bisericii din locul lui Cerchez”, apoi, „țintirimul bisericii Prepodoabnii Paraschivei”. Pentru felul în care au ajuns cei câțiva stânjeni de loc în stăpânirea bisericii, s-a păstrat o frumoasă mărturie într-o hotarnică din 1795: „Eu, Vasile fustaș gospod, mărturisesc cu sufletul meu că dumnealui pitariul Ioniță Cerchez au dat trii stânjini din locul dumisale bisericii, numai să nu fie preutul Ioan supărat pentru locul casei sale” (C. Turcu, *O mărturie hotarnică din 1795*, în „Arhiva”, anul 43, nr. 1-2, 1936, p. 248).

⁶⁹ C. Turcu, *Îmbogățirea depozitelor Arhivelor Statului Iași cu materiale documentare, în anii 1960 și 1961*, în RA, nr. 2, 1961, p. 214-215 (reproducere și comentariu); Sorin Ifțimi, *Piața „Mihai Eminescu”*. Studiu istoric, în Sorin Ifțimi, Mădălin-Cornel Văleanu, *Piața „Mihai Eminescu” din Iași. Repere istorice și cercetare arheologică*, Iași, Editura Palatul Culturii, 2015, fig. 5 și p. 14.

Documente

1. 1743 (7251) aprilie 18. † Adeică eu, Andriiu siiman g(os)pod, împreună cu soțul meu, Lupa, făcut-am acestu adivărat zapis al nostru la mâna Zanfirii și-a ficiorilor ei, anume Palade și Gheorghie, precum să s(e) știe c-am vândut noi o cas(ă), păreții, 12 lei¹, fiind pe locul Zanfirii, de nime silit, nici asuprit, ce de a me bun(ă) voi, ca s(ă) fie dum(i)lor sali driaptă ocin(ă) și moșii, ca s(ă) să odihniască ei într-însa cu pace. Și casa i-am vândut-o cu laviți și cu pat și mas(ă)² și cu grajdii.

Și la acestu zapis al nostru s-au tâmplat oameni buni și mahalagii, car(e) mai gios s-au și iscălit pentru credința. Și nim(e) dintr-alt³ noștri să n-aibă a să scula să răscumpere casa.

Și pentru credința ni-am pus degetil(e), să s(e) criază.

Și casa d(r)ep(t) doispreci lei, bani noi¹.

Leat 7251 <1743> aprili(e) 18.

Eu, Andriiu, mi-am pus degetul⁴.

Eu, Lupa, mi-am pus degetul⁴.

Eu, Dumitru telial, martur⁴.

† Erei Ion pre(u)tul iscal <m. p.>.

Și eu, Eni, am scris cu zisa lor.

Eu, Ion cizmar, martur⁴.

Eu, Crăciun, martur⁴.

ANIC, Colecția Vasile Adamachi, X/1. Orig., hârtie, cerneală neagră, rupt puțin la îndoituri; ultimele două nume pe verso.

¹ Prețul a fost adăugat de altă mână, cu altă cerneală.

² „și mas(ă)”, adăugat de aceeași mână.

³ Așa în orig.

⁴ Amprentă digitală.

2. 1745 (7253) ianuarie 30, Iași. † Adică noi, Lupul, ficiorul Chirilii, împreună cu soru-me, Zamfira, și cu nepoții mei de sor(ă), Păladie, și Gheorghie, și Ștefan și Dimitrachi, fecior Zamfirii, și cu ficiorii mei, dat-am zapisul nostru la mâna dumisali lui Dumitru telalu, ce ține pe nepoata noastră, Anița, fata Nastasii, precum să s(e) știe că avându noi un locu de casă al nostru, la care nepoata noastră, Anița, n-are triabă, care loc este aici în Eși, pe Ulița Fânării[i], lângă Bărboiu, și făcându-și dumn(ea)lui casă pe locul nostru ni-am așezatu cu dumn(ea)lui pentru chirie locului, dinainte dumilor sali, lui Gavril Pilatu vornicul de poartă și dinainte lui Simion Cheșco uricariul, ca s(ă) ne de chirie locului, pe tot anul, câte doi lei. Și locul este dzece stânjini în lungu și optu stânjini în latu, câtu ține îngrăditura casii, și câtu a trăi casa, totu câte doi lei să aibă a ne da chirie locului, pe totu anul fără nici o pricină și nici să mai avem a adaoge chirie, nici a să mai scăde.

Și pentru credința ni-am pus degetili.

Și chirie locului s-au plătit până la maiu ce vine.

Ѓ Мѣ, лѣт(ѡ) *ЗСУГ<7253/1745> рѣшар(іе) ѿ <30>.

Lupu¹, sin Chirilii, împreună cu soru-me, Zamfira¹, și cu ficiorii noștri, Pălade¹, Ghiorghe¹, Ștefan¹, Dumitrașco¹, și Marie¹ și Sofronie¹, fetili meli, a Lupului¹.

Gavril Pilat vor(nic) glotnii <m. p.>.

Și eu, Simion Cheșco uricarul, am scris cu dzisa și cu voe lor și sintu și martur <m. p.>.

ANIC, Colecția Vasile Adamachi, X/2. Orig., hârtie, cerneală neagră; ultimele două nume pe verso.

¹ Amprentă digitală.

3. 1745 (7253) ianuarie 30, Iași. † Adecă eu, Dimitrii telalu, făcut-am scrisoare la mâna dumilor sali, Lupului și a soru-sa, Zamfira, și a ficiorilor lori, precum am făcutu tocmală cu dumnialor di mi-au datu dzece stânjini di locu în lungu și optu stânjini în latu pe Ulița Fânării[i], lângă Bărboiu, di mi-am făcut casă. Și așe m-am tocmitu ca s(ă) le dau chirie locului, pe totu anul, câte doi lei, cât va trăi casa, fără de nici o pricină, și nici să mai aibă a să mai adaoge, nici a să mai scăde.

Și această tocmală s-au făcutu dinainte dumilor sali, lui Gavril Pilati vornicul de poartă și a lui Simion Cheșco uricariul.

Și pentru credința am pus degetul, Dumitru telal, platnicu¹.

Ѓ Мѣ, лѣт(ѡ) *ЗСУГ<7253/1745> рѣшар(іе) ѿ <30>.

Gavril Pilat vor(nic) glotnii <m. p.>.

Și eu, Simion Cheșco uricarul, am scris cu dzisa și cu voe lor și sintu și martur <m. p.>.

<Pe f. 2 v., o însemnare de la sfârșitul secolului al XVIII-lea>: Locul cașălor² lui Dumitru telal.

ANIC, Colecția Vasile Adamachi, X/3. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră; ultimele două nume pe verso.

¹ Amprentă digitală.

² Așa în text.

4. 1746 (7254) iulie 28. † Adecă eu, Miron, sin Mazerache țigan, împreună cu femeie me, Măriuța, și cu copiii mei, și eu, Ion, brat Miron, împreună cu femeie me, Anița, și copiii mei, și <eu>¹, Neculai, cumnat lui Miron, împreună cu

femei me, Chița și cu copiii m<ei>¹, făcut-am adevărat zapisul nostru la mâna dumisal(e) giupânului Moisi soponar și giupânesii dumisal(e), Vasilcăi, și cuconilor dumilor sal(e) și nepoților și strănepoților dumilor sal(e), precum să s(e) știi că i-am vândut o cas(ă) dumisal(e), dreptu 30 lei, bani noi. Și casa este cu loc cu tot, și locul este den culme dialului până denainte casii Nicăi, la hotar, și la vale până la Bacul, la hotar. Și i-am vândut de nemi siliți, nici asupriți, numai de bună voe noastră am vândut, ca să-i hii ocini și moșii dumilor sal(e) și cuconilor și nepoților și strănepoților și să n-aibă nemi a să s(e) scula să dzică ceva.

Și la tocmala noastră s-au tâmplat omin(i) buni, carii sintu mai gios iscăliț(i), și înaintea starosti<I>²ui Gligoraș Mălai, cu to(a)t(ă) briasla lui.

Și pentru credința ni-am pus no<i>² d<e>²getil(e), ca să s(e) criadzi.

Le(a)t 7254 <1746> iul(ie) 28.

Eu, Miron, sin Madziri, am vândut³.

Eu, Măriuța, soțu lui Miron³.

Eu, Ion, brat lui Miron, am vândut³.

Eu, Anița, soț lui Ion³.

Eu, Neculai, cumnat lui Miron³.

Eu, Chița, soț lui Neculai³.

Eu, Costandin, brat lui Miron³.

Eu, Tudora, soț lui Costandin³.

Eu, Sandul Căpățină, m-am tâmplat și sintu și martur³.

Eu, Ghiorghit(ă) Buliga, martur³.

Eu, Gligoraș Mălai starosti, m-am tâmplat și sintu și martur³.

Eu, Ursachi, sin Neculai Cacăoală, m-am tâmplat și sintu și martur³.

Eu, Costi căpitan agescu, m-am tâmpat și sintu și martur³.

Eu, Andronachi ciauș, m-am tâmplat și sintu și martur³.

Și eu, Dumitrachi, <am>⁴ scris, cu zisa lor, zapisul.

ANIC, Colecția Vasile Adamachi, X/4. Orig., hârtie, cerneală neagră.

¹ Rupt; cuvântul se afla pe marginea din dreapta a actului.

² Rupt.

³ Amprentă digitală.

⁴ Șters.

5. 1748 (7256) iulie 27. † Adeacă eu, Zanfira, săracă, împreună cu frate-mieu, Lupul, făcut-am zapisul [mieu]¹ nostru la mâna dumn(ea)lui Tănas(e), sin Vasăle abăgeriul, precum să s(e) știe că i-am vândut dum(isale) un locu de cas(ă) cu pivniț(ă) de lemn, care locu este și hotărât cu vornici de po(a)rtă și cu neguțitori mahalagii, din gardul ce-au îngrădit Dumitru telalul, locul frățâne-mieu, Lupul, până în gardul ce să hotărăști cu locul Irinuții sulgero(a)e, ruda lui Iordache Frangole, stânjini 14 și șase palme, ce și din gardul din drum, ce este din fața casăi, ce să hotărăști cu locul dum(isale) giupânului Tomii, sin Gligoraș

cupeț, stânjini noaîsprăzece [stânjini]², până în fundul ogrăzâi, ce să hotărăște cu locul Ilenii precupețâi și cu a Marii lipcăniții, după cum arată și hotarnica vornicilor de po(a)rtă, dreptu patrudzăci și cinci de lei noi. Și acești bani, ce scriu mai sus, i-am luat toți deplin în mâna no(a)stră și noi i-am dat acestu adevărat zapis al nostru la mâna dum(isale) ca să aibă a-și stăpâni locul și să fie dumisal(e) și cuconilor dumisal(e) driaptă ocină și moșie, în veci neclătită, iar sculându-să cineva din rudele no(a)stre să nu fie volnicu <a>³ înto(a)rce locul, să avem noi a răspunde de vremi ce l-am vândut de a no(a)stră bună voe.

Și la această tocmală s-au tâmplat neguțitori mahalagii și alți o(a)mini buni, care mai gios s-au iscălit.

Și pentru mai adevărat(ă) credință am iscălit numele și ni-am pus și degetile, ca să s(e) criadză.

Le(a)t 7256 <1748> iul(ie) 27.

Eu, Zamfira, fata Chirilo(a)e, am vândut⁴.

Eu, Lupul, sin Chirilei, am vândut⁴.

Alexa ...⁵ martor <m. p.>; ...⁵ martor <m. p.>.

Și am scris eu, cu zisa lor, ...⁵<m. p.>.

ANIC, Colecția Vasile Adamachi, X/5. Orig., hârtie, cerneală neagră; pe verso, trei rez.: unul contemporan, unul de la sfârșitul secolului XVIII și altul din prima jumătate a secolului XIX.

¹ Tăiat.

² Adăugat de altă mână pe loc lăsat liber.

³ Omis.

⁴ Amprentă digitală.

⁵ Nume neclar.

6. 1754 (7262) februarie 9. † Lupul și soru-sa, Zamfira, din Eși, au jăluit mării tali că avându ei locuri di casă de la părinți pe Ulița Fânării[i], lângă Bărboiu, și în trecuți ani au datu ei din locul lor optu stânjini di locu în latu și dzece stânjini în lungu unui Dumitru telalu și femeii lui, Aniții, di ș-au făcutu casă, cu zapis di tocmală să-i dea chirie locului, pe an, câte 2 lei, și trecându 9 ani li-au datu numai 11 lei, iar cu 7 lei li-au rămas din chirie locului. Și murindu acel Dumitru telal, iar femeia lui, Anița, s-au măritatu după un Lupul meserciu, muntian, astă-toamnă, și aprindzindu-să ace casă, acum după Crăciun, și din focul casii li-au arsu și 2 casă, acoperemântul acestoru cu moșie, și fiindu el om rău, ocărând pe cei cu moșie, cerându-și moșenii acei 7 lei, rămășița din chirie, și¹ să-și rădice lemnul, câtu au rămas nearsu din focu di pe locul lor, și s(ă) le de pace locului. Și el nu va să le de nici banii, rămășița chiriei, nici va să-și rădice lemnul di pe locul lor, și în tărie lui, de iznoavă, va să-și facă casă pe locul lor. Și fiindu rânduți cu giudecata la mini și viindu față, li-am luat sama, și fiind om rău, ocărând pe cei cu moșie, și neprimindu-l cei cu locul să-și mai facă casă, ardzindu-le din focul lui și 2 casă a moșenilor, așe am găsit cu cale și cu

dreptate să plătiască cei 7 lei, rămășița chiriei ce-au rămas di pe loc, și cât lemn au mai rămas nearsu să-l rădice di pe locul moșenilor.

Iar hotărârea rămâe la mila mării tale.

✠ Мѣ, лет(о) *зѣбъ<7262/1754> фѣв(рѣріе) ѿ <9>.

Radu R(a)co(viță) vel logofăt <m. p.>.

<1754/7262>² februarie 28. † Иѡ Матеи Гика в(оіе)вѡд, Б(о)жю м(и)л(о)стїю, г(о)сподаръ Зѣмли Мѡлдавскѡи³.

† Bine ai hotărât, dum(neata), vel logofăt! Țe așa poruncim și domniia mea ca să plătească acest Lupul ...⁴ șapte lei, rămășița chiriei casălor, și să-și rădice și lemnul ce-au rămas nearsu, iar Lupul și cu soru-sa, Zamfira, să-și ștepânească⁵ locul lor.

Februarie 28 d(â)ni.

ANIC, Colecția Vasile Adamachi, X/6. Orig., hârtie, cerneală neagră; hotărârea domnească are sigiliul domnesc mic, octogonal, având în câmp stema Moldovei și a Țării Românești.

¹ Urmează două litere tăiate.

² Data de an, după actul de mai sus.

³ „† Io Matei Ghica voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Moldovei”.

⁴ Un cuvânt neclar, pentru că prima literă a fost modificată.

⁵ Așa în orig.

7. 1754 (7262) martie 20, Iași. † Adică eu, Anița, femeia lui Dumitru ce-au fost telal, și cu fiii mei, Pavăl și Ioana, <dăm>¹ la mâna dumisali Lupului, ficior Chirilii din Eși, precum să s(e) știe că făcându soțul, Dumitru telal, casă pe locul Lupului, în Ulița Fânării[i], lângă Bărboiu, și cu tocmală să-i dăm bezmănul pe locu, di an câte doi lei, dară întâmplându-să moarte soțului mei, lui Dumitru, și eu rămâindu săracă cu acești doi copii și rămâindu datoare din bezmenul locului cu șapte lei, și apoi măritându-mă eu, al doile soțu, după un Lupu muntian, meserciu, și apucându-mă acest Lupul, sin Chirilii, stăpânul locului, ca să-i dau acei 7 lei, rămășița bezmănului, di pe locul casii și ardzind casa noastră și 2 casă a lor din focul casăi noastre, având noi și giudecată la Divan, înaintea mării sali, Matei Ghica voevoda, și la dumnealui Radul Racoviță vel logofăt, din poronca mării sali lui vodă, ni s-au hotărât giudecata să-i dau eu acei 7 lei, rămășița bezmănului, și să-mi rădic și lemnul, cât au rămas nearsu de pe locu dumisali. Și orânduindu și vornic de poartă și aprodzi să plinească acei 7 lei și să-mi răsăpască și casa, să-mi eu lemnul ce-au rămas nearsu din focu. Și eu am cădzut cu rugămintă și m-am aședzatu să-mi de 16 lei pe lemnul, cât au rămas bute casii nearsu de focu și mi-au datu toți banii deplin în mâna me. Deci să aibă dumn(ea)lui Lupul a-și stăpâni și lemnul, cât și locul casii, fiind moșii dumisali, cu toate ce sîntu: lavițe și paturi și masă în casă, că așa ni-am aședzatu.

Și pentru credința mi-am pus degetul. Și s-au iscălit și zapcii și alții câți s-au întâmplat faț(ă), ca s(ă) fie de bună credință.

Ѓ Мѣ, л(ѣ)т(ѣ) *ꙗꙋꙋѣ<7262/1754> март(іе) ꙗ <20>.

Eu, Anița, femeia lui Dumitru telal, am vândut ș-am pus degetul².

Tănasă Meleghi vor(nic) glot(nii) <m. p.>.

Iereu Ilodu <m. p.>.

Și eu, Simion Cheșco uricar, am scris, cu zisa Aniții, și sint și martur.

† Eu, Toader șetrar, martur.

Neculai Tiron vor(nic) <de>¹ gloată, martur <m. p.>.

Ioniță Meleghi (?) vătav, martor <m. p.>.

ANIC, Colecția Vasile Adamachi, X/7. Orig., hârtie, cerneală neagră.

¹ Omis.

² Amprentă digitală.

8. 1758 (7266) iunie 30. † Adecă eu, Ioniță Vișian călăraș hătmănescu, împreună cu soțu mieu, Sanda, fata Moisi, a soponarului, și împreună cu copii noștri, făcut-am adevărat zăpisul nostru la mâna dumisal(e) Neculai arnăut și la mâna soțului dumisal(e), Ana, și la mâna copiilor dumilor sal(e), precum să s(e) știi că noi de nimeni siliți, nici asupriți, și de a noastră bună voi, am vândut dumisal(e) un loc de cas(ă), dreptu 20 lei, bani noi. Și locul este pe Ulița Frecăului, în Țigănime, lângă Neculai Turiatcă siman gos(po)d, și den vale de casa lui Ion Bălan, însă în mușche locului, den dial 18 stânjin(i) în curmeziș și la vale, în lungu, iar 18 stânjin(i) până în drum.

Și la aciasta tocmală s-au tâmplat oamin(i) buni, mahalagii, care mai gios s-au iscălit și s-au pus și degitul(e). Și noi, vâdzindu că ni-au dat toți banii deplin în mână(e) noastre, i-am dat și noi aciastu zăpis la mână, ca să-i fii moșii, ocină, dumilor sal(e) și copiilor și nepoților și strănepoților dumilor sal(e), și să nu fie volnic nime den rudel(e) noastre sau din niamul nostru ca să întoarcă acestu loc ci scrii mai sus ori la ci judecată s-ar tâmpla să nu să ții în samă, iar de s-ar tâmpla a mergi la vro judecat(ă), cât(ă) cheltuial(ă) și plinial(ă) să fii toat(ă) despre noi.

Și pentru credința am pus și degitul(e), ca să s(e) criadzi.

Let 7266 (1758) iun(ie) 30.

Eu, Ioniță Vișian, am vândut locul cu voe me¹.

Eu, Sanda, soț lui Ioniță Vișian, am vândut cu voe me¹.

Eu, Vasilca, soacră lui Ioniță Vișian, martur¹.

Eu, Năstas(e) Botedziatul meserciu, martur¹.

Eu, Gavril Merlă Borodzan, martur¹.

Eu, Ștefan biv starosti, martur¹.

Eu, Ghiorghiț(ă), nepot Văsilcăi, siman go(spo)d, martur¹.

Ion Bră(e)scul martur <m. p.>.

Eu, Ion Bălan, martur¹.
Eu, Timofți siman, martur¹.
Eu, Ion siman gospod, martur și am măsurat pasul cu palma me¹.
Eu, Paraschiva Mutiloai, martură¹.
Eu, Sandul chimigiu, martur¹.
Eu, Vasilachi Bălan, martur¹.
Eu, Lazor soponar, martur¹.
Eu, Sandul Spanța, martur¹.
Eu, Dumitrașcu, brat Văsâlcăi săponăriță, martur¹.
Eu, Potolachi(i) Spin siman go(spo)d, martur¹.
Ghiorghit(ă), sin Ioniț(ă), am vândut cu voe me¹.
Costandin, brat ego, tij am vândut cu voe me¹.
Eu, Neculai Turiatcă siman go(spo)d, martur¹.
Eu, Mărica, martură¹.
Și eu, Dumitrachi, am scris zapisul, cu zisa dumilor sal(e), și sintu și martur.

ANIC, Colecția Vasile Adamachi, X/8. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră.

¹ Amprentă digitală.

9. 1759 (7267) ianuarie 23. Din poronca sfinții sali părintelui mitropolitului și a dumisale Vasile Buhăescul biv vel paharnic, giudecători, ni-au orânduit să măsurăm locul lui Polit, zet egumenului Anthim, ci-i este dat de zăstri, care locu este între casa Tomii, să brat¹ lui Gheorghie cupeț, tij socri lui Polit. Deci mergând la acest loc și făcând stânjăn de 8 palme am măsurat tot locul lui și s-au aflat 12 stânjăni latul, din temelie pivniții Pălădoai și până în gardul lui Gheorghii, socrului său, spre răsărit, și lungul 32 stânjăni, din Ulița despre aga Enachi și până în Ulița despre Bărboiu, care tot locul în jur înprejur s-au stâlpit cu patru pietri hotară, adică 2 hotară lângă gardul lui Gheorghie, și un hotar în margine Uliții despre Bărboiu și un hotar în fund despre Bărboiu, unde să disparte locul Tomii și cu acesta a lui Polit, și un hotar s-au mai pus în mijlocul locului.

Și după cum am hotărât am făcut și de la noi această mărturie hotarnică, iscălită în sămni, și am pus și pecete Porții G(o)spod.

7267 <1759> ghenarie 23.

Tiron vornic de poartă².

<Pe marginea din stânga a actului este figurată imaginea palmei cu care s-a măsurat>: Aceasta este palma lui Tiron vornicul cu care s-au făcut stânjenul.

S-au posleduit și esti întocmai cu ce adivărată. 1806 avgust 4. Gheorghi Dimitriu diac <m. p.>.

Fiind scoasă copie aceasta întocma dupe ce adivărată s-au încredințat și de cătră mine. 1806 avgust 4. ...³ logofăt <m. p.>.

<Pe verso, un rez. făcut după 4 august 1806>: Hotarnică pi locul lui Polit, zet egumenului Anthim, care loc este alături cu locul casălor vameșului Ioan Dorobăți, <apoi, de altă mână>: 32 lungul, 12 latul.

ANIC, Colecția Vasile Adamachi, X/9. Copie.

¹ „să brat”, expresie slavonă: „cu fratele”.

² După Tiron, copistul a pus, într-un pătrat, însemnarea: „peceti”, iar la sfârșit: „locul pecetii gospod”.

³ Neclar.

10. 1759 (7267) aprilie 27. † Adică eu, Marie lipcănița, carii m-au ținut Toma copil în casă, scriu și mărturisesc cu acestu adevărat zapisu al meu, de nime silită, nici asuprită, ce de a me bună voie, la mâna dumi(sale) lelii Zamfirii și la mâna giupânului dumi(sale) lui Ștefan băibărăcar, precum să s(e) știe că li-am vândut o casă a me, cu loc cu tot, dum(nealor), carii casă am făcut-o eu, cu banii mei, adică cu munca me, dar locul îmi este di la părinți rămas, carii i-am dat dum(nealor) și zapisul cel vechiu, iar Toma, carii m-au ținut, n-are triabă, cât de puțin, cu casa me, carii el mi-au prăpădit și mi-au mâncat multe ale meli, și dac-am bolnăvit, m-au și lepădat, carii această casă a me, cu loc cu tot, este în mahalaoa Bărboiului și să hotărăști din sus cu locul casii Turcului salahoriului, și din gios cu locul casii Soltanii, fata lui Jelincu blănar, și din față până în Uliță și din dos cu locul grădinii lelii Zamfirii și-a fiiului dumi(sale), Ștefan băibărăcar. Și li-am vândut dum(nealor) cu tocmală, drept 150 lei, bani gata. Deci, vădzind eu plata deplin în mâinele meli pe tocmala ce-am avut cu dumnelor, li-am făcut acestu adevărat zapis al meu la mâna dumi(sale) lelii Zamfirii și a fiiului dumi(sale), lui Ștefan băibărăcar, ca să le fie moșie dum(nealor) și fiilor și nepoților și strănepoților dum(nealor), în veci nerășuită, și nime din niamul meu n-are triabă, nici Toma, carii m-au ținut, nici alții, cu casa aceasta sau cu locul casii, pentru că am făcut-o cu munca me și esti driaptă moșiei a me. Și li-am vândut-o dumilor sali cu voia me, pe bani gata, și nime din niamul meu, și mai vârtos Toma, carii m-au ținut, nicidecum să n-aibă triabă a să scula ca s(ă) întoarcă, ce dumniaei lele Zamfira și cu fiiul dum(isale), Ștefan, să stăpâniască cu pace și fii și nepoții dum(nealor), în veci neclătită și nerășuită.

Și cându am vândut și am făcut acestu adevărat zapis al meu la mâinile dumilor sali s-au tâmplat oameni buni, carii mai gios s-au și iscălit, și eu, împreună cu nepotul meu, Ursul, carii m-am dat cu diiată în mâna lui, am pus degitele, ca s(ă) le fie dum(nealor) de mare credință.

L(ea)t 7267 <1759> ap(rilie) 27.

Eu, Mariia lipcănița¹, împreună cu nepotul meu, eu, Ursul¹, am vândut și am pus degitele.

Eu, Ifrim aprod, martur¹.

Eu, Dimitri beșliu, mahalagiu, martur¹.

Bejan ...² iscal <m. p.> am scris acestu zapis, cu zisa Marii lipcăniții și a Ursului, nepotului său.

Eu, Miron, brat Marii lipcăniții, am pus degitul, martur¹.

Eu, Nicolai monah, martur¹.

Eu, Grozav aprod, martur¹.

Eu, Lupul, nepot Marii lipcăniții, am pus degitul, martur¹.

Eu, Măricuța mahalagioaică, martură¹.

Eu, Grigoraș croitor, martur¹.

ANIC, Colecția Vasile Adamachi, X/10. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră, pe f. 2 v., un rez. din prima jumătate a secolului XIX.

¹ Amprentă digitală.

² Nume neclar.

11. 1759 (7267) august 3. † Facem știre cu această carte de giudecată că din luminată poronca mării sale domnului nostru Ioan Theodor v(oie)voda s-au giudecat înnaainte noastră de faț(ă) Toma copil din cas(ă) cu Ștefan băibărăcar și cu muma lui Ștefan, Zanfira, zâcând Toma copil din cas(ă), precum că luând el o femei rămas(ă) de bărbat, anume Marie lipcănița, s-au bolnăvit acea femei după ce-au luat-o și au zăcut multă vremi, și ce-au avut el au cheltuit tot la boala ei, și văzând că n-a mai fi de ținut casă au lăsat-o, dar la urmă Mărie lipcănița s-au sculat și au vândut casa în care au trăit ei amândoi, cu loc cu tot, în bani gata, în 150 lei, Zanfirii și lui Ștefan, fii-său, căroră nici neam nu i-au fost, nici răzeș, și cerând Toma dreptate ca să întoarcă acei bani, ca s(ă) răscumpere casa de la Zanfira și de la Ștefan, fiind c-au fost și stăpân acei cas(e), am întrebat pe Zanfira și pe Ștefan, fii-său, ce au a răspunde la aceasta. Ei au scos un zapis, de la veleat 7267 <1759> ap(rilie) 27, al Marii lipcăniții, dat la mâna Zanfirii și a lui Ștefan, în care zapis scrie că fiind ea rămas(ă) de bărbat au venit acest Toma copil de cas(ă), numai pe un cal călare, iar alt nimică n-au fost având, și au luat-o femei lui, dar n-au trecut vremi mult(ă) la mijloc și s-au și bolnăvit, și cum s-au bolnăvit au și lepădat-o Toma copil de cas(ă), și cât au trăit cu acest Toma tot au prăpădit și i-au mâncat cele rămas(e) de la bărbatul ei cel dinainte și cele făcute cu munca ei, și neavând nici o chivernisală, Marie au vândut al ei drépt, moșie de la părinții ei, și casa care au făcut-o ea cu banii ei și cu munca ei Zanfirii și lui Ștefan, fii-său, în 150 lei, bani gata, nesâlită și neasuprită de nimeni, care loc și casă este în mahalaoa Bărboiului, și fiind și răzeși pe acea moșie le-au vândut-o lor, ca să le fie moșie în veci lor și ficiilor săi și nimeni din neamul ei, adec(ă) al Mariei lipcăniții, să nu fie volnic a răscumpăra acel loc și casă de

la Zanfira și de la Ștefan, nici Toma copil din cas(ă) întru nimic să n-aibă a să atingi de acel loc și cas(ă) au a-l răscumpăra, fiind că de bună voae¹ ei l-au vândut și cu a nepoților ei, acestor(a) de mai sus numiți, Zanfirii și lui Ștefan.

Deci și noi, luând sam(ă) și la o parte și la alta, așa am găsat a fi cu cale și cu dreptate, de vremei că Toma copil din cas(ă) au venit numai pe un cal călare când au luat pe Marie lipcănița și i-au prăpădit și ce-au avut, și tâmplându-să de s-au bolnăvit, el au și lepădat-o, să n-aibă treabă cu locu sau cu casa, nici a stăpâni, nici a-l răscumpăra, iar Zanfira și cu Ștefan, fii-său, să-și stăpânească locu și casa după zapis ce au de la mâna Marii lipcăniții în pace de cătră tot neamu Marii lipcăniții, cât și de Toma copil în cas(ă).

Și pentru ca să nu s(e) mai scoale acest Toma asupra Zanfirii și a lui Ștefan, le-am dat această carte de giudecată la mână, ca să-și stăpânească locu și casa în paci, să n-aibă supărare de cătră nimini.

Aceasta înștiințăm.

L(ea)t 7267 <1759> av(gust) 3 d(ă)ni.

Iordache (?) C(antacu)z(ino) vel logofăt <m. p.>; Iordachi Balș vel vornic <m. p.>.

<Pe f. 2 r., rez.>: Carte de giudecată a Divanului, prin cari să dă dreptate Zanfirii să-și stăpânească un loc de casă din mahalaoa Bărboiului, cari loc acum să află unul din acele ce alcătuiesc întindere locului casălor spatarului Hristodul Adamachi. 1840.

ANIC, Colecția Vasile Adamachi, X/11. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră.

¹ Așa în orig.

12. 1761 (7269) februarie 12. † Adecă eu, Nastasie Vârlăn(e)as(a), făcut-am adevărat zapisul meu la mâna feciorului meu, lui Gheorghe, pe cum să s(e) știe că avându o cas(ă) a me, făcut(ă) cu ta-său împreună, i-am dat-o lui Gheorghie, ficiorului mieu, să fie a lui, dre(a)ptă ocină și moșie, nime din ficiorii mei, care mai sintu, să nu-l supere, nici să aibă tr(e)abă. Care <l>¹-ar supăra să fie suptu blăstăm și de mine niertați, iar și fiu-mieu, Gheorghie, să aibă a-mi purta de grije cât oi trăi, și dup(ă) mo(a)rte me să m(ă) grijască pe mine și pe ta-său, iar de nu m-ar griji să fie suptu blăstăm.

Și <când>¹ i-am dat casa s-au tâmplat o(a)mini bătrâni și tineri, preuți, cari mai gios să vor iscăli.

7269 <1761> fev(ruarie) 12.

Eu, Nastasie Vârlăn(e)asiă am dat cu voe me².

Erei Ghiorghe, sin Țugle Ene; † To(a)der, sin Ion Cabaulu; † Vasil(e) Purdan star³, săponar; † Păvălașcu, sin Nistor Bugean; † Veiga Țoș iscal; † Costantin, sin Iftime Siva; † Ghiorghe, sin Nică, iscal; † Vasil(e) Cacalam;

† Manolachi, sin Costantin Siva; † Statie, sin Ștefan Vraghie; † Ghiorghie, sin Enache Rage.

† Și eu, preutul Man(o)le Praje, proin protopop, am scris cu zisa Nastasie(i).

ANIC, Colecția Vasile Adamachi, X/12. Orig., hârtie, cerneală neagră.

¹ Omis.

² Amprentă digitală.

³ „bătrân”.

13. 1763 (7272) septembrie 15, Iași. † Adecă eu, Ghiorghită biv vătavu de păhărniceii, împreună cu soțul meu și cu nepoții mei, Săndulache și Smaranda, ficiorii fiicii noastre Aniții și a lui Dumitru, făcut-am acestu adevăratu zapis al nostru la mâna dumisal(e) giupânului Ianache Grecu ceaș de neguțitori și a giupânesii dumisal(e), Anastasii, precum să s(e) știe că noi de nime siliți, nici asupriți, ce de a noastră bună voie, li-am vândut dumilor sal(e) o casă cu locul ei, câtu iaste îngrăditu, și cu pivniță de lemn, cu șopron și cu grajdi și cu înblănare, ce iaste în mahalaoa Fânării[i], care locu casii să hotărăști din sus cu locul casii dumisal(e) giupânului Ianache Grecu ceaș de neguțitori, și din gios să hotărăște cu locul casii Tofanei călugăriții și în fundul locului să hotărăște cu locul Zamfirii, de la care Zamfiră am cumpăratu și noi această casă cu locul ei și de la ficiorul ei, Ștefan. Această casă cu locul ei și noi am vândut-o acum dumisal(e) giupânului Ianache Grecu și giupânesii dumisal(e), Anastasii, dreptu doi sute de lei, bani gata. Și ni-au făcut dumn(ea)lui plată deplin în mâna noastră, toți acești bani de mai sus scriși. Deci să-i fie dumisal(e) și giupânesii dumisal(e) și cuconilor și nepoților și strănepoților dumisal(e) driaptă moșie și cumpărătură, în veci, să stăpânească cu pace și nime alții să nu s(e) amestece din niamul nostru și în tocmala noastră.

La vândzare s-au întâmplatu mahalagii și neguțitori, carii s-au iscălit mai gios, vâdzind din bună voe vândzare și plată deplină în mâna noastră. Și noi, încă i-am datu și zapisă(e) cel(e) vechi la mâna dumisal(e) și ni-am iscălit în zapisul vândzării, ca să fie de bună credință și să stăpânească cu bună pace.

С Мѣ, въ летѣ) *ЗСОБ<7272/1763> СЛПТ(ЕМВРІЕ) ЕИ <15>.

Ghiorghit(ă) biv văt(af) de păh(ărniceii), Despa, soțu meu, Sandulachii i Smărandă, nepoți noo¹.

Adam Hristodu martiro <m. p.>²; Ghiorghită Hristodul martur <m. p.>; ...³ <m. p.>; Iordache Hristodul martur <m. p.>; † P(a)nait cupeț marturu; Iordache Frangule martor <m. p.>; Costandin Ranga martor <m. p.>; Vasile Brașovan martor <m. p.>; ...³ martor <m. p.>; ...⁴ Hristodul martur <m. p.>; Panait cupeț, martor.

Și eu, Simion Cheșco uricar, am scris, cu dzisa dumisal(e), lui Ghiorghit(ă) văt(af)u, și sintu și martur.

Dzanfira și cu Ștéfan și Dumitru martur(i).

ANIC, Colecția Vasile Adamachi, X/13. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră, invocația simbolică ornamentată; pe f. 2 v., un rez. românesc și un rez. grecesc din prima jumătate a secolului XIX.

¹ Trei amprente digitale.

² Semnătură în limba greacă.

³ Semnătură neclară.

⁴ Nume neclar.

14. 1767 decembrie 10. † Adecă eu, Catrina, soțul răposatului Ștefan băibărăcar, făcut-am adevăratu zăpisul nostru la mâna dum(isale) giupânului Enachi ceauș de neguțitori din Eși, precum să s(e) știi că o bucată de loc de după casa me, ce-și dă co(a)sti deoparte dispre amiazi-zî alătura cu zăplajii giupânului Matei Bantăș, iar din fundu din sus dispre apus mergi alătura cu zaplajii locului dum(isale) giupânului Enachi, cu locul cari l-au cumpăratu dum(isale) mai dinainte de la mini, cu răscumpărarea de la giupânul Matei, fiind dum(nealui) mai aproapi răzeș de 2 părți, după cum pre largu scriia zăpisul vânzării, iar în lungu această bucată de locu dispre răsăritu mergi alătura cu zăplajii locului casălor dum(isale), adică și în fundu și în lungu de 2 părți are răzășii. Deci această bucată de locu, soțul meu, la boală, în trezime vieții lui, cu diiata sa, mi l-au lăsat să-l vânzu, să-l grijăscu, cum arată diiata. Și după săvârșirea soțului meu, la toati grijile sali luând bani de la dum(nealui) giupânul Enachi și neavând să-i dau banii, pentru aceia ca o clironomitoari pe locu, după diiata soțului am urmatu de l-am vândutu pentru grijile soțului, și măcar că cu grijile am cheltuitu mai multu, dar locul l-am vândut în optzăci lei. Și locul atâta-i: din fundul zăplajilor locului celui dintâiu a giupânului Enachi și alătura cu zăplajii locului giupânului Mătei în lungu spre locul casăi meli până drept un tumurug, ce-s 7 stânjani, 2 palme, iar după casa me, din colțul zăplajilor dum(isale) giupânului Enachi, dintr-un tumurug, ce-i în colțu, și alătura cu zăplajii dum(isale) în lungu până în zăplajii locului din fundu, iar a dum(isale) sintu zeci stânjini, 2 palmi, dar curmezișul locului, adică latul, esti din zăplajii dum(isale) giupânului Enachi și până în zăplajii dum(isale) giupânului Matei.

Deci fiind vânzarea de bună voie și cu plată deplină, i-am făcut acest adevăratu zăpis să-i fii dumisali și giupânesăi și cuconilor dumisali driaptă ocină și moșii stătătoare în veci, pe caré zăpis să-și facă și dres g(os)p(o)du.

Și pentru credința ni-am iscălitu și mai gios ni-am pus numile ca să s(e) crează.

1767 dec(hemvrie) 10.

Eu, Catrina, di voie am vândutu¹.

Eu, Enachi, sin Catrinii, am vândutu¹.

Dumitrașco cojocar ot Băibărăcărie, veri primari lui Ștefan, am pus degitul cu voe me¹.

Lupul staroste am pus degitul sint mart(or)¹.

Iftimi băibărăcar mart(or)¹.

Ioniț(ă), frate Catrinii vânzăto(a)rii, am pus degitul cu voe me¹.
Ierei Veleșcu proin protopop <m. p.>.
Ion Popa logofăt za Divan am scris, cu zisa lor, adică a vânzătorilor.

<Pe f. 1. r., pe marginea din stânga a actului este figurată palma cu care s-a măsurat>: Acesta-i palma cu cari s-au măsurat locul acesta, cu stânjănu de 8 palmi, s-au pus aici în zapis.

ANIC, Colecția Vasile Adamachi, X/14. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră; pe f. 2 v., rez. grecesc din prima jumătate a secolului XIX.

¹ Amprentă digitală.

15. 1775 martie 30. Preînălțați doamni! Din luminată poronca mării tali am luat sama jalobii ce-au dat la măriia ta Safta, pe care au ținut-o Andoni, ficiorul lui Enachi ce-au fost ceauș de neguțitori, asupra lui Anastas(e) Macri neguțitoriul, arătând în jaloba sa, precum că în câtă vreme au trăit cu bărbatul său, trăind foarte rău, toati zăstrile sale ce-au avut de la părinți, unile li-au vândut bărbatul său și s-au prăpădit, iar altele li-au zălojit și stau pâ(ă) astăzi zălojiti, însă 2 pogoani de vii de la Odobești și un loc de cas(ă) din Muntenimi, ce-au fost zăstre sa, să află zălojiti la Anastas(e) Macri, iar 3 inele de aur cu petri la Drumce neguțitoriul, și o părechi de sârji de aur la un jid(ov), care și aceste toati sîntuiarăși din zăstre sa. Deci au jăluit numita Safta, precum că nu numai de zăstrile sale, ce i s-au vândut de cătră bărbatul său este păgubaș(ă), ce încă acum după moarte bărbatului său trag datornici să stăpânească lucrurile zăstirii sale ce să află zălojiti, atât la Anastas(e) Macri, cât și la cielalți datornici, și pentru toati aceste au cerut Safta dreptati, întâi să i s(e) pliniască zăstrile sale ce i s-au părăduit, din cele ce-au rămas a bărbatului său, al doile au cerut dreptati pentru zăstrile sale ce să află zălojiti pentru datoriile bărbatului său.

Deci fiind de faț(ă) Anastas(e) Macri s-au întrebat ce răspundi. Și el, întâi pentru viile de la Odobești și pentru locul cel de cas(ă) ce le are zălog, au răspunsu cum că el când au dat banii i-au dat în mâna Saftii, iar nu în mâna lui Andoni, și de la Safta au luat zapis pentru bani, precum l-au arătat și înainte noastră. Dar la aceasta, răspunzând Safta, precum că ari marturi cari știu că ea cu sâla și de frica bărbatului său au dat zapis de la sâne la mâna lui Macri de s-au luat banii, care bani i-au luat iarăși bărbatul său de i-au cheltuit în trebile sale. Cât pentru Safta, s-au rânduit întâi pe Grigori Beldiman vornic de poartă de au mersu la mah(a)la să cercetezi întâi ce zestri au avut Safta de la părinții săi, când s-au măritat și de ce preț au fost, cum și ce lucruri din zăstrile sale s-au zălogit și de cătră cini s-au zălojit.

Așjdere, să cercetezi ce rămășițuri au rămas după moarte bărbatului său. Și făcând numitu¹ vornic de poartă cercetare la mahala ni-au adus izvod anumi pentru toati zăstrele Saftii ce s-au vândut de cătră bărbatul său, în care arată că

au cuprinsu 416 lei, cum și pentru rămășițurile ce i-au rămas lui Andoni arată că i-au rămas numai o casă cu locul ei în Fânării, care puind de s-au străgat la mezat au cuprinsu 300 lei și i-au mai rămas lui Andoni și 8 pogoani de vii la Tomești, la ținutul Eșului, iară cât pentru acele 2 pogoani de vii de la Odobești și pentru locul cel de cas(ă) de aice din Eși, ce-au zis Safta că sîntzăstre sa de la părinți, iarăși, făcând cercetare, numiții vornici ni-au mărturisât că de la mah(a)lagii au dovedit că aceste vii și locul acesta de cas(ă) sîntu drepte zăstrele Saftii de la părinți, iar n-au fost a bărbatului său, a lui Andoni, precum și de fați înainte noastră au dus marturi pe Nastasăia, muma lui Andoni, soacra Saftii, și pe Mihalachi Jelincul, acel ce-au scris zăpisul lui Anastas(e) Macri de datorie, carii cu sufletele lor au mărturisât înainte noastră cum că la vreme când s-au zălojit viile și locul de cas(ă) la Anastas(e) Macri, însuși Safta plînge și iscălie zăpisul, și pentru frica bărbatului său nu pute să zică cevaș(i) sau să ste pricină că nu va iscăli la zăpis, temându-să de bărbatul său, iar în taină li-au spusu-le că de nevoie și de frică au dat zăpisul său, puind amanet lucrurile sale.

Așijdere, ni-au mărturisât numiții vornici cum că li-au mărturisât acolo la mahala o fămei, anumi Catrina a lui Gheorghie², cum că la vreme când merge Andoni cu Anastas(ă) Macri la casa lui Andoni ca să s(e) facă zăpisul de datorie, atunci au trimăs Andoni pe acea fimei la Safta, fimie-sa, di i-au poroncit ca să nu pricinuiasă ea la facere zăpisului, ce să zică cum că este cu voe sa acel zăpis, și cu voe sa au priimit de-au pus zălog viile și locul cel de cas(ă).

Deci dar, după mărturie vornicilor de poartă, cum și după mărturie a însuși cel ce-au scris zăpisul și a soacrii Saftii, mumii lui Andoni, și după pravilă, cum și după dreptati, stând a-i lua sama cu amărunt, să cunoaște că Anastas(e) Macri tragi fără dreptati să stăpânească lucrurile aceste pentru datorie aceasta, de vremi ce întâi să dovedești că sîntu zăstrele fimei, al doile să dovedești cu mărturiile marturilor, ce-au mărturisât înainte noastră, cum că în sâlă și de frică li-au zălojit ea, după cum au arătat marturii că au fost plângând, când au iscălit la zăpis, cari iscălitură al³ fimei, după hotărâre pravilii, ce zici că: „iscălitura fimei să nu s(e) ții în samă, măcar chizăș sau platnică de să va puni pentru bărbatul său, căci ori pentru dragoste, ori pentru frică, au iscălit”. Și la aceasta să dovedești acum cu mărturiile marturilor că de sâlă și de frică au dat zăpisul său la Macri. Socoteala noastră așa au dat, că zăpisul lui Macri nu este cu dreptati, ce numita fămei să-și stăpânească viile sale și locul cel de cas(ă), ca o driaptă zăstre sa, ce-i sînt de la părinți, cum și celelalte lucruri ale sale ce să află zălojite pe la alți neguțitori să și le ia la mîna sa, după dreptati, iar cât pentru alte zăstre a sale, ce i să dovedești că i s-au vîndut, care prețăluindu-s(ă) de vornicii de poartă au cuprinsu 416 lei, precum arată izvod(ul) vornicilor de poartă, cât pentru aceste să s(e) îplinească din rămășițurile ce-au rămas lui Andoni, întâi zăstrele fimei și pe urmă, ce va mai rămîni, vor lua cu toți datornicii lui Andoni.

Noi, doamne, așa am socotit, și hotărâre cea desăvârșită rămîni la înalta înțălepciune mării tale.

1775 mart(ie) 30.

Pre plecati slugile mării tale, Ioan Sturza (?) vel vornic <m. p.>; ...⁴ vel vornic <m. p.>; Vasilie ...⁴<m. p.>; Vasilie Roset hatman <m. p.>.

Noi Григоріє Александръ Гика воевода, Божію мил(о)ст(ию), г(о)сп(о)дар Z(emli)⁵ Милдавскон. Cetindu-se anaforaoa aceasta înaintea domniei mele și fiind giudecata dumilor sale veliților boiari cu cale și cu dreptati, hotărâm și poruncim așa să să urmeze, iar mai având cineva a răspundi ceva, ușa Divanului domniei mele iasti deschise.

Și am întărit și cu al³ domniei mele pecete.

1775 iunie 1.

ANIC, Colecția Vasile Adamachi, X/15. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră, sigiliul domnesc mijlociu, oval, aplicat în cerneală roșie, cu stema unită a Moldovei și a Țării Românești în câmp, puțin clar; pe f. 2 v., însemnarea contemporană: „S-au trecut la Condica Divanului” și un rez. românesc din prima jumătate a secolului XIX.

¹ Corectat din „numiții”.

² „Catrina a lui Gheorghie”, scris de altă mână, cu altă cerneală, pe loc lăsat liber.

³ Așa în orig.

⁴ Neclar.

⁵ Așa în orig.

16. 1776 aprilie 20. Preînălțați doamni! Din luminata poronca mării tale am luat sama între Anastas(e) Macri din Eși cu Safta, pe care au ținut-o Andoni, feciorul lui Enachi ceauș de neguțitori. Pricina lor într-acesta chip s-au aflat, precum s-au arătat în gios. Anastas(e) Macri au dat jaloabă înălțimii tale cum că are giudecată cu Safta, fâmie lui Andoni, pentru un loc de cas(ă) și 2 pog(oane) de vii de la Odobești, care li-au avut zălogite de Andoni și s-au luat de Safta, după moartea bărbatului său. Și după jaloaba lui Macri l-ai rânduit măria ta la mini ca să-i eu sama, și aducându-să de fați pe Safta am întrebat-o ce răspundi. Ea ni-au arătat o anafora cu iscăliturile noastre din anul trecut, 1775 iunie 1, întărită și cu pecete mării tale, întru care adeverește pentru locul de cas(ă) și pentru acele 2 pog(oane) de vii de la Odobești, cum că sîntu zăstre Saftei, care prețaluindu-să de vornici de poartă și dovedindu-să cu ce prețu s-au vîndut au cuprinsu 416 lei, și să hotărăște în anafora de cătră măriia ta cum că locul de cas(ă) și viile să le ia Safta în stăpânire sa, fiind zăstre sa, cum și pentru celelalti zăstre, ce-i lipsăscu, care s-au vîndut de Andoni, iarăși să hotărăști ca să s(e) îplinească din rămășițurile lui Andoni.

Dup(ă) care hotărârea a mării tale, luându-și Safta numai locul cel de cas(ă) și viile, au rămas păgubaș(ă) pentru celelalti zăstrel(e), și lui Andoni, bărbatul său, rămîindu-i numai o cas(ă), aice în Eși, și niște vii la ținutu Eș(u)lui, s-au sculat Anastas(e) Macri de-au scos la mezat casăle, cu care mezat s-au suit casăle 316 lei. Acum mai pe urmă de iznoavă, dând jaloabă mării tale

Safta, arătând cum că i să eu casăle de Anastas(e) Macri de le vindi și cum că ea rămâni păgubași pentru zăstrele sale, măria ta ai rânduio-o iarăși la mini. Au arătat Safta ca priimește să ia casăle pentru toată paguba zăstrelor sale, ce-au cuprinsu 416 lei, dând mai mult decât au eșit la mezat, pentru ca sa nu s(e) lipsască din odihna sa, fiind văduv(ă).

Pentru care și eu, luând sama cu amărunt(ul), și de vremi că după pravilă să protimisăști mai întâi zăstre, decât toate datoriile, socotim cu cale că Safta are dreptati să ia casa la stăpânire sa, de vremi că cu voe sa o priimești pentru toată paguba zăstrelor sale, ce-i lipsăscu. Și Anastas(e) Macri mai mult să nu se amestece la cas(ă), ce el să-ș(i) ție viile lui Andoni, pentru datoriile ce are să e, avându-le amanet de cătră Andoni. Și Safta, fâmie lui Andoni, să-ș(i) ție casăle în veci pentru zăstrele sale.

Eu, doamne, așe am socotit cu cale și cu dreptati, iar hotărâre cea desăvârșită rămâni la înaltă înțelepciune mării tale.

1776 apr(ilie) 20.

Preplecată sluga mării tale, Vasilie Roset vel logofet <m. p>.

S-au trecut la condica Divanului cea de anaforale de Ionășcuță Pascal condicar <m. p>.

Noi Григорие Александръ Гика воевода, Божію мил(о)ст(ию), г(о)сп(о)дар Z(emli) Молдавскон. Cetindu-se anaforaia aceasta și osebit cetindu-se pricina aceasta și de cătră domnie, așa s-au aflat că dumnealui vel logofăt cu cale și cu dreptate au giudecat, deci și domnia mea asemenea hotărâm și întărim ca numita văduvă, Safta, femeia lui Andoni, să-și stăpânească casa, ce-au rămas a bărbatului ei, cu bună pace, în veci, pentru zăstrele ce i-au prăpădit Andoni, bărbatul éi, după preț ce au dat ea la mezat, iar de cătră Anastas(e) Macri sau de cătră alți datornici să nu aibă nici cât de puțin(ă) supărare niciodată, iar Nastas(e) Macri să-ș(i) stăpânească viile lui Andoni ce are amanet pentru datoriia sa, întărind și cu a domniei mele iscălitură și pecete.

1776 ap(rilie) 29.

Grigorie A. Ghica v(oievod) <m. p>

Procit 3 logofăt.

ANIC, Colecția Vasile Adamachi, X/16. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră, sigiliul domnesc mijlociu, oval, aplicat în cerneală roșie, cu stema unită a Moldovei și a Țării Românești în câmp, puțin clar; pe f. 2 v., un rez. românesc din prima jumătate a secolului XIX.

17. 1777 mai 9. Panainte biv vel șetr(ar) încredințezu cu această) adevărată scrisoare a mea la mâna Sofroniei și a Dochii, surorile cumnatului meu, Ștefan, că având multă pricină de giudecată de dânséle pentru un loc de casă din Fânărie, ce-au fost dat cu diiată surorii méle, Catrina, de Ștefan, bărbatul ei, și după moarte surorii méle, rămâind locul acesta la clironomie mea,

aceste numite fimei ceria ca să e locul la stăpânire lor, și cu giudecata dumilor sale veliților boeri s-au dat pe dânséle rămase și s-au hotărât ca să-mi stăpânesc eu locul cu pace, după cum pré largu arată carte de giudecată a dumilor sale veliților boeri.

Acmu, de iznoavă sculându-să numitele fimei să trag(ă) giudecată cu mine pentru loc și stând de față înaintea dumisale vel logofăt, eu sângur, de bună voe me, m-am priimit să-mi dea cincizeci lei și să-și e éle locul acela să și-l stăpânească, carii bani mi i-au și dat, și eu li-am dat toate scrisorile céle vechi a locului și li-am dat și această scrisoare a mea ca să-și stăpânească locul de acum înainte cu pace, însă locul casei cât să află acmu, afară din locul ce-au vândut Catrina, soru-me, pentru grijile soțului ei, și s-au sfârșit toată pricina dintre noi cu învoiala ce-am făcut, dintru a mea bună voe, și am iscălit.

1777 mai 9 d(ă)ni.

Panaite vel șatr(ar) <m. p.>.

Înainte mea s-au învoit și s-au așăzat și-au luat banii șatr(arul) Panaite și li-au dat scrisorile locului, Vasile Roset vel logofăt <m. p.>.

ANIC, Colecția Vasile Adamachi, X/17. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră; pe f. 2 v., un rez. românesc din prima jumătate a secolului XIX.

18. 1777 iunie 27. Facem înștiințare cu această mărturie hotarnică că din luminata poronca preînălțat domnului nostru mărie sa, Grigorie Alexandru Ghica voevoda¹, fiind orânduit prin țidulă de dumisale Ioan Cantacozino² vel logofăt, ca să mergem să alegem și să-l hotărâm un loc a Marii Pășoaii, ce-l are în Mahalaoa Frecăului, în Țigănie, între locu lui Costandin Chiftic Țigan și între locu lui Enachi Zimirliu, și pe din dial, între locu lui Costandin, sin Ușăriul, blănar.

Deci, după poroncă mergând, am strânsu pe mahalagii, pe Costandin Ușăriul blănar, și Vasile Negre croitor, și Mariia Mortoai Țiganca, și Panainte Chiftic Țigan, și pe Gavril Moarte Țigan și pe Costandin Bălan Țigan, și întrebând pe Mariia Pășoai cu ce tragi locul acesta la stăpânire ni-au arătat un zapis, din velet 7254 <1746> iulie 28, de la un Moisi săponariul, și Moisi săponariul l-au avut cumpărătură de la un Miron, sin Mazare Țiganu. Și ni-au mai arătat un zapis, din velet 7266 <1758> iunie 30, de la Ioniță Vișan călăraș hătmănescu, ce l-au vândut lui Neculai arnăut și fimei sale, Ana, și de pe această Ană tragi această Mariia Pășoai locul acesta. Și făcând stângen de 8 palme și găsindu-se un hotar ce desparte locul lui Costandin, sin Ușăriul, blănar, de locul Marii Pășoai, și măsurând din hotar până în drum s-au pus doi petri hotar, cheotoare locului din dial de drum, și măsurând și fața locului, alături cu drumul până în locul lui Panaite Chiftic Țigan, s-au aflat doisprăzăci pol stângen și s-au pus piatră hotar, și din hotarul acesta, măsurând la dial spre ameazi-noapte, alături cu locul lui Panaite Chiftic Țigan până în locul lui Costandin Bălan Țigan, s-au aflat

cincisprădzăci stânjeni și s-au pus piatră hotar, și din hotarul acesta, măsurând pe din dial pe lângă locul lui Costandin Bălan ȝigan și pe lângă locul lui Costandin, sin Ușăriul, blănar, și până în piatra hotar de unde am început a măsura întâiu și s-au aflat patrusprădzăci stânjeni și s-au mai pus o piatră alătura cu acest hotar, și așa s-au încheet tot locul Marii Pășoai, de giur-înpregiur, cu măsura și cu aceste patru petri hotar ce s-au pus.

Și după alegere ce-am făcut am dat și noi această mărturii hotarnică la mâna Marii Pășoai, în care am pus pecete Porții gospod și am și iscălit.

1777 iunie 27.

Ion Gordul vornic de poartă <m. p.>; Neculai Grosul vornic de poartă <m. p.>.

Costandin, sin Ușăriul, blănar; Vasile Negre croitor; Mariia Mortoaia ȝigancă; Panaite Chiftic ȝigan; Gavril Moarte ȝigan; Costandin Bălan ȝigan.

Eu, Tănasă Carpu diiac de Divan, am scris.

<Pe marginea din stânga a filei 1 v. a fost desenată, sub formă de dreptunghi, palma cu care s-a măsurat, cu însemnarea>: Palma cu care s-au făcut stânjen.

ANIC, Colecția Vasile Adamachi, X/18. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră, sigiliul rotund al Porții domnești, aplicat în aceeași cerneală, având în câmp o cruce cu scaun, anul 1767 și inscripția: „P(e)ce(te)a P(or)ț(ii).

¹ Numele domnului a fost scris de altă mână pe loc lăsat liber.

² O parte a numelui: „cozino”, adăugată deasupra rândului de altă mână.

19. 1778 ianuarie 7. Adecă eu, Mihălachi, sân Jelincu cupeț, împreună cu surorile mele, anume Tofana isprăvnicița și Zoița, ce o ȝan(e) Petre Mihălescul, dat-am adivărat zăpisul nostru la mâna dumisale giupânului Tănas(e) Ranga, precum să se ști(e) că i-am vândut dumisale o bucățe de loc, care locu este între locul dumisale lui Andon, sân Enachi ceaușul, și între locul lui Neculaiu săhăi-dăcarul, cât să va alegi și i-am vândut dumisale, drept lei cinzăci, adică 50 de lei, tocma(la), și luându banii deplin în mânule no(a)stre i-am dat și zăpisul cel vechi ca să-i fii ocină, în veci, dumisale și giupânesei dumisale și fiilor dumisale și nepoțâlor și strănepoțâlor lor, în veci.

Și la această vânzare s-au tânplat și alți oameni buni și mahalagii, cari mai gios s-au iscălitu.

Și această vânzare, de mai sus arătată, am vândut-o de bună voia noastră, și pentru mai mare credința ni-(a)m și iscălit mai gios, ca să se crează.

1778 ghenarie 7.

Eu, Mih(ă)lachi Gelincu, am vândut și am scris și zăpisul.

Eu, Tofana(a) isprăvnicița, am vândut, cu voi me¹.

Și eu, Zoița, sor(ă) mai mică, cu voi me¹.

Eu, Neculai, împreună cu soțul meu, Sofronie, martor și răzeși.

† Erei Gavriliță Curtețcu m-am tâmplat <m. p.>.
Eu, Lupașcu croitor, martur¹.
Ștefan izbaș sînt martur <m. p.>.
Eu, Nastasie a răposatului Enachi ceauș, mi-am pus degetul și sîntu și răzăș¹.
Eu, Safta a răposatului Andoni, mi-am pus degetul și răzășe, Safta Andoniasa răzeș¹.

ANIC, Colecția Vasile Adamachi, X/19. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră, cinci amprente digitale aplicate în aceeași cerneală; pe f. 2 v., un rez. românesc din prima jumătate a secolului. XIX.

¹ Amprentă digitală.

20. <Înainte de 5 septembrie 1778>. Preînălțate doamne! Jeluesc mării tale că avînd eu un loc de casă părințescu în mahalaoa Bărboiului l-am vîndut vîru-mieu lui Tănase Ranga neguțătorul, și fiindcă hotarnica s-au prăpădit mai cere să i-l dau hotărât c-o hotarnică.

De care, mă rog să să orînduiască un vornic de poartă ca să-l hotărăscă și pomană va fi mării tale.

Roaba mării tale, Sofroniia, fămeia lui Neculae săhăidăcariul din Eși.

Datat după hotarnica din 5 septembrie 1778 (vezi doc. nr. 21).

ANIC, Colecția Vasile Adamachi, X/21. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră.

21. 1778 septembrie 5. Facem știre cu această mărturii hotarnică că din luminata poronca preînălțat domnului nostru mărie sa Costandin Dimitrie Moruz voevoda, fiind orînduiți de dumisale Vasile Razul vel logofăt să mergem la Mahalaoa Bărboiului, la Ulița Rusască, ca să alegem și să hotărâm un loc de casă a lui Tănăsă Ranga cupeț, care loc să hotărăști despre apus cu locul Ilenii Duculesii, iar despre răsărit să hotărăști cu locul Rucsandii Polizoaii, iar den gios cu Ulița Rusască, și fundul den sus până în Ulița Bărboiului, pe care loc îl are Tănăsă Ranga de zestri de la socrul său, Toma Gligoraș cupeț, care și Toma Gligoraș l-au avut de baștină de la strămoșii lui.

Deci noi, după poroncă, am mers la numita mahala, la stare locului, ș-am strîns mahalagii înpregiurași anume pe Ion Arghiri, i Dumitru Arghiri, i Mihălache Jălencu, i Costandin Bantăș cupeț i Ștefan șlicariul, și fiind aceștia toți față am făcut stînjen de opt palme gospod și întăi am prins a măsura fața locului spre răsărit, alături cu Ulița Rusască, din doi petri hotară ce sînt puse în colțul zăplazului lui Tănase Ranga, care petri despart locul lui Tănăsă Ranga de locul Ilenii Duculesei și până în locul Rucsandii Polizoai s-au aflat 15 stînjene, 3 pol palme, și s-au pus piatră hotar, și din piatra aceasta am mersu cu măsura în sus,

lungul locului despre răsărit și alături cu locul Polizoai și până în Ulița Bărboiului s-au aflat 32 stânjani, ș-am pus piatră hotar lângă zăplazu de afară, în margine Uliții Bărboiului, și den piatra aceasta am mers cu măsura spre apus, fundul locului den sus alături cu Ulița Bărboiului și s-au aflat 11 stânjani până în locu Ilenii Duculesei și s-au pus iară hotar în colțul zăplazului lui Tănase(e) Ranga, care piatră desparte locul lui Tănase Ranga de locul Ilenii Duculesei, și den piatra aceasta am mers cu măsura drept în gios, lungul locului despre apus și alături cu locul Ilenii Duculesei până în Ulița Rusască în petrile hotară ce-am purces întâi cu măsura și s-au aflat 32 stânjani. Ș-aice s-au încheet tot hotarul lui Tănase Ranga de hotărât, de giur-înpregiur, despre alți mahalagii înpregiurași cu acești petri și sâmnii de mai sus arătați.

Și după alegere și hotărâre ce-am făcut am dat această mărturii hotarnică la mâna dumisale Tănasă Ranga cupet, puind pecete Porții gospod, ș-am iscălit noi și cei ce s-au tâmplat la hotărât.

1778 sept(embrie) 5 d(ă)ni.

Grigore Beldiman vornic de poartă <m. p.>; Vidrașco Canțâr vornic de poartă <m. p.>.

Ion Arghiropol martor <m. p.>; Dimitrie Ion Arghiropol martor¹; Rucsanda Poledzoi martură <m. p.>; Ileana, soția răposatului Duca, răzeș; ... <m. p.>²; Ioniță Toma martur <m. p.>; Mihalachi Jelincu m-am tâmplat și martur <m. p.>.

Tănase Carp diac am scris.

<Pe marginea din stânga a filei 2 r. a fost desenată, sub formă de dreptunghi, palma cu care s-a măsurat, cu însemnarea>: Cu această palmă s-au făcut stânjani și s-au măsurat locul.

<Pe fila 2 v., rezumat din prima jumătate a secolului XIX>: 1778 septembrie 5. Hotarnica locului de casă din Mahalaoa Bărboiului a lui Tănasă Ranga ce-au trecut cu zăstri, la fiica numitului Ranga, Smaranda Bantăș, născută Ranga, și de la dumneai Smaranda Bantăș, cu clironomii, la fiul dumisali, Ioan Bantăș. <În continuare, de altă mână>: 32, lungul la amândoi capite; 15, locul la capătul despre amiază-zi i 3 ½ palmi; 11, latul spre apus.

ANIC, Colecția Vasile Adamachi, X/20. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră, sigiliul rotund al Porții domnești, aplicat în aceeași cerneală, având în câmp o cruce cu scaun, anul 1767 și inscripția: „P(e)ce(te)a P(or)ț(ii); pe f. 2 v., un rez. românesc din prima jumătate a secolului XIX.

¹ Semnătură în limba greacă.

² Neclar.

22. 1785 aprilie 1. Adică eu, Tănase Ranga, dat-am adevărat zapisul meu la mâna dumisale cucoanii Saftii, fiica răpăosatului Mătei Bantăș și soție dumisale, lui chir Eni Grebinciul, precum să se știe că i-am vândut un loc de casă pe Ulița Bărboiului, la Mahalaoa Fânăriei, ce să răzășești cu casa răpăosatului

Mătei Bantăș și cu casa Antonesăi, și pe lângă drum să hotărâști cu casăle Tomii Gligoraș, și acestu locul l-am avut și eu cumpărat de la vară-mea, Sofronie, fata Lupului, sin Chirilii, și di la Nicolai odobaș di roși, bărbatul vara-mea Sofronii, și de la Dochîța și de la Mihalachi Jlincul, carile sînt și cumpărăturile vechi fați, și eu neavîndu trebuinți de acestu loc, de nîmi silit, nici asuprit, ci di a me bună voi, l-am vîndut dumisale, numitii de mai sus arătate, cu tocmală dreptu 360 lei, adică trii suti șeizăci lei. Și luându eu plata deplin în mîinile meli, i-am dat și zăci scrisori vechi a locului, dinpreună cu zapisul acestu de vînzari, și de astăzi înainti să aibă dumisale a stăpâni locul acesta cu paci ca pe o ocină și dreaptă cumpărătură moșii, cât dumisale și fiii dumisale și neamu din neamul dumisale.

La această vînzari s-au întîmplat și alți oameni de cinsti, cari mai jos s-au iscălit marturi.

Și eu, încă pentru mai mari credința, m-am iscălit cu mîna mea mai jos, ca să se crează.

1785 aprilie 1 d(â)ni.

Tănas(e) Ranga amu vîndut, cu v(o)e me, și m-amu și iscălitu <m. p.>.

Ioan Manu martor <m. p.>¹; Ion Thoma martur <m. p.>; Ioniță Arghiri martur <m. p.>; Safta Antonasa².

ANIC, Colecția Vasile Adamachi, X/22. Orig., hîrtie difolio, cerneală neagră.

¹ Semnătură în limba greacă.

² Amprentă digitală.

23. 1780 august 10. Adică eu, Costandin Zahornian săiman hătmănesc, și dinpreună cu sorî-me, Safta, și ficiorul meu, Dumitrachi, dat-am adivărat și încredințat zapisul nostru la mîna dumisale Savii și a soțului dumisale, Sandii, precum să se știe că, di nîmi săliți, nici asupriți, ci di bună voe no(a)stră, am vîndut casă cu locul ei în Muntenime din Sus, dispri Păcurariu, și locul casăi este din drumul Sării și până în drumul care disparte cu locul lui Boldișor. Și locul dispri casa mea din sus să-l înpărțăm în doao, iar din parti din gios până¹ în lungul drumului lui Boldișor. Și am vîndut această casă dumilor sale, ca să le fie dumilor sale și copiilor sale² ocină și moșie, dumilor sale în veci nestrămutată. Și prețul casăi este 9 lei bani, adecă noao lei. Și cu acești bani să aibu eu a griji moarții, iar de s-ar întîmpla a să scula cineva din niamul nostru ca să întoarcă casa și ar mergi în vreo giudecată să nu să ție în samă.

Și pentru credință am și pus digitile, ca să se criează.

1780 avgust 10.

Eu, Costandin Zahornian, am vîndut, cu voe mea³.

Eu, Safta, sor(ă) lui Costandin Zahornianului, am vîndut, cu voe me³.

Eu, Dumitrachi, ficior lui Costandin Zahornian, am vîndut, cu voe mea³.

Eu, Ariton⁴.

Și la acest zapis ni-am întîmplat mulți o(a)mini buni și mahalagii.

Eu, Ariton, m-am întâmplat; Eu, Ghiorghi Brăilian, m-am întâmplat; Eu, Petre pâslar, m-am întâmplat și sînt martor; Eu, Enachi ciubotar, m-am întâmplat față; Eu, Ioniță Baraboiu, m-am întâmplat, sînt martor.
Și eu, Tănas(e) dascal, am scris acest zăpis, cu zisa lor.

ANIC, Colecția Vasile Bosie, I/1. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră; pe f. 2 v., un rez. românesc din prima jumătate a secolului XIX.

¹ Diacul a scris a scris în continuare: „în hotar”, după care a tăiat cuvintele.

² Așa în orig.

³ Amprentă digitală.

⁴ Tăiat cu mai multe linii.

24. 1784 iunie 15. Adecă eu, Ion Corșovă, înpreună cu soțul meu, Safta, făcut-am adevărat zăpisul nostru la mâna dumisale badilui Grigoraș Vulpe, precum să știe că având noi un loc de casă în Măhălaoa de la Păcurar, pe cari loc am avut și casă, și stricându-să casa în vremea muscalilor și noi, nemai-dându-ne mâna să mai facem casă pe acest loc, l-am vândut dumisale, cu tocmală 10 lei, adică zăci lei, fiind dumnalui și răzăș lângă locul acesta cu locul casei dumisale. Și dându-ne dumnalui banii deplin în mâinile noastre am vândut, ca di acmu înainte să stăpâne(a)ască dumnalui cu paci, nefiind supărat de nemurile mele sau de alții, iar de ar naști vreo pricină pentru acest loc noi să avem a răspunde și a da samă.

Pentru mai adevărată credința ne-m pus degetele și s-au iscălit și alți oameni buni, cari s-au întâmplat la această vânzare.

1784 iunie 15.

Eu, Ion Corșovă, am vândut, cu voia mea.

Eu, Safta, făméia lui Ion Corșovă, cu voia mea.

Eu, Stoica přecupăți, m-amu întâmplatu.

Și eu, Sava Răzmeriță, am scris, cu zisa lui Ion și a fimei lui, Safta.

ANIC, Colecția Vasile Bosie, I/5. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră; pe f. 2 v., un rez. românesc din prima jumătate a secolului XIX.

25. 1785 mai 4. Adecă eu, Costandin Zahorne(a)nul, înpreună cu fiul meu, Dumitrachi, făcut-am adevărat și încredințat zăpesul meu la mâna dumisale badilui Grigoraș Vulpe și a soțului dumisale, Stratinii, și a fiilor dumisale, precum să știe că, de nime sâlit, nici asuprit, ce de a me bună voi, am vândut dumiilor sale o cășicioară și un bordeiaș, cari sînt făcute pe loc domnescu, în Mahalaoa Păcurariu, Muntenime de Sus, tocmala ne-u fost, pe căsuți i bordiașul, 20 lei, adecă doăzăci de lei. Și făcându-ne plată deplin în mâinile mele am vândut și eu, ca de acmu înainte să stăpâne(a)ască dumnalor cu paci și nesupărați

despre tot nemul meu, căci când am vândut nimine nu s-au aflat din nemul meu cumpărătoriu. Și am mai dat la mâna dumilor sale și doi zapisă mai vechi.

Și pentru credința am pus degitul.

1785 maiu 4.

Eu, Costandin Zahorne(a)nul, am vândut, cu voia mea¹.

Eu, Ștefan, sin Gavril făclier, m-am întâmplat la această vânzari¹.

Eu, Dumitrachi, feciorul dumisale lui Costandin Zahorneanul, am vândut, cu voe me, și s-au întâmplat fați și Neculai Covrig când m-am priimit cu voe me.

Și eu, Sava, am scris acest zapes, cu zisa lui Costandin Zahorne(a)nul.

Și eu, Ion Antohii, cu soție me, Anița, nepoata lui Costandin Zahorn(e)anul, este cu voe no(a)stră și a copiilor noștri, și am pus și degitele: eu, Ion¹; eu, Anița, soțu meu¹.

Și eu, Gavril Popa văt(av), am scris, cu voe lo(r), acestor iscăliți mai sus. Și eu, Iordachi Anghelachi mazil, m-am tâmplat. Și eu, Costandin Tăbușcă, am fostu fațe.

ANIC, Colecția Vasile Bosie, I/6. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră; pe f. 2 v., un rez. românesc din prima jumătate a secolului XIX.

¹ Amprentă digitală.

26. 1786 august 20. Preînălțați doamne! Jăluiesc mării tale că aice în Iași, în Mahalaoa Muntenimii de Sus, din dial de Drumul Sării, având un loc de case, cumpăratură, pe care mi-am făcut și case de câțiva ani, și nefiind hotărâte mă rog mării tale fă milă cu mini se fiu rânduit la dumisale vel logofăt ca să-mi rânduiască vornic de poartă se-mi hotărască locul casii cu pietri hotară și cu măsurii în stânjini de cătră locurile altor megiași de pe înpregiur și să mi s(ă) de și mărturie hotarnică, ca să-mi știu stăpânire locului pe undi va fi.

Și cum a fi mila mării tale.

1786 avgust 20.

Robul mării tale, Grigoraș Vulpe de aice din Iași.

<1786> august 22.

Mergi la dumnealui vel logofătul.

Avgust 22.

...¹ vornic <m. p.>.

Dumneavoastră Andrei Mogâlde i Ioan Rale vornici de poartă!

Acest Grigoraș Vulpe, prin jaloba aceasta ce-au dat mării sale lui vodă, au arătat că în Mahalaoa Muntenimei de Sus ar fi având un loc de case, cumpăratură, pe care are și case făcută² de câțiva ani, pentru care au cerșut să i se aliagă locul și să se stâlpscă cu pietri hotară de cătră locurile altor megieși di pe înpregiur.

Deci iată, vă rânduim să mergeți la stare acestui loc, unde adunând megieșii și alți înpregiurași să faceți cercetare cu amărunt atât din scrisori i alte dovezi, cât și din alte mărturii vrednice de credință. Și fiind drept locu al său și fără de pricină, pe unde să va dovedi stăpânire din vechiu să-l măsurați în stânjâni și să-l stâlpiți cu pietri hotară înpregiur, după care să-i dați și mărturie hotarnică, iscălită după obicei de toți răzășii și alți înpregiurași, cu arătare stânjinilor în lungu și în lat³, iar de va naște pricină cu pietri să nu-l stâlpiți, ce precum va fi pricina să dați mărturie pre largu la parte ce se va cădea, făcând și hartă asemine de stare locului, arătând și locul acel de pricină, iarăși cu măsurile lui, și împreună și cu acei între care va fi pricina să veniți să ne arătați ca să li se de hotărâre după cum ari cu drept aceasta.

1786 avgust 25.

...¹ vel logofăt <m. p.>.

ANIC, Colecția Vasile Bosie, I/9. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră; pe f. 2 v., un rez. românesc din prima jumătate a secolului XIX.

¹ Semnătură neclară.

² Așa în orig.

³ Urmează câteva cuvinte înnegrite.

27. 1794 iulie 16. Adecă eu, Iordachi Vulpi, sin lui Gligoraș Vulpi, dat-am adivărat și încredințat zapisul meu la mâna dumisale vornicului Ion i soțul său, a Casandra¹, precum se se știi că i-am vândut o casă a me părintască, ci esti la Muntenime din Sus și cu 7 zapisă ci-au cumpărat părintele meu: un zapis, de la velet 1780 avgustu 10, de la Costandin Zahornen, și altu zapis de la Ion Cociorvă, de la velet 1784 iunii 15, și altu zapis de la Costantin Zahornen, din velet 1785 mai 4, și cu hotarnica ceia ce esti de față. Și tocmala no(a)stră ne-au fostu dreptu 200 lei, adică dooî suti lei, bani, iar banii e-m luat toți înainte și e-m dat acestu zapis la mâna dumisale, cari mai sus arătat, cari nici cu o pricină nu ari, nici asuprit de nime, numai eu singur, de voia me, am vândut-o.

Care la acestu zapis s-au mai întâmplat și alți neguțitori și o(a)mini de cinsti, ca<re> mai jos s-au iscălit marturi, cari și despre frați ori rudenii ai mei supărari să nu aibă și să stăpâne(a)scă cu paci.

Eu, Iordachi Vulpi am vândut, singur, cu voia me și am pus degetu².

Eu, Marie, sor(a) lui Iordachi, și cu soțul meu, Gheorghii siman agescu, cu voia no(a)stră².

Eu, Ana, sor(ă) lui Iordachi, soțul Tomii siman agescu, cu voia no(a)stră².

Eu, Irina, sor(ă) lui Iordachi, soțu lui Dumitrașcu siman agescu, cu voia no(a)stră².

Eu, Petre izbașă de fuștași, martur.

Eu, Vasile franzulagiu gospod, martur.

Eu, Gligori a priutesii, răjăș³, martur².

Eu, Vas(i)le armășel, răzăș, am iscălit <m. p.>.

Let <17>94 iulii 16.

Eu, Lupu vutcar, am scris, cu zisa dumnealor.

ANIC, Colecția Vasile Bosie, I/11. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră; pe f. 2 v., un rez. românesc din prima jumătate a secolului XIX.

¹ „i soțul său, a Casandra”, scris deasupra rândului de aceeași mână.

² Amprentă digitală.

³ Așa în orig.

28. <1781 decembrie 22 – 1800 iulie 16>. Perilipsis tot de scrisorile locurilor de casi ot Păcurari.

11. 1784 aprilie 22. 70 de stânjeni, 5 palme. O mărturie hotarnică ci-au dat Ioniți Rale și Ștefan Ciogole vornici de poartă lui Costandin Bagiura mazil, pentru locul di casi ci i-au hotărât, pi cari-l ave numitu Bagiura de la socrul său, Toader Guțu, și să împresura di cătră un A(n)driu aprod cu niște ocoale ce făcusă; însă suma stânjănilor arătați urmează întru acest chip:

9 stânjăni, de la dial dispri miază-noapti, cu 2 pietri ci-au pus;

22 stânjăni, 1 palmă, din dial la vale, în lungu, până în locul Catrinii, ce-l avea Nastasiia, fiica ei, încheet, și o piatră;

16 stânjeni, de la vale, alături cu locu Catrinii, unde au lăsat și loc de hudiță pentru locul Episcopiei Huși și a Catrinii, di 2 stânjăni largu hudiții, puind și altă piatră;

23 stânjeni, 4 palme, lungu locului dispri răsărit.

17. 1782 ghenarie 10. 203 stânjeni, 4 palme. O anafora a mării sale Costandin Dimitrii Moruz voevod, cu iscălitură și pecete gospod, ci întărește comisului Șărbănachi Bălăsachi pe locurile ce au cumpărat și ce i s-au dat miluire din locu gospod, care au cuprins soma stânjănilor i palme, înpregiur piste tot, precum mai sus să arată, întru cari au intrat 8 zapisi de cumpărături.

Zapise:

4 casă cu locu lor di la numiții, prin hotarnica de supt no. 11, cu velet 1781, ce-au dat vornicii di poartă Andriu Mogâlde și Ștefan Ciogole mărturii hotarnică de supt¹;

2 cari nu arată di au și locu, căci sînt numite pentru cas(e) vânzările;

2 ce sînt numite în vânzări locuri di casi, iar pentru di au avut și casi pe dânsese nu si arată, întrând la suma stânjănilor de sus arătate și o bucățică di loc di danii să arată în anafora din locul gospod, iar împărțirea stânjănilor urmează:

274 stânjăni, 1 palme: soma urmii

Întru acesta-și chip, adică:

stânjăni palme, cu palma gospod

69 1 dispre răsărit

32 dispre apus

66 3 dispre miază-noapți
36 dispre amiază
203 4

19. 1784 aprilie 12. Un zapis a unii Nastasie, fată Catrinii, cu cari au vândut răposatului logofăt Costandin Greceanu, fiind atunci spatar, un loc de casă.

25. 1784 iunie 5. 9 stânjani, 7 palme. O scrisoare a dumisale Iordachi Cantacuzino vel vornic, pentru 9 stânjani gospod în lungu locului și în curmeziș până în Drumul Aparilor, ci i-au vândut răposatului logofăt Greceanu.

28. 1800 iulie 16. 5 stânjani, 4 palme. O scrisoare a dumisale banului Arghiri Cuza pentru acești stânjani ci i-au dat, din locul cel ave di la un Toader teslar cumpărat.

289 stânjani, 4 palme.

<Pe f. 2 v., scris de aceeași mână>: no. 15, cu velet 1781 dechemvrie 22, ci-au dat tot Andriu Mogâlde și Ștefan Ciogole vornici di poartă.

ANIC, Colecția Vasile Bosie, I/14. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră.

¹ Așa în orig.

29. 1758 (7266) mai 4. † Adecă eu, Andoni căpitan, dinpreună cu soțul meu, Safta, scriu și mărturisescu cu acest adevărat zapis al nostru cum că noi de bunăvoe noastră, de nimeni siliți, nici asupriți, am vândut o cas(ă) a noastră dumisali Chirilii căpitanului, drept trei sute triidzaci și cinci de lei, care cas(ă) mi-au rămas și mie de la frate-meu, Paraschiv bulucbaș, ce este în Mahalaoa Muntenimii din Mijloc și cu locul ei cât ține ograda și cu grădini din dosul casii, și casa are și altă cas(ă) lângă poartă, în ogradă, cu pivnițe și grajduri și șopron de căruțe, și într-amândouă casile cu toate trebuințele ei. Și făcându-ne dumisale plata deplin în mâinile noastre, am dat și noi acest adevărat zapis la al nostru la <mâna>¹ dumisali și a giupânesii dumisali și a fiilor dumisali, ca să le fie moșie vecinică, stătătoare, în véc.

Și la această tocmal(ă) și așezare a noastră s-au tâmplat mulți boeri și oameni de cinste, carii mai gios s-au și iscălit.

Și noi, încă pentru credința, am iscălit.

Vălet 7266 <1758> mai 4.

Andoni căpitan <m. p.>². Eu, Safta, soțul dumisali.

Eu, preutul Pinteleiu, m-am tâmplat <m. p.>. Lefter armaș m-am tâmplat <m. p.>. Ion Meleghe vornic de poartă, martor <m. p.>. Tiron vornic de poartă <m. p.>². Tănase Meleghe vornic de poartă m-am tâmplat <m. p.>. Ioniță Codrescul biv vtori medelnicer m-am tâmplat <m. p.>³.

ANIC, Colecția documente moldovenești, LXVIII/7. Orig., hârtie, cerneală neagră, două sigilii inelare, aplicate în aceeași cerneală, neclare.

¹ Omis.

² Sigiliu inelar.

³ Urmează două semnături, care nu se pot descifra în copia xerox oferită spre cercetare la sala de lectură a Arhivelor Naționale din București.

30. 1759 (7267) iulie 2. Din luminată porunca luminatului, preainălțatului domnul, măriei sale Ion Ioan Theodor voevod, ni-au orânduit dumnalui Ștefăniță Rusăt vel logofăt ca să mergem la un loc de casă a lui Toader bănariului, sin lui Ioniță biv vel căpitan, care acel loc de casă i să trage de pe maică-sa, Paraschiva, fata Totoescului, ce esti în Mahalaoa Muntenimii de Sus, pe Ulița ce vine di la Copou, între casa Chirilii, care au fost a bul(i)bașii lui Paraschiv, și între casa Anghelușăi Muncitoai, și între casa preutului Gligori Vartholomeiu și între casa lui Ariton Asprul monah.

Deci, mergând noi la acest loc, am strânsu mahalagii di peînpregiur, anumi: preutul Gligori Vartholomeiu, și Ariton Asprul monah, și Anghelușa Muncitoai, și preutul Gligori, sin popii lui Dumitrașco, și preutul Toader cel Mic, care zisă că au îngropat pe Paraschiva Totoiasca și Andoni căpitan, brat Paraschiv bul(i)bașe, și neavând Toader bănariul scrisori pe acest loc acești mai sus numiți mahalagii ni-au arătat locul și semnele locului pe unde au stăpânit Totoiasca. Deci noi, pi mărturiia acestor oameni mahalagii, am măsurat cu stânjene de 8 palme, întâi am început a măsură dintr-o piatră hotar ci-am găsit supt gardul preutului Gligori Vartholomeiu la dial, alătura cu locul Anghelușii Muncitoai, pi din sus la dial până în gardul Chirilii căpitan, ci s-au numit mai înainte a lui Paraschiv bul(i)baș, și s-au aflat stânjăni doisprăzeci și giunărate și s-au pus piază hotar, și de acolo s-au măsurat alătura cu gardul Chirilii căpitan până în Ulița ce vine di la Copou și s-au aflat stânjăni noai și patru palme și s-au pus piază hotar, și de acolo am măsurat în gios, alătura cu Ulița ce vine de la Copou până în capul locului, și s-au aflat stânjăni triizeci și trii și cinci palme și s-au pus piază hotar, și de acolo am măsurat la vale până în gardul lui Hariton Asprul monah și s-au aflat stânjăni opt și giunărate și am pus piază hotar, și de acolo am măsurat în sus, alătura cu gardul lui Hariton Asprul monah și alătura cu gardul preutului Gligori Vartholomeiu până în piază ci s-au pus întâi, din sus, dispre locul Anghelușii Muncitoai, și s-au aflat stânjăni triizeci și giunărate. Și așa s-au încheet tot locul lui Toader bănariului, și după măsurare locului și după mărturie mahalagiilor am făcut și noi această mărturie hotarnică a mâna lui Toader bănariului, ca să-i fie di credință, în care s-au pus și pecete Porții gospod și ni-am și iscălit și noi și toți mahalagii.

Iar pentru o casă ce-au fost făcut o brăhăriță pe acest loc a lui Toader bănariului au mărturisit Ariton Asprul monah, precum că acel loc au fost tot a Totoiascăi și ar fi lăsat-o pe ace brăhăriță ca să-și facă casă, să să hodiniască, iar locul nu i-au dat de tot.

Leat 7267 (1759) iulie 2.

Chiriac Poroschi vornicu <m. p.>. Ierei Grigori Vartholemei, mahalagiu, m-am tâmplat <m. p.>. Ereu Grigori ot Tălpălari m-am tâmplat <m. p.>. Toader ot Prepodobna <m. p.>.

ANIC, Colecția documente moldovenești, LXVIII/8. Orig., hârtie, cerneală neagră, sigiliul Porții domnești, aplicat în aceeași cerneală, având în câmp o cruce cu „scaun” și inscripția: „P(e)ce(t)ea P(or)ț(ii). 1758”, dispusă între brațele crucii.

31. 1760 (7268) iunie 20. Adică eu, Ioan(a) Zahornița, și dinpreună cu fiii mei, Vasili și Sandul, făcut-am adivărat zăpisul mieu la mâna lui Ghiorghii Traistă și Aniței, soț(ul) dum(isale), precum să se știe că, de nime silită, nici asuprită, ce de a me bun(ă)voe, i-am vândut o casă, cari casă esti în Mahalaoa Muntenimii de Sus, cari casă îmi esti și mie dé la soțu mieu¹, și tocmală am avut să-mi de 10 lei, adică zeci lei, și banii mi-au dat deplin în mâna me, și casa este pe loc domnescu.

Și la această tocmală s-au tâmplat mulți o(a)meni buni și mahalagii, cari mai gios s-au iscălit, care au știut carte, iar cari nu au pus degitul. Și nimeni din niamul mieu să nu aibă a să scula ca să o întoarcă, cari și eu, pentru mai mari credința, mi-am pus degitul.

Let 7268 <1760> iunie 20.

† Eu, Ioana Zahornița, vânzătoare, și am pus și degitul².

† Și eu, Sandul, cu voe me, și am pus degitul².

† Și eu, Costandin, cu voe me, și am pus degitul².

† Și eu, Grigori Turbure, m-am tâmplat, și am pus degitul².

† Și eu, Vasili Mărginianu, m-am tâmplat.

Și eu, Apostol diiac, am scris zăpisul, cu zisa Ioanei.

ANIC, Colecția documente moldovenești, XII/35. Orig., hârtie, cerneală neagră; pe verso, un rez. românesc din prima jumătate a secolului XIX.

¹ „dé la soțu mieu”, pare scris de aceeași mână pe loc lăsat liber, cu altă cerneală.

² Amprentă digitală.

32. 1760 (7269) noiembrie 10. † Adică eu, Costantin, sin Guțului Manolache, făcut-am adivărat zăpisul meu la mâna dumisali logofătului Costandin Feștilă ot Vist(ierie), precum să se știe că, di nime silit, nici asuprit, ce di a me bunăvoe, i-am vândut dumisali o cas(ă) ce-am avut în Mahalaoa Muntenimii dînspri Păcurar, ce esti din d(e)al, pisti drum di casa lui Ghiorghii Capic, car(e) casă esti făcută di mânilor meli, și am dat-o dumisale, drept 20 lei, și făcându-mi plata diplin în mânilor meli i-am dat și eu acestu zăpis, ca să a(i)bă a o stăpâni cu pace, și nimeni din niamurile mel(e) sau din răzeși să nu fie volnic a o întoarce,

niciodată, fiindcă pi toți i-am întreat și nime nu s-au aflat să o cumpiri. Și această casă esti pi loc domnescu.

Și la această tocmală și vânzare s-au întâmplat mulți oameni buni, car(e) mai gios s-or iscăli. Și eu, încă pentru mai(i) mar(e) credința, mi-am pus degitul.

Leat 7269 <1760> noe(m)vrie10.

† Eu, Costantin, sin Manolache, am vândut¹.

† Eu, Tănas(e) cârci(u)mar, martur¹.

† Eu, pretul Grigori, am scris zăpisul, cu dzisa lui Costantin, și sintu martur.

ANIC, Colecția documente moldovenești, XII/37. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră; pe verso, un rez. românesc din prima jumătate a secolului XIX.

¹ Amprentă digitală.

33. 1761 (7269) ianuarie 22. † Adeacă eu, Catrina căpitănița Chirilo(a)e a răposatul(ui) Chirilii căpitanului, dat-am zăpesul meu la cinstită mâna dumisale pah(arnicului) Lupul Costachi și a giupânesăi dum(isale), cumă de bunăvoe me, de nimi silită, nici asuprită, amu vândut o casă a me ot Eș(i) dumisali, car(e) casă esti și noi cumpărătură de la Andoni căpitanul, în Mahalaoa Muntenimii de Mijloc, și cu locu ei cât ține ograda, după cumu arată și zăpisul vechi ci l-am dat la mâna dumisali, dreptă doi sute cinzeci de lei, ca să fie dumisale și giupânes(ei) dumisali și cuconilor dumisali dr(e)aptă ocină și moșie sătătoar(e), în veci.

Și la această tocmală și așăzar(e) al¹ no(a)stră s-au tâmplat mulți boeri și oameni de cinsti, cari s-au și iscălit, și noi încă n(e)-am iscălit.

Leat 7269 <1761> ghenarie 22.

Catrina Chiriloai².

† Az, erei Costachi de Dancul; Micul jitnicer <m. p.>; Ion ...³<m. p.>; ...³<m. p.>; Costandin Baltagu <m. p.>; Costandin Greceanu căpitan <m. p.>.

Și eu, Gligoraș Bantăș, am scris zăpisul, cu zisa căpităniții Chirilo(a)e ot ...⁴.

ANIC, Colecția documente moldovenești, LXVIII/9. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră.

¹ Așa în orig.

² Amprentă digitală.

³ Neclar.

⁴ Două cuvinte de aici și o semnătură nu se pot citi de pe copia xerox oferită spre cercetare la sala de lectură a Arhivelor Naționale din București.

34. 1762 (7270) iulie 9. † Facem știré cu această carté a mea că s-au giudecat de față Gheorghie ce-au fost bulucbaș agescu cu Alecsandru bărbieriul de Târgul de Gios. Pricina lor într-acestaș(i) chipu era, cum în gios arată:

Gheorghe și cu frati-său, Ioniță, la anii 7270 <1762> iunie 7, au vândut o giumătate de vie de la Dialul Coroiului acestui bărbier, cu zapisu, care vie și lor i-au fost cumpăratură de la un Năstas(e), și acum Gheorghe, peste o lună și mai bine de zile, să sculasă să întoarcă banii lui Alecsandru bărbierului înapoi, văzind cum că acea giumătate de vie, ce i-au vândut acum, are roadă multă, și cerea ca să-și ia viia iar la stăpânirea lui. La aceasta, fiind de față amândoaî părțile, am giudecat într-acesta chip: Alecsandru bărbierul i-au dat lui bani cu dobândă, ce au cumpărat moșie, după cum zapisul lui Gheorghe adeverești, iar de s-ar fi întâmplat să dea piatră sau brumă, să strică acea vie, Gheorghe și cu frate-său atunci nu să scula să întoarcă banii lui Alecsandru înapoi, iar acum, văzind că este bună roadă la acea giumătate de vie, vrea să-i întoarcă banii înapoi.

Deci la aceasta am hotărât giudecata lor într-acesta chipu: Alecsandru bărbierul să-și stăpânească acea giumătați de vie cu bună pace, după zapis de cumpăratură ce are la mână, și să-și ia și roada toată dintr-însa, nimenea amestec să n-aibă la roada vii până o va culege, iar după cules, vrând ori den frații lui sau den veri sau nepoți a întoarce banii înapoi ce-au dat pe vie, să fie volnici a întoarce.

Și după hotărârea giudecării am dat și această carté la mâna lui Alecsandru bărbierului.

Aceasta încredințăm. Însă care frate sau rudă nu s-a afla iscălitu în zapis¹.

Ioan Bogdan vel logofăt <m. p.>.

7270 <1762> iulie 9.

ANIC, Colecția documente moldovenești, XII/39. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră.

¹ Propoziție adăugată de altă mână, în aceeași vreme.

35. 1762 (7270) august 25. Adică eu, Gheorghii Traistă, și împreună cu soțul meu, Anița, făcut-am adivărat zapisul nostru la mâna dumisale, lui Ion Corpaciu, precum să știe că, de nime silit, nici asuprit, ce de a noastră bunăvoie, am vândut a noastră driaptă ocină și moșie, o casă ci esti în Mahalaoa Muntenimii de Sus, cari casă și noaoî ni-au fost de cumpăratură de la Ioana Zahornița, și tocmai ni-au fost drept 20 lei, cari și banii ni-au dat deplin în mâinile noastre. Deci, văzind plata deplin în mâinile noastre, am făcut și noi acest adivărat și încredințat zapis la mâna dumisale Ion Corpaciu și a soțului dumisale, Marii, ca să le fie driaptă ocină și moșie dumilor sale și fiilor, nepoților și strănepoților dumisale, în veci stătătoriu, neclintit și nerușuit. Și nime din niamul nostru să nu aibă a să scula să o întoarcă, căci de a noastră bunăvoie i-am vândut.

Și la această tocmală s-au tâmplat mulți oameni mahalagii, cari mai gios s-au iscălit. Și noi, încă pentru credința, ni-am pus degitile.

Leat 7270 <1762> avgust 25.

Eu, Gheorghii Traistă, vânzătoriu¹.

Eu, Anița, soț(ul) lui Gheorghii, vânzătoare¹.

Eu, Simion Chichiur, m-am tâmplat¹.

Sandul Zahornian m-am tâmplat¹.

Ioniță Tărcatul m-am tâmplat¹.

Eu, Apostol diiac, am scris acest zapsi, cu zisa lui Gheorghii Traistă <m. p.>.

ANIC, Colecția documente moldovenești, XII/40. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră; pe f. 2 v., o însemnare contemporană: „zapisul casii” și un rez. românesc din prima jumătate a secolului XIX.

¹ Amprentă digitală.

36. 1763 (7271) ianuarie 13. † Din luminată poronca preînălțatului domnului nostru, mărie sa Io Grigorie Ioan voevod, ni-au orânduie pe noi dumn(ea)lui Manolache Costache vel logofăt ca să mergem și să alégem o bucată de loc de aici din târgul Eșului, din Mahalaoa Muntenimii de Sus, care loc au miluit mărie sa, vodă, pe Toader Boldișor mazil, din locul domnesc.

Deci noi, pe poronca mării sal(e), lui vodă, am mersu la acel loc, unde au fostu casa lui Simion siman agescu, care casă au cumpărat-o Toader Boldișor de la acel Simion seiman, și am strânsu pe toți mahalagii, ce sint pin pregiurul acestu(i) loc, anum(e) pe Ștefan dărăbanul, om bătrân, și pe Ion siman agescu, cibotariul, și pe Ioana Zahornița, făméi bătrână, și pe Ion tălpălar, siman agescu, și pe Ioniță dărăban, și pe Iftimi apariu și pe alți oameni de frunte, carii s-au iscălitu mai gios. Întrebându-i pe toți mahalagii, toți au mărturisit precum că este loc domnescu și nimi nici pricină n-au arătat. Și adeverind noi, precum că este locul drept domnescu, am făcut stânjăn de optu palme și am măsurat locul și s-au aflat lungul locului 25 stânjăni, în sus și în gios, și latul s-au aflat 20 stânjăni, la dial și la vale. Și acest loc pi din dial să alătură cu locul dumisale stolnicului Ioniță Cuzea, ce ari iar danie di la mărie sa, Ion vodă.

Deci noi, măsurând locul, am pus pietre hotară, în câte patru colțurile locului, pe măsurile ce-am arătat mai sus. Și după cum am ales ș-am hotărât am făcut această mărturie la mâna lui Toader Boldișor.

Și pentru credința am pus și pecetea Porții gospod, ca să-și facă și întărituri de la mărie sa, vodă. Și ni-am iscălit și noi și alți boeri și toți mahalagii, câți s-au tâmplat, carii n-au știut carte ș-au pus degitele.

Leat 7271 (1763) ghenarie 13.

Ștefan Popăscul vornic de poartă <m. p.>. Tănasă Melegghi vornic de poartă, hotarnic <m. p.>.

Ștefan dărăbanul; Ion siman agescu, cibotar; Ioana Zahornița; Ion tălpălar, siman; Ioniță dărăban; Iftimi apariul.

Manolachi postelnic <m. p.>.

Și eu, Iosip Frâncul, m-am tâmplat <m. p.>.

<Pe f. 2 r., într-un dreptunghi, însemnarea>: Palma cu care s-au făcut stânjânul de 8 palme.

ANIC, Colecția documente moldovenești, XII/41. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră, pătat și puțin rupt la îndoituri.

37. 1768 aprilie 4. Dumitali vornici Neculaiu Mămăligă! Iată că din poronca mării sale, lui vodă, te orânduim ca să mergi la Mahalaoa Muntenimii de Sus la o casă ce-au cumpărat-o Costandin, sin Zaharie, pe loc domnescu, și să cercetezi jaloba lui ce arată că un Ioniță Baraboiu apariul, având și el casă, iarăși pe loc gospod, alături cu casa lui, de la dial din drum, și fiindcă acel Baraboiu apariul casa lui ș-au făcut-o în anul acesta nu-și stăpânești locul său, cât îi să vini, ce să întindi peste drum și-ș(i) liapădă gunoiul tocma în co(a)stili casăi jăluitorului. Încă mai arată că în țării i-ar fi strâcat și gardul dinpreună cu un Ioniță Turcul, dintr-a căroră pricină i să faci mari strâmbătate și înpresurare locului.

Ce dar, dumitale vornice, mergându acolo, să cercetezi pricina foarti cu amăruntul, și după cum vii cunoaști că esti cu dreptate să dai mărturii, arătând toată pricina pe largu, cu cari să avem știre.

1768 aprilie 4.

Aceasta a dat de bine voitorul, Lupu Balș vel vornic <m. p.>.

<Pe f. 2 v., o însemnare contemporană>: Scrisoare lui Dumitru muntean intru un loc de casă.

ANIC, Colecția documente moldovenești, XII/45. Orig., hârtie difolio, cerneală cafenie.

38. 1772 octombrie 20. † Adecă eu, Dumitrachi, împreună cu soțul meu, Anița, dat-am zăpisul meu la mâna lui Ioniță Ciucul copil de casă, precum să se știi că i-am vândut o casă din Eși, ot Mahalaoa Muntenimi¹ de Sus, drept 20 lei, însă casa cu locul ei pi unde au unblat gardul di(n) vechiu, însă parte din gios până în răchită, iar parti pi din dial până în soc. Și cu voe noastră s-au vândut această casă. Iar sculându-să ciniva di(n) niamul nostru sau s-ar găsi niscăi zăpise vechi să nu se ții în samă, căci la cumpărat casăi s-au cercetat pentru zăpisele vechi și au dat samă că s-au prăpădit.

Și pentru mai buna credință ni-am pus și digitul.

Let 1772 octombrie 20.

Eu, Dumitrachi², și eu, soțul lui, Anița².

Și la acest zăpis ni-am tâmplat și noi mulți oameni buni.

Eu, Ioniță Gage, am iscălit.

Și eu, Gheorghie vornic, încă am fost față.
Și eu, Vârlan copil de casă, încă am fost față.
Și eu, preot Ion ot Rădeni, m-am tâmplat la această vânzare.
Și eu, Toader, zet Gheorghe Teacădearamă, m-am tâmplat³.

ANIC, Colecția documente moldovenești, XII/48. Orig., hârtie difolio, cerneală cafenie.

¹ Cuvânt adăugat deasupra rândului de aceeași mână.

² Amprentă digitală.

³ Amprentă digitală. Scris de altă mână.

39. 1773 (7281) iunie 5. † Adică eu, Costantin Zahorne(a)n, împreună cu frati-meu cel mari, Sandul Zahorne(a)n, dat-am adivărată și încredințată scriso(a)re noastră la mâna lui Ghiorghe Țăran, nepot Salahorului, precum să se știe că având noi un loc de casă de la părinții noștri, dre(a)ptă ocină, care locu iaste <în>¹ Muntenime din Sus, din sus de casa lui Dănilă, și să hotărăște parte din sus cu locu lui Petrinjăl, și la de(a)l să hotărăște cu locu lui Boldișor, iar din hotaru² lui Boldișor în gios merge până în hindichi, și la valé merge până în drumu care nu iaste locu nici de mers caru. Și noi, de nimene sâliți, nici asupriți, ce de a noastră bunăvoie, l-am vândut lui Ghiorghe Țăran, nepot Salahorului, și locul l-am vândut drept 10 lei, adică zece lei. Și să aibă a stăpâni cu pace, el și copiii copiilor lui, până în veci, și să-i fie dumisale dre(a)ptă ocină. Iar de să va întâmpla vreo pricină despre noi vânzătorii, carile sîntem mai sus însămnăți, să nu aibă voe a să scula ca să-i de supărare pentru întoarcere locului și să-i fie în veci dre(a)ptă moșie, să stăpâne(a)scă cu pace și fără de nici o supărare despre noi.

Și pentru mai adivărată credința am pus și degitele mai jos ca să-i fie de crezare.

Eu, Costantin Zahorne(a)n³.

Eu, Sandul, brat lui Costantin Zahorne(a)n³.

Și acestu zăpis s-au făcut cu oameni buni, mahalagii, care mai jos ne-m pus și degeteli.

Eu, Ion Boghean, m-am tâmplat³.

Eu, Ilinca Râpo(a)e, m-am tâmplat³.

Eu, Ghiorghe vătav de apari, m-am tâmplat³.

Eu, Ioniță Bârata, m-am tâmplat³.

Eu, Sandul Zahorne(a)n, brat lui Costantin Zahor(nean), cei ce am vândut locul casăi³.

Iunie 5 d(ni), let 7281 <1773>.

Și eu, dascal Neculai ot Sfeti Necolaiu, am scris acest <zăpis>¹, cu zisa lor.

ANIC, Colecția documente moldovenești, XII/50. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră; pe f. 2 v., un rez. românesc din prima jumătate a secolului XIX.

¹ Omis.

² Scris peste alt cuvânt.

³ Amprentă digitală.

40. 1775 aprilie 16. Adecă eu, Dochița, soțul lui Costandin Catărău, împreună cu ficiorul meu, Lupul, și împreună cu soțul, Vasile Chișionian croitor, făcut-am adevărat și încredințat zăpisul nostru la mâna dumisale lui Velișcu, ficiorul lui Mihăilă, ș-a soțului dumisale, Tofana, ș-a cuconilor dumisale, că, de nime silit nici asuprit, ce de a noastră bunăvoie, am vândut a noastră driaptă ocină și moșie un locu de casă, ce iaste în Mahalaoa Muntenime de Sus, care și noă ni-au fost cumpărătură, întâi de la Ioana Zahornița, ș-al doile cumpărătură de la Ghiorghe Traistă ș-al treile cumpărătură de la Ion ciubotar. Și tocmala ni-au fost drept 10 pol lei, adecă zăci lei și giământate, care și ni-au dat deplin în mâinile noastre. Deci, văzind noi plata deplin în mâinile noastre, am făcut și noi acest adevărat zăpis al nostru la mâna dumnealui Velișcu, sin Mihăilă, ș-a soțului dumisale, Tofanii, ș-a fii(lor) dumisale, ca să-i fie driaptă ocină și moșie, în veci stătătoriu, neclintit și nerușiat.

Și la această tocmală s-au tânplat mulți oameni buni, care mai gios s-au iscălit. Și noi, pentru credința, ni-am pus degitili.

Let 1775 aprilie 16.

Eu, Dochița, soțul lui Costandin Catărău, vânzătoare.

Eu, Lupul, sin lui Costandin Catărău, vânzătoriu.

Eu, Vasile croitor, soțu al doile Dochiții, vânzătoriu.

Și trii zăpisă vechi de cumpărătură locului i-am dat, și cu acest zăpis al pătrăle zăpisă, am dat la mâna lui Velișcu ș-a soțului dumisale.

Ștefan Izmană m-am întâmplat la acestu zăpis.

Eu, Toma ciubotar, m-am tânplat la acest zăpis.

ANIC, Colecția documente moldovenești, XII/52. Orig., hârtie, cerneală cafenie; pe v., un rez. românesc din prima jumătate a secolului XIX.

41. 1776 iulie 10. Adecă eu, Ursachi Mămăligă biv căpitan ot Bacău, dinpreună cu gineri-meu, Ștefan Izmană copil în casă, și împreună cu fiică-me, Safta, soțul lui Ștefan Izmană, și împreună cu Mariia i cu Căsandra i fiii mei, dat-am adevărat și încredințat zăpisul nostru la mâna preutului Vasile Țigan, sin preutului Neculaiu Țigan, precum să știe că, de nimene siliți, nici asupriți, ce de a noastră bunăvoie, i-am dat daniie un loc de casă cu ogradă, cu grădina casăi, și acest loc de casă este în Mahalaoa în Muntenime de Sus, din dial de Drumul Sării, lângă casa lui Toader croitor, zăt lui Gheorghie Tiacădearamă, din jos de casa lor până în locul casăi Marii Grozăvoai, pe din dial de casa lui Ștefan Gagei croitor, care casă cu locul ei au fost a su<ro>¹rii mele, Măriuții Grozăvoai, și

tâmplându-să de au murit de ciumă cu 3 copii a ei și nimeni nu au rămas ca să-i mai grijască ș-au rămas negrijiți până acum. Și socotindu-ne noi, nerămându-i nimene pe urma lor ca să grijască morții, am dat acest loc de casă danie, noi cu toții, préutului Vasile Țigan să-și facă casă și să o stăpâniască în veci nestrămutat și neconținut și nerușluit în ve(a)c și ficiorii molitfii sale și nepoții și strănepoții.

Și această danie în ce chip s-au dat preutului Vasile: însă un sărindariu să slujască și să prohodiască morții și să poarte părăstasi și să facă și o masă pentru sufletele lor, cum și pe noi să ne pomeniască la sfântul jărtăvnic.

Și pentru mai adevărată credința ni-am pus degitile ca să să ciază mai gios și ni-am iscălit, cineși pre numele său.

Și la acest zăpis s-au tâmplat mulți oameni bătrâni și tineri, care s-au pus marturii.

Let 1776 iulie 10 zile.

Ursachi Mămăligă biv căpitan <m. p.>.

Eu, Marie, sin lui Ursachi, eu, Căsandra, sin lui.

Eu, Ște(fan) Gage mahalagiu, am pus degitul, martur.

Ștefan Izmană biv copil în casă i cu soțul meu, Saf[a]ta.

Însă 26 lei, 90 bani, ci am luat bani gata, de la părintii Vasili.

Eu, Vasile diiac za Divanului, am scris cu zisa lui Ursachi Mămăligă i a lui Ștefan Izmană i a fiilor dumilor sale.

ANIC, Colecția documente moldovenești, XII/53. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră, puțin pătat; pe f. 2 v., un rez. românesc din prima jumătate a secolului XIX.

¹ Omis.

42. 1777 august 12. Facem știre cu această mărturie al¹ noastră hotarnică că din luminata poronca preînălțat domnului nostru, mărie sa Grigorie Alexandru Ghica voevoda, fiind orânduți de dumnealui Ioan Canta vel logofăt ca să mergem la Mahalaoa Muntenimii di Mijloc la locurile a două casă, ce-au cumpărat Ioniță Cerchez de la Toader croitoriul și fimeia lui, Nastasăe, fiica lui Gheorghie Tiacădearamă, carile loc iaste între Ulița Sării, dispre amiazi-zi, și între locul lui Gheorghii armașul, dispre apus, și din dial a Aniții Ciuculesă și a Gagii și dispre răsărit alături cu locul Grozevoaiei.

Deci noi, după poroncă mergând la fața locului ni-au arătat dumnealui Ioniță Cerchez zăpisul de vânzare de la Toader croitoriu, zet Ghiorghie Tiacădearamă, i de la femeia sa, Nastasăia, care zăpis iaste din leat 1777 avgust 1, cu iscăliturile numiților vânzători și a câțiva oameni streini marturi, întru care scrie că, de a lor bună voie, au vândut dooi casă, ce sînt făcute pe locul domnesc, carile sînt lor zestre de la Gheorghie Tiacădearamă, drept 400 lei, care bani i-au luat Nastasăe, fiica lui Tiacădearamă, în mânule sale, fiind casăle zestre ei. Ni-au mai arătat Ioniță Cerchez și alt zăpis de danie de la Ioniță Chișcă, din leat

1777 avgust 9, întru care arată că fiindu-i rudenie Ioniță Cerchez i-au dat danie o bucată de loc, din locul mătușii-sale, Irinii Chișculesă, și al său (fiind Chișcă clironom mătușă-sa), care loc s-ar fi înpresurat de Gheorghie Tiacădearamă cu gardul grădinii și a ogrăzii lui mai din anii trecuți.

Și am făcut stânjene de opt palme gospod, și întâi puind 2 petri colțu, la colțul gardului, fiind locul îngrădit din dial de Ulița Sării, despre locul Grozevoaiei, și măsurând pe din dial de drum, fața locului, până unde s-au împlinit 23 stânjăni, 3 pol palme, s-au pus 2 petri hotară, chiotoare, despre locul lui Gheorghie armașul, și din petril(e) aceste, măsurând la dial spre mieze-noapte, alături cu locul lui Gheorghie armașul, până unde s-au împlinit 15 stânjăni, și s-au pus 2 petri hotară, și din hotarul acesta, măsurând pe dinainte casăi Aniții Ciuculesă până unde s-au împlinit 12 stânjăni și 2 palmi și s-au pus piatră hotar în colțul gardului, și din piatra aceasta, măsurând la dial, tot alături cu locul Aniții Ciuculesă, până unde s-au împlinit 16 stânjăni, 6 pol palmi și s-au pus 2 petri hotară, chiotoare, despre locul Gagii, și din piatra aceasta, măsurând fundul locului pe din dial, alături cu locul Gagii, până unde s-au împlinit 8 stânjăni, 6 palmi, și s-au pus 2 petri hotară; din petril(e) aceste, mergând cu măsura la vale spre amiază-zi, alături cu locul Grozevoaiei până în petril(e) ce s-au pus întâi din dial de Drumul Sării s-au aflat 22 stânjăni, 5 palmi, lungul locului. Și așa s-au încheiat tot locul acestor două casă, ce sînt făcute pe locul gospod.

Și am dat și de la noi această mărturie hotarnică la mâna dumisali Ioniță Cerchez întru care ni-am iscălit noi, puind și pecete Porții gospod.

1777 avgust 12 d(ă)ni.

Ion Gordul vornec de Poartă <m. p>. Vidrașco Canțir vornic de Poartă <m. p>.

Această mărturie hotarnică am scris-o eu, cu învățătura vornicilor de poartă, Șerban logofăt <m. p>.

ANIC, Colecția documente moldovenești, XII/54. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră, sigiliul rotund al Porții domnești, aplicat în aceeași cerneală, având în câmp o cruce cu scaun, anul 1767 și inscripția: „P(e)ce(te)a P(or)ț(ii); pe f. 2 v., un rez. românesc din prima jumătate a secolului XIX.

¹ Așa în orig.

43. 1781 martie 16. Adecă eu, Anița, ce m-au ținut întâi răposatul preutul Anton, dinpreună cu fiul meu, Gavril, sin preutul Anton, și dinpreună cu cumnatul meu, Toader Foce, ce-au fost frate cu răposatul preutul Anton, mărturisim cu acest zapis al nostru la mâna dumisale giupânului Ioniță Cerchez, precum să se știe că după moartea soțului meu, preutul Anton, rămându-mi mie și copilului meu, Gavril, o casă cu locul ei în Mahalaoa Muntenime de Mijloc, din dial, și alătura cu locul casălor giupânului Ioniță Cerchez, care casă au fost făcută cu cheltuiala și banii preutului Anton, și locul casăi încă l-au avut

cumpăratură. Și după moartea preutului meu, căsătorindu-mă eu de-al doile, după un Dumitrachi, s-au sculat bărbatul meu de-al doile și-au vândut casa aceasta cu locul ei prin zapis unii Anița Ciuciuliasa, fără de voia mea și a copilului meu, Gavril, și fără de știre cumnatului meu, Toader Foce. Și trecând câțiva ani la mijloc și rădicându-mi-să copilul și înștiințându-se de această vânzare și cumnatul meu, Toader, au tras cumnatul meu dinpreună cu copilul meu, cum și eu, pe Anița Ciuciuliasa la giudecata Divanului, la dumnealor veliții boiari, ca să răscumpărăm casa de la Anița Ciuciuliasa, nefiind ace vânzare cu voia și știrea noastră. Și după giudecata ce-am avut la dumnealor veliții boiari, prin carti de giudecată, din let 1780 iunie 21, s-au dat casa aceasta dinpreună cu locul ei la stăpânire copilului meu, Gavril, dar și copilul să dea banii, prețul, răscumpărare casă, cum și cheltuiala ce-au făcut Anița Ciuciuliasa în casă și pe lângă casă, și cuprinzând răscumpărare și cheltuiala, sumă de bani, și neavând nici o facere ca să răspundă cu bani gata Aniții Ciuciuliasa, am fost supărați și cu zapciu pentru bani, și neavând nici o facere am luat bani cu dobândă și cu an vade de-am plinit și am dat Aniții Ciuciuliasii, cum și alți cheltueli, și la vade, neavând noi puțințe ca să dăm banii cu dobânda lor de unde i-am luat și socotind că până vom avea noi puțințe de plătit să vor sui banii cu dobândă gre, și pe urmă nici cu prețul casă nu vom putea răspunde la suma banilor. Și pentru ca să nu între copilul la datorie, ni-am socotit noi înde noi dinpreună cu copilu, și mai bini să se vândă casa să plătim banii cu dobânda lor de unde i-am luat, și câți bani vor mai rămâne din prețul vânzării casă aceștie și cu locul ei să să cumpere copilului Gavril alt acaret, vie sau stupi, ce s-ar putea cuprinde, pentru ca să rămâie copilului cevaș(i) din moștenire părintască. Și scoțind casa cu locul ei la vânzare și dumisali giupânul Ioniță Cerchez fiind răzăș am făcu tocmală cu dumisali și cu preț drept, 195 lei, adecă una sută noizăci și cinci lei. Deci dumisali făcându-ne toți banii aceștie plata deplin întru mâinile noastre, pentru aceia și noi am vândut dumisale giupânului Ioniță Cerchez casa aceasta dinpreună cu locul ei, cât țini îngrădit, și de acum să aibă dumisale și giupâniasa și fiii dumisali a o stăpâni ca pe dre(a)ptă ocină și moșiie, în veci neclintit și nerușuit și nesupărat de cătră noi sau niamul nostru, iar de s-ar întâmpla a trage dumisali vreo supărare pentru această casă și locul dispre cineva, noi să avem a răspundi, iar dumisali să nu să supere într-o nimică, căci într-acest chip am avut tocmala.

Și afară de zapisul acesta al nostru am mai dat dumisali și carte de giudecată a dumilor sale veliților boiari, ce s-au arătat mai sus, din veliatul cât iasti, cum și un zapis din let 1772 oct(ombrie) 20, cu care vândusă bărbatul meu de-al doile, anumi Dumitrachi, Aniții Ciuciuliasa.

Și pentru adivărată credința, noi vânzătorii, neștiind carti, ni-am pus degitile mai gios, iar Gavril, sin preutul Anton și fecior mie, Aniții, și nepot mie, lui Toader, s-au iscălit cu mâna lui, cum au putut, cum și alții carii s-au întâmplat la această vânzare, iarăși s-au iscălit mai gios marturi.

1781 martie 16.

Eu, Anița, ce m-au ținut întâi răpousatul preutul Anton, muma lui Gavril, am vândut, cu bunăvoia și priimire me, și am pus degitul¹.

Și eu, Gavril, ficioru² preotului Anton, am iscălit, <cu>³ voe și primire mea, fiind copil de 10 ani.

Eu, Toader Foe, ce-am fost frate cu preutul Anton, cu voia și priimire me, am pus degitul¹.

Eu, Anița Ciuculias(a), am pus degitul, cu voe me, ...⁴ să aibă paci despri mini și despre fiii mei, să se stăpâniască cu paci¹. În casa me s-au făcut învoiala lor de s-au pus degitul și au iscălit⁵.

Acest zapis l-am scris cu zisa Aniții i a fiului său, Gavril, și a cumnatului său, Toader Foe, și am iscălit, Vasile Codrian diiac za Divan și sintu martur la vânzare aceasta.

ANIC, Colecția documente moldovenești, VII/4. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră; pe f. 2 v., un rez. românesc din prima jumătate a secolului XIX.

¹ Amprentă digitală.

² Urmează cuvântul „lui”, care a fost tăiat.

³ Omis.

⁴ Două cuvinte neclare, pentru că două litere au fost acoperite cu cerneală.

⁵ Urmează o semnătură neclară.

44. 1781 august 7. La Divanu, înainte noastră, s-au giudecat de față Anița, fata lui Gheorghie clopotariul di la Ocnă, cu Ioniță Cerchez văt(av) pentru o bucată de loc de casă din Mahalaoa Muntenimii di Mijloc, ce să stăpânește de Ioniță Cerchez, avându-o danie cu hrisov gospod, din let 1777 săpt(emvrie) 1, a căroră pricină de giudecată, cercetându-se de noi, într-acesta chip s-au aflat, precum în gios arată.

Anița, fata lui Gheorghie clopotariul, prin jaloba sa au arătat că un Ioniță Chișcă ar fi zălojit la Ghiorghie clopotariul, tatăl Aniții, o casă cu locul ei, lângă țințirimul nemțăscu, aice în Eși, pentru 25 lei, cu zapis, arătând înainte noastră și zapisul acela, care s-au aflat din let ...¹. Și necăutând Ioniță Chișcă să plătească banii, să-și scoată zapisul, acum au cercat pentru loc și au găsat o bucată din locu acela stăpânindu-să de Ioniță Cerchez² și altă parte de loc de Ivan vornic, și au cerut Anița dreptate.

Deci s-au întrebat pe Ioniță Cerchez ce răspunde asupra aceștii bucăți de loc. El au arătat un hrisov gospod di la răpoosatul domnu, măriia sa Grigorii Ghica vodă, din let de sus scris, 1777 săpt(emvrie) 1, întru care scrie că Ioniță Cerchez au fost cumpărat o casă cu locul ei la let 1777³, cu zapis încredințat în patru sute lei, de la un Toader croitoriul, ginirile lui Ghiorghie Tiacădearmaă, și di la fimie sa, Nastasăia, și de la ficiorii săi, cari casă cu locul ei este în Mahalaoa Muntenimii di Mijloc, din dial di bisărica Sfântului Niculai, cu poartă la Ulița Sării, între casa Ciucului și între casa Grozăvoae, alături cu locul lui Ghiorghie armășăl. Și tot în zapisul acelor vânzători, mai gios, arătând și Ioniță Chișcă cum că și el, cu a sa bună <voie>⁴, fiind rudenie cu Ioniță Cerchez, au

dăruit lui Cerchez tot locul său cât să va afla cuprinsu cu îngrăditura ogrăzii și a grădinii lui Ghiorghe T(e)acădearamă, care s-au vândut lui Ioniță Cerchez. Și arată mai gios în hrisovul aceasta cum că s-au rânduit din poronca gospod 2 vornici de poartă, pe Ion Gordul și Vidrașcu Canțir, ca să cercetezi pentru locul acesta di iaste drept locu a vânzătorilor și măsurându-l cu stânjanul să-l și hotărască. Care vornici de poartă, după ce au mersu la fața locului de-au cercetat, așa scrii în hrisov că au dovedit din mahalagii, cum că tot locul acesta, ce l-au fost cumpărat Ioniță Cerchez, n-au fost a vânzătorilor și a celui ce-au dat danie, ci-au fost drept locu domnescu. Și dovedindu-l că iaste locu domnescu, după jaloba lui Ioniță Cerchez, l-au dat măriia sa, răpoosatul domnu, danie lui Ioniță Cerchez, precum pre largu arată hrisovul domnescu, de sus pomenit, ca să-l stăpânească Cerchez, după hotarnica vornicilor di poartă. Și după hrisovul acesta au răspunsu Ioniță Cerchez că stăpânești locul acesta, căci vânzare locului di la Ghiorghe Tiacădearamă și danie de la Ioniță Chișcă au rămas răsuflat(e), aflându-să locul gospod, iar nu acelor ce-au vândut ș-au dat danie.

S-au cerut Aniții, fetii clopotariului, să arati dovadă, cum locul au fost a lui Chișcă, datu danie mai dinainte de vreun domnu. Anița au răspunsu că altă dovadă nu are, fără numai zapisul cel de zălojitură, dar fiind de față și Ioniță Chișcă, însuși Chișcă au mărturisit că danie domniască pe locu acesta n-au avut, ci pâra când au trăit casa ce-au avut pe acel loc au stăpânit și locul, iar după ce s-au răsăpît casa au rămas locul domnescu.

Deci dar, stând noi di am luat sama cu amărunt, s-au cunoscut cum că numita jăluitoare nu are nici o dreptate a trăgi să ia locul acesta în stăpânire sa, cu zapisul de zălojitură di la Ioniță Chișcă, întâi că din hrisovul răpoosatului domnu, Grigorii Ghica vodă, să dovedești că locul au fost domnescu, iar n-au fost a lui Chișcă, datu danie di la vreun domnu, și fiind locu domnescu n-au fost volnic Chișcă să-l zălojască la clopotariul pentru datorie sa, ci în câtă vremi au avut Chișcă casă pe locu au stăpânit locul, iar după ce s-au răsăpît casa au rămas locul domnescu, și domnie l-au dat danie acum lui Ioniță Cerchez. Și am am giudecat, hotărând: Ioniță Cerchez, după tăriia hrisovului răpoasatului domnu Grigorii Ghica vodă, să-și stăpâniască tot locul întreg, precum l-au hotărât vornicii di poartă, iar Anița, fata lui Gheorghii clopotariul, să-și caute cu Ioniță Chișcă datornicul său, pentru banii ce-i are a lua de la dânsul⁵.

1781 avgust 7.

...⁶ vel vornic <m. p.>; ...⁶ vel vornic <m. p.>.

ANIC Colecția documente moldovenești, VII/5. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră; pe f. 2 v., un rez. românesc din prima jumătate a secolului XIX.

¹ Loc liber.

² Scris peste alt cuvânt.

³ Scris de altă mână, cu altă cerneală.

⁴ Omis.

⁵ „pentru banii ce-i are a lua de la dânsul”, scris de altă mână, cu altă cerneală.

⁶ Semnătură neclară.

45. 1781 noiembrie 10. Adecă eu, Ghiorghee diiacon di la Mahalaoa din Muntenimi di Mijloc, cari mai gios m-am iscălit, dat-am adivărat zapisul meu la mâna dumisali vătavului Ioniță Cerchez, precum să se știe că m-am învoit cu dumnealui și i-am vândut dumisali doi stânjani de loc, dintr-un loc de casi ce-l am cumpărătură de la preotul Demiiian. Și având dumisali trebuinți să-și îndreptezi gardul ogrăzii am măsurat doi stânjani gospod din hotaru locului casălor dumisali, alături cu Ulița Sării pe di la dial, pe cari loc, făcând tocmală, l-am vândut dumisali, drept zăci lei. Și mi-au dat și bani și ori ce pricină ar eși la acești doi stânjani de loc, ce-am vândut dumisali, dumn(e)alui să n-aibă triabă, ci eu să aibu a răspundi, ori cu loc ori cu bani, la cei ce-or eși cu vreo pricină pentru acest loc ce-am vândut dumisale.

Și pentru mai bună credința m-am iscălit.

Let 1781 noemvrie 10.

Eu, Gheorghii diiaconul, m-am iscălit, cu voe me, luond plata deplin.

Vasile Codrian diiac, mahalagiu, m-am tâmplat la această vânzare și sint martur.

Acest zapis l-am scris eu, cu zisa acestui diiacon, ș-am iscălit martur, Manole Tănas(e) <m. p.>.

ANIC, Colecția documente moldovenești, VII/6. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră.

46. 1784 iunie. Facem știre cu această mărturii hotarnică că din luminată poronca preînălțat domnului nostru, mărie sa Alixandru Costandin voevod, fiind rânduit de dumnealui Ghiorghe Sturza vel logofăt ca să mărgu la Mahalaoa 40 de Sfinți să hotărăsc un loc de casă, după jaluba ce-au jăluit mării sale, lui vodă, Catrina, fiica vornicului Ivan de Botășeni, ce-au arătat cum că au avut tată-său un loc miluire domniască și pe loc ar fi avut și hrisov domnescu, și hrisovu, la vreme răzmeriții, s-au prăpădit, și găsându-să alți oameni stăpânind locu, mărie sa, voevodu, nefiind hrisov, n-au dat crezământ ca să-i de acel loc, dar osăbită milă au făcut mărie sa, vodă, și i-au dat și ei, tot dintr-acel loc, ci-au arătat că au fost a tătâne-său, 8 stânjani de loc în lungu și 8 în lat.

Deci, după poroncă mergând la stare locului, fiind și mahalagii, anumi: Răducan văt(af) a dumisali vornicului Ștefăniță Sturza i diiacon Ghiorghe, făcând cercetari și cetindu-li-se și carte de blăstăm, întâiu diiaconu Ghiorghe ni-au arătat în colțul gardului dumisale căpitanului Ioniță Cerchez, di la dial și dispre apus, 2 petri, colțu locului, zicând că nu știe dar au auzit că aceli petri ar fi puse de vornicu Ivan și ar fi colțu locului di la vale și dispre apus. Și făcând stânjan de 8 palme gospod am măsurat din petri drept la dial și sus pe lângă un drum ce întră la casăle dumisale vornicului Ștefăniță Sturza pe poarta dispre Bahluiu pâra unde s-au împlinit 8 stânjani s-au pus piatră, și [di] dintr-această piatră am măsurat drept spre apus până undi s-au împlinit iar opt stânjani și iar s-au pus piatră, și dintr-această piatră drept în gios și la vale până în hotar(ul) și gard(ul)

dumisali căpitanului Ioniță Cerchez, iar opt stânjăni, și lângă gardul căpitanului Ioniță Cerchez s-au pus piatră, și dintr-această piatră am măsurat alături cu locu și gardul căpitanului Ioniță pâra în petrite de undi am început, undi s-au împlinit iar 8 stânjăni. Și cu această măsură s-au încheiat tot locu.

Și după cercetare ce-am făcut am dat această mărturii hotarnică în mâna Catrinii, fiicii vornicului Ivan, în care puind pecete Porții gospod am și iscălit-o.

Leat 1784 iunie.

Andrei Mogâlde vornic de poartă <m. p.>.

ANIC, Colecția documente moldovenești, I/67. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră, sigiliul rotund al Porții domnești, având în câmp turnul Porții, flancat de siluetele a două biserici și suprapus de bastoanele încrucișate ale vornicilor, cu legenda: „Pecete Porții gospod. 1782”.

47. 1784 iunie 1. Noi **Александръ Костандинъ воевода, Божію мил(о)ст(ию),господаръ** Z(emli) **Милдавскон**. Domnii mele s-au jăluit Ștefan Gage și Ion Gage, arătând că sint doaozăci ani de când au cumpărat o casă cu locul ei la Mahalaoa Muntenimii de Mijloc, care casă fiind veche și putredă au răsipit-o și au făcut alta noao pe loc, și după vreme, când răzmirița și ciuma, s-au răsipit și aceia casă și nime de locu nu s-au acolisit, până când iarăși éi ș-au făcut un bordeiu pe o bucăță de loc, ce le-au rămas dintr-aceia, necuprins în ograda dumisale Ștefan Sturze vel vornic. Iar acum să scoală ginerii unui Ivanu vornicu și să acolisă de locu să-l ia, zicând că ar fi fost a socrului lor de danie, pentru care au cerut dreptate. După aceia, ni-au jăluit Catrina, fata lui Ivan vornicu, prin vechil, bărbatul său, ...¹, ș-au arătat că tatăl său Ivanu ar fi avut la Mahalaoa Muntenimii din Mijloc un loc de miluire cu hrisov gospod și l-ar fi stăpănit în viața lui, însă hrisoavele și alte scrisori, din întâmplările vremilor, s-au prăpădit, iar de vreun an încoace acei numiți mai sus l-ar fi făcut un bordeiu pe locu și zic că și locu ar fi al lor, pentru care asemenea au cerut dreptate. Mai arătând și aceasta: că s-ar fi cercetat cu vornicu de poartă la fața locului și mulți dintre mahalagii ar fi mărturisit că locul ar fi fost al tatului ei.

Deci domnia me, întâi i-am fost rânduit la giudecata a dumilor sale veliților boiari și neodihnindu-se aceștie am poruncit de s-au scos și la Divanu înainte domniei mele, și cercetându-se pricina aceasta s-au văzut la mâna numiților Ștefan Gage și Ion Gage zapis de cumpărătoare unii case, ce-au fost cumpărat ei, care măcar că de loc nu pomenește, dar cunoscut iaste că casa fără locu nu poate fi, și destulă dovadă li iasti lor că până acum au avut în trei rânduri case acolo, și acel Ivanu vornicu, dacă era locul său, cu putere Divanului, pute a-i scoate de pe loc. Osăbit s-au văzut și la mâna vechilului fetii lui Ivan o mărturie a unora din lăcuitorii mahalalii acie, prin care arată că au apucat numindu-se pe acolo, locu a lui Ivanu, dar nici unii nu arată ca să fie văzut la mâna lui Ivanu vornicu hrisov gospod de danie sau alte scrisori, fără numai zisuri din gură.

Deci, într-acest chip fiind pricina aceasta, domnia mea am giudecat și hotărâm ca acești Ștefan Gage și Ion Gage să aibă a-și stăpâni bordeiul lor și cu locu cât au cuprins în bună pace, fără nici o supărare de cătră nime, iar când fata lui Ivanu vornicul va arăta la Divanu hrisov gospod de miluire tatului său pe acest loc și va scrie că chiar acest loc ar fi fost a tatului său danie, atunci giudecata îi va da locul, iar nearătând hrisov gopod ca acela, cum să arată mai sus, nici odănoară acești Găgești să nu fie supărați de cătră fata lui Ivanu vornic, dându-li-se la mână și această carte al domnii mele, ca să-și stăpâneasă bordeiul lor și cu locul cât au cuprins în bună pace.

Aceasta <poruncim>².

1784 iunie 1.

Procit vel vornicu.

S-au trecut la condica Divanului de anaforali de Gheorghi Costin ot Divanu.

ANIC, Colecția documente moldovenești, I/66. Orig., hârtie, cerneală neagră, sigiliul domnesc mijlociu, aplicat în cerneală roșie, având în câmp stema unită a Moldovei și a Țării Românești.

¹ Loc liber.

² Omis.

48. 1784 august 1. Adică eu, Mihail Drăghici, depreună cu soțul meu, Catrina, fiica răposatului vornic Ivan de Botășeni, scriem și mărturisim cu acest adivărat zapis al nostru la mâna dumnealui, Costandin muntian, cojocar, precum să se știi că, de a noastră bunăvoi, de nimi siliți, nici asupriți, am vândut al nostru drept loc, un locu de casă din Mahalaoa Muntenimi de Mijloc, cari esti din gardul grădinii lui Ioniță Cerchez, la dial spre zăplaji, dumisali vornicului Ștefăniță Sturza, care loc îl avem miluire de la preînălțat domnu, mărie sa Alixandru Costandin voevod, din locu ce-au fost mai înainte iar a părintelui nostru, vornicul Ivan. Și fiindcă la vremile tulburării s-ar fi prăpădit uricu și alti scrisori părințăști, ce-au fost pe locu, acolo, nu s-au crezut cum că au fost scrisori, dar după jalubă ce-am jăluit mării sale lui vodă, s-au milostivit mărie sa, vodă, și dintr-acel loc ni-au dat 8 stânjani gospod în lungu, 8 <stânjani>¹ gospod în lat, loc fără de nici o pricină, nici de o parti, cari loc, rânduindu-ne și vornici de poartă, ni l-au și hotărât de giur-înpregiur cu petre hotar. Și pe acest loc, după cum arată în hotarnică, am făcut tocmală cu Costandin cojocar, 50 lei, cari bani după tocmală ni i-au dat deplin în mân(i)le noastre. Și noi, încă văzind plată deplin(ă), i-am dat acest zapes, depreună și cu hotarneca, ca să-și stăpânească locu a tot² dumisali, cum și ficiorii, nepoții, strănepoții, în veci.

Și când am făcut această tocmală și am luat și plata deplin, s-au tâmplat și boeri și alți o(a)mini a Curții gospod, cari s-au iscălit. Și noi, încă pentru adivărată credința, am iscălit.

1784.

Mihail Drăghici amă vândutū, adevăratū.

Și eu, Caterina, fiica vornicului Ieovanū, și m-e iscălitū, adevăratū³.

Acest zăpis l-am scris eu, cu zisa vânzătorilor, Simion Burghelē diac <m. p>.

Dinainte noastră s-au făcut această tocmală și au luat și toți banii, după cum arată în zăpis mai sus, și fiind cu voe dumisali lui Mihail Drăghicianu și a soțului, Catrina, fiica vornicului Ivan, am iscălit și noi.

1784 august 1.

Și acest zăpis s-au făcut înainte no(a)stră ș-am iscălit: Vidrașco Canțir vornic de poartă <m. p.>; Andrei Mogâldea vornic de poartă <m. p.>.

ANIC, Colecția documente moldovenești, I/68. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră.

¹ Omis.

² Așa în orig.

³ Iscăliturile ambilor vânzători cuprind și litere grecești.

49. 1785 noiembrie 8-10. Preînălțate doamne! Jăluim mării tale pentru că aice în Iași, la Mahalaoa Muntenimii de Mijloc, între locul lui Ioniță Cerchez căpitan și di la vale de casile dumisale Ștefan Sturze biv vel logofăt și între alti locuri a altor răzăși, avem un loc de case, cu zăpis și cu carte gospod de la mările sa Alexandru Costandin voevoda, ce iasti fați, și fiind nestâlplit cu pietri hotară și mai ales înpresurându-să de cătră unii din megiași, ne rugăm mării tale să fim rânduți la dumisale vel logofăt ca să ne rânduiască vornici de poartă să ne aleagă locul nostru, dispre alte locuri di pe înpregiur câti a fi cu dreptu, și să ni se de și mărturie hotarnică, în stânjăni. Și pomană a fi mării tale.

1785 noem(vrie) 8.

Robii mării tale, Ștefan Gage croitor și Nastasie, cumnată lui Ștefan Gage de frati, ce m-au ținut Ion Gage, carile au murit, din Mahalaoa Muntenimii de Mijloc.

Mergeți la dumisale vel logofăt.

Noem(vrie) 9.

...¹ clucer <m. p>.

Dumneavoastră Ștefan Ciogole i Ioan Rale vornici de poartă, fiindcă după jaloba de sus arătată ce-au dat la mările sa, vodă, Ștefan Gage croitor i cumnată-sa, Nastasie, au cerut ca să li să hotărască un loc de casī ce-ar fi având în Muntenime de Mijloc, între locul lui Ioniță Cerchez căpitan i a altor răzăși și de la vali de casili dumisali Ștefan Sturze biv vel logofăt, iată, din poronca mării sali, lui vodă, vă rânduim să mergeți la stare locului acestue, undi adunând de fați și pe toți răzășii cu scrisorile ce vor fi având să faceți cercetare, și după

scrisori, dovezi ce vor fi având, de va fi drept locul acesta al jăluitoilor să-l alegeți și să-l stâlpiți cu pietri hotară înpregiur și cu măsuri în stânjâni de câtră alti locuri di pe înpregiur a altor megieși și să le dați și mărturie hotarnică, în sâmnii iscălită, iar de va naște pricină la hotărât de câtră vreunii din megieșii acestui loc și nu să vor mulțemi cu pietri hotară să nu stâlpiți, ci în ce chip va fi și să va dovedi pricina să ne aduceți înștiințare pre larg. Aceasta.

1785 noemvrie 10.

Ioan Sturza mare logofăt <m. p.>.

ANIC, Colecția documente moldovenești, VII/7. Orig., hârtie difolio, cerneală neagră.

¹ Semnătură neclară.

50. 1785 <noiembrie după 10-decembrie> 29. Adecă eu, Ștefan Gage croitor din Iași, dinpreună și eu, Nastasie, femeia mortului Ion Gage, făcut-am adivărat și încredințat zăpisul nostru la mâna dumisale Ioniță Cerchez biv vel căpitan de Ciuhur, precum să se știe că aice în Iași, la Mahalaoa Muntenimii de Mijloc, avându noi un loc de casă, carile di la dial și dispre amiază-zi să hotărăște iarăși cu locul casilor dumisale căpitanului Ioniță Cerchez și dispre apus cu optu stânjâni de locu ce s-au fost dat danie și miluire de mărie sa Alecsandru Costandin voevoda, cu poroncă, Catrinii, fata lui Ivan vornic, care și acești opt stânjâni de loc a Catrinii, cu vânzare ce-au făcut ea și cu bărbatul ei, Mihail Drăghiceanu, au eșit din mâna lor la alții, până mai la urmă, cu giudecată, l-au răscumpărat iarăși dumnealui căpitanul Ioniță Cerchez de la Andrei Mogâlde vornic de poartă, și di la dial dispre miază-noapte, cu drumul ce s-au lăsat din locurile aceste, pintre locul acesta și pintre zăplajii și locul casilor dumisale Ștefan Sturze biv vel logofăt, iar dispre răsărit să hotărăște cu locul dumisale Vasile Codrean diiac de Divan.

Deci acest loc, cum să arată mai sus, avându-l și noi cumpărătură cu o casă și cu zăpis, din let 7273 <1764> oct(omvrie) 18, de la Marie Vlădoae, cum și cu osebită carte gospod, din let 1784 iunie 1, de la mărie sa Alecsandru Costandin voevoda, cum și cu hotarnică din 1785 noem(vrie) 14, întru care pre largu se arată semnele și măsurile a acestui loc, în stânjâni, și având și nestrămutată stăpânire pe loc pără acum, iar acum dintru bunăvoința noastră, de nimene siliți, nici asupriți, l-am făcut vânzător de istov. Și de altă parti fiind și datori cu bani dumisale căpitanului Ioniță Cerchez, încă mai înainte vreme, pentru trebuințele și nevoile noastre ce-am avut, și mai vârtos fiind dumisale căpitanul Ioniță Cerchez cel mai de aproape răzăș am făcut tocmală cu dumnealui, cu dreți bani, 105 lei, adică una sută cinci lei, care bani după tocmală dându-nii dumnealui toți deplin întru mâinile noastre, suma arătată, cu care și noi mulțămindu-ne.

Pentru aceia și noi de astăzi înainte și în veci am vândut dumisali locul acesta, pe care volnic să fie dumnealui și giupâneasa sa și fiii dumisale și niam

din niam a-l stăpâni ca pe o driaptă ocină și moșie, în veci neclintit și nerușuit, după scrisorile de sus arătate și după zăpisul acesta, fără nici o supărare de cătră nime. Și pentru adivărată credința, noi vânzătorii, neputând iscăli, ni-am pus degitile și numile mai gios, cum și cei ce s-au întâmplat marturi, iarăși s-au iscălit.

1785 ...¹ 29.

Eu, Ștefan Gage croitor, am vândut, cu bunăvoia și priimire me².

Eu, Acsinie, femeia lui Ștefan Gage, am vândut, cu voia me, împreună cu fiii noștri².

Eu, Nastasie, cumnată de frate lui Ștefan Gage, ce m-au ținut mortul Ion Gage, am vândut, cu bunăvoia și priimire me².

Acest zăpis l-am scris, cu zisa și priimire vânzătorilor de sus arătați, și am iscălit fiind și răzăș din gios, Vasile Codrianu diiac de Divan <m. p.>.

ANIC, Colecția documente moldovenești, VII/8. Orig., hârtie difolio, cerneală cafenie; pe f. 2 v., un rez. românesc din prima jumătate a secolului XIX.

¹ Data de lună lipsește.

² Amprentă digitală.

**Several Houses in Iași (Adamachi, Bosie, Cerchez)
within 50 Documents on the 18th Century History of Iași
(Abstract)**

Keywords: Iași, houses, documents, Moldavia, 18th century.

In the recent years, mostly after the publication of the document collection regarding the history of the city of Iași in the 15th-18th centuries, the studies dedicated to the Moldavian capital have increased in both number and quantity. Whereas this collection comprises a multitude of documents found in the public archives of the country, in older collections and in the Romanian archive of Protaton (Mount Athos), many such documents are still unpublished. Within the last category, I discovered – even while working to gather the documentary material for the first three volumes of the collection of Iași-related documents and in the subsequent years – several dozens of documents from the second half of the 17th century, as well as several hundreds pertaining to the 18th century, all of them unpublished, which I thus begin publishing. The purpose is to gather them all within one independent volume in a few years. Hence, this group of documents comprises 50 documents related to the history of Iași before 1800, stored in three collections within the National Archives of Bucharest: 22 in the Vasile Adamachi Collection (1-22), 22 in the Moldavian Documents Collection (29-50) and 6 in the Vasile Bosie Collection (23-28). These records concern houses and house places in Iași (mostly the Adamachi, Bosie and Cerchez houses), and their “files” also contain other records concerning the 19th century, too. They may constitute individual research topics, of course.

Anexe

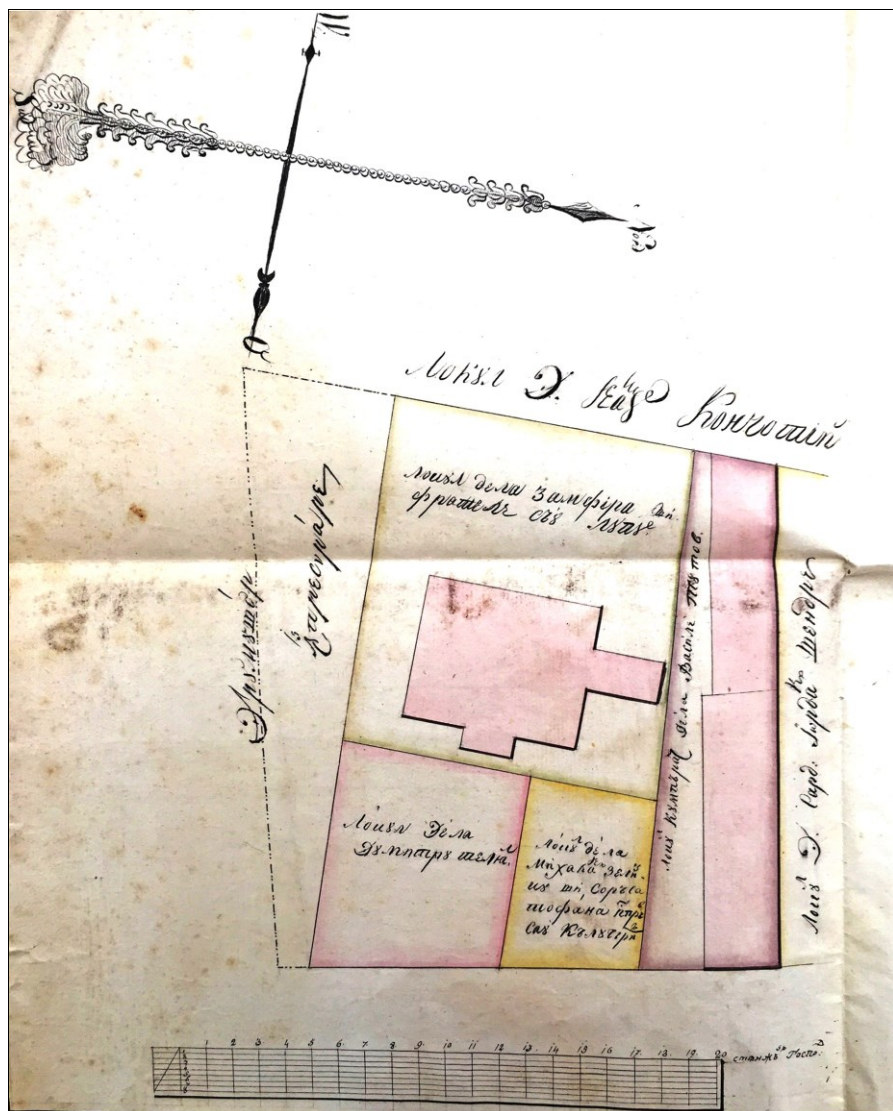

Fig. 1

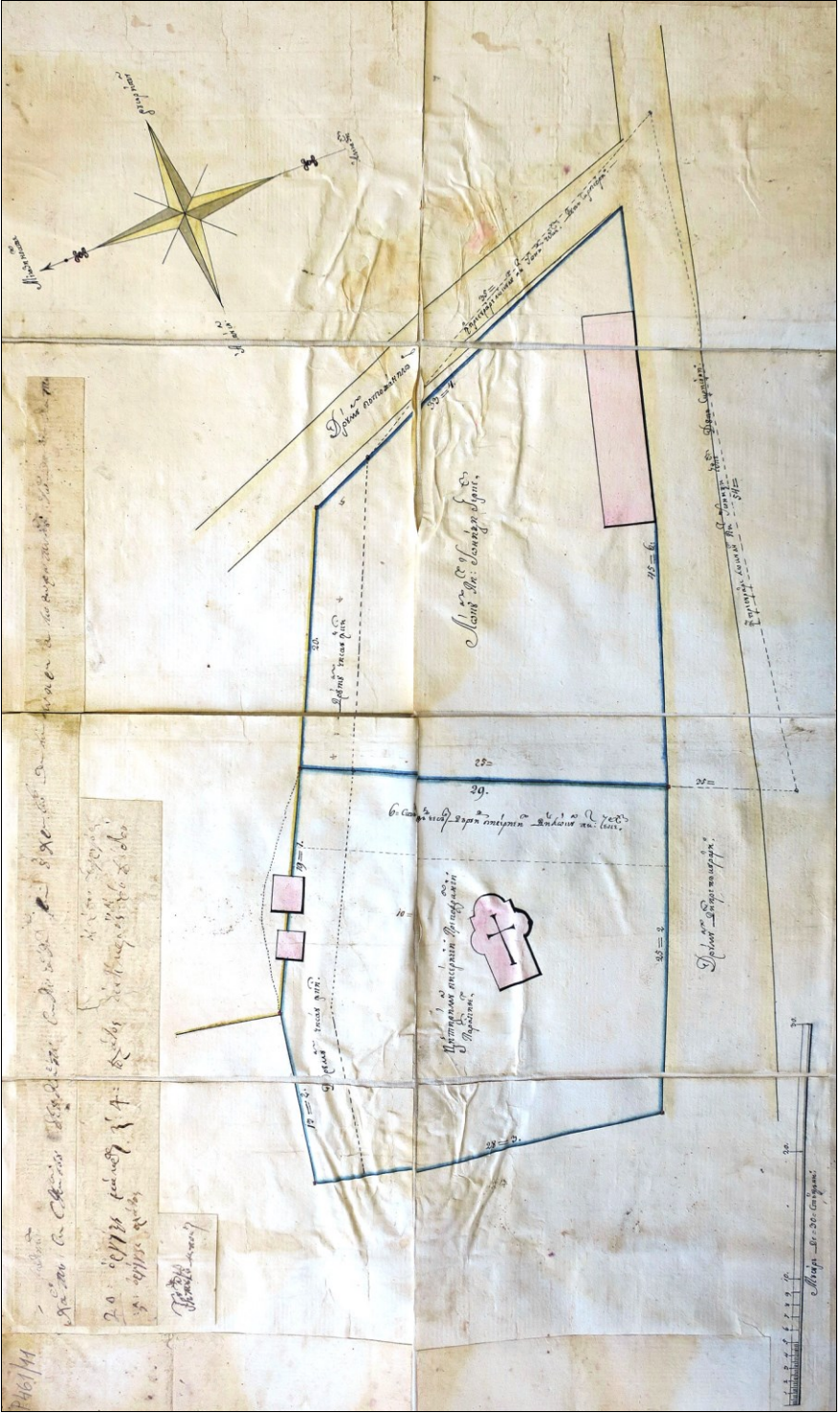

Fig. 2

Propuneri de descentralizare în favoarea Moldovei după unirea cu Valahia. Memoriul generalului Teodor Balș (1867)

Dorin DOBRINCU*

Modul în care a fost gestionată puterea după unirea dintre Moldova și Valahia, în special concentrarea instituțiilor centrale în capitala celei din urmă, la București, în 1862, și marginalizarea moldovenilor, îndeosebi după lovitura de stat prin care a fost detronat Alexandru Ioan Cuza, la 11/23 februarie 1866, au dat naștere unui val de nemulțumiri la nord de Milcov¹. În momentul înlăturării lui Cuza, nu puțini dintre locuitorii Moldovei și-au manifestat deschis bucuria. Încercarea unor cercuri politice de la nord de Milcov, care aveau și susținerea unei părți importante a populației Iașului, de a scoate Moldova din legătura cu Valahia, a fost înăbușită în sânge la 3/15 aprilie 1866 („Duminica Tomei”)².

* Dr., cercetător științific la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iași; e-mail: ddobrincu@yahoo.com.

¹ Pentru priviri proaspete asupra a ceea ce s-a întâmplat în (și cu) Moldova în anii 1859-1866, vezi Paul E. Michelson, *Romanian Politics, 1859-1871: From Prince Cuza to Prince Carol*, Iași, Oxford, Portland, The Center for Romanian Studies, 1998; Adrian Cioflâncă, *Naționalism și parohialism în competiție. Note pe marginea dezbatărilor politice privind unirea Principatelor Române*, în Dumitru Ivănescu, Cătălin Turliuc, Florin Cântec (editori), *Vârstele Unirii. De la unitatea etnică la conștiința națională*, Iași, Fundația Academică „A. D. Xenopol”, 2001, p. 109-134. Nemulțumirile moldovenilor datau chiar din timpul lui Cuza, sistematizate în plângeri și memorii care priveau în general scăderea ponderii Moldovei în componența noului stat (*Memoriile Principelui Nicolae Suțu, mare logofăt al Moldovei (1798-1871)*, traducere din franceză, note și comentarii de Georgeta Filitti, București, Editura Humanitas, 2013, p. 319; Radu Rosetti, *Din copilărie. Amintiri*, București, Editura Humanitas, 2012, p. 206-207), în mod particular a Iașului, centrul său politic, cultural și economic (*Prescriptu-verbalu atingătoriu de mijloacele înfloririi Iașilor făcutu de Comercianții, Meseriașii și Fabricanții în Prefectura de Iași, din ordinul Ministeriului de Interne*, Iași, Tipografia Buciumul Romanu, 1863, 15 p. Textul a fost reluat în Theodor Codrescu (editor), *Uricarul sau colecțiune de diferite acte care pot servi la istoria românilor*, vol. XII, Iasi, Tipografia Buciumului Român, 1889, p. 339-346, împreună cu *Dorințele Înaltei Comisiuni Consultative atingătoare de înflorirea Iașilor*, [1863], p. 375-400).

² Pentru evenimentele din aprilie 1866, de la Iași, din perspective diferite, vezi Ion Moraru din ocolul Moldovei, *Ecspunire situațiunii Moldaviei de la 1859 și pentru triste evenimentele din Iașu de la 3/15 april anul curent 1866*, f.l., Tipografia națională, 1866; T. Boldur-Lătescu, *Adivărul Adivărat. Răspunderea la Articulul din Vocea Națională, subscris X.-Y. din 5 April 1866 sau Relatarea evenemenților petrecute în Iașii la 3 April 1866*, Cernăuți, Tipografia lui Rudolf Echard, 1866; actele procesului intentat lui T. Boldur-Lătescu, finalizat cu achitarea celui în

În primăvara-vara anului 1866, chestiunea tipului de administrație din Principatele Unite/România nu era tranșată. Deși în timpul domniei lui Cuza se făcuse o opțiune evidentă pentru modelul centralist – sub influența celui francez, promovat îndeosebi de radicalii munteni –, susținătorii descentralizării erau numeroși. Și nu doar în Moldova, deși adepții acestei idei erau în număr apreciabil în special în această regiune. „Insurecția” de la Iași i-a speriat pe guvernanții de la București. Pentru a detensiona situația și pentru a preîntâmpina noi manifestări ale nemulțumirilor dinspre Moldova, Consiliul de Miniștri a emis la 18/30 aprilie 1866, cu asentimentul Locotenentei Domnești, un *Jurnal*, unde se făceau multe promisiuni în favoarea părții nordice a statului român. De la început se preciza că se lua „în considerare că centralizarea excesivă, introdusă de guvernul trecut, a jignit într-un mod periculos toate interesele țării”, în mod special Iașul fiind „sdruncinat” în interesele sale prin mutarea capitalei la București. Se avea în vedere luarea unor măsuri menite a ajuta la remedierea situației pentru Iași în particular, pentru Moldova în general: o sumă de bani pentru modernizarea străzilor din oraș și pentru finalizarea șoselelor care plecau de acolo, readucerea Școlii Militare la Iași, completarea numărului de facultăți la Universitatea din capitala Moldovei. Se avea în vedere și realizarea de către Ministerul de Interne a unui „proiect de lege privitoare la revizuirea legii comunale”, în vreme ce Ministerul de Finanțe avea să ia măsuri „ca preschimbarea obligațiunilor rurale definitive să se facă parte la București, parte în Iași și parte în Craiova”. De asemenea, Ministerul de Justiție trebuia să pregătească un proiect de lege, ce urma să fie înaintat Adunării, prin care să se propună mutarea Curții de Justiție și Casație la Iași³.

Începuturile mișcării petiționare moldovenești

Nemulțumirile multor moldoveni față de ultracentralizarea statului comun, marginalizarea Moldovei, problemele economice, decăderea Iașului ș.a.m.d. au

cauză, în decembrie 1866, au fost redată în publicația sa, „Moldova”, anul I, nr. 19, 20 decembrie 1866, p. 1, 70-72, și nr. 20, 23 decembrie 1866, p. 1, 74-75; Theodor Codrescu (editor), *Uricarul sau colecțiune de diferite acte care pot servi la istoria românilor*, vol. IX, Iassi, Tipografia Buciumului Român, 1887, p. 109-113; A. D. Xenopol, *Mișcarea separatistă din Iași*, în *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. XIV, *Domnia lui Cuza Vodă, 1859-1866*, partea a doua, ediția a III-a revăzută de autor, București, Editura Cartea Românească, 1925, p. 199-203; Iacob Negruzzi, *Puțină politică*, în *Amintiri din Junimea*, ediție îngrijită și prefată de Ioana Pârvulescu, București, Editura Humanitas, 2011, p. 64-77; E. Lovinescu, *T. Maiorescu*, București, Editura Minerva, 1972, p. 107-112; T. W. Riker, D. Litt Oxon, *Cum s-a înfăptuit România. Studiul unei probleme internaționale. 1856-1866*, traducere de Alice Bădescu, cu un cuvânt înainte de generalul R. Rosetti, f.l. [București], f.e., f.a. [1943], p. 616-622; Paul E. Michelson, *op. cit.*, p. 168-171; Adrian Cioflâncă, *op. cit.*, p. 121-123; Mihai Dimitrie Sturdza, *Rusia și dezunirea Principatelor Române, 1864-1866*, în *România între frica de Rusia și dragostea de Franța*, București, Editura Roza Vânturilor, 2006, în special p. 53-59 (*Insurecția separatistă*).

³ N. A. Bogdan, *Regele Carol I și a doua sa capitală. Relații istorico-politice scrise din inițiativa primarului Iașului*, G. G. Mărzescu, București, Institutul de Arte Grafice C. Sfetea, 1916, p. 21.

determinat chiar din 1866 o amplă mișcare de repliere politică a moldovenilor. Pe de o parte, ei și-au susținut revendicările în Parlamentul de la București, pe de alta au recurs la o laborioasă activitate petiționară în favoarea Moldovei. Solicitățile lor priveau mutarea Curții de Casație la Iași, acordarea unor compensații în contrapondere la stabilirea capitalei în sud, înlesniri economice etc.⁴.

Dezbaterile din Parlamentul de la București, în vara anului 1866, au fost aprinse. Negocierile pentru mutarea Curții de Casație și Justiție la Iași au eșuat în fața votului din Parlament, din 29 iunie/11 iulie 1866. Ideea lui Titu Maiorescu, ca în acest fel „să mai vie și bucureștenii pe la Iași, să ne cunoască și să ne îndrăgească – poate – mai bine”, a rămas fără ecou. Faptul că deputații munteni erau mai numeroși a jucat desigur cel mai important rol în păstrarea Curții de Casație la București. Era o lecție pentru deputații moldoveni, cum aveau să fie și mai multe după aceea. N. A. Bogdan avea să scrie ulterior:

Acest răsvot al Camerei legiuitoare, după cum e ușor de înțeles, produse efectul cel mai dezastruos asupra reprezentanților Iașului, și, cu atât mai mult asupra nu numai a populației ieșene lovite, dar chiar asupra întregii populații a Moldovei, care vedea cum una din cele mai puternice dureri ale sale era ogoită de frații munteni, care compuneau marea majoritate a membrilor Camerei Deputaților.

Turburarea pricinuită în Iași și Moldova de această lovitură frățească fu așa de mare, încât gogorița separatismului începu a-și arăta iarăși aripile și colții. Protestări violente în întruniri intime ale cluburilor politice și chiar în casele particulare, atacurile prin presa locală, protestările multor reprezentanți ai populației în Cameră și Senat, puseră pe gând pe membrii guvernului, și în special pe cei ce hotărâseră sub mână la respingerea proiectului strămutării Casației⁵.

Constituția din 1/13 iulie 1866 statua continuarea liniei centraliste în privința arhitecturii interne a statului. Art. 1 prevedea că „Principatele Unite Române constituie un singur Stat indivisibil, sub denumirea de România”. Art. 4 era rezervat chestiunii administrative: „Teritoriul este împărțit în județe, județele în plăși, plășile în comune. Aceste divisiuni și subdivisiuni nu pot fi schimbate sau rectificate decât prin lege”. În art. 106 se menționa că „instituțiile județene și comunale sunt regulate de legi”, iar în art. 107 exista precizarea că „aceste legi vor avea de basă descentralizarea administrației mai complectă și independința comunală”. Prin art. 125 se stabilea capitala României în fosta capitală a Valahiei: „Orașul București este capitala Statului român și reședința guvernului”. Ceea ce făcuse regimul Cuza în 1862, fără a consulta populația, în special pe cea din Moldova, se perpetua și după aducerea lui Carol I de Hohenzollern-Sigmaringen în fruntea statului, de această dată prin

⁴ Pentru o largă punere în context și pentru reconstituirea detaliată a ceea ce s-a întâmplat în anii 1862-1874 din perspectiva acestor subiecte, vezi studiul lui Mihai Chiper, „*Valahii ne-au înșelat*”. *Chestiunea compensațiilor Iașului în acțiunea politică moldovenească după unire (1862-1874)* (I), publicat în volumul de față (p. 111-173).

⁵ N. A. Bogdan, *op. cit.*, p. 26.

votul Adunării Constituante. Tot în Constituția din 1866, la secțiunea „Dispozițiuni transitorii și suplimentare”, art. 132 prevedea că „se vor face în cel mai scurt timp legi speciale privitoare” la diferite chestiuni, la pct. 1 – „asupra descentralizării administrative”⁶. Această din urmă lege nu s-a mai făcut vreodată.

Domnitorul Carol I a încercat din momentul venirii în România să-și atragă noii supuși, inclusiv pe cei din Moldova. De aceea a și întreprins mai multe vizite în partea nordică a statului său. Dacă la început principele a venit mai des la Iași, „a doua sa capitală”, ulterior el a făcut-o tot mai rar. Lucrări din epocă⁷, dar și jurnalul lui Carol I⁸, susțin această observație. În pofida hagiografiei care a înflorit în timpul vieții sale, ca și după aceea, este evident că politica dâmbovițeană îl acaparase complet și pe noul domnitor (rege din 1881).

O petiție a ieșenilor adresată domnitorului a fost publicată în foaia „Poporul”, la 14/26 august 1866, așadar cu câteva zile înainte de sosirea lui Carol I la Iași. Semnatarii petiției deplâneau „sistematica prigonire” la care era supus orașul lor (erau amintite desființarea Școlii de Arte și Meserii, a Școlii de Sericicultură, a Școlii de Muzică și a Facultății de Belle-Arte de la Universitate), în pofida „sacrificiilor” făcute pentru „interesele națiunii”⁹. Tema suferințelor avea să fie recurentă în acțiunile petiționare ale moldovenilor în general, ale ieșenilor în special.

Carol I a făcut o primă vizită la Iași între 17/29 august și 24 august/5 septembrie 1866. Înainte de intrarea în oraș, principele a fost întâmpinat de o delegație de notabilități ieșene, din care făceau parte generalul Teodor Balș (vezi *infra*), alături de Iordache Beldiman, Constantin Sutz, Dim. Corne, Dr. Fătu și Nicolae Alcaz. Într-unul din discursurile ținute atunci la Iași, domnitorul a făcut referire la caracterul consolator al vizitei sale și a amintit chiar despre descentralizarea care era solicitată de moldoveni, precum și despre faptul că el considera orașul ca a doua capitală, în care avea să încerce a rezida o parte a anului. Nu uita să precizeze, „dacă voiu putea”¹⁰. Ceea ce nu s-a întâmplat niciodată.

Primarul Dimitrie Gusti i-a înaintat lui Carol I, la 22 august/3 septembrie 1866, un *Memoriu despre Iași*, semnat de membrii Consiliului Municipal Iași, în care i se cerea domnitorului să facă ceea ce promisese ieșenilor în mai multe rânduri. Erau reamintite „sacrificiile” orașului și ale locuitorilor săi pentru realizarea și consolidarea unirii Moldovei și Valahiei. Dacă ieșenii se resemnaseră cu mutarea reședinței princiare, alte cedări erau considerate inacceptabile:

⁶ Ioan Muraru, Gheorghe Iancu (editori), *Constituțiile române. Texte. Note. Prezentare comparativă*, București, Regia autonomă „Monitorul Oficial”, 1993, p. 35, 59, 61, 63.

⁷ Vezi N. A. Bogdan, *op. cit.*, *passim*.

⁸ Vezi Carol I al României, *Jurnal*, vol. I, 1881-1887, și vol. II, 1888-1892, stabilirea textului, traducere din limba germană, studiu introductiv și note de Vasile Docea, Iași, Editura Polirom, 2007, 2014.

⁹ Petiția se regăsește în N. A. Bogdan, *op. cit.*, p. 61-62. Vezi și A. D. Xenopol, *Chestia strămutării Curței de Casație la Iași*, în *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. XIV, partea a doua, p. 205.

¹⁰ N. A. Bogdan, *op. cit.*, p. 31.

[D]in nenorocire, Măria Ta, sistemul eronat al centralizării făcu ca pe lângă sacrificiile voluntare și necesare, fără nici o necesitate, și interesele cele mai drepte, așa încât sacrificiile, în loc de a-i da un titlu de recunoștință și a face ca să fie considerat ca a doua capitală a României, îl aduse mai întâiu la uitare, și, apoi, când a cutezat să reclame oarecari îndreptățiri drepte și necesare, atunci a fost taxat de cuib al reacționarilor, de oraș jidovesc și în care se respiră numai corupțiune; atunci o politică rău nimerită duse la ideea că acest oraș trebuie nimicit, pentru ca să se nimicească cu el și ideea *provincialistică* [subl. în text – nota D.D.] de Moldova.

Sistemul vițios al centralizării, în care un oraș [referire la București – nota D.D.] dă tonul la o țară întreagă, duse pe România la culmea suferințelor și aduse consecința necesară dela 11 Februarie. Atunci orizontul politicii interioare a țării începu a zâmbi și speranțele Iașului începură a renaște.

Apăsarea și nedreptatea trecutului, trebuie să o mărturisim, dădu loc incidentului de la 3 Aprilie. Incident trist în care Iașii văzu sângele fiilor săi curgând pe pavelele sale, drept sacrificiile ce făcu cauzei Unirii!¹¹

Nu toți ieșenii susțineau însă revendicările comunității lor, unii fiind împotriva în mod deschis. Cel mai vocal în acest sens a fost Nicolae Ionescu, șeful Frațiunii libere și independente, proprietar al periodicului „Tribuna Română”. În august 1866, Ionescu a publicat mai multe articole pe marginea vizitei lui Carol I la Iași, utilizând o neascunsă ironie la adresa promisiunilor domnitorului și asigurărilor date de liberalii munteni, dar mai ales la adresa speranțelor pe care și le făceau ieșenii, în special oficialii urbei¹².

Pentru a-i tempera pe partizanii precedentului domnitor detronat, dar și pentru a ține sub control nemulțumirile ieșenilor, care nu se împăcaseră cu pierderea statutului de capitală de către orașul lor, Carol I a făcut o a doua vizită la Iași în zilele de 18/30 ianuarie-28 ianuarie/9 februarie 1867. Nu era o perioadă fastă pentru Moldova, lovită încă din anul precedent de secetă, foamete și boli¹³. Cu această ocazie, el a primit un memoriu din partea generalului Teodor Balș. Inedit, nesemnlat în istoriografie, inexistent practic pentru cercetători până acum, memoriul în discuție privește în ansamblu Moldova aflată la 1867 între granițele statului român.

Autorul memoriului

Teodor (uneori apare și ca Theodor) Balș s-a născut cel mai probabil în 1791 într-una din marile familii boierești ale Moldovei. S-a căsătorit cu Maria Bogdan în 1819, cu care a avut două fete, Ana și Esmeralda¹⁴. Puterea marii

¹¹ Memoriul a fost reprodus integral în *ibidem*, p. 37-42. Vezi și A. D. Xenopol, *Chestia strămutărei Curței de Casație la Iași*, în *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. XIV, partea a doua, p. 206.

¹² N. A. Bogdan, *op. cit.*, p. 44-52.

¹³ *Ibidem*, p. 68-75.

¹⁴ Vasile Panopol, Mihai Dim. Sturdza, *Marele hatman Teodor Balș (cca 1791-1867), comandant al oastei moldovene*, în Mihai Dim. Sturdza (coordonator și coautor), *Familiile*

boierimi provenea din sistemul de relații, accesul la funcțiile publice și proprietățile funciare¹⁵. Utilizând toate avantajele care decurgeau din apartenența la familia Balș – și urmând tradiția acesteia –, Teodor avea să dobândească dregătorii importante în Moldova, acelea de logofăt, inspector general al miliției și mare hatman¹⁶. Câțiva contemporani i-au făcut lui Teodor Balș portrete nu tocmai măgulitoare, semnalate de istorici¹⁷. De altfel, mai multe relatări sau memorii din epocă, dar și realizările istoriografice ulterioare au fost, de regulă, defavorabile celor care se îndoiu de eficiența unor formule geometrizante de organizare administrativă și politică, axate pe ideea unui centralism sufocant pentru interesele locale sau regionale. Deseori, biografiile acestora au fost interpretate cvasi-exclusiv în funcție de poziționările lor în 1848-1849, dar mai ales în 1859 și 1866¹⁸.

boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică, volumul I, *Abaza – Bogdan*, București, Editura Simetria, 2004, p. 292, vezi și p. 257; Rudolf Suțu, *Avocatul Gheorghe Cimara (1890)*, în idem, *Iașii de odinioară*, ediție revăzută, prefață, postfață, ediție îngrijită, selecția textelor și note de Radu Negrescu-Suțu, București, Editura Corint, 2015, p. 458-459. Pentru istoria mai veche a familiei din perspectiva reprezentării, vezi și Maria Dogaru, *Un armorial românesc din 1813. Spița de neam a familiei Balș dotată cu steme*, București, Direcția Generală a Arhivelor Statului, 1981.

¹⁵ Teodor Balș a avut 12 moșii. Principala sa proprietate funciară – singura pe care a și păstrat-o până la sfârșitul vieții – a fost moșia Darabani, ținutul Dorohoi, care număra la un moment dat circa 7.500 de fălci (aproape 11.000 de hectare), una dintre cele mai mari din nordul Moldovei. Deja logofăt și inspector general al Miliției Principatului Moldovei, Balș înființase un târg la Darabani încă din 1835, pentru care la 21 iunie 1837 avea să obțină un hrisov domnesc (nr. 28) de la Mihail Sturdza. Balș primea astfel dreptul de a face la Darabani târg săptămânal și 12 iarmaroace anuale, să aducă oameni pentru a coloniza târgul, de pe urma diverselor activități economice desfășurate aici obținând venituri importante (*Documente privitoare la istoria economică a României. Orașe și târguri, 1776-1861, Moldova*, seria A, vol. II, editat de Gheorghe Ungureanu et alii, București, Direcția Generală a Arhivelor Statului, 1960, p. 231-234; Ion Ionescu de la Brad, *Agricultura română în județul Dorohoiu*, București, Imprimeriile Statului, 1866, p. 56-58; Vasile Panopol, Mihai Dim. Sturdza, *op. cit.*, p. 296-297; Dumitru Haha-Voicăuți, *Darabani. Contribuții documentare pentru o monografie, 1546-2006*, Botoșani, Editura AXA, 2006, p. 25-37; Radu Rosetti, *Ce am auzit de la alții. Amintiri*, prefață de Neagu Djuvara, București, Editura Humanitas, 2011, p. 238). Pe moșia de la Darabani a ridicat T. Balș în anii 1824-1840 un mare conac („castelul”), cu toate acareturile, și o biserică de piatră, impunătoare, cu trei turle, generos înzestrată. De asemenea, tot acolo a înființat o școală, care în 1841 a devenit prima școală satească din Moldova susținută din bani publici (Octav Teioșanu, *Monografia laconică a localității Darabani*, Dorohoi, Editura Tipo-And, 2007, p. 22-23; Ion C. Ilași, *Monografia școlară a orașului Darabani din județul Botoșani, 1841-1957*, Iași, Cronica, 2007, p. 16-23; idem, *Școala dărăbăneană (de la înființarea primei școli satești de stat din Moldova în 1841 până la anul de grație 1957, când începe învățământul liceal)*, în Chirica Pușcașu (coordonator), *50 de ani de învățământ liceal la Darabani (1957-2007)*, Dorohoi, Editura Tipo-And, 2007, p. 15-25; Ioan Canciuc, *Protopopiatul Darabani. Contribuții monografice asupra așezărilor, bisericilor și învățământului*, Iași, Editura Trinitas, 2009, p. 49-51.

¹⁶ Vasile Panopol, Mihai Dim. Sturdza, *op. cit.*, p. 292-293.

¹⁷ Vezi Radu Rosetti, *op. cit.*, p. 236-239; Vasile Panopol, Mihai Dim. Sturdza, *op. cit.*, p. 292-293.

¹⁸ Pentru impunerea pe cale politică a unei memorii oficiale, unidirecționale în România sfârșitului de secol XIX, vezi Mihai Chiper, *1848. Memorie și uitare în România celei de-a doua jumătăți a secolului XIX*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015.

După încheierea păcii de la Adrianopol, în baza Regulamentului Organic, în Moldova s-a constituit „miliția pământeană”, pe care rușii au gândit-o mai degrabă ca pe o jandarmerie, în vreme ce moldovenii (ca și valahii, la rândul lor) tindeau să o vadă ca pe un embrion de armată modernă. În această structură militară avea să joace un rol și Teodor Balș. În baza rangului boieresc, el a primit gradul de polcovnic (colonel). Ulterior a devenit mare hatman, comandant al armatei moldovenești, și general-inspector al miliției. Balș și-a luat în serios atribuțiile militare, atitudine descrisă cu accente ironice de Radu Rosetti¹⁹. Potrivit unor surse, T. Balș ar fi fost interesat în anii 1833-1834 de obținerea tronului Moldovei, ambițiile fiindu-i stimulate și de soția sa. Toate acestea au avut drept rezultat angajarea în cheltuieli costisitoare, care adăugate extravaganțelor somptuare au dus încet, încet la acumularea unor datorii greu de achitat, la înstrăinarea celor mai multe moșii²⁰. Casa din Iași a lui Teodor Balș – situată în Copou, la șoseaua principală²¹ – era printre cele „de vază” din oraș, alături de alte câteva²².

Sub căimăcămia lui Toderiță Balș, vărul său, Teodor Balș a fost mare logofăt, ministru de Interne al Principatului Moldovei. El a fost ales deputat în Divanul ad-hoc al Moldovei la primele alegeri, din iulie 1857, anulate²³. Numele lui apare pe *Lista deputaților pentru Divanul ad-hoc*, publicată de „Gazeta de Moldavia”, nr. 57, 22 iulie (3 august) 1857; era trecut în seria „Deputații mari proprietari funciar”, la Iași²⁴. Însă nu a mai fost ales în al doilea tur al alegerilor pentru Divanul ad-hoc²⁵. În decembrie 1858-ianuarie 1859 a fost unul dintre candidații la domnia Moldovei. Dintre cele 38 de persoane înscrise în această competiție, marele logofăt Teodor Balș ocupa poziția a treia, după prințul Mihail Sturdza și beizadea Costachi Gr. Ghica. Toți candidații erau trecuți în ordinea rangurilor boierești²⁶.

Deși nu a mai fost o prezență publică de prim-plan după unirea Moldovei și Valahiei, Teodor Balș a continuat să fie interesat de viața politică din regiunea

¹⁹ Radu Rosetti, *op. cit.*, p. 236.

²⁰ *Ibidem*, p. 237-238. Vezi și Vasile Panopol, Mihai Dim. Sturdza, *op. cit.*, p. 296-297; pentru detalii privind cheltuielile anuale ale casei lui Teodor Balș, p. 294-295.

²¹ Din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, fosta casă a lui Teodor Balș adăpostește Cercul Militar (Rudolf Suțu, *op. cit.*, p. 458).

²² Radu Rosetti, *op. cit.*, p. 286.

²³ *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, publicate de Dimitrie A. Sturdza și J. J. Skupiewski, vol. X, *Tabla cronologică a actelor și documentelor, indice alfabetic al numelor și cestiunilor*, București, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, 1900, p. 307.

²⁴ *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, publicate de Ghenadie Petrescu, Dimitrie A. Sturdza și Dimitrie C. Sturdza, vol. V, *Tabla cronologică a actelor și documentelor, indice alfabetic al numelor și cestiunilor*, București, Tipografia Carol Göbl, 1890, p. 370.

²⁵ *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, vol. X, p. 307.

²⁶ Publicațiunea Secretariatului de Stat al Moldovei, din 28 Decembrie (9 Ianuarie 1859), în *privința candidaților la Domnie, Iași*, în „Monitorul Oficial al Moldovei”, nr. 21, din 28 decembrie 1858, *apud Acte și documente relative la istoria renașterii României*, publicate de Dimitrie A. Sturdza și J. J. Skupiewski, vol. VIII, 1858-1859, București, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, 1900, p. 180; *ibidem*, vol. X, p. 307.

sa. *Mémoire sur l'administration actuelle de la Moldavie, 1867* reprezintă o bună dovadă în acest sens. Avea să fie și ultima sa manifestare publică pe care o cunoaștem. Generalul a murit la scurt timp după aceea, mai precis în ziua de 4/16 martie 1867, și a fost îngropat în biserica „Sfântul Dumitru” – Balș din Iași, ctitoria familiei încă de la sfârșitul secolului al XVII-lea²⁷.

Recuperarea surselor este o parte importantă a activității istoricilor. Alături de relectura documentelor cunoscute, scoaterea la iveală a unora neștiute sau voit ignorate de predecesori ne ajută să înțelegem, în afara constrângerilor ideologice, perioade istorice, teme și personaje. Sursele ignorate multă vreme pot pune istoria Moldovei de după 1859-1862 într-o lumină sensibil diferită, pot introduce nuanțe importante, pot contrazice versiunea construită de istoricii ideologizați, pentru care singura interpretare istorică validă, ba chiar istoria „adevărată” este cea trecută prin lentilele centralismului.

După cum s-a întâmplat și cu alți oameni ai „vechiului regim” din Moldova, memoria istorică legată de Teodor Balș a fost condiționată în bună măsură de apartenența sa la grupul de putere din jurul lui Mihail Sturza în perioada regulamentară, dar poate într-o măsură și mai mare de reținerile lui față de unirea principatului est carpatic cu cel din sud.

Cum anticipam deja, la câteva decenii după ce Teodor Balș dispăruse, Radu Rosetti i-a apreciat calitățile fizice și cinstea în exercitarea funcției de hatman al Moldovei, aceasta din urmă deosebindu-l de alți ocupanți ai acestui post. În același timp, scriitorul a susținut că fostul demnitar moldovean era lipsit de cultură generală și militară²⁸. Memoriul pe care îl publicăm în paginile următoare ne arată, totuși, că această din urmă apreciere a lui Rosetti la adresa lui Balș este generalizatoare și nedreaptă. Din acest text reiese că, dimpotrivă, generalul avea o percepție clară asupra teritorialității moldovenești, o înțelegere modernă asupra administrației, inclusiv cunoștințe privind sistemul administrativ din țările vecine.

Documentul are un singur autor, pe generalul Teodor Balș, care avea 76 de ani atunci și o experiență politică și administrativă considerabilă în Moldova. În același timp, ne putem întreba dacă nu cumva în spatele semnăturii sale nu se aflau mai mulți moldoveni. Nu avem un răspuns acum, dar este posibil ca investigații ulterioare, poate ale altor cercetători, să elucideze acest aspect.

Conținutul memoriului

Intitulat *Mémoire sur l'administration actuelle de la Moldavie, 1867* și înaintat domnitorului Carol I în timpul vizitei acestuia la Iași, în ianuarie același an (vezi *supra*), actul a fost transmis Ministerului de Interne la 4 februarie 1866 (stil vechi). O trecere în revistă a principalelor sale puncte este nu doar utilă, ci și necesară.

²⁷ Vasile Panopol, Mihai Dim. Sturdza, *op. cit.*, p. 295-296, vezi și p. 257.

²⁸ Radu Rosetti, *op. cit.*, p. 236-239.

Memoriul viza descentralizarea administrației românești, care în mod evident dezavantaja Moldova în cadrul noului stat. Chiar de la început, autorul observa că prin centralizare, prin concentrarea la București a tuturor puterilor, cea care avusese de suferit fusese „România de dincoace de Milcov”, adică Moldova. Textul era sistematizat în opt puncte.

O comparație între cele două părți constitutive ale statului, Moldova și Valahia, scotea în evidență că prima avea în raport cu a doua, prin raportarea la suprafață, o densitate a populației superioară. De asemenea, cea dintâi cunoscuse chiar o creștere teritorială prin integrarea Basarabiei, a gurilor Dunării cu câteva porturi, precum și cu acces la o parte a litoralului Mării Negre.

Iașul și Moldova în ansamblu erau lipsite de un guvern local, drept consecință teritoriul fiind la discreția funcționarilor care depindeau de centru, adică de prefecți, subprefecți, primari și tribunale. Concentrarea la București inclusiv a puterilor mici dezavantaja Moldova și îi pune pe locuitorii acesteia să facă deplasări ruinătoare spre centrul politic din sud. În epocă, pentru diverși politicieni, preponderent munteni, dar și pentru unii moldoveni, unirea era sinonimă cu centralismul, într-o tradiție politică iacobină care era în expansiune în Europa timpului.

Regionaliștii moldoveni nu cereau separarea, ci o Românie mai echitabilă din punctul de vedere al beneficiilor noului stat, un control direct asupra veniturilor strânse de guvern din regiunea lor. Prin comparația cu țările din jur, unde „provinciile” aveau guvernatori care depindeau de șeful statului, situația din România era considerată o anomalie de către autorul memoriului. Practic era vorba de o denunțare a ultracentralismului, accentuându-se necesitatea descentralizării, chiar a federalizării noului stat, sugerându-se constituirea unui „guvern propriu” pentru Moldova. În favoarea descentralizării erau aduse exemple europene, din țările din jur, dar și din spațiul politic românesc. Era amintit inclusiv cazul Olteniei, care avusese cândva în frunte un demnitar cu titlul de ban al Craiovei. Tocmai pentru a controla abuzurile, excesele din administrație și justiție era necesar să existe (la Iași) un guvernator, dispunând de o cancelarie cu două secții, una pentru administrație, cealaltă pentru justiție.

Chestiunii financiare îi era alocat un spațiu important. Mai întâi era observată o anomalie, și anume faptul că fondurile publice care proveneau din impozitele colectate din Moldova erau duse la București. Ulterior, cu întârziere, aceste fonduri erau readuse la nord de Milcov. Drept consecință, sistemul economic fusese afectat, fiind amintite creditul și micul comerț, care se prăbușiseră. Echitabilă și eficientă era considerată menținerea unei părți a fondurilor publice în Moldova. Soluția era înființarea la Iași a unei casierii publice, în care să fie păstrate impozitele din partea moldovenească a țării, în vederea asigurării cheltuielilor guvernamentale în mod rapid și eficient. Marii proprietari funciari din Moldova erau nemulțumiți deoarece nu-și primeau la timp banii la care aveau dreptul în urma exproprierii unor părți din moșiile lor²⁹. Pentru a-și apăra

²⁹ Prin Legea Rurală/reforma agrară din 14/26 august 1864 (publicată în MOF din 15/27 august), țăranii clăcași primeau în proprietate suprafețe de pământ, care variau în funcție de

drepturile, ei trebuiau să facă, de două ori pe an, drumuri lungi la București, oraș pe care nu îl cunoșteau, unde nu aveau relații, și unde erau obligați la cheltuieli oneroase. De asemenea, erau solicitate măsuri pentru ca țăranii să-și onoreze angajamentele față de proprietari și arendași.

Pentru o mai bună administrație era necesară o reformă a legii comunale, cea în uz fiind considerată „defectuoasă” și generatoare de abuzuri³⁰.

* *

Nu am găsit textul memoriului în original, ci într-o copie „întocmai”, după cum se precizează la finalul documentului publicat mai jos. Este posibil ca originalul să fi rămas în arhiva lui Carol I, în vreme ce la Ministerul de Interne a ajuns această copie.

terenul pe care îl aveau în folosință în acel moment, precum și de numărul de animale de muncă deținute. În Moldova dintre Carpați și Prut țăranii din categoria întâi (cu patru boi și o vacă) primeau cinci fâlci și 40 de prăjini, cei din categoria a doua (cu doi boi și o vacă) – patru fâlci, iar cei din categoria a treia (doar cu o vacă, așa-numiții „pălmași”) – două fâlci și 40 de prăjini. În cele trei județe din sudul Basarabiei, redade Moldovei în 1856, țăranii aveau să primească, pe categorii, șase fâlci și 40 de prăjini, patru fâlci și 40 de prăjini, respectiv două fâlci și șapte prăjini. Se prevedea că țăranii nu puteau primi mai mult de două treimi din suprafața unei moșii, exceptând pădurile, care rămăneau integral în mâinile vechilor proprietari, însă cu drept de folosință pentru țărani în următorii 15 ani. Servituțiile obișnuite până atunci („clăcășia”) în relațiile dintre proprietarii de moșii și țărani erau desființate. Suprafețele date țăranilor prin reforma agrară nu puteau fi înstrăinate timp de 30 de ani decât către comună sau către un consătean. În teorie, țăranii primeau pământul gratuit, dar ei trebuiau să răscumpere munca (claca și celelalte obligații) datorată stăpânilor de moșii. Statul era cel care colecta aceste sume de bani, variabile în funcție de categoria în care se aflau țăranii, în tranșe întinse pe 15 ani, bani care apoi erau dați proprietarilor de moșii ca despăgubire. Țăranii cu patru boi și o vacă plăteau 133 de lei/an, cei cu doi boi și o vacă dădeau 100 de lei și 24 de parale, iar cei cu o vacă dădeau 71 de lei și 20 de parale. În satele de munte din Moldova sumele plătite de țărani erau sensibil mai mici. Însă nu toată suma încasată de la țărani ajungea la foștii proprietari, statul oprindu-și o parte pentru acoperirea cheltuielilor suportate în timpul aplicării legii. Astfel, statul încasa 1.995 de lei de la țăranii din prima categorie, dar dădea fostului proprietar doar 1.521 de lei și 10 parale; de la țăranii din a doua categorie lua 1.509 lei, dar fostul proprietar primea 1.148 de lei și 20 de parale; de la țăranii din categoria a treia se luau 1.072 de lei și 20 de parale, în vreme ce la fostul proprietar ajungeau doar 816 lei. Dacă ieșim din retorica secolului al XIX-lea, observăm că birocrăția statului consuma o mare parte din sumele încasate de la țărani pentru pământul pe care îl primiseră. În cele din urmă, sumele totale plătite de țărani echivalau practic cu valoarea reală a pământului primit prin Legea Rurală. Pentru plata banilor către foștii proprietari s-a constituit o *Casă de despăgubire*. Constituția din 1866 prevedea la art. 20 că „proprietatea dată țăranilor prin legea rurală și despăgubirea garantată proprietarilor prin acea lege nu vor putea fi niciodată atinse”. Cu toate aceste garanții, despăgubirile agricole aveau să dea naștere unui șir de nemulțumiri în rândurile proprietarilor expropriați. Pentru detalii privind aplicarea reformei agrare din 1864, cu drepturile și obligațiile țăranilor, respectiv ale proprietarilor de moșii, vezi D. C. Sturdza-Scheeanu, *Acte și legiuri privitoare la chestia țărănească*, seria I, *De la Vasile Lupu până la 1866*, vol. II, București, Socce, 1907, p. 854 ș.u.; A. D. Xenopol, *Legea rurală din 1864*, în *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. XIV, partea a doua, p. 21-26; N. Adăniloae, Dan Berindei, *Reforma agrară din 1864*, București, Editura Academiei, 1967; Constantin C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza Vodă*, București, Editura Curtea Veche, 2000, p. 223-241 (prima ediție – 1966); Constantin Corbu, *Țărănimea din România între 1864 și 1888*, București, Editura Științifică, 1970, p. 21-36; idem, *Țărănimea din România în perioada 1848-1864*, București, Editura Științifică, 1973, p. 229-231.

³⁰ Referire la legea nr. 394, din 31 martie/12 aprilie 1864, pentru comunele urbane și rurale.

Îi mulțumesc prietenului Cristian Anița, care acum aproape un deceniu m-a ajutat să identific acest document în Arhivele Naționale Istorice Centrale. În vreme ce nota de înaintare către Ministerul de Interne este scrisă în limba română, memoriul este redactat integral în limba franceză, utilizată de o parte însemnată a elitei din Moldova și Valahia la jumătatea secolului al XIX-lea. Mihnea Berindei, un prieten foarte apropiat, între timp plecat dintre noi, a găsit răgaz în urmă cu câțiva ani pentru a verifica traducerea dintr-o franceză de secol XIX într-o română de început de secol XXI. Recunoștința mea rămâne aceeași.

În anumite locuri din document, între paranteze pătrate, am introdus corecturi. Câteva note explicative au fost trecute în subsol.

1867, fără lună [ianuarie] și zi, fără loc [Iași]. Mémoire sur l'administration actuelle de la Moldavie, realizat de generalul Teodor Balș. Actul are în vedere mai multe măsuri pentru descentralizarea statului român, constituindu-se într-o pledoarie în favoarea Moldovei. Aceasta era direct și amplu afectată de concentrarea totală a puterii într-un centru aflat departe, la București, ceea ce avea consecințe asupra administrației și economiei, afectând viața locuitorilor din regiunea nordică a României.

**Memoriul dat Măriei Sale de D. Generalu Teodor Balșu,
pentru măsurile ce trebuiesc luate la descentralizarea³¹**

București[,] 4 Februarie 1867³²

Onor: Ministeriu de Interne

Comunicând Ministeriului de Interne, aici alăturat în copie, memoriul ce D. General Teodor Balș a supus Măriei Sale Domnului la Iași, relativ la măsurile de descentralizare ce crede că ar trebui luate în favorul intereselor locale, eu îl recomand la luarea în considerațiune a Ministerului, pentru partea de competență ce îl privesce, și spre a aduce în Consiliul Miniștrilor opiniunea ce va avea asupra-i³³.

Secretarul General
I. C. Petrescu

³¹ Pe coperta dosarului sunt imprimate precizările: „Anul 1867/Ministerul de Interne/ Divisiunea Administrativă”. De mână s-a scris: „Dosar relativ la memoriul dat Măriei Sale Domnitorului de domnul general Teodor Balș pentru măsurile de descentralizare”.

³² Locul și data apar pe nota de înaintare, nu pe memoriu. În partea dreaptă (sus) a paginii este aplicată o ștampilă în care ulterior au fost completate de mână datele de intrare: „Ministeriul de Interne/Reg[istratura] Gen[erală] N° 0126/Priimit la 6 Fev[ruarie] 1867”.

³³ Urmează o semnătură indescifrabilă.

Mémoire
Sur l'administration actuelle de la Moldavie
1867

Mémoire

La Centralisation de tous les pouvoirs à Bucarest a produit pour la Roumanie d'en deçà du Milcov, une regrettable lacune dans son administration, dont les défauts graves se font sentir chaque jour davantage. En effet si l'on veut prendre en considération :

I. Que la population de la Moldavie est beaucoup plus grande que celle de la Valachie, proportion gardée de l'étendue territoriale des pays respectifs, et qu'en outre, la Moldavie s'est trouvée agrandie par la Bessarabie Moldave, avec les bouches du Danube, les escales importantes d'Ismail et de Kilia, et une certaine étendue du littoral de la Mer Noire, on en induira nécessairement que les moyens administratifs actuels sont insuffisants.

II. Que dans l'état présent des choses, la Capitale de la Moldavie, ainsi que tout le pays, manque, nous pouvons dire, d'un gouvernement rapproché, de sorte que le pays se trouve à la merci des préfets, des sous préfets et des primaires [maires].

Il est à propos de relever ici qu'une pareille combinaison administrative n'a jamais existé en Moldavie; car toutes les fois que le Chef du gouvernement était obligé de résider à Bucarest il y avait en Moldavie une administration spéciale pour les affaires courantes du pays, et ce n'est que lorsqu'il s'agissait d'affaires majeures qu'on en referait au chef du gouvernement à Bucarest ; mais pour le moindre désordre d'un préfet, d'un sous-préfet, d'un primaire, ou de la part des Tribunaux des Districts, on n'était pas obligé, comme aujourd'hui, d'avoir recours à Bucarest, démarche ruineuse pour tous ceux qui se trouvent dans la nécessité de revendiquer leurs droits, étant ainsi forcés d'abandonner tous leurs intérêts domestiques.

III. Dans ce qui précède il y a une anomalie évidente ; car tout pays civilisé, et même non civilisé, a dans ses Provinces un Gouverneur, sous les ordres du Chef de l'Etat, comme en Boucovine, en Galicie, en Bessarabie etc. et même en Valachie il existait pour la petite Valachie un Gouverneur sous le titre des Bans de Craiova.

C'est donc avec douleur qu'en se demande comment la Roumanie d'en deca de Milcov peut ainsi être abandonnée à la discrétion des préfets, des sous-préfets, des primaires et des tribunaux judiciaires.

IV. Il est indispensable que ce Gouverneur ou toute autre dénomination que le Chef de l'Etat trouvera à propos de lui donner) ait l'autorité de décider de toutes les affaires de peu d'importance et d'affaire [de faire ?] droit quand les réclamations seront fondées sur la justice. Et, pour que cette administrateur puisse remplir une pareille mission à peu de frais, il devra avoir une Chancellerie avec un Chef de section pour les affaires administratives, et un autre Chef de section pour les affaires judiciaires. Il serait en outre urgent qu'il exerçât une surveillance

active sur les [des] affaires de la Municipalité, où des nombreux abus ont lieu et qu'il fut investi du pouvoir d'y remédier d'après les statuts Municipaux.

C'est là l'unique moyen de mettre un terme aux plaintes incessantes, et de jour en jour plus nombreuses, contre les désordres qui se commettent et qui accumulent les pertes et les souffrances, non seulement du pauvre peuple, mais de toutes les classes de la société.

V. Il y a, en outre, un vice important à signaler pour ce qui concerne la manipulation des fonds publics provenant des perceptions de tout genre en Moldavie. Il est de notoriété publique que ces fonds, dont une partie doit nécessairement être répartie ici-même, sont obligatoirement versés dans la caisse centrale de Bucarest, et que par conséquent ils font non seulement un voyage superflu, mais qu'encore les retards qu'éprouvé leur retour, entrainement dans un dédale de mauve sans fin. Les pertes caressées par cette disposition administrative sont incalculables : tout le monde en Moldavie en a éprouvé les tristes effets, soit par le retard de l'envoi des mandats, soit par leur escompté forcé et par conséquent recineux. Le crédit est tombé, et le petit commerce, d'où vivaient des milliers de personnes, s'est trouvé subitement anéanti.

Ne serait-il donc pas plus rationnel qu'il y eut à lassy une caisse des deniers publics, provenant des redevances de la Moldavie, pour satisfaire immédiatement aux besoins que doit couvrir le gouvernement? Et dans le cas où il y aurait des excédants, ceux-ci pourraient être, en temps et lieu, transmis à la caisse à Bucarest, pour être employé où le gouvernement le requerrait.

VI. Il est en même temps opportun de faire ici mention des difficultés qu'éprouvent les propriétaires fonciers de la Moldavie pour l'encaissement des intérêts de leurs bons ruraux, en faisant le voyage à Bucarest deux fois par an. La plupart d'entre eux n'ayant aucune relation avec Bucarest ne savent quelle voie prendre pour se faire payer. Il s'en suit de là des retards, des pertes certaines, des dépenses onéreuses, auxquelles beaucoup, on pour mieux dire, tous les petits propriétaires n'ont pas les moyens de suffire. Et en outre, les propriétaires fonciers ne reçoivent pas non plus les bons définitifs que spécifie la loi rurale; de sorte qu'ils se trouvent tout déçus dans leur plus chère espérance, c'est à dire, celle de percevoir leur fonds pour vivre, et obligées même de contracter des dettes.

VII. Il serait urgent que l'on établît un contrôle plus efficace, et dont l'effet fut plus prompt, touchant l'exécution des engagements pris par les cultivateurs vis-à-vis des propriétaires et des fermiers, concernant l'agriculture qui constitue notre seule richesse nationale.

VIII. Tous appellent de leurs vœux une réforme de la loi communale qui, sous plusieurs rapports est défectueuse et donne lieu à de regrettables abus.

(signé) Le Général Théodore Balsche

Pentru copie întocmai
Subsemnatul
N. Dunca

(ANIC, fond Ministerul de Interne-Diviziunea Administrativă, dosar 397/1867, f. 1-6)

Traducere

Memoriu Asupra administrației actuale a Moldovei 1867

Memoriu

Centralizarea tuturor puterilor la București a produs pentru România de dincoace de Milcov o regretabilă lacună în administrația sa, ale cărei grave defecte sunt resimțite cu atât mai mult. Astfel, dacă vrem să luăm în considerare:

I. Că populația Moldovei este mai mare decât a Valahiei, dacă ținem cont de întinderea teritorială a țărilor respective, și că, în plus, Moldova se găsește mărită prin Basarabia Moldovenească³⁴, cu gurile Dunării, cu porturile importante Ismail și Chilia, o anumită întindere a litoralului Mării Negre, ne arată cu certitudine că mijloacele administrative actuale sunt insuficiente.

II. Că în starea actuală a lucrurilor, Capitalei Moldovei, de altfel ca și restului țării, îi lipsește, putem spune, un guvern propriu³⁵, astfel că țara se găsește la discreția prefecților, a subprefecților și a primarilor.

Trebuie să subliniem aici că o astfel de combinație administrativă nu a existat niciodată în Moldova³⁶; căci ori de câte ori șeful guvernului era obligat să rezideze la București a existat în Moldova o administrație specială pentru afacerile curente ale țării, și numai când era vorba de afaceri importante ele erau transmise șefului guvernului de la București; dar pentru cea mai mică dezordine a unui prefect, a unui subprefect, a unui primar sau din partea Tribunalelor Districtuale, nu eram obligați, ca astăzi, să ne adresăm Bucureștiului, demers care îi ruinează pe toți cei care se văd obligați să-și revendice drepturile, care sunt astfel forțați să-și abandoneze toate interesele domestice.

III. În cele expuse mai sus există o anomalie evidentă; căci fiecare țară civilizată, și chiar necivilizată, are în Provinciile sale un Guvernator, sub ordinele șefului statului, ca în Bucovina, în Galiția, în Basarabia etc., și chiar în Valahia a existat pentru mica Valahie un Guvernator intitulat Banul Craiovei.

Așadar, cu durere ne întrebăm cum România de dincoace de Milcov poate fi astfel abandonată la discreția prefecților, a subprefecților, a primarilor și a tribunalelor judiciare.

IV. Este indispensabil ca acest Guvernator (sau orice altă denumire pe care șeful statului va găsi de cuviință să i se dea) să aibă autoritatea de a decide asupra tuturor afacerilor curente și să facă dreptate când reclamațiile sunt bazate pe justiție. Și pentru ca acest administrator să poată să îndeplinească o astfel de misiune cu puține cheltuieli, el va trebui să aibă o Cancelarie cu un Șef de secție

³⁴ Referirea era la partea de sud a Basarabiei, redată Moldovei în 1856 – ținuturile/județele Cahul, Ismail și Bolgrad –, în opoziție cu Basarabia rămasă în componența Imperiului Rus.

³⁵ Pentru autoadministrare.

³⁶ Se referă, probabil, la perioada 1859-1862, când Moldova și Valahia au format o confederație.

pentru afacerile administrative, și un alt Șef de secție pentru afacerile judiciare. Ar fi, de asemenea, urgent ca el să exercite o supraveghere activă asupra afacerilor Municipality, unde au loc numeroase abuzuri, și să fie investit cu puterea de decizie conform cu statutele Municipale.

Acesta este unicul mijloc de a eradica plângerile neîncetate, și din zi în zi mai numeroase, contra dezordinilor care se comit și care provoacă pierderi și suferințe, nu numai pentru oamenii simpli, ci pentru toate clasele societății.

V. Există, de asemenea, un viciu important de semnalat în ceea ce privește manipularea fondurilor publice care provin din impozitele de toate felurile din Moldova. Este de notorietate publică faptul că aceste fonduri, dintre care o parte trebuie neapărat să fie repartizate chiar aici, sunt în mod obligatoriu vărsate în casieria centrală din București, și că, în consecință, fondurile fac astfel nu doar o călătorie inutilă, dar că în plus întârzierile cauzate de reîntoarcerea lor antrenează totul într-un labirint fără sfârșit. Pierderile înregistrate prin aceste dispoziții administrative sunt incalculabile: toată lumea în Moldova a experimentat triste efecte, fie prin întârzieri la trimiterea mandatelor, fie prin decontarea lor forțată și prin consecințe recurente. Creditul a căzut, iar micul comerț, din care trăiau mii de persoane, s-a văzut dintr-odată distrus.

Nu ar fi, deci, mai rațional ca la Iași să se găsească o casierie a banilor publici, provenind din impozitele Moldovei, pentru satisfacerea imediată a necesităților pe care trebuie să le acopere guvernul? Și în cazul în care ar exista excedente, acestea ar putea fi, fără întârziere, transmise casieriei din București, pentru a fi folosite unde guvernul găsește de cuviință.

VI. În același timp este oportun să menționăm aici dificultățile cu care se confruntă proprietarii funciari din Moldova ca să încaseze sumele de pe bonurile lor rurale, bătând drumul de două ori pe an la București. Cei mai mulți dintre ei nu au nici o relație cu Bucureștiul, nu știu ce cale să urmeze ca să fie plătiți. Rezultă întârzieri, pierderi sigure, cheltuieli oneroase, pe care mulți, sau mai bine zis toți micii proprietari, nu au mijloace suficiente să le acopere. Pe de altă parte, proprietarii de terenuri nu primesc bonurile definitive stipulate în legea rurală, astfel încât toți sunt dezamăgiți în speranțele lor, adică acelea de a primi fondurile ca să trăiască, și sunt obligați chiar să se îndatoreze.

VII. Ar fi urgent să se stabilească un control mai eficient, al cărui efect să fie mai rapid, în privința îndeplinirii angajamentelor asumate de către cultivatori³⁷ față de proprietari și de arendași, privind agricultura care constituie singura noastră bogăție națională.

VIII. Toți își doresc din adâncul inimii o reformă a legii comunale care, în multe privințe, este defectuoasă și dă naștere la regretabile abuzuri.

(semnează) Generalul Theodor Balș

Pentru copie întocmai

Subsemnatul
N. Dunca

³⁷ Este vorba, desigur, de țărani.

**Moldavian Proposals for De-Centralization after the Union with Wallachia.
The Memorandum of General Teodor Balș (1867)**
(Abstract)

Keywords: Moldavia, Romania, Teodor Balș, Moldavian petitionary movement, centralism, de-centralization.

The issue of the structure and architecture of the newly established common state following the union of Moldavia and Wallachia in 1859/1862 gave birth to a series of internal debates between the supporters of the French, Jacobin-inspired, centralist model and the advocates of an alternative vision, focusing on the preservation of certain forms of local and regional self-government. Moldavia, in particular, featured numerous supporters of de-centralization. Starting from 1866, this group adopted the political strategy of a tactical retreat. The struggle for the protection of Moldavia's rights, for the fulfillment and application of the initial agreements reached between the Moldavians and the Wallachians, was waged both within the Parliament in Bucharest and through the emergence of a vigorous petitionary movement. Among the many documents falling under the latter category, one could also include a *Mémoire sur l'administration actuelle de la Moldavie*, 1867, elaborated by Teodor Balș. Being a scion of one of the great Moldavian boyar families, Balș had been Great Logothete (Chancellor) and Great Hatman (Commander) of the Moldavian army during Mihail Sturdza's reign. The memorandum, submitted to Prince Charles I during his visit to Iași, in January 1867, represents a clear argument for the de-centralization of the Romanian administration. The memorandum denounced and rejected the ultra-centralist model which had been established during the previous several years and which had placed Moldavia in a visibly disadvantageous position within the new Romanian state. The reasons invoked in favor of introducing a different, fairer and more equitable administrative regime, according to certain blueprints also present in some neighboring countries, were based on historical, geographic, economic, and financial arguments.

Anexă

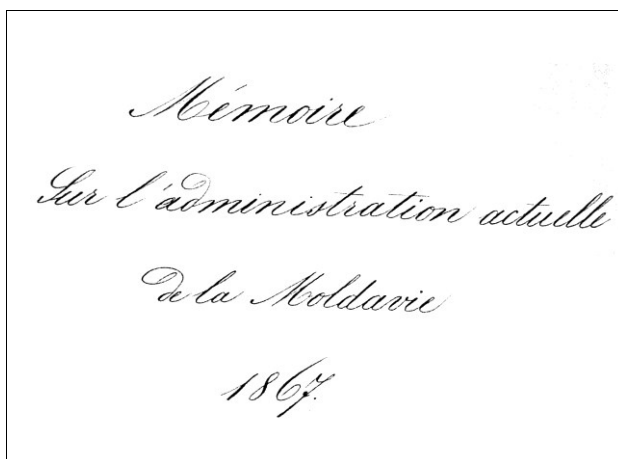

Fig. 1. Memoriul: titlul

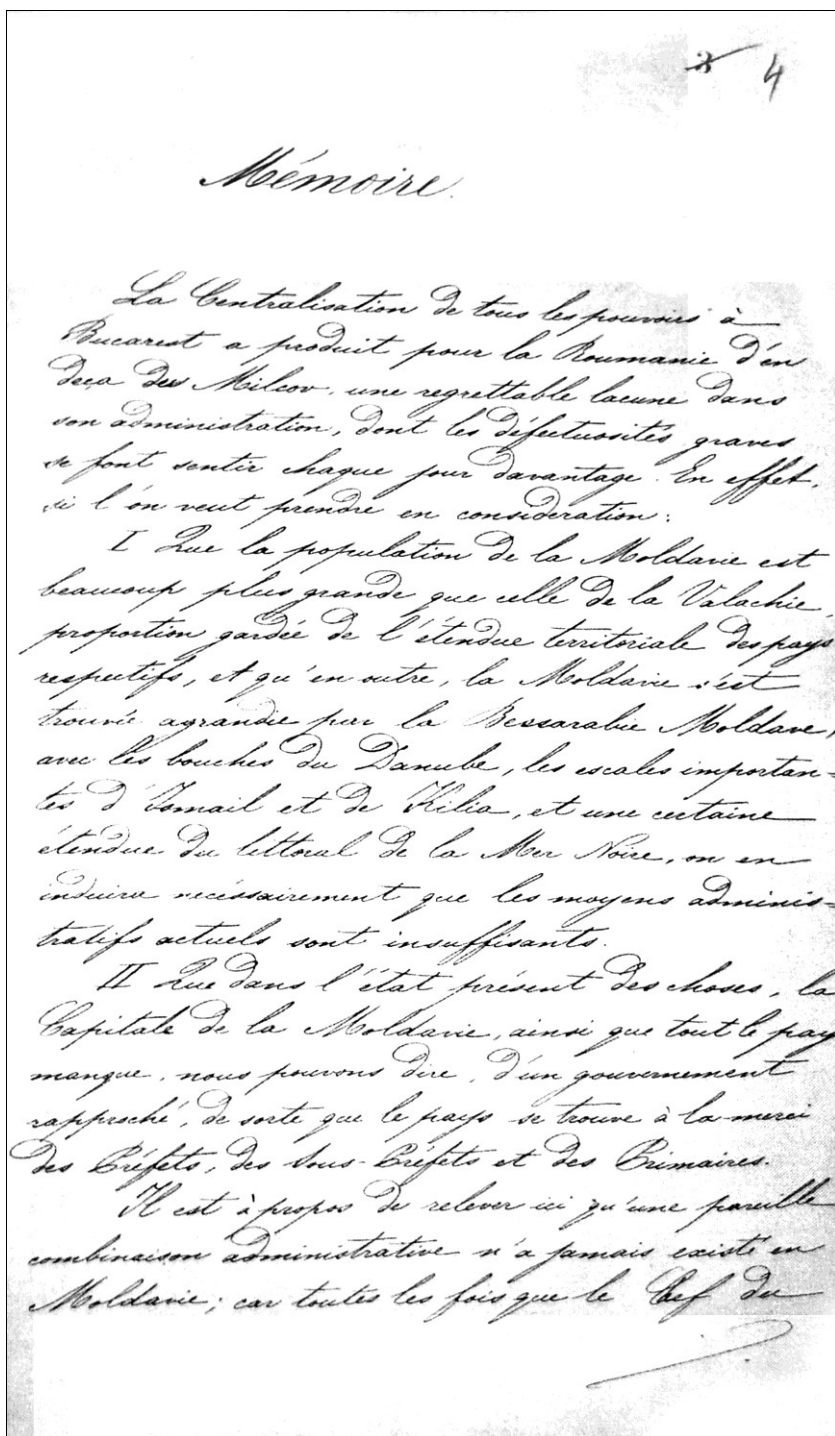

Fig. 2. Memoriul: prima pagină

„Femeia”, „bărbatul” și identitatea națională la români

Maria BUCUR*

Centenarul unirii a provocat multe discuții despre drumul acesta parcurs de la 1918, inclusiv conceptul de identitate națională. Conceptul de identitate națională poate fi analizat din multe puncte de vedere. În această contribuție mă aplec, în prima parte, asupra elementelor lingvistice ale conceptului, cu accent pe dimensiunile de gen ale limbajului utilizat¹. Voi examina și câteva aspecte ale curriculumului de istorie, pentru a pune în evidență felul în care limbajul utilizat în manualele de istorie reprezintă (sau mai degrabă ignoră) prezența femeilor în societate ca personaje istorice sau ca o categorie socială important de analizat.

Cognitiv vorbind, psihologii consideră că identitatea începe să se dezvolte („eu sunt fată” sau „eu sunt scundă” sau „eu sunt grasă”) în mod diadic de la naștere. Dar copilul, neavând limbaj, învață să identifice voci, obiecte, persoane, și, eventual, alte noțiuni mai abstracte (repede, frumos), ascultând și imitând pe cei cu care dezvoltă această relație diadică. Cine sunt acei oameni care au grijă de bebeluși? În general, femeile. În cercetări făcute în Statele Unite cu grupuri diadice (în genere, mame cu copiii lor), tendința de a reproduce identități diferențiate de gen este clară. Pe băieți, mamele îi încurajează să fie fizic mai autonomi de la început, să se identifice cu forța, cu curajul, și să își dezvolte autonomia fizică în mișcări și vorbire. Pe fete, mamele le încurajează să aibă grijă, să se miște mai puțin, să nu se lovească, și să se exprime în limbaj mai grijuliu².

Deși acest fenomen nu a fost suficient cercetat în contextul României, dovezi anecdotice sugerează o situație similară și aici. Aduc în discuție această cercetare psihologică pentru că, înainte de a ne identifica din punct de vedere cultural cu o limbă și cu ansamblul de valori pe care le ilustrează, începem să ne construim identitatea în familie, prin aceste relații diadice. În esență, în primii doi ani de viață, fetele sunt vectori esențiali în acest proces de asumare a

* Dr., profesoară, Indiana University, Bloomington; e-mail: mbucur@indiana.edu.

¹ Aș dori să îi mulțumesc domnului Vasile Boari pentru provocarea sa. Deși a refuzat să îmi publice materialul, el m-a convins că merită să fie tipărit în forma aceasta.

² Anne Fausto-Sterling, *Sexing the Body: Gender Politics and the Construction of Sexuality*, New York, Basic Books, 2000.

identității în relație cu normele de gen. Acest rol devine mai puțin important în următorii ani, când rolul tatălui sau al altei figuri masculine (bunic, unchi etc.) devine mai pregnant în a normativiza contraste binare între băieți și fete – agresivitate/pasivitate, exercițiu fizic viguros/jocuri cu păpuși, roluri de conducere/roluri secundare³.

Care este limbajul prin care învățăm aceste norme de gen? Limba română are distincția de a utiliza trei genuri și, deci, de a avea o precizie normativă mai mare decât limba engleză, spre exemplu, unde genul nu este exprimat explicit decât prin nume (dar nu întotdeauna) și mai ales prin pronume („he”, „she”). Domeniul de cercetare al lingvisticii de gen în spațiul anglo-saxon a pus în evidență multe modalități prin care formele de exprimare implicite normativizează anumite elemente ale identității de gen⁴. Acest domeniu, care se dezvoltă de mai bine de trei decade, subliniază formele atât explicite, cât și implicite, de valorizare a activităților și atribuțiilor persoanelor în funcție de normele de gen ale societății care țin de limbajul utilizat în mod curent. Printre altele, adulții, atât dascălii, cât și părinții, tind să încurajeze exprimarea autonomă și afirmarea eului emfatic predominant la băieți, prin asumarea unor activități atribuite numai lor. Băieții tind să fie încurajați să vorbească mai des în clasă, să se exprime cu voce clară și tare, să își asume acțiuni specifice: „am rezolvat problema”; „vreau să înțeleg mai bine problema”. Fetele nu sunt încurajate să își exprime opiniile la fel de des la școală sau în foruri oficiale. Ele tind să își exprime dubiile și nedumeririle mai des, să se identifice relațional cu cei din jur și să atribuie roluri importante celor din jur, și nu numai lor înseși: „După cum a spus doamna profesoară, cred că este vorba despre...”. Fetele care se exprimă mai direct și clar sunt reprimite de către adulți sau alți colegi, iar opiniile lor sunt caracterizate mai degrabă ca fiind agresive, impulsive, chiar isterice, pe când aceleași opinii și atitudini din partea băieților din clasă ar fi caracterizate ca independente, raționale, și puternice⁵.

Dar în spațiul lingvisticii limbii române, aceste probleme încă nu s-au pus în mod sistematic și deci nu pot să fac decât observații oarecum speculative în acest sens⁶. Un studiu publicat, în 2004, de către Institutul de Științe ale Educației afiliat cu UNICEF, oferă o analiză intitulată *Perspective asupra dimensiunii de gen în educație*⁷. Între alte subiecte, acest studiu se apleacă și asupra limbajului

³ Penelope Eckert, Sally McConnell-Ginet, *Language and Gender*, 2nd ed., New York, Cambridge University Press, 2002, p. 20-21.

⁴ *Ibidem*; Janet Holmes, Miriam Meyerhoff (eds.), *The Handbook of Language and Gender*, New York, Wiley-Blackwell, 2005.

⁵ Deborah Cameron, *The Feminist Critique of Language*, 2nd ed., New York, Routledge, 1998.

⁶ Între studiile relevante, așa enumera: Mihaela Miroiu, *Politici ale echității de gen. Ghid pentru învățământul universitar din Europa centrală și de est*, Politeia, București, 2003; idem, *The Gender Dimension of Education in Romania*, SOCO project Paper No. 83, IWN Policy Project, Vienna, 2000; Laura Grunberg și Mihaela Miroiu (ed.), *Gen și educație*, București, ANA, 1997.

⁷ Magdalina Bălică et alii, *Perspective asupra dimensiunii de gen în educație*, București, Editura MarLink, 2004.

utilizat în școli și impactul acestuia asupra valorilor și atitudinilor față de normele de gen pe care le internalizează elevii. Concluziile sunt clare: atât limbajul folosit de profesori, cât și cel folosit de elevi tind să esențializeze norme de gen analoge celor descrise mai sus în spațiul lingvistic anglo-saxon:

Din perspectiva construcției identitare de gen, cea mai mare parte a recomandărilor pe care cadrele didactice declară că obișnuiesc să le formuleze elevilor țin de disciplină, maniere, limbaj sau ținută. În cazul fetelor, recomandările se referă, în principal, la aspectul exterior și la anumite roluri de gen tradițional feminine; în cazul băieților, recomandările se referă cu predilecție la atitudini și comportamente ale acestora. Opiniile elevilor confirmă și nuanțează rezultatele obținute prin interviurile cu cadrele didactice. Ei declară că profesorii obișnuiesc frecvent să facă recomandări asemănătoare atât fetelor, cât și băieților (să fie conștiincioși, cuminți, încrezători în forțele proprii), dar le asociază trăsături diferite (fetele sunt conștiincioase, harnice, timide, perseverente și ușor de rănit; băieții sunt curajoși, puternici, delăsători, obraznici, agresivi, încăpățânați)⁸.

Totodată, acest studiu subliniază nuanțe importante în divergența dintre această concluzie generală și comportamentul unor subcategorii de persoane. Unii elevi din zonele urbane (o categorie suprarепresentată în studiu, având în vedere că 69% din respondenți erau din medii urbane, pe când populația țării este urbană în proporție de numai 53%) declarau atitudini diferite față de aceste norme:

În același timp, analiza noastră a arătat faptul că elevii se distanțează, uneori, de caracteristicile de gen promovate de cadrele didactice în spațiul școlar. Atât fetele, cât și băieții se definesc uneori prin trăsături pe care profesorii nu le recomandă sau pe care le prezintă ca inacceptabile, fie în general, fie cu referire la un anumit gen⁹.

Cu alte cuvinte, generațiile mai tinere de indivizi nu mai acceptă cu atâta cumințenie normele de gen promovate la școală. Dar efectul acestor divergențe nu a fost încă explorat în niciun studiu comprehensiv.

Un alt studiu publicat mai recent propune o analiză a limbii române axată pe impactul utilizării genului gramatic asupra normelor de gen. Autoarele acestui studiu au urmărit corelarea între utilizarea anumitor formulări în care genul este clar semnalat gramatical în relație cu valorile pe care le exprimă vorbitorii/vorbitoarele de limba română în Transilvania. Acest studiu nu reprezintă decât un început de formulare teoretică, având în vedere dimensiunile restrânse ale cercetării de teren. Dar articolul conține persuasiv, în opinia mea, că într-o limbă ca româna, unde genul persoanei și al atributelor cu care se identifică sunt neambigue, normele de gen inegale se reproduc la fiecare generație mai ușor și cu anume „naturaletă” care este greu de conștientizat ca fiind de fapt o ideologie de gen:

⁸ *Ibidem*, p. 117.

⁹ *Ibidem*.

The feature of a language, specifically its gender distinction, has an effect on whether individuals hold attitudes supportive of gender equality, and this in turn matters for the legal rights of women. We have argued that language shapes how a speaker sees the world, specifically with respect to gender-based beliefs, attitudes, and discrimination. Undoubtedly, this difference can be generated by other factors beyond language. But when speakers of a language are forced to always indicate whether the subject of their statement is male or female..., this clearly and constantly demarcates a difference that is important¹⁰.

Întrebarea pe care doresc să o adresez în legătură cu aceste afirmații este: în ce fel este această dimensiune de gen importantă? Articolul citat aici consideră că inegalitățile/inechitățile de gen pe care le observăm în societatea românească, deși din punct de vedere legal inexistente, se leagă strâns de aceste practici lingvistice.

Cum se reflectă aceste atitudini în abordarea chestiunii de identitate națională? Voi începe cu un exercițiu simplu¹¹. Vă invit să citiți toate definițiile cuvântului „femeie” din *Dicționarul Explicativ Român*. Nu vă lăsați duși de ceea ce credeți și folosiți zilnic. Este important de observat și cum definesc elitele științifice din spațiul lingvistic acest termen¹². Cuvântul are 93 de definiții. Ați citit corect. De ce atâtea definiții și ce înseamnă această mare diversitate? Pe lângă „persoană adultă de sex feminin”, dicționarul mai oferă: „soție” (sau „soața omului”), „bărbat molâu și fricos”, „săteancă”, „persoană de sex feminin care și-a pierdut fecioria” și „mujerie”. Cu excepția primei, niciuna din aceste definiții nu are atribuții autonome sau pozitive. „Soția” există numai în relație cu soțul, ca persoană dintr-un mediu considerat mai puțin civilizat („săteancă” sau „mujerie”), sau ca o persoană care și-a pierdut puritatea („și-a pierdut fecioria”). Iar „omul”, după cum vedem mai sus, este definit nu în sens universal, ci clar în sensul exclusiv masculin. Termenul „femeie” este identificat și ca fiind explicit peiorativ în relație cu atribuții asumate ca fiind „natural”

¹⁰ Aspectele unei limbi, și mai ales distincțiile de gen, au efect asupra atitudinilor pe care indivizii (vorbitori ai acelei limbi) o adoptă în legătură cu egalitatea de gen, iar aceste aspecte au mai apoi impact asupra drepturilor legale ale femeilor. Am argumentat (mai sus) că limba formează perspectiva vorbitorului/vorbitoarei asupra lumii, și mai ales în privința ideilor despre normele de gen și despre discriminarea de gen. Această diferență poate fi generată și de alți factori pe lângă limba. Dar când vorbitorii/vorbitoarele unei limbi sunt forțați/forțate să declare constant dacă subiectul afirmațiilor sale este bărbat sau femeie..., această practică demarchează clar și constant o diferență care este importantă. Amy H. Liu *et alii*, *Linguistic Origins of Gender Equality and Women's Rights*, în „Gender and Society”, vol. 32, nr. 1, 2018, p. 103.

¹¹ Deși lingvistica nu s-a preocupat de analiza de gen a limbii române, o serie importantă de studii publicate mai ales la Polirom în colecția „Studii de gen” au pus în lumină multe aspecte esențiale ale normelor de gen din România și al impactului acestor norme în societate. Printre aceste lucrări menționez: Vladimir Pasti, *Ultima inegalitate. Relațiile de gen în România*, Iași, Editura Polirom, 2003; Doina-Olga Ștefănescu, *Dilema de gen a educației*, Iași, Editura Polirom, 2003; Mihaela Miroiu, Otilia Dragomir (ed.), *Lexicon feminist*, Iași, Editura Polirom, 2002; Oana Baluță (ed.), *Gen și putere. Partea leului în politica românească*, Iași, Editura Polirom, 2006.

¹² <https://dexonline.ro/definitie/femeie/expandat> (accesat la 29 august 2018).

masculine. Dacă un „bărbat molâu și fricos” este o „femeie”, asta implică și că o femeie este natural molâie și fricoasă, și că atributele de putere și curaj se află în mod normal numai între bărbați¹³.

Restul definițiilor sunt legate de formula de feminizare a unor profesii și ocupații. Pentru aceste cuvinte nu există nicio formulare masculină a acestor ocupații și profesii. Avem „femeie-sudor”, „femeie în casă”, „femeie de stradă”, „femeie-autoare”, „femeie-marinar”, „femeie-ministru”, „femeie-profesor” ș.a.m.d., dar nu „bărbat-sudor” sau „bărbat-profesor”. La o prima lectură, aceste utilizări ale cuvântului „femeie” indică în mod explicit identitatea de gen a persoanei. Semnificația nu este explicit derogatorie, cu excepția formulelor „femeie în casă” și „femeie de stradă”. În cazul „femeii în casă”, muncile de gospodărie efectuate în medii urbane de către persoane de sex feminin intră în arealul acestei definiții. În cazul „femeii de stradă”, munca sexuală este implicată eufemistic. În ambele cazuri, nu *ceea* ce face o femeie o definește (gătitul, curățatul casei, grija copiilor, munca sexuală), ci *unde* o face, și implicit și în relație cu persoanele cu autoritate în acele spații, bărbații. Și o soție poate fi considerată o „femeie în casă”, dar terminologia nu este folosită pentru femeia căsătorită care trăiește în acea casă, pentru că este derogatorie. Implicit, deci „femeie în casă” se referă la acea persoană de sex feminin în relația sa inferioară cu stăpânii casei.

Pentru celelalte formulări care se referă la o profesiune, am putea să considerăm nomenclatura aceasta ca fiind descriptivă și nu normativă, cu valențe morale și de autoritate publică. Ce este rău sau derogatoriu în a spune „femeie-marinar” sau „femeie-profesor”? Pentru a răspunde adecvat la această întrebare, trebuie să fac o incursiune în istoria secolului XIX și a dezvoltării profesiunilor și instituțiilor publice moderne din România. Crearea României independente a dus la instituționalizarea unor relații de gen care sunt puțin înțelese și aproape complet nediscutate în istoriografia românească. Codul Civil din 1865 a creat două categorii de persoane în România din punctul de vedere al drepturilor civile: bărbați și femei. La maturitate, bărbații își asumau drepturi depline din punct de vedere civil și economic/comercial. Evident că cei care nu erau considerați cetățeni români (bărbați maghiari sau evrei, spre exemplu) nu aveau acces la aceleași drepturi. Dar nicio femeie de orice etnie și religie nu beneficia de aceste drepturi în momentul în care se căsătorea. Și având în vedere că termenul „femeie” se referă în speță la „soție”, putem spune că, în cadrul cultural și legislativ al secolului XIX și până la 1932, femeile reprezentau o categorie de minori, având posibilitatea de a obține mai multe drepturi civile și economice numai dacă ajungeau văduve¹⁴.

¹³ Acest tip de definiție implică și o gândire binară, care are și ea în sine impact asupra identității de gen. Studiile citate mai sus aduc în discuție și acest subiect, care merită o analiză separată de acest eseu.

¹⁴ Maria Bucur, *To Have and to Hold: Gender Regimes and Property Rights in the Romanian Principalities and Habsburg Empire, 1600-1914*, în „European History Quarterly”, 2018, în curs de apariție.

În aceeași perioadă, au început să se dezvolte un număr de instituții educaționale care acceptau numai băieți. Facultatea de Medicină educa „doctori” dar nu „doctore” până către sfârșitul secolului XIX, iar nomenclatura, odată intrată în limba română la genul masculin, a rămas înțepenită acolo până în ziua de astăzi. Așa am ajuns să folosim termenul „femeie-doctor” în loc de „doctoră”. Alte profesii au procedat în mod similar. Chiar atunci când femeile au fost acceptate în aceste școli, organizațiile profesionale s-au străduit cât au putut (până după 1945, când lucrurile s-au schimbat radical) să limiteze accesul femeilor la activitățile lor și recunoașterea profesională. Exemplul Sarmizei Bilcescu este relevant: o minte brillantă, ea a fost prima femeie, și cea mai tânără persoană la acea dată (avea numai 20 de ani), care a obținut diplomă în Drept de la Sorbona în anul 1887. La întoarcerea în țară, s-a luptat cu autoritățile românești pentru a obține intrarea în baroul din județul Ilfov, ceea ce a reușit de-abia în 1891 și numai prin intervențiile unui avocat de renume din acel barou. Cu toate acestea, Bilcescu nu a putut activa ca avocată și o serie de alte femei cu aceleași ambiții au fost după aceea respinse de la barou, Ella Negruzzi fiind următoarea avocată acceptată în barou, de-abia în 1920. Până de curând, nici Bilcescu și nici Negruzzi nu erau cunoscute aproape deloc în România, iar atunci când se făcea vreo mențiune, ele erau definite ca „femei avocat”¹⁵. Mai recent, nomenclatura „juristă” a început să fie utilizată¹⁶.

Aspectele de gen ale definițiilor profesiunilor în limba română au consecințe clare și directe. Mă opresc la încă doi termeni, „femeie-profesor” și „femeie-ministru”. În privința primului, avem și termenul „profesoară”. De douăzeci de ani, de când lucrez la Indiana University ca istorică, mi se spune de către persoane din România că nu este corect să utilizez termenul „profesoară” și că ar trebui să folosesc „profesor”, pentru că eu predau la o universitate. Am primit corectări de acest gen inclusiv de la persoane care se autoidentifică a fi feministe. Despre ce este vorba aici? Din perspectivă istorică, profesoratul universitar a fost un domeniu exclusiv masculin până către sfârșitul secolului al XIX-lea. Dar de mai bine de 100 de ani, femeile activează ca profesoare în conservatoare, universități, institute de cercetare și pedagogie postliceale. Cu toate acestea, atât forurile academice cele mai înalte, cât și presa insistă a identifica poziția mai prestigioasă universitară ca fiind exclusiv masculină: „doamna profesor” sau „domnul profesor”, iar profesoratul la nivel de liceu, mai puțin prestigios, ca fiind predominant domeniul femeilor. Astfel ajungem la termeni de genul „profesor de liceu” și „profesoară”.

Mai recent, de când România a început să aibă și femei în guvern, se utilizează termenul „femeie-ministru”. Cuvântul „ministră” nu este utilizat decât foarte rar, fără nicio explicație clară de ce nu ar putea fi utilizat în mod mai curent. Opiniile despre calitatea acestor persoane publice în funcția lor de

¹⁵ <http://www.national-magazin.ro/personalitati/doamne-de-poveste-elena-negruzzi-prima-femeie-avocat-din-romania/> (accesat la 29 august 2018).

¹⁶ https://ro.wikipedia.org/wiki/Ella_Negruzzi (accesat la 29 august 2018).

ministre sunt extrem de diverse, și nu despre performanța individuală a lor este vorba aici. Atâta vreme cât atribuțiile oficiale ale acestor femei sunt desemnate printr-un termen utilizat preponderent la masculin, ceea ce fac ele în public, felul în care își îndeplinesc obligațiile, este în permanență evaluat în relație cu alte atribute considerate masculine (curaj, putere) și față de care, femeii fiind, aceste reprezentante publice apar ori ridicole, ori ca excepții la regulă.

Încrâncenarea utilizării masculinului pentru a desemna o poziție de mai mare autoritate intelectuală și socială are de-a face, în primul rând, cu o respingere a ideii că femeile pot ocupa aceste poziții în aceeași măsură ca și bărbații. Iar atunci când o femeie mă corectează, este vorba mai degrabă de refuzul de a confrunta această vulnerabilitate pentru a-și păstra propriul statut de profesoară universitară. Atâta vreme cât nu propunem și formulări feminine ale profesiunilor fără să asumăm, de la început, o conotație derogatorie, („șoferă”, „manageră”, „antreprenoare”, „conducătoare”, „profesoară”, „ofițeră”, „marinară”), rămânem limitați la semnificațiile învechite ale acestor concepte. Rămânem la inegalități de gen în atitudini.

Pentru a înțelege și mai bine cum se perpetuează aceste atitudini, să privim și definiția cuvântului „bărbat”¹⁷. Pe lângă definiția „persoană matură de sex masculin” și „persoană de sex masculin (indiferent de vârstă)”, găsim alte sinonime, precum „om în toată firea”, „soț”, „curajos”, „energic”, „voinic”, „harnic”, „cutezător”, „vajnic”, „viguros”, „brav”, „dâr”, „inimos”, „îndrăzneț”, „neînfricat”, „semeț”, sau „viteaz”. Niciunul dintre aceste sinonime nu are conotație negativă sau implicit peiorativă. Toate reflectă calități morale superioare și cu relevanță în spațiul public. Curajul, spre exemplu, este o calitate care se manifestă în relație cu pericolul public și care are impact public. Singura modalitate prin care o femeie poate aspira la aceste înălțimi morale este să devină „bărbat”, precum a fost descrisă și Ecaterina Teodoroiu de către ofițerii lângă care a servit în armată¹⁸.

Ideologia normelor de gen la nivelul academic cel mai elevat, al Academiei Române, este exprimată clar în cadrul *Dicționarului Explicativ al Limbii Române*. Este o ideologie polarizatoare, și care plasează discursiv bărbatul și masculinul pe o treaptă a valorilor explicit mai înaltă decât femeia și femininul. Femeile, generic vorbind, nu pot să își dezvolte calități precum hărnicia și curajul în cadrul natural al calităților lor de femei, pe când bărbații sunt prin definiție capabili de aceste calități. Numai ca excepții pot femeile accesa această treaptă înaltă. Într-o lucrare publicată în 2006, Vladimir Pasti remarcă: „[ideologiile contemporane] s-au dezvoltat la intersecția dintre credințele și miturile populației și construcțiile teoretice ale unor intelectuali, deopotrivă raționali și influenți”¹⁹. Această afirmație descrie cu acuratețe și felul

¹⁷ <https://dexonline.ro/definitie/barbat/expandat> (accesat la 29 august 2018).

¹⁸ Maria Bucur, *Heroes and Victims: Remembering War in Twentieth-Century Romania*, Bloomington, Indiana University Press, 2009.

¹⁹ Vladimir Pasti, *Noul capitalism românesc*, Iași, Polirom, 2006, p. 145.

în care normele de gen, ele însele o ideologie, s-au consolidat în perioada modernă și continuă să reprezinte o parte fundamentală a felului în care operează societatea românească.

Aceasta se vede foarte clar în istoriografia și produsele culturale, de la literatură la pictură, prin care s-a construit și ideologia de identitate națională. Putem urmări cu destulă ușurință cum a evoluat discursul naționalist de la începuturile sale în secolul XIX și până azi în privința aspectelor de gen. Într-o carte prea puțin citată și mai puțin citită de către istoricii perioadei moderne, *Între „bunul creștin” și „bravul român”. Rolul școlii primare în construirea identității naționale românești (1831-1878)*, Luminița Murgescu analizează, acum două decenii, tipurile de imagini pe care istoricii români le-au dezvoltat în privința valorilor considerate ca fiind aspecte esențiale ale identității naționale. Urmărind manualele școlare și curriculumul școlilor primare din secolul XIX, ea arată că „galeria eroilor propuși de manual este o lume fundamental masculină”²⁰. Descriind tipologia acestor eroi, ea citează din aspirațiile educatorilor de la 1875: „Trecutul pierdut poate fi recâștigat prin intervenția personajelor providențiale, «bărbați ce norocul trimite să scape societățile din pieire»... Mitul «eroului salvator» generează speranța că acțiunea unui singur individ poate rezolva problemele comunității”²¹. Iar acest „erou salvator” este eminamente un personaj masculin. Pentru puținele fete care mai apucau să fie trimise la școli (lăsând în afară fetele din familiile aristocratice, o minusculă proporție a populației femeiești), modele pozitive nu existau, și este destul de clar că nimeni nu își punea problema de a dezvolta astfel de modele.

Ajungând mai aproape de vremea noastră, putem examina manualele școlare din perioada comunistă și cea de după 1989 și să afirmăm fără a exagera că situația nu este substanțial mai bună. Ba dimpotrivă, chiar minusculele eforturi făcute „de ochii lumii” în perioada comunistă (sau mai bine zis, de spoială, ca să se poată spune că egalitatea de gen era o valoare asumată de istoricii români din acea perioadă) nu au fost urmate de eforturi mai viguroase de a integra atât istoriografia despre femei care s-a dezvoltat după 1989, cât și valorile democratice europene pe care le invocă studiul UNICEF menționat mai sus. Aduc în discuție câteva exemple.

Într-o carte de copii, publicată la sfârșitul perioadei comuniste și menită să fie un fel de ghid ilustrativ al valorilor esențiale ale poporului român, regăsim o mulțime de exemple de bărbați bravi, de eroi magnifici²². Prin aceste povești, băieții puteau clar să învețe ce înseamnă să devii „bărbat” în sensul pe care și Academia Română (atunci și acum, nu s-a schimbat definiția deloc în ultimii 30 de ani) îl aproba. De la Mihai Viteazul la Tudor Vladimirescu și Baba Novac,

²⁰ Luminița Murgescu, *Între „bunul creștin” și „bravul român”. Rolul școlii primare în construirea identității naționale românești (1831-1878)*, Iași, Editura A '92, 1999, p. 201.

²¹ *Ibidem*, p. 184.

²² Dumitru Almaș, *Povestiri istorice pentru copii și școlari*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1987.

eroismul și patriotismul sunt atribute masculine ilustrate în culori vii și cu litere de-o șchioapă. Ce ar fi învățat 50% dintre copiii României, fetele, din această carte? Același lucru. Că eroismul și patriotismul sunt atribute predominant masculine.

În carte se face totuși un efort (după cum am sugerat mai sus, superficial) de a creiona și câteva portrete feminine de eroine naționale. Cine sunt ele și cum sunt descrise? În primul rând, ele apar exclusiv definite ca „fete” sau „fecioare”. Se pare că România nu a avut o singură femeie care să demonstreze prin acțiunile sale calități de eroină. Așa să fie? Sau este posibil ca, având în vedere ideologia normelor de gen pe care am analizat-o mai sus, pe autorii acestei cărți (și cenzorii/redactorii care au aprobat-o) pur și simplu nu îi ducea mintea să înțeleagă acțiunile femeiești ca fiind posibile modele de patriotism? Și când spun „nu îi ducea mintea”, nu am intenția de a insulta inteligența nimănui, ci de a sublinia cât de mult poate să ne limiteze o ideologie hegemonică abilitatea de a vedea și analiza faptele istorice altfel decât le-am învățat prin limbajul și conotațiile sale de gen asimilate și la școală și acasă.

Și totuși, care sunt calitățile pe care le demonstrează aceste fete din cartea menționată mai sus? Aceste fete sunt în genere personaje secundare, cele care ajută un personaj masculin să își îndeplinească rolul eroic merit. Spre exemplu, așa este descrisă „fata din Dealul Feleacului”, o anumită „Mara”, ce-l ajută pe Avram Iancu să scape de „grofii tirani” care îl urmăreau. Mara nu are alt nume, este o fată, și nu mai aflăm despre ea niciun detaliu, decât că „a ajuns în Munții Apuseni, să apere revoluția și să scape țara de tirani”²³. Nu intru în detaliile implicit etno-naționaliste ale povestirii, cum ar fi cuvântul „țară”, care în acel moment, dacă este vorba de 1848, poate fi ori Ungaria, ori Imperiul Habsburgic și nu România, cum s-ar subînțelege din contextul mai larg al cărții. Neavând un alt nume decât Mara, ea rămâne la nivel de ficțiune și icoană, mai degrabă decât personaj istoric în carne și oase.

Ceea ce le marchează pe Mara și pe majoritatea celorlalte câteva personaje feminine nu este curajul sau abilitatea de a conduce și de a-și asuma riscuri, ci autosacrificiul și lipsa de bravadă. Singura excepție în acest sens este Ecaterina Teodoroiu. Dar Teodoroiu era de mult transformată într-o icoană a purității, o fecioară precum Jean d’Arc, deci în niciun caz o femeie. În manualele școlare din toată perioada național-comunistă, Teodoroiu fusese un personaj istoric reprezentat ca excepțional și nu ca un model de viață pentru alte fete și femei²⁴. În această carte de *Povestiri istorice*, Teodoroiu este numită „fata soldat”, marcând-o ca ne-femeie și ca excepție atât prin implicația de virginitate („fată”), cât și prin genul masculin al cuvântului („soldat”)²⁵.

²³ *Ibidem*, p. 64.

²⁴ Maria Bucur, *Between the Mother of the Wounded and the Virgin from Jiu. Romanian Women and the Gender of Heroism during the Great War*, în „Journal of Women’s History”, vol. 12, nr. 2, 2000, p. 30-56.

²⁵ Dumitru Almaș, *op. cit.*, p. 91.

Și totuși, o mică schimbare intervine în imaginea ofițerei: în această carte, Teodoroiu este desenată pentru prima dată cu părul lung în uniformă, falfăind în vânt, conducând un grup de soldați²⁶. În primul rând, știm destul de sigur că ea nu avea păr lung pe front, toate fotografiile din epocă o arată androgenizată prin părul foarte scurt și ochelarii pe care îi purta tot timpul. În cartea de povestiri cu eroi, ea apare ca o tânără frumoasă, fără ochelari, oarecum seducătoare prin feminitatea sa. Este o schimbare destul de radicală în imagologia Ecaterinei Teodoroiu. În al doilea rând, ea apare ca o curajoasă lideră, o imagine pe care până atunci nici manualele de istorie și nici monumentele ridicate ei nu o conturaseră atât de pregnant. Pentru prima și ultima oară în această colecție de portrete eroice, vedem o femeie conducând un grup de bărbați cu același curaj și avânt ca și mulții săi predecesori masculini.

Manualele școlare de după 1989 nu arată foarte diferit din punctul de vedere al analizei de gen sau al punerii în vreo lumină, oricare ar fi ea, a contribuțiilor femeilor la istoria României. Trei manuale de istorie de clasa a XII-a oferă dovezi ample în acest sens. Manualul publicat la editura Humanitas prezintă câteva imagini de femei (Regina Maria, Elizabeta Rizea), dar nu oferă niciun fel de comentariu despre ele, deci ele pot fi considerate ca decorații mai degrabă decât ca personaje istorice²⁷. Alte elemente legate de activitățile femeilor în istoria României și de dimensiunile de gen ale naționalismului sunt ignorate, chiar dacă subiecte legate de aceste dimensiuni sunt prezente. Spre exemplu, în discuția despre mitingul de la 1 Decembrie de la Alba Iulia pentru a declara intenția unirii cu România, textul care indică dezideratele feministe este prezent, dar o analiză a acestor deziderate nu se face²⁸.

În capitolul despre Constituția de la 1923, se aduce totuși în discuție intenția feministelor (fără a le numi sau indica faptul că ele au fost cele care au adus în discuție acest subiect) de a obține votul universal. Dar discuția prezintă atât de multe probleme, încât nu face decât să creeze o mai mare confuzie în privința a ceea ce înseamnă „votul universal” și „drepturile civile” ale femeilor. În privința votului universal, manualul face afirmația eronată că „dreptul de vot pentru Adunarea Deputaților aparținea tuturor cetățenilor români majori (care împliniseră vârsta de 21 de ani); votul era universal, direct, secret și obligatoriu”²⁹. Această definiție a votului universal nu poate să fie corectă decât dacă totalitatea persoanelor de sex feminin erau „necetățene” sau dacă nu exista nicio femeie mai în vârstă de 21 de ani în toată România. Dar știm că realitatea nu stătea așa. Deci atât autorii, cât și Ministerul Educației, care a aprobat acest volum, gândeau în mod exclusivist din punctul de vedere al relațiilor de gen. Votul masculin universal devine vot universal pentru că 50% din populație pur și simplu nu este luată în cont.

²⁶ *Ibidem*, p. 90.

²⁷ Nicoleta Dumitrescu *et alii*, *Istoria românilor. Manual pentru clasa a XII-a*, București, Editura Humanitas, 2000.

²⁸ *Ibidem*, p. 126-127.

²⁹ *Ibidem*, p. 131.

Mai departe se face afirmația, din nou greșită, că în 1923 Constituția a „acordat drepturi civile femeilor”³⁰. Constituția nu a făcut decât să reafirme conținutul Codului Civil din 1865, care reducea drepturile femeilor măritate la nivelul de minori dependenți. Acordarea drepturilor civile de adult femeilor măritate se întâmplă numai în 1932, după dezbateri intense în presă și activism feminist din partea a multor organizații de femei³¹. Dar aceste lucruri rămân necunoscute elevilor de liceu de clasa a XII-a.

Manualul de la editura Carminis prezintă în mod similar câteva nume și imagini de femei, incluzând-o și pe Ecaterina Teodorescu, care este identificată numai ca un „simbol”³². Activitățile Anei Pauker sunt descrise cu mai multă precizie, dar, în general, femeile sunt absente și ca personaje istorice marcante, și ca o categorie de indivizi în societate. În manualul publicat de editura Sigma, în același an, apar din nou imagini de femei, precum Regina Elisabeta, Ana Pauker, Doina Cornea și Andreea Esca. O parte dintre ele sunt și creionate în câteva cuvinte, iar aici avem un prim exemplu de portret feminin mai pozitiv. O premieră în manualele de istorie, Doina Cornea este descrisă ca simbol al disidenței anilor '80, cu detalii revelatorii în privința curajului și suferințelor sale³³. În genere, prezența femeilor rămâne marginală ca indivizi și de-a dreptul invizibilă ca o categorie socială, legală și politică.

Considerat de unele surse ca „cel mai faimos istoric al României”³⁴, de altele ca un „înflăcărat liberal”, care „a vorbit mereu, neobosit, despre valorile democratice”³⁵, Neagu Djuvara a scris o mulțime de volume despre istoria României, printre care și volumul intitulat *O scurtă istorie a românilor povestită celor tineri* (Humanitas, 1999), care a apărut în mai multe ediții până la moartea autorului în 2018³⁶. În acest volum, deținătorul multor medalii de apreciere ale statului român, printre care și Steaua României, trasează elemente esențiale din istoria românilor într-un limbaj pe înțelesul tuturor și cu intenția de a face o sinteză clară pentru generațiile mai tinere. Din punctul de vedere al vizibilității femeilor ca și categorie socială sau al unor personaje feminine din

³⁰ *Ibidem*, p. 133.

³¹ Maria Bucur, *The Economics of Citizenship: Gender Regimes and Property Rights in Romania in the 20th Century*, în Anne Epstein and Rachel Fuchs (eds.), *Gender and Citizenship in Historical and Transnational Perspective*, Basingstoke, Palgrave, p. 143-165; idem, *To Have and to Hold: Gender Regimes and Property Rights in the Romanian Principalities and Habsburg Empire, 1600-1914*.

³² Gheorghe Dondorici et alii, *Istorie. Manual pentru clasa a XII-a*, Pitești, Editura Carminis, 2000, p. 116.

³³ Sorin Mitu et alii, *Istoria românilor. Manual pentru clasa a XII-a*, București, Sigma, 2000, p. 117.

³⁴ Associated Press 2018: <https://www.businessinsider.com/ap-romanian-historian-neagu-djuvara-dead-at-101-2018-1> (accesat la 29 august 2018).

³⁵ https://www.stiripesurse.ro/biografie-cine-a-fost-neagu-djuvara-via-a-fabuloasa-a-omului-care-a-trait-istoria-romaniei_1244844.html (accesat la 29 august 2018).

³⁶ Neagu Djuvara, *O scurtă istorie a românilor povestită celor tineri*, București, Editura Humanitas, 1999.

trecutul României, regina Maria este singura apariție³⁷. În rest, o tăcere completă. Valorile democratice ale mult-premiatului Djuvara nu includ și respectul sau măcar interesul pentru activitățile a 50% din populația României. Cam la fel arată și reprezentarea femeilor în cartea lui Ioan-Aurel Pop, *Istoria ilustrată a românilor pentru tineri*, apărută în acest an la editura Litera și inclusă la premiile oferite elevilor de liceu cu note bune. Ele apar numai ca decorații.

În studiul UNICEF din 2004, menționat mai sus, o analiză a conținutului manualelor de istorie confirmă la nivel statistic afirmațiile pe care le-am făcut aici despre absența femeilor: numai 20% din personajele reprezentate în imagini sunt de sex feminin. Dintre ele, „personajele aflate în situații specifice vieții de familie, cercului de prieteni, vieții școlare sau profesionale sunt prezente într-o proporție mult mai redusă (sub 3%)”³⁸. În privința proporției prezenței oricăror imagini cu femei în manualele școlare, concluziile sunt și mai neechilibrate: „Numai în 6% dintre textele analizate imaginile prezintă personaje feminine”³⁹.

Problema care se pune în continuare nu este că nu există exemple care ar putea fi utilizate, sau că istoriografia specializată nu a produs suficiente studii pentru producătorii de manuale ori texte de popularizare de istorie. De mai bine de două decade, se scrie despre istoria femeilor, se fac analize de gen ale multor subiecte, de la mișcările politice din perioada modernă, care au inclus lidere feministe, până la istoria picturii și literaturii⁴⁰. Dar aceste contribuții continuă să fie ignorate sau considerate prea specializate ca să necesite integrarea la nivel mai global al sintezelor istoriografice. Dacă la nivel universitar nu se face istorie de gen, de ce să ne mirăm că la nivel liceal nu au ajuns aceste concepte?

O altă măsură a tendințelor elitelor istoriografice din România este apelul lansat în 2017 de Academia Română și scris de Ioan-Aurel Pop, istoricul recent devenit și președinte al acestei instituții. Publicat într-un moment când sute de mii de cetățeni ai României protestau pe străzile Bucureștiului, apelul construia două entități în conflict. Pe de o parte, se aflau semnatarii, care reprezentau această „instituție identitară fundamentală, aflată de un secol și jumătate în serviciul Națiunii Române”, niște adevărați patrioți cu monopol pe viață a ceea ce înseamnă identitatea națională și interesele națiunii române⁴¹. Pe de altă parte, sunt identificate forțe inamice acestor interese, cum ar fi: „globalismul nivelator” sau „corectitudinea politică”. Ce înseamnă „corectitudinea politică”, un termen abordat de această instituție în mod exclusiv peiorativ, cât și „globalismul nivelator”, se poate afla din alte surse.

Într-un răspuns dur la inițiativa lansată în vara 2018 de către Ministerul Educației în legătură cu educația parentală, biroul prezidiului Academiei Române, sub conducerea lui Pop, afirma:

³⁷ *Ibidem*, p. 184, 186.

³⁸ Magdalina Bălică *et alii*, op. cit., p. 49.

³⁹ *Ibidem*, p. 51.

⁴⁰ Maria Bucur, *From Invisibility to Marginality: Women's History in Romania*, în „Women's History Review”, vol. 27, nr. 1, 2018, p. 48-57.

⁴¹ <http://www.acad.ro/com2017/apelAR/d0208-ApelAR.pdf> 2017 (accesat la 29 august 2018).

Proiectul Ministerului Educației Naționale, de legiferare a unui sistem de educație parentală fără nici un specific românesc, cu implicații enunțate explicit împotriva familiei tradiționale, ca nucleu al vieții sociale, culturale, morale și creștine, milenare a românilor, presupune o educație uniformă a copiilor, fără diferențe de sex, de particularități antropologice și psihologice, de mediu comunitar (rural, urban), etnic. Proiectul echivalează cu o încercare, asemănătoare celor din statele cu regimuri totalitare internaționaliste sau globaliste, de obținere a ceea ce s-a numit mereu „omul nou”, fără familie, fără naționalitate, fără țară, fără identitate⁴².

În spatele invocării „familiei tradiționale” se află o respingere categorică a definiției relațiilor de gen în familie ca fiind un construct social și nu un simplu fapt „natural”, o atitudine asemănătoare cu cea a Coaliției pentru familie și a referendumului care a avut loc pe 6-7 octombrie 2018. Când Pop se referă la „viața milenară a românilor”, el naturalizează în mod implicit naționalismul și conceptul de identitate națională ca fiind rezultate nu ale unor ideologii moderne, o afirmație complet banală și acceptată de mai bine de 20 de ani în orice departament de istorie la orice universitate de reputație internațională în Europa și America. Imaginea acestei familii tradiționale, care este „morală și creștină” (cu alte cuvinte morală pentru că este creștină), implică și un refuz al vreunei perspective critice în privința identității de gen. Iar o sinteză a istoriei „familiei tradiționale” nu există încă. Există studii de caz și dezbateri istoriografice, dar nu o imagine de ansamblu, bazată pe cercetare empirică, și cu care să fie de acord majoritatea experților.

A prezenta o istorie alternativă a trecutului României, care ar evidenția atât probleme grave în privința poziției femeilor în societatea românească, cât și anumite eroine de tip feminist care s-au luptat pentru drepturile femeilor, ar fi echivalentul subminării intereselor țării, o formă de trădare. Cu alte cuvinte, în afară de fete cuminți și neveste care să aibă grijă de această esențială familie tradițională, pentru persoanele de sex feminin nu prea există o poziție legitimă în societatea românească. Singura speranță pe care o pot exprima la finalul acestui eseu este că generațiile mai tinere vor ignora Academia Română. Dar Ministerul Educației, care generează atât curriculumurile, cât și materialele didactice, va trebui să se lupte încă mulți ani cu poziția Academiei, dacă va continua să existe dorința de a face schimbări.

⁴² Biroul Prezidiului Academiei Române, *Poziția Academiei Române față de proiectul Ministerului Educației Naționale: Strategia Națională de Educație Parentală*, <http://www.acad.ro/mediaAR/pctVedereAR/2018/d0706-PozitiaAR-SEP.pdf> (accesat la 29 august 2018).

“Woman”, “Man”, and National Identity among the Romanians
(Abstract)

Keywords: nationalism, gender norms, history, Romania.

This essay provides a gender analysis of the ways in which “woman” and “man” are defined in Romanian as gendered categories of historical agency. Examining both the definition of the two words in the dictionary as well as a number of case studies among history textbooks, the article argues that the gender ideology that identifies patriotism and nationalism exclusively with men and masculinity can be viewed in the ways national pantheon of heroes was initially developed and has been reaffirmed since the nineteenth century without much change. This ideology continues to be upheld in the highest echelons of the intellectual life, such as the leadership of the Romanian Academy. At the same time, feminist contributions critical of this position continue to be marginalized and a sexist gender regime to be rearticulated in textbooks and the classroom.

Șerban Papacostea, *in memoriam*

Dennis DELETANT*

Nu-mi vine ușor să scriu aceste rânduri în memoria lui Șerban Papacostea. Viața lui confirmă adevărul că istoria este o realitate care ne definește pe toți. Pentru mine, el a fost un simbol de verticalitate, rectitudine și consecvență rar întâlnită într-o societate deturnată de revoluție și forțată să-și întoarcă privirea de la vest la est și care nu avea nici o înclinație spre comunism. Calitățile acestea personale ale lui i-au conferit și o autoritate intelectuală care a avut o influență profundă în încercarea mea să interoghez trecutul românesc.

Șerban Papacostea s-a născut în București, la 25 iunie 1928, el fiind fiul avocatului Petre G. Papacostea, care era un descendent al familiei de origine macedo-română Gușu Papacostea, întemeietorul primei școli românești din Macedonia. Tatăl lui Șerban a fost avocat, deputat în numele Partidului Poporului și secretarul politic al lui Alexandru Averescu. Mama lui, Josefina Papacostea, a fost casnică. Șerban a copilărit într-un alt mediu politic, casa tatălui fiind frecventată de personalități ca Iuliu Maniu și Dinu Brătianu. După încheierea studiilor în 1945 la liceul „Dimitrie Cantemir” în București, pe care l-a absolvit în 1946, Șerban a frecventat timp de patru ani cursurile și seminariile Facultății de Litere și Filozofie-Istorie pe care a absolvit-o în 1949. Printre profesorii pe care i-a avut au fost Gheorghe Brătianu și Andrei Oțetea.

Aici îmi permit o scurtă paranteză povestită mie de Șerban. Oțetea devenise la 1 februarie 1947 titular al Catedrei de istorie universală la Universitatea din București și prorector al acesteia. Între 1948 și 1964 a fost șeful Catedrei de istorie universală, post pe care l-a deținut până în 1964. În 1948, s-a introdus o taxă usturătoare pentru studenții de origine nesănătoasă (burgheză) din care făcea parte și Șerban. Familia lui Șerban nu avea banii necesari, însă el, spre mirarea lui, a fost lăsat să-și termine studiile de licență. Câțiva ani mai târziu, i-a relatat acest fapt unei secretare de la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. Secretara l-a întrebat pe Șerban: „Păi, domnule profesor, nu știți? Profesorul Oțetea a plătit din buzunarul lui taxa pentru dumneavoastră”.

După terminarea facultății, Șerban mai mergea la Institutul Francez la București să împrumute cărți. În ziua de 3 martie 1950 (în alte discuții cu mine

* Dr., profesor, Georgetown University, Washington, DC; email: ddeletant@gmail.com.

Șerban a dat ziua de 15 martie), a fost arestat în fața Institutului Francez din București. În cadrul măsurilor impuse de Moscova ca legăturile României cu Occidentul să fie tăiate, studenții și studentele care frecventau institutele franceze, britanice, americane și italiene au fost ridicați în câteva zile și adunați la Rahova pentru anchetare. Șerban povestea cu un oarecare amuzament ce greutăți avea anchetatorul să-i stabilească originea socială! Ba era burghez, ba mic-burghez, ba exploatare, ba moșier. La afirmația lui Șerban că era mic-burghez, anchetatorul l-a contrazis, caracterizându-l „burghez”.

Anchetat la Rahova, a fost condamnat administrativ și mutat la închisoarea Jilava, iar apoi la centrul de selecție din Ghencea, de la periferia Bucureștiului, de unde a fost transportat cu trenul la lucrările Canalului Dunăre-Marea Neagră, la lagărul de muncă de la Capul Midia. La sosire, deținuții au fost aliniați în fața comandantului lagărului, care le-a strigat numele și le-a atribuit sarcinile. Papacostea a remarcat faptul că acesta avea câte un dosar pentru fiecare deținut. Pe dosar era o dungă în diagonală colorată care indica regimul ce trebuia să i se aplice fiecăruia. După ce i-a preluat pe deținuți, comandantul lagărului le-a spus: „Avem gloanțe pentru toți sabotorii!”

Deși suferea de o debilitate musculară – din pricina unei scolioze severe, își petrecuse șase ani, de la doisprezece la optsprezece, imobilizat într-un corset de ghips –, lui Papacostea i s-a dat sarcina să sape 4 m³ de pământ pe zi și să-l care cu roaba până la o movilă din apropiere. Deținuților li s-au dat o lopată, un târnăcop și o roabă. Nici cei mai voinici țărani n-au putut să spargă pământul împietrit de secetă. Incapabil să-și îndeplinească norma, el se aștepta la pedepse severe, dar în realitate a fost acoperit de unul dintre gardieni, locotenentul Filip, care l-a mutat la lucrurile pentru popotă – la căratul găleților și curățatul cartofilor. Alți deținuți au fost mai puțin norocoși; mulți au ajuns la epuizare în încercarea de a îndeplini norma zilnică de săpat, și au murit de tuberculoză sau de inimă. Potrivit datelor Securității, numai în luna ianuarie 1953 au murit la Canal 133 de deținuți¹.

La colonia penitenciară Capul Midia, în care Papacostea estima că erau circa 4.000 de deținuți – 20 de barăci, fiecare adăpostind circa 200 de oameni –, nu exista decât o mică baracă denumită „centru medical”. Nu se găseau medicamente, iar singurii medici disponibili erau aceia din rândul deținuților. Perioadele de detenție pentru cei închiși variaau de la șase luni la doi ani. Prizonierii nu căpătau haine noi și, cum nu li se permitea să primească pachete cu mâncare sau haine de acasă, ei purtau hainele cu care fuseseră arestați, care, în scurt timp, ajungeau roase și hărtănite. Erau treziți la 5 dimineața, se spălau de mântuială la cișmea, și primeau o cană de cicoare și o bucată de pâine sau mămăligă, după care erau adunați pentru apelul dinainte de plecarea la șantier. Numărătoarea câtorva mii de deținuți dura mai bine de o oră. Prizonierilor li se

¹ *Cartea Albă a Securității*, vol. II, 1994, anexă, doc. 22. Acest număr ne determină să punem sub semnul întrebării corectitudinea unui document al Ministerului de Interne, în care se afirma că numărul *total* de decese în *toate* lagărele de muncă între 1945 și 1964 a fost de 656.

ordona să mărsăluiască spre și dinspre șantier, cântând câte un cântec comunist, ca să nu arate abătuți:

*La muncă, la muncă
Veniți voioși la muncă
Roaba e plină
Alta să vină
Veniți voioși la muncă.*

Pauza de prânz era la ora 13.00, pe șantier. Masa consta dintr-o cană de apă și un terci de fasole. Apoi munca se relua, până la începutul serii. După întoarcerea în colonia penitenciară erau din nou numărați, și numai după încheierea apelului li se permitea să se spele și să-și ia cina, care consta de obicei într-o ciorbă de cartofi².

Aceeași soartă de arestare a avut-o și unchiul lui Șerban, Victor Papacostea, fruntaș liberal. Într-o zi, îmi povestea Șerban, spre sfârșitul lunii mai 1950, cineva care i-a auzit numele îl oprește și îl întreabă: „Sunteți rudă cu profesorul Victor Papacostea? Să știți că în noaptea de 6 mai a fost ridicat și el împreună cu toți foștii demnitari. Nu se știe unde i-au dus”. Șerban își mai amintea: „Noaptea, trebuia să facem cu rândul, pe grupe, munci auxiliare: curățatul cartofilor pentru popota lagărului – câteva sute de oameni. Acolo, un bătrânel din fața mea mă întreabă de tatăl meu, Petre Papacostea. «Domnule Papacostea, dumneata ești tânăr, ai șanse să scapi de-aici. Eu nu mai scap. Dar când îl vezi pe tatăl dumitale, spune-i că ai stat la Capul Midia cu Cristescu Plăpumar, spune-i să-și aducă aminte că ne-am cunoscut la domnul mareșal Averescu!» Am crezut că-i un plăpumar care o fi lucrat pe-acolo, nu Gheorghe Cristescu, însuși secretarul general al Partidului Comunist din România în perioada 1921-1924, care a stat de mai multe ori în închisoare în perioada interbelică, în calitate de membru al unei organizații ilegale. În 1949, Cristescu a fost arestat din nou, pentru deviaționism de dreapta”. Întrebat de Șerban dacă poate compara regimul de detenție din timpul regelui Carol al II-lea cu cel din timpul comuniștilor, Cristescu a răspuns că tratamentul la care a fost supus de către Siguranța „burgheză” în închisorile din acea vreme era „lux” în comparație cu cel aplicat de tovarășii săi³.

După mai multe luni de detenție, Șerban a fost eliberat. Și-a câștigat existența ca pontator, normator, achizitor de materiale și dactilograf. Pe urmă, a lucrat ca bibliotecar la Biblioteca Centrală Universitară (1954-1957), pentru ca apoi, vreme de peste 40 de ani, începând cu 1957, să devină cercetător științific la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române.

² Discuție cu Șerban Papacostea, 24 aprilie 1996. Mâncarea la Capul Midia era, după părerea lui Papacostea, mai bună decât la Jilava, unde micul dejun consta într-o cană de cicoare, prânzul era reprezentat de o bucată de pâine și varză sau fasole, iar masa de seară era o ciorbă aproape transparentă.

³ Discuție cu Șerban Papacostea, 5 martie 1995.

Eu l-am cunoscut pe Șerban în 1974. Ca asistent universitar de studii românești la School of Slavonic and East European Studies al Universității din Londra, a început să mă preocupe istoria medievală a României și știam din literatura de specialitate că Șerban era specialist. De asemenea, aflasem de la socrul meu, profesorul Andrei Caracostea, că tatăl lui, Dumitru, fusese prieten cu unchiul lui Șerban, deși nu împărtășeau aceeași orientare politică, dar îi legau pe amândoi originea macedoneană. L-am căutat pe Șerban la institut, anunțându-mă la secretariat, unde o doamnă amabilă, impresionată de cunoștințele mele de română, l-a anunțat pe Șerban. El a coborât de la bibliotecă și m-a invitat într-o sală care servea și ca una de protocol. Și atunci, după ce m-am prezentat, s-au pus bazele unei prietenii și colaborări care a durat 43 de ani. Când era cercetător la Institutul Iorga, mi-a însuflețit pasiunea pentru istoria română medievală, m-a legat de el admirația mea față de un cărturar și un om principal. Marginalizat de sistem, el a reușit să facă o carieră științifică apreciată în străinătate, aducând cinste tradiției istoriografiei românești. Nu i s-a permis să plece nicăieri în Occident înainte de Revoluție. În 1990, a fost propus de David Prodan și de D. M. Pippidi la statutul de membru corespondent al Academiei. Între anii 1990 și 2001, a fost directorul Institutului de Istorie „Nicolae Iorga” din București, singurul director dintr-un institut ales în mod democratic de cercetătorii angajați.

A fost ales în 1996 membru corespondent al Accademia Ligure di Scienze e Lettere din Genova și abia în 2016 membru titular al Academiei Române, poziție din care s-a distanțat de reflexele totalitare și retorica ale unora din colegii săi academicieni. Nu m-a mirat deloc să nu-i găsesc numele printre cei 84 de academicieni semnatori ai unui apel din 8 februarie 2017 al Academiei Române, intitulat *Identitate, suveranitate și unitate națională*, care atrăgea, în termeni de mare vehemență, atenția asupra „alarmantei încercări de erodare a identității, suveranității și unității naționale a României, cu multe acțiuni plasate sub semnul globalismului nivelator sau al unei exagerate «corectitudini politice»”.

Pentru mine, Șerban Papacostea reprezenta un simbol al lumii în care și-a trăit copilăria și adolescența, una care prețuia importanța adevărului. El a păstrat moștenirea acestei lumi și mi-a transmis-o mie, invitându-mă la el acasă în anii comunismului. Vizitele mele în România în perioada respectivă erau constrânse de eliberarea unei vize pe an de 30 de zile de către autoritățile române (am stat nouă luni în 1969 cu o viză specială ca doctorand în cadrul acordului cultural româno-britanic). Aduceam cărți care îl interesau, iar el îmi aduna studii românești greu de găsit la Londra. Împărtășeam ceea ce citisem și gândeam fiecare, el fiind doritor să completez eu ce auzise la BBC pe care-l asculta, fiind anglofil, în fiecare seară. Deseori venea vorba de activitatea colegilor lui istorici pe care o comenta uneori cu un surâs. Nu era niciodată malițios, mă lăsa pe mine să tragă o concluzie dacă era cazul.

După 1989, ne vedeam mai des, întotdeauna la ora 5 după masă la el acasă, într-un birou cu trei pereți îmbrăcați cu o bibliotecă de cărți prețioase, de

referință, despre istoria medievală, românească și universală. Mi-a povestit după revoluție despre o convorbire telefonică, pe care o avusese cu mulți ani în urmă cu mine, când, în receptorul din Caragea Vodă, se auzeau mai bine șoaptele celor care îi ascultau telefonul decât vocea mea. S-a separat de colegi, unii buni prieteni, dovediți informatori ai Securității, dar obișnuia să-mi spună că nu știe cum ar fi reacționat el însuși pus în fața torturii sau a șantajului. I-am făcut un abonament la „Foreign Affairs”, o revistă americană de politica externă, iar el mă trecea la „catastif”, vorba lui glumeață, ca să-și ia revanșa cu apariții românești. Ultima noastră discuție a avut loc la 12 iunie anul trecut. Ca de fiecare dată după revoluție, când veneam la București, m-a primit la el acasă cu o cafea, un Cinzano, o salată de fructe și o farfurie mare cu fursecuri.

Îmi vor lipsi vizitele la Caragea Vodă 19, dar nu îl voi uita pe Șerban.

Onoruri

– În 2008, președinția României i-a conferit Ordinul Național „Steaua României” în grad de Cavaler, iar la 1 Decembrie 2017, aceeași distincție, în grad de Ofițer.

– Doctor Honoris Causa al Universității „Ovidius” din Constanța din anul 2006, profesor asociat al Facultății de Istorie și Științe Politice (1996-2006).

Opere majore

– În anul 1968 a obținut titlul de doctor în istorie în Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, cu teza *Oltenia sub austrieci (1718-1739)* conducător de doctorat fiind profesorul Andrei Oțetea. Publicată în 1971 sub titlul *Oltenia sub stăpânirea austriacă 1718-1739*, lucrare distinsă cu Premiul „N. Bălcescu” al Academiei Române.

– *Un épisode de la rivalité polono-hongroise au XVe siècle: l'expédition de Matia Corvin en Moldovie (1467) à la lumière d'une nouvelle source*, în RRH, VIII (1969), p. 967-979.

– *Românii în secolul al XIII-lea între cruciată și Imperiul Mongol*, București, Editura Enciclopedică, 1993.

– *Între cruciadă și Imperiul Mongol, Ștefan cel Mare domn al Moldovei, Românii în secolul XIII*, 1995.

– *Geneza statului în evul mediu românesc*, București, Editura Corint, 1999.

– *La Mer Noire, carrefour des grandes routes intercontinentales, 1204-1453*, București, Institutul Cultural Român, 2006.

A contribuit la scrierea tratatului *Istoria României* (vol. III, 1964), la scrierea sintezelor *Istoria poporului român* (1970) și *Istoria României* (1999).

***Acta et epistolae. Transilvania în relațiile cu Moldova și Țara Românească (sec. XVII)* [Transylvania's Relations with Moldavia and Wallachia (17th Century)], ed. Susana Andea, Avram Andea, Cluj-Napoca/Gatineau, Editura Argonaut/Symphologic Publishing, 2016, 358 p.**

În 2016, după aproape 80 de ani¹, a apărut un nou volum de documente privitoare la relațiile Transilvaniei cu Moldova și Țara Românească! Documentele, în număr de 159, sunt redactate în limbile maghiară (cea mai mare parte), latină și română (cu grafie chirilică) și acoperă domnia lui Mihail Apafi (1661-1690), fiind descoperite de Susana Andea în arhivele și bibliotecile din Cluj, Sibiu, Alba și Budapesta. Majoritatea actelor, editate acum de Susana Andea, sunt inedite sau nefolosite în istoriografia românească, deoarece au fost publicate în limba maghiară în marile colecții de documente ale Transilvaniei și Ungariei. Totuși, o parte însemnată dintre ele a fost folosită chiar de editoare în cărțile² și articolele sale, însă acum, prin publicarea lor integrală, o grămadă de informații noi au intrat în circuitul istoriografic românesc și nu numai. Documentele în limba maghiară poartă un mare potențial înnoitor pentru istoria Moldovei și a Țării Românești din veacul al XVII-lea, pentru că, din cauza barierei lingvistice, încă există un bogat material arhivistice inedit. Iar dintre cercetătorii români, Susana Andea a fost principalul, dacă nu singurul din ultimele decenii, care a explorat metodic și rodnic această categorie de documente. În ce mă privește, am observat demult acest lucru, încă în anii când am scris cartea consacrată Moldovei în deceniul al șaselea al secolului al XVII-lea, pentru care am folosit rezultatele muncii Domniei Sale, adăugând și eu un număr mare de documente maghiare. Apoi, în ultimul deceniu, un cercetător maghiar, Gábor Kármán, a studiat relațiile principatului Transilvaniei cu Moldova și Țara Românească, în contextul mai larg al istoriei est-central europene, întemeindu-se și pe aceste documente atât de puțin cunoscute³.

Susana Andea și-a construit lucrarea după tipicul obișnuit al unui volum de documente: *introduce*, însoțită de traducerea în limba engleză, în care a semnalat principalele probleme istorice, care au ieșit la suprafață odată cu publicarea acestor documente, a explicat unele particularități ale formularului diplomatic, spre exemplu ce înseamnă *censura* (judecată sau opinie exprimată în scris de consilierii princieri) și a oferit o explicație asupra felului în care a realizat transcrierile („am optat pentru respectarea principiului fotografic cu toate inconsecvențele constatate în practica scrierii de

¹ I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, vol. I (1599-1699), Cluj, Tipografia „Cartea Românească”, 1940; Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, XI (1661-1690), București, Imprimeria Națională, 1939.

² Susana Andea, *Transilvania, Țara Românească și Moldova – legături politice (1656-1688)*, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană/Mesagerul, 1996; idem, *Din relațiile Transilvaniei cu Moldova și Țara Românească în sec. al XVII-lea*, Cluj-Napoca, Editura Risoprint, 1997.

³ Vezi, spre exemplu, ultima sa carte: Gábor Kármán, *A Seventeenth-Century Odyssey in East Central Europe. The Life of Jakab Harsány Nagy*, Leiden/Boston, Ed. Brill, 2016.

epocă și în pofida dificultăților pe care le aduce în înțelegerea mesajului transmis”) și traducerile în limba română („s-a avut în vedere informația din text, claritatea mesajului și mai puțin respectarea redării fidele a textului care ar fi ridicat obstacole în înțelegerea celor transmise”), *rezumatul documentelor*, întocmit după model signaletic (dată, emitent și destinatar), textele documentelor și indice onomastic și toponimic.

Documentele propriu-zise, întinse pe trei decenii, aduc informații prețioase despre aproape toți domnii din Moldova și Țara Românească, despre relațiile acestora cu Imperiul Otoman, despre boieri și familii boierești, despre schimburi comerciale, despre diferendele de hotar și furturile întâmplare acolo, despre moșiile boierilor munteni în Transilvania etc., astfel încât orice istoric care va cerceta a doua jumătate a secolului al XVII-lea va trebui să aibă pe masa de lucru și acest volum. Dintre domni, cei mai bine reprezentați în această „corespondență” sunt Grigore Ghica, Gheorghe Duca și, mai ales, Șerban Cantacuzino, iar dintre doamne, Maria (Sturza), soția lui Grigore Ghica, și Maria (Ghețea), soția lui Șerban Cantacuzino⁴. În vreme ce, dintre boieri au purtat corespondență cu principele Apafi, cu nobili ardeleni și cu juzi ai orașelor săsești sau sunt amintiți în aceste scrisori: Grigore Hăbășescu⁵, Miron Costin⁶, Lupașco Buhuș⁷, Pavel Contăș⁸, Gheorghe Ursachi⁹, Stamate postelnic¹⁰, Ștefan Cerchez mare comis¹¹ și

⁴ Ambele doamne au corespondat cu principesa Ana Bornemisza, soția lui Mihai Apafi, adresându-i-se, cea dintâi, cu formula: *illustrissima principissa, vicina et soror nobis charissima* (nr. 12), iar cea de-a doua, cu o expresie asemănătoare: *illustrissima principissa, domina soror, amica et vicina benevola* (nr. 82).

⁵ Surprinzătoare este semnătura boierului, descifrată de editoare în forma: „Gyorgyus” (nr. 52), astfel că hatmanul a fost înregistrat în indice cu două nume: „Gligorie (Gheorghe)”. Cred că semnătura a fost greșit descifrată, pentru că nicăieri în documentele interne moldovenești sau chiar în alte scrisori trimise în Transilvania (Andrei Veress, *op. cit.*, XI, p. 142-144, nr. 106), hatmanul Hăbășescu nu s-a iscălit: „Gheorghe”.

⁶ Cele trei scrisori ale sale au fost publicate de Susana Andea și în volumul *Din relațiile Transilvaniei cu Moldova și Țara Românească în sec. al XVII-lea*, p. 162-166. Două dintre scrisori (nr. 55, 57) păstrează încă sigiliul lui Miron Costin, care are în câmp literele de început ale numelui: „M. K.”.

⁷ Boierul moldovean și muntean îi trimite principelui un cal de călărie prin „cumnantul” Constantin Brâncoveanu (nr. 65). De altfel, Lupașco Buhuș a fost și înnobilit de Mihai Apafi (Sever Zotta, *O diplomă de nobil transilvan pentru un boier din Moldova*, în *Omagiul lui Ioan Lupaș*, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, 1943, p. 873-881).

⁸ Scrisoarea lui Paul Béli către Pavel Contăș, numit „locumtenenti regni Moldaviae”; probabil cuvântul *locumtenenti* este o confuzie, care a pornit de la funcția de logofăt a boierului moldovean. La 19 octombrie 1677 (nr. 73), Antonie Ruset domnea, așa că nu era un interregnum, când ar fi fost nevoie de „locțiitori”. De asemenea, s-a păstrat o altă scrisoare, din 28 octombrie 1668, trimisă de Pavel Contăș tot lui Paul Béli, în care expeditorul semnează: „logofetul Contoș” (Andrei Veress, *op. cit.*, XI, p. 101-102, nr. 75).

⁹ Marele vistier Gheorghe Ursachi este amintit în actul din 19 iulie 1678, în legătură cu conflictul său cu negustorul liovean Balaban (nr. 78).

¹⁰ Editorea a citit dregătoria lui Stamate: „polcovic”, însă nu se poate crede că un mic comandant de oaste ar fi avut de unde depune la Brașov „lucruri de aur și argint” (nr. 33). Este vorba despre Stamate postelnicul (Hiotul), boier și negustor moldovean de frunte, care, în același an, la 29 noiembrie 1668, a corespondat și cu Paul Béli (*ibidem*, XI, p. 102-103, nr. 76).

¹¹ La 14 mai 1670, din Adrianopol, Sigmond Bojér îi scrie principelui ardelean, informându-l despre faptul că marele vizir se afla în Candia și că „solii mărilor lor, voievozii din Moldova și Țara Românească, așteaptă aici de multă vreme pe înălțimea sa, domnul mare vizir, aducând pentru acesta 400 de cai”. Deși numele solului moldovean nu este menționat, acesta este

Constantin Ciobanul postelnic¹², dintre moldoveni, și Preda Brâncoveanu¹³, frații Drăghici (Drăghicean), Șerban, Mihai (nr. 91) și Constantin Cantacuzino (nr. 135), Stroe Leurdeanu (nr. 59, 63), Vâlcu Grădișteanu¹⁴, Constantin Bălăceanu¹⁵ și Constantin Brâncoveanu¹⁶, dintre munteni.

În acest volum sunt publicate pentru prima dată variantele originale, în limba română, ale tratatelor încheiate de Grigore Ghica (5 noiembrie 1661, nr. 4)¹⁷ și Șerban Cantacuzino (1 iunie 1685, nr. 115)¹⁸ cu principele Mihai Apafi. De asemenea, multe alte documente vorbesc despre situația din Imperiul Otoman, din Polonia, din Hanatul Crimeii și din Ungaria (nr. 47) aflată sub stăpânire habsburgică. Pe lângă domnii și boierii din Moldova și Țara Românească, un rol important în transmiterea informațiilor în Ardeal a fost jucat de diecii de limbă maghiară aflați la Iași și București: Petru Buday, Máthé Deák, Mihai Deak și Giörgius Literatus (nr. 56). Spre exemplu, Máthé Deák îi scrie principelui din Iași, la 16 iulie 1671 (nr. 40), despre luptele din preajma orașului Ban și despre atrocitățile comise de polonezi: „au tăiat de-a valma atât bărbat, femeie, fată, om <băiat>, fie mare, fie mic; la sfârșit au dat foc orașului, l-au făcut praf, nu a rămas un par în picioare, nu mulți dintre orășeni, care au putut, au fugit de aici la Nistru”, iar Mihai Deak, diacul maghiar al lui Antonie vodă Ruset, i-a scris aceluiași din tabăra de la Țuțora, la 17 august 1676, despre numărul și starea armatei otomane: „poate că ar fi vreo 40.000; au ocupat cu corturile un câmp mare, de altminteră dacă am lua în socoteală calul, cămila, măgarul, catârul, calul, vita, totuși nu ar face 2 părți, iar a treia parte sunt adunători de miere. Nu sunt luptători nici o treime din ei, toți sunt negustori.

marele comis Ștefan Cerchez, care a fost trimis, la 10 martie 1670, „acum, în cale la Crit, cu cai împărătești” (Petronel Zahariuc, *Istoria mănăstirii Dealul Mare (Hadâmbul) – de la întemeiere la începutul veacului al XVIII-lea*, în vol. *Mănăstirea Hadâmbu – 350 de ani de istorie și spiritualitate*, Iași, Editura „Doxologia”, 2009, p. 60).

¹² La 3 martie 1686, Daczó János îi scrie principelui Apafi, înștiințându-l că „acum au sosit <oameni> cu scrisoarea domnului și cu a lui Kostelnic <!>, scrisori pe care în original le și trimit măriei tale” (nr. 129). Numele „Kostelnic <!>”, la descifrarea căruia editoarea a ezitat, este de fapt dregătoria de „postelnic” și aparține lui Constantin Ciobanul, cel care la 25 martie 1686 îi trimitea o scrisoare aceluiași Daczó János (Andrei Veress, *op. cit.*, XI, p. 232-233, nr. 153).

¹³ Pomenit în legătură cu cumpărarea moșiei Sâmbăta (nr. 27, 28).

¹⁴ Vâlcu Grădișteanu, fiul lui Bunea, a participat cu 500 de galbeni la suma strânsă pentru eliberarea lui Ioan Kemény din robia tătarască (nr. 22, 24, 28).

¹⁵ Într-o scrisoare, foarte interesantă, datată de Susana Andea în aprilie 1689, expeditorul (care este greu de identificat) pune o vorbă bună la Mihai Apafi pentru „domnul Bălăcean, nepotul meu”, mărturisindu-și speranța că „poate am putea să ne eliberăm de sub jugul acestui neam <al Brâncovenilor> împreună cu săraca țară” (nr. 151).

¹⁶ Constantin Brâncoveanu îi scrie lui Ladislau Vaida (nr. 75), iar în pronunția și scriitura boierului muntean, Ladislau s-a transformat în „Sakellau” (în indice, acest nume corupt a fost interpretat ca aparținând lui „Székely László (Ladislau); tot aici, și Vaida și Székely sunt considerați a ocupa, în același timp, funcția de „magistru al poștelor din Transilvania”). Pe scrisoarea din 2 mai 1687 s-a păstrat sigiliul lui Constantin Brâncoveanu, „reprezentând un călăreț înconjurat de lauri, deasupra o coroană cu trei stele, având în patru colțuri slovele K A B I” (nr. 138).

¹⁷ Comentat de Susana Andea, *Țara Românească și Moldova – legături politice (1656-1688)*, p. 158-159.

¹⁸ *Ibidem*, p. 332-334. Nu ar fi fără folos ca, la un moment dat, cineva să descrie sigiliile boierilor care au autentificat actul. Foarte recent, Gheorghe Lazăr și Tudor-Radu Tiron au comentat sigiliile boierești de pe un alt important document, păstrat tot la Arhivele Naționale din Sibiu (*Din sfragistica boierimii muntene: memoriul din 7 septembrie 1719 și sigiliile sale*, în SMIM, XXXIV, 2016, p. 265-320).

Am văzut deja de multe ori tabăra turcească, dar atât de zdrențăroasă, păduchioasă, deplină de boli, este demnă doar pentru a fi privită, dar sub pielea lor nu se poate afla multă grăsime, așa ceva nu am văzut” (nr. 71). Unul dintre dieci, care a avut un destin foarte interesant, Gheorghe Brancovici, a ajuns capucehaia la Poartă, trimițând și el, din ambele ipostaze, informări principelui Transilvaniei, iar după ce a fost proscris, cerând aceluiași iertare (nr. 18, 64, 89, 146 etc.).

Și solii și spionii, fie cei trimiși la sud și est de Carpați, fie cei care ajungeau la sud de Dunăre, au întreținut o vie corespondență cu autoritățile transilvănene, trimițând știri despre mișcările armatei otomane, despre conducătorii Imperiului, precum și despre grecii influenți din Istanbul (Panaiot Nikusios, Alexandru Mavrocordat¹⁹). O serie de informații nu au fost puse în scris de frica interceptărilor sau au fost cifrate (nr. 130)²⁰, de aceea multe dintre scrisorile din volum au doar un caracter protocolar. Din alte scrisori, însă, reies o sumă întreagă de proceduri diplomatice mai puțin convenționale și de viclesuguri de-ale spionilor: îmbătarea solilor turci (nr. 31), disimularea adevărului și a informațiilor negative (nr. 49), trimiterea unor oameni necunoscuți pentru supravegherea unor fugari (nr. 76), travestirea („să se îmbrace în haine turcești și să-și pună chică turcească”, nr. 83) etc.

Un alt aspect al relațiilor Transilvaniei cu Moldova și Țara Românească, foarte bine reprezentat în volum, a fost problema hotarului, mai ales a celui răsăritean, a satelor dinspre granița meridională stăpânite de boieri munteni și chiar a Țării Făgărașului. De asemenea, mult discutate au fost hoțiile (nr. 25, 67, 144), urmate de fuga peste hotar a făptașilor, precum și trecerea iobagilor dintr-o țară într-alta. Pentru cercetarea hotarului dinspre Moldova, nobilii ardeleni considerau că „trebuie luate lucrurile întâmplare cu începere din 1657”, însă cu mare atenție, pentru că moldovenii „nu țin mărturia mincinoasă ca un păcat, și ar aduce în față mărturii care Dumnezeu știe cu ce lucruri se aseamănă și ne-ar aduce nouă supărări mai mari” (nr. 38). Despre Țara Făgărașului, cancelarul Bethlen János aflase că „domnul Țării Românești <Grigore Ghica>, pretinzând că în vechime întreaga Țara Făgărașului ar fi fost a Țării Românești, acum ar cere la Poartă să-i fie dată pentru sine”, astfel că trimite *censura* sa principelui Apafi, sfătuindu-l în felul următor: „Țara Făgărașului a fost stăpânită de regii unguri, care au dispus de ea, dacă au dat supușilor lor stăpâniri în Transilvania, dar pentru aceasta nu s-a schimbat hotarul Țării Românești, nici nu este o înrudire a măritului voievod de acum cu acei voievozi <de atunci>, care au primit acele pământuri, pentru supusele lor slujbe” (nr. 51).

Și relațiile comerciale apar în câteva documente din volum, în care se vorbește despre cumpărarea de mărfuri manufacturate: sfoară (nr. 108), praf de pușcă (nr. 110) sau postav (nr. 141) sau despre angajarea unui meșter, „zidar bun, care să lucreze în marmură” (nr. 137; 27 aprilie 1687²¹). Datorită intenselor legături economice, juzii Brașovului, mai ales, ajungeau în posesia unui mare număr de știri importante, adunate de la negustori, pe care le transmiteau principelui sau consilierilor acestuia (nr. 53, 106, 107, 109, 110).

¹⁹ Spre exemplu, la 15 mai 1685, Gyárás Pál îl informează pe principe despre moartea lui Gheorghe Duca și despre faptul că „marele vizir este bolnav, domnul Mavrocordat îl tratează” (nr. 114).

²⁰ Susana Andea oferă și o mostră de descifrare a sintagmei „Țara Românească”, scrisă în maghiară, operată în epocă, în cancelaria princiară.

²¹ Să fie vorba oare de meșterul care a lucrat piatra de mormânt a lui Șerban Cantacuzino din biserica mănăstirii Cotroceni? (astăzi la Muzeul Național de Istorie al României, București).

Pe lângă știrile despre relațiile cu spațiul extracarpatic, documentele publicate de Susana Andea cuprind și importante știri despre istoria Transilvaniei, inserate în judecățile politice ale consilierilor ardeleni, transmise principelui Apafi. Astfel, Bethlen János arată că tributul „trebuie pornit”, numai dacă era suma întreagă, iar dacă principele dorește să ridice armele împotriva Porții trebuie să trimită solie în Țara Românească, unde, „fără îndoială, că și vodă ar fi părtaş la treabă”, și să caute acordul judeului regal din Sibiu, „pentru că orașele întărite, aflându-se în mâinile națiunii săsești, fără acordul lor de-abia dacă s-ar putea mișca omul în această problemă” (22 august 1664; nr. 13). Altădată, același înalt consilier al principelui, într-o excepțională *censura*, analizând avansul turcilor în Transilvania, a scris: „iar Ocna Dejului, milostive domn, mai bine s-ar prăbuși, așa nici turcii nu s-ar lega într-atât de ea; pe de altă parte, dacă trece aceasta și cade în mână turcă, aceasta va fi cauza pierderii Transilvaniei” (nr. 62, 9 martie 1675). Apoi, alt înalt consilier, Bánfi Diénes, îi amintește lui Mihai Apafi cum a fost pregătită catastrofa campanie din 1657 în Polonia și că, „în fața unui principe hotărât <Gheorghe Rákóczy II>, nimeni, în afară de Acațiu Barcsai, nu a îndrăznit să se opună, să-i îngreiească pornirea, ba nici să o dezbată, doar Acațiu Barcsai deschis nu a recomandat plecarea <la expediție> împotriva voinței sultanului” (30 decembrie 1669; nr. 36).

Nici ortodoxia românilor ardeleni nu lipsește din acest bogat volum de documente. Astfel, martiriul mitropolitului Sava Brancovici este amintit în instrucțiunile solului Szekhalmi András (nr. 89), trimis la Poartă, spunându-se că: „pentru faptele sale ar fi meritat de multe ori chiar și moartea (dacă ar fi fost posibil)”. Apoi, pentru urmașul său în scaun, mitropolitul Iosif Budai, Susana Andea a publicat integral o importantă scrisoare a lui Șerban Cantacuzino, care era cunoscută în esența ei de multă vreme²², din 4 septembrie 1680, în care domnul arată că mitropolitul a fost numit în ciuda faptului că „potrivit pravilei religiei noastre s-ar fi convenit să fie examinate mai multe lucruri, referitoare la lucrurile de care s-a lepădat, și despre aceasta, dar împotriva acestora, luând în considerare că nu pot să rămână fără păstor creștinii din religia noastră [...], iată a fost sfințit pentru vâldicie” (nr. 88). De asemenea, sunt publicate integral două scrisori ale lui Șerban Cantacuzino, cunoscute de istoricii Bisericii, privitoare la urmașul lui Iosif Budai, mitropolitul grec Ioasaf (14 aprilie 1682; nr. 95)²³, și la un candidat propus de domnul muntean, preotul Ieremia, „om vrednic și învățat” (1 septembrie 1685; nr. 121)²⁴, care ar fi urmat să-i ia locul mitropolitului Sava din Veștem. Totodată, într-un alt document, un raport al lui Nagy István, trimis din Constantinopol, se vorbește de interesul arătat de patriarhii de Constantinopol și Ierusalim și de arhonții greci față de propaganda reformată în rândurile românilor ortodocși ardeleni (nr. 97).

Despre Biserica din Țara Românească, în volum aflăm două scrisori ale lui Șerban Cantacuzino, una cunoscută din perioada interbelică (21 august 1679; nr. 86)²⁵, alta

²² Ștefan Meteș, *Istoria Bisericii românești din Transilvania*, vol. I, *Până la 1698*, ediția a II-a, revăzută și îndreptată, Sibiu, Editura Librăriei Arhiecezane, 1935, p. 301-302; Mircea Păcurariu, *Legăturile Bisericii Ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI-XVIII*, Sibiu, 1968, p. 21. Actul a fost folosit și de Susana Andea, *Țara Românească și Moldova – legături politice (1656-1688)*, p. 297.

²³ Vezi și Ștefan Meteș, *op. cit.*, p. 304; Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 22; Susana Andea, *Țara Românească și Moldova – legături politice (1656-1688)*, p. 305.

²⁴ Vezi și Ștefan Meteș, *op. cit.*, p. 316; Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 22; Susana Andea, *Țara Românească și Moldova – legături politice (1656-1688)*, p. 334.

²⁵ Ioan Lupaș, *Pribegia prin Ardeal a mitropolitului Varlaam al Ungrovlahiei (1679-1680)*, în *Studii, conferințe și comunicări istorice*, I, București, 1927, p. 200-201.

pusă în circuitul istoriografic de Susana Andea (20 decembrie 1679; nr. 87)²⁶, despre mitropolitul Varlaam al Ungrovlahiei, care a demisionat în primăvara anului 1679, lăsându-i scaunul mitropolitului Teodosie. Varlaam, nemulțumit, a plecat pentru o vreme în Transilvania, iar domnul muntean a scris în cea de-a doua scrisoare: „din ce motive a fugit, dânsul poate să știe, din partea noastră sau din partea altor credincioși din țară nu a avut nici o supărare, ba nici nu ne-a trecut niciodată prin cap ca să-l supărăm cu ceva, pentru că, fiind episcop, legile Bisericii noastre nu lasă în puterea noastră pe aceștia, dar probabil că l-a supărat pierderea funcției”.

Volumul mai cuprinde și invitații la nuntă, fie în Moldova (nr. 92²⁷, 94), fie în Țara Românească (nr. 142), vorbe inspirate și angajamente interesante, datorate lui Grigore Ghica (nr. 21) sau lui Șerban Cantacuzino (nr. 16), scrisori ale unor domni pribegi (Constantin Șerban; nr. 29)²⁸.

Câteva dintre documentele publicate au fost redactate cu grafie chirilică, fiind foarte bine transcrise de Susana Andea. Într-un singur loc, din scrisoarea din 1 noiembrie 1678 a lui Șerban Cantacuzino (nr. 79, cu facsimil), propun o îndreptare; fragmentul transcris: „cându au fost la noem<brie> la 20 zile nă-au îmbrăcat cu caftan pre domnie astâne țera noastră muntenească”, ar putea fi schimbat cu: „cându au fost la noem<brie>, la 20 zile, ne-au îmbrăcat cu caftan pre domnie a st<pân>ni țera noastră muntenească”. Apoi, în textele românești am observat o interesantă colaborare a diecilor de „chirilică” cu cei de limba latină, deoarece au fost inserate cuvinte cu totul noi: „țircumastanțiile”, „spețialiter”, „unăciune”, „annunție”, iar în traduceri oferite de editoare o serie de sintagme frumoase: „zbârleli necuvenite”, „paharul robiei” etc.

Din cele de mai sus, cred că reiese faptul că avem de-a face cu un excepțional volum de documente, iar dacă nu s-a vădit acest fapt, iată că îl formulez, aici, explicit. Totodată, îmi exprim speranța că, peste câțiva vreme, doamna Susana Andea va găsi răgazul să mai scoată din tezaurul imens de documente în limba maghiară un nou volum, pe care să-l ofere cu generozitate științifică istoriografiei române, așa cum a făcut cu actele adunate în această carte.

Petronel Zahariuc

Departamentul Criminalicesc în Moldova. Condiții de sentințe (1799-1804), editori Silviu Văcaru și Cătălina Chelcu, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2017, 360 p.

Acest volum de documente, apărut în colecția „Documenta” a Editurii Universității „Al. I. Cuza”, este oarecum insolit, față de celelalte volume, nu puține, pentru că, aici, colegii mei, Silviu Văcaru și Cătălina Chelcu, publică o categorie de documente

²⁶ Susana Andea, *Țara Românească și Moldova – legături politice (1656-1688)*, p. 294.

²⁷ Actul a fost menționat și de Andrei Veress, *op. cit.*, XI, p. 189, n. 1 (aici, numele domniței, Cătălina, este redat în forma „Ecaterina”). Vezi și Susana Andea, *Țara Românească și Moldova – legături politice (1656-1688)*, p. 301-302.

²⁸ În vara anului 1672, când se afla fugăr prin munții Moldovei și Ardealului, Șerban Cantacuzino solicită ajutor lui Mihai Apafi, invocând milostivirea pe care principele o arătase față de „Gligorașcu vodă” și față de „săracul meu unchi, Constantin” (nr. 44). „Unchiul” lui nu era postelnicul Constantin Cantacuzino, care-i era tată, ci Constantin vodă Șerban, care era frate după tată cu mama sa, domnița Elina, fiica lui Radu vodă Șerban.

mai rar editate până acum, din domeniul dreptului și a jurisprudenței penale românești de dinainte de Regulamentele Organice.

Editorii, membri ai colectivului de istorie medievală și premodernă de la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, au rezonat excelent, venind fiecare cu experiența adunată în editarea documentelor scrise în grafie chirilică și în interpretarea izvoarelor vechiului drept românesc. Cătălina Chelcu a pășit cu hotărâre, în urmă cu câțiva ani, pe drumul cercetării istoriei dreptului, obținând câteva rezultate notabile¹, iar Silviu Văcaru, a continuat, prin acest volum, să publice documente din ultimele decenii ale „Vechiului Regim” românesc, teritoriu istoriografic de unde a scos, nu cu multă vreme în urmă, un alt volum bun și util².

Cartea cuprinde „patru condici cu anaforalele Departamentului Criminalicesc, din perioada 1799-1804”, păstrate la Arhivele Naționale Iași în fondul Manuscrise și fondul Curtea Criminală. Cele patru condici conțin 148 de anaforale (cărțile de cercetare ale boierilor, însoțite de rezoluția domnului), pe care editorii le-au transcris fără greșală, găsind de fiecare dată soluția paleografică potrivită atât pentru întregirea fisticțiilor nume ale tâlharilor sau pentru descifrarea semnăturilor boierilor, considerate îndeobște „indescifrabile” (!), cât și pentru cuvintele turcești și grecești, care desemnau instituții și materii, ieșite din uzul limbii române, începând cu mijlocul secolului al XIX-lea. Înaintea documentelor, editorii au așezat o introducere teoretică (*Organizarea judecătorească și procedură de judecată în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*), dezvoltată dintr-unul dintre studiile Cătălinei Chelcu, și o introducere practică (*Departamentul Criminalicesc*), încheiată din analiza anaforalelor din volum și din interpretarea bibliografiei, destul de restrânsă, a subiectului. Concluzia părții teoretice a introducerii este aceea că domnul țării avea cuvântul cel mai greu în materie penală, putând să schimbe cu propria voie orice hotărâre a boierilor judecători, indiferent cât de bine făcută era și pe câte „capete” de pravilă se întemeia. Această concluzie se regăsește deplin în partea practică a introducerii, unde editorii au oferit și o statistică a sancțiunilor aplicate anaforalelor de către domn, arătând că la aproape jumătate dintre ele domnul a schimbat propunerea judecătorilor. Folositor ar fi ca în introducerea viitorului volum editorii să cerceteze și ideologia puterii domnești, singura capabilă să explice pe ce se întemeiază voința domnului. Tot aici, Silviu Văcaru și Cătălina Chelcu au prezentat înființarea și activitatea Departamentului Criminalicesc și, fapt deosebit de important, au identificat președinții și judecătorii Departamentului din perioada 1799-1803, alcătuindu-le și o succintă fișă biografică, rezultată dintr-o bună cunoaștere a documentelor publicate și a celor inedite din marea colecție „Documente” de la Arhivele Naționale din Iași. De asemenea, editorii au analizat și au înseriat pricinile cercetate, scoțând în evidență faptele criminale grave, sentințele mari și executarea lor. Toate judecățile sunt privitoare la oameni de rând, ale căror fapte penale cădeau în competența Departamentului Criminalicesc, de aceea, pentru o justă comparație, ar fi necesară și identificarea făptuitorilor boieri, ale căror isprăvi erau judecate doar de domn și de Sfatul domnesc.

După această bogată introducere, editorii au alcătuit un „glosar de arhaisme și regionalisme”³ și o *notă asupra ediției*, după care au publicat cele aproape o sută

¹ Cătălina Chelcu, *Pedeapsa în Moldova între normă și practică. Studii și documente*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2015.

² Silviu Văcaru, *Supușii austrieci în Principatul Moldovei (1833-1835). Contribuții*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2014.

³ Pentru întocmirea acestui *glosar*, editorii au folosit, potrivit bibliografiei, și *glosarul* cuprins în volumul *Avere, prestigiu și cultură materială în surse patrimoniale. Inventare de averi*

cincizeci de anaforale, folosind principii ferme de editare. Citirea lor arată o diversitate mare a faptelor criminale, având drept cauze principale, banii și dragostea, iar ca adjuvant psihic, în cele mai multe cazuri, beția. Din cuprinsul anaforalelor se observă faptul că cercetarea crimelor nu era foarte laborioasă, pentru că făptașii își recunoșteau destul de repede crima, nefiind nevoie, cum se întâmpla în procesele civile, să se apeleze la martori și jurători. Procedura de judecată folosea mai puțin martorii, pentru că o mărturie mincinoasă într-un proces penal putea aduce ani grei de ocnă aceluia ce mărturisea strâmb. Sentințele boierilor judecătorești decurg logic din gravitatea faptei, însă ei le înaintează domnului în chip de propuneri, cu mențiunea că: „hotărâre cea disăvârșită rămâne la mila mării tale”. Astfel, sancțiunea domnului nu este explicată, pentru că ea este, în primul rând, expresia milei domnești și abia apoi a unei noi cercetări a cauzei de judecată.

Volumul se încheie cu indicii de nume și de materii, pentru care editorii au depus o muncă considerabilă, însă mă întreb câți dintre cercetători vor porni de la nume în răsfoirea lui, așa cum se întâmplă în cazul altor ediții de documente. În cazul de față, povestea crimei, care nu se poate indexa, este mai importantă decât numele celor implicați, fie a acelora care au ucis, fie a acelora care au fost uciși! Totodată, acest volum, arată editorii în *nota asupra ediției*, este primul dintr-o serie, care se va încheia la sfârșitul domniei lui Ioniță Sandu Sturza, însă și în acest caz mă gândesc dacă nu ar fi mai nimerit să se procedeze la o selecție a cărților de judecată, eventual la identificarea unor spețe mai deosebite, astfel scurtându-se calea până la apariția unei cărți despre Departamentul Criminalicesc din Moldova, așa cum avem pentru Departamentul de Cremenalion din Țara Românească⁴. Oricum vor decide editorii, bine va fi, pentru că prin munca lor vom ajunge să cunoaștem în detaliu atât istoria unei instituții de drept, cât și părți însemnate din istoria socială a Moldovei de dinainte de Regulamentul Organic. În încheiere, având în vedere calitatea științifică înaltă a studiului introductiv și publicarea ireproșabilă a anaforalelor, pot spune că acest volum constituie o temelie solidă pentru sinteza, care se întrevide, și pentru volumele următoare, care au fost anunțate, de istoricii și editorii Silviu Văcaru și Cătălina Chelcu.

Petronel Zahariuc

Documente privitoare la istoria Țării Moldovei în perioada războiului ruso-turc (august 1808 – iunie 1809), vol. întocmit de Demir Dragnev, Larisa Svetlicinâi, Teodor Candu, Tudor Ciobanu, București/Brăila, Editura Istros, 2017, 884 p.

Prin îmbinarea dintre cercetătorii din generația mai veche (Demir Dragnev, Larisa Svetlicinâi) și cei din generația nouă (Teodor Candu, Tudor Ciobanu), colectivul care a lucrat și lucrează la colecția de documente privitoare la istoria Moldovei dintre Prut și Nistru a ajuns la volumul al doilea din seria documentară privitoare la istoria războiului

din secolele XVI-XIX, editate de Dan-Dumitru Iacob, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2015, care, într-o mare măsură, a fost alcătuit de mine, drept anexă a articolului: *Bacșișuri, mătășuri și argintării. Călătoria boierilor moldoveni la Constantinopol în 1822*, însă glosarul fiind mutat la sfârșitul volumului, din neatenție, nu s-a făcut cuvenita mențiune.

⁴ Ligia Livadă Cadeschi, Laurențiu Vlad, *Departamentul de Cremenalion*, București, Editura Nemira, 2002.

ruso-turc (1806-1812)¹. Interesul istoriografic față de ocupația militară rusă a Moldovei este foarte pronunțat printre colegii din centrul universitar și academic Chișinău. Nu demult a fost publicat un alt volum de documente despre această perioadă², precum și o monografie³. Interesul este justificat și explicabil: pe de o parte, sfârșitul războiului a adus ocuparea teritoriului dintre Prut și Nistru, iar pe de altă parte pentru că cele mai bogate fonduri documentare privitoare la acești șase ani se găsesc la Arhivele Naționale din Chișinău, precum și la Moscova, acolo unde cercetătorii chișinăuieni au avut, și încă mai au, multe legături științifice. Totuși, volumele menționate nu cuprind și documentele de la Moscova, din motive diferite. Dacă generația mai veche de istorici a avut de luptat cu cenzura sovietică, nereușind să cerceteze aceste importante fonduri⁴, în schimb, generația nouă se confruntă cu lipsa resurselor financiare. Așa că sarcina publicării și interpretării acestor surse istorice de primă mână rămâne pe seama generației viitoare, însă atunci sunt sigur că va apărea un alt serios impediment: cunoștințele din ce în ce mai precare de limbă rusă!

Așadar, pentru prezentul volum, editorii au adunat aproape 600 de documente descoperite și selectate, în marea lor majoritate, din Arhivele Naționale de la Chișinău, la care Teodor Candu a adăugat un consistent lot desprins din colecția „Documente” de la Arhivele Naționale Iași, din „pachetele” care au făcut parte din donația istoricului și heraldistului basarabean Paul Gore. Apoi, editorii au mai publicat câteva piese, foarte puține, care au fost depistate la Arhivele Naționale din Sibiu (fondul Agnita), în colecția „Documente istorice” de la Biblioteca Academiei Române (nr. 530) și la Arhivele Naționale București (condica mănăstirii Dobrușa). Cu excepția câtorva acte, redactate după originalul rusesc, cu traduceri foarte bune în limba română, actele cuprinse în volum au fost transcrise după originale sau copii redactate cu grafie chirilică. Transcrierile sunt impecabile, iar o dată ce am spus acest lucru nu cred că mai are rost să înșirui epitețe privitoare la priceperea editorilor în citirea, transcrierea și publicarea textelor vechi românești. Pe lângă transcrieri, echipa editorială ne-a oferit și rezumatul fiecărui act, întocmit după regulile arhivistice și redactat într-o limbă română frumoasă și cursivă. Totuși, colectivul editorial ar fi trebuit să lucreze mai atent rubrica *Ediții* și să semnaleze publicarea și în alte lucrări, mai vechi (Radu Rosetti, T. G. Bulat, N. Tomescu etc.) sau mai noi (chiar în volumul publicat în 2012)⁵, a unor documente din prezentul volum.

În ceea ce privește subiectul documentelor cuprinse în volum, cea mai mare parte se referă la ocupația Moldovei de către armata rusă, la care editorii au alăturat un important număr de acte, peste o sută, despre istoria unor sate din Moldova dintre Prut și Nistru, mai ales Ciofenii, Pocișenii și Mașcăuții, pe care, cum am spus mai sus, Teodor Candu le-a identificat în arhivele ieșene. Din acest punct de vedere, cred că editorii ar fi trebuit să explice mai clar această opțiune, pentru că „documente privitoare

¹ Volumul I (noiembrie 1806 – iulie 1808) a apărut în 2016, la Chișinău, iar echipa editorială l-a cuprins și pe Valentin Constantinov.

² *Documente privind istoria Moldovei sub ocupația militară rusă (1806-1812)*, vol. întocmit de A. Agachi, I. Varta, V. Constantinov, L. Svetlicinai, T. Varta, Chișinău, Editura Litera, 2012, 488 p.

³ Alexei Agachi, *Țara Moldovei și Țara Românească sub ocupația militară rusă (1806-1821)*, Iași, Editura Demiurg, 2008, 311 p.

⁴ Spre exemplu, în excelența sa monografie, Alexei Agachi a folosit, potrivit bibliografiei, doar cinci dosare din arhivele moscovite (*ibidem*, p. 298).

⁵ În unele cazuri s-a făcut necesara mențiune, însă în altele nu (spre exemplu, documentele nr. 63, 108, 310, 313).

la istoria Țării Moldovei” s-au păstrat, în număr foarte mare, pentru toate regiunile Moldovei, de la Baia la Bender și de la Galați la Hotin. Pentru că nu a fost explicată cu claritate structura cercetării, în volum găsim mărturii despre case din Iași (nr. 73) și despre moșii din Moldova din dreapta Prutului (hotărnicia moșiei Budești a schitului Hadâmbu, nr. 78; vânzări din moșiile Pupezeni, ținutul Tutova, și Lozna, ținutul Botoșani, nr. 320, 411) sau despre averea unor mănăstiri (Neamț și Secu, nr. 170) și schituri (schitul Brătești, nr. 111; schitul Orgoești, nr. 433⁶) și diferite afaceri de familie (moștenirea lui Constantin, fiul lui Vasile Holban, nr. 159). Teodor Candu a descoperit la Iași și o parte din „arhiva” care s-a creat în acești ani a raialei otomane Hotin⁷, „eliberată” după aproape un veac de către armata rusă, însă acestea se încadrează firesc în tematica volumului, adăugându-se unor interesante acte păstrate la Chișinău⁸. Pe lângă Hotin, armata rusă a ocupat și Basarabia (sudul Moldovei dintre Prut și Nistru), astfel că, vreme de șase ani, Divanul de la Iași a avut iluzia administrării Benderului, Akkermanului și Chiliei. La fel, dacă socotim din perspectiva ocupării teritoriului din stânga Prutului de către Imperiul rus, sunt la locul lor în volum documentele mănăstirilor din această zonă păstrate în arhivele din Chișinău (mănăstirea Căpriana și metocul ei, Condrîța, schiturile: Suruceni, Vărzărești, Hâncu și Hârbovăț), dar și ale unor mănăstiri de dincoace de Prut, care ar fi intrat mult mai greu în circuitul științific (Vizantea⁹, mănăstirea Răducănu din Târgul Ocna, Probota, Slatina și mănăstirile din Iași și din împrejurimi: Bârnova, Sfântul Ioan Gură de Aur¹⁰, Cetățuia¹¹, Sfânta Vineri, Trei Ierarhi, Galata¹² și Golia).

Ca imagine de ansamblu, actele din volum arată o țară încadrată de legile războiului, însă căreia, cel puțin în acel an, nu i-a fost zdruncinată din temelii organizarea, pentru că autoritățile de ocupație aveau nevoie de ajutorul economic al Moldovei în întreținerea frontului din Țara Românească. Administrația militară rusă s-a ocupat foarte insistent de identificarea resurselor naturale (păduri, pește¹³), de stabilirea potențialului productiv al satelor și comercial al orașelor (cereale, animale, fân, rachiu, pucioasă,

⁶ Actul a fost rezumat de Gheorghe Baci, *Schitul Orgoeștii Noi (1792-1860)*, Iași, Editura Panfilius, 2011, p. 57-58.

⁷ Pentru această „arhivă”, vezi și Ion Gumenăi, *Istoria ținutului Hotin de la origini până la 1806*, Chișinău, Editura Civitas, 2002. Interesante sunt actele prin care boierul Constantin Crețulescu din Țara Românească a luptat să recupereze moștenirea soției sale, urmașă a lui Miron Costin (nr. 117 și mai ales 360; în acest din urmă document s-a strecurat o greșeală de transcriere: „Safta Crețuleasca, încă nevăstuică fiind, s-au dus la Țara Rumânească”; cuvântul „nevăstuică” cred că trebuie schimbat cu „nevărstnică”).

⁸ Un act foarte important este cel din 17 aprilie 1809, în care sunt arătate moșiile din ținutul Hotin, ocupate de turci la 1716, cu stăpânii lor, mănăstiri și boieri (nr. 437).

⁹ Cearta între fostul egumen, călugăr athonit, de la mănăstirea Grigoriu, și egumenul în funcție (505, 507, 560, 562, 563, 575 etc.).

¹⁰ Teodor Candu l-a publicat și în volumul său, *Târgul Lăpușna parte a domeniului Mănăstirii Sfântului Ioan Gură de Aur din Iași. Documente privitoare la istoria târgului Lăpușna (1694-1813)*, Chișinău, 2014, p. 26-27, nr. 17.

¹¹ În urma controlului efectuat de protoiereul Petru Kunițki, s-a descoperit starea jalnică în care se afla mănăstirea, unde viețuia un singur monah, astfel că mitropolitul dispune numirea ca egumen a ieromonahului Chiril, dîchiu la Casa Mitropoliei din Iași, cu porunca de a restabili situația mănăstirii și a metocului ei, mănăstirea Hlincea, urmând ca la Ierusalim să trimită doar „embaticul” obișnuit (nr. 405-408).

¹² Desemnarea mitropolitului Paisie al Apamiei ca egumen (nr. 545-548).

¹³ Vezi izvodul de pescari de la Dunăre și Prut (15 septembrie 1808, nr. 80).

sare, lemn¹⁴, rotari, butnari etc.) și de starea infrastructurii Moldovei (drumuri, poduri¹⁵, menziluri, magazii). Răspunsurile date de boierii Divanului și de dregătorii din ținuturi s-au întemeiat permanent pe tergiversare și disimulare, încercând să aducă în limite rezonabile efortul de război al locuitorilor. Astfel, la neconținutele cereri de animale de tracțiune (boi) pentru nevoile armatei (transportul hranei și al artileriei), boierii au răspuns că, în cazul în care vor fi obligați să le satisfacă, locuitorii nu vor mai avea cu ce „deșchide pământul” (ara) și își vor pierde cea mai importantă sursă de venit, vânzarea de animale („comoara vieții lor, în pontul vitelor razimă”, nr. 296)¹⁶, iar în cazul creșterii amețitoare a cererilor de cereale, oamenii nu vor avea cu ce-și hrăni familiile și vor fugi de pe moșii (nr. 72). Semnificativ este raportul înaintat de marii boieri divaniți, la 3 august 1808, senatorului Serghei Kușnikov, președintele Divanurilor din Moldova și Țara Românească, publicat pentru prima dată în perioada interbelică (T. G. Bulat), privitor la „starea locuitorilor și a semănăturilor de la fiștecare ținut”, unde boierii se întrec în a găsi cele mai sugestive cuvinte pentru a reda greutățile cu care se confruntau pământanii („satele sînt în proastă stare”, „starea locuitorilor este slabă”, „locuitorii birnici sînt în ce mai proastă stare”, „locuitorii să află îngenuncheți și struncați de haveli” etc.). Totodată, administrațiile ținuturilor au semnalat de fiecare dată abuzurile trupelor rusești, cerând autorităților civile și militare să se facă reparațiile necesare, iar în cazul faptelor criminale autorii să fie pedepsiți (spre exemplu, serdarul Panainte Leondari a fost rănit de un soldat rus chiar în biserica din târgul Movilău, nr. 175, iar Divanul a poruncit cercetarea pricinii, care s-a efectuat, însă soluția, la care s-a ajuns, lipsește). La fel, boierii, în nume personal, și Divanul, la nivel instituțional, au încercat să ferească unele case și alte bunuri imobiliare (cuptoare de pâine) din Iași și din alte orașe ale Moldovei de rechiziție (nr. 202, 211 etc.).

Totuși, efortul de război al Moldovei a fost impresionant, ridicându-se, numai pentru anul 1808, la peste 4 milioane de lei (nr. 267), iar aceasta s-a făcut prin sporirea unor dări (de exemplu, goștina, nr. 404) și prin colectarea mai bună a altora de către marele vistier, Iordache Rosetti-Roznovanu. Marele vistier a demonstrat, în strângerea dărilor, „devotament și râvnă nemărginite față de Rusia”, astfel că președintele Divanului a cerut țarului să-i fie acordat titlul de consilier de stat (nr. 589)¹⁷. Circuitul furniturilor, dinspre țară spre armata rusă, a funcționat și pentru că ocupantul a folosit un tertip specific economiei de război, oferind țării un împrumut de 20.000 de galbeni, pe care Divanul a trebuit să-l plătească, în natură sau în bani (nr. 215, 271, 315, 332). Războiul a stimulat comerțul extern al Moldovei, destinat mai ales acoperirii nevoilor armatei ruse, astfel că au fost mulți negustori, majoritatea evrei, care au adus mărfuri din Podolia, Odesa sau Herson, iar unii dintre ei au fost prădați sau uciși de tâlhari (nr. 223). Dintre negustorii evrei cel mai important a fost Marc Ilin, arendașul moșiilor din partea de țară care se chema atunci Basarabia, iar dintre negustorii greci cel mai important a fost ieșeanul Andrei Pavli. Tot războiul a dus la creșterea producției de rachiu (horilcă)¹⁸, distilat din „pâine, poame”, struguri și chiar din „cartoafe” (la Herța,

¹⁴ Părcălăbia de Galați îi informa pe boierii Divanului, la 7 august 1808, că în fiecare zi armata rusă este aprovizionată cu 82 de care de lemn, „iar, pe lună, alcătuiesc 2.460 cară” (nr. 23).

¹⁵ Mai ales cele de peste Nistru: de la Hotin, Otaci-Movilău etc.

¹⁶ Vezi și nr. 519 (1809 mai 29), prin care moldovenii le cereau rușilor să cumpere boii „în preț mulțămitoriu, de 80 și 85 de lei bou”.

¹⁷ Vezi și R. Rosetti, *Familia Rosetti. Coborâtorii moldoveni ai lui Lascaris Rousaitos*, I, București, Monitorul Oficial, 1938, p. 93-97.

¹⁸ Cel mai mare număr de „velnițe” se găsea în ținutul Botoșani: 11, dintre care funcționau 5 (nr. 263).

nr. 259), pe care ocupantul voia să o sporească (nr. 17, 131), iar supusul voia să o diminueze, pentru că „acest fel de marfă esti de mari primejdii și sărăcie de istov” a locuitorilor (nr. 188).

Alături de președintele Divanurilor, senatorul Kușnikov, un rol însemnat în administrația de ocupație l-a jucat mitropolitul Gavril Bănulescu-Bodoni, „exarh al Moldovei și Țării Românești și membru al Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Ruse”, care s-a îngrijit de descoperirea prin mănăstiri a dezertorilor din armata rusă (unii au încercat să se adăpostească la mănăstirile Neamț și Secu, unde obștile cuprindeau foarte mulți slavi)¹⁹, de interzicerea, sub aspră pedeapsă, a oricărei corespondențe cu clerici din sudul Dunării (nr. 398) și a intrării pe teritoriul Moldovei a oricărei persoane care venea de acolo (nr. 40), cu excepția monahilor și pelerinilor ruși (nr. 465), precum și cu pomenirea în biserici a țarului, a familiei imperiale, a evenimentelor importante din viața acesteia și a victoriilor armatei ruse (nr. 428, 479). Și iată cum explica protopopilor mitropolitul rus interdicția de a întreține legături cu oamenii trăitori în Imperiul Otoman: „[...] fiindcă această bătlie au deschis-o mohamitenii, mai mult din ură asupra numelui creștinesc, când cea pravoslavnică împărăție a Rosiei să siléște a apăra pre pravoslavnică biserică, cât și pre cele pravoslavnice noroade” (nr. 428). Laborioasa lui activitate a fost recompensată de președintele Divanurilor cu o leafă anuală de 40.700 de lei, care trebuia plătită, jumătate-jumătate, de cele două eparhii, Moldova și Țara Românească (nr. 304).

Pe lângă aceste documente privitoare la administrația de război, volumul cuprinde și alte multe informații despre viața socială, economică și confesională a Moldovei, dintre care merită semnalate: plata unor lefi pentru beizadeaua Dimitrie Constantin Mavrocordat (400 de lei lunar, pentru că „îndestul bine au pricinuit patrii lor părintele luminării sale domnul Constantin Mavrocordat și, în sfârșit, cu cuprindere de oștile împărătești, au și trecut din viața aceasta în vreme războiului celui dintâi”; nr. 204), Constantin Roset (50 de lei lunar, pentru că era „un patriot, ci să află dintre celi mai întâi familii”; nr. 316) și pitarul Ioan Stamati, care traducea de 20 de ani documentele rusești în cancelaria Moldovei, fiind singurul lui venit, neavând nici o moșie și patru fii minori și două fete de măritat (240); condamnarea doar la doi ani de ocnă pentru omor, pentru că a intervenit circumstanța atenuantă – beția (239); legea din Moldova, care prevedea că „zăstrea fămei, după Pravilă, la orice întâmplări, nu să supuni spre vreo plată a datoriilor bărbatului” (251); o serie de convertiri la ortodoxie de la islam (nr. 266, 449), catolicism (328, 488, 501), luteranism (nr. 499) și mozaism (523); construcția unui apeduct la Focșani, datorată suulgului Zaharia, fost mare șetrar (nr. 120, 283); cartea de preoție, foarte frumoasă, pentru preotul din Ripiceni, ținutul Dorohoi, cu următoarea descriere a candidatului: „viița și-au petrecut-o cinstit, nu este bețiv, martor n-a fost niciodată, nu este bătaș, în fapte de furțișaguri n-au fost etc.” (nr. 549).

Apoi, din punct de vedere istoriografic, unele anaforale și mărturii hotarnice din volum cuprind și rezumate ale unor acte din secolele XV-XVIII (nr. 20, 153, 163, 193, 281, 343²⁰, 452, 463, 471, 483²¹, 524, 552, 553, 557, 568), însă multe dintre ele sunt

¹⁹ Vezi și documentul nr. 143, o mărturie a obștii de la mănăstirea Hangu privitoare la un dezertor care nu știa limba română, fiind „tuns ca lipovenii”, semnată de mulți călugări din acest lăcaș.

²⁰ Aici, a fost rezumat și documentul fals din 13 noiembrie 1498 (7006) de la Ștefan cel Mare (*Documenta Romaniae Historica*, A, Moldova, III, vol. întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu, N. Ciocan, București, Editura Academiei RSR, 1980, p. 550-551, nr. X).

²¹ Izvodul actelor vornicului Costache Sturza pentru moșii din ținuturile Iași și Hotin, cu foarte multe rezumate ale unor documente vechi.

publicate²². Cartea se încheie cu un indice de locuri și persoane bine întocmit, care ajută la folosirea materialului documentar publicat.

În ansamblu, pot spune că acest volum este o certă reușită istoriografică, arătând că, nu peste multă vreme, vor urma și altele, care vor acoperi întreaga perioadă a războiului ruso-turc și vor contribui, poate, la o mai bună înțelegere a ocupării Moldovei dintre Prut și Nistru de către Imperiul rus în 1812.

Petronel Zahariuc

Ioan Scurtu, Ionuț Cojocaru, Ion I. C. Brătianu, București, Editura Enciclopedică, 2017, 322 p.

Se poate scrie o istorie lucidă a liberalismului? Dar o istorie detașată a exponenților acestuia, importante personalități, dar contradictorii în esența lor? Printre multe aspecte negative, regimul comunist a inhibat, cel puțin, acest gen de reflecții asupra curentelor politice moderne, dar situația nu a progresat semnificativ nici în deceniile posterioare Revoluției din 1989. Școala românească de științe politice, în efortul său de recuperare a handicapului față de modelele occidentale, cu câteva excepții de rigoare, pare dominată de mediocritate și de incapacitate metodologică. Cei câțiva teoreticieni ai liberalismului (Aurelian Crăițu, Levente Salat) sunt mai curând conectați instituțional la marile centre universitare occidentale, mediul politic de la noi folosindu-se prea puțin sau chiar deloc de expertiza lor academică. Mai mult, nici majoritatea istoricilor români nu reușesc să se desprindă de cadrele vetuste ale unor interpretări fade, fără substanță și minate perpetuu de absența unui minim spirit critic.

Chiar dacă sunt evident diverse, analizele asupra liberalismului românesc converg în a rata esența a ceea ce ar trebui să fie acestea. Liberalismului nostru i se conced realizări copleșitoare, fapte mărețe, atitudini glorioase, în timp ce liderii liberali devin personaje de excepție, al căror loc de cinstă în panteonul mitologic românesc nu ridică nici un semn de întrebare. Or, natura liberalismului, cel puțin din perspectiva purității sale filosofice, așa cum scrie Daniel Barbu, este ea însăși o critică sistematică a puterii. Cu alte cuvinte, liberalismului pur doctrinar îi repugnă exercitarea puterii ce condamnă invariabil la corupere și tentația autorității. La fel, din punctul de vedere teoretic, pilonii pe care se sprijină ideologia liberală sunt: libertatea individuală și statul minimal, cu sensul de neimplicare în mecanismele economice. Sub ce formă au fost transpuse aceste concepte în practica liberalismului românesc? Dar au fost vreodată? Poate că, perorând la nesfârșit despre Independență sau România Mare ca fenomene atribuite exclusiv elitei liberale, deși acestea erau probabil inevitabile și țin mai mult de conjunctura istorică a timpurilor respective, ne scapă din vedere distanța deloc neglijabilă, dimpotrivă, dintre teoria și practica liberală în cazul românesc. Așa cum trecem prea ușor peste faptul că liberalismul nostru a fost unul „sălbatic”, după expresia lui Florea Ioncioaia, în sensul că era lipsit de un public căruia să i se adreseze. În contextul în care audiența semnificativă lipsea, liberalismul românesc a fost autoreferențial, iar evoluția sa a fost așadar anacronică și din ce în ce mai îndepărtată de idealurile generoase pe care a pretins

²² Editorii au semnalat publicarea acestor documente în colecția *Moldova în epoca feudalismului*, dar puteau, fie și din curtoazie, să menționeze editarea acestora și în *Documenta Romaniae Historica*, seria A, Moldova.

mereu că se sprijină. Se adaugă la toate aceasta particularitatea istoriei noastre, marcată de personalizarea puterii sau de prezența unei elite politice, în marea ei majoritate incapabilă să dezvolte o minimă morală publică sau să treacă peste aversiunea față de democrație sau față de minorități.

În aceste condiții, la o analiză atentă liberalismul românesc ne va apărea drept unul complet răsturnat în raport cu setul său teoretic de valori, iar partidul liberal deseori o simplă anexă a unui lider providențial. Într-adevăr, liberalismul mesianic domină conștiințele istoricilor noștri, un liberalism căruia i se conced multe realizări și i se iartă nenumărate vicii structurale de la antisemitism la autoritarism și infiltrarea severă a structurilor statului: „[...] un partid de patronaj cartelizat cu statul, încrustat în administrație, dependent de contracte și funcții publice”, așa cum scrie același Daniel Barbu. Un liberalism care a promovat constituții democratice doar pentru a eluda constant prevederile sale, un liberalism care a militat pentru introducerea votului universal doar pentru a-i bloca mecanismele și efectele, un liberalism ce promova principii luminate în legătură cu toleranța doar pentru a practica un antisemitism furibund și irațional, un liberalism ce își declara atașamentul față de virtuțile pieței libere doar pentru a se insinua cât mai adânc în structurile de stat ce gripau din start acest demers. Poate că nici nu a existat cu adevărat un liberalism românesc, ci doar un construct ideologic menit a facilita accesul la putere a unei elite al cărei unic scop tocmai acesta era. În orice caz, o discuție aplicată asupra liberalismului românesc ar trebui să spulbere multe certitudini și să releve o seamă de nuanțe. Să reformulăm întrebările de mai sus: Se poate scrie o istorie lucidă a liberalismului românesc? Dar o reconstituire cât mai obiectivă posibil a liderilor acestuia?

O astfel de tentativă constă în apariția cărții *Ion I. C. Brătianu*, scrisă de istoricii Ioan Scurtu și Ionuț Cojocaru, apărută la Editura Enciclopedică, în anul 2017. Fără îndoială, dat fiind importanța Brătienilor pentru istoria noastră, o asemenea biografie era așteptată de mult de istoriografia noastră. Cu atât mai mult cu cât o biografie a lui Ionel Brătianu se confundă, până la un punct, cu o bună parte din istoria liberalismului românesc și chiar a țării noastre, în special în perioada Primului Război Mondial. Pe de altă parte, travaliul intelectual și reflecția aferentă unui asemenea proces de reconstrucție nu par a fi la îndemâna multor istorici, mai ales în peisajul istoriografic autohton. Într-adevăr, din aceste puncte de vedere, lucrarea pe care o supunem dezbaterii nu se ridică la înălțimea așteptărilor, dacă se ține seama de producția istoriografică a lui Ioan Scurtu, tributară unui stil anacronic, dominat de subiectivitate și naționalism inabil.

A rezultat astfel o prezentare sintetică, evident hagiografică, punctată, este drept, de câteva observații critice pertinente, dar nedezvoltate și oricum sufocate de impresia eminamente pozitivă pe care autorii s-au străduit să o creioneze în sprijinul personajului central al cărții. Ne este înfățișat un lider politic mesianic, mereu conștient de înălțimea momentelor istorice pe care era chemat să le patroneze și al cărui unic mobil a fost neobositul patriotism. Contradicțiile sunt minore și oricum ca efect al unor conjuncturi istorice nefaste. Nimic din ceea ce caracterizează, de regulă, un om istoric, de-a lungul istoriei, nu pare să fi determinat într-o manieră decisivă acțiunea omului politic Ionel Brătianu: dorința de putere, cinismul, implicarea în jocurile de culise, tendința spre autoritarism și așa mai departe. În schimb, numele său este atașat indisolubil de marile realizări ale perioadei, fie că vorbim de înfăptuirea României Mari sau de conceperea Constituției din 1923.

În mod evident, dacă vom analiza o personalitate de talia lui Brătianu aproape exclusiv prin intermediul propriilor discursuri și scrieri, imaginea rezultată nu poate fi

decât una luminoasă. Dar un asemenea demers nu poate avea pretenția seriozității istoriografice. Atunci când Brătianu declara, de pildă, că „adevăratul rău de care suferim stă nu în principiul, ci în nerespectarea legilor și că reforma politică esențială, aceea care se impune ca o condițiune cardinală a însăși existenței noastre, e respectul legilor” transpunea un crez sincer pe care și l-ar fi dorit aplicat cu tărie sau, dimpotrivă, teoretiza niște direcții de acțiune pe care nu avea de gând să le respecte, dar pe care era nevoit să și le asume public? La fel, la începutul secolului al XX-lea, Brătianu milita energic pentru o rapidă și radicală îmbunătățire a vieții țăranului, care trebuia ajutat de stat împotriva celor care dețineau capitalurile financiare, atitudine pe care a manifestat-o inclusiv la debutul marilor tulburări din anul 1907. Cu toate acestea, atunci când liberalii au preluat puterea, în contextul respectiv, Brătianu nu a avut nici o problemă de conștiință, în calitate sa de ministru de Interne, de a participa activ la o represiune dură și sălbatică, care a produs victime enorme în rândul populației rurale; în fond, liberalii feriseră România de primejdiile ce amenințau însăși existența ei și restabiliseră pacea socială, așa cum avea să afirme mai târziu liderul PNL-ului. „Au de patrie, virtute, nu vorbește liberalul?”

O eroare curentă în rândul unora dintre istoricii noștri este faptul că aceștia tind să creadă că anumite evenimente istorice au avut loc pentru că așa era menit să se întâmple. Poate cel mai elocvent exemplu îl reprezintă formarea României Mari, la finalul Primului Război Mondial, socotită în cadrul unor asemenea interpretări drept un fapt inevitabil, pentru care a conspirat întreaga noastră istorie (celebrul vis secular al românilor, chiar și atunci când acestora le lipsea complet conștiința națională). Or, istoria este imprevizibilă și, chiar dacă se desfășoară într-un singur mod, ar fi putut să o facă în diverse alte direcții. Posibilitatea ca Germania să câștige prima conflagrație mondială nu a fost atât de îndepărtată pe cât s-ar putea crede la o privire superficială, iar în acest caz cum ar mai fi fost interpretată pregătirea de către Brătianu a intrării României în război? În fond, România Mare a fost, așa cum arăta Sorin Alexandrescu, în primul rând o șansă imensă, ca rod al conjuncturii și mai puțin ca rezultat direct al participării noastre în război. Or, așa cum se știe, dacă lui Brătianu i se arogă meritul de a fi fost artizanul Unirii, se trece prea ușor peste faptul că a neglijat aspecte esențiale ale pregătirii de război, că a impus în fruntea armatei lideri mediocri și incompetenți sau că a patronat un sistem corupt și inefficient ale căror consecințe au fost dezastruoase. Așa cum remarcă și autorii cărții, Constantin Argetoianu scria, în 1915:

La înapoierea mea în Italia am găsit în București o atmosferă de casă de nebuni, în care se înjurau unii pe alții, de dimineața până seara. Și dacă ar fi fost numai atât! Dar pe lângă nebuni mai erau și pungașii! Pe când în Partidul Conservator lumea se înjura, în cel Liberal se îmbogățea. Liberalii lăsau pe seama lui Brătianu grija politicii, tăceau și-și umpleau pungile. Cu începutul lui 1915 s-au deschis într-adevăr pentru cei cu trecere la guvern atâtea posibilități de îmbogățire peste noapte, prin exporturile și importurile de favoare, prin furniturile armatei și prin lucrările publice, încât numai cei tari de înger, sau cei proști, nu s-au pricopsit.

Dar putea fi, în acest context, Brătianu un inocent care se concentra doar pe politică? Așa cum greu de înțeles a fost decizia guvernului român, după ocuparea Capitalei, de a-i lăsa pe mulți refugiați pradă unei morți sigure, în timp ce numeroase vagoane de tren transportau alimentele și vinul familiei Brătianu. Ziarul „Adevărul” a dus în anul 1919 un veritabil „linșaj mediatic”, după expresia istoricului clujean Ion Novăcescu, care a scris o carte pe marginea acestui subiect, la adresa premierului

român, căruia i s-au adus reproșuri dintre cele mai grave. Chiar dacă admitem că orice campanie de presă de acest gen comportă doze substanțiale de exagerare sau mistificare, nu se pot omite așa ușor acuzele, unele justificate la adresa celui care și-a asumat conducerea României în timpul războiului. Asumare și nu prea, Brătianu retrăgându-se strategic atunci când semnarea unui tratat de pace cu Germania, umilitor și dezonorant, a devenit iminentă. Uimește și lipsa de viziune a lui Brătianu, care permite transportul celei de-a doua tranșe a tezaurului nostru în Rusia, deși fusese acolo și a văzut cu ochii săi proporțiile dezastrului ce se profila.

Să admitem totuși că Brătianu a ales cele mai optime soluții într-un context atât de complicat și de dramatic cum a fost perioada primei conflagrații mondiale. A știut însă liderul liberal, elita românească în general să gestioneze situația pozitivă apărută după război? Așa cum am mai arătat cu alte ocazii, mai degrabă nu, România Mare devenind un stat puternic centralizat, nedemocratic și incapabil să rezolve multe dintre problemele stringente ale timpului respectiv. Or, transilvănenii, cu un remarcabil simț civic, au inserat în textul Rezoluției de unire atât dorința de autonomie a comunităților locale, cât și votul universal pentru ambele sexe. Istoria provinciei obliga la o asemenea luare de poziție. Guvernul nu a întreprins nimic în această privință, așa cum a neglijat nepermis situația Basarabiei după unire. În schimb, Brătianu, în total răspăr cu principiile liberale, a fost mereu preocupat de întărirea caracterului represiv al statului. Așa cum remarcă autorii, în urma atentatului la viața lui Brătianu, acesta a creat Siguranța Generală a Statului, dezvoltată dintr-o simplă direcție a Ministerului de Interne. Ce omit autorii să spună este faptul că, în perioada interbelică, fruntașul liberal a marșat înființând Consiliul Superior al Apărării Țării și Serviciul Secret de Informații, al căror rol era evident; se adaugă legea primei electorale și vom avea creionat tabloul „democrației” românești interbelice. Așa cum autorii omit să scrie ceva despre antisemitismul lui Brătianu, deloc neglijabil și care a alimentat curentul general ce a degenerat în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. De altfel, așa se explică atitudinea lui Brătianu din timpul negocierilor tratatelor de pace după Primul Război Mondial. În condițiile în care România Mare urma să devină o realitate consacrată internațional, premierul român se opunea cu îndârjire acordării de drepturi minorităților naționale, în special evreilor din țara noastră. Nici concepția economică a guvernului liberal condus de Brătianu în perioada 1922-1926 nu pare a avea multe puncte de convergență cu teoria liberală. Guvernul condus de Brătianu poate fi considerat oricum, numai liberal nu, scrie Derek H. Aldcroft, într-o lucrare dedicată periferiei europene în perioada interbelică.

Ceea ce am dorit să relievez prin intermediul acestei prezentări este faptul că tratarea de pe poziția unor concepții unilaterale, impregnate de subiectivitate, a unor evenimente sau personalități reprezintă neîndoiește o trădare a menirii istoricului. Scrisul istoric nu ar trebui să comporte sensibilități, să fie atent la protejarea interesului național, sintagmă oricum vagă și confuză în acest caz, sau să protejeze cu orice preț figurile mitologice ale panteonului național. De altfel, autorii remarcă – se putea altfel? – că Lucian Boia, de pildă, dorește obsesiv demolarea istoriei naționale, deși istoricul bucu-reștean a propus o grilă de lectură mai calmă și senină, așadar detașată, a trecutului nostru. În plus, lucrarea suferă de vicii de formă, întrucât conține foarte multe citate, discursuri sau extrase din documente oficiale, acestea ocupând spațiul preponderent al lucrării. Pe lângă faptul că, așa cum precizam, a încerca să reconstitui o biografie prin intermediul acestor mijloace nu este dezirabil, devine lesne de înțeles că intervenția autorilor este minimă. Cu atât mai mult se remarcă absența spiritului critic și a reflexiei, în pofida unor observații punctuale pertinente și menite a nuanța spiritul hagiografic al

lucrării. Scriam mai sus că istoriografia românească aștepta legitim o biografie a lui Ionel Brătianu. Mă tem că o asemenea biografie, care să îndeplinească minime exigențe ale cercetării moderne, se lasă încă așteptată. În aceste condiții, asumarea istoriei noastre pare întotdeauna mai dificilă decât construirea prezentului.

Bogdan Caranfilof

Gerhard Velburg, *În spatele frontului. Marele război așa cum l-am văzut eu: decembrie 1916 – iunie 1918. Însemnările unui soldat german în România ocupată*, traducere din germană, introducere și note de Ștefan Colceriu, București, Editura Humanitas, 2018, 356 p.

Împlinirea a 100 de ani de la începutul Primului Război Mondial și a Centenarului statului român modern a fost serbată, la nivel editorial, printr-o reaprofundare a acestui moment sărbătorec din istoria tulburată a ultimului veac văzut prin intermediul amintirilor și memoriilor observatorilor și actorilor lui direcți. Inițiativa editurii Humanitas de a include în colecția *Vintage* o serie de mărturii inedite sau tipărite în veacul trecut despre geneza statului modern și viața ei politică reprezintă o întreprindere meritorie. Titlurile acestei colecții se constituie într-o tentativă de a reconstitui atmosfera societății românești în ansamblul ei în anii luminoși din *La Belle Époque* sau cei întunecați ai Primului Război Mondial.

Dacă în relatările doctorului Radu Dona, tipărite în aceeași colecție¹, cititorul va descoperi o lume ieșeană marcată de sciziuni politice, corupție și moarte, narațiunea memorialistică a lui Gerhard Velburg (pseudonimul lui Bogislav Tilka) reprezintă o premieră pentru publicul românesc: pentru prima dată, avem vocea inamicului, a forței de ocupație, imaginea descriptivă și, uneori, de o obiectivitate înghețată pe care un soldat rezervist al marelui Reich și-o face în timpul războiului despre România și locuitorii ei. Spre deosebire de memoriile altor militari mai mult sau mai puțin celebri – cum ar fi cazul celor ale Mareșalului Anton Ludwig August von Mackensen sau cele ale oponentului său, Mareșalul Alexandru Averescu, focalizate pe immortalizarea faptelor glorioase de arme ale celor doi ofițeri superiori –, din perspectiva asumată și relativ cazonă Gerhard Velburg immortalizează imaginea gri a unei lumi rurale, patriarhale, cu accente bucolice de pastel, dar și a unui spațiu urban fracturat de indecizie politică, afacerism de război, antisemitism latent, religiozitate populară aproape păgână, incompetență crasă și indiferență asumată la nivelul administrației și armatei române. Dacă editorul, în introducerea volumului, remarcă cu perspicacitate pluralitatea vocilor autorului (p. 6), prin glasul combatantului, ocupantului, prietenului și convivului Gerhard Velburg, pentru prima dată poate fi auzită și pluralitatea vocilor maselor preponderent rurale, cu ideile, opiniile sau nemulțumirile lor față de război sau visele utopice ale elitei dâmbovițene. Dincolo de triumfalismul național, aplicat ulterior de principalii actori ai evenimentelor din 1916-1918 ce au culminat cu formarea României Mari ori de dorința memorialiștilor români de a-și croi propriul pedestal în istorie, memorialistul german le contrapune o realitate radical diferită, cu contururi mult mai groase și tușe

¹ Radu Dona, *Jurnalul unui medic militar, 1917-1918. Cu acuarele și desene de Niculina Delavrancea-Dona*, ediție îngrijită de Iulia Vladimirov și Viorica Milicescu, București, Editura Humanitas, 2018.

mult mai întunecate, reprezentată de masa locală de țărani, negustori, reprezentanți ai administrației locale, preoți etc.

Doctor în Drept al Universității din Jena, funcționar al administrației marelui Reich, militar rezervist în forța de ocupație germană, lucrând apoi la paza unui bac și într-un birou de evidență a populației, memorialist de ocazie și observator atent, Gerhard Velburg surprinde câteva aspecte esențiale din viața cotidiană și politică a teritoriului ocupat de forțele germane între decembrie 1916 și iunie 1918. Dincolo de licențe poetice sau preocupări menite să umple timpii morți ai trupelor de ocupație sau să exprime poziția arogantă a ocupantului printr-un manifest anti-românesc, această carte aduce în discuție câteva aspecte remarcate de către autor care vin în contradicție cu istoriografia românească națională în an centenar. Spre surprinderea autorului venit pentru întâia dată pe meleagurile românești, bogăția alimentară în primul an de război în România și mondenitatea accentuată a lumii capitalei descriu parcă un peisaj de viață cotidiană de dinainte de război, o încremenire a unei lumi care părea să nu conștientizeze sau nici măcar să știe încă despre tragedia care a măcinat multe milioane de vieți pe Frontul de Vest, cât și pe cel de Est. În această societate amnezică, recruții germani vor să uite că vor merge pe front și se lasă pradă sardanapalic distracțiilor de tot felul în ciuda avertismentelor ofițerilor. Animația de pe Calea Victoriei (p. 46-47), cafenelele protipendadei bucureștene Capșa, Riegler sau Boulevard, cochetăria femeilor și distincția bărbaților, produsele de lux la prețuri convenabile (p. 51), restaurantele și baia publică (p. 55), toate acestea fac ca autorul să regrete constant viața opulentului București de-a lungul anilor de război petrecuți prin satele înglodate din câmpia valahă.

Unul dintre primele aspecte ce transpare din amintirile soldatului memorialist este deplina indiferență manifestată de păturile rurale țărănești sau cele de mijloc față de idealul național al recuceririi provinciilor locuite de români din afara granițelor. Ajuns în Fetești, pe malul Dunării, soldatul poartă o serie de discuții cu țăranii, negustorii și notabilitățile publice locale din dorința de a afla de ce România a intrat în război sau dacă exista o percepție asumată în rândul maselor a mesajului propagandistic și profund naționalist legat de necesitatea formării României Mari. Chiar dacă influențați de faptul că vorbeau cu reprezentantul regimului de ocupație sau ținând cont de posibilele editări ulterioare a reacțiilor localnicilor prin filtrul adversarului, răspunsul unor negustori aflați în tranzit spre Constanța merită consemnat, mai ales în contextul mitologiei naționale, care propovăduiește și acum cu fervoare cvasi-religioasă convingerea unanimă a populației din vechea Românie în necesitatea unirii cu celelalte provincii românești și justetea războiului negociat de prim-ministrul Brătianu: „E adevărat», întreb eu, «că în România s-a crezut că Germania nu o va invada dacă se declară război doar Austro-Ungariei?» «Da, chiar așa se credea. Cei mai mulți susținători ai războiului erau foarte naivi. Psihoza războiului a dat peste cap orice urmă de chibzuință. Lumea își spunea: «Acum ori niciodată avem prilejul să înfăptuim atât de mult dorita România Mare. Dacă pierdem clipa asta, atunci hotarele statelor vor fi atât de trainic stabilite de pacea care va urma războiului mondial că generația de astăzi nu va mai apuca să vadă niciodată unirea cu frații asupriți». Întrebarea era numai dacă să mergem alături de Rusia împotriva monarhiei de la Dunăre sau invers. Ei, și cum lui Brătianu și amicilor lui le-a plăcut lira sterlină, argument la care s-a mai adăugat, ca un tunet puternic, și succesul lui Brusilov din Galiția, în august s-a ajuns în situația de acum. Brătianu-fiul a distrus tot ce a construit Brătianu-tatăl, atât de glorios, în 1877». «Dar ideea aceasta a României Mari era vie în toate păturile sociale?» «Doamne ferește! Numai printre intelectualii care nu aveau grija zilei de mâine. Cum să se nască într-un popor care trăiește în proporție de

82 la sută în mediul rural, cu o rată de analfabetism de 60 la sută, idei despre binele comun? Țăranul român nu vrea decât să ducă o viață sărăcăcioasă, dar sigură pe vechiul făgaș, până la sfârșitul zilelor sale. Puteți fi siguri că atunci când or pune mâna pe el, o să-i taie beregata lui Brătianu»” (p. 73-74).

Același tip de pasivitate este identificat de autor și la nivelul cadrelor armatei române rămase pe loc sau revenite pe frontul din Moldova. Vorbind despre moralul acestora după armistițiul semnat de statul român cu Puterile Centrale, Velburg consideră că doar 10 procente din cei reveniți, acei „șovini incurabili”, reprezentați de militari de carieră sau elevi de liceu și studenți, consideră armistițiul rezultat al unei trădări iar starea de distrugere a țării ca fiind insuportabilă. Alte 10 procente sunt reprezentate de cei care se gândesc doar la avantajele lor materiale, un număr important dintre aceștia fiind evrei, pentru ca restul de 80 de procente, masa proletară, deși șomeri forțați să poarte hainele lor militare în lipsa celor civile, să considere sfârșitul ostilităților ca pe o bucurie (p. 293). Aceștia „se simt cu totul nevinovați de ce-au făcut la război. Au învățat să urască războiul ca păcatul. Nu cunosc nicio formă de iubire de «Patrie», nici nu vor să știe de România Mare, nici nu îi pot urî pe «inamici». În schimb, îi animă o iubire aparte pentru satul lor, pentru brazda strămoșească, pentru meșteșugul lor” (p. 294).

Confirmarea celor spuse de negustori în drumul lor spre Constanța vine în momentul în care forțele germane doresc să realizeze o evidență a celor ați de front sau a celor care luptaseră în război de partea forțelor militare române, dar dezertaseră. Vorbind despre analfabetismul țăranilor din zona Feteștilor, Gerhard Velburg remarcă: „La toate astea se adaugă haosul cu numele. Majoritatea nu își știu decât prenumele. Cât privește semnătura, la mai bine de jumătate dintre ei trebuie să ne lășăm păgubași, pentru că nu știu să scrie. Dintre țigani, nici unul nu știe să scrie. În cazurile acestea, oamenii desenează o cruce și își pun mecanic, cum se obișnuiește pe aici, degetul mare pe un strop de cerneală. Unii spun că nu sunt în stare să deseneze nici măcar crucea și îl roagă pe Hasselbarth s-o facă în locul lor. Ca să nu-i prăpădească penița, el și-a făcut un bețișor din lemn cu care oamenii trebuie să «picteze» semnul crucii” (p. 139). Dincolo de perspectiva aproape colonială a ocupantului german, care privește mereu realitatea românească prin lupa propriilor prejudecăți animate de război, constatările lui Velburg ridică serioase semne de întrebare cu privire la succesul programului de alfabetizare haretian sau a capacității ideologice de a percepe realitatea politică a țăranului român.

Nici la capitolul verticalității devoțiunii lor religioase țăranii din zona Feteștilor nu se prezintă satisfăcător. Din lipsa unui preot ortodox, autoritățile din satul Dudești i-au oferit parohia unui capelan militar german alintat de țăranii cu apelativul familiar de „popa”, neținând cont de diferențele confesionale existente între Biserica creștină (p. 141). Această ecumenicitate a spiritului și deschidere spre alte denominațiuni pare să fie un semn al țăranimii autohtone din această parte a Bărăganului, unde în același local de cult (o biserică ortodoxă), după slujba lor, țăranii au participat la toate celelalte servicii divine (cel catolic și cel evanghelic) cu aceeași răbdare și cucernicie (p. 187). Fin observator al lumii rurale, Gerhard Velburg înfățișează cu acuitate și cu umor reținut cititorului și veritabilele conflicte morale ce par să descrie țăranul român. Pe de-o parte, acesta este profund afectat când clopoțele bisericilor sunt confiscate de către autoritățile de ocupație pentru ca metalul acestora să fie folosit în industria de armament (p. 194) sau păzește riguros zilele de post (p. 206), dar, pe urmele pașalelor otomane și a fanarioților, „ajuns în fața unui funcționar, de orice fel ar fi acela, românul nu știe decât că trebuie să își deschidă punga” (p. 197).

Un alt trop prezent în narațiunea juristului german este acela al antisemitismului latent și al prejudecăților xenofobe, ce par să caracterizeze atât populația orășenească

autohtonă, cât și unii reprezentanți ai corpului militar de ocupație. Evreul român apare fie ca principalul colaborator al forțelor de ocupație, motivat de ura sa față de români, fie ca profitorul de război care face avere pe baza speculațiilor lui financiare cu devalize sau bunuri de larg consum. Astfel, vorbind despre subscripțiile publice pentru armata germană, Velburg afirmă: „N-aș fi crezut că niște bărbați respectabili ar face imprudența să participe la o subscripție pentru armata inamică. Pentru că, indiferent dacă România ar ieși învingătoare sau ar fi învinsă, acuzația de trădare de țară e imprescriptibilă și poate atrage cele mai aspre pedepse. Faptul că toți traducătorii evrei au contribuit cu sume mari mă miră mai puțin, pentru că la ei vorbește ura față de români. Ei joacă totul pe o carte: dacă înving românii, o să le meargă foarte prost, pentru că fac mari servicii administrației germane și au trecut drept prieteni ai nemților” (p. 235). În același context antisemit, hrănit de conversațiile avute cu populația locală, mai ales cea din București, dar și de propriile idei antisemite, autorul remarcă faptul că reprezentantul tipologic al evreimii autohtone ar fi fost un profitor de război pe numele lui George Manolescu, care „era escrocul escrocilor! Numele lui este încă menționat când se discută despre acordarea de drepturi cetățenești evreilor și servește ca exemplu tipic pentru imoralitatea lor și ca dovadă că e puțin probabil ca aceștia să primească cetățenia” (p. 297).

Spre deosebire de opinia editorului și traducătorului acestei cărți, dl Ștefan Colceriu, care merită toate laudele și felicitările pentru inițiativa de a propune această carte, pentru traducerea fără cusur și pentru studiul introductiv dens, cartea lui Gerhard Velburg este mai mult decât „o carte foarte bine scrisă” (p. 5). Este un document memorialistic util atât istoricilor interesați de istoria socială și cea a mentalităților populației autohtone în perioada Primului Război Mondial, cât și literaților care vor descoperi o voce cu un simț literar aparte, ce conservă secvențe originale și necunoscute despre români și România în timpul conflagrației mondiale. Dincolo de măgulirea morgii profesionale sau satisfacerea apetitului livresc al experților din studiile istorice și literare, editată în condiții de înaltă ținută, cartea se adresează și publicului larg, care dorește să descopere o perspectivă aparte, poate inedită pentru unii, dar cu siguranță generatoare de noi interogații și reflecții asupra societății românești.

Ionuț Biliuță

Alberto Basciani, *Difficila Unire. Basarabia și România Mare 1918-1940*, prefată de Keith Hitchens, traducere din italiană de George Doru Ivan și Maria Voicu, Chișinău, Editura Cartier, 428 p.

Poate cel mai important adversar al discursului istoric onest îl reprezintă trecerea ireversibilă a timpului. Distanța temporală care separă faptele de redarea lor tinde să distorsioneze realitatea, să estompeze nuanțele sau chiar să contureze dimensiuni pozitive unor situații realmente tragice. Trăvialul istoriografic, mai ales atunci când este supus și altor condiționări externe, capătă în acest context o aură mitică și se învârtă obsesiv în jurul faptului istoric ca atare, fără a reuși însă să îi surprindă corect atât esența, cât și tribulațiile. România Mare, de pildă, apare, în lumina acestor premise, drept „ora astrală a istoriei noastre”, momentul de zenit existențial căruia i se atribuie deopotrivă efortul secular al luptei pentru unire, cât și tragicul regret al efemerității sale. Pulsunile naționaliste oblitesc orice încercare lucidă de a privi și altfel anul 1918 și prelungirile sale. Se trece prea ușor peste șansa imensă pe care a avut-o România, o țară

intrată târziu în război pentru a-și alipi niște teritorii, demers soldat însă cu o catastrofă militară, care a dus la pierderea teritoriilor din Vechiul Regat. Nu spunea Sorin Adam Matei că formarea României Mari poate fi comparată cu norocul bețivanului care își scapă cheile sub singurul stâlp luminat de pe stradă? Într-adevăr, în 1918, în condițiile știute, România a reușit ceea ce nimeni nu ar fi bănuțit sau sperat în momentul intrării în război. Dar a știut sau a fost capabil statul nostru să gestioneze cel puțin decent această situație? Cu alte cuvinte, am avut o Românie Mare. Cum am procedat?

Un răspuns parțial, dar excelent articulat, ni-l oferă istoricul italian Alberto Basciani, în cea mai recentă lucrare a sa, *Dificila Unire. Basarabia și România Mare 1918-1940*, apărută la Editura Cartier. Ca de atâtea ori în ultimele decenii, a fost nevoie de un istoric occidental pentru a putea avea parte de o analiză detașată, lucidă și sprijinită pe o documentare impecabilă asupra unei teme complicate. Basciani își înțelege menirea de istoric în limitele sale firești, privilegiază analiza și ajunge la concluziile inevitabile, nu scuză, nu acuză, ci doar redă cu acribie dificultățile prin care a trecut provincia de la est în perioada interbelică, ca parte a statului român.

Pe de altă parte, este la fel de adevărat că stăpânirea rusească a Basarabiei, începută în anul 1812, transformase fundamental regiunea și îi diluase puternic caracterul românesc, o regiune oricum extrem de săracă și de înapoiată chiar și în raport cu standardele rusești de dezvoltare. Un anumit progres a existat însă, atât din punct de vedere economic, cât și social sau cultural, și situația avea tendința să se îmbunătățească constant. Țărâניה însă trecea prin dificultățile majore, resimțite și în România, aspect relevat de izbucnirea Răscoalei din 1907. Procesul de rusificare a Basarabiei a fost „puternic și persistent”, ceea ce a dus la declinul populației moldovenești, care, în anul 1897, reprezenta 47,58%, majoritatea localizată în mediul rural. În schimb, prevala antisemitismul specific acestei zone a Europei, de care nici România nu era străină. Discursul istoriografic românesc i-a prezentat mult timp pe basarabeni drept niște oameni sub vremuri, al căror țel suprem era revenirea la România. Nu s-a vorbit niciodată de explozia de violență și ură pe care acești patrioți curați sufletește au dezlănțuit-o la adresa populației evreiești, așa cum a fost cazul pogromului din 1903. Cel puțin din această perspectivă, integrarea basarabenilor nu părea a fi problematică.

Revenind, după evenimentele anului 1918, care au culminat cu disoluția Imperiului Țarist, Basarabia a căutat să își impună de una singură drumul de urmat, acceptând ulterior unirea cu România, proces în cadrul căruia Sfatului Țării i-a revenit un rol consistent. Părea, probabil și a fost, singura evoluție firească pe care o aveau moldovenii, supuși unor puternice presiuni din toate părțile. În același timp, România însăși era un stat care se confrunta cu serioase dificultăți, în special economice, ca urmare a participării la Primul Război Mondial; de altfel, la 27 martie 1918, atunci când s-a oficializat dorința basarabenilor de unire cu România, aceasta încă se afla sub ocupație germană și se pregătea să accepte umilitoarea Pace de la București. Din acest motiv, primii ani au fost, după expresia autorului, „o stare de necesitate continuă”, marcată de numeroase divergențe în drumul spre integrarea deplină.

Este necesar să precizăm din capul locului că presiunile Rusiei, ulterior ale Uniunii Sovietice, au fost constante în Basarabia, unde s-a încercat permanent crearea de rețele ilegale sau unde au fost provocate numeroase acte de sabotaj la adresa oficialităților române. Episodul de la Tatar Bunar, din 1924, rămâne emblematic în acest sens, deși istoriografia noastră probabil că i-a supraestimat proporțiile. La fel de drept este că propaganda comunistă a găsit, nu de puține ori, un teren fertil în Basarabia, mulți locuitori ai provinciei aderând la acest tip de politică și acționând împotriva României.

Aceste aspecte sunt de altfel tratate judicios în lucrarea istoricului italian și merită toată atenția. Problema însă îmi pare a fi alta. Istoricii noștri au marșat în permanență pe acest tip de amenințare externă, dar au minimalizat sau chiar ignorat profund acțiunea statului român și eforturile sale reale de integrare a Basarabiei. Or, perorarea la nesfârșit pe aceste aspecte nu poate ascunde în nici un fel incapacitatea cronică a statului român de a impune un model de dezvoltare cel puțin decent, la fel cum nu poate ascunde corupția, venalitatea și mediocritatea reprezentărilor săi prezente în Basarabia.

Această stare de lucruri a prelungit și a agravat complicata situație în care se găsea provincia basarabeană, mai ales în primii ani de după război, atunci când nu s-a făcut mai nimic pentru ameliorarea condițiilor de trai: infrastructura, în special transportul, se găsea într-o stare groaznică, aprovizionarea orașelor și satelor era în cel mai bun caz deficitară, iar abuzurile oficialităților sau jandarmilor făceau parte din banalul cotidian. Într-un apel adresat guvernului român, în numele Sfatului Țării și al Blocului Moldovenesc, se arăta, printre altele, următoarele:

Țăranii sunt scoși noaptea să facă de gardă, măsură foarte bună, dar făcută întotdeauna pe sprânceană, fiind chemați mereu oamenii care nu se au bine cu jandarmii [...]. La cel mai mic protest, omul e declarat bolșevic, spion rus și altele, bătut crunt și de multe ori se face cerere de expulzare. Bătrânii satelor sunt pălmuiți și bătuți pentru că nu stau drepti în fața jandarmului. Să nu vorbim de jafurile la care este supusă întreaga populație. Nu este țăran care să nu plătească biruri neconținute sub forma a tot felul de bacșișuri acestor satrapi ai satelor. Dar ceea ce se întâmplă cu jandarmii nu este lucru izolat: în toate domeniile administrative domnește teroare, jignire și corupție.

Într-adevăr, atunci când se mobilizau, reprezentanții statului român puteau dobândi importante succese. De pildă, domeniul în care aceștia au excelat a fost strângerea taxelor și impozitelor datorate de către populație, care au crescut permanent. Chiar și așa, banii nu erau folosiți pentru modernizarea Basarabiei, iar salariile profesorilor sau funcționarilor nu erau plătite cu lunile. Folosirea luminii sau a gazului reprezenta un lux absolut, iar prețul combustibilului creștea la cote vertiginoase. Conform documentelor emise în epocă, nemulțumirea majoră cuprinsese întreaga populație a Basarabiei, incapabilă să reacționeze în raport cu abuzurile și despotismul centralist al Bucureștiului. În aceste condiții, Basarabia devenea un *no man's land*, guvernat de violența în creștere și caracterizat de insecuritatea cronică a locuitorilor. Nici reforma agrară nu a reușit să amelioreze starea materială a țăranilor, care reprezentau aproape 90% din populație, din cauza modului deficitar prin care a fost pusă în aplicare, proces care nu se încheiase cu adevărat nici măcar după scurgerea unui deceniu de la Unirea din 1918.

O soluție care ar fi putut fi eficientă, chiar dacă pe termen lung, era reprezentată de implementarea unui sistem educațional care să corecteze gravele carențe din Basarabia (subiectul a fost abordat într-un mod fericit și de Irina Livezeanu). Guvernul român a încercat înființarea unor instituții de cultură, a trimis material didactic în limba română sau a căutat să ridice condiția corpului didactic, dar aceste eforturi au fost mai degrabă insuficiente și fără consecințe palpabile. Conform unui recensământ din 1896, în cadrul populației moldovenești, 90% dintre bărbați și 98% dintre femei nu știau să citească sau să scrie. După cele două decenii interbelice, în cadrul cărora Basarabia a făcut parte din România, procentele au rămas în linii mari aceleași, ceea ce favoriza din nou propaganda rusă. Colonelul Enrico Baffigi, reprezentantul armatei italiene din România, observa, cu ochiul imparțialului, faptul că țăranii de origine rusă, ucraineană sau bulgară priveau „cu speranță și nerăbdare ascunse la lumea de peste Nistru. La fel de nemulțumiți sunt și

țărani moldoveni needucați, incuți și aproape incapabili de a înțelege starea actuală a Rusiei, care își aduc aminte doar de bunăstarea pașnică din trecut, comparând-o cu lipsa de certitudine, cu greutățile și dificultățile din prezent”.

Situația sistemului sanitar din Basarabia era catastrofală în perioada interbelică, desigur în contextul în care nici măcar în Vechiul Regat nu era cu mult mai bună. În aceste condiții, populația se confrunta cu prezența cronică a malariei sau a epidemiilor de gripă, tifos exantematic și așa mai departe. Personalul sanitar era tratat cu indiferență și foarte prost plătit, atunci când salariile erau virate. Apa potabilă era deseori infestată, în timp ce orașele se sufocau din cauza mizeriei și a deșeurilor care nu erau strânse de nimeni. În România existau un medic și o moașă la două-trei comune, în timp ce în Basarabia funcționa un medic la patru sau chiar șase comune. Boli infecțioase, care puteau fi ținute sub control în restul țării, se transformau în veritabile epidemii în Basarabia și măcinau vitalitatea locuitorilor. Se adăuga la aceasta alimentația foarte proastă, oamenii fiind deseori la limita subzistenței din acest punct de vedere. La fel, cârciumile, existente într-un număr foarte mic în timpul regimului țarist, au proliferat acum și au avut un succes deloc neglijabil.

Nu ar trebui să mire pe nimeni, în aceste condiții, faptul că partidele extremiste din România au găsit un ecou favorabil în cadrul populației basarabene. Era reacția unor oameni ajunși la limită, supuși permanent abuzurilor și ignorați de oficialități, a căror inacțiune devenea exasperantă. Sigur că istoricii români au pus accentul pe patriotismul oamenilor politici români de-a lungul timpului, așa cum a fost cazul lui Ionel Brătianu, pornind de multe ori de la discursurile sau scrierile acestora. Dar o țară nu se construiește, nu se modernizează și nu se omogenizează în acord cu acest tip de acțiuni. Este lesne să ne închipuim reacția basarabenilor, în contextul în care aceștia se confruntau cu realitatea tabloului schițat mai sus, față de discursurile și declarațiile de intenție ale elitei politice bucureștene. România a avut o șansă enormă de a alipi și integra Basarabia în cadrul unui stat care să încerce să ofere un minim de dezvoltare sau măcar de perspectivă, dar a eșuat lamentabil din cauze ce țin în primul rând de neputința noastră funciară, omniprezentă în istoria românilor.

Ultimatumul sovietic din vara anului 1940 a venit cumva firesc în contextul celui de-al Doilea Război Mondial, dar el a fost primit cu ușurare de o parte a populației basarabene, deși regimul comunist avea să întreacă în cruzime și cinism orice altă formă de conducere. Alberto Basciani analizează cu discernământ și atenție inclusiv acest episod. Mai ales că în cadrul istoriografiei românești s-au imaginat diverse scenarii de-a lungul timpului: ar fi putut România să reziste Uniunii Sovietice sau să nu cedeze Basarabia decât în urma unei rezistențe armate? Exemplul finlandez era la îndemână, așa cum a subliniat și Neagu Djuvara, care a creionat un scenariu al rezistenței românești ce frizează utopicul. România nu era Finlanda și avea amenințări concrete din toate părțile, ceea ce face ca soluția tactică corectă să fi fost totuși cea adoptată în anul 1940, de către un regim care, altfel, poate fi acuzat de multe alte vinovății grave. Sau, așa cum remarcă istoricul italian, ar fi fost nevoie de un stat puternic, modern, sigur pe capacitatea sa, dar și pe o conștiință națională puternică a basarabenilor pentru a putea fi schițat cel puțin un început de rezistență. România nu îndeplinea nici unul dintre aceste atribute. Basarabia pare a fi fost un proiect bun de bifat la finalul anului 1918, iar în rest o provincie periferică, atât fizic, cât și ideatic, neglijată, dar deseori abuzată, ai cărei locuitori nu puteau în mod firesc simți apartenența la un centru de putere îndepărtat și în permanență ostil. România a pierdut oficial Basarabia în iunie 1940, dar senzația este că această provincie nu fusese niciodată câștigată.

Rămâne să remarcăm încă o dată calitatea istoriografică a acestei lucrări, precum și prestanța intelectuală a lui Alberto Basciani, care și-a îndeplinit cu rigoare și profesionalism meseria de istoric, analizând cu luciditate și neutralitate un subiect parcă interzis istoricilor români. De altfel, exemplul poate fi urmat și poate servi unor interpretări la fel de reușite asupra destinului celorlalte provincii alipite României în 1918. S-ar putea să descoperim, în răspăr cu canonul istoriografic românesc, că România Mare a fost o construcție mult mai fragilă decât ne-ar plăcea să credem și că elita noastră politică și-a ratat în mare parte misiunea istorică.

Bogdan Caranfilof

Oliver Jens Schmitt, *Căpitan Codreanu. Aufstieg und Fall des rumänischen Faschistenführers*, Wien, Zsolnay, 2016, 336 p., și idem, *Corneliu Zelea Codreanu. Ascensiunea și căderea „Căpitanului”*, traducere de Wilhelm Tauwinkl, București, Editura Humanitas, 2017, 456 p.

Profesorul Oliver Jens Schmitt de la Universitatea din Viena este un vânător de mituri naționale. În 2009 a publicat biografia eroului național albanez Skanderbeg (1405-1468), care a apărut în română în 2014 la Presa Universitară Clujeană/Centrul de Studii Transilvane Cluj-Napoca. A urmat un volum despre mistificatul fondator al Legiunii Arhanghelul Mihail, Corneliu Zelea Codreanu (1899-1938), pe care Schmitt l-a descoperit încă din timpul liceului, pe când îl citea pe Ernst Nolte, după cum mărturisește el însuși. Ediția germană a apărut în 2016 la Paul Zsolnay și cea românească în 2017 la Humanitas, două edituri de renume. Ediția românească a fost popularizată în cadrul unor prezentări și dezbateri, de pildă la Ambasada României în Berlin, la librăria Humanitas de la Cișmigiu sau la Ateneul Român, la cele din urmă participând însuși autorul. A făcut obiectul unor recenzii elogioase din partea mai multor istorici români.

Fără îndoială, noua biografie a lui Codreanu este încă de la apariție o operă de referință. Autorul a prelucrat sursele cunoscute și literatura existentă, precum și materiale noi, dintre care merită menționate un număr impresionant de ziare austriece, britanice, franceze, italienești și românești și corespondența diplomatică albaneză, austriacă, britanică, franceză și poloneză. În faza de strângere a materialelor, Schmitt a găsit dosarul de 27 de volume al lui Codreanu la arhivele CNSAS și a putut constata că acesta fusese alcătuit nesistematic, în scop apologetic¹.

Schmitt a rescris nu doar biografia lui Codreanu, ci și istoria Legiunii Arhanghelul Mihail. A arătat convergențele și divergențele dintre viața conducătorului și evoluția mișcării. În repetate rânduri, membrii mișcării nu au îndeplinit sau nu au înțeles ordinele căpitanului ei, mai ales în a doua jumătate a anilor 1930, când Codreanu s-a opus în mod repetat dorinței adepților săi de a folosi forța. Dărâmând clișeele legionare, comuniste și neolegionare, Schmitt descrie un om marcat de familie și de educația sa militară, paranoic cu privire la „evrei” și „trădători”, aplicând peste tot, în România, Franța sau Germania, aceeași grilă de interpretare antisemită, dar afectat psihic după ce l-a omorât, în 1925, pe prefectul de poliție din Iași Constantin Manciu, și tot timpul retras la munte sau la mare pentru a-și pune ordine în gânduri. După cum scrie în postfața ediției românești, Schmitt este interesat de „provincia românească”, nu de

¹ Oliver Jens Schmitt, *Documente din arhiva Corneliu Zelea Codreanu*, editate de Victor Roncea pentru *Civic Media*, în colaborare cu Gh. Buzatu, 27 de volume, Iași, Tipo Moldova, 2012, în ArchM, vol. VII/2015, p. 431-433.

București. Subliniază caracterul provincial al personajului, strâns legat de Moldova și de Basarabia, dar care, în afara acestor regiuni, era nepriceput, atât pe planul social, cât și pe cel politic, și avea nevoie de intermediari, care, în parte, îl instrumentalizau. Mai departe, Schmitt arată cum Codreanu, care se presupunea că avea sprijinul Italiei și Germaniei, n-a reușit de fapt să se facă ascultat de autoritățile acestor țări. Conform autorului, lui Codreanu i-a fost din ce în ce mai greu să stăpânească mișcarea creată de el, care creștea neîncetat, în pofida disciplinei riguroase impuse și a epurărilor repetate. S-a retras treptat din atenția publicului, refugiindu-se într-o mistică ruptă de realitate, care combina propriile sale idei asupra ortodoxiei și a cavalerismului. Schmitt încearcă să analizeze de asemenea circumstanțele care au asigurat succesul mișcării legionare, printre altele atmosfera de violență din România interbelică și forța de atracție a fenomenelor religioase asupra maselor populare, fără distincție de statut social. Dedică un capitol întreg pelerinajului la Maglavit, pe care îl numește „un Lourdes românesc”.

Cartea lui Oliver Jens Schmitt prezintă și o serie de probleme, probabil în primul rând urmare a faptului că profesorii și cercetătorii care, după spusele autorului, au citit manuscrisul integral sau parțial, sunt specializați în alte domenii decât istoria contemporană a României, cu excepția lui Daniel Ursprung. În al doilea rând, problemele provin de la sursele folosite. Chiar dacă în postfața ediției românești Schmitt insistă că și-a „îndreptat privirile spre provincia românească”, lipsesc cu desăvârșire documente din fondurile arhivelor județene, altele decât fondul Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași (probabil inventarul nr. 1037) de la SJAN Iași, iar din Serviciul de Stat de Arhivă al Republicii Moldova s-a folosit un singur dosar. Admițând că unele informații există și în arhivele CNSAS sau în fondurile Direcției Generale a Poliției, Inspectoratului General al Jandarmeriei și Ministerului de Interne, de asemenea indicate fără număr de inventar în bibliografie, mai rămâne un alt neajuns: Schmitt îl folosește frecvent drept referință pe un autor care a contribuit în mod temeinic la istoriografia comunistă din anii 1980, fără să justifice apelul la o asemenea sursă. Și mai surprinzătoare este referirea repetată la operele unui profesor de universitate privată, lucrări care în cel mai bun caz pot fi folosite pentru un studiu de mentalitate. Studiul fundamental al lui Roland Clark, *Sfântă tinerețe legionară. Activismul fascist în România interbelică*, apărut în același an ca ediția germană a cărții lui Schmitt, a fost integrat insuficient în ediția românească. Alte studii de interes, precum *Limitele meritocrației într-o societate agrară. Șomajul intelectual și radicalizarea politică a tineretului în România interbelică* al lui Dragoș Sdrobiș, apărut tot în 2015, n-au fost luate în considerare. În ediția germană, neajunsurile cauzate de o corectură neinformată și de o documentare lacunară și nefericită sunt mai puțin vizibile fiindcă, după cum mărturisește Schmitt, îi fusese cerut să scurteze manuscrisul. În ediția românească, aparatul critic n-a fost îmbunătățit: paragrafe lungi cu informații felurite nu au note de subsol sau le au la sfârșit, lăsând neclară proveniența fiecărei informații în parte. Cu deosebire de ediție germană, cea românească conține o bibliografie, amândurora lipsindu-le însă o listă a abrevierilor. În ultimul rând, traducerea românească nu reproduce verva lui Schmitt, fiind îngreunată și de unele germanisme.

Cu toate acestea, rămâne de necontestat faptul că studiul lui Schmitt este o operă de referință, atât pentru cercetătorii Legiunii Arhanghelul Mihail, cât și pentru cei ai fascismului. Permite o înțelegere mai bună a originii, a succesului și contradicțiilor interne ale mișcării legionare și iluminează raporturile dintre legionarism și național-comunism. Studiul lui Schmitt îmbogățește totodată cercetarea despre fascism, evidențiind independența și similitudinea dintre Mussolini și Hitler, pe de o parte, și conducătorul fascist român, pe de cealaltă.

Philippe Henri Blasen

Armin Heinen, *România, Holocaustul și logica violenței*, traducere de Ioana Rostaș, prefață de Alexandru-Florin Platon, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2011, 238 p.

În spațiul istoriografic românesc este, fără îndoială, dificil de a explora sau analiza evenimente minimalizate sau negate prea mult timp. Sub resortul facil al sintagmei „controversat” se ascunde de fapt o incapacitate cronică: pe de o parte, a celor mai mulți istorici români de a trata cu onestitate și luciditate anumite subiecte; pe de altă parte, a societății în ansamblu de a-și asuma integral trecutul incluzând dimensiunea sa tragică.

În condițiile în care istoriografia noastră este în bună parte tributară reflexelor negaționiste, un subiect de amploarea și tragismul Holocaustului românesc putea fi investigat cu acribie și detașare doar de către un istoric occidental, așa cum am atras atenția de-a lungul timpului asupra altor analize. Această sarcină și-a asumat-o Armin Heinen prin intermediul lucrării *România, Holocaustul și logica violenței*, apărută la Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, în anul 2011. Autorul, de altfel, își impusese anterior autoritatea istoriografică printr-o documentată și inteligent scrisă istorie a Mișcării Legionare, o altă temă care suscită încă sensibilități.

Orice demers livresc de acest fel trebuie să pornească de la o analiză minuțioasă a istoriografiei problemei, ceea ce Armin Heinen a realizat cu succes. Aceasta cu atât mai mult cu cât, până în preajma aderării României la Uniunea Europeană, studiul obiectiv al Holocaustului românesc se afla în cel mai bun caz într-o fază incipientă. În 2003, la inițiativa Președintelui României, a fost constituită Comisia Internațională pentru Studiul Holocaustului în România, ale cărei lucrări au fost prezidate de Elie Wiesel. Membrii Comisiei, așa cum remarcă și autorul, au constatat o realitate pe care societatea românească în ansamblul său nu era pregătită să o accepte. De pildă, cu un an mai devreme, Dan Berindei, președintele Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române, declara: „În România nu a fost Holocaust. Au fost niște deportări în Transnistria, a fost un antechambre al Holocaustului, dar nu Holocaust”. Or, lucrurile stau exact pe dos: în România a existat un Holocaust, amply ca dimensiuni și oribil în esență, plănuț și organizat de la nivelul cel mai înalt al statului român.

Explicațiile acestei negări, fie din partea societății românești, fie, mai ales, din partea istoriografiei noastre, sunt multiple. A contat foarte mult, bineînțeles, amprenta regimului comunist, cel care, după 1965, a promovat obsesiv protocronismul și a dus la scrierea unei istorii aflate mereu pe contrasens cu adevărul. O istorie glorioasă, subiectivă, care privilegia calitățile intrinseci ale poporului român nu putea decât să respingă în bloc implicarea României în Holocaust. Mai mult, în această perioadă a avut loc reabilitarea mareșalului Antonescu, căruia i se atribuiau calități de lider autentic, luminat și patriot și căruia îi revenise complexa sarcină de a conduce România în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Or, după Revoluția din 1989, cei mai mulți istorici au preferat să păstreze această linie de interpretare pe care au căutat să o întărească în permanență. Pe de altă parte, activitatea Comisiei amintită mai sus, publicarea unor importante volume de documente, jurnale sau mărturii au creat breșa atât de necesară pentru ca studiul antisemitismului românesc și implicit al Holocaustului să se facă cu metode adecvate, specifice istoricului de meserie, cel care încearcă să redea și să explice faptele istorice așa cum au fost, nu cum ne-ar fi plăcut să fie.

În primul rând, trebuie plecat de la premisa că antisemitismul românesc a fost un curent cât se poate de real și, mai ales, endemic după Congresul de la Berlin (1878) în societatea românească. Cu rare excepții, atât elita noastră politică, cât și cea intelectuală

au fost antisemite. Chiar dacă fenomenul era relativ răspândit în spațiul occidental, adeseori imitat și prețuit în România, antisemitismul românesc pare a fi fost chiar mai virulent decât acesta: M. Eminescu, referindu-se la „infecța cestiune izraelită”, îi numea pe evrei „mizerabili agenți ai Alianței izraelite”, „criminale uneltiri” aparținând unor „dușmani ai naționalității române”, în timp ce B. P. Hasdeu se referea la „groaznica lepră a Palestinei”, la „înveninate miasme”, „ciuma” și „vitriolul evreiesc”. Mai mult, marele nostru scriitor Ion Slavici cerea închiderea granițelor și suprimarea în întregime a minorității evreiești, iar rapoartele medicale ale epocii redactate de reputați doctori, chiar academicieni, atrăgeau atenția asupra pericolului degenerării rasei din cauza prezenței elementului evreiesc. Această atitudine a fost dublată de măsurile luate de elita politica, în avangarda căreia s-au aflat Brătienii, măsuri îndreptate în dese rânduri explicit împotriva evreilor.

În aceste condiții, după încheierea Primului Război Mondial, chiar dacă România s-a văzut nevoită să își asume formal protecția minorităților, antisemitismul românesc a fost potențat mai ales prin radicalizarea mediului universitar, precum și prin apariția Mișcării Legionare, al cărui mesaj violent era fără echivoc. După ce naziștii au reușit să accedă la putere în Germania, iar aceasta a căpătat din ce în ce mai multă influență în Europa, România s-a alăturat spiritului vremii, oricum mai mult din proprie convingere. Guvernarea Goga-Cuza a reprezentat un dramatic preludiu al evenimentelor din timpul celui de-al Doilea Război Mondial în legătură cu minoritatea evreiască.

O istorie a Holocaustului, precizează Armin Heinen, trebuie să adreseze întotdeauna pe lângă întrebarea „de ce” și întrebarea „cum”, iar decizia de acțiune cât și faptele propriu-zise formează un tot unitar. Să încercăm să analizăm ambele întrebări. De ce a existat un Holocaust românesc? Într-adevăr, în anul 1940, după cedările teritoriale din vară, care au provocat abdicarea regelui Carol al II-lea, România devenise un satelit al Germaniei, dar teritoriul său nu a fost ocupat de trupele acesteia. Mai mult, România a avut probabil cea mai importantă contribuție la războiul împotriva Uniunii Sovietice, în calitate de aliat al celui de-al Treilea Reich, și dispunea de rezerve de petrol atât de necesare purtării războiului de către Germania. Această stare de fapt îi conferea lui I. Antonescu o solidă marjă de negociere cu Hitler pe care a folosit-o de altfel pentru alte aspecte. Nu și în ceea ce privește situația evreilor însă. Politica statului român de deportare și ucidere a evreilor nu a fost pusă în practică ca urmare a presiunii germane, ci mai mult ca o anticipare a acesteia. A fost, de fapt, consecința voinței conducătorilor statului român, a armatei și jandarmeriei și a avut sprijinul cel puțin tacit al majorității populației. Așa cum scria Timothy Snyder, „România, principalul aliat militar al Germaniei pe frontul de est după 1941, a fost, dintre celelalte state, singurul care a generat o politică autonomă de ucidere în masă directă a evreilor”. De altfel, Hitler admira modul în care românii îi tratau pe evrei: pe data de 30 august 1941 i-a declarat lui Goebbels că „un om ca Antonescu acționase mult mai radical decât înșiși naziștii”.

Într-adevăr, tonul violențelor antisemite a fost dat de legionari, mai ales după accederea acestora la putere în 1940. În acel moment, Antonescu încerca să pară conciliant și refuza ferm apelul la soluții violente, așa cum preciza într-un discurs transmis la radio: „Problema evreiască este o problemă vitală. Voi urmări cu mijloace civilizate înlăturarea treptată a evreimii din organizarea economică românească. [...] Dar violența gestului sau a cuvântului nu rezolvă această problemă, ci înjosește pe cei care o practică. Generalul Antonescu și-a luat angajamentul să rezolve această problemă metodic și progresiv pentru a nu aduce dezechilibrarea vieții economice”. După începerea războiului însă orice rețineri vor dispărea, iar Antonescu și statul român vor declanșa un

veritabil genocid la adresa evreilor. În cadrul ședinței de guvern din 8 iulie 1941, Mihai Antonescu declara ferm: „Așa că vă rog să fiți implacabili. Omenia siropoasă, vapoasă, filosofică n-ar ce căuta aici. [...] Dacă este nevoie să trageți cu mitraliera. [...] Veți fi fără milă cu ei. [...] Îmi iau răspunderea în mod formal și spun că nu există lege. Cum veacuri întregi pentru neamul acesta nu a existat lege, ci a existat lege împotriva lui, [...] astăzi nu există lege pentru neamul românesc în fața drepturilor sfinte de a se întrupa și de a-și reconstitui ființa națională”.

Cel puțin pentru evreii din Vechiul Regat situația a fost ceva mai bună, mai ales că dislocarea lor ar fi întrerupt brutal fluxul economiei românești. Chiar dacă s-au luat măsuri dure împotriva acestora (spolierea proprietăților, prestarea de munci umilitoare, taxe și impozite speciale), evreii din acest spațiu au putut profita de corupția generalizată pentru a-și ușura situația (o ironie tristă totuși, nu era regimul lui Antonescu unul al legalității și ordinii?). A existat, totuși, dramaticul episod al Pogromului de la Iași, din iunie 1941, care s-a soldat cu moartea oribilă a peste 13.000 de evrei, episod din nou atât de des eludat în cadrul istoriografiei noastre. România și-a făcut practic intrarea în război printr-un botez al sângelui executat metodic și fără urmă de remușcare, cu consecințe extrem de tragice pentru comunitatea evreiască din capitala Moldovei.

În schimb, pentru evreii din Basarabia și Bucovina s-a acționat fără milă prin intermediul a trei piloni: conducerea statului, forțele combatante ale țării (armata, poliția și jandarmeria), precum și o parte a populației, direct sau indirect. La Odessa, scrie Armin Heinen, „beția de sânge a românilor a atins punctul culminant”. Suferind grele pierderi, armata română s-a dezlănțuit împotriva populației locale, în special a evreilor: în câteva zile au fost uciși în total între 25.000 și 30.000 de oameni. Mai departe, deportarea evreilor în Transnistria a însemnat practic exterminarea lor, mai ales că se dăduseră ordine clare în sensul „purificării” Basarabiei și Bucovinei. Dr. Maier Teich a fost martor la trecerea locuitorilor lagărului din Edineț, observând cu durere că evreii erau „goi, flămânzi, goniți ca o haită de câini”. „Înainte mea nu sunt ființe omenești, notează acesta în continuare. Flămânzi, îmbrăcați în cărpe, ei se târăsc, tremură, gem și urlă. În fundul ochilor poartă groaza morții așa cum o poartă vânatul fugărit de haita de câini și de șuieratul gloanțelor. Turma aceasta mănăță și bătută de gârbaciul și arma soldaților se mișcă uniform cu gesturi molatice, căznite, aproape inconștiente. Bestiile nu dau voie nimănui să se oprească și gonesc tot înainte spre Nistru, spre plută, spre iad.”

Administrația transnistreană nu a făcut față acestui flux de populație, ceea ce a dus la un număr imens de morți cauzate de subnutriție, boli, suferințe sau epuizare. Se adaugă la acestea multiple acte de violență gratuită, săvârșite de militari sau jandarmi, nesancționate vreodată de cineva, culminând cu acte de exterminare în masă. Episoadele sunt multiple și sunt documentate din plin în cartea istoricului german, fără a putea fi puse la îndoială în vreun fel. Mai mult, în pofida ospitalității și toleranței cu care a fost creditat mereu poporul român, izbucnirea războiului a indus un soi de psihoză colectivă, transformând comunități întregi în ucigași bestiali ai unor oameni cu care conviețuiseră mult timp. Antisemitismul popular, fie latent, fie manifest, dar nu radical, s-a transformat în atitudini iraționale ce frizau demența asociată setei de sânge. Adi Herzog relatează în memoriile sale: „Aproape nimeni nu mai putea căra bagaje. Aruncam din rucsacurile noastre grotesc de supraîncărcate pături, plăpumi, paltoane, haine și, o dată cu fiecare obiect, o parte a identității noastre și a speranței noastre de întoarcere... În mod ciudat, întotdeauna erau în apropiere țărani, care leuau lucrurile aruncate. Dacă cineva ieșea din convoi ca să-și facă nevoile, îi smulgeau lucrurile de pe dânsul, indiferent dacă era bătrân, femeie însărcinată sau copil mic, și trebuia după aceea să mărșăluiească fără

haine. Cei mai mulți rămâneau apoi întinși în drum. Și în timpul ăsta țăranii ne blestemau: «Slavă Domnului că a venit cineva care să vă facă socoteala!» Odată, într-un sat, ne-a ieșit înainte preotul, cu enoriașii săi și cu o cruce mare și ne-a blestemat și el a strigat: «În satul ăsta nu sunt jidani!»».

În satul Milie, din nordul Bucovinei, sub amenințarea sosirii trupelor române, populația a declanșat un veritabil pogrom: „[...] înarmați doar cu unelte agricole primitive, precum greble și fierăstraie, țăranii au ucis întreaga populație evreiască din sat. Au mers din casă în casă și i-au omorât pe toți cei pe care i-au găsit”. Pe un anumit Keller, important sionist din Cernăuți, l-au obligat să privească uciderea fiicei sale, în vârstă de 13 ani, „pe care au tăiat-o în bucăți cu un fierăstrău, pe o grămadă de lemne. În același mod l-au ucis și pe el”. În foarte multe locuri, bande de români au violat cu bestialitate tinerele evreice pe care, în cele din urmă, le ucideau. În satul Bănila, de pe Siret, cadavrul unei victime a fost tăiat în bucăți, iar sângele folosit ca unsoare pentru căruțe. Un măcelar evreu din Vijnița a fost legat pe o capră de tăiat lemne și tăiat în bucăți de viu, cu fereștrăul. Din nou, aceste exemple pot fi multiplicat la nesfârșit.

Așa cum precizăm, o parte a istoriografiei noastre a preferat, din motive care scapă unei analize raționale, să cultive cu obstinație „patriotismul” mareșalului Antonescu, care și-a asumat purtarea unui război „sfânt” pentru eliberarea teritoriilor românești anexate de Uniunea Sovietică. Dar ce anume a fost sfânt în cadrul acțiunilor schițate mai sus? Au ele cel puțin o urmă de umanitate? De asemenea, s-a accentuat până la paroxism atitudinea lui Antonescu posterioară anului 1942, când ar fi protejat evreii din România. De fapt, a existat în acest context un calcul cinic de oportunitate, Antonescu realizând că Germania va pierde războiul și nedorind să riște consecințe dure. La fel, atitudinea populației s-a schimbat semnificativ în ultimii ani de război. Totuși, nu există nici o îndoială că, dacă deznodământul războiului ar fi fost favorabil celui de-al Treilea Reich, soarta populației evreiești din România ar fi fost pecetluită definitiv. Nici un istoric lucid nu poate nega, în lumina copleșitoarelor dovezi care ne sunt acum la îndemână, caracterul genocidar al statului român în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, precum și faptul că mareșalul Antonescu a fost unul dintre cei mai siniștri criminali de război din istorie. În plus, trebuie afirmat răspicat ceea ce mulți istorici occidentali au afirmat și ceea ce a fost negat cu fermitate de către o bună parte a istoriografiei românești: evident, cu excepția Germaniei naziste, România a fost statul care a ucis cei mai mulți evrei în timpul celei de-a doua conflagrații mondiale.

Lucrarea lui Armin Heinen reprezintă un model istoriografic din mai multe motive: pentru luciditate și detașare, pentru documentarea ireproșabilă și pentru abordarea metodologică. Un subiect atât de complex și de controversat precum Holocaustul românesc și-a găsit un condei pe măsură și a redus multe dintre aberațiile din jurul acestui eveniment, deschizând calea pentru multe analize la fel de obiectiv scrise. În ceea ce privește atitudinea românilor, se poate observa că, de-a lungul timpului, aceștia au simțit în permanență nevoia de a-și canaliza ura și frustrările împotriva alterității, așa cum au fost, de pildă, evreii sau maghiarii. În condițiile în care aceste adversități s-au estompat semnificativ în zilele noastre, furia s-a îndreptat împotriva românilor, fie că vorbim de cei care au o anumită opțiune politică, fie de cei care au diverse orientări sexuale. Oricum, în absența unor proiecte care să presupună construcția, scopul pozitiv în sine, ura este fundamentul pe care ne susținem încă viața publică. În fond, așa cum spunea Mihai Antonescu, „ne este indiferent dacă vom intra în istorie ca barbari”.

Bogdan Caranfilof

Ion Popa, *The Romanian Orthodox Church and the Holocaust*, Studies in Antisemitism Bloomington, IN, Indiana University Press, 2017, 256 p.*

Cartea de față aduce o contribuție importantă la studiul Holocaustului din România și, totodată, umple o lacună majoră în cercetarea Bisericii Ortodoxe Române, cea mai mare comunitate religioasă din această țară. Din punct de vedere cronologic, volumul începe în jurul anului 1938, chiar înainte de cel de-al Doilea Război Mondial și acoperă perioada de până la 2015. Holocaustul nu a fost discutat în România decât după 1989; până atunci, România a negat oficial că Holocaustul a avut loc pe teritoriul său, pretinzând că numai evreii români din teritoriile ocupate de Ungaria și-au pierdut viața în lagărele de concentrare germane. Nici colaborarea preoților ortodocși cu fascista Gardă de Fier sau Mișcarea Legionară nu a fost cercetată cu seriozitate în România. Este adevărat că, în 1940, România a pierdut nordul Transilvaniei, atunci când Hitler a decis să revizuiască granițele trasate la Versailles, la sfârșitul Primului Război Mondial, și să-i atribuie acest teritoriu aliatului său, Ungaria. Potrivit istoriei oficiale din epoca comunistă, evreii români din nordul Transilvaniei, inclusiv Elie Wiesel și familia sa, au fost deportați la Auschwitz și în alte lagăre de concentrare, dar altminteri românii ar fi fost foarte prietenoși cu evreii. Cu toate acestea, Comisia Internațională pentru Studiarea Holocaustului din România (al cărei raport final a fost solicitat de către președintele țării, Ion Iliescu, în 2003 și adoptat ca versiune istorică oficială în 2004) și cercetarea ulterioară a acestei teme au demonstrat pe larg că Holocaustul a avut loc și în teritoriile controlate de România în timpul celui de-al Doilea Război Mondial (cum ar fi Basarabia, Bucovina și Transnistria), nu doar în teritoriul anexat de Ungaria. Să nu uităm că, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, România a fost aliată a Germaniei naziste. În prezent este documentat faptul că circa 350.000-400.000 de evrei și-au pierdut viața în teritoriile controlate de dictatorul militar al României, mareșalul Ion Antonescu.

După cel de-al Doilea Război Mondial, Biserica Ortodoxă Română a depus eforturi însemnate pentru a-și ascunde implicarea în Holocaust și a se prezenta în schimb ca apărătoare a evreilor. Cartea lui Ion Popa începe cu o examinare atentă a relațiilor dintre Biserica Ortodoxă și statul român, un stat ce a devenit din ce în ce mai fascist până în septembrie 1940, atunci când s-a aliat cu Germania nazistă și apoi a luptat împotriva Uniunii Sovietice de partea puterilor Axei, până la 23 august 1944, când regele Mihai I a decis să-l aresteze pe mareșalul Ion Antonescu și să se alăture Aliaților. Popa demonstrează convingător că în această perioadă, în urma deciziilor și acțiunilor conducerii sale (patriarhul, sinodul și diferiți episcopi antisemiți) și ale unor preoți, Biserica Ortodoxă nu a fost nici salvatoare, nici martoră, ci făptașă în tragedia care se desfășura în țară cu populația evreiască și romă. Un eveniment notabil este Legea revizuirii cetățeniei din 1938, adoptată de guvernul român, condus – ca prim-ministru – de Patriarhul Miron Cristea al Bisericii Ortodoxe, pentru a retrage unui număr de aproximativ 225.000 de evrei (circa o treime din populația evreiască din țară) cetățenia română, făcându-i astfel extrem de vulnerabili în tragedia care urma să se desfășoare. Chiar și în 1942, când Antonescu devenea îngrijorat de eventualitatea că Germania nu va câștiga războiul, în urma dezastrului trupelor Axei la Stalingrad – Cotul Donului, și a ordonat oprirea

* Recenzia a apărut inițial pe site-ul *Reading Religion. A Publication of the American Academy of Religion* (<http://readingreligion.org/books/romanian-orthodox-church-and-holocaust>), apoi a fost tradusă și publicată pe portalul *Platzforma* (<http://www.platzforma.md/archive/37747>). O reproducem aici cu acordul autorului și al editorilor PZF.

temporară a deportării evreilor în Transnistria, Biserica Ortodoxă a continuat să demonizeze populația evreiască a țării și a refuzat chiar să garanteze protecție evreilor botezați în rit ortodox, în ciuda faptului că alte biserici românești au apărut populația evreiască botezată și chiar au continuat să boteze evrei pentru a-i proteja, în opoziție față de acțiunile guvernului.

Popa detaliază apoi modul în care Biserica Ortodoxă a încercat să-și ascundă trecutul și să-și rescrie istoria. Această revizuire a avut loc la scurt timp după 1945, la începutul perioadei comuniste. Argumentele prezentate de mai mulți teologi în favoarea Bisericii Ortodoxe ca protectoare a evreilor au fost repetate mai târziu, inclusiv după 1989, anul în care regimul comunist s-a prăbușit sub presiunea protestelor stradale. Atitudinea comunistă de încurajare a bunelor relații dintre comunitățile religioase legale ale țării a fost de asemenea folositoare pentru Biserica Ortodoxă, care s-a străduit să cultive relații amiabile cu comunitatea evreiască. Șef-rabinul României în perioada comunistă, Moses Rosen (în funcție între 1948 și 1994), nu a vrut să dezvăluie trecutul fascist al României și istoria recentă a Holocaustului, ci s-a luptat pentru a ajuta cât mai mulți evrei să emigreze din România și să se mute în Israel. Într-un fel, ca și Iustinian Marina, primul patriarh al Bisericii Ortodoxe în perioada comunistă (în funcție între 1948 și 1977), Moses Rosen împărtășea vederi socialiste și se bucura de relații cordiale cu regimul, încercând să-și ajute comunitatea.

Potrivit lui Popa, atitudinea lui Moses Rosen, combinată cu interesele statului Israel pentru a aduce cât mai mulți evrei din România, a dus la ignorarea distrugerii populației evreiești din România în Holocaust. Totuși, cercetările recente au ajutat la descoperirea trecutului întunecat în care a fost implicată Biserica Ortodoxă Română. Există puține semne că biserica majoritară a țării ar exprima regrete pentru ceea ce a făcut în timpul Holocaustului și, în cea mai mare parte, continuă să-și nege acțiunile. Recenzentul speră că această lucrare excelentă a lui Popa, cu dovezile ei puternice și cu mesaj clar, va demara un proces de reexaminare a conștiinței în rândul clerului ortodox. Acest proces va fi probabil unul dureros și de aceea Biserica nu dorește să-și analizeze critic trecutul, atât cel fascist, cât și cel comunist. Sprijinul pe care Biserica continuă să-l acorde diferitelor grupări neo-fasciste care promovează cultul și memoria membrilor Mișcării Legionare fasciste interbelice și presiunea exercitată de anumite grupuri ortodoxe de dreapta asupra liderilor bisericești pentru a canoniza foști membri ai mișcării ar putea continua să dăuneze relațiilor dintre Biserică și mica comunitate evreiască care încă mai trăiește în România. Recomand această carte tuturor celor interesați de studiul Holocaustului în România, de relațiile dintre creștini și evrei, de rolul Bisericii Ortodoxe Române în Holocaust și de rescrierea trecutului acestuia.

Lucian Turcescu

(Traducere din engleză de *Petru Negură*)

Charles King, *Marea Neagră. O istorie*, traducere de Dorian Branea și Cristina Cheveresan, Iași, Editura Polirom, 2015, 296 p.

Dacă Mediterana sau Pacific sunt termeni care duc cu gândul la turism ori la mâncarea specifică zonelor respective, Marea Neagră este și astăzi „necunoscută celor ce nu trăiesc în jurul ei” (p. 22). Aceasta este justificarea studiului realizat de Charles King. Domnia sa recunoaște că partea cea mai mare a documentației și redactării volumului a avut loc sub statuia lui Herodot din principala sală de lectură a Bibliotecii Congresului American. Alte aspecte sunt prezentate în urma unor deplasări – nu fără peripeții – la fața locului, prin țări din bazinul Mării Negre (p. 9). În fond, King este autorul mai multor volume referitoare la spațiul pontic contemporan. De asemenea, se recunoaște că abordarea pluridisciplinară a necesitat o documentare amplă, fiind amintită o listă de experți, între care și biologul român Alexandru Bologa (p. 10). O asistentă de cercetare, Felicia Roșu, a ajutat la documentarea și scrierea unui subcapitol despre sclavia din zonă în perioada otomană.

Fiecare capitol are în preambul citate menite să ajute la înțelegerea acestuia. Primul, *O arheologie a mării*, cuprinde aspecte geologice, descoperiri arheologice bazate pe studii mai vechi, dar și actuale (p. 40). Următoarele capitole sunt numite după denumirea Mării la data respectivă, în funcție de puterea politică a momentului.

În al doilea capitol, *Pontus Euxinus, 700 î. Hr.-500 d. Hr.*, în spiritul neutru care se dorește a fi dominant pe parcursul volumului, King constată că istoria antică a țărmurilor pontice reprezintă un amestec de fantezie și zvonuri (p. 45). Cât despre una din sursele istorice principale, Herodot, „nu se poate spune cu siguranță dacă a vizitat sau nu regiunea” (p. 43).

În bunul spirit didactic american, aspecte antice sunt exemplificate prin realități mai apropiate de cititor. Cimerienii sunt sursă de inspirație pentru eroul Conan Barbarul (p. 46), iar în comediiile lui Aristofan arcașii sciți sunt echivalentul eroilor moderni de film, Keystone Kops (p. 53). Scitul Anacharsis e un fel de Oscar Wilde al epocii (p. 56), iar Alexandru, creatorul cultului Șarpelui Glycon, un posibil escroc din Paflagonia, e asemuit cu Vrăjitorul din Oz (p. 75). În repetate rânduri, trecutul se interferează inedit cu prezentul. În Georgia, restaurantele „Medeea” vând bere „Iason”, o dovadă pentru autor că arta marketingului nu este o invenție modernă (p. 61).

În prezentarea spațiului românesc de azi nu se încearcă o concluzie șocantă, ci o sinteză neutră a diferitelor surse. Geții, „cei mai viteji și mai drepți dintre traci”, credeau în nemurire, erau „luptători de temut” (p. 69), dar atacau uneori cetățile grecești (p. 62). Referitor la aspectul delicat al retragerii aureliene, se afirmă împăciuitoar că, în anul 275, unii coloniști „au rămas cu siguranță pe loc” (p. 70).

În repetate rânduri, autorul constată lipsa continuității între populațiile antice și cele moderne care locuiesc pe țărmurile pontice, inclusiv grecii (de exemplu, p. 46). Acest aspect se dorește a fi un argument al bunei conviețuirii între neamurile diverse ale zonei. Acest fapt ar fi generat în Epoca Modernă descoperirea sau inventarea vocațiilor nautice în zonă (p. 209).

În cadrul capitolului al treilea, *Mare Maggiore, 500-1500*, este constatat un mit al nomadului rapid și violent, în condițiile în care „aceste migrații rareori implicau hoarde de călăreți pocnind din bice și năpustindu-se în galopul cailor” (p. 85). Primul și al Doilea Imperiu Bulgar sunt amintite fără a li se preciza decât vag granițele. Nu este prezentată poziția istoricilor bulgari, care includeau spațiul românesc în cadrul acestor entități politice. În contrapondere nu se amintește nici de aspectul valah al celui de-al Doilea Imperiu Bulgar (p. 97). Diferite informații sunt citate și din operele lui Gheorghe I. Brătianu, atât din volumul dedicat Mării Negre, menționat de Charles King drept una dintre sursele sale de inspirație, cât și din studii interbelice despre comerțul italian în Marea Neagră, apărute la Paris și București.

Se observă „talentul politic” al otomanilor care au reușit să controleze politic regiunea Anatoliei, fapt încurajat și de aversiunea bizantină față de lumea romano-catolică și de ortodoxia slavă din Balcani. În aceste condiții, imaginea războinicului turc pios, care a cucerit Anatolia în numele Islamului, este considerat un mit, creat după consolidarea Imperiului Otoman. Inițial, musulmanii se luptau cu creștinii, dar și între ei (p. 117-118).

În capitolul al patrulea, *Kara Deniz, 1500-1700*, se constată că moldovenii, georgienii, crimeenii erau oameni de uscat, „având puține afinități cu marea”, fapt datorat și presiunii otomane tot mai mari (p. 143). Poate din acest motiv Chilia și Cetatea Albă sunt amintite sub denumirile italiene, Licostromo și Maurocastro.

Sunt percepute și avantajele dominației otomane. Hanii tătari vedeau în noua ordine o contrapondere a influenței italiene, un aliat folositor împotriva Ungariei, Poloniei și Rusiei (p. 132). „În general”, domnii valahi și moldoveni s-au complăcut cu dominația otomană, care asigura o autonomie generoasă (p. 139). Cât despre spațiul rus, „jugul otoman [de fapt mongol, probabil o eroare de redactare – nota R.F.]” a facilitat ridicarea unor entități politice locale, centralizarea statului (p. 143). În afară de aspectul negativ al sclaviei, caracteristică lumii pontice musulmane, este prezentat și cel pozitiv, oportunitatea unei vieți liniștite, a unei eliberări, a unei ascensiuni ierarhice (p. 137).

Capitolul al cincilea, *Ciornoe More, 1700-1860*, prezintă plastic schimbarea profundă venită odată cu anexarea teritoriilor nord-pontice de către Imperiul Rus. Inițial, ca și în cazul statului otoman, s-a considerat a fi doar o pragmatică schimbare de regim, lipsită de sentimente creștine sau civilizatoare (p. 161). Ulterior, modul de viață tipic al popoarelor stepei, neschimbat de pe vremea sciților, era înlocuit cu o agricultură sedentară și colonizări finanțate de stat (p. 168). În același timp, noul sistem păstra o corupție tipic orientală. Exemplul concret prezentat a fost al carantinelor, permeabile contra unei sume de bani, atât pe teritoriul Imperiului Rus, cât și în Principatele Române, vremelnice ocupate (p. 189-190). Și în acest capitol întâlnim comparații plastice. Relațiile dintre nomazi și coloniștii ruși din noile teritorii anexate erau tensionate, întocmai ca în vestul american (p. 170).

În Capitolul al șaselea, *Marea Neagră, 1860-1990*, se observă fractura dintre un trecut al toleranței și un prezent tulbure pe alocuri. Identitatea plurală va fi înlocuită în secolul XX cu ideea unei națiuni „imemorale”, de multe ori cu consecințe tragice (p. 209). Naționalismul otoman sau rus, dar și românesc au fost analizate succint. Poate prea succint în cazul României, cel puțin. Se afirmă că, după 1878, în România s-a început crearea unui stat „pentru români”, care excludea minoritățile etnice, menționați fiind evreii (p. 226). Cel puțin în cazul României, în acea perioadă, considerăm că problema este prea complexă pentru un verdict de lungimea unei fraze. În cazul unui spațiu vecin, s-a constatat că schimbul de populații greco-turc a fost un eșec, dezrădăcinând și nu completând armonios etniile din cele două țări (p. 233). În spiritul nepărtinitor al istoriografiei contemporane, se constată că atât forțele Axei, cât și cele sovietice au practicat genocidul și purificarea etnică din timpul celui de-al Doilea Război Mondial (p. 247).

Cu privire la problemele actuale ale Mării Negre, se constată că lipsa unui tratat, care să stabilească „distanța de la țărm care aparține exclusiv unui stat”, a generat conflicte de natură comercială (p. 235). De fapt, cele 12 mile marine sunt stipulate clar pe plan mondial, din 1982, drept limită a graniței maritime. Problemele apar în cazul frontierelor laterale între state, unde nu există un regulament universal de delimitare. În ceea ce privește pescadoarele turcești – este amintit cazul unui scufundat de paza ucraineană – King nu e la curent cu modul lor... balcanic de operare. Se apreciază că doar dezmembrarea flotelor de pescuit din fostele țări comuniste a reprezentat avantajul pescadoarelor turcești (p. 263).

Ultimul capitol este o speranță spre deschidere, spre viitor, după cum este și intitulat, *Cu fața spre mare*. Organizația Cooperării Economice a Mării Negre este menționată că a încercat realizarea unei entități având Marea Neagră în centru, dar nu prin forța armelor sau a rețelelor de comerț, ca până atunci. Totuși, cooperarea regională între țămurile pontice este percepută ca fiind mai puțin dezvoltată decât între fiecare regiune în parte și alte spații geografice (p. 262-263). Singurul regionalism care contează în zonă este considerat cel al structurilor euro-atlantice. România și Bulgaria erau în acel moment candidate la aderare, „probabil” în anul 2007, în momentul apariției ediției originale (2004), în limba engleză (p. 265).

Se constată că, în perioada regimului comunist, țărmul românesc era plin de rafinării, aflate în orizontul stațiunilor turistice (p. 249). După știința noastră, a existat – și încă mai există – una singură, la Năvodari. Problemele ecologice – „acum nu mai e sigur că Marea Neagră a rămas un trofeu la care merită să râvnești” (p. 252) – au fost totuși atenuate în fostele state comuniste, nu printr-un puseu ecologist, ci datorită falimentării industriei și agriculturii (p. 263).

Este drept, în 2004, se putea constata absența „aproape totală” a conflictului internațional în zona Mării Negre (p. 260). În unele cazuri, se recunoștea persistența unui conflict latent și după încetarea focului, oferindu-se exemplele Transnistriei și republicilor caucaziene (p. 261). Dramele trecutului persistă în imaginarul colectiv. În cazul armenilor, autorul menționează termenul *ch'art* (p. 233) cu sensul de dezastru, lucru rău. Se pare că această expresie este de fapt *ch'arut'yun*. Pe de altă parte, se consideră că spațiul pontic revine la toleranța vechilor timpuri. Muzeele din diferite porturi prezintă diferite culturi ce s-au dezvoltat în zonă, fapt ce contrastează, în viziunea lui Charles King, cu muzeele capitalelor, axate pe specificul național (p. 266). În fond, prin aceasta impresionează volumul. Multe afirmații ridică cititorului semne de întrebare, dorința de a cerceta el însuși multiplele controverse ale istoriei spațiului pontic.

Radu Filipescu

Sebastian-Dragoș Bunghez, *Parlamentul și politica externă a României (1899-1914)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2018, 458 p.

Cartea lui Sebastian-Dragoș Bunghez (având la bază teza sa de doctorat, susținută la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași) abordează România sfârșitului de *belle époque* dintr-o dublă perspectivă: istoria relațiilor internaționale este completată de istoria politică (mai exact, a vieții parlamentare). Rezultatul este o destul de cuprinzătoare sinteză, care reconstituie relațiile diplomatice ale României, dinamica înfruntării partinice și a curentelor de opinie din regat și, mai ales, dezbaterile Camerei Deputaților și ale Senatului cu privire la orientarea politicii externe și răspunsurile la momentele de

criză ale factorilor de decizie de la București. Perioada de referință a lucrării este una destul de bogată sub aspect evenimential, cuprinzând momente precum anexarea Bosniei și Herțegovinei de către Austro-Ungaria și proclamarea independenței Bulgariei (1908), războaiele balcanice (1912-1913) sau asasinarea moștenitorului tronului Habsburgilor, arhiducele Franz Ferdinand (1914) – pretext al declanșării Primului Război Mondial.

Cartea este consistentă sub aspect cantitativ (în concordanță cu vastul material documentar existent), cuprinzând 458 de pagini. Expunerea este precedată de recomandări din partea unor foști mentori (o prefață semnată de profesorul Gheorghe Cliveti, îndrumătorul științific al cercetării doctorale a autorului, și un cuvânt-înainte alcătuit de profesorul Ioan Bolovan). Lucrarea propriu-zisă se deschide printr-o vastă introducere, dedicată mai ales istoriografiei, în care sunt prezentate, pe larg, instrumentele de lucru, studiile de istorie diplomatică europeană și românească, sintezele de istorie națională, lucrările privind istoria parlamentară și viața politică autohtonă de la începutul secolului al XX-lea, biografiile unor oameni politici români folosite de autor. Istoricul nu acordă o prea mare atenție teoriei relațiilor internaționale, menționată doar pe scurt și reprezentată, în special, prin clasică lucrare a lui Pierre Renouvin și Jean-Baptiste Duroselle, *Introduction à l'histoire des relations internationales*. Se conturează astfel opțiunea pentru o abordare în primul rând empirică, cu totul legitimă, de altfel, având în vedere tema cărții și caracterul său de „pionierat” – absența din literatura de specialitate publicată până acum a lucrărilor dedicate exclusiv reflectării parlamentare a politicii externe românești de dinaintea primei conflagrații mondiale.

Primul capitol al cărții este o scurtă (dar necesară) sinteză, cuprinzând principalele repere ale istoriei diplomatice românești în perioada 1878-1914. Sunt amintite mai multe momente esențiale anterioare limitei cronologice inferioare a cărții: recunoașterea internațională a independenței României, proclamarea și recunoașterea regatului, „chestiunea Dunării”, aderarea României la Tripla Alianță, atitudinea guvernului Brătianu față de criza sârbo-bulgară (1885-1886), asperitățile relației regatului român cu partenerul austro-ungar. Extinderea câmpului de cercetare până la 1878 este explicată (convingător) de istoric prin caracterul unitar al epocii dintre semnarea tratatului de la Berlin și atentatul de la Sarajevo, care ar fi urmat să facă, în întregime, obiectul studiului său (fragmentarea dovedindu-se, în cele din urmă, necesară din pricina prea marii aglomerații de fapte și surse istorice). Bibliografia capitolului se bazează, așa cum este firesc în cazul unui material de sinteză, mai ales pe o substanțială „colecție” de lucrări de specialitate.

Capitolul al doilea reconstituie dezbaterile parlamentului de la București cu privire la politica internațională a României între 1899 și 1908. Autorul preferă o abordare cronologică, dedicând câte o subdiviziune a capitolului fiecărei sesiuni parlamentare din intervalul studiat (metodă de sistematizare a materialului pe care o păstrează și în următoarele două secțiuni). Principalele subiecte de dispută parlamentară abordate se referă la relațiile româno-austro-ungare (problema școlilor din Brașov, a taxelor de la Porțile de Fier sau a convenției de extrădare dintre cele două state) și, mai ales, la raporturile României cu statele balcanice, marcate decisiv de complicata „problemă aromână”. Câteva zeci de pagini sunt dedicate dezbaterii (pline de acuzații vehemente schimbate de liberali și conservatori) privind finanțarea școlilor aromâne din Imperiul Otoman. Această porțiune a lucrării este interesantă atât pentru cercetătorul preocupat de istoria relațiilor internaționale, cât și pentru cel pasionat de problema educației și instrumentarea sa politică la începutul secolului al XX-lea.

Al treilea capitol se referă la perioada 1908-1912. În cuprinsul său, autorul se concentrează asupra discuțiilor din Camera Deputaților și Senat cu privire la crizele internaționale (între care cea mai importantă rămâne, desigur, cea din anul 1908), dar,

mai ales, asupra apariției în Parlament a unui curent de opinie din ce în ce mai vizibil, promovând reconsiderarea alianței României cu Puterile Centrale. În sfârșit, capitolul al patrulea reconstituie dezbaterile parlamentare pe teme de politică externă de la izbucnirea crizei balcanice din 1912 și până în ultimele momente de pace europeană din vara anului 1914. Sunt tratate, astfel, în amănunt dificultățile politice ale guvernului Maiorescu dinaintea intervenției României la sud de Dunăre, bilanțul parlamentar al participării la cel de-al Doilea Război Balcanic și poziționarea actorilor politici în fața crizei care se prefigura în iunie 1914. Studiul se încheie prin câteva pagini concluzive, o bibliografie selectivă și câteva anexe imagistice. Lipsește, din păcate, un indice, care ar fi facilitat mult orientarea cititorului în paginile destul de vastei lucrări.

Autorul folosește cu predilecție, ca sursă, dezbaterile parlamentare, pe care le prezintă foarte amănunțit, fără a se limita la discuțiile de lungă durată și de mare impact și pe care le completează, la nevoie, cu informații din presă. Textul nu este, totuși, o simplă expunere a unor opinii exprimate de deputați sau senatori: istoricul nu neglijează nici contextul, nici explicațiile și nici consecințele luărilor de poziție care fac obiectul studiului său. Pentru nuanțarea și înțelegerea informației, sunt folosite, de asemenea, lucrări de specialitate, memorii sau documente inedite.

Lucrarea lui Sebastian Bungez este una echilibrată, atât din perspectiva organizării materialului, cât și din aceea a raportării istoricului la izvoare. Realizarea ei a presupus (după cum a observat deja profesorul Ioan Bolovan, în cuvântul-înainte menționat mai sus) un volum impresionant de muncă: folosirea unui material documentar care însumează zeci de mii de pagini de dezbateri parlamentare și efortul de sinteză aferent. Prin informația conținută, prezentată într-un limbaj clar și lipsit de artificii inutile, cartea se va dovedi, cu siguranță, utilă pentru înțelegerea politicii externe românești, dar și a vieții parlamentare din regatul dunărean la începutul veacului al XX-lea.

Simion-Alexandru Gavriș

Dinu Ghika, *Lungul drum al nopții către zi. Memorii 1948-1978*, București, Editura Vremea, 2017, 432 p.

Memoriile lui Dinu Ghika prezintă foarte fidel avatarurile vieții familiilor așa-zis burgheze, care constituiau vechea elită economico-politică în noul regim comunist, grefat fidel după cel sovietic. Rămânem la mai vechea noastră părere: România a fost cu adevărat colonizată, cum nu a fost niciodată în istoria sa; nici măcar în perioada fanariotă cele două principate nu au fost distruse atât de temeinic ca în epoca regimului comunist. Tatăl lui Dinu Ghika a fost militar de meserie, ajungând până la gradul de general, fiind și prefectul Poliției Capitalei în scurtă dar turbulentă perioadă în care a guvernat generalul Nicolae Rădescu (6 decembrie 1944 – 28 februarie 1945), ultimul guvern ne-comunist al României probabil până în 1996. Fratele său a fost implicat în activitățile rezistenței anticomuniste, fiind arestat, dispărând în noapte, fără ca familia să afle timp de patru luni știri despre soarta sa. Ulterior, a fost condamnat la 13 ani de închisoare, sentință executată integral. Dinu Ghika a scăpat de arestare (fratele său nu l-a implicat în activitățile sale subversive) – în ciuda faptului că, uneori, în regimurile comuniste și rudele suportau consecințele, indiferent dacă se putea dovedi că au complotat sau nu împotriva regimului (dovezile se puteau constitui chiar în închisoare) –, dar a avut de suferit decenii la rând de pe urma „originii sale sociale nesănătoase”. Practic, până când a emigrat definitiv din raiul lui Ceaușescu. Este ușor să ne dăm seama prin ce a trecut Dinu Ghika în cei treisprezece ani petrecuți în Gulagul RPR.

Chiar dacă fusese eliberat din sistemul concentraționar, el primise domiciliu obligatoriu într-unul din satele din Bărăgan, ridicate de deportații din Banat, care, în marea lor majoritate, reveniseră în Banat, după ce moartea lui Stalin a mai domolit paranoia sovieticilor față de Tito. „Trecuse prin anchete cu interogatorii cumplite, prin reeducarea de la Pitești. Suferise de foame și frig, de părăsire prin lipsa de orice vești timp de luni și ani. Fusese închis când singur, când îngrămădit împreună cu alții până la sufocare, în spații insuficiente, mai rău ca animalele. Trecuse prin numeroase închisori. Lucrase în minele de plumb, la sute de metri sub pământ.”

Absolvent a două facultăți prestigioase, de Drept și de Înalte Studii Comerciale, Dinu Ghika și-a satisfăcut stagiul militar obligatoriu de doi ani de zile inițial în cadrul echipei de rugby a Clubului Sportiv al Armatei (viitoarea CCA și Steaua), care avea nevoie de jucători de valoare pentru a-și învinge rivalele. Dinu Ghika relatează și un eveniment de un comic politic involuntar. Selecționat în echipa tehnică a RPR, el a făcut o deplasare în Cehoslovacia pentru a se confrunta cu echipa similară. Victoria a fost facilă (20-5), însă la banchetul tovarășesc de la sfârșitul meciului, pentru a se sărbători frăția între cele două (sau trei) popoare, cehoslovacii au pus o placă cu fostul imn regal. Când au auzit ștabii comuniști români *Trăiască regele în pace și onor* au înlemnit, au schimbat fețe-fețe, dând buzna în culise pentru a repara incidentul. După câteva luni, pata din dosarul său a fost descoperită, iar el exilat pentru a-și petrece restul stagiului militar în cadrul unui detașament de muncă disciplinară la Dărmănești. Localitatea era înconjurată de foste conace sau palate ale membrilor familiei sale extinse, toate confiscate de puterea comunistă și transformate în sedii de CAP-uri sau case de odihnă pentru nomenclatura bolșevică. Familia sa a avut de suferit și în urma uneia din cele mai diabolice politici imaginare de comuniștii sovietici, aplicată încă din anii 1920 în Uniunea Sovietică, împotriva „claselor inamice”: rechiziționarea spațiului locativ. Unele case sau vile au fost complet confiscate de noua putere, dar în altele, care încă erau locuite de proprietari, au fost cazate elemente „sănătoase” ideologic, noii stâlpi ai regimului, nomenclaturisti mai mici sau mai mari, securiști, milițieni etc. În casa familiei Ghika, care se afla într-o poziție centrală, de aceea și vânată, s-a instalat „în chirie” ministrul Minelor, toate cele trei generații ale familiei (bunici, părinți și el) fiind forțate să se mute în două dormitoare și un fel de sufragerie, în fapt într-un apartament tip vagon. Ne putem imagina cât de inconfortabilă poate fi viața în asemenea condiții. Revenit în viața civilă, Ghika a schimbat mai multe slujbe, navigând între cele două specialități dobândite, cea de avocat și economist, păstrându-și intactă pasiunea pentru rugby, un sport cam capitalist și elitist pentru noua putere comunistă. Dar care a fost încurajat, atât timp cât echipele RPR reușeau să facă față celor capitaliste în mod decent. Odată căsătorit, tânăra familie a fost nevoită să se stabilească în casa socrilor, ocupând o singură cameră chiar și după nașterea fiului lor, Ion, în condițiile în care în același spațiu locativ, foarte strâmt (conform reglementărilor comuniste, atât de abuzive, fiecare persoană avea dreptul la exact 11 mp), mai locuia o familie muncitorească. Conflictele nu aveau cum să nu apară (uneori se împărțea baia sau bucătăria), existau și diferențe majore de educație între cele două tabere care erau exacerbate și de propaganda comunistă ce pune accentul pe „decadența” claselor burgheze. Și în acest caz s-a ajuns la violență fizică între Dinu Ghika și muncitorul cap de familie, venit acasă turmentat, câștigător ieșind Ghika, cu o constituție fizică athletică de rugbist. Muncitorul s-a plâns la Miliție, care nu a putut proba nimic (muncitorul fiind cel care îi înjurase soția), raporturile dintre cele două tabere înghețând complet. Altă dată s-a ajuns la o încăierare generală între cele două familii, aplanată doar de intervenția Miliției. Ne putem lesne da seama câtă ură se acumulase, în condițiile în care cele două familii erau nevoite să

împartă spațiul strâmt al unui etaj format din doar trei-patru camere, un hol comun, unde familia muncitorească își instalase trei scaune și o masă pentru a servi mesele, în ciuda faptului că spațiul era destinat folosirii comune. S-a ajuns la plângeri la Sfatul Popular, procese pentru ca familia muncitorească să fie forțată să accepte mutarea acelor bunuri. Ghika s-a confruntat și cu obiceiul muncitoresc de „a aerisi” apartamentele după găтели grele prin deschiderea ușii care dădea spre scara de acces, mirosurile invadând tot spațiul comun, casa scârilor, de la parter până la ultimul etaj. Probabil o încercare de a economisi căldura, atât de prețioasă și rară în comunism.

Ascensiunea profesională i-a fost constant blocată și, pentru cineva care era conștient de valoarea sa, acest aspect a fost unul traumatic, obsedant prezentat de-a lungul întregii cărți. Securitatea a mirosit că în această privință putea fi o oportunitate de racolare, cum s-a întâmplat în multe alte cazuri, și *s-a oferit* să îi ușureze situația, cu condiția ca el să devină informator. Se luase în calcul faptul că avea un cerc de prieteni destul de larg, mulți dintre ei plecați deja din țară, unii dintre ei reveniți. Organele de Securitate erau interesate de percepția lor față de regimul comunist din România după două decenii de la marea răsturnare din 1945-47. Ghika a refuzat colaborarea, după mai multe întâlniri conspirative cu reprezentanții Securității, dându-și seama de capcană. Însă acest refuz avea să-l urmărească de-a lungul întregii sale perioade românești, căci Securitatea, precum o femeie urâtă, rea și orgolioasă, nu uita. Ar fi interesant de descoperit și analizat dosarul său de urmărire la CNSAS. Trecutul său nu l-a ajutat nici când a fost propus să devină membru de partid, chiar fără acordul său explicit. „După douăzeci de ani de regim comunist, problema nu mai era dacă ești sau nu membru de partid, ci de ce nu ești. Căci a nu fi membru de partid într-o vreme când asta devenea din ce în ce mai mult o condiție normală și recrutarea începea de pe băncile universității, însemna că ai o țară care îți interzicea să fii primit, iar asta era foarte grav.” Totuși, i s-a permis să publice două cărți de popularizare a activității științifice a bunicului său matern, savantul Dragomir Hurmuzescu, fizician important, fost președinte al Radiodifuziunii Române, senator, secretar de stat în perioada interbelică (păstrase multe documente de la bunicul său, precum și o bogată corespondență), și a lui Emil Racoviță, ambele apărute la o editură de nișă și mai puțin ideologizată, Editura Științifică.

După nenumărate cereri pentru obținerea unei vize turistice în Occident, toate refuzate de către organele „competente”, soția sa, care era atât arhitect, cât și designer interior, o ocupație care se afla la începuturile ei, cel puțin în România, familia Ghika a reușit să plece din RSR, stabilindu-se definitiv, în 1978, în Franța. Dar chiar și în 1978, Dinu Ghika a dus lupte sângeroase și absurde cu vecinii pentru a-și păstra accesul la bucătărie. Părăsirea României a fost scump plătită, atât soacra, cât și fratele său murind înainte de plecarea definitivă la Paris. Tragic a fost sfârșitul fratelui său, care s-a sinucis în podul casei unde locuia – măcinat de o tumoră la creier ce recidivase după ce inițial fusese operată cu succes, fapt considerat un adevărat miracol al medicinei socialiste –, Dinu Ghika fiind cel care a spart ușa podului. Fratele, Alexandru (Sandu) Ghika, este cel care și-a petrecut 13 ani în pușcăriile comuniste din scurta lui viață de 54 de ani. Chiar dacă ar fi trebuit să fie fericit pentru că părăsea iadul ceaușist, totuși Dinu Ghika face în final o subtilă și inteligentă diferențiere între „acest regim care nu ne adusese decât rele, dar iubeam și voi iubi întotdeauna mai mult decât orice pe lume patria mea, țara strămoșilor mei, pe care aveam să o părăsesc, fără să știu când o voi revedea”. Ar fi fost interesante oferirea unor informații despre traseul lui Dinu Ghika după 1989, când a revenit în România (câteva fotografii chiar cu Corneliu Coposu documentează această întoarcere, căci memoriile au fost scrise înainte de 1989), dar și despre viața sa în Franța.

Codruț Constantinescu

În atenția colaboratorilor

Archiva Moldaviae este o revistă cu specific istoric și arhivistic, cu apariție anuală, în cadrul căreia materialele sunt redată în limba română sau în limbi de circulație internațională. Ea urmărește să aducă în circuitul științific studii savante și surse inedite, în special documente de arhivă, referitoare în principal la trecutul Moldovei, precum și la România modernă și contemporană. Perspectivile integratoare, raportările la istoria Europei centrale-estice își vor găsi un loc binemeritat în paginile revistei. Publicația se adresează în mod deosebit istoricilor și arhiviștilor, dar ea este declarat deschisă pentru cercetători din câmpuri variate de cunoaștere, care apelează (și) la documentele păstrate în arhive publice sau private ori în biblioteci.

Archiva Moldaviae cuprinde următoarele rubrici:

- *Studii de istorie* (care se bazează pe surse diverse, inclusiv documente de arhivă);
- *Documente* (publicare de documente, cuprinzând atât transcrierea textului original, cât și – în cazul documentelor în alte limbi – traducerea sa în limba română, însoțite de studii introductive, note etc.);
- *Științe auxiliare ale istoriei* (paleografie, diplomatică, genealogie, heraldică, sigilografie etc.);
- *Prezentări de fonduri* (descrieri de fonduri și colecții arhivistice deținute de instituții publice sau de persoane private);
- *Studii de arhivistică* (teorie și practică arhivistică, istoria Arhivelor);
- *Restitutio* (introducerea în circuitul științific a unor materiale realizate de istorici, arhiviști etc. care, în urma dispariției autorilor, nu au mai apucat să vadă lumina tiparului);
- *Dezbateri* (discuții, polemici, conform regulilor academice);
- *Recenzii și Note bibliografice* (sunt secțiuni destinate recenzării, prezentării unor lucrări de istorie, arhivistică etc.);
- *Viața științifică* (prezentări ale unor conferințe, simpozioane, dezbateri, expoziții etc., desfășurate pe teme de istorie și/sau arhivistică).

Condițiile tehnice de publicare:

Textele (redate cu semne diacritice) vor fi trimise redacției în format Word, Times New Roman, corp de literă 12 pentru text, 10 pentru notele de subsol, distanța dintre rânduri 1,5. Eventuale materiale auxiliare (e.g., fotografii) vor fi expediate în format JPG, 300 dpi.

Studiile nu trebuie să depășească, pe cât posibil, 15.000 de cuvinte, respectiv 85.000 de semne grafice (fără spații) (= circa 30 de pagini format A4). În cazul studiilor mai mari, redacția poate recurge la publicarea lor în două sau trei părți. Studiile vor fi însoțite de un rezumat redat atât în limba română, cât și în limba engleză (ori în franceză sau germană); lungimea rezumatului poate varia între 400 și 800 de cuvinte. Titlul studiului va fi tradus în limba engleză, la fel ca și 5-10 cuvinte cheie care privesc conținutul textului. Notele vor fi trecute în subsolul paginii (footnote), cu numerotare automată (auto number).

Recenziile nu vor depăși 3.000 de cuvinte, respectiv 22.000 de semne grafice (fără spații) (= circa 6 pagini format A4); notele bibliografice nu vor depăși 1.500 de cuvinte, respectiv 11.000 de semne grafice (fără spații) (= circa 3 pagini format A4); este preferabil ca, atașat recenziei/notei bibliografice, să figureze și o fotografie a copertii 1 a lucrării recenzate, în format JPG, 300 dpi.

Autorii vor trimite o notă autobiografică (de circa 200-250 de cuvinte) care va conține: prenumele și numele; facultatea și universitatea/institutul unde a fost susținut doctoratul, titlul tezei (doctoranzii vor trece instituția unde urmează stagiul de pregătire a tezei și titlul acesteia; în cazul cercetătorilor neînscrși într-un program doctoral se va preciza facultatea absolvită); afilierea instituțională; domenii de interes; publicații recente (trei cărți sau studii apărute în ultimii 5-6 ani).

Cei interesați să publice în revista noastră sunt rugați să transmită materialele, în format electronic, pe adresa electronică editor@archivamoldaviae.ro sau pe adresa Str. Nicolae Gane, nr. 25, Corp C, ap. 18, cod poștal 700110, mun. Iași, jud. Iași, România, cu precizarea: pentru redacția *Archiva Moldaviae*.

Revista folosește sistemul *peer review* pentru selecția finală a materialelor publicabile. Manuscrisele trimise redacției și nepublicate nu se returnează.

Responsabilitatea pentru conținutul textelor revine în exclusivitate autorilor.

Echipa editorială *Archiva Moldaviae*

For the attention of contributors

Archiva Moldaviae is an annual historical and archival review containing papers in Romanian and foreign languages (English, French, German). Its purpose is to bring into the scientific circulation scholarly studies and unpublished sources, especially archival documents, pertaining principally to Moldova's past, as well as to modern and contemporary Romania. Integrating perspectives, studies relevant to the history of Central-Eastern Europe will find a well-deserved place within the pages of this review. The publication is addressed mainly to historians and archivists, but it is open to researchers from different fields who use documents preserved in public or private archives or libraries.

***Archiva Moldaviae* contains the following headings:**

- *History Studies* (based on different sources, including archival documents);
- *Documents* (publication of documents containing the transcription of the original text and also – for documents in foreign languages – the translation in Romanian language with introductory studies, notes, etc);
- *Auxiliary Sciences of History* (paleography, diplomacy, genealogy, heraldry, sigillography, etc);
- *Funds Presentation* (description of funds and collections preserved by public institutions or private persons);
- *Archival Studies* (archival theory and practice, the history of Archives);
- *Restitutio* (publishing materials produced by historians, archivists, that were not published during the authors' lifetime);
- *Debates* (discussions, polemics, according to academic rules);
- *Reviews and Bibliographic Notes* (sections dedicated to presentation of history and archival papers);
- *Scientific Life* (presentation of historical or archival conferences, symposia, debates, exhibitions, etc.).

Terms of publication:

Materials (including diacritics) should be sent to the editorial staff in Word, font Times New Roman, font size 12 for text and 10 for footnotes, at 1,5 interline. Any additional materials (e.g., photos) should be sent as JPG, 300 dpi.

Studies should not exceed, if possible, 15,000 words, respectively 85,000 graphic signs (no free spaces) (= about 30 pages A4). The editorial staff will decide whether to publish larger studies in two or three parts. Articles will include a summary in Romanian as well as in English (or French, and German), between 400 and 800 words in length. Article's title will be translated in English, along with 5 to 10 key words describing the content. Notes are to appear at the bottom of the page (as footnotes), with automatic numbering.

Reviews should not exceed 3,000 words, respectively 22,000 graphic signs (no free spaces) (about 6 pages A4); the bibliographical notes should not exceed 1,500 words, respectively 11,000 graphic signs (no free spaces) (about 3 pages A4); It is preferred that a cover photo accompany the reviewed paper, in JPG, 300 dpi.

Authors will send a short bio (between 200-250 words) with the following content: first name and last name, department and university/institute granting the doctorate, dissertation title (PhD candidates will include the institution from which the degree is expected and the dissertation title; researchers without a doctoral degree will list only the university from which they graduated); institutional affiliation; research areas; recent publications (1-3 titles published in the last 5-6 years).

Those interested in publishing in our review are requested to send materials in electronic format to editor@archivamoldaviae.ro or to the mailing address on Str. Nicolae Gane, nr. 25, Corp C, ap. 18, cod postal 700110, mun. Iași, jud. Iași, România, specifying: for *Archiva Moldaviae*.

The review uses the peer review system for the final selection of the publishable materials. The unpublished materials will not be returned.

The responsibility for the content of the texts belongs entirely to the authors.

Editorial Staff *Archiva Moldaviae*

ISSN: 2067-3930